† ХР. СИЛЯНОВЪ

ОСВОБОДИТЕЛНИТѢ БОРБИ НА МАКЕДОНИЯ

ТОМЪ ВТОРИ

СЛЕДЪ ИЛИНДЕНСКОТО ВЪЗСТАНИЕ

ИЗДАНИЕ НА ИЛИНДЕНСКАТА ОРГАНИЗАЦИЯ

СОФИЯ
ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА
1943

№ 4406
1943 г.

† ХР. СИЛЯНОВЪ

ОСВОБОДИТЕЛНИТѢ БОРБИ НА МАКЕДОНИЯ

ТОМЪ ВТОРИ

СЛЕДЪ ИЛИНДЕНСКОТО ВЪЗСТАНИЕ

ИЗДАНИЕ НА ИЛИНДЕНСКАТА ОРГАНИЗАЦИЯ

СОФИЯ
ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА
1943

19138

Посвещава се на всички покойници и живи, знайни и незнайни труженици и борци, които подготвиха и сътвориха Илинденската епопея

ПРЕДГОВОРЪ

ХРИСТО СИЛЯНОВЪ

(Поетъ, ученъ и общественикъ)

Мнозинството го знае само като общественикъ и публицистъ отъ високъ разредъ. Малцина познаватъ поета Силяновъ, защото малцина знаятъ вдъхновенитѣ творби на ранната му младость, малцина виждатъ поета въ дѣлата на публициста.

Поетъ и мислитель — това бѣ първото впечатление и отъ външния му видъ. Две дълбоко хлътнали и проницателни очи, едно високо и гладко чело и презъ тѣхъ ведра мисъль, обилно знание и открита човѣчность; единъ гласъ, въ който се отекваше решителна мѫжественость — това бѣ характерното въ външния обликъ на Силянова.

Ония българи, които сѫ преживѣли юношество на македонска земя по време на голѣмото Илинденско възстание, знаеха за Силянова, преди да знаятъ за най-добритѣ български поети. На хектографирани листове, или въ усърдни преписи, или отъ уста на уста се разнасяха нѣжно-еротичнитѣ и бунтовнитѣ му пѣсни, които по сърдечность и ритмична звучность сочеха истински художествени творби. Копнежитѣ и разочарованията на Ружкинъ — това е първиятъ литературенъ псевдонимъ на Силянова — възторгваха и въодушевяваха не само наивни и незрѣли „колеги“ и „другари“ по клетва на поета, а и по-далечни читатели съ строга мѣрка за поезия.

Едва що бѣ разтворилъ сърдцето си за обичь и за пѣсень, Силяновъ бѣ повлѣченъ отъ стихията на освободителното движение въ родната му земя. И нито една отъ найраннитѣ му пѣсни не остава чиста отъ печата на бунта. Така, въ лѫчезарната нѣжность, въ кръшната ритмика на единъ романсъ като „Моминска пѣсень“, напр., младиятъ поетъ — бунтовникъ вплита звукъ на бой и дъхъ на кръвь:

„Горе луната
тихичко плува;
Нѣжно вълната
Брѣга цѣлува.

На васъ звездици, морски талази
Сърдце си болно изливамъ ази.
Моята младость катъ цвѣтъ посърна,
Първо си либе безъ да прегърна.

Горе луната . . .

За мъсть отиде — въ битки кръвнишки,
Кости да сложи той мжченишки.
Пъкъ азъ останахъ млада зелена,
Въ ранни страдания тукъ да увѣна".

Единично стърчатъ въ дветѣ му сбирки — „Тжгитѣ на роба" (заедно съ Вл. Ковачевъ) и „Стихове" — пѣсни, чисти отъ обществено-революционенъ елементъ. Такава е, напр., „Стружка мома", гдето Силяновъ постига прелеститѣ на Яворовата и Траяновата образность и музикалность:

Надъ горитѣ тъмни вечъ зора зазори;
Дринъ съ вълни си тихи, тихичко бърбори.

Мома стружанка съ мѣнци въ ржка се оглежда въ водитѣ на Дринъ, съглежда чистъ свиденъ образъ и блаженно се усмихва. И заключава идилията поетътъ:

А щастливъ, доволенъ Дринъ брѣга зарони
И вълни кристални надалечъ загони.

Такива пѣсни съ нѣжно-идилични мотиви сж само нѣколко въ дветѣ Силянови сбирки. Още на ученическа скамейка Силяновъ е посветенъ съзаклятникъ и естественъ е, че най-чиститѣ му поетически видения и радости на първата му обичь сж обвѣяни отъ повеленията на общественъ дългъ. Въ най-ранна младость той кръстосва въ пѣснитѣ си спомена и мжката за несподѣлена любовь съ неотразимитѣ предписания на революционната клетва и презъ въздишкитѣ на мечтателя въ пѣсеньта му се счуватъ заканитѣ на бунтовника:

Нарѣдко ме понѣвга навестява
За нашта обичь споменъ домилѣлъ —
Ноще, кога луната тихо плава
Надъ горски нѣкой връхъ раззеленѣлъ
. . . . . .
Но миналото димъ е вечъ. — До мене
Балкански ревъ долита разяренъ,
И въ мигъ отъ тѣзъ безмислени вълнения
Отвръщамъ се смутенъ.

Постепенно въ душата на поета избледнява и изчезва споменътъ за първа младость — първа обичь, и пѣсеньта му става отгласъ и тржба на революционната борба. Силяновъ възпѣва подвига на най-личнитѣ борци — воеводи — Марко, Московъ, Патчевъ и пр. Въ тая дълга низа най-внушително е словословието за Гоце Дѣлчевъ — „Бързай младъ войводо". То стана най-популярната пѣсень на Силянова. Декламираше се по вечеринки и утра наравно съ Яворовитѣ „Бѣжанци", Ботьовото „На прощаване" и Вазовото „Шипка".

Въ онуй време всички виждаха у Силянова само поета, по-просвѣтенитѣ съглеждаха и чертаеха и пжтя на развитието му, и мѣстото, което ще заеме въ нашата лирика. Но живиятъ животъ го погълна. Поетътъ отстжпи на общественика — съ Силянова стана онова, което съ нѣколцина други лични люде у насъ: тръгна по стръмнинитѣ на една безкрайна и сурова революционна борба и вече къмъ първата любимка на младостьта си, къмъ белязания му отъ Бога пжть — къмъ поезията, не се върна.

Важенъ дѣлъ отъ живота на Силянова заема непосрѣдната му революционно-агитаторска и комитска дейность. Като младъ учитель въ Прилепъ и другаде изъ Македония, той разширява съ красноречиво слово мрежата на Революционната организация. На нѣколко пжти попада за кжсо време въ турски затворъ. За да бжде вѣренъ на дадената клетва, самъ поема тежкия, изнурителния, пълния съ несгоди пжть на четничеството. И въ тая му дейность виждаме единъ извънредно интересенъ и характеренъ фактъ: благодарение на откровената, прѣмата, мждрата и примирителната си природа, въ споветѣ, които хвърляха македонскитѣ деятели въ безсмислени и понѣкога кървави междуособици, той намираше и следваше само пжтя на своя отечественъ дългъ и никога не се нареждаше въ нѣкоя отъ настръхналитѣ редици. Има едно ценно и внушително доказателство за това: книгата му „Писма и изповѣди на единъ четникъ". Въ тая книга Силяновъ се вглежда въ всички подробности на освободителното движение: въ слабата податливость и сдържаното въодушевление на народнитѣ маси; въ страшнитѣ изпитания на революционния водачъ; въ романтичния идеализъмъ на борческата интелигенция; въ изнурителнитѣ несгоди на революционното апостолство и пр. и пр. И презъ всички тия подробности, чувствувате вѣрата и упованието на народа въ крайната победа, благоговението му предъ подвига, съзнанието на водача за дългъ и себежертвуване, и нито една речь, нито най-далечна загадка за мизерията на междуособицитѣ. Знаменита е тази книга на Силянова въ това отношение. Като правдиво и едновременно съ това художествено изображение на най-хубавитѣ години отъ

развоя на македонската освободителна борба, тя държи първенство надъ всички „спомени“ и изложения отъ тоя родъ. Ще видите въ нея страници на романтична екзалтация и други на натуралистическа протоколность. И въ еднитѣ и въ другитѣ Силяновъ е еднакво искренъ и честенъ. Той говори за събития отъ времето на първата си младость, но ги гледа отъ върха на една душевна зрѣлость — за това тъй дълбоко прониква въ своята и чуждата душа и за това толкова много нѣщо вижда: отъ дълбокитѣ и тъмни низини на инстинкта за самосъхранение, до висинитѣ на най-чистото въодушевение, възторга и себепожертвуването. Това придава на тая книга на Силянова качеството на една затрогваща интимна изповѣдь, на психологично проникване въ задачитѣ и срѣдствата на македонската революционна борба и едновременно съ това на една историческа правдивость.

Следващата книга на Силянова — „Отъ Витоша до Грамосъ“ — е единъ все така увлѣкателенъ разказъ — споменъ за патилата и подвизитѣ на една македонска чета, която тръгва отъ София въ надвечерието на мобилизацията отъ 1912 год. съ цель да улесни чрезъ възстанически действия въ Македония бойнитѣ задачи на българската и съюзнишкитѣ войски.

Материали за историята на македонското освободително движение изобщо имаме и преди „Споменитѣ“ на Силянова доста много, но едно пълно, стѣгнато и систематическо изложение, което да го обхваща съ цѣлата сложность на причинитѣ, развитието и последицитѣ му, вънъ отъ Баждаровото „Революционнитѣ борби въ Македония и Одринско“, което, въ връзка съ практическото си назначение, е твърде конспективно, нѣмахме. Причини за това много: разхвърленость на материалитѣ, нѣкои отъ които и до днесъ сж скрити въ незнайни или забравени скривалища; липсата на монографични изучвания на отдѣлни прояви на движението и главно обстоятелството, че самото движение бѣше все още въ процесъ на развитие и едно изследване, което да обхваща обективно всички важни подробности, срѣща и днесъ непреодолими неудобства. Освенъ това самата Македония, аренатa на борбитѣ, съ неизчерпаемитѣ живи извори за история, съ паметнитѣ долини и върхове, оросени съ кръвь, увѣнчани съ подвигъ и станали предметъ на легенди, бѣ недостжпна. Да преодолѣешъ всички тия неудобства и да стъкмишъ по методитѣ на критичното научно дирене една История на Македонскитѣ освободителни борби, която само въ първия си томъ обема 500 голѣми страници, бѣ истински интелектуаленъ подвигъ. Щастливо бѣ, че съ тая задача се бѣ заелъ именно Христо Силяновъ, който имаше наистина всички необходими качества, за да я разреши успѣшно: че лично бѣ преживѣлъ всички фази на

движението — когато то бѣше само поезия, когато стана тежка борба, страдания и трагедия, и после, когато въ нѣкои отношения бѣ история; че бѣ поетъ по природа, историкъ по образование и общественикъ по темпераментъ. Всичко това помогна на Силянова да се справи, макаръ следъ дълъгъ упоритъ трудъ, по блѣстящъ начинъ съ задачата си.

Македонското движение включва въ своето развитие твърде много обществена романтика, много политически и дипломатически сплетни, доста неизбѣжна човѣшка мизерия, та безъ качествата на Силянова мжчно би могло да влѣзе въ кржжилото на едно историческо изследване.

Като добъръ историкъ, Силяновъ обхвана въ своето изследване цѣлата система отъ обществени, дипломатически и психологични причини, които го предизвикаха и после съпжтствуваха развитието му. Проследи го въ всички посжществени прояви до разгрома на Илинденското възстание. Скицира въ тия общи рамки образитѣ на всички по-лични и белязани съ нѣкакво важно дѣло водители и участници въ движението, и направи отъ първата часть на своето изучване единъ строенъ сборникъ отъ провѣрени и критично освѣтлени данни, и една богата галерия отъ образи-герои.

Голѣмото качество, обаче, на това научно-историческо изложение, което го прави и увлѣкателно четиво, е езикътъ на Силянова. Той познава тайната на художествения разказъ и умѣе да го оживи споредъ характера на сюжета. Въ книгата му изобилствуватъ страници, въ които ужасътъ на една кървава битка се предава съ съответенъ драматизъмъ въ езика; величието на единъ подвигъ се отсѣня съ сърдечностьта на единъ непринуденъ патосъ и никжде разказътъ не е умъртвенъ въ сухъ историзъмъ. Ето, напр., въ 2—3 черти картината на обявяването на Илинденското възстание: „Единъ изстрелъ, неизвестно отъ кого даденъ, смути мълчанието на нощьта. Единъ огроменъ пламъкъ се издигна недалеко отъ Битоля и освѣтли косматата снага на Пелистеръ. Залпове заехтѣха откъмъ усоитѣ на Бигла. Безброй пожари, запалени едновременно отъ нѣкаква хилядоржка хала. Трѣсъкътъ на единъ динамитенъ взривъ откъмъ Екши-Су разтърси простора. И ето, въ нечувания до тогава ехтежъ на илюминираната Илинденска нощь се смѣсиха звуцитѣ на зазвънилитѣ камбани отъ Крушовскитѣ църкви и викътъ „ура“, изтръгнатъ отъ много хиляди гърла. Каква бѣ тая хилядозвучна музика отъ трѣсъци, пукотъ, камбаненъ звънъ и ура? — Това бѣ гласътъ на първата клетва, положена преди 10 години отъ Даме Груева въ Солунъ и израстла въ всенародно съзаклятие“ (стр. 286). Или:

„Привечерь, когато слънцето бавно се спущаше задъ хребетитѣ на Бигла, въ една полянка надъ селото се привършваше единъ свещенъ обредъ. Селскиятъ свещеникъ, въ

одежди и съ кръстъ въ ржката, бѣше вече изпросилъ благословията на Бога за започнатото дѣло. Войводи, четници и мобилизирани селяни пристжпиха предъ осветеното коприненo знаме на щаба, извѣзано съ трепетни пръсти отъ битолскитѣ учителки и му се поклониха. Сълзи блѣснаха въ очитѣ на мнозина".

Рѣдко поетътъ у насъ е бивалъ въ толкова ценна услуга на учения. Рѣдко истини се четатъ и усвояватъ съ такова увлѣчение. Може би бждещето ще поправи нѣкои подробности въ изложението на Силянова — книгата му все пакъ нищо нѣма да изгуби отъ стойностьта си. Тя е сериозно дѣло на едно сътрудничество на добросъвѣстния историкъ систематизаторъ съ въодушевения общественикъ и съ поета въ едно и сжщо лице. Написанъ по поржка на Илинденската организация и въ връзка съ 30 годишнината на Илинденското възстание, тоя първи томъ отъ голѣмия исторически трудъ на Силянова бѣ и най-хубавата дань на почить къмъ едно дѣло, което отрази голѣмъ националенъ подвигъ и погълна въ себе си много вѣра и много кръвь.

За жалость, поетътъ-историкъ не можа да довърши тоя голѣмъ и скжпоценен трудъ — смъртьта го изненада надвесенъ надъ последнитѣ странички на втория томъ, който Илинденската организация е щастлива да пустне на бѣлъ свѣтъ четири години следъ смъртьта на Силянова. Той включва събитията подиръ Илинденското възстание до младотурския превратъ отъ 1908 год.; за третия томъ Силяновъ имаше само суровъ материалъ и общъ скелетъ.

Така Силяновъ изпълни обета на първата си младость — да даде живота си за родната си земя.

Иор. Бадевъ

СТРАШНАТА ЗИМА

Черните мъгли и лъснатите първи снѣгове по западномакедонскитѣ планини предвещаваха люта зима. И последнитѣ домочадия, които турскитѣ потери не бѣха успѣли да открият, трѣбваше да напустнатъ „лагеритѣ“ си изъ гънкитѣ на Вичъ, Баба, Пелистеръ, Бигла, Бистра и другитѣ гостоприемни презъ лѣтото великани — страшни сега — и да се прибератъ въ селата си. Впрочемъ, такава бѣ и заповѣдьта на султана. Въ сжщия смисълъ се правѣха увещания и отъ битолскитѣ консули, които се явяваха като единъ видъ гаранти на султанскитѣ обещания за милость, за покровителство и дори за материална помощь.

Какво завариха тѣзи хора въ „селата си“, какви нови напасти ги сполетѣха и съ какви мжки можаха тѣ да прекаратъ тази ужасна зима, това съставя една отъ най-жестокитѣ повести, каквито българинътъ презъ своето многотегловно историческо битие е позналъ. Друга една маса отъ пропъдени домочадия, броеща надъ 20,000 души — главно отъ одринско и разложко — прекараха сжщата зима като бѣжанци. И тѣхната трагедия бѣше жестока. Но тѣ бѣха поне приютени въ свободна страна — сигурни за главитѣ си и за малкото дрехи и добитъкъ, които бѣха успѣли да пренесатъ, обкржжени отъ братски съчувствия и грижи. А тамъ?...

Най-малко нещастни се чувствуваха ония, които намѣриха кжщитѣ си пощадени отъ огъня, макаръ и ограбени до игла. Никакво земно благо не можеше да се сравни съ здравия покривъ надъ главата. Другитѣ нужди идѣха на второ мѣсто. Но всѣки предпочиташе да остане въ родното си село, па макаръ и въ дъсчена колиба, въ плѣвня, подъ чергила или въ полусрутена стая, всрѣдъ развалинитѣ на нѣкогашния си домъ. Имаше, обаче, и села, изцѣло разрушени или съ недостатъчно оцѣлѣли кжщи, за да прибератъ всички обездомени. Въ такива случаи хората трѣбваше да се пръснатъ изъ неопожаренитѣ села и изъ каазалийскитѣ градове.

Ако нещастницитѣ бѣха останали на държавната подкрепа, оповестена съ султански ирадета и шумно разгласена съ специални обявления отъ вилаетскитѣ и каазалийскитѣ власти, повечето отъ тѣхъ сигурно биха измрѣли отъ гладъ, студъ и болести. Първата спасителна помощь, която найнуждаещитѣ се намѣриха, бѣ тая, която имъ оказаха съ гостоприемството си тѣхнитѣ български братя отъ непостра-

далитѣ и по-малко пострадалитѣ села, църковнитѣ общини, съ дискуситѣ си, и отдѣлни милостиви граждани, съ подаянията си. Обещанията на властьта съставляваха часть отъ реформената комедия, която султанътъ разиграваше, за да изпревари новата намѣса на Европа. Пожарищата започнаха, както знаемъ, веднага следъ Илиндень, продължиха като система презъ цѣлия августъ, безъ да бждатъ съвсемъ преустановени и презъ септемврий, т. е. тогава, когато бѣха вече оповестени първитѣ обещания за държавна подкрепа. Едвамъ презъ октомврий властьта се явява съ помощи за „издръжка“ и за „строежъ“, смѣшни по размѣръ, раздавани пристрастно, безъ всѣка система, а на мѣста и придружени съ най-обидни условия.

Ясна представа за характера на турската помощна акция ни дава единъ докладъ на търговския агентъ на България А. Тошевъ (№ 514, 1 ноемврий 1903 г.).

> „Комисии отъ военни и цивилни чиновници, придружавани отъ продажни християни, спохождатъ изгоренитѣ села, — казва се въ доклада, — „съ цель да се тури мрежа предъ очитѣ на довѣрчивата европейска дипломация“. По настояване на Хилми паша, властьта бѣ заставена да направи непремѣнно нѣщо въ с. Гявато, понеже се намира почти на шосето Битоля — Ресенъ. За тази цель преди двадесетина дена бидоха изпратени 50—80 зидари-арнаути, които отишли да разчистватъ развалинитѣ, безъ да снематъ пушкитѣ отъ рамото си. Отчаяни отъ студа, отъ липса на добитъкъ и пр., тѣ се върнали. Сега, преди три дена, каймакаминътъ е изпратилъ въ Гявато 30 смилевци-майстори. „Касае се да види Европа, че турското правителство по собствена инициатива построява опожаренитѣ кжщи“. Като по изключение сж дадени въ нѣкои мѣста по 50—180 гроша за строене на кжщи. Строежъ, обаче, не почва, поради липса на добитъкъ и поради студа: хората бѣгатъ да се подслонятъ въ града, по манастиритѣ и неопожаренитѣ села, като отказватъ да получатъ предлаганитѣ имъ нищожни суми: „и съ тѣхъ и безъ тѣхъ“. На нѣкои мѣста сж дадени и по 15 гроша на месецъ на деца, жени и старци за прехрана, но и тукъ се предпочитатъ ония, които сж се отличили съ доноси и прочее“.

По строежа на кжщи съ турски пари пише и Т. Недковъ отъ Скопие (№ 713, 3 ноемврий 1903 г.): „Мизерна е отпущаната помощь за пресъзиждане на опожаренитѣ села. Отъ отпустнатитѣ за цѣлия вилаетъ 500 лири, 160 сж изпратени въ Кратово, за пресъзиждане на опожаренитѣ кжщи въ с. Луково, и 150 въ Щипъ, за селата Карбинци и Долно-Трогерци. Селянитѣ отказали да приематъ помощьта“.

Сжщо е и въ сѣрско. Въ Сѣрската кааза има стотина опожарени кжщи: 88 въ Баница, 11 въ Фращани и 1 въ Лакосъ. „Мютесарифътъ предложи по 130 гроша за всѣка опожарена кжща. Селянитѣ отказаха да приематъ такава просешка помощь“, — пише на 18 априлъ 1904 г. сѣрскиятъ търговски агентъ Г. Стоевъ (№ 307).

Едва ли има нужда да се казва, че турската власть никога не е мислила сериозно да построи наново сама опожаренитѣ кжщи. На 14 августъ 1904 г. — цѣла година следъ възстанието — А. Тошевъ пише до правителството си (№ 589): „Оня день цивилнитѣ агенти се върнаха отъ своята обиколка изъ корчанско и костурско. Посетили сж нѣкои отъ изгоренитѣ села: Загоричани, Мокрени, Дъмбени и др. Впечатленията имъ далечъ не сж утешителни. Отъ изгоренитѣ кжщи били построени само една малка часть и то обикновени колиби. Гирсъ и Рапопортъ мислятъ, че *Турция не е въ състояние да изпълни обещанието си за пресъждане на опожаренитѣ кжщи* и че това трѣбва да се постигне чрезъ сключване на специаленъ заемъ".

Опожаренитѣ села въ възстаналата область бидоха — съ нѣкои изключения — наистина, възобновени и, въ повечето случаи, въ по-хубавъ видъ. Възобновяването стана въ продължение на нѣколко години и то не съ турски пари или чрезъ „специаленъ заемъ", а съ собственитѣ срѣдства на населението, спечелени съ тежъкъ трудъ и при крайно спестяване, свързано съ невѣроятни лишения въ далечна чужбина. Най-много помогна за това емиграцията въ Новия свѣтъ, която, още презъ първата година следъ възстанието, взе масовъ размѣръ. За времето, което ни интересува, обаче, касаеше се само за временень, какъвъ да е, подслонъ и за редъ други, насжщни и всѣкидневни, нужди — хлѣбъ, завивки, дрехи, медицинска помощь, работенъ добитъкъ. Неосигуреностьта на прехраната, напримѣръ, се чувствува остро не само презъ зимата и пролѣтьта, но и по-късно [1]). Такава менно помощь за временно просжществуване се даде на зореното население главно отвънъ — отъ братската лгария и отъ разни човѣколюбиви срѣди и отдѣлни личсти въ Европа и Америка. Значителна по размѣръ, тази мощь облекчи много физически страдания. А понеже бѣ дена отъ сърдце, тя дойде за жертвитѣ на турския гнѣвъ то доказателство, че не сж съвсемъ забравени и изостани отъ външния християнски свѣтъ и поутеши тѣхнитѣ крусени души. Твърде много сж тѣзи благородни чуденци, които проявиха човѣшка отзивчивость къмъ македонитѣ-страдалци и азъ искрено съжалявамъ, че не мога а спомена имената на всички, понеже всичкитѣ, голѣми и алки, знайни и незнайни — заслужаватъ нашата признателсть. Надъ всички тѣхъ изпъкватъ, обаче, онѣзи, които първи

[1]) „На връщане отъ обиколката си изъ Македония, — пише А. Шоповъ (№ 476 ний 1904 г.). — Баучеръ ми съобщи, че ако не се вематъ мѣрки, гладътъ въ охридж ще се почувствува още по-силно. Когато билъ въ Охридъ, при каймакамина, тоя очитѣ си видѣлъ въ конака десетина селяни, дошли отъ селата за хлѣбъ. По пътъ с. Луково за Охридъ умрѣла една жена, която три дена не яла и тръгнала с. руги селяни къмъ града за хлѣбъ".

дигнаха гласъ, които взеха първитѣ инициативи, организираха помощнитѣ акции и се явиха лично между пострадалитѣ, за да ги облекчатъ и утешатъ.

На величествения митингъ за Македония, свиканъ през втората половина на септември въ Джемсъ-Халъ[1]) се взеха нѣколко резолюции, между които и една, съ която бѣ поменъ балканскиятъ комитетъ да организира фондъ за подпомагане на бедствуващитѣ въ Македония. Комитетътъ излъчи една комисия, съ секретарь Х. Н. Брайлсфордъ и касиеръ Thomas Fowell Buxton, която започна веднага събирането на помощи. Самото правителство се отнасяше съчувствено къмъ тази дейность[2]). На 6 октомврий една помощна мисия, начело съ Х. Н. Брайлсфордъ и леди Брайлсфордъ, потегли за Битоля. Повечето отъ членоветѣ на тази мисия[3]) престояха цѣли петь месеца въ Македония и организираха на самото мѣсто помощната си акция.

ЗАКЛЮЧИТЕЛЕНЪ ПРОТОКОЛЪ НА Г-НЪ БРАЙЛСФОРДЪ ЗА ПОМОЩНАТА АКЦИЯ

Когато пристигнахме презъ м. октомврий въ Битоля, намѣрихме възстанието потушено. Голѣма часть отъ населението, което е било забѣгнало въ планинитѣ, бѣше се завърнало по селата си и показваше голѣмо усърдие въ строенето на временни жилища, въ които да прекара зимата. Селата бѣха опустошени отъ пожаритѣ и представляваха развалини. Въ момента се чувствуваше голѣма липса отъ топли завивки и зимно облѣкло, тъй като всичко това бѣше изгорено.

Завивки и облѣкло

Първата ни грижа бѣше да снабдимъ населението съ завивки. Раздадени бѣха 10,755 вълнени одеяла, които, може би, спасиха стотици семейства отъ суровия студъ. Голѣми грижи се положиха за раздаване на облѣкло. Петь хиляди военни одеяла бѣха раздадени на населението отъ околноститѣ на Леринъ и Костуръ Не вѣрвамъ да сме могли да задоволимъ напълно нуждата отъ облѣкло и завивки, и съжалявамъ, че не можахме да направимъ повече.

Раздаване на съестни продукти

Заварихме въ това отношение голѣмо бедствие. На повечето мѣста населението едва имаше храна по за 2—3 дни. Срещнахме голѣмо затруднение при разпредѣляне на храната, защото не въ всички области населението еднакво гладуваше. На нѣкои мѣста населението измираше отъ гладъ; другаде имаше повече хранителни припаси. Така, въ Охридъ, храна имаше за 3—4 седмици, когато го посетихъ презъ първитѣ дни на м. ноември.

---

[1]) Митингътъ бѣ посетенъ или поздравенъ писмено отъ първи граждани, като Кентърберийския архиепископъ, водителя на либералната партия — Кембелъ-Банерманъ, Дръмондъ Уолфъ.

[2]) Запитанъ отъ Д. Цоковъ, какво ще стане съ десеткитѣ хиляди, останали безъ покривъ, маркизъ Ландсдоунъ отговори, че филантропическитѣ дружества „ще се притекатъ на помощь на пострадалитѣ." (Д. Цоковъ, № 7, 2 октомврий 1903 г.).

[3]) Въ мисията влизаха още: леди Елинора Томсонъ (получила следъ втория си бракъ името леди Гроганъ), мисъ Дъркомъ, Ноелъ Бъкстонъ и сестра Августина — ржководителка на сестринския орденъ „св. Винцентъ".

Раздавахме главно брашно и царевица, нѣкжде и парични суми, както, напр., въ костурско. Разпредѣлението ставаше отъ 7 склада. Бѣхме въвели купонната система. Дажбата на лице бѣше за най-беднитѣ мѣста по 37 ливри за единъ месецъ и отъ 17 до 30 ливри — за по-богатитѣ.

Мѣстни складове

Имахме седемь въ: Битоля — подпомагащъ 3,400 души; Ресенъ — 10,700 души; Охридъ — 14,000 души; Леринъ — 3,800 души; Костуръ — 10,200 души; Кичево — 7,600 души и Крушово — 4,000 души.

Санитарно дѣло

Комплектувахме подъ наша грижа три болници въ Охридъ, Костуръ и Битоля. Въ Клисура ангажирахме на наши срѣдства лѣкарь, който имаше 419 пациента. Ангажирахме лѣкарь, който да посещава селата въ прѣспанско по време на епидемиитѣ.

Нашата помощь нѣмаше политическа тенденция

Подпомагахме, безъ огледъ на вѣра и народность, била тя гръцка или българска. Преди всичко, гледахме да помогнемъ на болнитѣ, вдовицитѣ, сирацитѣ и старцитѣ.

Подпомогнахме 57,000 души и имъ осигурихме сѫществуването до лѣтото. По всѣка вѣроятность, населението и идущата зима ще се нуждае отъ нашата помощь. Вѣроятно е да се завърнатъ сѫщо и около 30,000 бѣжанци; това ще затрудни задачата ни, поради което и дѣлото ни трѣбва да се проагитира и разшири.

Лондонъ, 25. IV. 1904 г. Х. Н. Брайлсфордъ

Отчетътъ не изчерпва цѣлата благотворителность. Други дружества и частни лица действуваха отдѣлно отъ помощния фондъ и изпращаха лептата си по други канали. Така, богатата англичанка г-жа Rendel Harris изпрати, чрезъ английския консулъ въ Скопие, 80 англ. лири за пострадалитѣ въ Скопския вилаетъ. Стопанитѣ на в. „Daily News" откриха подписка, като внесоха сами 307 лири; въ кѫсо време подписката даде повече отъ 500 англ. лири. Самиятъ Балкански комитетъ продължи презъ цѣлата 1904 г. благотворителната си дейность. Неговиятъ пратеникъ Bertram Christian пристигна презъ лѣтото въ Битоля съ 5000 лири, съ които бѣха купени 312 чифта волове и семе за посѣвъ за охридско и кичевско. Наредено бѣ домакинствата да си служатъ по редъ съ воловетѣ, които най-после се подаряватъ на най-бедни, на първо мѣсто, вдовици. Другъ членъ на мисията Edyard Jonthate купи и раздаде презъ есеньта на 1904 год. въ Малешията и въ Дебърца 200 чифта волове. Твърде голѣма дейность прояви и г-жа Кингъ Люизъ, председателка на Society of Friends. Тя посети разложко и неврокопско, кѫдето раздаде 1500 англ. лири, изпрати на английския консулъ въ Скопие 100 лири за пострадалитѣ въ вилаета, раздаде лично помощи на бѣжанцитѣ въ бургазко и описа въ печата тѣхното бедствено положение.

Америка сжщо оказа известна помощь. Американскитѣ мисионери въ Македония и одринско се обърнаха къмъ Американския червенъ кръстъ съ молба да изпрати лѣкари и лѣкарства. Двама интелигентни българи, Вл. Цановъ и К. Стефановъ, покрай другата си пропаганда за македонското освободително дѣло, заинтересуваха самата председателка на Червения кръстъ, мисъ Клара Бартонъ. Мисъ Бартонъ, която нѣколко години по-рано бѣше изпратена начело на една помощна мисия въ Армения, взе присърдце каузата на пострадалитѣ македонци и презъ декември пристигна въ Турция съ помощитѣ, събрани въ Съединенитѣ щати. Американски помощи бѣха раздадени въ костурско и другаде, а въ Битоля се основа болница. Американскиятъ проповѣдникъ Маршъ, съ госпожата си, посети нѣкои села въ м.-търновско, кждето раздаде помощи и складира въ М.-Търново 1000 килограма жито и царевица.

Помощитѣ отъ други държави бѣха изпратени главно въ България, за бѣжанцитѣ.

Въ Княжеството временното настаняване и прехраната на бѣжанцитѣ легна върху държавата, дейно подпомагана отъ обществената благотворителность. Почти въ всички поглавни градове бѣха съставени благотворителни комитети за събиране на разни помощи. Ролята на централно тѣло играеше така наречената „Благодетелна комисия", подъ почетното председателство на варненския митрополитъ и председателствуващъ Св. синодъ — Симеонъ, при председатель проф. Д. Д. Агура и съставена отъ лидери на почти всички политически партии[1]). Само презъ месецитѣ августъ и септември Благотворителната комисия изразходва за нуждитѣ на бѣжанцитѣ и за пострадалитѣ въ вжтрешностьта на Турция 150.000 лева, събрани отъ разни дружества и частни лица[2]). Успоредно съ нея работѣха за подпомагане на бѣжанцитѣ и много други инициативи, особено въ пограничнитѣ околии. Въ началото на октомврий се състоя въ столицата събрание отъ представители на всички благотворителни дружества и братства, въ което се реши настаняването и прехраната на бѣжанцитѣ отъ цѣла България и специално на тия отъ София да се възложи на една 12-членна „Изпълнителна комисия", която да работи въ съгласие съ властьта и съ мѣстнитѣ комисии. Благодетелната комисия трѣбваше да усили събирането на помощи изъ цѣлата страна, за да снабдява презъ цѣлата зима съ срѣдства изпълнителната комисия. Нуждитѣ сж така крещящи, че презъ ноември

---

[1]) Д-ръ Ал. Радевъ, прогресистъ, д-ръ Д. К. Вачовъ, либералъ, Т. Г. Влайковъ, радикалъ, Добри Петковъ, нар.-либералъ и А. Ляпчевъ, демократъ.

[2]) Ето нѣкои отъ най-крупнитѣ пожертвувания: д-во „Червенъ кръстъ" — 107.000 лв., д-во „св. Кирилъ и Методий" — 30.000 лв., Варненската постоянна комисия—20.000 лв., Шуменската постоянна комисия—5.000 лв., Славянското благотворително д-во—3.000 лв. и пр.

Благодетелната комисия се видѣ принудена да се обърне съ позивъ къмъ всички общини въ България и да ги помоли за съдействие. Следната извадка отъ този позивъ говори достатъчно за остротата на бѣжанския въпросъ въ оня моментъ: „Отъ три месеца насамъ, учредени въ Благодетелна комисия, ние опитахме много срѣдства за събиране помощи и сме направили доста нѣщо; но нуждата е толкова голѣма, че ние решихме да повикаме на помощь съдействието на мѣстното самоуправление на кметствата и да ви поканимъ, като изключителна мѣрка, да обмислите начина, по който въ най-скоро време, поне до 25-и текуши месецъ, да можете да изпратите една парична помощь отъ домакинствата на вашата община, която доброволна помощь да не бѫде по-малка отъ единъ левъ на кѫща".

Голѣми грижи за бѣжанцитѣ положи майката на княза, княгиня Клементина. Вънъ отъ сумата 5.000 лева, която подари, тя направи позивъ къмъ човѣколюбието на нѣкои държавни глави. По нейно ходатайство вдовствуващата руска императрица, майка на Николая II, заповѣда на Руския червенъ кръстъ да открие за бѣжанцитѣ подписка, която даде 15.000 лева. Отъ държавнитѣ глави постѫпиха по 10.000 лева отъ италианския краль и отъ австрийския императоръ Лично до княгиня Клементина изпрати 2.000 лева и германскиятъ императоръ.

Чрезъ Българския червенъ кръстъ, Славянското благотворително д-во, Благодетелната комисия и пр., постѫпваха отъ разни мѣста изъ чужбина по-голѣми или по-малки суми: отъ комитета „Pro Armenia et Mazedonia" въ Милано — 5.000 лева, отъ Чехия, събрани чрезъ нѣкои редакции, — 676 лева, и много други.

Главната тежесть по издръжката на бѣжанцитѣ легна все пакъ върху българската държава. По предложение на министра на вѫтрешнитѣ работи, Д. Петковъ, III-то Народно събрание гласува на 22 ноември 500.000 лв. Отговаряйки на едно запитване, министрътъ отговори, че кредитътъ не е предназначенъ изключително за бѣжанцитѣ, намиращи се въ България, разбирайки, че съ него ще се помогне и на пострадалитѣ българи, останали въ предѣлитѣ на Турция. Тази сума, обаче, се оказа далече недостатъчна и стана нужда да се отпустне по-късно още единъ милионъ лева.

Българската помощь отиваше до предназначението си чрезъ търговскитѣ агентства и чрезъ мѣстнитѣ митрополии и архиерейски намѣстничества. Помощи въ по-значителенъ размѣръ — пари, дрехи и пр., бѣха раздадени презъ зимата въ костурско лично отъ пелагонийския митрополитъ Григорий. Охридскиятъ митрополитъ Методий получи, изпратени

отъ А. Тошевъ, за раздаване разни вещи, на стойность 18,000 лева. На архиерейския намѣстникъ въ Костуръ се изпратиха 2,000 лева и пр. и пр.

*

Организирането на благотворителната акция и раздаването на помощи въ бедствуващитѣ околии съвсемъ не бѣше лесно. Негодностьта на турския административенъ апаратъ бѣ, сама по себе, една голѣма прѣчка. Още посериозна прѣчка, обаче, представляваше съзнателното противодействие на турскитѣ власти. Самолюбието на турцитѣ се чувствуваше засегнато отъ продължителното присѫтствие на разни чужденци, дошли да се мѣсятъ въ тѣхнитѣ „домашни работи". Тѣ знаеха отъ опитъ, че такива неканени гости разнасятъ отпосле по свѣта лошата слава на поредкитѣ въ царството имъ. Повече отъ всичко друго, обаче, тѣ държеха смѣтка за нравственото въздействие на чужденцитѣ-благодетели и на тѣхната помощь върху подпомаганитѣ. И, при все това, султанътъ и Хилми-паша не можеха да не даватъ съгласието си за посещенията на тѣзи нежелани благодетели: нали и тѣ самитѣ бѣха подели акцията на благотворителностьта спрямо сѫщото население, което турскитѣ войски и башибозуци бѣха озлочестили?

Въ доклада си за направеното въ битолско, обнародванъ въ началото на мартъ 1904 год., въ либералния органъ Manchester Guardian, Брайлсфордъ горчиво се оплаква отъ затрудненията, които турскитѣ власти сѫ му създавали. „Често пѫти ние се намирахме съ вързани рѫце и не можехме да помогнемъ тамъ, кѫдето се чувствуваше най-голѣма нужда, — казва той. — Имаше моменти, когато откритата отъ Комитета амбулатория въ Костуръ ставаше недостѫпна за болнитѣ, понеже съ отиването си тамъ тѣ се излагаха на преследвания. Само следъ моитѣ нееднократни постѫпки, каймакаминътъ взе мѣрки, за да се тури край на това несносно положение".

Ако турската власть се одързостяваше да саботира дѣлото на европейскитѣ помощни мисии, лесно е да си представимъ, какъ пъкъ е гледала тя на българската благотворителность. Толкова повече, че тукъ гръцкото духовенство, принудено да спотайва злобата си къмъ европейскитѣ добротворци, можеше напълно да влѣзе въ подстрекателската роля по отношение на българитѣ — отявлени врагове на турската държава. Схизматическиятъ битолски владика въ костурско — въ собствената епархия на Германосъ Каравангелисъ — вбѣси гръцкия митрополитъ. Другарьтъ на турскитѣ палачи, купувачътъ на изтерзани души презъ и следъ възстанието, Каравангелисъ, си даде точна смѣтка за ефекта отъ явяването на Григория въ костурско, дошелъ

да изпълни единъ дългъ на християнски пастиръ — да утеши и подпомогне озлочестенитѣ, безъ да прави разлика между екзархисти и патриаршисти. Той направи всичко, на което бѣ способенъ, за да отстрани часъ по-скоро отъ костурско схизматическия владика, колкото ненавистенъ, толкова и опасенъ, а, ако е възможно, и да го оскандали предъ паството му. Григорий, обаче, се оказа коравъ българинъ. Той се противопостави енергично на всички провокации, понесе всички неприятности, които турцитѣ по своя инициатива и подъ гръцко подстрекателство му направиха, но не напустна костурско преди да привърши мисията си. Завърналъ се въ центъра на епархията си, битолскиятъ митрополитъ, въ знакъ на протестъ противъ устроенитѣ срещу него провокации въ костурско, престана да посещава административния съветъ (меджлиса) и да посещава валията.

Следъ шума около обиколката на Григория изъ костурско, раздаването на българската помощь трѣбваше да става, колкото е възможно, по-незабелязано. Валията открито заяви на българския търговски агентъ, че тази помощь „не е желателна". Битолскитѣ консули пъкъ му обясниха, защо турцитѣ я смѣтатъ за нежелателна: защото „действувала насърдчително върху българитѣ" [1]).

*

Пребиваването на чужденцитѣ-благодетели въ Македония надхвърли значението на една чиста филантропия. Дошли въ усмирената область въ едно време, когато македонскиятъ въпросъ бѣше въ центъра на европейското внимание, тѣ не можеха да не се отнесатъ съ най-живъ интересъ къмъ всичко, което ги окржжаваше — страната, съ своитѣ географически, политически и расови особености, току-що преживѣнитѣ бурни събития, първитѣ стжпки на европейскитѣ реформатори. . . Самитѣ хора, на които тѣ бѣха дошли да помогнатъ, не бѣха случайни жертви на природни напасти — на нѣкоя опустошителна епидемия или на стихийно наводнение или земетресение. Пострадалитѣ въ Македония бѣха създатели на своето нещастие, вдигнаха оржжие противъ вѣковния си владѣтель и навлѣкоха върху си отмъстителния му гнѣвъ. Тѣ не бѣха обикновени страдалци, а борци за идеалъ. Това обстоятелство ги правѣше по-интересенъ обектъ на психологически и всѣкакви други наблюдения и изучвания отъ страна на европейцитѣ, влѣзли въ непосрѣдственъ допиръ съ тѣхъ.

Дълбокитѣ и необикновени преживявания на чужденцитѣ, които непосрѣдствено следъ възстанието посетиха Македония, оставиха трайни следи въ душитѣ имъ. Живитѣ

[1]) Докладътъ на А. Тошевъ, № 162, 25 февруарий 1904 г.

отъ тѣхъ и сега си спомнятъ за този периодъ отъ живота си, съ онова несравнимо вжтрешно задоволство, което дава на човѣка съзнанието за извършенъ нравственъ подвигъ. На времето тѣхнитѣ описания на виденото и чутото въ Македония минаха като неоспоримо вѣрни свидетелства по всички въпроси, които, въ връзка съ възстанието, интересуваха Балканитѣ и Европа. Безброй сж тѣзи свидетелства, дадени въ обнародвани разговори, вестникарски статии и дописки, както и въ отдѣлни книги. Има ли нужда да се казва, че тридесеть и четиритѣ изминали години и станалитѣ презъ това време неестествени промѣни въ балканската карта не сж накърнили ни най-малко значението на тѣзи свидетелства?

„Пжтувайки въ Македония презъ 1904 година, непосрѣдствено следъ възстанието, азъ можахъ да констатирамъ опустошенията, пожарищата и грабежитѣ, претърпѣни отъ вашитѣ съотечественици, можахъ лично да чуя разказа за тѣхното мжченичество. Не за една праздна дума тоя доблестенъ народъ понесе тѣзи жестокости. Той не би могълъ да ги понесе, ако не носѣше въ себе си неукротимото съзнание за своята българска народность“[1].

Самиятъ началникъ на английската помощна мисия Х. Н. Брайлсфордъ е предалъ наблюденията и изводитѣ си на авторитетенъ ученъ и духовенъ благородникъ въ една обемиста книга, която прави безпредметни много тогавашни и днешни спорове около народностьта и душата на възстаналото македонско население[2]). За дълбоката наблюдателность на автора и за топлото чувство, отъ което е проникната книгата му, може да се сжди по следната извадка:

„Първата изненада за мене бѣше, че това население възстана и то масово. Втората изненада, по-поразителна отъ първата, бѣ, че всички тѣзи страдания презъ есеньта не предизвикаха никакво негодувание противъ комитета или противъ водителитѣ му. Селата останаха лоялни спрямо организацията, която ги бѣше потопила въ това бедствие. Ходейки по пепелищата на нѣкога цвѣтущи села или по болничнитѣ отдѣления, гдето дружеството за раздаване помощи бѣше събрало раненитѣ жени и деца, имаше минути, когато човѣкъ се изкушаваше да проклина самата идея за възстание, да мисли, че никакво предизвикателство не би могло да оправдае дори и физическитѣ страдания, които се заключаватъ въ такава придобивка“. Но всички тѣзи разсжждения бѣха на единъ чужденецъ. Тѣ рѣдко влизаха въ главата на самитѣ македонци, не се чуваше никакъвъ упрѣкъ, никакво обвинение противъ комитета, никакво съжаление за едно, повидимому, напраздно направено усилие. „Въ Костурската болница болнитѣ въ мжжкото отдѣление, при оздравяване отъ болести, причинени отъ лишения и отъ излагане

[1]) Отъ писмото на Ж. Буске до настоятелството на д-во „Вардаръ“.
[2]) H. N. Breilsford, „Macedonia, ist races and Their future“. London, 1904.

на суровостьта на времето, говорѣха съ възхищение за бѫдещитѣ си планове и за борбата, която мислѣха да подновятъ, щомъ здравето и пролѣтьта представятъ сгоденъ случай за това.

Въ Охридъ, кѫдето крайната сиромашия и тиранията на албанцитѣ сѫ направили българскитѣ селяни особено убити духомъ, невинни и унижени, азъ съмъ чувалъ доста стари хора да заявяватъ, *че ако комитетътъ издаде заповѣдь за нова борба презъ лѣтото, тѣ безъ колебание ще се подчинятъ на заповѣдьта.*

И не бѣше мѫчно да се обясни това тѣхно поведение. Вѣковни угнетения сѫ приучили българитѣ да страдатъ. Тѣ едвамъ сѣдатъ да разсѫждаватъ за причинитѣ, които каратъ притѣснителитѣ имъ да действуватъ така. Тѣ сѫ престанали да разсѫждаватъ и да размишляватъ. Тѣ искатъ само да страдатъ и да негодуватъ. Колкото по-добре познава човѣкъ македонскитѣ българи, толкова повече той уважава тѣхния патриотизъмъ и куражъ. Тѣзи добродетели не се проявяватъ въ външенъ блѣсъкъ и въ парадиране. Тѣ сѫ израсли върху една робска почва, между едно племе, сдържано и чуждо на мечтателностьта."

ОРГАНИЗАЦИЯТА СЛЕДЪ ВЪЗСТАНИЕТО
ПЪРВИ СТѪПКИ

РЕАКЦИЯТА ВЪ БИТОЛСКИЯ ОКРѪГЪ

Българитѣ отъ усмирената область не бѣха оставени да изживѣятъ спокойно страданията си. „Мѫкитѣ на населението отъ пожара и глада сѫ неописуеми, но тѣ би били още поносими, ако можеше да се спре ходенето на военни отдѣления и жандарми по селата и пепелищата, за да биятъ и дирятъ пушки", — пише въ единъ свой докладъ управляващиятъ битолското агентство, д-ръ Кожухаровъ [1]).

Обявеното опрощение бѣ единъ отъ многото ходове въ лукавата игра на султана, да изпревари намѣсата на Европа. То не бѣ въ ржцетѣ на режима срѣдство за нравствено обезоржжаване — за помирение съ възстаналитѣ противъ него, а само „уловка". Властьта и консулитѣ съперничатъ по ревность въ увѣренията си, че опрощението е пълно и искрено. Тѣ дори и не споменаватъ за обезоржжаване. „Но щомъ нещастнитѣ тия възстаници, отчаяни, измамени по такъвъ начинъ и отъ консули и отъ властьта, се завърнатъ въ селата, следъ нѣколко дни се явяватъ при тѣхъ военни отдѣления, предводителствувани, де какъ се случи, било отъ

[1]) Докладъ № 501, 22 октомврий 1903 г.

каймакаминъ, било отъ военения началникъ, и поименно викатъ селянитѣ и имъ искатъ пушки. И, безъ много заобикалки, подлагатъ ги на бой и изтезания. И понеже не знаятъ кое е лицето, което знае, где се намира скривалището на заровенитѣ пушки, войницитѣ биятъ безъ разборъ всички — старо и младо, докогато селянитѣ, принудени отъ болки, изкажатъ това лице[1]). Въпрѣки това, на мѣста пушки останаха неоткрити.

Ето пъкъ какво е положението на посветенитѣ въ тайната на скривалищата: „Въ с. Иванйевци, битолско, дето, следъ нечути побоища, заловили лицата, които знаятъ кѫде сѫ пушкитѣ, единъ отъ довѣренитѣ успѣлъ да избѣга, дойде вчера при мене и ме пита: „Бива ли да изкажа пушкитѣ? Ако ги изкажа, ще намѣря спокойствие въ село — по горитѣ вече гладенъ умирамъ — но началството ще ме убие, — дума той. — Самото началство пъкъ събра комитетскитѣ пари, крие се и не дохожда да види, може ли човѣкъ да трае на турски бой и на вълчи гладъ въ гората?“ [2]).

Но дори когато властьта, въ лицето на най-висшия си представитель, иска да се покаже лоялна въ прилагането на султанската амнистия, тя не е въ положение да го направи. Ето единъ такъвъ типиченъ случай[3]):

„Попъ Козма, архиерейски намѣстникъ въ село Бабино, демирхисарско, водитель въ този възстанишки районъ, опростенъ и дори почерпенъ съ кафе и папироса отъ Хилми паша въ кабинета му, преди шесть дена бѣ заминалъ за селото си, но билъ заловенъ отъ тамошния милязиминъ и подложенъ на безбоженъ бой. Попътъ извадилъ писмото на Хилми паша, но получилъ отговоръ: „Ние не признаване никого тукъ. Ти си простенъ въ Битоля, но тука не. Кажи, где сѫ пушкитѣ?“. За да спре боятъ, единъ другъ милязиминъ му предложилъ да брои 10 лири. Пустнатъ на свобода, за да донесе паритѣ, попъ Козма успѣ да избѣга въ Битоля, гдето днесъ, чрезъ владиката, даде заявление до Хилми паша“.

Походътъ за пушки се придружава тукъ-тамъ отъ нови арнаутски изстѫпления и отъ гръцки натискъ за купуване на изтерзани български души. Следъ като съобщава за побой и изтезания за скрити пушки въ селата Слоещица (демирхисарско), Кукуречани (битолско) и пр., А. Тошевъ продължава (№ 514, 1 ноември 1903 г.).

„На 25 октомврий селото Лахчани (кичевско) бѣ повторно изгорено отъ арнаути дебрани, които задигнали всичкия добитъкъ и убили двама души. Въ костурско всички, които не преклонятъ глава предъ гръцкия владика Каравангелисъ, се затварятъ. Учителката Търпена п. Димитрова и четирма други селяни отъ Шестеово, между които и свещеникътъ Димитъръ, сѫ изпратени вече въ Битолския затворъ. Другиятъ попъ отъ това село се обявилъ за патриаршистъ и останалъ свободенъ. Доста села сѫ признали Патриаршията“.

[1]) Докладъ № 501, 22 октомврий 1903 г.
[2]) Пакъ тамъ.
[3]) Пакъ тамъ.

Ревностни помагачи на турската власть въ нейнитѣ опити да се отрича предъ Европа, чрезъ всѣкакви насилия надъ съвѣстьта на пострадалитѣ, не сж само гръцкитѣ владици и консули, но и чужденцитѣ на турска служба. Въ цитирания вече докладъ на А. Тошевъ (№ 514) се привежда следния характеренъ случай за попълзновенията на тъй наречената „Висша провѣрочна и реформаторска комисия", съставена отъ единъ паша и двама чужденци-генерали:

„Преди една седмица, когато тѣзи висши комисари бѣха въ Леринъ, единъ паша повикалъ българския попъ отъ изгореното село Арменско, сжщия оня, за когото преди 20 дни бѣхъ донесълъ, че е билъ битъ отъ турски войници и обранъ ведно съ много други съселяни, и го питали да каже: кой е изгорилъ селото. Попътъ отговорилъ: — „Турскитѣ войници". — „Лъжешъ! — му извикалъ единъ паша, — не войницитѣ, а комититѣ го изгориха". — „Ако вие и хората, които носятъ вашата форма, сж комити, то, наистина, мога да кажа, че комититѣ го изгориха", — отговорилъ попътъ. Генералитѣ-чужденци се възмутили като сжщински турци-яничари отъ тази дързость на нещастния български попъ и се чудили съ какви ржкодвижения да го накаратъ да млъкне[1]).

Леринскиятъ гръцки владика повикалъ трима души отъ това село и имъ предлагалъ по десеть лири възнагр.ждение, ако кажатъ предъ Върховната комисия, че селото е изгорено отъ комититѣ".

Несериозностьта на султанската амнистия и на султанскитѣ реформи не се изразяваха само въ побоища за укрити пушки. Докато властьта и консулитѣ увещаваха възстаницитѣ да се предадатъ, извънредниятъ сждъ въ Битоля развиваше трескава дейность. Разглеждаха се, заведени преди месеци, дѣла за укривателство и за услужване на чети и се издаваха сурови присжди, единични и масови. Такава една масова присжда надъ 138 души отъ Горна-Дебърца бѣ произнесена въ началото на ноември. Все по това време бѣха осждени на разни наказания нѣколко десетки граждани отъ Прилепъ, загдето не сж искали да отварятъ дюкянитѣ си, затворени по нѣкакъвъ поводъ, въ знакъ на протестъ. „Днесъ съ пощенския тренъ бидоха изпратени на заточение за азиатскитѣ брѣгове 104 души българи, а за утре или други день се тъкми още една партида отъ 93 души", — съобщава на 8 октомврий д-ръ Кожухаровъ.

На заточение въ Мала-Азия бѣха изпратени и 15 души отъ с. Буфъ, начело съ амнистирания селски войвода Атанасъ Фермана, осждени по поводъ сражението на Б. Сарафовъ, станало на 16 септемврий надъ селото.

Извънредниятъ сждъ продължаваше да работи, безъ да обръща внимание на постжпкитѣ на битолскитѣ консули. Последнитѣ се видѣха принудени да се обърнатъ къмъ посол-

[1]) Този нещастенъ свещеникъ, попъ Кръстьо, бѣ закланъ презъ 1905 год. отъ гръцкитѣ андарти (б. а.).

ствата си и да поискатъ премахването на този сѫдъ, сочейки противоречието между издаванитѣ отъ него присѫди и обявеното отъ султана опрощение.

Биеше въ очи и това, че наредбитѣ около амнистията не се тълкуваха и прилагаха еднакво навсѣкѫде. Така, солунскиятъ търговски агентъ А. Шоповъ, като отбелязва, че въ Солунския вилаетъ продължаватъ да върлуватъ чети, пише: „Неразпущането на тия чети нѣкои оправдаватъ съ обстоятелството, че четницитѣ, които се връщатъ и предаватъ, се арестуватъ и сѫдятъ въ Солунския вилаетъ. Има четници амнистирани въ Битоля, защото сѫ били въ битолски чети, а арестувани въ Гевгели и Воденъ, дето се върнали по роднитѣ си мѣста. Въ Битолския вилаетъ — едни мѣрки, а въ Солунския — други. Това тукъ се твърде забелязва и коментира“ [1]).

Безчестното потѫпкване на дадената амнистия донесе на турцитѣ резултати, противоположни на ония, които тѣ въ своята слѣпота можеха да очакватъ. Съ побоищата и изтезанията тѣ попрѣчиха на реакцията — неизбѣженъ съпѫтникъ на всички несполучливи възстания и войни — да разрастне въ Битолския окрѫгъ. Въ сравнение съ страхотнитѣ примѣри на вѫтрешенъ бунтъ, който историята тъй обилно ни дава, Битолското възстание представлява страненъ контрастъ. Реакцията се почувствува много по-силно въ върховетѣ на организацията, предизвика въ рѫководството й идейни блуждения, нескончаеми фракционни раздори и незапълними пропасти отъ лични омрази. Всрѣдъ самото разорено население, обаче, нейнитѣ морални опустошения бѣха, сравнително, нищожни. Имаше, не ще и дума, разочарование и униние, отчаяние дори у ония, които, покрай другитѣ жертви, се намѣриха безъ подслонъ, безъ храна, безъ покѫщнина и безъ добитъкъ. Имаше страхъ да не се разяри наново звѣрътъ и този страхъ заставяше хората, веднажъ капитулирали, да не бѫдатъ уличени пакъ въ бунтарство, докато изживѣятъ мѫката си и се посъвзематъ[2]). Нѣмаше, обаче, ни поменъ отъ оня бунтъ въ душитѣ, който кара деморализиранитѣ отъ поражението възстаници или войници да вършатъ най-отвратителни деяния — гаврене надъ свещени завети, обръщане на орѫжието противъ началствуващи лица и всѣкакви други изстѫпления. Възстаницитѣ въ Битолския окрѫгъ не потърсиха виновницитѣ на нещастието въ лицето на своитѣ началници, не се разбунтуваха противъ тѣхъ. Тѣ се подчиниха съ

---

[1]) Докладъ № 895, 22 ноември 1903 г.

[2]) Населението ни казваше: „Тръгнете се (пръснете се) нѣкое време, а сетне, като утихне, пакъ елате! (Спомени на Славко Арсовъ, стр. 134).

резигнация на сѫдбата си [1]). Тѣ не предадоха никого отъ ония, които ги бѣха подготвили и повели противъ турското царство [2]). И Х. Н. Брейлсфордъ е напълно правъ, като казва: „Селата останаха лоялни спрямо организацията, която ги бѣше потопила въ това бедствие". Турскитѣ издевателства допринесоха, за да изживѣе населението въ неимовѣрно кратко време разочарованието и унинието си, и да затѫгува пакъ за старото борческо време. А кой би могълъ да го води въ новата борба, да му бѫде закрилникъ и съветникъ, ако не организацията, която го приучи да не се чувствува робъ?

*

Въ действителность организацията не бѣше ни мигъ престанала да функционира. Безъ да говоримъ за невъзстаналитѣ райони, кѫдето нейниятъ апаратъ остана въ пълна изправность, въ самата възстанала область легалнитѣ рѫководни тѣла — макаръ и останали въ непълненъ съставъ въ нѣкои градове — продължаваха да бѫдатъ въ връзка съ нелегалнитѣ районни началства, както и съ окрѫжния центъръ. Нѣкои войводи, стари четници и нелегални рѫководители, останаха и следъ възстанието въ районитѣ си: Хр. Узуновъ, П. Чаулевъ и др. — въ охридско, Георги Сугаревъ, дяконъ Евстатий, Павелъ Христовъ, освободенъ къмъ края на възстанието отъ Корчанския затворъ, кѫдето бѣ прекаралъ три години и др. — въ битолско, П. Ацевъ, Георги Пешковъ, Й. Тренковъ и др. — въ прилепско, Митре Влаха, Хр. Цвѣтковъ, Новачко, Нумо Желински, Костандо и др. — въ костурско, Тане Стойчевъ, Мих. Чековъ, Леко Джорлевъ, Пандилъ Шишковъ, Алексо Турунджовъ и др. — въ леринско, Геро и др. — въ Прѣ-

---

[1]) Его единъ епизодъ, отбелязанъ отъ Сл. Арсовъ въ момента на демобилиза, цията: „По туй време се чу, че иде потера и ние се тръгнахме (оттеглихме се), а десе- тина души, като замаяни, останали безъ пушки, не рачиха да се тръгнатъ отъ тамъ: „Безъ пушки, безъ хлѣбъ, безъ имотъ, кѫде да идемъ?" — казаха ми. И тѣ останаха тамъ. Турцитѣ на другия день ги избили до единъ — 10 души на мѣстото „Влашко орниче" дето имъ вземахъ пушкитѣ, които на коне закарахме въ Биглата. („Спомени", стр. 133—134).

[2]) За народнитѣ и граждански добродетели на възстаналитѣ селяни може да се съди по следния необикновено драматиченъ случай:

Къмъ 1—2 май 1904, Анастасъ Лозанчевъ, членъ на Щаба, денува съ единъ отрядъ въ гората. Нѣкакво насѣкомо го ухапва по челото. Въздействието на отровата е такова, че Лозанчевъ мигновено загубва съзнание. Мускулитѣ и езикътъ му се парализиратъ. Превърнатъ въ полутрупъ, той остава въ рѫцетѣ на другаритѣ си цѣли три месеца. Отрядътъ го носи съ себе си, ту товаренъ на конь, като бездушенъ товаръ, ту на рѫце. Ставатъ презъ това време сражения, но възстаницитѣ не забравятъ при отстѫпление и полумъртвия членъ на щаба: носятъ го съ себе си, или го прикриватъ въ гората, за да го потърсятъ следъ единъ, два или три дена пакъ. По-късно, полутрупътъ се пре- дава на селянитѣ, за да го гледатъ и криятъ, както могатъ. Предаванъ отъ рѫце на рѫце, полутрупътъ скита изъ районитѣ, попадайки въ ущѣлели селски кѫщи и въ импровизирани колиби между развалинитѣ. Организмътъ на ухапания се оказа необи- чайно издържливъ. Единъ день (15 VIII. 1904) Лозанчевъ идва въ съзнание. Той се вижда всрѣдъ непознати хора въ единъ далеченъ районъ и узнава за всичко, случило се съ него, за своето тримесечно небитие. Чрезъ услугитѣ на селянитѣ, той заминава за Дримъолъ, а, следъ дълга почивка, презъ Албания се опѫтва за България. Отъ ухапва- нето останаха му: единъ белегъ всѣдъ челото и едно чувство на неизразима признател- ность и на безгранично възхищение отъ преданостьта и добротата на възстаналитѣ и изъ- лазорени селяни, които при толкова собствени злочестини, не изоставиха полутрупа на началника отъ Битоля.

спа, Трифонъ Ивановъ и др. — въ ресенско, Хр. Пасковъ, Божинъ и др. — въ демирхисарско, Гюрчинъ и др. — въ крушовско, и пр.

Не напустнаха страната и останаха между населението и четирма отъ първитѣ водачи: Д. Груевъ и А. Лозанчевъ, членове на щаба, Пере Тошевъ и Гьорче Петровъ.

Презъ най-тежкитѣ дни следъ демобилизацията, Груевъ често намираше убѣжище въ родното си село и въ Смилевския балканъ. Това бѣха дни на неизпитани душевни терзания за всички, които останаха вжтре, за да сподѣлятъ с населението общата трагедия. „Презъ единъ зименъ день, — разказва другарьтъ на Груева, дяконъ Евстатий, — разположжени въ едно скривалище въ Смилевския балканъ, Даме повдигна въпроса: какво да се прави предвидъ настжпилата сурова зима и новото положение. Въ единъ момент на общо мълчание, Даме стана на крака и, подпрѣнъ на пушката си, съ втренченъ въ трима ни погледъ, каза: „Мил и скжпи мои другари! Смѣтате ли и вие да ме напускате? Въ този моментъ Сугаревъ скочи на крака, прегърна Даме и му заяви, че той никога това нѣма да стори, силно го прегръщаше. Сжщото направи и Узуновъ, а после и азъ. Въ момента на прегръщането, по даденъ знакъ от Даме, всички дигнахме карабинитѣ нагоре и дадохме клетва, че ще продължимъ дѣлото на революцията и ч дето е Даме, тамъ сж и неговитѣ вѣрни другари. Заехме се за работа и обходихме селата въ съседнитѣ околии, съ цел да поддържаме духа на пострадалото население и стегнахме отново редоветѣ на организацията“[1]).

Нѣколко дни предъ Коледа (1903 г.), Груевъ отива в Битоля, за да дотъкми състава на окржжния комитетъ. Къмо края на февруарий той предприема, придружаванъ отъ дя кона Евстатий, първата си, следъ възстанието, дълга обиколка: посещава прилепско, леринско, кждето се срѣща с мѣстнитѣ войводи, воденско и града Воденъ, енидженвар дарско — при Апостолъ войвода, гумендженско, гевгелийско тиквешко. Съживяване на организациитѣ, уреждане на гра ски и околийски ржководни тѣла, изравняване на споров упжтвания, изучване на положението въ околиитѣ — така е неговата работа презъ тази твърде резултатна негов обиколка. Отъ тиквешко, Груевъ се връща въ прилепско, да вземе участие въ готвения окржженъ конгресъ.

Гьорче, следъ като скита известно време по Нид планина и въ мориховско, отива въ Битоля за да се срещ съ тамошнитѣ водители, после се връща въ прилепско, к дето се вижда съ Д. Груевъ и П. Тошевъ, и се застоява

[1]) „Изъ споменитѣ на дяконъ Евстатий“ — съобщава Хр. Шалдевъ. (Илюстр Илиндень, год. VII, кн. 4—5, 1935).

продължително въ града. Недоволенъ отъ начина по който се отнасятъ съ него, подозиранъ на всѣка крачка, че е избѣганъ и нежеланъ, той, търсейки каналъ за България, се озовава въ Велесъ, но повиканъ за конгреса, връща се въ прилепско. Следъ конгреса Гьорче, упжтенъ за България, посещава воденско, ениджевардарско и струмишко. Той сжщо изглажда партизански и други спорове, дава съвети и обяснява своитѣ схващания за новото устройство, което организацията трѣбва да получи. Описанието на тѣзи скитания въ „Споменитѣ“ му съдържа интересни наблюдения върху положението въ разнитѣ райони, но е пропито съ песимизъмъ и съ дълбоко огорчение загдето никжде не срѣща очакваната отзивчивость.

Пере Тошевъ прекарва месецитѣ следъ възстанието въ прилепско, въ самия градъ Прилепъ, като прескача и до Битоля. Покрай обикновената организационна работа, той полага особени грижи за да подготви свикването на единъ окржженъ конгресъ, на който възлага голѣми надежди за насочване на революционното дѣло къмъ нови пжтища.

Обстоятелството, че възстаналитѣ райони не бѣха напустнати отъ всички ржководни сили, изигра голѣма роля за бързото подемане на организацията. Въ това отношение заслугата на тримата първенци — на Груева особено — е безсъмнена.

За бързото съвземане на организацията спомогна много и това, че градоветѣ (съ изключение на Крушово) останаха незасегнати отъ опустошенията. Въ това отношение, пъкъ, отъ изключителна важность, се оказа ролята, която изигра окржжниятъ центъръ Битоля.

Първостепенна крепость на организацията до Илиндень, такава остана Битоля и презъ и следъ възстанието. Голѣмъ градъ, разположенъ въ самото подножие на Пелистеръ и обиколенъ откъмъ полето съ просторни зеленчукови градини и бостани — така наречените *бащчи*, Битоля представляваше рѣдки удобства за незабелязано вмъкване и излизане. Имаше, обаче, нѣщо още по-ценно отъ неговото мѣстоположение — неговитѣ български махали, образувани отъ придошли здрави селяни. Жителитѣ на тѣзи крайни махали, занаятчии и добри работници, бѣха, до единъ почти, заклети хора на комитета. Стигнѣше ли веднажъ до лабиринта отъ тѣсни сокаци на „Баиръ-мале“ и „Йени-мале“ — „Комитамахалеси“, както турцитѣ наричаха тази махала — комитетскиятъ човѣкъ потъваше безследно въ малкитѣ гостоприемни кжщи, снабдени, като че нарочно, съ задни вратички. Отъ честото обсаждане на махалитѣ и повсемѣстно обискирване на кжщитѣ, хората бѣха придобили голѣма вещина въ надхитряване на полицията. При пръвъ обезпокоителенъ признакъ, всички, съ женитѣ и децата си, се вдигаха на кракъ,

така, че нелегалнитѣ можеха да разполагатъ съ всички задни изходи, докато се добератъ до безопасни, т. е. претърсени вече квартали.

Благодарение на своята стегнатость и на преданостьта на членоветѣ си, Битолската организация можа презъ бурнитѣ дни на възстанието да отговори на своето предназначение: да изпълнява поржчкитѣ на близкитѣ възстанали райони, да посрѣща и изпраща куриери, да държи щаба въ връзка съ Солунъ и съ чужбина. Следъ демобилизацията, пъкъ, тя осигури пребиваването, постоянно или временно, на революционнитѣ първенци, които само отъ Битоля можеха да обсѫждатъ съвмѣстно положението и да даватъ подъ носа на Хилми паша директиви на районнитѣ началства.

Не е умѣстно, прочее, да се говори за „автоматично възобновяване“ на организацията, щомъ тя не е преставала ни мигъ да функционира. Наистина, въ нейнитѣ мислещи срѣди вѫтре, както и въ чужбина, се повдигатъ следъ възстанието редъ въпроси, приказва се за „преоценка на ценности“ и се спори съ страсть около бѫдеще устройство, бѫдеще управление и бѫдеща тактика. Тя влиза въ нова фаза на своето развитие, но съ ненакърнена вѣра въ смисъла на своето сѫществуване и въ целесъобразностьта на революционния методъ.

*

Петь месеца следъ възванието, съ което бѣше подканилъ народа къмъ възстание [1]) и два месеца следъ наредбата за демобилизацията, щабътъ разпрати до всички районни, центрови и селски революционни ржководители въ окржга особено окржжно, въ което преценява преживѣнитѣ събития и позовава народа на нова борба. Ето пълния текстъ на това историческо окржжно [2]):

(Емблема)
ГЛАВЕНЪ ЩАБЪ
на
II МАК.-ОДР. РЕВ. ОКРЖГЪ
10. XII. 903 г.

До районнитѣ, центрови и селски революционни началници

Въ.....

Братя и другари,

Прѣсни сѫ още въ паметьта на всинца ни приятнитѣ спомени отъ бурното врѣме, което народътъ ни прекара прѣзъ последното лѣто, още по-достопаметни ще бѫдатъ тѣ за бѫдащитѣ поколѣния, като имъ напомнуватъ вѣнаги за оня великъ актъ, който ни поставя въ редоветѣ на достойнитѣ народи за свобода. Това е първия пѫть, когато народътъ ни нагледно видѣ, че и той може да бѫде силенъ и че отъ самия него зависи скѫсването на робскитѣ вериги.

---

[1]) Вижъ томъ I, стр. 281.

[2]) Единъ хектографиранъ екземпляръ отъ окржжното, екземплярътъ изпратенъ на войводата дѣдо Коле въ юго-източно мариовско, е запазенъ въ архивата на А. Тошевъ. Този екземпляръ е използуванъ тукъ.

Рѣдко сж бивали такива моменти, когато народътъ ни е бивалъ тъй сплотенъ и за врага ни тъй опасенъ, както въ послѣдно врѣме. Позивътъ даденъ, ние всички се видѣхме сбрани около революционното знаме и доказахме, че не желаемъ вече да бждемъ роби. Съчувственицитѣ ни въ Европа продължаватъ да се възхищаватъ отъ геройската ни борба, съ която стреснахме цариградския палачъ. Неописуемъ бѣ тогазъ страхътъ на враговетѣ, които за дълго врѣме не се решаваха да влѣзнатъ въ явна борба. Озвѣрени отъ несполукитѣ си противъ възстаналитѣ борци, тѣ съ ярость се хвърлиха върху беззащитния българинъ: грабѣха и горѣха селата ни, убиваха женитѣ и дѣцата, съ цѣль да ни удушатъ, но жестоко се измамиха. Вмѣсто вежди — изкараха си очитѣ. Настжпилитѣ бѣдствия отъ варварскитѣ имъ дѣяния възбудиха състрадание къмъ народа ни у всички человѣколюбиви сърдца въ Европа и далечна Америка. Цѣлиятъ просвѣтенъ свѣтъ се възмути отъ жестокостьта на врага и поиска намѣсата на Европа. Самитѣ правителства не можаха да останатъ равнодушни предъ кървавитѣ сцени, вършени предъ тѣхнитѣ очи отъ султановитѣ войски. Почти всички явно осждиха врага за безчовѣчнитѣ му дѣла и щѣха да свършатъ окончателно съ въпроса въ полза на народа ни, ако не побъркаха нѣкои сили, които се нагърбиха сами да го нареждатъ.

Плодъ на тѣхнитѣ грижи сж прогласенитѣ отъ нихъ само на книга реформи, които съ нищо не отстраняватъ вѣковнитѣ злини на турския режимъ. Не ще и дума, че народътъ ни не може да бжде доволенъ отъ тия мѣрки, понеже сж нищожни предъ цѣлта, която гонимъ. Всѣки знае, че не за жандарми и пждари се боримъ ние, а за премахване на омразния ни турски гнетъ. Да наведемъ глави отново на душмана, това би било цѣла измѣна предъ дадената клетва, измѣна предъ кръвьта на нашитѣ братя и останалитѣ безъ покривъ майки и сестри. Подобна измѣна ние нѣма да направимъ особено сега, когато цѣла Европа е признала нашето право и сме довели врага до гроба. А той, притиснатъ отвънъ, изтощенъ материално, той, — казваме, — съсипанъ е и духомъ и едвамъ се крѣпи. Още единъ ударъ — и тиранинътъ е смазанъ. Този ударъ ще го нанесемъ — отъ насъ се иска. Ще изпълнимъ ние дума завѣтна и нѣма да оставимъ врага зли родината ни да погази. Ще развиемъ революционното знаме, свито есенесъ, за да блѣсне отново при по-благоприятно врѣме. А това врѣме е наблизу. И кой отъ насъ въ онзи моментъ ще забрави гробътъ бащинъ, плачътъ майчинъ, тжгитѣ на овдовѣлитѣ ни сестри и дългътъ ни къмъ тѣхъ? Кой доблестенъ синъ ще прости новото гробище и ще замиже предъ нови тегила?...

На отмжщение братко! На мжсть ни вика поруганата честь на народа! Вѣрнитѣ синове на Македония нѣма да останатъ глухи къмъ този свой гласъ, тѣ нѣма да изневѣрятъ на девиза ни:

„Смъртъ или свобода!"

Отъ щабътъ

Постегнала наново редоветѣ си и решена да действува, организацията въ възстаналата область се видѣ принудена да удостои съ вниманието си на първо мѣсто разнитѣ предатели, шпиони и други съзнателни пакостници. Тѣхното число бѣ неимовѣрно много порастнало презъ критическитѣ дни на турското надмощие. Стари професионални доносчици отъ чуждъ народностенъ произходъ, орждия на гръцкитѣ владици и консули, разни турски дерибеевци — всички

врагове на българщината, окуражени отъ нейнитѣ нещастия, дигнаха глава и заработиха открито. Нуждно бѣ да имъ се дадатъ доказателства, че отмъстителната дѣсница на комитета е отмалѣла временно, но не е изсъхнала. Нуждно бѣ и самото разорено население да почувствува, че не всѣки може да издевателствува безнаказано спрямо него и да използува неговата безпомощность.

Както въ миналото и сега, жертвитѣ се избираха, споредъ значението си като пакостници, безъ разлика на народность и вѣра. Това бѣха все лица съ доказана вина, известни на населението и спечелили неговата ненависть. Така, къмъ края на ноември 1903 г. падна убитъ въ с. Кръстоферъ, не далеко отъ Битоля, Стойчо Митановъ, известенъ турски шпионинъ и предатель. На 21 януарий 1904 г. загина подъ ударитѣ на двама организационни екзекутори гъркоманскиятъ кметъ Ташко въ с. Брусникъ, битолско. На 2 февруарий 1904 г. бидоха убити въ с. Жужелци, костурско, гъркоманскиятъ попъ и мухтаринътъ, помагачи на турцитѣ презъ време на възстанието и слѣпи орждия на владиката Караванделисъ. На 20 февруарий с. г. загина въ с. Брѣжани, охридско, коджабашията Насте Йордановъ. Екзекуциитѣ се придружаваха навсѣкждe съ невинни жертви, а на мѣста предизвикваха и нови забѣгвания. Така въ Брусникъ гъркоманитѣ скриха писмото на двамата екзекутори, оставено до убития, за да предизвикатъ арестуването на повече българи. Въ Брѣжани войницитѣ, разярени отъ премахването на предателя, арестуваха всички намѣрени въ селото мжже, въ това число и свещеника, облѣченъ въ църковни одежди, както служеше въ храма — и откарани въ Охридъ. Въ прѣспанско бѣ намѣренъ на 10 февруарий, между селата Дупени и Любойно, трупътъ на Георги Конджула, арнаутинъ, ханджия въ с. Любойно; предъ анкетьоритѣ той бѣ удостовѣрилъ съ подписъ, че църквата въ Любойно била опожарена не отъ войската, а отъ възстаницитѣ.

Гърмотевично бързи и твърде жестоки бѣха наказанията на предатели, които издаваха чети. Забележителни сж въ това отношение случаитѣ съ дветѣ мариховски чети — на Толе паша и на дѣдо Коле. Издадена отъ шпиони отъ с. Гудяково, четата на Толе паша, отъ 11 души, бѣ нападната на 3 февруарий отъ аскеръ. Следъ четиричасово сражение загинаха всички четници (въ това число и синътъ на войводата), съ изключение на единъ. Спасениятъ сформирувъ набързо нова чета и само следъ три дни изгори кжщата на предателя въ с. Гудяково и уби другъ единъ шпионинъ въ с. Гърдилово. Все въ свръзка съ предаването на Толе паша, бѣха убити: гъркоманскиятъ попъ въ с. Пчанища, коджабашията въ Вепърчани и Христо отъ с. Будимирци. Такъ бѣ отмъстенъ популярниятъ войвода Толе паша.

На 8 февруарий, предадена отъ мѣстни гъркомани, бѣ нападната въ с. Скочиривъ четата на дѣдо Коле отъ 6 души. Въ сражението загина самъ войводата и двама четници. Между тримата спасени бѣ и синътъ на войводата. „Турци и гърци тържествуватъ, защото Коле минаваше за единъ отъ сржчнитѣ войводи", — донася по този поводъ А. Тошевъ[1]). Нѣколко дена по-късно синътъ на войводата отмъсти за баща си: убитъ бѣ шпионинътъ Домазетовъ въ Скочиривъ, а на 13 февруарий изчезна безследно по пжтя Скочиривъ — Битоля, братътъ на убития, сжщо шпионинъ. Така бѣ отмъстенъ дѣдо Коле.

Въ окржзитѣ, съседни на Битолския, нормалното функциониране на организацията не бѣ никакъ прекжснато.

Въ велешко, кумановско и други райони на Скопския окржгъ станаха нѣколко сблъсквания съ битолски чети, отправени следъ демобилизацията за България. Най-значително отъ тѣхъ бѣ сражението на 1 декемврий между селата Нежилово и Црешново, велешко, съ четата на кичевския войвода Георги Поповъ. Въ него загинаха петима четници и самиятъ войвода.

Въ Солунския санджакъ ставатъ почти непрекжснато, къмъ края на есеньта и презъ зимата, сблъсквания съ чети, случайни или поради предателство, актове на отмъщение, наказания на турски дерибеевци, динамитни атентати. Ето нѣкои отъ по-важнитѣ произшествия, които извличаме отъ твърде богатата хроника на солунския търговски агентъ А. Шоповъ:

„Една чета отъ 80 души, заобиколена къмъ края на септемврий въ с. Богданци, гевгелийско, успѣ да се измъкне невредима. Вечерьта женитѣ изнесоха шинелитѣ на четницитѣ въ планината."

„На 3 октомврий, вечерьта, между станциитѣ Килиндиръ и Дойранъ избухна динамитъ. Единъ локомотивъ, който предшествуваше минаването на единъ воененъ тренъ, бѣ отхвърленъ отъ релситѣ и поврежденъ. Раненъ бѣ машинистътъ."

„На 12 срещу 13 октомврий, презъ нощьта, стана новъ атентатъ по линията между Гевгелий и Бойница. Повреди малки".

Презъ ноемврий ставатъ нѣколко отвличания на дребенъ и едъръ добитъкъ отъ бейски чифлици.

Една чета отвлѣче въ Аржанското блато и наказа съ смъртъ единъ уличенъ въ шпионство.

Въ с. Оризарци, ениджевардарско, сж убити трима за шпионство и за посегателство върху честьта на женитѣ на нѣкои четници.

На 23, сжщия месецъ, въ с. Бойница, гевгелийско, става сражение между чета и аскеръ, съ жертви и отъ дветѣ страни.

Друго сражение става по това време въ с. Балинци, дойранско, сжщо съ жертви отъ дветѣ страни.

---

[1]) Докладъ № 201, 11 февруарий 1904 г.

Една чета изби 50 свине на братя Бакърчеви отъ с. Владово и раздаде месото по селата — възмездие за предизвикателствата и пакоститѣ, направени отъ това семейство презъ възстанието.

Една турска харамийска банда бѣ издебната и изтрѣбена, следъ четиричасово сражение, отъ една българска чета (на Апостолъ Петковъ) въ с. Радомирово, ениджевардарско.

Апостолъ Петковъ въ ениджевардарско развива, непосрѣдствено следъ възстанието, особено жива дейность въ нѣколко посоки: противъ предатели и шпиони, противъ бейове и разни други експлоататори на чифлигарския трудъ, и противъ албанскитѣ овчари [1]). И турската власть и гръцкиятъ консулъ въ Солунъ се опитватъ да привлѣкатъ, чрезъ подкупи, този началникъ, еднакво опасенъ за турцитѣ и за гръцката въоржжена пропаганда. Неговата популярность расте, заедно съ грѣмкитѣ му дѣла презъ 1904 година, и ние, години наредъ, ще имаме случай да го споменаваме.

ЕВРОПА И ИЛИНДЕНСКОТО ВЪЗСТАНИЕ

За отношението на цивилизования свѣтъ къмъ Илинденското възстание далечъ не сж мѣродавни изявленията на този или онзи европейски министъръ, нито жлъчнитѣ писания на отдѣлни вестници, официозни органи или материално задължени къмъ щедрия обитатель на Илдъзския дворецъ. Възстаналата область не се намира нѣкжде изъ слабо познатитѣ далечни покрайнини на империята, възстанишкитѣ действия сж доста грѣмки и продължителни, а и техническитѣ възможности на свѣтовния печатъ сж значително по-голѣми, отколкото презъ 1876 година, когато баташкитѣ ужаси трѣбваше да бждатъ внезапно разгласени отъ американскитѣ кореспонденти Скайлеръ и Макъ-Гаханъ, за да се заинтересува чуждиятъ свѣтъ отъ Априлското възстание и да се развълнува отъ проявитѣ на турската жестокость. Нѣколко години вече името на Македония се носи по четиритѣ краища на земята, заедно съ ехото на кървави сражения и на страшни динамитни атентати, и тревожи Европа съ периодични слухове за предстояще общо възстание и за война между Турция и васалното Българско княжество. Нѣщо повече: Европа, за да предотврати вѣроятната буря, бѣше мълчаливо възложила на дветѣ „най-прѣко заинтересувани" велики сили, Австро-Унгария и Русия, да проведатъ февруар-

[1]) Презъ есеньта на 1903 г. слѣзоха въ южно-македонскитѣ равнини необикновено много овчари, въоржжени, разбира се. На 200 овце, вмѣсто 10 овчари, сега имаше 30. Скоро християнското население почувствува тѣхното присжтствие по многото кражби и всѣкакви насилия. Апостолъ изтрѣби нѣколко такива „овчари".

скитѣ реформи отъ 1902 год. Ето защо, възстанието, прегърнато, съ цель да подтикне европейския концертъ къмъ нова и решителна стѫпка по пѫтя на вмѣшателството и на реформитѣ, привлѣче веднага всички погледи къмъ пламналата область.

Най-зле засегнати се почувствуваха дветѣ „най-прѣко заинтересувани" сили. Тѣхното недоволство се засили преди всичко къмъ ония, които бѣха пренебрегнали съветитѣ имъ за „благоразумие и търпение". Възстанието дойде да подчертае фалита на февруарския имъ реформенъ проектъ[1]), а заедно съ това — и тѣхната отговорность, поета предъ Европа. Правителствата на другитѣ три демократични сили отъ европейския концертъ — Англия, Франция и Италия — даваха си повече смѣтка за обективнитѣ причини, които тласнаха революционната организация къмъ такова отчаяно усилие. Загрижени, обаче, за възможнитѣ усложнения, тѣ заработватъ съ крайна предпазливость за разширение на реформитѣ, за да не бѫде нарушена „хармонията" въ дипломатическия концертъ. Така въ Англия, правителството, „за сега поне, мисли да остави на Австрия и на Русия ржководната роля, която тѣ отначало сѫ поели по македонскитѣ работи", — съобщава Полъ Камбонъ, французки посланикъ въ Лондонъ[2]). Английскиятъ краль Едуардъ VII презъ посещението си въ Виена по това време казва на австро-унгарския министъръ на външнитѣ работи графъ Голуховски: „Нашата цель е идентична съ вашата: да запазимъ, колкото е възможно по-дълго, status quo-то на изтокъ — да избѣгнемъ една война, чиито последици за Европа не биха могли да се предвидятъ. Вие можете да разчитате на моята подкрепа за постигане на тоя резултатъ"[3]). Французкото правителство, добросъвѣстно осведомявано отъ своитѣ дипломатически и консулски представители, е готово да подкрепи всѣки по-смѣлъ починъ, стига той да бѫде официално взетъ отъ Англия или отъ друга сила и усвоенъ предварително отъ руския съюзникъ. Италия, макаръ и изпълнена съ сѫщитѣ добри намѣрения, играе второстепенна роля въ концерта — принудена да дебне стѫпкитѣ на Австро-Унгария, нейна съюзница и съперница въ сѫщото време. Що се отнася до „най-прѣко заинтересуванитѣ" сили, тѣ сѫ се убедили въ необходимостьта отъ нова реформена стѫпка, но сѫ повече склонни къмъ палиативни мѣрки и действуватъ бавно — една бавность, която е органическа у руситѣ и преднамѣрена

[1]) Английскиятъ посланикъ въ Цариградъ, съръ Никола О. Коноръ, въ единъ свой докладъ отъ 28 августъ 1903 г. (н. ст.), пише: „Явно е, че австро-руската реформена програма е умрѣла". (Британски дипломатически документи, V, стр. 60).

[2]) „Documents diplomatiques francais" (1871—1914), 2-ра серия (1901—1911), томъ III (1 януарий — 4 октомврий 1903) № 420, дата, стр. 420

[3]) Маркизъ дьо Реверсо, французки посланикъ въ Виена, до Делкасе — „Франц. дипл. документи", т. III, № 422, 10 септемврий 1903 (н. ст.), стр. 568.

у австрийцитѣ. Така, следъ избухването на възстанието, графъ Ламсдорфъ е заетъ като че ли повече отъ мисъльта, какъ да обезвреди България, която, следъ смѣната на Даневия кабинетъ съ Рачо Петровия, прави усилени въоржжения, отколкото за нуждата отъ енергични постжпки въ Цариградъ. Той се старае да ангажира силитѣ въ една обща постжпка въ София „за да се внуши и препоржча на България спокойствие и да се предупреди единъ пжть завинаги, че тя не ще бжде подкрепена, ако си навлѣче яда на Турция“ [1]). Неподкрепена достатъчно отъ Франция, постжпката на Ламсдорфа не успѣ, благодарение главно на съпротивата на Англия [2]).

Между това въ западна Европа заговорва единъ другъ факторъ и то така внушително, че дипломатическитѣ канцеларии се виждатъ заставени да се вслушатъ въ гласа му. Думата е за общественото мнение въ демократичнитѣ страни. Приказкитѣ за възстанишки жестокости не го направиха снизходително къмъ „Червения султанъ“, но промѣниха убеждението му въ неприспособимостьта на Турция къмъ европейскитѣ понятия за управление. За английското общественo мнение, напримѣръ, твърдението на Джеймсъ Баучеръ, кореспондентъ на Times, че възстанишкитѣ чети се борятъ „противъ най-лошото управление на земята“, звучеше по-правдиво и имаше по-сжществено значение отъ познатитѣ думи на Балфура „за везнитѣ на престжпностьта“, които натежавали „повече на страната на възстанишкитѣ чети, отколкото на турскитѣ войски“. Начинътъ, по който английската общественость реагира противъ обвинението на велико-британския пръвъ министъръ, напомня твърде много борбата на Гладстона противъ Дизраели Биконсфилдъ, макаръ че Балфуръ не е врагъ на македонскитѣ роби, нито туркофилъ въ биконсфилдовски смисълъ. Това е цѣлъ единъ походъ [3]), въ който участвуватъ английскиятъ парламентъ, епископалната църква, хората около Балканския комитетъ, почти цѣлиятъ печатъ — съ интерпелации, размѣна на отворени писма, митинги и статии. Изстжпленията на турскитѣ войски и башибозуци не закъснѣха да опровергаятъ м-ръ председателя и да дадатъ новъ тласъкъ на противотурското движение. Консервативнитѣ срѣди, склонни по природа и възпитание да

[1]) Бонпари, французки посланикъ въ Петербургъ, донасяйки за това предложение на руския министъръ на външнитѣ работи, казва: „Отговорихъ му, че на мене не е известенъ ни единъ новъ фжктъ, който да налага една подобна постжпка, но предполагайки, че тя може да се оправдае, отъ значение е, най-малко, да не бжде тя изолирана, защото невъзможно е, чини ми се, при днешното положение да се хвърли цѣлата вина върху България. Трѣбва, прочее, най-малко, да се направятъ едновремѣ нио постжпки и въ Турция“. (Франц. „Жълта книга“—„Македонскиятъ въпросъ, 1903—1905“. № 23, 27 августъ (н. ст. 4) 1903 г.).

[2]) „Английското правителство отказва да се присъедини къмъ всѣка постжпка, която би могла да се вземе като заплаха“, — съобщава Ж. Офре, управляващъ французкото посолство въ Лондонъ. („Франц. дипл документи“, т. III, № 423, 10 септ. 1903 стр. 468).

[3]) Вижъ томъ I, стр. 413—416.

бранятъ „законнитѣ“ владѣтелни права отъ всѣкакви революционни посегателства, прегърнаха дѣлото на възстаналитѣ роби. Дори „Standard“, най-консервативниятъ английски листъ, който известно време приглася на Балфуръ и държи страната на Турция, преминава по-късно къмъ лагера на „македонофилитѣ“. Да не говоримъ за Times, който, освѣтляванъ отъ Баучеръ, се налага и по тоя въпросъ съ своитѣ авторитетни преценки за корена на злото въ Македония. Англий-ското обществено мнение се наложи въ края на краищата, и кабинетътъ Балфуръ се видѣ принуденъ да засили своето застжпничество за по-сериозни реформи.

Ржководителитѣ на английското обществено мнение влагатъ въ своята борба не само чувство на човѣшко състрадание къмъ озлочестеното македонско население, но и правилно разбиране за начина, по който може да се разреши македонската криза. Това разбиране се съвпада напълно съ дветѣ искания, предявени въ декларацията, съ която централниятъ комитетъ на Вжтрешната македоно-одринска организация излѣзе веднага следъ обявяването на възстанието[1]): 1) християнски ген. губернаторъ и 2) международенъ контролъ, колективенъ, постояненъ, ползуващъ се съ широки права на санкции. Отъ самото начало въ английския печатъ се издигатъ гласове за обособяване на Македония въ отдѣлна автономна область, начело съ управитель — християнинъ, но не турски поданикъ, а европеецъ. Английскиятъ м-ръ на външнитѣ работи лордъ Лансдоунъ, по-радикаленъ отъ първия министъръ въ своитѣ разбирания по македонската криза, мисли еднакво съ общественото мнение, ала неговиятъ отговоренъ постъ му налага да действува съ крайна предпазливость. Това се вижда отъ единъ неговъ разговоръ съ управляващия французкото посолство въ Лондонъ, Жофре, помѣстенъ въ сборника отъ французки дипломатически документи[2]). Английскиятъ министъръ признава, че реформитѣ останаха неизпълнени и че турскитѣ войски сж извършили многобройни насилия надъ личностьта и посегателства върху имота. Той предвижда, че ще дойде единъ моментъ, когато Европа не ще може да стои равнодушна предъ тѣзи факти. Английското правителство, безъ да желае за сега да вземе само каквато и да било инициатива, би искало да узнае мнението на другитѣ правителства, относно срѣдствата, които тѣ смѣтатъ най-добри, за да се тури край на печалното състояние на работитѣ, което владѣе въ една часть на Балканския полуостровъ. „Той прибави, че горещото му желание е да върви въ съгласие съ Франция и че би билъ щастливъ да узнае чувствата на Ваше Превъзходи-

[1]) Вижъ томъ I, стр. 355—356.
[2]) № 431, 16 стр., 1903 г. (н. ст.), стр. 374—375.

телство", — пише Жофре до своя шефъ, французкия м-ръ на външнитѣ работи Делкасе. После лордъ Лансдоунъ заговорилъ за писанията на английския печатъ, относно автономията на Македония съ християнинъ-управитель. „Говорейки ми по това, като за едно съвършено лично разбиране, — продължава Жофре, — подсекретарьтъ на външнитѣ работи не ми се видѣ да стои далече отъ схващането, че това разрешение би представлявало най-много изгоди. Той би искалъ нѣщо повече, отколкото въ Сирия — понеже се касае за избиране на единъ управитель съ чуждо поданство и нѣщо по-малко независимо, отколкото въ Критъ, за да се пощади чувствителностьта на султана". Тѣзи сондажи и постѫпки, колкото и плахи още, бележатъ въ македонската политика на Англия началото на една нова насѣка, която се характеризира съ по-жива заинтересованость и съ стремежа да се действува въ разбирателство съ Франция и съ Италия, за да се върви постепенно къмъ крайната цель — автономията.

Въ Франция общественото мнение се оказа не по-малко отзивчиво къмъ македонското освободително дѣло, отколкото въ Англия. Тукъ начело на движението се постави познатата ни фаланга отъ високо-просвѣтени политици, писатели и публицисти — Викторъ Бераръ, Франси дьо Пресансе, Анатолъ Льороа Болийо, Жоржъ Голисъ, Андре Шерадамъ и много други. Приемници на една свѣтла традиция, която датира отъ освободителнитѣ подвизи на Лафайетъ въ Северна Америка и на полковникъ Фабие презъ време на гръцката революция, съвременници на Викторъ Юго — гърмовержеца противъ „кървавия султанъ", хората отъ този кръжокъ сѫ на поста си винаги, когато въ предѣлитѣ на Турция се унищожаватъ мирни населения или се води борба противъ тиранията — въ Критъ, въ Сирия, въ Армения, въ Македония. Подобно на Брайлсфордъ, братята Бъкстоновци, Джемсъ Брайсъ, Баучеръ и др. въ Англия, за тѣзи елитни французи македонскиятъ въпросъ има своето общоевропейско значение и заслужава да бѫде основно проученъ не само като факторъ, отъ значение за мира, но и като единъ отъ немаловажнитѣ козове на външната политика на собственитѣ имъ държави. Ето защо, тѣ следятъ отблизу събитията въ Македония, поддържатъ връзки съ деятели отъ всички балкански народности и сѫ отлично осведомени върху сѫщината на международностнитѣ разпри въ тази область. Въ парламента, въ печата, по митинги за Армения и за Македония, тѣ изпъкватъ съ словото и съ перата си като неоспорвани авторитети по близко-източнитѣ въпроси. Тѣ, обаче, не се ограничаватъ само съ явна пропаганда, писмена и устна. Мнозина отъ тѣхъ сѫ дейни политици и използуватъ влиянието си надъ управляващитѣ фактори, за да дадатъ правилна насока на французката политика. Това важи осо-

бено за Викторъ Бераръ, ученъ елинистъ, който не веднажъ е посещавалъ Турция и познава, може би, както никой другъ въ Франция, миналото и настоящето на балканскитѣ народи. Съветникъ на Quai d'Orsay по критскитѣ работи презъ 1907 г., той е сега, по македонския въпросъ, официозенъ съветникъ на министра на външнитѣ работи Леонъ Делкасе, съ когото е свързанъ и чрезъ старо лично приятелство. Познанията, влиянието и личнитѣ връзки на В. Бераръ му даваха възможность не само да освѣтлява, отъ името на кржжока, ржководителя на външната политика, но и да му внушава и известни почини.

Върху ржководнитѣ идеи на самия Делкасе и върху ролята, която чрезъ връзкитѣ си съ него, е изигралъ парижкиятъ македонофилски кржжокъ въ развоя на македонската реформена акция ние ще говоримъ по-доле. Нека сега се спремъ за малко върху идеитѣ на самия кржжокъ. Добре осведомени върху руско-австрийскитѣ аспирации на Балканитѣ, хората отъ кржжока се отнасятъ съ голѣмъ скептицизъмъ къмъ реформенитѣ усилия на дветѣ държави-съперници, впрегнати въ обща работа по силата на едно съглашение отъ отрицателно естество. Ето защо, тѣ се стараятъ да подтикнатъ французката дипломация къмъ по-инициативна роля, като я приближатъ, специално по македонския въпросъ, до Англия и Италия, особено до първата. По-тѣсното сътрудничество между поменатитѣ три държави е въ очитѣ на кржжока сигурното срѣдство за осуетяване на австрийскитѣ тежнения къмъ Солунъ. Какъ? — Като се тури край на междубалканскитѣ съперничества, чрезъ обособяването на Македония въ отдѣлна автономна область, подъ контрола и гаранцията на цѣлия европейски концертъ. А между разнитѣ влияния и сили, мѣстни и външни, които се сблъскватъ въ Македония, Вѫтрешната организация изпъква като единственъ мѣстенъ факторъ, съ разбирания и стремежи най-близки съ тѣзи на кржжока. Ето защо, кржжокътъ прегръща почти безрезервно дветѣ искания, изтъкнати въ Илинденската декларация на централния комитетъ и се стреми да ги популяризира и наложи на цѣлото обществено мнѣние въ Европа. За тази цель той поддържа връзки и съгласува усилията си съ тѣзи на Лондонския балкански комитетъ и на други демократични срѣди въ Италия, Белгия и пр.

*

Между нѣколкото съвмѣстно устроени манифестации на демократичния западъ, въ полза на илинденското дѣло, най-внушителна е Международниятъ македонски митингъ, който се състоя на 12 октомврий 1903 г. въ парижкия театъръ „Сара Бернаръ". Единъ бѣгълъ погледъ върху тоя исторически международенъ митингъ за Македония и Армения ще

хвърли ярка свѣтлина върху казаното досега, за ролята на ония срѣди и лица, подъ чието въздействие се формира и прояви общественото мнение на Западна Европа по това време.

На 12 октомврий сутриньта бѣ свиканъ отъ парижкия комитетъ „Pro Armenia" предварително събрание съ чуждестраннитѣ делегати, подъ председателството на Фредерихъ Паси.

Митингътъ се откри сѫщия день следъ обѣдъ отъ Франси дьо Пресансе. Всички мѣста на театъра „Сара Бернаръ" се заеха отрано отъ отбрана публика. Отъ писмата на видни французи и други чужденци, които председателствуващиятъ прочете, особено силно впечатление направи това на Мишелъ Бреолъ, известенъ елинистъ, професоръ въ Колежъ дьо Франсъ. Съ силни изрази професоръть изказва дълбокитѣ си съжаления за жалкото и непристойно поведение, което турцитѣ държатъ по отношение на македонското възстание. Цѣлата зала екна отъ одобрителни ржкоплѣскания.

Пресансе въ своята речь разви мисъльта, че предъ „явното фиаско на австро-руската реформена акция въ Македония, необходимо е да се подеме въпросътъ отъ тритѣ западни либерални държави — Англия, Франция и Италия, като незаинтересувани — въ противоположность на Австро-Унгария и Русия — за да се наложатъ на султана единственитѣ мѣрки, които — колкото и скромни — биха могли да омиротворятъ тази страна: назначаване на генералъ-губернаторъ, отговоренъ само предъ Европа, независимъ отъ султана и установяване на ефикасенъ европейски контролъ — не, обаче, изключително австро-руски." По-нататъкъ ораторътъ изтъкна, че Турция си е послужила съ всѣкакви срѣдства за да компромитира каузата на македонскитѣ българи предъ западноевропейското обществено мнение. Тя използува тѣхнитѣ мними жестокости, както и атентатитѣ имъ. „Това не бива да ни учудва. Мене, обаче, ме учудва друго: неголѣмитѣ репресалии на възстаницитѣ, въ сравнение съ страданията, които е изпитвала тѣхната страна и които ми сѫ добре известни". Пресансе заклейми и поведението на гърцитѣ.

Пиеръ Гияръ говори специално върху турскитѣ жестокости въ Армения.

Викторъ Бераръ не само защити, но се опита и да оправдае македонскитѣ революционери за извършенитѣ отъ тѣхъ атентати въ Солунъ и другаде. Той сѫщо не отмина гърцитѣ, като имъ напомни, че тѣхнитѣ национални герои Мияулисъ, Канарисъ и др. сѫ били сѫщо такива „бандити". Въ заключение, Бераръ сѫщо подчерта, че е необходимо тритѣ либерални западно-европейски държави да вематъ въ ржцетѣ си и македонския въпросъ.

По-нататъкъ взеха думата: д-ръ Курмонъ отъ Лионъ, за да каже на събранието, какво мисли по разискванитѣ въпроси юго-източна Франция; англійскиятъ археологъ Евансъ, който осжди поведението на гърцитѣ; белгійскиятъ депутатъ Лоранъ, който, между другото, каза: „Англия, Франция и Италия сж държавитѣ, които, подъ въздействието на тритѣ демокрации, могатъ да спасятъ македонцитѣ; необходимо е, обаче, Франция да се тури начело".

Отъ страна на Лондонския балкански комитетъ говори Mac Coll. „Както тигърътъ е звѣръ, който не се оставя да се разхожда свободно между хората, така и султанътъ не бива да се остави свободенъ да дава заповѣди за изтрѣбване на християнитѣ". Mac Coll се нахвърли яростно и противъ всички онія сили, които поддържатъ султана: „Това е единъ човѣкоядецъ, който бди надъ жертвата си, за да я изяде после." Възторженіятъ говоритель даде накрая сведения за дейностьта на Балканския комитетъ: хората отъ този комитетъ сж устроили вече близу 200 митинга въ полза на македонското освободително дѣло. Вълната на общественото мнение е така силна, че кметоветѣ се виждатъ принудени да допускатъ митингитѣ въ самитѣ помѣщения на кметствата. Такъвъ е случаятъ въ Ливерпулъ. Общественото движение започва да дава вече резултати: Лансдоунъ е възприелъ идеята за християнинъ генералъ-губернаторъ въ Македония; англійското правителство е готово да действува — то чака само подкрепата на Франция, а по-после и на Италия.

Италианскитѣ делегати, Марцини и Битардо, заявиха, че Италия не може да не се застжпи за нещастнитѣ българи въ Македония — инакъ тя би измѣнила на миналото си. Съ нѣколко митинга, държани въ Милано, италианската демокрация е турила вече началото на кампанията по македонския въпросъ. Тя ще съумѣе, подобно на Англия и на Франция, да наложи на своето правителство да се застжпи за Македония. Не стане ли това, — нека се знае, че Рачиоти Гарибалди, потомъкътъ на героя Джозепе Гарибалди, е готовъ съ единъ отредъ италианци да се притече на помощь на македонскитѣ възстаници.

Ноелъ Бъкстонъ, председатель на Балканския комитетъ, даде сведения за организацията на комитета и за начинитѣ, по които той действува.

На митинга говори и голѣмиятъ трибунъ Жанъ Жоресъ, тогава подпредседатель на камарата. Той изказа радостьта си за постигнатото напоследъкъ сближение между Англия и Франция, отъ една страна, и Франция и Италия, отъ друга. Жоресъ приветствува това сближение, като една нова ера и като залогъ за закрепване на мира и за напредъка на цивилизацията. Това сгрупирване — дѣло на тритѣ демокрации, ще трѣбва да прояви своята сила, като спре турскитѣ жесто-

кости въ Македония и като даде на тази нещастна страна туй, безъ което въ нея не би могло да се живѣе: независимъ генералъ-губернаторъ и европейски контролъ. Ако Турция се опита да се противи — е добре, — ще се прибѣгне и къмъ принудителни мѣрки. Единъ пѫть инициативата взета отъ тѣзи държави, ще зависи отъ самата Русия да се присъедини и тя къмъ тѣхната акция [1]).

Последенъ взе думата д'Етурнелъ дьо Констанъ. Той настоя върху сжщитѣ мѣрки и предложи следния дневенъ редъ, който бѣ приетъ съ живи акламации:

„Въ името на свѣтовната съвѣсть, която клейми и не ще престане да клейми злодеянията на султанъ Абдулъ-Хамидъ, международниятъ митингъ, свиканъ въ театъръ „Сара Бернаръ" на 25 октомврий (н. ст. — б. н.) 1903 г., заклина великитѣ сили да турятъ най-после край на кланетата въ Армения и Македония, чрезъ назначаване на отговорни управители и установяване на действителенъ контролъ [2]).

Имената на говорителитѣ, тѣхнитѣ речи, както и самата резолюция на митинга говорятъ сами по себе за силата на движението въ полза на илинденското дѣло.

Все пакъ не липсваха и опити на противодействие. Тѣзи опити идѣха отъ страна на гърцитѣ и на турцитѣ. Първитѣ, спекулирайки съ обаянието на древно-гръцката цивилизация, дирѣха адвокати на каузата си всрѣдъ многобройнитѣ елинофили на западъ. Вторитѣ — агентитѣ на Хамида, по-точно казано — нѣмаха друго срѣдство за противодействие, освенъ подкупа на отдѣлни вестникарски съвѣсти. Успѣхътъ имъ не бѣше голѣмъ и се ограничи, изключително почти, въ Франция. Едно отъ най-главнитѣ оржжия на еднитѣ, както и на другитѣ, бѣха „възстанишкитѣ жестокости". Това бѣ една доста неблагодарна дейность, която често пѫти даваше обратни резултати и, общо взето, не постигна цельта си. Цѣлъ месецъ следъ митинга въ театъра „Сара Бернаръ" — на 13 ноември гърцитѣ можаха да организиратъ единъ свой митингъ въ салона на „Хотелъ де Сосиете Савантъ", подъ председателството на Hanri Honssaye. Устроителитѣ бѣха взели всички мѣрки за да не бждатъ допустнати „подозрителни лица". Предъ 200—300 посетители, главно гръцки студенти, бѣха произнесени нѣколко противобългарски речи. Гръцкиятъ префесоръ Казасисъ говори на тема „Македонскиятъ въпросъ и правата на елинизма". Въ взетата резолюция

---

[1]) „Публиката го слушаше съ религиозно внимание, ту избухваше въ бурни ржкоплѣскания", — пише д-ръ Золотовичъ, дипломатически агентъ въ Парижъ, до м-ръ Рачо Петровъ, въ доклада си за митинга (№ 721, 13 окт. 1903 г.)

[2]) Ето и оригиналниятъ текстъ:

Au nom de la Conscience Universelle, qui flétrit et ne cessera pas de flétrir les orimes du Sultan Abdul-Hamid, le meeting international reuni au théatre „Sarah Bernard" le 25 octobre 1903, adjure les Puissances de mettre enfin un terme aux massacres d'Armenie et de Macédoine par la nomination de gouverneurs responsables et l'établissement d'un controle effectif:

събранието изказва пожеланието „Европа да уважи, въ тѣхната цѣлость, неписанитѣ права на елинизма въ сѫщинска Македония".

Дори и въ това чисто гръцко събрание, обаче, се издигна единъ авторитетенъ гласъ, който прозвуча като присѫда надъ гръцкитѣ домогвания и надъ турската тирания. Елинистътъ Жозефъ Reinach, членъ на бюрото, вземайки думата следъ председателя, изненада най-неприятно публиката съ следнитѣ думи: „Наистина, нѣкои отъ тѣзи населения не притежаватъ Акрополи, това, обаче, не ги прави по-малко достойни за внимание; тѣ еднакво заслужаватъ вниманието на Европа, понеже страдатъ отъ тиранията турски режимъ. Европа трѣбва да въведе действителни реформи: управитель, отговоренъ предъ нея, и ефикасенъ контролъ" [1]).

Противодействието отъ турска страна се ржководѣше отъ турския посланикъ въ Парижъ — Мюниръ паша, довѣрено лице на Абдулъ-Хамида и разпоредитель съ султанското злато, изпращано за „пропаганда". Този турски дипломатъ се смѣташе задълженъ да опровергава, чрезъ спечеленитѣ отъ него парижки листове, всѣко обвинение противъ турската власть и да прехвърля върху възстаницитѣ всички съобщения за извършени жестокости [2]). Веднажъ Делкасе му обърналъ вниманието върху опасностьта, на която Портата се излага съ изстѫпленията, вършени отъ турскитѣ войски.

— Но възстаницитѣ вършатъ сѫщото, и вашитѣ представители сѫ длъжни да ви осведомяватъ за това, — възразилъ пашата, но получилъ следния отговоръ, равносиленъ на плесница:

— Не отричамъ това, но вие сте правителство, и, следователно, сте длъжни да се носите, както прилича на едно правителство — да вършите необходимото, като избѣгвате онова, което е безполезно и, още повече, което е отвратително [3]).

---

[1]) Д-ръ Золотовичъ, въ доклада си (№ 787, 14 ноември 1903 г.), споменава и за единъ инцидентъ въ това събрание. Когато проф. Казасисъ казалъ: „Македония е гръцка", единъ хърватски студентъ го прекѫсналъ съ думитѣ: „Македония е славянска!" — „Браво!" — последвалъ веднага викътъ на единъ български студентъ. И двамата били изтласкани навънъ.

[2]) Какъ дръзко лъжатъ и поданицитѣ си и европейцитѣ — — —

Мюниръ паша въ Парижъ, предъ французки журналисти, заяви, че възстаницитѣ носили въ себе си и по единъ турски селски костюмъ, дикизирани като турци, подпалвали селата.

Въ султанското иради отъ началото на октомврий (печатано въ Levant Herald, 8 октомврий, 1903 г.) се казва, че кѫщитѣ, повечето отъ които сѫ били опожарени и разрушени отъ четитѣ съ бомби и динамитъ, ще бѫдатъ бързо пресъзиждани или поправени отъ императорското правителство.

Що се касае до всички разрушени кѫщи, лъжата е чудовищна, понеже подаляващата часть отъ опожаряванията се дължатъ на турцитѣ. Разбрано, обаче, въ буквалъ смисълъ, явно е, че ще се пресъзиждатъ само турскитѣ кѫщи.

[3]) Тѣзи реплики сѫ съобщени съ телеграма отъ Делкасе до Констанъ, французки посланикъ въ Цариградъ. („Французки дипломатически документи", № 434, 22 септемврий 1903 г.).

*

Безъ съмнение, органитѣ на даденъ дипломатически апаратъ се явяватъ винаги проводници на опредѣлена външна политика. Не по-малко вѣрно е, обаче, че при изпълнението на своя служебенъ дългъ всѣки такъвъ органъ влага неволно и нѣщо индивидуално, свое. Така, при прелистването на французкитѣ дипломатически документи, лесно се долавя известна разлика въ докладитѣ на французкия посланикъ Константъ и на Бабстъ, който, въ отсѫтствието на титуляра, управлява посолството. Докато Константъ е премного хладенъ, суровъ дори въ преценкитѣ си за ролята на действуващитѣ въ Македония фактори, Бабстъ се отнася съ нескривано недовѣрие къмъ турската власть и съ съчувствие къмъ страдащото население и къмъ неговитѣ усилия за подобрение на своята участь [1]). Отъ това гледище, т. е. отъ гледище на ролята, която индивидуалнитѣ качества и схващания играятъ въ развоя на събитията — трѣбва да се смѣта за твърде щастливо обстоятелство, че по време на Илинденското възстание външната политика на Англия се ржководи отъ Лансдоунъ, а на Франция — отъ Делкасе.

Вѣрно е, че въ тѣзи две държави не би могло да се задържи на власть никое правителство, ако то би помислило да върви въ разрѣзъ съ господствуващето обществено настроение по даденъ въпросъ отъ политическо, стопанско или морално естество. Ние видѣхме какъ кабинетътъ на Балфуръ излиза постепенно отъ първоначалната си резервираность, която е тъй ясно изразена въ увѣренията на краль Едуардъ VII предъ Голуховски, и започва да отстоява едно по-особено, свое, становище по въпроса за реформитѣ. Управляващиятъ французкото посолство въ Лондонъ, Жофре, обяснява тази еволюция съ промѣната въ английското обществено мнение въ полза на християнитѣ и противъ турцитѣ. „Кабинетътъ Балфуръ не се чувствува въ този моментъ достатъчно силенъ, за да не държи смѣтка за общественото мнение; ако то продължава да се засилва въ полза на македонцитѣ, може съ сигурность да се очаква, че кабинетътъ ще се застѫпва все повече и повече като адвокатъ на македонцитѣ, за да може да обнародва по-после телеграми отъ този родъ въ бѫдещитѣ си Сини книги", — заключава Жофре [2]). Въ тази еволюция, обаче, играе роля и

[1]) Д-ръ Золотовичъ, въ единъ свой рапортъ (№ 8—7 януарий 1904 г.), сѫщо констатира, че Константъ, въ противоположность на своя предшественикъ Полъ Камбонъ, се отнася „прекалено внимателно" къмъ турския суверенитетъ, когато управляващитѣ посолството попъ и Бабстъ се отличаватъ „съ по-голѣмо съчувствие къмъ реформеното дѣло".

[2]) „Французки дипломатически документи", № 439, 23 септемврий 1903 г. (н. ст.) Камилъ Бареръ за английското обществено мнение казва:

„Не трѣова да се забравя, — казалъ К. Бареръ предъ Д. Минчовичъ, — че въ Англия има едно всесилно обществено мнение, което мѫчно се раздвижва, но което, развълнувано веднажъ, отъ нищо не се спира и се налага на правителството съ толкова голѣма сила, колкото последното е по-слабо". (Д. Минчовичъ, 1904 г.)

самата личность на лордъ Лансдоунъ, който не само мисли въ унисонъ съ общественото мнение, но влага въ своитѣ действия и човѣколюбие къмъ жертвитѣ на турския режимъ и съчувствие къмъ илинденското дѣло, и повече лична амбиция за постигане на нѣщо по-положително и по-здраво за разрешението на македонския въпросъ.

Съ засилването на дипломатическото движение по въпроса за македонскитѣ реформи, засилва се и английската заинтересованость за да стигне къмъ срѣдата на септемврий най-високата си точка. По това време рускиятъ министъръ на външнитѣ работи графъ Ламсдорфъ се съвещава въ Виена съ своя австро-унгарски колега по новата обща акция на двете реформаторски сили. Маркизъ Лансдоунъ използва случая, за да направи предъ тѣхъ най-сериозната си постжпка. Той излиза вече съ конкретни предложения и ги предявява съ доста настойчивъ тонъ. На 16/29 септемврий Лансдоунъ отправя по телеграфа до съръ Ф. Плънкетъ, велико-британски посланикъ въ Виена, следната инструкция [1]):

„Научихме се, както отъ австрийското, тъй и отъ руското правителства, че присжтствието на графъ Ламсдорфъ въ Виена ще бжде използувано, за да бжде разгледано основно положението, предъ което сж изправени тѣзи две сили на Балканския полуостровъ.

Както ви е известно, ние нѣмаме желание да увеличаваме тѣхнитѣ мжчнотии, или да наблѣгаме предъ тѣхъ съ неудобни предложения, но ние сме увѣрени, че тѣ ще разбератъ необходимостьта отъ прилагането на нѣкои действително ефикасни мѣрки, за да се поправи сегашното положение въ страната, и ние желаемъ да ги увѣримъ въ нашата подръжка и да имъ предложимъ нѣкои мнения. Графъ Ламсдорфъ ни увѣри, че такива мнения ще бждатъ драговолно приети.

Точкитѣ, които, споредъ нашето гледище, двете сили биха сторили добре да вематъ въ съображение, сж следнитѣ:

1. Дали първоначалната схема за реформи трѣбва сега да бжде сложена върху една по-широка основа. Колкото до това езикътъ на графъ Ламсдорфъ предъ съръ С. Скотъ[2]) показва, че Негово Превъзходителство не изключва идеята за разширението на схемата. Споредъ нашето гледище, никаква схема нѣма вѣроятность да даде задоволителни резултати, ако тя зависи за своето изпълнение отъ единъ мюсюлмански губернаторъ, напълно подчиненъ на турското правителство и всецѣло независимъ отъ външенъ контролъ. Ние изтъкваме следнитѣ две алтернативи за взимане въ съображение:

а) назначаването на единъ християнски губернаторъ, безъ връзки съ Балканския полуостровъ или съ подписващитѣ Берлинския договоръ сили или б) задържането на единъ мюсюлмански губернаторъ, подпомогнатъ отъ европейски сътрудници. Ние бихме били доволни, щото последнитѣ да бждатъ избрани отъ двете сили.

---

[1]) Английска „Синя книга" (Турция, № 4, 1903 г.) № 10, 16 септ. 1903 г.
[2]) Английски посланикъ — б. н.

2. Дали Турция не трѣбва да бѫде поканена да пристѫпи веднага къмъ назначаването на европейски офицери и подофицери въ достатъчно число, които да вематъ въ ржце реорганизацията на жандармерията.

Ако, както може да се надѣваме, известно намаление на сѫществуващия безпоредъкъ трѣбва да се очаква, необходимо е да се използува този периодъ, за да се пристѫпи веднага къмъ предлаганата реорганизация.

3. Дали турското правителство не би трѣбвало да бѫде поканено да оттегли отъ Македония недисциплинираните войски, било редифи или илявета, сега изпратени тамъ на служба, като задържи само редовните войски. Ако това би било направено, редовните войски биха могли да бѫдатъ премѣстени отъ онѣзи позиции, на които тѣхното съсрѣдоточение даде поводъ за опасения отъ нашествия въ България отъ страна на Турция. Дветѣ сили въ този случай биха могли да поематъ грижата, щото България да не изпраща войски оттатъкъ границата, или да не позволява на чети да прехвърлятъ границата.

4. Ние чухме съ съжаление, че дветѣ сили не гледатъ благосклонно на нашето предложение, щото великите сили да изпратятъ своите военни аташета да придружаватъ турските войски. Ние се придържаме къмъ това предложение, което получи условната поддръжка на италианското правителство, *и предлагаме, щото всѣка отъ силитѣ да делегира, напримѣръ, шестъ офицери за тази цель, съ предназначение да упражняватъ едно въздържателно влияние върху турскитѣ войски и да добиватъ достовѣрни сведения.*

5. Ние вѣрваме, че силитѣ единодушно ще се съгласятъ да се създадатъ улеснения за раздаване помощи на онѣзи лица, възлизащи сега на много хиляди, които сѫ били лишени отъ своите домове, поради недавнашните операции и сега се намиратъ пръснати изъ страната, при условия на най-голѣма мизерия. Не би ли могло, щото хората, ангажирани въ тази работа, да носятъ нѣкой отличителенъ белегъ и да се ползуватъ отъ сѫщия видъ имунитетъ, както Червения кръстъ?

Дава ви се нареждане да говорите въ смисъла на тази телеграма на графъ Голуховски, а сѫщо и на графъ Ламсдорфъ."

Инструкцията на маркизъ Лансдоунъ съдържа твърде важни и умѣстни внушения. Въ нея се повдига официално и най-важниятъ въпросъ — тоя за качествата и положението на бѫдещия генералъ-губернаторъ. Въ старанието си, обаче, да не увеличава „съ неудобни предложения" мѫчнотиите на Австро-Унгария и на Русия, английскиятъ министъръ не само не настоява за християнинъ губернаторъ безъ връзки съ „Балканския полуостровъ или съ силитѣ, подписали Берлинския договоръ", но и дава ясно да се разбере, че е съгласенъ да бѫде на губернаторския постъ *задържанъ* Хилми паша, като му се придадатъ двама европейски сътрудници — единъ австро-унгарски и единъ руски. Голѣмото значение на тази предварителна отстѫпка въ развоя на македонското реформено дѣло ще се види въ по-нататъшното ни изложение.

Теофилъ Делкасе въ Франция храни сѫщо така живи симпатии къмъ македонската освободителна борба и това го прави твърде удобенъ за въздействията на познатия ни

македонофилски кржжокъ. Той не се скжпи въ мждри съвети къмъ македонскитѣ революционери и къмъ българското правителство дори и неговитѣ укори, колкото и строги, имагъ въ основата си доброжелателна подкладка. Така, взимайки поводъ отъ турско-гръцкитѣ обвинения, отъ донесенията на своитѣ собствени органи, а най-главно отъ динамитнитѣ атентати — противъ Отоманската банка въ Солунъ и противъ французкия параходъ „Гвадалкивиръ“ презъ м. априлъ, противъ австро-унгарския параходъ „Васкану“, експлоадиралъ неотдавна отъ адска машина недалеко отъ Варненското пристанище — Делкасе говори съ възбуждение предъ д-ръ Золотовичъ[1]):

„Съ тѣзи атентати възстаницитѣ изгубиха постепенно симпатиитѣ, които въ начало бѣха спечелили въ интелигентната публика, и възбудиха напротивъ общо отвращение. Даже правителствата, които първомъ симпатизираха на тѣхната кауза, сж принудени отъ тѣзи атентати да оттеглятъ своитѣ симпатии и да се присъединятъ къмъ другитѣ правителства, желаещи възцаряването на мира, като съветватъ турчина да потуши часъ по-скоро това възстание, което се изроди въ анархизъмъ. Не стигаше ли на възстаницитѣ да атакуватъ турцитѣ — тѣхни угнетители, най-после, — ами отидоха да хвърлятъ въ въздуха параходи, банкови учреждения и желѣзници, кждето почти изключително сж пострадали не турци, а невиновни въ нищо хора. Европейскитѣ кабинети, които, може би, бика се намѣсили, ако борбата бѣше запазила своя характеръ на възстание — както историята го е зарегистрирала — не могатъ да се нагърбятъ съ защитата на динамитари, които систематично унищожаватъ.“

Този езикъ противъ динамитарството не бива да ни учудва. Сжщитѣ предупреждения и съвети се отправятъ, и преди и следъ възстанието, къмъ македонскитѣ борци, отъ приятели, далечъ по-отявлени, отколкото е Делкасе. То е, защото хората, израсли при свобода и законность, не могатъ съ своя европейски манталитетъ да се помирятъ съ едно унищожение, което, видимо, не прави разлика между виновни и невинни, и което тѣ смѣсватъ съ безразборния тероръ на анархиститѣ. Само отдѣлни европейски срѣди и лица, зажившели по-дълбоко съ трагедията на Македония, могатъ да различаватъ строго основното зло — турската тирания, отъ крайноститѣ, въ които неизбѣжно може да избие борбата противъ това зло — да не се влияятъ отъ крайноститѣ, присжщи на всѣка революция, и дори да ги обясняватъ и оправдаватъ публично, както правятъ единъ Пресансе и единъ Викторъ Бераръ. Делкасе, макаръ и идейно близъкъ на тѣзи лица, е отговоренъ французки министъръ — длъженъ, следователно, да се опълчва срещу насилнишки деяния, които отвращаватъ общественото мнение, толкова повече, че тѣзи деяния сж насочени пръко и противъ французкитѣ

[1]) Докладъ на д-ръ Золотовичъ, № 623, 21 августъ 1903 г.

интереси. И, все пакъ, не е мжчно да се схване, че, било отъ възбуждение, било съ цель да постигне гонимия ефектъ, той е сгжстилъ предъ българския дипломатически представитель краскитѣ. Делкасе, и следъ тѣзи закани, продължава да се отнася съчувствено къмъ македонската освободителна кауза и да действува за, колкото е възможно, по-голѣмо разширение на реформитѣ.

Възможноститѣ на Делкасе, обаче, сж по-ограничени. Ржцетѣ му не сж тъй развързани, колкото на неговия великобритански колега. Подъ неговото ржководство французката външна политика си поставя за главна цель да подготви изолацията на противницитѣ на новата насока въ реформената акция. Подпомаганъ съзнателно отъ Едуарда VII, той е положилъ основитѣ на англо-френското разбирателство и се старае да сближи страната си и съ Италия. Въ грандиозния му планъ вече се чертае, като по-далечна проблема, и бждещето англо-руско сближение. Македонскиятъ реформенъ въпросъ му служи като срѣдство за постепенно осжществяване на гонимитѣ сближения. Тукъ, обаче, първата дума е предоставена на Русия и, понеже двойниятъ съюзъ съставлява гръбнака на цѣлата негова комбинация, Делкасе, въ старанието си да бжде безупрѣчно коректенъ къмъ Русия, върви по балканскитѣ работи подиръ съюзницата на Франция. Това, обаче, не му прѣчи да подтиква руската дипломация къмъ по-енергично действие и да ѝ внушава своитѣ и на парижкия македонофилски кржжокъ идеи, било направо, било косвено — чрезъ посрѣдството на Лондонъ.

По внушение на Викторъ Бераръ, Делкасе помоли писмено руския императоръ да го приеме лично или да даде съгласието си за едно свиждане между двамата съюзни министри на външнитѣ работи, за размѣна на мисли по положението въ Македония. Николай II предпочете второто, и свиждането между Делкасе и Ламсдорфъ се състоя въ Парижъ на 13 октомврий — на следния день подиръ голѣмия международенъ митингъ. Делкасе разви предъ своя руски колега следната теза:

Въ Франция — като изразъ на недоволство отъ неефикасностьта на предлаганитѣ мѣрки — сжществува силно брожение, въ което участвуватъ най-издигнати представители на французката интелигенция. Фактътъ е твърде сериозенъ, понеже може да се отрази пакостно върху престижа и популярностьта на френско-руския съюзъ.

Преминавайки после върху конкретнитѣ мѣрки, Делкасе се обяви за плана, който, приложенъ въ Критъ, даде отлични резултати: да се раздѣли Македония на сектори, които да се разпредѣлятъ и окупиратъ съ войски отъ всички велики сили.

Идеята за сектори бѣ внушена на Делкасе отъ В. Бераръ. Тя съставя часть отъ голѣмия планъ на армено-македонския

кржжокъ въ Парижъ. Споредъ този планъ великитѣ сили — не само Австро-Унгария и Русия — да свалятъ въ Македония войски и всѣка една отъ тѣхъ да заеме своя секторъ, предварително опредѣленъ. Да се пристжпи после къмъ омиротворение на секторитѣ, като се принуди цариградското правителство да оттегли своитѣ войски отъ областьта. Това, направено, лесно ще се разреши и най-сжществениятъ въпросъ — назначаването на генералъ-губернаторъ християнинъ, отговоренъ предъ силитѣ. Кржжокътъ бѣше изработилъ и разпредѣление на секторитѣ, което бѣше донесълъ до знанието на самия Делкасе, по сведенията на д-ръ Золотовичъ [1]).

Срещата между двамата министри се състоя и даде известенъ резултатъ. Ламсдорфъ нито помисли за окупиране на Македония отъ европейски войски, но той усвои идеята за нейното разпредѣляне на сектори, които да се повѣрятъ на чуждестранни жандармерийски офицери.

Прочее, доколкото бждещата реформена програма, наречена *мюрцщегска*, съдържа наченки на прѣка чужда намѣса и съставя начало на международенъ контролъ и надзоръ въ Македония, това, въ голѣма степень, се дължи на Ламсдорфъ и на Делкасе.

МЮРЦЩЕГСКАТА РЕФОРМА

Колкото и да бѣха зле засегнати отъ Илинденското възстание, Австро-Унгария и Русия не можеха да се ограничатъ само съ едно мълчаливо съгласие за потушаване на бунта отъ турската власть. Признатото имъ качество на „най-заинтересувани сили" на Балканитѣ, налагаше имъ да предприематъ нѣщо и това нѣщо да бжде поне малко повече отъ злополучната февруарска реформа. Тѣ имаха, обаче, да се справятъ съ цѣла низа отъ мжчно примирими изисквания. Имаха преди всичко да примирятъ своитѣ собствени противоречия, които ги бѣха довели до отрицателното споразумение отъ 1897 г., но които ги правѣха малко удобни за съвмѣстна творческа работа. Докато Австро-Унгария, смѣтайки албано-македонския плодъ ненапълно още узрѣлъ за откжсване, можеше всѣкакъ да маневрира, за да запази своя международенъ престижъ и извоюванитѣ си вече позиции на Балканитѣ, — Русия, хлътнала дълбоко въ далекоизточния проблемъ и загрижена най-сериозно отъ японскитѣ приготовления, се старае да избѣгне на всѣка цена усложненията въ Близкия изтокъ: тя побърза, веднага следъ избухването на възстанието въ Странджа, да приключи флотската си

[1]) Докладъ № 817, 3. XII. 1903 г.

демонстрация, къмъ която я бѣ принудило убийството на нейния битолски консулъ Ростковски; дразни я възбуждението всрѣдъ българското общество и я безпокоятъ въоръженията на софийското правителство; отнася се съ неприязънь къмъ идеята за давление въ Цариградъ, придружено съ окупационни акции, които биха могли да доведатъ до единъ международенъ конфликтъ на Балканитѣ. По-нататъкъ, дветѣ реформаторски сили трѣбваше да държатъ смѣтка за рѣзко изразенитѣ настроения на западния свѣтъ и за съчувственото отношение на значителна часть отъ печата въ тѣхнитѣ собствени страни — особено въ Русия — къмъ македонскитѣ християни; за особеното становище на английската дипломация, поддържано отъ Франция и Италия, и за враждебността на една отъ великитѣ сили къмъ всѣко посегателство върху султанския суверенитетъ. Най-после, нововъведенията трѣбваше да успокоятъ, отчасти макаръ, пострадалото население въ Македония, безъ, обаче, да тласнатъ Турция къмъ такава съпротива, за надделяването на която да се наложатъ груби принудителни мѣрки.

Прочее, Австро-Унгария и Русия се видѣха въ ролята на готвачи — при това не отъ първокласнитѣ — които трѣбваше да сготвятъ, по свой вкусъ и сжщевременно по чужди указания, такава особена гостба, която да бжде удобно варима за най-различни — за всѣкакви — стомаси. Гостбата се сготви и доби името *мюрцщегска реформа.*

Бурниятъ токъ на събитията въ възстаналата область породи, още въ началото на августъ, въ Петербургъ и въ Парижъ идеята да се свикатъ посланицитѣ на великитѣ сили въ Цариградъ на конференция, за да размѣнятъ мисли върху създаденото положение[1]). Съгласно инструкциитѣ на своето правителство, рускиятъ посланикъ Зиновиевъ се о ърна съ покана въ този смисълъ къмъ своя английски колега съръ Никола О'Коноръ, но получи отрицателенъ отговоръ. Въ Петербургъ и въ Виена се убедиха, че въпросътъ заслужава много по-сериозно внимание и завързаха продължителни прѣки преговори. Виена, последователно посетена въ нача ото на м. септември отъ английския краль и отъ германския кайзеръ, стана центъръ на политическитѣ съвещания. На 17 септ. тамъ пристигна и рускиятъ императоръ, придруженъ отъ своя министъръ на външнитѣ работи, графъ Ламсдорфъ. Погледитѣ на цѣла Европа се насочиха къмъ австрийската столица. Въ навечерието на сре цата маркизъ Лансдоунъ отправи до своя виенски посла-

[1]) „Съръ Никола О'Коноръ не е очарованъ отъ тази покана, — съобщава на правителството си французкиятъ посланикъ въ Цариградъ, Констанъ — отъ самото начало на македонската криза той е билъ на мнение, че по въпроса трѣбва да се размѣнятъ мисли между правителствата, — не между представителитѣ имъ въ Цариградъ. Той е привърженикъ на идеята да се даде на Македония — цѣла или часть отъ нея — автономия". (Франц. дипл. документи, № 411, 28 августъ 1903 г. (н. ст.), стр. 551—557).

никъ знаменитата си, известна вече намъ, инструкция. Всички заинтересувани зачакаха нетърпеливо резултата на тази необикновена важна среща.

Започнати въ Виена, съвещанията между двамата императори и тѣхнитѣ министри продължиха въ щирийския градецъ Мюрцщегъ, кждето Францъ Йосифъ притежаваше ловенъ дворецъ. Тамъ бидоха установени и главнитѣ точки на новата реформена програма — мюрцщегската, която свърза за вѣчни времена името на живописния, но неизвестенъ дотогава градецъ, съ историята на македонскитѣ освободителни борби. На другия день — 18 септемврий, двамата министри на външнитѣ работи, графъ Голуховски и графъ Ламсдорфъ, изпратиха на посланицитѣ си въ Цариградъ идентични телеграми, които отбелязватъ началото на новата реформена акция.

Ето текста на телеграмата до австро-унгарския посланикъ баронъ Каличе:

„Съвсемъ недавна вие бѣхте натоварени да заявите, че Австро-Унгария и Русия постоянствуватъ въ дѣлото на умиротворение, което тѣ сж предприели и което тѣ поддържатъ въ изработената въ началото на годината програма, въпрѣки мжчнотиитѣ, които досега сж се изправяли предъ нейното осжществяване. Защото, наистина, докато отъ една страна революционнитѣ комитети предизвикваха смутове и прѣчеха на християнското население отъ тритѣ вилаета да дава съдействието си за изпълнението на реформитѣ, отъ друга страна, органитѣ на Високата порта, натоварени съ приложението имъ, изобщо не проявиха желаната ревность и не се проникнаха отъ духа, който бѣ вдъхновилъ тѣзи мѣрки.

За да изразятъ твърдото си решение да настояватъ за цѣлостното приложение на казанитѣ реформи, приети отъ Високата порта и предназначени да осигурятъ общата безопасность, *двете правителства се съгласиха върху единъ по-ефикасенъ начинъ на контролъ и на надзоръ*. Вие ще получите незабавно точни инструкции по този предметъ.

Ако двете сили признаватъ напълно правото и дълга на Високата порта да потушава смутоветѣ, които сж възбуждани отъ бунтовната пропаганда на комитетитѣ, съжаляватъ, че тази репресия е била придружена съ изстжпления и жестокости, отъ които сж пострадали мирнитѣ жители. Тѣ смѣтатъ, следователно, че е необходимо да се дойде бързо на помощь на жертвитѣ на тѣзи прискърбни факти, и гореказанитѣ инструкции ще Ви осведомятъ тъй сжщо върху подробноститѣ на хуманитарната акция, която се н лага, съ цель да се подпомогне лишеното отъ всички срѣдства за сжществуване население, за да улесни репатрианията на последното и да се предприеме наново постройката на изгорѣнитѣ села, черкви и училища.

Правителствата на Австро-Унгария и Русия хранятъ твърдата надежда, че тѣхнитѣ постоянни усилия ще постигнатъ цельта за въвеждането на едно трайно умиротворение въ пострадалитѣ провинции и тѣ сж убедени, че тѣхнитѣ съвети, проникнати отъ безпристрастие, ще бждатъ послушани въ собствения имъ интересъ отъ всички онѣзи, къмъ които тѣ сж отправени.

По заповѣдь на Негово Императорско Величество и Апостолически краль, мой Августейши господарь, азъ ви подканвамъ да съобщите гореизложеното на отоманското правителство, следъ като се разберете съ вашия руски колега, който получава идентични инструкции".

Енергичниятъ тонъ и хуманитарниятъ духъ на телеграмата допаднаха на общественото настроение въ Западна Европа. Това, обаче, което възбуди всеобща заинтересуваность и хубави надежди и което съставяше новото и сѫщественото въ тази постѫпка, бѣ решението на дветѣ сили за единъ „по-ефикасенъ начинъ на контролъ и на надзоръ". Сѫщевременно решението бѣ и косвено признание, че такъвъ контролъ и надзоръ липсваше на февруарската реформа — една липса, която, покрай „дейностьта на комитетитѣ" и „недостатъчната ревность" на турскитѣ административни органи, съставя третата и най-важна причина за неуспѣха на казаната реформа. Какъ ще бѫде запълнена тази липса, т. е. какъвъ е решениятъ „по-ефикасенъ начинъ на контролъ и на надзоръ"? Този въпросъ стана срѣдоточие на всички публични обсѫждания и на разни догадки, но вече всрѣдъ една атмосфера на относително успокоение и на обнадежденость.

Обсѫждайки, обаче, събитието въ одобрителенъ смисълъ, нѣкои западно-европейски вестници не пропустнаха случая да осѫдятъ, съвсемъ открито или по-сдържано, дотогавашното поведение на дветѣ реформаторски сили. Така римскиятъ вестникъ Tribuna, близъкъ на италианското правителство, изтъквайки, че дветѣ сили вече признаватъ изстѫпленията и жестокоститѣ на турскитѣ войски и проявяватъ воля за прекратяване на създаденото нещастно положение, пишеше: „Въ мисъльта на Голуховски и Ламсдорфъ е настанало голѣмо просвѣтление". „Сега вече Турция, — заключаваше Tribuna, — трѣбва да даде доказателства, че може да направи нѣщо добро въ собствената си кѫща, следъ като е дала доказателства, че е способна да извърши много пакости".

Турция, обаче, скоро опроверга позивитѣ и пожеланията отъ рода на тѣзи, които й отправи италианския вестникъ. Мюрцщегската гостба още не бѣ сервирана, но и само ордьоврътъ се оказа достатъченъ за да разстрои турския стомахъ. Присвиванъ отъ страшни колики, обитателтъ на Илдъза прибѣгна къмъ противоядието, което и при други подобни кризи му е служило. Време за отлагане нѣмаше, понеже въ мюрцщегската телеграма до двамата цариградски посланици се казваше, че ще последватъ „незабавно точни наставления относно по-ефикасния начинъ на контролъ и на надзоръ". Противоядието, предназначено, ако не да предотврати надвисналата опасность, то да даде на Портата аргументи при отхвърлянето на очакваната чужда намѣса, бѣ ирадето, издадено отъ султана въ промеждутъка между идентичната телеграма и обнародването на новата реформена програма — първитѣ дни на октомврий. Ирадето съдържаше такива заповѣди:

„Да се използува настѫпилото спокойствие въ европейскитѣ вилаети за незабавното прилагане на ония части отъ реформитѣ, които не сѫ били приложени;

Да се изпрати на Хилми паша достатъчна сума, за възможно по-скорошното пресъзиждане и поправяне на кѫщитѣ, опожарени и разрушени отъ страна на разбойницитѣ съ динамитъ и бомби;

Да се покани присъединилото се къмъ четитѣ и избѣгалото въ планинитѣ население да се прибере въ жилищата си и да се помогне на нуждаещитѣ се;

Да се употрѣбятъ всички старания, за да се ускори прилагането на остатъка отъ реформитѣ;

Да се осигури изплащането на мѣстнитѣ разходи;

Да се вематъ и занапредъ мѣрки, щото при преследването и унищожението на разбойницитѣ, да не се извършватъ деяния, противни на Халифовата воля, и да се наказватъ провинилитѣ се чиновници и войници;

Да се изпратятъ въ европейскитѣ вилаети четирмата белгийски офицери, които сѫ ангажирани и сѫ вече на пѫть;

Да се улесни и да се усили функционирането на комисията, изпратена въ Битоля, подъ председателството на Хилми паша, относно поляцитѣ;

Да се преследватъ и да се избиятъ бързо разбойницитѣ, които нападатъ вѣрното население и да се даде всичката защита на последното;

Да се вематъ бързи мѣрки за разглеждане дѣлата на всички участници въ агитацията и разбойничеството;

Да се оказва покровителство и помощь на връщащитѣ се бѣжанци иззадъ граница — длъжни да предаватъ и оржжието си".

Абдулъ Хамидъ бѣ избралъ твърде неудобенъ моментъ за подобна дръзка, но плитка игра. Голѣмо бѣше омерзението на културния свѣтъ отъ тѣзи самоизобличителни и смѣшни съ своята обърканость нареждания: „Настѫпилото спокойствие" и заповѣдь за „бързо избиване на разбойницитѣ". . . Покана до възстаницитѣ и до избѣгалитѣ по планинитѣ мирни жители да се прибератъ въ „жилищата си" и „бързи мѣрки за разглеждане дѣлата на всички участници въ агитацията и разбойничеството". . . „Покровителство" на завръщащитѣ се *бѣжанци* и заповѣдь да предаватъ тѣ и „оржжието си". . . Но заповѣдьта, която надминаваше по цинизъмъ всички други, бѣ тази за „пресъзиждането и поправянето на кѫщитѣ, опожарени и разрушени отъ . . . разбойницитѣ". Само разрушенитѣ кѫщи на турцитѣ ли обещаваше да построи наново султанътъ или искаше да увѣри себе си и свѣта, че всички кѫщи — и турски и християнски — сѫ били опожарени отъ „разбойницитѣ"? Или само кѫщитѣ, „разрушени съ динамитъ и бомби" подлежаха на пресъзиждане? Тази заповѣдь понасяше всѣкакви тълкувания и всички тълкувания издаваха коварство и лъжа.

Иродето никого не заблуди. Предъ външния свѣтъ то мина като новоиздадена легитимация на този, който го бѣше подписалъ. Никой не помисли да остави турцитѣ да при-

ложатъ „остатъка отъ реформитѣ“. На 10 октомврий, преди още султанскитѣ заповѣди да стигнатъ въ вилаетскитѣ центрове, на Високата порта биде връченъ текстътъ на изработенитѣ реформи.

Ето пълното съдържание на този исторически документъ:

„I. За да се установи единъ контролъ върху дейностьта на мѣстнитѣ отомански власти, относно прилагането на реформитѣ, *трѣбва да се назначатъ при главния инспекторъ Хилми паша специални цивилни агенти отъ страна на Австро-Унгария и Русия, които да бждатъ задължени да придружаватъ навсѣкжде главния инспекторъ, да обрѣщатъ вниманието му върху нуждитѣ на християнското население, да отбелязватъ злоупотрѣбленията на мѣстнитѣ власти, да съобщаватъ съответнитѣ препоржки на посланицитѣ въ Цариградъ и да донасятъ на правителствата си за всичко, което става въ страната.* Като помощници на гореказанитѣ агенти да се назначатъ секретари и драгомани, които ще бждатъ натоварени да изпълняватъ тѣхнитѣ заповѣди и, затова, ще имъ бжде разрешено да правятъ обиколки въ каазитѣ, за да разпитватъ жителитѣ въ християнскитѣ села, да надзирватъ мѣстнитѣ власти и пр. Понеже задачата на цивилнитѣ агенти е да бдятъ върху прокарването на реформитѣ и умиротворяването на населението, тѣхниятъ мандатъ ще изтече следъ две години отъ деня на назначението имъ.

Високата порта да се задължи да предпише на мѣстнитѣ власти да дадатъ на тѣзи агенти всичкитѣ улеснения, за да могатъ тѣзи последнитѣ да изпълнятъ своята мисия.

II. Понеже реорганизацията на турската жандармерия и полиция сж най-сжществените мѣрки за успокоението на страната, належаще е да се изиска отъ Портата и тая реформа.

Като се вземе предвидъ, че нѣколцината шведски офицери и други, които, непознавайки нито езика, нито мѣстнитѣ условия, не сж могли да бждатъ полезни, желателно би било да се прибавятъ къмъ първоначалния проектъ следнитѣ измѣнения и допълнения:

а) Реорганизацията на жандармерията въ тритѣ вилаета да бжде повѣрена на единъ генералъ отъ чужда народность, на служба при императорското правителство, при когото да бждатъ аташирани и военни лица на великитѣ сили, които ще раздѣлятъ помежду си окржзитѣ, гдето тѣ ще развиватъ дейностьта си като контрольори, инструктори и организатори. По този начинъ, тѣ ще могатъ да надзиратъ и поведението на войската спрямо населението;

б) Тия офицери ще могатъ да поискатъ, ако това имъ се види необходимо, и помощьта на други офицери и подофицери, сжщо чужденци.

III. Следъ като умиротворяването на страната бжде установено, да се поиска отъ императорското правителство едно *измѣнение въ териториалното раздѣление на административнитѣ единици, съ цель да се групиратъ по-правилно разнитѣ националности.*

IV. Въ сжщото време да се изиска *реорганизацията на административнитѣ и сждебни учреждения*, въ които ще бжде желателно да се допустнатъ и туземнитѣ християни и да се благоприятствува разрешението на мѣстнитѣ самоуправления (contonomies locales).

V. Да се основатъ веднага въ по-важнитѣ центрове на вилаетитѣ смѣсени комисии, съставени отъ еднакво число християни и мохамедани, за разглеждане на политическитѣ престжпления и

други, направени презъ време на смутоветѣ. Въ тѣзи комисии трѣбва да вематъ участие и консулскитѣ представители на Австро-Унгария и Русия.

VI. Да се изискатъ отъ турското правителство суми, предназначени специално:

а) за завръщане въ мѣстожителствата имъ онія християнски семейства, които сж избѣгали въ България и другаде;

б) за помощи на християнитѣ, които сж изгубили своитѣ имоти и жилища;

в) за пресъзиждане на кжщитѣ, църквитѣ и училищата, разрушени отъ турцитѣ презъ възстанието.

Комисиитѣ, въ които ще заседаватъ и християни-първенци, ще решаватъ раздаването на тия суми. Австро-унгарскитѣ и рускитѣ консули ще бдятъ върху тѣхното разпредѣление.

VI. Въ християнскитѣ села, изгорени отъ турскитѣ войски и башибозуци, християнскитѣ жители, които сж се завърнали, ще бждатъ освободени презъ една година отъ всѣкакъвъ данъкъ.

VIII. Турското правителство да се задължи да въведе отново и незабавно реформитѣ, означени въ приготвения презъ месецъ февруарий т. г. проектъ, *както и тѣзи, на които необходимостьта ще бжде отсетне почувствувана.*

IX. Понеже повечето отъ произволитѣ и звѣрствата сж извършени отъ „илавето" (редифитѣ отъ II класа) и отъ башибозуцитѣ, да се задължи Портата да не си служи занапредъ съ илавета и башибозуци и да ги замѣни съ редовни войски.

***

Ако се окаже нужда отъ повече наблюдателни пунктове и ако тази нужда бжде забелязана отъ посланицитѣ на Австро-Унгария и на Русия въ Цариградъ, двеѣ велики сили ще могатъ да засилятъ, въ удобенъ моментъ, консулския си персоналъ въ тритѣ вилаета.

Двеѣ сили си запазватъ правото да поискатъ за всички, които сж взели участие въ възстанието, но не сж извършили престжпления, наказуеми съ смъртъ, амнистия, която ще бжде обявена скоро, щомъ обстоятелствата позволятъ и която ще се прилага подъ надзора на агентитѣ, назначени отъ Хилми паша, както и на консулитѣ на Русия и Австро-Унгария.

Още отъ първо прочитане бие въ очи, че въ това построение е най-широко застжпенъ английскиятъ материалъ и то оня, който се съдържа въ инструкцията на Лансдоунъ отъ 16/29 септемврий. Безъ да говоримъ за преустройството на жандармерията отъ европейски офицери, за разпускането на редифитѣ и за хуманитарнитѣ препоржки, но и най-сжществения пунктъ — тоя за генералъ-губернаторъ съ предадени къмъ него двама европейски сътрудници, като че е преписанъ отъ инструкцията. Между двеѣ „алтернативи" на английския министъръ, втората представляваше всички предимства и удобства, отъ гледна точка на австро-рускитѣ разбирания и интереси. И двеѣ реформаторски сили побързаха да я поставятъ въ своя проектъ, толкова повече, че Лансдоунъ бѣше вече предварително пожертвувалъ първата „алтернатива". Съ това, обаче, тѣ лишиха реформената акция отъ най-сжщественото условие за единъ „по-ефикасенъ начинъ на контролъ и надзоръ" и я обрекоха отъ самото начало на най-голѣма несигурность.

Изпълнителната власть оставаше изцѣло въ ржцетѣ на главния инспекторъ-турчинъ и прѣко подчиненъ на султана. Наистина, занапредъ той ще бѫде навсѣкѫде придружаванъ отъ двама чужденци, пълномощници на Австро-Унгария и на Русия, които „ще му обръщатъ вниманието върху нуждитѣ на населението и злоупотрѣбленията на мѣстнитѣ власти", той, обаче, е пълновластенъ господарь на своитѣ решения. Отъ неговото усмотрение и добра воля зависи да се съобразява или не съ мненията и съветитѣ на цивилнитѣ агенти, щомъ последнитѣ сѫ лишени отъ власть и отъ право на санкция. Не за такъвъ контролъ се застѫпваха просвѣтенитѣ представители на общественото мнение на Западъ. Не за да затвърди пълновластието на Хилми паша македонското население води десетгодишна борба и се хвърли най-после въ открито възстание.

При посочения основенъ недостатъкъ губѣше твърде много отъ своето значение и второто важно постановление на мюрцщегската реформа — преустройството на жандармерията отъ единъ чуждестраненъ генералъ, *на турска служба,* подпомаганъ отъ офицери, сѫщо чужди поданици, „контрольори, инструктори и организатори", но некомандуващи жандармерията.

Въ другитѣ си точки мюрцщегската програма сѫщо страдаше отъ недостатъчна яснота и опредѣленость — нѣщо, което пораждаше недоумение и подозрения, или пъкъ оставяше на турцитѣ широко поле за словесни прения и за пазарлъци. Така, членъ III, въ който се говори за ново административно дѣление, „съ цель да се сгрупиратъ по-правилно разнитѣ националности", хвърли въ паника нѣкои отъ националнитѣ пропаганди, а въ българскитѣ правителствени срѣди биде изтълкуванъ като срѣдство, усвоено отъ дветѣ реформаторски сили, съ цель да се парализира, чрезъ изкуствено прегрупирване, силата и значението на компактния български елементъ въ тритѣ вилаета. Това постановление се оказа крайно пакостно и нѣмаше защо да се вписва въ мюрцщегския текстъ, толкова повече, че неговото прокарване се свързваше по време съ предполагаемото „омиротворение на страната" въ по-близко или по-далечно бѫдеще. Дори амнистията, която, дадена незабавно и въ най-широкъ размѣръ, можеше да внесе известно успокоение, въ мюрцщегската програма фигурираше само като обещание — „щомъ обстоятелствата позволятъ".

Разочарованието на цѣлия български народъ и на всички искрени съчувственици на илинденското дѣло въ чужбина бѣше голѣмо. Опитътъ съ реформитѣ въ Турция отъ единъ вѣкъ насамъ хвърляше зловеща сѣнка върху мюрцщегската програма, която запазваше непокѫтната почти турската власть надъ Македония и не включваше одринско въ реформената

область. Безвѣрието се усилваше и отъ факта, че вмѣсто очаквания колективенъ европейския контролъ, реформеното дѣло оставаше и занапредъ подъ прѣката грижа и отговорность само на Австро-Унгария и на Русия.

*

Отношението на правителството къмъ мюрцщегската реформа е изразено въ наставленията, които м-ръ председательтъ и министъръ на външнитѣ работи Р. Петровъ даде на дипломатическитѣ агенти въ столицитѣ на великитѣ сили съ окржжно № 539 отъ 20 октомврий 1903 г.

Въ окржжното се изтъкваше, че дветѣ реформаторски сили се отнасятъ съ предубеждение къмъ българския елементъ въ Турция — „искатъ да положатъ основитѣ на бждещото си вмѣшателство въ Турция, въ ущрѣбъ на българскитѣ интереси". Ако реформената програма имаше наистина за цель да омиротвори страната и да подобри положението на населението, дветѣ сили „би трѣбвало, преди всичко, да предвидятъ една пълна амнистия на всички ония, които сж взели участие въ смутоветѣ и възстанието. „Вмѣсто амнистия, въ програмата, точка V, се говори за анкетни комисии, имащи за цель да откриятъ политическитѣ и други престжпления, извършени презъ време на смутоветѣ. „Безъ амнистия българскиятъ елементъ не би ималъ възможность да бжде правилно представенъ въ тѣзи комисии. Двамата помощници на главния инспекторъ не представляватъ нуждната гаранция за правиленъ административенъ редъ въ страната, докато липсватъ санкции за органитѣ, които не биха се подчинили на заповѣдитѣ, съветитѣ и инструкциитѣ на главния инспекторъ". „Гаранцията е назначението на единъ инспекторъ или губернаторъ, съвсемъ независимъ отъ Цариградъ".

По-нататъкъ въ окржжното се изказва опасение, да не би, вмѣсто сгрупирването, предвидено въ точка III, „да се образуватъ окржзи, границитѣ на които да не отговорятъ на етническитѣ условия и населението на които да не съставлява никжде българско болшинство".

При резерви и по други нѣкои точки, въ окржжното се казва: „Българското правителство би предпочело учредяването на единъ общъ контролъ, упражняванъ отъ всичкитѣ велики сили — контролъ, който би представлявалъ по-голѣма гаранция за безпристрастие, отколкото предвзетитѣ симпатии и антипатии на Австро-Унгария и на Русия".

„Освенъ това, — завършва окржжното, — нищо въ програмата не се споменава за Одринския вилаетъ, гдето

българското население страда еднакво, както и въ македонската часть на тритѣ други вилаета“ [1]).

*

Съ всички свои недостатъци, обаче, мюрцщегската програма представляваше начало на прѣка европейска намѣса, съ сериозни изгледи за бждеще разширение и задълбочаване. Такава бѣ интимната преценка на враговетѣ, които я посрещнаха съ потаенъ страхъ, както и на македонскитѣ приятели, които изцѣло я отрекоха. Изявления отъ най-авторитетни мѣста потвърдиха това схващане. „Австро-рускиятъ проектъ не е съвършенъ“, *той съставлява минимума, който трѣбва да се приложи.* Невъзможно е Австрия и Русия да понесатъ отхвърлянето на този проектъ, било чрезъ отказъ, било чрезъ безконечни отлагания“, — заяви на 28 октомврий английскиятъ пръвъ министъръ Балфуръ [2]). Делкасе, вземайки последенъ думата по разискванията върху бюджета на неговото министерство (6, 7 и 10 ноември), заяви въ французката камара: *„Тѣзи реформи трѣбва да се смѣтатъ като единъ етапъ къмъ по-голѣмъ напредъкъ“.*

Но тъкмо когато австро-рускиятъ проектъ съдържаше въ зародишъ бждещето политическо обособяване на Македония, Портата се приготви своевременно за съпротива. На 28 октомврий тя отхвърли почти изцѣло проекта като безпредметенъ и излишенъ. Въ продължение на цѣли петь седмици тя се бори яростно, измисляйки все нови аргументи, хващайки се нѣкога за отдѣлни думи отъ проекта и подновявайки упорството си следъ всѣка видима проява на отстжпчивость.

Първоначално възраженията ѝ се отнасяха до отдѣлнитѣ точки — главно за първата и втората.

„Защо сж потрѣбни специални агенти-чужденци, — казваше тя въ нотитѣ си, — когато има назначена, и вече функ-

---

[1]) Както изтъкнахме въ т. I (стр. 436—441), действията на кабинета Рачо Петровъ презъ възстанишкия периодъ не се отличаваха съ последователность. Неговата противоречива дейность пролича следъ обнародването на мюрцщегската програма и въ следния случай по който се писа на времето доста въ софийския печатъ. Запитанъ отъ кореспондента на „Ройтеръ“, дипломатическиятъ агентъ въ Лондонъ, Д. Цоковъ, се произнесе най-песимистично за мюрцщегската реформа, като посочи двата най-важни недостатъка: 1) управитель, турски поданикъ, който, „въпрѣки двамата си европейски помощници, ще продължава да получава заповѣди направо отъ Цариградъ“ и 2) липса на амнистия „за онія, които прѣко или косвено сж замѣсени въ възстанието“. Запитанъ за вѣроятностьта отъ война между Турция и България, Цоковъ подчерталъ миролюбието на българския народъ, но на края заключилъ: „Ако, обаче, нищо не се получи презъ настоящата пролѣть, ние сме обязани да се биемъ“.

Тѣзи изявления поставиха въ доста неудобно положение Г. Д. Начовича, който по това време, изпълнявайки официална мисия въ Цариградъ, полага усилия за турско-българско споразумение. Начовичъ намѣри за необходимо да нарече публично изявленията на Цокова „несериозна работа“. По вителството не взе страна въ тази престрелка между двамата негови представители, като че ли тя не се отнасяше до него и до неговата политика. То не дезавуира ни единия, ни другия. И имаше защо: Цоковъ говорѣше въ духа на наставленията въ горното окржжно, а Начовичъ възразяваше, съобразявайки се съ характера на мисията, която му бѣше възложена отъ кабинета.

Изявленията на Д. Цоковъ, възраженията на Начовичъ и коментарии по този случай сж дадени въ в. „Прѣпорецъ“, броеве 51 и 54 отъ 29 октомврий и 7 ноември 1904 г.

[2]) Въ една голѣма речь, произнесена на банкета въ „Гроулдъ-Холъ“.

ционира при Хилми паша една съвещателна комисия по прилагане на реформитѣ[1])? И защо чуждиятъ контролъ на управлението въ вилаетитѣ да се не върши, както е било и досега, отъ консулитѣ?

Защо сж потрѣбвали нови чуждестранни офицери, при наличностьта на ангажирани вече германски, белгийски и норвежки, които преустройватъ и ще допреустроятъ жандармерията?

За какво прегрупирване на народноститѣ говорите, когато това е практически невъзможно?

Защо сте вмъкнали въ проекта си точка четвърта, когато турскитѣ закони допущатъ мѣстното самоуправление и участието на християнитѣ въ него?

Има ли нужда да повдигате въпросъ за амнистия, когато Падишахътъ е вече амнистиралъ по-голѣмата часть отъ провиненитѣ и мисли по-нататъкъ да амнистира самъ останалитѣ?

Отпущане на суми за пресъзиждане на опожаренитѣ кжщи, възвръщане на бѣжанцитѣ и пр. — всичко това е вече дадено.

Що се отнася до исканията ви, да се опростятъ данъцитѣ за една година въ опожаренитѣ села и да се разпустне илявето — съгласни сме и ще ги изпълнимъ."

*

Цариградскитѣ управници не съзнаваха колко много ги излагаха тѣзи плитки хитрини. Трѣбваше да имъ се обяснява, че провокацията не е държавнически актъ, че се касае за нѣщо узаконено, по-непосрѣдствено и по-сжществено отъ контрола на консулитѣ и за гарантиране на оновз, което е написано въ мъртвитѣ турски закони или е обещано съ султански ирадета.

Краятъ на тази война съ ноти не се виждаше. Тъкмо когато посланицитѣ смѣтаха даденъ споръ изчерпанъ по сжщество, турцитѣ се повръщаха наново, възставайки противъ отдѣлни терминч. Защо, напримѣръ, помощницитѣ на Хилми паша да се наричатъ непремѣнно „цивилни агенти", а не *башъ-консули?* Стана нужда отъ по-сериозенъ натискъ. Всички сили предписаха на посланицитѣ си да подкрепятъ енергично постжпкитѣ на Каличе и на Зиновиевъ. Съ една нота отъ 27 октомврий[2]) се даде на Портата да разбере, че нейното упорство е свързано съ опасностьта отъ засилване

---

[1]) Самото назначение на тази комисия — „Върховна реформена комисия", която имаше, между друго, да разследва и извършенитѣ презъ възстанието престжпления, да разпредѣли султанската помощь между пострадалитѣ и пр., бѣ съ самия си съставъ нова провокация къмъ българитѣ. Въ нея влизаха двама турци, двама гърци, единъ влахъ, единъ сърбинъ и само единъ българинъ, т. е. представитель на възстаналото и пострадало население. Назначаването на сърбинъ се изтълкува, за голѣма радость на Бѣлградъ, като фактическо признаване на сръбската народность.

[2]) Французка жълта книга, 1903—1905, № 43.

на течението въ полза на „генералъ-губернаторъ чужденецъ и пълномощникъ на Европа". Въ германския официозенъ печатъ сжщо се явиха приятелски предупреждения въ този смисълъ. Притиснатъ до стената, на 11 ноември султанътъ даде *по начало* съгласието си за всички точки на програмата, но запазвайки правото „да преговаря върху подробноститѣ по тѣхното прилагане, съ огледъ да се съгласуватъ първата и втората отъ тѣхъ съ независимостьта, суверенитѣ права и престижа на императорското правителство и съ статуквото".

Султанската резерва се отнасяше въ действителность не до подробности, а до самата сжщность на програмата, т. е. до правата и функциитѣ на цивилнитѣ агенти и на чуждитѣ жандармерийски офицери. Австро-Унгария и Русия, обаче, не разобличиха веднага играта, като удвоятъ сжщевременно натиска надъ Портата, а, хващайки се за султанското принципално съгласие, назначиха Мюлеръ и Демерикъ за цивилни агенти и ги изпратиха при Хилми паша — безъ опредѣлени права и функции и дори безъ да е признато званието имъ. Това бѣ едно прибързано отстжпление, което повлѣче следъ себе си накърнението на мюрцщегската програма.

Захвана се, новъ нескончаемъ пазарлъкъ около „подробноститѣ". Помирила се вече съ присжтствието на двамата „помощници" чужденци, Портата сега се стреми да направи отъ тѣхъ безвредни и безправни фигуранти при особата на главния инспекторъ. Бранейки стжпка по стжпка позицията си, тя признава последователно титлата имъ, правото да упражняватъ надзоръ и да иматъ своитѣ секретари и преводачи. Що се отнася, обаче, до тѣхнитѣ препоржки, тѣ подлежатъ на изпълнение само съ съгласието на централната власть, потвърдено съ императорско ираде. „Какво ще остане отъ султанския суверенитетъ, ако неотговорни чужденци могатъ сами, безъ нашето съгласие, да турятъ въ действие своитѣ решения?" — казватъ цариградскитѣ управници, изказвайки ловко неясностьта и непълнотитѣ въ твърде сгжстения и кратъкъ текстъ на реформената програма. Постигна се, въ края на краищата, едно компромисно споразумение [1]), по силата на което цивилнитѣ агенти можеха да произвеждатъ — чрезъ своитѣ органи, но въ присжтствието на единъ турски чиновникъ — анкети, да получаватъ оплаквания отъ страна на населението и да бдятъ за изпълнението на реформитѣ, но не и да издаватъ разпоредби и заповѣди. Участьта на тѣхнитѣ мнения се намира въ ржцетѣ на главния инспекторъ — султанския довѣреникъ, Хилми паша, който единственъ решава, заповѣдва и действува.

---

[1]) Французка жълта книга, № 55.

Тъй или инъкъ, Мюлеръ и Демерикъ пристигнаха на *8 януарий въ Солунъ*, посрещнати съ привидна сърдечность отъ главния инспекторъ. Външниятъ свѣтъ заследи съ любопитство първитѣ тѣхни стжпки.

*

Уреждането на въпроса за чуждестраннитѣ жандармерийски офицери бѣ съпроводено съ сжщитѣ прения и съ още по-голѣмо разтакане.

Трѣбваше, преди всичко, да се опредѣли чуждестранниятъ генералъ. Желанието на Високата порта бѣ преустройството на жандармерията да се повѣри на германецъ. Германското правителство, обаче, смѣтайки тази отговорна длъжность за несъвмѣстима съ турско-германското приятелство, отклони направеното му предложение. Тогава изпъкна кандидатурата на италианския генералъ Диджорджисъ. Турцитѣ дадоха съгласието си. Тѣ не се противопоставиха по начало и за назначаването на чуждестранни офицери, по единъ за всѣка велика сила, като помощници на италианския генералъ. Тѣ, обаче, побързаха да възразятъ, че Диджорджисъ съ тѣзи свои помощници и съ нѣколцината ангажирани вече отъ Портата чуждестранни офицери — германски, белгийски, норвежки и шведски, сж предостатъчни, за да преустроятъ жандармерията.

Съ този и съ всички други въпроси, свързани съ прокарването на жандармерийската реформа по февруарския и мюрцщегския проектъ, бѣ натоварена една комисия, съставена отъ Диджорджисъ — председатель, отъ военнитѣ аташета на великитѣ сили въ Цариградъ и отъ назначенитѣ вече помощници на Диджорджисъ — руския генералъ Ф. А. Шостакъ, австрийския полковникъ графъ Салисъ, италианския полковникъ Синьориле, французкия полковникъ Веранъ, англійския полковникъ Фелхалмъ и германския майоръ фонъ Алтенъ. Въ две отъ заседанията взеха участие и турски генералъ-щабни офицери. Комисията, обаче, не се сношаваше направо съ Високата порта. По всички нейни решения борбата съ Портата се водѣше отъ посланицитѣ на дветѣ реформаторски държави, чрезъ ноти, подкрепяни отъ представителитѣ на останалитѣ сили.

Членоветѣ на комисията, между които имаше и участници при създаването на великолепната жандармерия въ Критъ, дойдоха още въ първото си заседание до заключението, че тѣхната задача — а до известна степень и реформената задача, изобщо — не би била мжчно разрешима, ако на чуждитѣ офицери бѣше предоставено и командуването на жандармерията. Въ реформения проектъ, обаче, се говорѣше само за „контрольори, инструктори и организатори". Посланицитѣ и турцитѣ тълкуваха различно този проектъ —

първитѣ, стараейки се да разширятъ функциитѣ и правата на жандармерийскитѣ офицери, а вторитѣ — да ги ограничатъ до минимумъ. По този кардиналенъ въпросъ Портата успѣ да се наложи. На *11 мартъ 1904 г.* посланицитѣ дадоха съгласието си за една формула, изработена отъ Портата, и ограничаваща правата на чуджестраннитѣ офицери въ „организиране на жандармерията и въ прилагане на правилника въ онази негова часть, която се отнася до службата, а *командуването принадлежи на отоманскитѣ офицери*". Позовавайки се на тази формула, турската власть — както по-после ще видимъ — неведнажъ ще се опита да постави пржти въ жандармерийската дейность на европейскитѣ офицери въ Македония.

Комисията, предвиждайки турското упорство по въпроса за командуването, заработи, ржководена отъ мисъльта да осигури възможно най-добри условия, поне що се отнася до *организирането, обучението и контрола.* Тя работи въ Цариградъ повече отъ два месеца и се занима съ много въпроси — първостепенни и по-маловажни. Едни отъ тѣзи въпроси получиха своето окончателно разрешение, а други — поради систематичната опозиция на турцитѣ — останаха недоразрешени.

*

Още презъ първитѣ си заседания комисията се видѣ принудена да опредѣли границитѣ на реформената область. Отъ декември насамъ, една часть отъ Скопския вилаетъ — така наречената „Стара Сърбия" — се намираше въ открить бунтъ. Насочено първоначално противъ нѣкои нови данъци, албанското движение взе после противореформена украска. Християни стражари бидоха убити презъ м. декември въ Дяково и Ипекъ. Въ дяковско бунтовницитѣ водѣха сражения съ войскитѣ на Шемзи паша. На 1 февруарий 1904 г. градътъ Дяково падна, следъ нѣколко часово сражение изъ улицитѣ, въ ржцетѣ на бунтовницитѣ. Застрашенъ бѣ дори и Призренъ. Новиятъ албански бунтъ дойде да подчертае изкуствения характеръ на административното дѣление и голѣмитѣ етнографически и други различия между отдѣлнитѣ части на тритѣ вилаета. Така, въ Скопския вилаетъ влизаха и санджацитѣ: Новопазарски, Ипекски и Призренски, населени въ подавляващето си болшинство съ албанци, по-малокултурни, непокорни, враждебно настроени къмъ всѣкакви реформи. Албанскиятъ елементъ преобладаваше решително и въ санджацитѣ: Дебърски, Елбасански и Корчански — отъ Битолския вилаетъ. Въ Солунския вилаетъ, пъкъ, влизаха и области, населени почти изключително съ гърци — Халкидическиятъ полуостровъ, или съ гърци и турци — Серфиджанскиятъ санджакъ. Предвидъ на това, че намѣсата на силитѣ имаше

за цель да се подобри положението на християнитѣ въ Македония, комисията реши да се изключатъ съвършено албанскитѣ санджаци, а Серфиджанскиятъ санджакъ и Халкидическиятъ полуостровъ — „временно" отъ реформената акция. По тоя начинъ реформената область се ограничаваше въ онія части отъ тритѣ вилаета, които съставяха сѫщинска Македония и кѫдето се простираше освободителната дейность и влиянието на революционната организация.

Комисията сѫщо разпредѣли или, по-точно, потвърди установеното вече отъ великитѣ сили разпредѣление на реформената область по жандармерийски сектори. Споредъ това разпредѣление, Скопскиятъ санджакъ се повѣряваше на австрийскитѣ офицери, Битолскиятъ — на италианскитѣ, Солунскиятъ — на рускитѣ, Сѣрскиятъ — на французкитѣ, Драмскиятъ — на англійскитѣ. Нека забележимъ, че споразумението на силитѣ по тази точка се постигна следъ единъ доста остъръ австро-италиански споръ, твърде характеренъ за съперничеството между тѣзи две съюзни сили на Балканитѣ. Австро-Унгария искаше да запази на всѣка цена за себе си Скопския санджакъ, съседенъ на Новопазарския, кѫдето тя държеше и свои гарнизони. Италия се противопостави, но недостатъчно подкрепена отъ другитѣ сили, отстѫпи следъ като издействува за себе си Битолския санджакъ[1]).

Веднажъ възприето, че чуждестраннитѣ офицери не командуватъ, въпросътъ за функциитѣ и правата на жандармерийския началникъ добиваше извънредно значение за успѣха на жандармерийската униформа. За Диджорджисъ бѣше вече уговорено съ Високата порта, че ще се смѣта за турски чиновникъ, ще носи турска униформа и ще получава заплата направо отъ турското правителство. Възползувана отъ това задоволително за Портата обстоятелство, комисията се постара да предвиди възможно най-широки

[1]) Следнитѣ изявления на Титони, италиански м-ръ на външнитѣ работи, направени предъ французкия посланикъ въ Римъ—Кореръ, и съобщени на Р. Петровъ отъ българския дипломатически агентъ Д. Минчовичъ (докладъ № 176, 9 априлъ 1904 г.) хвърлятъ свѣтлина върху този споръ:

„Италия, балканската политика на която се изразява въ догмата „Балканътъ за балканскитѣ народи", никога не е искала да й се даде организирането на жандармерията въ Битолския вилаетъ. Тя е била повече наклонна да приеме нѣкоя отъ източнитѣ части на Македония, но съ условие, че на Австрия нѣма да се отстѫпи Скопскиятъ вилаетъ. Нейното желание е било — за да се избѣгне всѣка причина за недовѣрие и съмнение — Скопскиятъ и Битолскиятъ вилаети да се отстѫпятъ на две отъ най-незаинтересованитѣ велики сили — напримѣръ на Франция и Англия, а Австрия и Италия да вематъ други централни сектори. Австрия, обаче, категорически се е възпротивила да отстѫпи другиму Скопския вилаетъ. Французкитѣ и англійскитѣ представители се показали твърде помирителни въ случая, и Италия се видѣла изолирана. Вследствие на това, тя се съгласила да се даде на Австрия Скопския вилаетъ, като вземе за себе си Битолския. Тя е направила това повече отъ съображение да държи равновесие и да прѣчи на австрийскитѣ домогвания, отколкото да се възползува за нѣкакви свои користни цели".

Маркизъ Лансдоунъ, запитанъ отъ Д. Цоковъ за поведението на Англия по сѫщия случай, е отговорилъ: „Понеже тоя въпросъ бѣ предизвикалъ силни разисквания между Австрия и Италия, то щомъ тѣзи две последни сили се споразумѣли, англійското правителство намѣрило за целесъобразно да не прави никакво възражение, само и само да се пристѫпи по-скоро къмъ сѫществено прилагане на реформитѣ". (Докладъ на Д. Цоковъ, № 320, 23 априлъ 1904 г.).

права на жандармерийския началникъ. Тя установи, че началникътъ дава нарежданията си чрезъ тримата турски полкови командири (по единъ на тритѣ вилаета), които ги предаватъ на дружиннитѣ командири въ санджацитѣ, а тѣзи последнитѣ — на ротнитѣ командири въ каазитѣ. За всички свои нареждания той едновременно уведомява петимата си европейски помощници, съ помощьта на които ще има възможность да следи и провѣрява какъ се изпълняватъ заповѣдитѣ му и, изобщо, какъ върви службата. Той има право да уволнява офицеритѣ, които не изпълняватъ нарежданията му или указватъ пасивна съпротива — нѣщо, което комисията основателно допущаше. Петимата помощници на Диджорджисъ не се смѣтатъ турски чиновници и се явяватъ представители на своитѣ държави. Тѣ сж прѣки сътрудници и съветници на началника и най-близки ржководители на другитѣ европейски офицери. Тѣзи последнитѣ, пъкъ, безъ да се придаватъ къмъ жандармерийския кадъръ, даватъ наставления на турскитѣ офицери при обучението на жандармитѣ, следятъ за изпълнението на даванитѣ отъ шефа инструкции, упражняватъ надзоръ надъ службата изобщо. Тѣ могатъ да изискватъ, чрезъ Диджорджисъ, отстранението на провинили се, неспособни и пакостни турски чиновници. Тѣ сж подчинени дисциплинарно — посрѣдствомъ надлежнитѣ помощници — на Диджорджисъ, а въ военно-сждебно отношение — на военното правосждие на своята страна.

За преустройството на жандармерията се възприе: отстранението на негоднитѣ елементи, повишение и редовно изплащане на заплатитѣ, подборъ на новопостжпващитѣ младежи и създаване на жандармерийско училище за офицери и долни чинове. (Понеже Германия отказа да участвува съ свои офицери въ жандармерийската реформа, реши се жандармерийското училище въ Солунъ да се повѣри на германския помощникъ — майоръ фонъ Алтенъ). Служебниятъ правилникъ бѣ изработенъ възъ основа на правилника за критската жандармерия, нагоденъ къмъ мѣстнитѣ условия.

За осигуряване на заплатитѣ и на всички други разноски по жандармерията, Портата трѣбваше да даде нуждитѣ гаранции чрезъ Отоманската банка.

Комисията се занима още съ въпроситѣ за броя на чуждестраннитѣ офицери, за чиноветѣ и за униформата имъ.

Първоначално комисията мислѣше за 90 офицери и толкова подофицери, но после спрѣ на 60. Турцитѣ започнаха съ отказъ, подъ предлогъ, че има вече ангажирани инструктори-чужденци, но заплашени пакъ съ призрака на християнинъ генералъ-губернаторъ и съ реформи, по-широки отъ мюрцщегскитѣ, взеха да отстжпватъ и се съгласиха въ

края на краищата за 25, като заявиха, че това е последната имъ дума. Посланицитѣ сжщо не отстжпиха отъ числата 60 и 60 и въпросътъ остана неразрешенъ.

Между другитѣ условия — относно случаитѣ на напускане, на болесть и на смъртъ, осигуровката на вдовици, сираци и пр. — уговорени чрезъ контракти съ двегодишенъ срокъ, чуждитѣ офицери трѣбваше да получатъ единъ чинъ по-горе отъ този, който сж имали въ своитѣ страни. Турцитѣ, обаче, отказаха да дадатъ маршалски чинъ на Диджорджисъ, та стана нужда да се създаде за него особенъ чинъ — пръвъ дивизионенъ генералъ.

Не малко мжчнотии изникнаха и около въпроса: фесъ или калпакъ. Калпакътъ не представляваше нѣщо ново за турцитѣ — той бѣше вече въведенъ въ кавалерията, сапьоритѣ и други части. Портата, обаче, се обяви противъ него не толкова за престижа на феса, а за да отстрани отъ очитѣ на мѣстното население всѣко външно отличие между турскитѣ и чуждестраннитѣ офицери. Най-упорити защитници на калпака бѣха руситѣ. „Императоръть е заповѣдалъ лично на ген. Шостакъ, когото е приелъ на аудиенция, щото той, както и всички руски офицери, които служатъ въ жандармерията, да носятъ непремѣнно и всѣкога руската военна униформа“ [1]). Комисията не дойде до споразумение, отъ това, обаче, не последваха трагични сетнини. Отдѣлнитѣ групи разрешиха различно въпроса. Помощницитѣ на Диджорджисъ запазиха изцѣло собственитѣ си униформи; другитѣ офицери приеха турската жандармерийска униформа, но докато англичанитѣ и италианцитѣ се съгласиха да носятъ фесове, австрийцитѣ, руситѣ и французитѣ предпочетоха черния астраханенъ калпакъ на турската кавалерия.

Срѣдата на мартъ наближаваше, а жандармерийскитѣ офицери все още заседаваха. За да ги държатъ далеко отъ Македония, турцитѣ прибѣгваха къмъ всѣкакви шикании — повдигаха нови въпроси или се повръщаха къмъ разрешени вече спорове. На моменти злобата имъ взимаше връхъ надъ присторената външна любезность и избиваше въ жлъчни подигравки и демонстративно презрение.

По това време цариградскиятъ кореспондентъ на в. „Русь“ обнародва обширенъ разговоръ съ едно лице „твърде близко стояще до дѣлото на реформитѣ, представитель на една велика сила“. Това лице — оказа се после, че разговорътъ е воденъ съ самия генералъ Шостакъ — приведе нѣколко типични случаи на безочливость. „Куриозното е, че къмъ края на нашата дейность, — разправя Шостакъ, — Портата запита, какви европейски офицери ще се повикатъ въ македонската жандармерия и каква е тази комисия, която

[1]) Докладъ на Д. Станчевъ, № 302, 26 декемврий 1903 г.

заседава въ Цариградъ и разработва проекти за Македония. Съ една дума, Портата изказа пълно недоумение по поводъ нашето присжтствие въ предѣлитѣ на Турция". По-нататъкъ, за да докаже на събеседника си, „колко е Портата противна на всѣкакви реформи", Шостакъ разказа другъ не по-малко куриозенъ случай: „Въ цариградскитѣ вестници се появи съобщение, че нѣкой си Мустафа Хилми паша е назначенъ за шефъ на македонската жандармерия, т. е. на сжщия постъ, на който е назначенъ генералъ Диджорджисъ. Диджорджисъ отива за обяснения при военния министъръ, но последниятъ разперилъ въ изумление ржце и заявилъ, че такъвъ Мустафа Хилми дори не фигурира въ списъка на турскитѣ генерали. Този отговоръ не можеше, разбира се, да удовлетвори Диджорджиса. Генералътъ се обърналъ за обяснения къмъ великия везиръ и получилъ следния „турски" отговоръ: „Касае се за едно недоразумение. Мустафа Хилми сжществува и се е имало предвидъ неговото назначение за началникъ на жандармерията, но отпосле тази мисъль била изоставена и му се дало друго назначение". Трѣбва да се очаква, че не едно още недоразумение ще имаме съ Портата, докато се пристжпи къмъ реформитѣ".

Запитанъ отъ кореспондента, кога Диджорджисъ предполага да замине въ Македония, генералъ Шостакъ отговорилъ:

„Ние бързаме къмъ 20 т. г. (мартъ) да заминемъ за Македония. За това настояватъ и цивилнитѣ агенти. Коренното македонско население не вѣрва дори, че сжществува нашата жандармерийска комисия, която функционира нейде въ Цариградъ, далече отъ сърдцето на Македония. Въ Солунъ ще разработимъ инструкцията за жандармерията, ще турнемъ последната точка на заседанията си, ще извикаме всѣки своитѣ офицери и подофицери, и ще отидемъ по своитѣ санджаци".

Така и стана.

За да турятъ край на цариградскитѣ заседания и на турскитѣ игри, реформаторскитѣ сили се видѣха принудени да прибѣгнатъ къмъ сжщото срѣдство, съ което си бѣха послужили и спрямо цивилнитѣ агенти. Петимата помощници на Диджорджисъ получиха нареждане да заминатъ за Солунъ и да дочакатъ тамъ пристигането на подведомственитѣ си чуждестранни офицери. По числото на тѣзи последнитѣ не бѣше постигнато споразумение съ Високата порта и работата трѣбваше да се подхване само съ 25 офицери (по петь за всѣки секторъ) — за колкото турцитѣ бѣха дали съгласието си.

РЕАКЦИЯ И БЛУЖДЕНИЯ

Презъ есеньта на 1903 година и презъ зимата въ София можеше да се проследи всичкото разнообразие на четнишкото облѣкло отъ онова време: пелерини, обикновени куртки, арнаутски потури, фустанели ... Хвърляха се особено въ очи нѣкои рошави войводи въ джепкени съ размахващи се ржкави, червени пояси и сребърни кьостеци.

Най-напредъ отсамъ се прехвърлиха сѣрчани съ Яне Сандански начело. Не закъснѣха да ги последватъ върховистките отреди отъ Пирина и други отсамвардарски чети: Ив. Карасулията, Сава Михаиловъ, Аргиръ Манасиевъ [1]) и др. Презъ ноември започнаха да прииждатъ и отвждвардарци. Последни се прибраха участницитѣ въ Илинденското възстание. Отъ охридчанитѣ, членоветѣ на ржководното тѣло: Антонъ Кецкаровъ, Наумъ Анастасовъ (Цвѣтиновъ), Алекс. Г. Чакъровъ, Лука Групчевъ, Марко Павловъ, Лазаръ Димитровъ (илюстр. „Илиндень", кн. 112, стр. 2), минаха, преоблѣчени като работници, цѣла северна Албания и се докопаха до Черна гора; Деянъ Димитровъ, Тасе Христовъ, Стоянъ Донски се озоваха съ момчетата си въ сръбска територия, кждето ги обезоржжиха и препратиха презъ Нишъ за София; Смиле Войдановъ, следъ като прекоси въ 45 дни много райони, мина благополучно българската граница. Подобно на Войдана, до България се добра и Славко Арсовъ отъ ресенско. Спиро Олчевъ, Ангелъ Андреевъ и други отъ прѣспанско и ресенско се упжтиха къмъ Гърция, кждето бѣха влачени по затвори, разследвани и държани на хлѣбъ и вода. Къмъ Гърция се отправиха и други нѣкои групи — Георги попъ Христовъ отъ леринско, Ив. Поповъ, Мих. Николовъ и др. отъ костурско. Следъ като минаха сжщитѣ митарства, тѣ можаха да се добератъ до единъ параходъ, който ги свали въ Бургазъ [2]).

---

[1]) Щаба на арм. — до Министерството на вън. работи, № 4108, 11. XII. 1903 г.
На 25 ноември сж преминали пограничната линия 130 д. възстаници отъ възстанишкитѣ организации, и сж се предали доброволно на нашитѣ погранични власти на поста „Копривенъ". На 30 ноември 20 души бѣжанци отъ гр. Мехомия сж се предали на поста „Илиина рѣка".

[2]) Киријакъ Шкуртовъ — костенарийски войвода, казва: „Немислимо бѣше да се замичава за България, защото много войски бѣха надошли отъ Битолския вилает, а и Вардаръ бѣ многоводенъ, та не можеше да се преброди. Решихме да отстжпимъ въ Гърция Азъ, Стефанъ Атанасовъ, Василъ Терзиевъ и Аргиръ Дачовъ потеглихме за Гърция ... Следъ много премеждия стигнахме въ Лариса. Тукъ, въ Тесалия, има много наши костурчани — мелничари и зидари, та между тѣхъ прекарвахме незле бѣлязано. Къмъ началото на октомврий единъ ме обади на полицията. На петия день отъ задържането ми доведоха и Поповъ съ 5 другари и ги затвориха въ друга стая. Единъ день ме повикаха на разпитъ и ме попитаха, дали познавамъ Поповъ (Ив.). Казахъ, че сме другари. На другия день ме представиха на окржжния управитель и той ме разпита за целитѣ и задачитѣ на организацията. Обяснихъ му подробно, остана доволенъ и ми каза, ако желая, мога да се прибера въ едната стая съ Поповъ. Това приехъ съ удоволствие. На другия день ме повикаха приставътъ и ми каза, че има нареждане да ни хранятъ; да си изберемъ единъ отъ другаритѣ да ни готви ... Поповъ, като видѣ тая промѣна въ отношенията, почна да се съмнява да не би да съмъ далъ нѣкои неизпълними обещания. Откждe произлѣзе това благоволение, не можахме да узнаемъ. Една сутринь ни повика приставътъ и ни каза, че има заповѣдь Поповъ, заедно съ другаритѣ си, да замине презъ Пирея за България ... и ми предложиха, като бившъ гръцки учитель, да ме назначатъ пакъ учитель ... Подиръ 20 дни при-

Василъ Чекаларовъ, съ сестра си, Пандо Кляшевъ и Л. Киселинчевъ, преоблѣчени като каракачани, удариха къмъ западна Тесалия и стигнаха пристанището Арта, отгдето взеха парахода за Фиуме[1]).

България бѣ спасителния брѣгъ, къмъ който, презъ планини и морета, се стремѣха всички, чието по-нататъшно стоене въ възстаналата и разорена область бѣ станало невъзможно.

Само пристигането на Борисъ Сарафовъ бѣ съпроводено съ шумъ[2]). Възстанишкитѣ действия бѣха разнесли далеко въ чужбина славата му и сега неговото завръщане бѣ оповестено отъ *телеграфни агенции* и чужди кореспонденти, като сензация на деня. Обстоятелството, че търсениятъ подъ дърво и камъкъ отъ турцитѣ възстанишки главатарь можа да прекоси съ двадесетина четници цѣла Македония и да се прибере здравъ и читавъ въ България, действуваше на въображенията. Брадясалъ, съ дълга коса, той и въ четнишка униформа изпъкваше съ хубавата си фигура и съ пламеннитѣ си очи. Съ любопитство и възторгъ се трупаха гражданитѣ предъ софийскитѣ витрини, кждето бѣха изложени фотографиитѣ на неговата чета. „Вечерна поща" и „Дневникъ" разказваха епизоди изъ неговата одисея. Чужди кореспонденти се надваряха за интервюта съ героя на Илинденското възстание. Борисъ бѣше въ стихията си.

Между прибранитѣ въ княжеството битолчани, имаше и видни ржководители и войводи — Пандо Кляшевъ, Георги п. Христовъ, Деянъ Димитровъ, Смиле Войдановъ и други — които за пръвъ пжть идваха въ България. Имаше сжщо и многозаслужили стари четници, твърде популярни въ районитѣ си, но неизвестни тукъ. Изобщо, въ София бѣше си далъ по неволя среща единъ твърде пъстъръ свѣтъ отъ революционери: четници, неспособни за друга работа и бивши легални работници, взели участие въ възстанието; боеви прости войводи и интелигентни водители; скромни изпълни-

---

стигнаха въ Лариса другаритѣ ми Нумо Янакиевъ и Костанди Сливковъ, които бѣха заловени въ Трикала . . . Единъ день ни предложиха да се запишемъ въ гръцкия комитетъ. Отговорихме, че сме съгласни, но да работимъ за автономна Македония — противъ турската тирания . . . Къмъ края на декември получихме писмо отъ София отъ Поповъ — ако ни се удаде — да заминемъ обратно за Македония. Тъкмо това очаквахме. Азъ, Нумо, Костандо и Христо Четирски пазарихме кираджията влахъ Биджо, почакахме три дни въ Трикала. На 7. I. куриерътъ ни каза, че полицията тайно ни следи и ние веднага трѣбва да заминемъ. Потеглихме. Турскиятъ консулъ, увѣдоменъ отъ гръцката полиция, веднага телеграфира въ Турция да зематъ мѣрки. На границата ни усѣтиха и ни обстрелваха, но въ гората минахме незабелязано . . . . (илюстр. „Илиндень" 113, стр. 9)

[1]) Гърцитѣ се ядосаха много на своята полиция, загдето изпустнала Чекаларова — набедения гъркоядецъ, около чието име оѣха създадени цѣли легенди въ Гърция. На всич и, попаднали отвждъ гръцката граница възстаници, полицаитѣ задаваха въпроса: „Кжде е Чекаларовъ?" „На парчета биха го направили — така го мразѣха", — казва Ив. Поповъ въ своитѣ „Спомени" (стр. 60).

[2]) Гюешево, команд. на 2 погр. взводъ, пор. Кузмановъ, до Военното министерство. „Тази вечерь запасниятъ поручикъ Борисъ Сарафовъ, заедно съ 65 възстаници, се завърна отъ битолско, като премина пограничната линия незабелязано и се отправи за гр. Кюстендилъ".

тели на отечественъ дългъ и застрастени фракционери. Едни потърсиха веднага работа за хлѣба си, други легнаха на гърба на задграничното представителство, докато се запролѣти.

Възстанието, съ своитѣ непосрѣдствени последици, тежеше като кошмаръ надъ всички съзнания. Изпитанието, обаче, се изживяваше различно — споредъ индивидуалния характеръ и духовния миръ на отдѣлния деятель. Наредъ съ коравитѣ борци, които не загубиха душевното си равновесие, имаше и такива, които се подадоха на съмнения, разколебаха се въ вѣрата си и мълчаливо се оттеглиха отъ активна борба.

Нещастието сдуши още повече едномисленицитѣ и засили сжществуващитѣ отъ по-рано различия и противоречия. Близкитѣ по идеи се търсѣха и имаха своитѣ свърталища по кафенета, бирарии и гостилници. Всѣкжде се обсжждаше създаденото положение, търсѣха се основнитѣ грѣшки и се чертаеха планове за бждещата дейность. Както дипломатитѣ се бѣха загрижили за реформи въ управлението на вилаетитѣ, така и революционеритѣ лѣгаха и ставаха съ мисъльта за реформиране на организацията.

Азъ съмъ запазилъ твърде живъ споменъ за атмосферата, която владѣеше въ вжтрешната стаичка на една софийска касапница, кждето по това време се събираха на обѣдъ лѣвичарски настроени революционери съ Яне Сандански и Хр. Чернопѣевъ начело. Менюто бѣ еднообразно: разни гювечи или печива, много вкусни и много люти, заливани съ пазарджишко вино, при необикновено голѣма консумация на хлѣбъ. Покрай редовнитѣ пансионери, тамъ попадаха и проходящи гости, обикновено новодошли въ столицата другари отъ крайграничната область, които разнообразяваха разговора съ най-прѣсни новини отъ робската страна. На тѣзи обѣди се разказваха все нови, интересни подробности около пленяването на мисъ Стонъ и други приключения въ вжтрешността, или се зареждаха спомени за паднали скжпи другари. Имаше, обаче, и една неизбѣжна тема, по която се говорѣше винаги съ ирониченъ или саркастиченъ тонъ — за върховизма. Съвмѣстното действие презъ есеньта въ Пирина не бѣше никакъ смекчило миналитѣ омрази, нито заличило идейнитѣ различия. Наопаки, въ тази срѣда сега бѣ още позатвърдено убеждението, че върховизмътъ е, който докара Илинденското възстание и който трѣбва на всѣка цена да се изкорени, за да се предотвратятъ нови нещастия за народа и за организацията. Долавяха се и ноти на неприязънь и спрямо ония *вжтрешни*, които решиха и направиха възстанието въ Битолския окржгъ. Тукъ, обаче, сѣрчани и струмичани си налагаха още сдържаность, като се ограничаваха да усмиватъ открито и жлъчно „рекламаджийството“ на Борисъ Сарафовъ.

Впрочемъ, сепаратизмътъ на сѣрчани съвсемъ не бѣше нѣщо ново за вжтрешнитѣ отвждъ Вардара. Специално къмъ Сандански, обаче, сега имаше още една причина за недоволство и недовѣрие: неговото пълно бездействие презъ време на възстанието.

*

Голѣмитѣ въпроси, наложени отъ възстанието, се разглеждаха не само инцидентно по кафенета и кръчми. Тѣ се поставяха на разглеждане отъ самото задгранично представителство — Хр. Матовъ и д-ръ Хр. Татарчевъ въ редовни заседания, които продължиха нѣколко седмици. Събираха се, намиращитѣ се въ София, районни войводи, околийски и окржжни ржководители. Сѣрскиятъ окржгъ въ тѣзи заседания се представляваше отъ Яне Сандански, Дим. Стефановъ, Георги Баждаровъ и др.; Струмишкиятъ — отъ Хр. Чернопѣевъ, Сандо Китановъ, Ник. Жековъ, Мануилъ, Стою Хаджиевъ и др.; Солунскиятъ — отъ Сава Михаиловъ, Аргиръ Манасиевъ, Добри Даскаловъ, Пешо Самарджиевъ и др.; Битолскиятъ — отъ Б. Сарафовъ, Пандо Кляшевъ, В. Чекаларовъ, Георги п. Христовъ, Алекс. Чакъровъ, Лазаръ Димитровъ, Ник. Андреевъ (Алай-бей), Деянъ Димитровъ, Тасе Христовъ, Смиле Войдановъ и др.; Скопскиятъ — отъ Ник. Пушкаровъ, Мише Развигоровъ, Дим. Миразчиевъ, Сл. Ковачевъ и др.; Одринскиятъ — отъ Мих. Герджиковъ, Ст. Икономовъ, Кръстю Българията, Арнаудовъ и др. Заседанията нѣмаха за цель — а и заседаващитѣ нѣмаха надлежното качество — да вематъ решения задължителни за вжтрешностьта. Касаеше се, да се изяснятъ отдѣлнитѣ мнения въ другарска размѣна и мисли по много въпроси, които вълнуваха и гнетѣха всички.

Какво да се прави? Какъ да се действува занапредъ? Какво ново устройство би най-подхождало на революционната организация и би ѝ възвърнало силата и авторитета, за да може да отговори на новитѣ условия и нужди?

Организацията бѣ сериозно раздрусана. Нейната мрежа бѣ разпокжсана повече, отколкото презъ коя да е отъ аферитѣ въ миналото. Нейната иерархия бѣ въ голѣма степень обезвластена, дисциплината — твърде разслабена. Централниятъ комитетъ загуби презъ време на възстанието твърде много отъ своето значение на върховно ржководно тѣло. По силата на изключителнитѣ обстоятелства, окржзитѣ бѣха се обособили въ повече или по-малко самостоятелни тѣла, механически свързани помежду си.

Това ненормално състояние пораждаше въ софийскитѣ заседания редъ въпроси отъ принципаленъ и тактически характеръ. Склоннитѣ още въ миналото къмъ доктринерствуване лица, примѣсвайки и личнитѣ си недоволства и

потайни домогвания, отричаха едва ли не изцѣло стария редъ на нѣщата и хвърляха съ самоувѣреность нови формули: пълна децентрализация, федеративность, най-строго прилагане на изборното начало. Искаше се, ако не пълното премахване на централния комитетъ, то поне неговото свеждане до единъ органъ за информация и за връзка. Търсѣше се въ децентрализацията, федеративността и пълното демократизиране — гаранция за широка проява на лична инициатива, за ненарушаване принципитѣ на самостойността, вѫтрешния и международностния характеръ на организацията. Търсѣше се по-този пѫть още нѣщо: да се изтикатъ отъ тѣхнитѣ позиции нѣколцина твърде авторитетни водачи, извоювали командуващо положение въ вѫтрешността.

Колкото бѣ, обаче, модно и лесно да се търсятъ въ онова смутно време органически неджзи, грѣшки и отклонения на организацията отъ писанитѣ статути, толкова бѣ мѫчно да се конкретизиратъ носенитѣ изъ въздуха общи преобразователни формули, да се докаже тѣхната целесъобразность, съ огледъ на новитѣ условия, и да се постигне единомислие по тѣхъ. Заседанията имаха само този резултатъ, че установиха сѫществуващето разномислие и необходимостьта отъ време за да бѫдатъ новитѣ идеи напълно кристализирани въ умоветѣ, после разработени и популяризирани и най-после — обсѫдени и приети отъ единъ законенъ общъ конгресъ. По-нататъкъ ние ще проследимъ етапитѣ на тази подготвителна работа, която трая две години, погълна много трудъ и срѣдства, и ни остави една значителна литература.

Онѣзи, които още въ съвещанията, станали въ София презъ миналата зима, бѣха се обявили противъ възстанието[1]), сега намѣриха случай да въвратъ въ очитѣ на ланскитѣ си противници тѣхната отговорность за настѫпилитѣ бедствия. Въ отсѫтствие на Гоце Дѣлчевъ, който спѣше вѣченъ сънь въ с. Баница, и на Гьорче Петковъ, който по това време се намираше още отвѫдъ Вардара, тезата противъ възстанието се отстояваше сега най-остървено отъ Дим. Стефановъ, Дим. Мирасчиевъ, Яне Сандански и др. Срещу него и срещу всички, които осѫждаха възстанието, сочейки неговата безрезултатность и даденитѣ колосални жертви, стоеше Хр. Матовъ. Той изслушваше съ най-съсрѣдоточено внимание, невъзмутимъ и безстрастенъ на гледъ, критицитѣ, взимаше си бележки и имъ отговаряше точка по точка. Събитията не бѣха ни най-малко разколебали неговитѣ разбирания. Съ присѫщата му желѣзна, макаръ и жглова, логика, той обясняваше: „Възстанието не можеше да не стане и трѣб-

[1]) Вижъ томъ I, „Януарскиятъ конгресъ въ Солунъ и голѣмия споръ около възстанието", стр. 198—209.

ваше да стане, като нѣщо предвиждано и съзнателно подготовлявано. Отъ гледна точка на цельта, която преследваме, то не е безрезултатно: то засили международната намѣса и разшири реформитѣ, а съ това се направи сериозна крачка напредъ къмъ автономията. Отъ насъ зависи да ускоримъ новитѣ крачки, които неминуемо ще последватъ".

Това упорство не се дължеше на сектантско преклонение предъ формулитѣ. То се налагаше отъ дълбочината на убеждението у единъ честенъ мислитель и борецъ, който не се откѫсваше отъ действителностьта и когато събитията ни бѣха изненадали.

Въ софийскитѣ следилинденски срещи се очертаха доста ясно три главни течения:

1 *Умѣрено течение,* привърженицитѣ на което биха могли да се нарекатъ *революционери позитивисти.* Тѣ поддържаха, че е необходимо да се използуватъ опитътъ и поукитѣ отъ възстанието за разумни и практически приложими преобразования, но безъ рисковани отклонения отъ здравитѣ традиции на организацията. Отъ намиращитѣ се въ София първенци, най-авторитетенъ изразитель на това течение бѣ *Христо Матовъ.*

2 *Течение на лѣвитѣ.* То се зароди презъ време на борбата противъ върховизма въ княжеството и въ вѫтрешнитѣ крайгранични райони. Въ създаването на неговата противовърховистска идеология имаха своя дѣлъ и марксисти, като Д. х. Димовъ и други крайни доктринери. При раздвоението, настанало всрѣдъ революционнитѣ водители подиръ Солунския конгресъ отъ м. януарий, това течение доби опозиционенъ отенъкъ и спрямо ония отъ вѫтрешнитѣ, които бѣха се обявили за възстание. Въ софийскитѣ срещи неговитѣ опозиционни тежнения се изразиха въ остра критика на старитѣ порядки, въ искане на коренни промѣни и дори въ лични нападки. Главната опора на лѣвичаритѣ бѣ Сѣрскиятъ окрѫгъ, ржководенъ отъ Яне Сандански.

3 *Течение на сарафиститѣ.* Сарафовъ винаги е ималъ своитѣ лични привърженици между революционнитѣ деятели. Пребиваването въ вѫтрешностьта затвърди старитѣ му приятелства и му спечели нови. Това обстоятелство и увеличената му популярность вѫтре и въ чужбина засилиха неговата самоувѣреность и неговата склонность къмъ всѣкакви лични инициативи. Подозиранъ въ домогвания къмъ самовластничество отъ едни, следенъ съ недовѣрие отъ други, и възбуждащъ завистъ у трети, Сарафовъ се стараеше да се обгради съ предани и влиятелни привърженици, способни да го защитятъ въ случай на нужда. Въ това течение — по-скоро група — спойката бѣше повече личностьта на водача, отколкото идеитѣ.

Нека забележимъ още, че и тритѣ течения смѣтаха, че революционната дейность всрѣдъ маситѣ въ Македония трѣбва да продължава. На сѫщото мнение бѣха и върховиститѣ, макаръ че за ново близко възстание не можеше и да се мисли по това време.

*

Мнозина отъ прибралитѣ се въ София рѫководни лица се заседѣха твърде дълго въ княжеството, други отъ тѣхъ заеха учителски мѣста или се посветиха на нови професии. Повечето отъ старитѣ войводи, обаче, започнаха още презъ зимата приготовленията си за обратенъ пѫть.

Разискванията въ София постепенно губѣха своя интересъ и рискуваха съвсемъ да издребнѣятъ. Всѣки бѣше вече излѣлъ яда си върху предполагаемия виновникъ а повечето — върху нещастното задгранично представителство. Въ едно отъ последнитѣ заседания задграничнитѣ представители прочетоха едно писмо отъ временния централенъ комитетъ, управляванъ тогава отъ гимназиалнитѣ учители Хр. Коцевъ и Спасъ Мартиновъ. Въ писмото, между другото, се казваше, че „господата въ София" сѫ вече достатъчно „умували" и че е време да се прибератъ вѫтре, кѫдето имъ е мѣстото.

Нѣкои недочакаха до стопяването на снѣговетѣ и се прехвърлиха отвѫдъ съ новосформирувани чети, и снабдени съ воененъ материалъ и съ революционна литература, освежени физически и съ реформени кроежи въ главитѣ си. Обстоятелството, че почти всички можеха съ пукването на пролѣтьта да минатъ границата и да сѫигнатъ благополучно въ районитѣ си, говорѣше, отъ една страна, че турцитѣ още не бѣха се достатъчно известили въ преследването на четитѣ, а, отъ друга страна, че организацията, въпрѣки преживѣнитѣ страшни изпитни, бѣ успѣла нѣкѫде да възстанови, а другаде да затегне мрежата си. Заслужава още да се забележи, че цариградскитѣ преговори за турско-българско споразумение се намираха по това време въ най-решителната си фаза и софийското правителство, въ желанието си да бѫде лоялно спрямо Портата, се стараеше да осуети сформирувaнето на чети въ българска територия.

Пръвъ замина Чернопѣевъ за струмишко. Последваха го Яне Сандански — за мелнишко, Мише Развигоровъ — за щипско, Стефанъ Димитровъ — за велешко, Лука Ивановъ — за воденско, Андонъ Кьосето — за гевгелийско, Атанасъ Бабата — за кратовско, Боби Стойчевъ — за скопско. Най-далеченъ бѣ походътъ на Георги п. Христовъ и на Ванчо Сърбаковъ (съ секретарь Албански). Снабдени съ повече пушки и съ по два килограма динамитъ на всѣки четникъ, двамата войводи съ своитѣ осемнадесеть момчета, прекосиха, услужвани отъ мѣстнитѣ чети, кочанско, паланечко, кумановско и скопско,

минаха Вардара при с. Зелениково, прехвърлиха се въ Порѣчето и оттамъ, по течението на р. Треска, презъ планината Песякъ и презъ Рабетинъ-колъ, стигнаха въ с. Вранещица (кичевско), родното село на Сърбака. Никакво сблъскване и никакво сериозно премеждие изъ цѣлия този дългъ походъ[1]).

ПРИЛЕПСКИЯТЪ КОНГРЕСЪ ПРЕЗЪ 1904 ГОД.

Въпроситѣ за устройството, управлението и тактиката на организацията вълнуваха въ не по-малъкъ размѣръ и вжтрешностьта, толкова повече, че тамъ останаха да зимуватъ трима отъ най-мислящитѣ революционни водители: Даме Груевъ, Гьорче Петровъ и Пере Тошевъ. Учители и възпитатели на нѣколко революционни поколѣния, и тримата сѐ чувствуватъ призвани да учатъ и да насочватъ другитѣ. Тѣ, обаче, се различаватъ твърде много по характеръ и иматъ своитѣ различни разбирания относно условията за преуспѣване на тази организация, която всѣки единъ отъ тѣхъ смѣта, повече или по-малко, за свое собствено дѣло. Възстанието сжщо ги отдалечи единъ отъ другъ.

Груевъ не носѣше прѣка отговорность за възстанието: решението въ Солунъ бѣ взето безъ него. Но завърналъ се отъ Подрумската крепость, той завари Македония и организацията въ едно положение, при което вече „късно бѣше да се разсжждава"[2]). Той поде, като свое, едно чуждо решение, макаръ и да го смѣташе за прибързано, и вложи всичката си воля и всичкия си авторитетъ, за да тури край на колебанията и споровете, и да насочи общитѣ усилия къмъ съсрѣдоточена работа за максимално използуване на месецитѣ, които оставаха. И успѣ, както знаемъ, да прокара това свое разбиране въ Смилевския конгресъ[3]). Поради тази негова роля всички принципални противници на възстанието — въ това число и най-голѣмиятъ имъ теоритикъ Гьорче Петровъ — държеха Груева отговоренъ почти толкова, колкото и Гарванова. Възстанието, обаче, не би представлявало въ ржцетѣ на Гьорче и Пере сериозенъ косъ за използуване — толкова повече, че и тѣ, макаръ и противъ, бѣха сжщо дошли да го подкрепятъ — ако тримата водачи не се различаваха сжществено по новитѣ организационни проблеми и ако въ личнитѣ имъ отношения царуваше идиличното другарско чувство отъ първитѣ революционни години.

Подобно на Матова, Груевъ се отнасяше твърде недовѣрчиво къмъ реформаторската психоза всрѣдъ организа-

[1]) Сърбаковъ остана въ кичевско, а Георги п. Христовъ се прехвърли въ Демирхисарско, кждето посети много села и после мина въ битолско.

[2]) „Спомени на Дамянъ Груевъ", стр. 22.

[3]) Вижъ томъ I. Въ Смилево, стр. 236—243.

цията, когато Гьорче и Пере бѣха неизцѣримо молепсани отъ нея. Какъ можеха тѣзи двама деятели, взели участие при самото изграждане на организацията — *революционна и тайна* — да не виждатъ рисковетѣ отъ пълната децентрализация? Какъ можеха тѣ — въ унисонъ съ Хаджи Димова, Н. Харлакова и другитѣ софийски марксисти — да допущатъ, че строгото прилагане на изборното начало въ всички административни учреждения е съвмѣстно съ тайния и конспиративенъ характеръ на Вжтрешната организация, голѣмитѣ и малки водители на която сж изложени всѣка минута на опасностьта да бждатъ арестувани или избити? Невъзможно е да се даде що-годе убедителенъ отговоръ на тѣзи въпроси, безъ да се държи смѣтка за тогавашната психологическа атмосфера и за ролята на личния елементъ въ тогавашнитѣ идеологични разпри. Колкото бѣ лесно и привлѣкателно въ онова време да бждешъ новаторъ и демократъ, толкова бѣ мжчно и непопулярно да съветвашъ умѣреность и да се опълчвашъ противъ общото течение.

Излагайки тезата на Гьорче Петровъ, развита въ софийскитѣ разисквания миналата зима, азъ бѣхъ писалъ[1]): „Намразенъ смъртно отъ сарафисти и цончевисти, дезавуиранъ после и отъ централния комитетъ, той, който живѣеше съ самомнението, че има повече умъ отъ всички, взети заедно, като че ли търсѣше своя реваншъ въ тая препирня". Сега Гьорче имаше нови основания за недоволство: презъ възстанието, по едни или други причини, не му провървѣ — неговитѣ прословути материали останаха досущъ неизползувани — а следъ прекратяването на действията хората отъ Битоля и отъ Солунъ не проявили къмъ него нито достатъчна услужливость, нито готовность да използуватъ неговитѣ предложения и планове. Съ такива оплаквания сж пълни „Споменитѣ" на Гьорче — никжде не го приемали за работа, понеже „всѣки се бои да не му вземешъ мѣстото"[2]). Противникъ на възстанието и красноречивъ борецъ за ненарушимостьта на принципитѣ, мѣстото на Гьорче бѣ между реформиститѣ. Настжпилата идейна и морална криза въ организационнитѣ редове откриваше сега за него възможности да се реванширa поне спрямо консервативнитѣ си противници и да прояви умственото си превъзходство надъ всички. Но като е дума за реформизма на Гьорче, азъ смѣтамъ по-умѣстно, вмѣсто да говоря самъ, да приведа тукъ мнението на проф. Милетичъ, който съ забележителна вѣрность и безпристрастие е предалъ споменитѣ на мнозина революционери. Въ предговора си къмъ „Споменитѣ на Гьорче Петровъ", той казва (стр. XII—XIII):

„Въ това си лично огорчение, Гьорче за редъ неуспѣхи на В. О. съзира главна причина въ централизацията на В. О., която

[1]) Томъ I, стр. 206—207.
[2]) „Спомени", стр. 199.

съсрѣдоточава всичката власть въ ржцетѣ на нѣколко личности отъ централния комитетъ, и става решителенъ привърженикъ на една децентрализация, която ще позволява на всички способни дейци да вематъ прямо участие въ управлението на организацията и чрезъ която би се наложилъ и по-сигуренъ контролъ по изпълнението на всички по-важни решения. Затова, споредъ Гьорче, се налага да се премахне тайнствеността въ дѣлата на Ц. К., да се демократизира управлението и пр. Когато по време на Илинденското възстание, на чието прокламиране Гьорче бѣше решителенъ противникъ, той се видѣ явно изоставенъ почти отъ всички, дълго спотайваното у него огорчение се засилва до степень да гледа всички накриво; неговата логика е смутена, и той, използувайки безуспѣшния изходъ на възстанието, вече явно почва да осжжда дотогавашнитѣ ржководители на В. О., правейки главнитѣ дейци прямо отговорни за сполетѣлитѣ народа нещастия. Гьорче смѣта, че е дошелъ най-сгодниятъ моментъ да се реформира организацията въ казаната „демократична" посока и че това лесно ще се прокара. Главенъ противникъ на тая реформа Гьорче срѣща у Груева, който не вижда нуждата отъ проповѣдваната децентрализация и твърдо стои на старата система, която следъ Илинденското възстание той иска да съживи".

Опозиционерството на Пере Тошевъ е отъ съвсемъ другъ родъ. Пере Тошевъ е неповторимъ оригиналъ всрѣдъ революционнитѣ първенци. „У никой у съратницитѣ му вжтрешниятъ животъ не бѣ тъй чистъ, съсрѣдоточенъ и изобиленъ съ нравствено богатство, както у него. Руската литература бѣ упражнила върху му много силно влияние, но и въ основата той имаше всичкитѣ черти на една славянска душа: доброта, нѣжность, вкусъ къмъ съзерцателенъ животъ. А заедно съ това — като истински славянинъ — и единъ отенъкъ на безволие, който спъваше неговото дѣло и ограничи влиянието му само въ духовнитѣ срѣди на македонското движение". Тази правдива и тъй елегантна по форма характеристика на П. Тошевъ, дадена отъ С. Радевъ[1]), прави излишно да се доказва, че демократизмътъ у него произтича отъ уважението, което той храни къмъ личностьта на човѣка — непринуденъ, потрѣбенъ на душата му, чуждъ на каквато и да било груба смѣтка. Децентрализацията и изборностьта бѣха за Тошева необходимата предпоставка за свободното проявление на човѣка-революционеръ. Пере далечъ не можеше да харесва известни тънки похвати у пресмѣтливия Гьорче. Той се различаваше отъ своя виденъ съгражданинъ и по други въпроси, но поддържаше децентрализацията и изборностьта съ сжщата непреклонность. Крайно чувствителенъ, Пере не можеше да понася изкустнитѣ маневрирания, чрезъ които Груевъ съумяваше въ края на краищата да прокарва своитѣ мнения, а още по-малко — оная загадъчна негова усмивка, която, при споръ, добиваше недвусмисленъ изразъ на ирония. Лозанчевъ увѣряваше, че въ едно обясне-

[1]) „Великитѣ сѣнки" — „Вестникъ на вестницитѣ", 1918 г. по случай 15 годишнината на Илинденското възстание.

ние между Груевъ и Тошевъ, последниятъ се почувствувалъ обиденъ и преждевременно се раздѣлилъ съ хората на щаба и се прибралъ въ прилепско.

Тѣзи лични настроения между тримата първенци не можеха, разбира се, да останатъ безъ влияние и върху развоя на идейния конфликтъ, който ги раздѣляше. Всѣки се стремѣше да популяризира своитѣ разбирания и да увеличи, въ границитѣ на влиянието си, броя на своитѣ последователи.

*

При това идейно брожение, мисъльта за едно събрание, за да се обсѫди новото положение, пустната отъ нѣкои, намѣри най-благоприятенъ отзивъ навсѣкѫде. Въ началото на пролѣтьта решението бѣ взето и презъ първитѣ дни на май се събраха на окрѫженъ конгресъ въ прилепско следнитѣ рѫководни лица отъ Битолския окрѫгъ: Д. Груевъ, П. Тошевъ, Г. Петровъ, Хр. Узуновъ, Г. Сугаревъ, Г. п. Христовъ, Ник. Каранджуловъ, П. Ацевъ, Георги Пешковъ, Йорданъ Тренковъ. Отъ съседнитѣ райони бѣха представени още Стефанъ Димитровъ, велешки войвода, Добри Даскаловъ и Пешо Самарджиевъ отъ тиквешко. За председатель бѣ избранъ Д. Груевъ и секретарь Хр. Узуновъ. Конгресътъ бѣ подвиженъ. Една чета отъ около 30 души, делегати и четници, се движеше отъ село въ село. Заседанията започнаха въ с. Бѣловодица, продължиха въ Дрѣнъ, Смоляни, Царевско, Топлица, Трояци, Плетваръ, Орѣховецъ, Кръстецъ, и свършиха къмъ края на май въ Никодимската планина, върха Козякъ.

По най-важния въпросъ — за уредбата на организацията, П. Тошевъ и Г. Петровъ се борѣха противъ Груева. Пере бѣше изработилъ единъ проектоуставъ, Груевъ — другъ. „Мистериозната централизация се отхвърляше, — казва Г. Петровъ за първия проектъ[1]), — като се почне отъ централния комитетъ — та до селата, а вмѣсто нея — широка децентрализация. Сложенъ механизъмъ въ висшитѣ учреждения се предвидѣ, за да могатъ всички по-видни сили на организацията да вематъ участие въ дѣлата на организацията". Груевиятъ проектъ застѫпваше централистичната система. Обсѫдени, отхвърлени бѣха, като крайни и двата проекта. „Въпрѣки силната мотивировка на Пере Тошевъ, който между другото се опираше върху настроението и желанието на самото македонско население, проектоуставътъ му, като крайно децентралистиченъ и не отговарящъ на една революционна организация, не бѣ приетъ въ неговата цѣлость." „Сѫщата участь сполетѣ и Дамевия, който много слабо застѫпваше изборното начало за рѫководнитѣ тѣла", — пише Георги п.

[1]) „Спомени", стр. 202.

Христовъ[1]). На самия Д. Груевъ бѣ възложено да комбинира отъ двата проекта единъ. Груевъ извърши това при сътрудничеството на Г. Петровъ и на други децентралисти, водимъ, очевидно, отъ желанието да се приготви нѣщо, което при разискванията би добило преобладаващо настроение, да бѫде приемливо отъ конгреса и приложимо въ сѫщото време. Той трѣбваше по неволя да направи концесии на реформаторския духъ, за да може да се прокара нѣщо сравнително по-малко рисковано и пакостно. И тукъ още веднажъ пролича неговиятъ практицизъмъ и неговата способность да се нагажда къмъ възможноститѣ. Самъ Г. Петровъ казва: „И вториятъ проектъ, Дамевиятъ (т. е. комбинираниятъ — б. м.) не бѣше въ основата си друго, освенъ първиятъ проектъ, само въ по-умѣрена форма. Даме много отстѫпи, нѣмаше какво да прави; старата наредба бѣше изгубила всѣки авторитетъ“ [2]).

Конгресътъ реши третиятъ проектоуставъ (комбинираниятъ) да се прилага за опитъ въ окржга, двата (първоначални) проекта да се изпратятъ за сведение и проучване въ другитѣ окржзи, а изработването на общъ уставъ да се предостави на бѫдещия общъ конгресъ. Изработенъ бѣ сѫщо и правилникъ за четитѣ.

Втори по важность въпросъ, който стана предметъ на продължителни и страстни разисквания, бѣ: становището на организацията къмъ дветѣ въоржжени пропаганди — гръцка и сръбска. Тукъ, като главни противници, се изправиха единъ срещу другъ Пере Тошевъ и Гьорче Петровъ.

Окржжниятъ комитетъ въ Битоля бѣше вече се занималъ съ този въпросъ и опредѣлилъ отношението си къмъ него. Той разполагаше съ неопровержими факти, че гърцизмътъ, въ лицето на всички свои ржководни фактори — централно правителство, печатъ, дипломация и духовенство — бѣше се запретналъ да изврати предъ външния свѣтъ смисъла на Илинденското възстание като освободителна акция на македонскитѣ християни; да улесни неговото усмиряване, деморализирайки възстаналитѣ гъркомани и насърдчавайки турската репресия противъ възстаналитѣ екзархисти; да се възползува отъ разстройството на организацията, за да ѝ нанесе последния ударъ, като я лиши — съ турска помощь — отъ подръжката на мѣстното население. Окржжниятъ комитетъ разполагаше, отъ друга страна, съ данни, че гърцизмътъ се готви да подсили офанзивата си противъ организацията и чрезъ собствена въоржжена сила: гръцки терористически банди се формираха вече на

---

[1]) „Окржжниятъ конгресъ въ Прилепско презъ 1904 год.— Сбор. Илиндень 1903 — 1922, стр. 101.

[2]) „Спомени“, стр. 202—203.

самото мѣсто и андартски чети се изпращаха отъ Гърция, за да заставятъ, чрезъ тероръ, българскитѣ села да минаватъ подъ ведомството на Цариградската патриаршия. Комитетътъ намѣри, че бездействието може само да улесни осѫществяването на този пъкленъ планъ и че най-ефикасната контрамѣрка въ случая е да се лиши гърцизмътъ отъ своитѣ опорни точки, като се вземе подъ закрила и се насърдчи появилото се всрѣдъ гъркоманскитѣ села, като реакция срещу мерзкото поведение на гръцката църква презъ възстанието, течение за отцепване отъ Патриаршията. Малко време преди конгреса окрѫжниятъ комитетъ бѣше далъ на своитѣ органи въ районитѣ и нареждане въ горния смисълъ. Нареждането се отнасяше и до сръбската пропаганда, която, чрезъ още по-развращаващи методи, преследваше сѫщитѣ цели въ севернитѣ райони на окрѫга.

Тошевъ и Груевъ имаха твърде ясна представа за опасността отъ въоръжженитѣ пропаганди и за нуждата отъ своевременно организирана самозащита. Гьорче, обаче, пленникъ на принципитѣ и склоненъ да критикува всѣка наредба, която е решена безъ него, се опълчи противъ поменатото нареждане на окрѫжния комитетъ и предизвика съ това принципални разисквания по въпроса тогава, когато намѣрението на конгресиститѣ бѣ да се обсѫдятъ конкретно начинитѣ и срѣдствата за по-ефикасна борба противъ гръцко-сръбската напасть. П. Тошевъ, който бѣ единъ отъ вдъхновителитѣ на битолското решение, възстана противъ Гьорчевата теза съ прямолинейностьта, която му бѣ присѫща и съ всичката жарь на своето българско сърдце. Той не можеше да си представи, че организацията, която се роди като българска и въвлѣче българското население въ една толкова кървава и страшна борба за освобождение, може да бездействува, когато българщината се атакува отъ северъ и отъ югъ, за да бѫде разпокѫсана, омаломощена и обезличена. Какво би останало тогава отъ организацията и кому би била тя вече нуждна? Българщината е коренътъ, който поддържа съ жизненитѣ си сокове дървото — организацията. А въоръжениятъ курсъ на дветѣ пропаганди целѣше изтръгването на самия коренъ отъ отечествената земя.

Говорейки за своята „силна препирня“ съ Пере по националния въпросъ, Гьорче каза:

„Пере искаше безъ колебание да се даде националенъ колоритъ на организацията; Даме шикалкавѣше; азъ бѣхъ противъ, по тактически съображения: знаехъ, че ако на нашитѣ хора отворимъ вратата на национализма, че тамъ всички ще се натикатъ, че ще си създадемъ една язва и ще захвърлимъ революционната идея, както и стана. Това бѣше настроението — отслабналъ революционенъ духъ, това чакаха аслѫ, но Пере не се разубеди, а особено защото сръбската и гръцката пропаганди действуваха. Азъ искахъ да бѫда по-далновиденъ и поддържахъ, че ако се увлѣчемъ въ тая борба, не ще можемъ да издържимъ...“[1]).

[1]) „Спомени на Гьорче Петровъ“, стр. 203.

За забелязване е, че четири години следъ конгреса, Гьорче, разказвайки споменитѣ си предъ проф. Милетичъ, продължава да смѣта дветѣ въоржжени пропаганди за последици на „националистическия курсъ", усвоенъ отъ окржжния комитетъ въ Битоля: „Почнаха гърцитѣ още по-систематично противодействие, а туй роди усиления гръцки четнишки курсъ, послужи като оправдание на четнишка пропаганда", — казва той[1]). По-нататъкъ, при повторното разглеждане на дветѣ въоржжени пропаганди, ние ще установимъ, посрѣдствомъ гръцки и сръбски самопризнания, че четнишката съблазънь зарази Атина и Бѣлградъ много време преди нареждането на Битолския окржженъ комитетъ. Така че, ако въоржженията курсъ на пропагандитѣ има нѣкаква връзка съ революционното дѣло, тя трѣбва да се търси въ самото възникване на Вжтрешната организация и въ ефектитѣ на нейната организаторска и революционна дейность въ Македония, на която гърци и сърби още отъ порано гледатъ като на своя предопредѣлена плячка. А Г. Петровъ е единъ отъ ония деятели, които хвърлиха македонското население въ организираната революция. За да предизвика европейската намѣса въ Македония, революцията не се спрѣ предъ нищо — нито предъ динамитни атентати, насочени противъ европейскитѣ материални интереси, или предъ рисковетѣ на едно ненапълно подготвено възстание противъ турската империя. Да се стжписа сега предъ гръцко-сръбския натискъ, който не е нищо друго, освенъ единъ отчаянъ ходъ на грабителската политика на Атина и на Бѣлградъ предъ факта, че българската организирана сила тласна македонския въпросъ въ пжтя на неговото разрешение, това би значило организацията да нанесе съ собствените си ржце непоправимъ ударъ на освободителното дѣло. Защото една тактика въ духа на Толстоевата проповѣдь за несъпротивляване на злото не би могла да има другъ практически резултатъ, освенъ да насърдчи тържеството на гръцко-сръбското *зло*, т. е. да ускори сама подѣлбата на Македония.

Така конгресиститѣ въ прилепско схващаха своя дългъ на борци за автономията и на българи. И тѣ бѣха прави. Срещу една опасность, която имаше коренитѣ си вънъ отъ Македония, но която се поддържаше съзнателно отъ турското правителство, организацията можеше да противопостави само своята непримиримость, независимо отъ съотношението на силитѣ. Всѣко колебание означаваше насърдчение на врага, всѣка податливость на помирителни съблазни — сдаване на една позиция, националъ-революционна и автономистическа въ сжщото време. За нещастие, не всички дея-

[1]) „Спомени на Гьорче Петровъ", стр. 195.

тели мислѣха като битолскитѣ конгресисти. И ония отъ тѣхъ, които, повѣрвали за мигъ въ възможностьта на сътрудничество съ сърбитѣ върху почвата на автономията, подадоха ржка на бѣлградскитѣ сирени, нанесоха, както по-нататъкъ ще видимъ, непоправимъ ударъ на българщината и на организацията и извършиха неизкупимъ грѣхъ спрямо Македония.

Разбира се, задачата на организацията се чертаеше като неизмѣримо трудна. Неизпущайки ни мигъ изъ очи главния, противотурския фронтъ, тя трѣбваше да се брани и отъ кръстосания гръцко-сръбски огънь. Желанието на Гьорче „да бжде далновиденъ“ е, безъ съмнение, похвално. Не отъ кжсогледство, обаче, нито поради подценяване на неприятелскитѣ сили, неговитѣ другари — конгресисти се хвърлиха въ неравната борба: тѣ просто се подчиниха на една неотмѣнима сждба. „Пере не се разубеди, защото сръбската и гръцка пропаганда действуваха“, а тѣхнитѣ действия не можеха да се оставятъ безъ противодействие.

Въпросътъ не остана „висещъ“, както твърди Г. Петровъ въ „Споменитѣ си“ [1]). Той бѣ решенъ въ този смисълъ, че трѣбва да се вематъ мѣрки противъ дветѣ действуващи вече въоржжени пропаганди. Изработиха се и особени директиви за водене на борбата противъ тѣхъ.

Трета важна работа на конгреса бѣ да разпредѣли по райони наличнитѣ ржководни сили, като опредѣли и службитѣ имъ. Новоизработенията правилникъ за четитѣ предвиждаше длъжностьта инструктори-ревизори на четитѣ въ окржга. Такива се назначиха: П. Ацевъ и Н. Каранджуловъ въ прилепско и мориховско, Хр. Узуновъ — за охридско, стружко и кичевско, Г. Сугаревъ — битолско, демирхисарско и ресенско, Г. п. Христовъ — за леринско и костурско. На Груева се възложи да замине за Порѣче, за да се справи, споредъ условията на самото мѣсто, съ сръбската въоржжена пропаганда, а на П. Тошевъ и Йор. Тренковъ — да обезвредятъ сжщата опасность въ Азотъ — непосрѣдствено до Прилепския районъ.

*

Случи се така, че изработенията отъ конгреса проектоправилникъ биде опитанъ най-напредъ въ Прилепъ. Нещастна случайность, понеже Прилепъ се ползуваше открай време съ славата на пръвъ партизански градъ.

Не е, разбира се, едната дума *партизанство*, съ която може да се характеризира тоя типиченъ, плътно български, но и крайно оригиналенъ градъ. Прилепъ има своитѣ рѣдки добродетели, но и своитѣ подчертани дефекти — въплощение

[1]) Стр. 203.

на най-яркитѣ контрасти. Материализъмъ и идеализъмъ, саможивство и саможертва, консерватизъмъ и ученолюбие, клюкарство и солидность, скжперничество и щедрость странно се съчетаваха въ прилепчанина [1]). Отъ общитѣ положителни характерни черти не мога да не подчертая упоритостьта, родолюбието и ученолюбието на Прилепъ. Силно впечатление ми правѣха нѣкои необясними на пръвъ погледъ нѣща. Така, при абсолютна невъзможность да се пази комитетска тайна, организацията все пакъ можеше доста спокойно да работи: тайната се разнасяше „повѣрително" отъ уста въ уста, докато се узнае отъ повечето граждани, но до ушитѣ на турцитѣ тя не стигаше [2]). Голѣми индивидуалисти инъкъ, прилепчани бѣха способни да се слѣятъ, въ даденъ моментъ, въ едно чувство и да манифестиратъ по твърде внушителенъ начинъ своята общогражданска и общобългарска солидарность.

Не е, струва ми се, случайно, гдето въ Прилепъ се яви твърде рано политическото бунтарство въ лицето на Чакревци и гдето Прилепъ роди храбреца Стоянъ Лазовъ и Иорданъ Гавазовъ — човѣка хала и като физика и като духъ. Макаръ че революционната организация въ прилепско никога да не можа да стигне по уредба и подготовка първитѣ райони въ Битолския окржгъ, Прилепъ даде на революцията двама първенци — Д. Тошева и Г. Петрова, и цѣлъ редъ самоотвержени войводи, ржководители, терористи. Една отъ причинитѣ, за да се култивира партизанскиятъ духъ въ този градъ бѣ и тази, че Прилепъ даваше въ необикновено изобилие хора съ срѣдно и недовършено срѣдно образование. Часть отъ тѣхъ се пръскаха като учители по разни краища на Македония, но и много — дори твърде много въ сравнение съ други градове — оставаха на работа или безъ работа въ родния си градъ. Първоначално партизанството изникна около църковно-училищното дѣло: гражданството се раздѣли на два лагера, наричани по имената на дветѣ чорбаджийски семейства: хаджи Илиевци и Крапчевци. Въ организационно време всички дѣленія въ върховетѣ намираха своето отражение най-напредъ въ Прилепъ: солунското братство, централизмътъ, върховизмътъ и т. н. До и следъ възстанието ржководнитѣ сили въ града се дѣлятъ на два лагера, съ мѣстни водачи: Петъръ Ацевъ и Иорданъ Тренковъ.

---

[1]) Контрастътъ намира и своя външенъ изразъ въ мжжкото облѣкло: прочутата прилепска антерия, дълга, цепната отъ страни и синя по цвѣтъ, бѣ преди 37 години, когато учителствувахъ въ Прилепъ, на еднаква почитъ съ модерния костюмъ—антерията, като дѣлнична носия, а костюмътъ като празднична. Млади и стари еснафи, които шесть дена сж ходили по антерия на работа въ чаршията, недѣленъ день се явяваха, сякашъ маскирани, въ огладени, винаги нови костюми. Докато свикна, тѣзи метаморфози ме много разсмиваха.

[2]) Въ Прилепъ презъ възстанието намираха убѣжище мнозина нелегални: мѣстни хора, търсени отъ властьта, болни, проходящи отъ съседни райони, куриери и пр. Броятъ имъ понѣкога достигаше 50 и 60. Следъ възстанието сжщо въ Прилепъ живѣеха доста нелегални. Никой не бѣ откритъ отъ властьта.

Първиятъ — отъ близкото село Орѣховецъ и издънка на едно семейство, по традиция революционно и дало много борци и много жертви — е привърженикъ на Груева и, следователно, за централистичната система. Вториятъ — предишенъ последователь на солунското братство и на върховизма — сега е съидейникъ на П. Тошевъ и, следователно, реформистъ.

Веднага следъ конгреса, реформистското течение подема въпроса за новъ изборъ на ржководно тѣло. Заедно съ това реформиститѣ започватъ, както му е реда, и агитацията. Въ града се намиратъ по това време и трима отъ най-виднитѣ реформисти — П. Тошевъ, Гьорче Петровъ и Йор. Тренковъ, които на конгреса се застжпваха за децентрализация и за най-строго прилагане на изборното начало. Дойде и изборниятъ день. Привърженицитѣ на Тренкова развиватъ, на законно основание, трескава организационна дейность между 25-тѣ десетари, които ще гласуватъ за изборъ на ржководно тѣло. Другата страна, която държи управлението, се държи пасивно, безъ да подозира, че може да бжде изправена предъ изненади. Изборътъ се извърши въ една отъ стаитѣ на общината и даде следния резултатъ: избрани, съ грамадно болшинство, все опозиционери, т. е. „тренковисти" и само двама отъ старитѣ ржководители.

Изборътъ бѣ произведенъ редовно, безъ нарушения на правилника, и трѣбвало би, по правилата на представителното управление, старитѣ ржководители да отстжпятъ властьта на новоизбраното тѣло, а тѣ да минатъ въ опозиция и да се готвятъ за реваншъ въ бждещитѣ избори. Старитѣ ржководители, обаче, се почувствуваха нѣкакъ изиграни отъ противницитѣ си и нито помислиха да се подчинятъ на „народната воля", така недвусмислено манифестирана чрезъ бюлетинитѣ на 25-тѣ избиратели-десетници.

— Хората си съставили тайно отъ насъ своя листа, обработили по отдѣлно десетаритѣ и чрезъ такива и други машинации ни изненадаха съ едно бюро отъ съвсемъ неизвестни хора, като Гацовъ и други като него, и отъ старитѣ ржководители само двама — азъ и Г. Палисламовъ! — разказва ми днесъ, следъ цѣли 34 години, П. Мърмевъ, единъ отъ двамата преизбрани ржководители и ми говори така възбудено, като че ли още не е утихнало възмущението му.— Скроиха ни просто единъ „изборенъ оюнъ". Азъ така бѣхъ възмутенъ, че скжсахъ бюлетинитѣ и изборния листъ, и ги стжпкахъ съ крака.

— После?

— После, нищо. Ние задържахме властьта, а тѣхъ подгонихме здравата. Ние бѣхме по-активни и народътъ отъ града и отъ селата бѣше съ насъ.

— Ами началството?

— Покойниятъ Пере страшно се разгнѣви противъ мене, но Караджуловъ напълно одобри постѫпката ми.

Касаеше се въ действителность не за „машинации“ и „оюни“, а за обикновена агитация и подготовка отъ страна на едната партия, желаеща да замѣсти другата — нѣща не само обикновени и допустими, но и неизбѣжни по теорията и практиката въ всички учреждения съ демократично-представителна уредба, каквато установяваше новиятъ правилникъ.

Онова, което последва, обаче, въ Прилепъ и въ околията, далечъ не може да се опредѣли съ думата „нищо“. Реформистското течение смѣташе противницитѣ си за узурпатори и не се помири съ извършеното насилие надъ неговитѣ права, извоювани чрезъ законенъ изборъ. Партизанската борба се разгори и разшири до невиждани до тогава размѣри. Граждани и селяни имаха и своята партийна принадлежность въ организацията. Не закъснѣха и кървави жертви. Между това, опасностьта откъмъ северъ ставаше все по-застрашителна, и за организацията и за българщината.

ПЪРВИ СТѪПКИ НА РЕФОРМАТОРИТѢ (ЦИВИЛНИТѢ АГЕНТИ ВЪ МАКЕДОНИЯ)

ЦИВИЛНИТѢ АГЕНТИ НА РАБОТА

Дветѣ „най-прѣко заинтересовани велики сили“ се постараха да избератъ цивилнитѣ агенти и аташиранитѣ къмъ тѣхъ чиновници измежду най-подготвенитѣ лица на своя консулски персоналъ. И австрийскиятъ цивиленъ агентъ Хайнрихъ Мюлеръ — Рогой и рускиятъ Демерикъ сѫ отлично запознати съ турскитѣ работи, изобщо, и съ македонския въпросъ, въ частность. Мюлеръ е служилъ нѣкога изъ австрийскитѣ консулства въ Европейска Турция, изпълнявалъ е после повѣрителни мисии въ Босна, билъ е консулъ въ Одеса — работилъ е, следователно, и съ руситѣ, които сѫщо познава. Назначението му за цивиленъ агентъ го завари на поста началникъ на информационно бюро въ Балплацъ. За него Леонъ Ламушъ, французки офицеръ отъ македонската жандармерия и авторъ на нѣколко ценни трудове върху Турция и Македония, пише: „Фонъ Мюлеръ, като повечето отъ австрийскитѣ чиновници, бѣше добросъвѣстенъ и трудолюбивъ, много добре осведоменъ върху материята, съ която му предстоеше да се занимава“[1]). Българскиятъ търговски агентъ въ Солунъ, А. Шоповъ, пише, че Мюлеръ е „човѣкъ, безспорно, уменъ, владѣе много добре руски и сръбски, говори и турски, прави още отъ първия разговоръ силно

[1]) Colonel Lamouch — „Quinze ans d'histoire Balkanique“, Paris — 1926, стр. 40.

впечатление съ разсѫжденията и красноречието си", добавя: „Не внушава, обаче, до такава степень довѣрие. Погледътъ и чертитѣ му показватъ, че има нѣщо лукаво, даже коварно въ вѫтрешностьта му"[1]). Пръвъ помощникъ на Мюлеръ е Алфредъ Рапопортъ. Бившъ вицеконсулъ въ Албания и въ Багдатъ, той владѣе повечето отъ говоримитѣ въ Европейска Турция езици — албански, турски, български, сръбски, запознатъ е и съ българската история и книжнина. „Той се вижда човѣкъ интелигентенъ, много трудолюбивъ, съ добра душа и ясни черти на лицето", — казва А. Шоповъ[2]).

Рускиятъ цивиленъ агентъ Демерикъ, бившъ вицеконсулъ въ Солунъ, Битоля и Нишъ и ген. консулъ въ Бейрутъ, е сѫщо добре запознатъ съ македонския въпросъ, разбира отъ мѣстнитѣ езици — сръбски и български, и говори турски. А. Шоповъ се отзовава най-възторжено за него: „Човѣкъ уменъ, съ голѣма опитность, олицетворение на руска доброта и прямодушие и искреность. Той не е способенъ да бѫде несправедливъ, не е способенъ да направи никому лошо. По хитрость и лукавство стоятъ по-горе отъ него, както Хилми паша, тъй и г. Мюлеръ"[3]). Рапопортъ сѫщо го характеризира като човѣкъ благосклоненъ, съ примирителенъ духъ и съ едно дълбоко чувство на справедливость и човѣчность, което не се спира предъ никоя народность и предъ никоя религия[4]).

Помощникътъ на Демерикъ, А. Петряевъ, бившъ драгоманъ въ цариградското посолство и управляващъ вицеконсулството въ Призренъ, говори турски и сръбски, разбира български и минава за способенъ руски чиновникъ[5]).

Все така подготвени за длъжностьта си сѫ и другитѣ чиновници на Мюлеръ и Демерикъ.

Двамата цивилни агенти, обаче, започватъ дейностьта си при най-неблагоприятни обстоятелства. Изпратени отъ правителствата си веднага следъ принципалното съгласие на султана, тѣ сѫ заставени да чакатъ въ Солунъ, кѫдето пристигатъ на 8 януарий, резултата на по-нататъшнитѣ цариградски преговори върху „подробноститѣ", т. е. опредѣлянето на тѣхнитѣ функции и права. Налага имъ се, прочее, да поддържатъ най-добри отношения съ главния инспекторъ и, поне въ първо време, да бѫдатъ крайно въздържани и внимателни, ако не искатъ да влошатъ още повече положението си. За тѣхно щастие, главниятъ инспекторъ се показва

---

[1]) Докладъ № 218, 1 мартъ 1904 г.

[2]) А. Рапопортъ е замѣствалъ нѣколко пѫти цивилния агентъ. Отъ 1904 до 1909 г. бѣ консулъ и генераленъ консулъ въ Скопие. Споменитѣ си отъ Македония той издаде презъ 1927 г. въ книгата „Au pays des Martyrs" („Въ страната на мѫченицитѣ"), написана съ много топло чувство спрямо македонскитѣ българи.

[3]) Сѫщиятъ докладъ.

[4]) „Въ страната на мѫченицитѣ", стр. 52.

[5]) А. Шоповъ въ сѫщия докладъ.

твърде предупредителенъ и коректенъ. Тѣ сж просто очаровани отъ работоспособностьта, добронамѣреностьта и реформаторската ревность на Хилми паша и го обсипватъ съ такива похвали, които пораждатъ недоумение и даватъ поводъ да се говори „навсѣкжде въ европейскитѣ срѣди, че главниятъ инспекторъ е турилъ въ джоба си двамата свои помощници", — както казва полковникъ Ламушъ[1]).

И по-после, когато тѣхнитѣ права сж вече окончателно опредѣлени, тѣ — безвластни съветници на главния инспекторъ — чувствуватъ се напълно зависими отъ него и сж благодарни, че Хилми паша проявява готовность да сътрудничи, въ опредѣленитѣ рамки, съ своитѣ помощници: разглежда съвмѣстно съ тѣхъ стотицитѣ получавани писмени оплаквания, вслушва се въ предложенията имъ и дори съдействува да се удовлетворятъ нѣкои отъ исканията имъ. Така, напримѣръ, главниятъ инспекторъ се съгласи да бжде уволненъ прѣспанския мюдюринъ, загдето е допустналъ оскверняването на българската църква въ с. Наколецъ отъ войници и да се отпустне известна сума за пресъзиждане на църквата. Мюлеръ и Демерикъ съзнаватъ, че конфликтитѣ съ главния инспекторъ биха могли не само да затруднятъ още повече цѣлата реформена акция, но да лишатъ и тѣхъ самитѣ отъ възможностьта да упражнятъ каквото и да било благотворно въздействие върху вървежа на работитѣ. Ето защо, тѣ сж доволни и благодарни, виждайки, че и самъ Хилми паша се старае да избѣгва недоразуменията съ помощницитѣ си. За забелязване е още, че цивилнитѣ агенти и тѣхнитѣ първи сътрудници запазиха презъ цѣлото време почитьта си къмъ Хилми паша и отличното си мнение за него, като искренъ и лояленъ изпълнитель на реформената програма. Рапопортъ е посветилъ въ книгата си цѣла една глава за защита и похвала на главния инспекторъ, като подчертава значението на неговото примирително отнасяне къмъ чуждестраннитѣ реформени органи: „Не може да има никакво съмнение, че ако Хюсеинъ Хилми паша не се намираше въ Македония, или ако бѣше замѣстенъ отъ кой да е другъ отомански чиновникъ, реформитѣ щѣха, вжтре въ нѣколко месеца, да претърпятъ страшно крушение"[2]). Ние не бихме могли да оспоримъ неподражаемо ловката дипломация на Хилми паша, щомъ той съумява да бжде еднакво харесванъ и отъ илдъзския си господарь[3]), и отъ Високата порта, и отъ най-високитѣ надзорници на реформитѣ. Нека, обаче, оставимъ за по-нататъкъ установяването на прѣката отговорность на

[1]) „Петнадесеть години балканска история", стр. 41.

[2]) „Въ страната на мжченицитѣ", стр. 27.

[3]) Една телеграма на Б. т. агенция отъ Цариградъ, съ дата 26 май 1903 г. гласи: „Гл. инспекторъ Хилми паша е награденъ съ голѣмия кордонъ на ордена Меджидие съ брилянти, за неговитѣ значителни и предани заслуги".

Хилми паша за многото излишна кръвь, пролѣта презъ реформената ера, благодарение на неговата българоядска политика.

Изпълнени съ най-добри намѣрения, цивилнитѣ агенти, съ стѫпването си въ Солунъ, нагласяватъ своя бюрократиченъ механизъмъ и се залавятъ за работа. Тѣ си поставятъ за задача да внесатъ, чрезъ въздействие надъ главния инспекторъ, повече експедитивность и добросъвѣстность въ прилагането на реформенитѣ постановления, които иматъ прѣка връзка съ възстанието: амнистията, подпомагането на пострадалитѣ съ срѣдства за пресъзиждане на съборенитѣ кѫщи и съ заеми отъ Земедѣлската банка и пр. Занимава ги сѫщо осѫществяването на реформитѣ, предвидени въ февруарския и мюрцщегския проекти: настаняване въ християнскитѣ села кметове и пѫдари християни; създаване на отдѣленъ бюджетъ за тритѣ вилаета; реформиране на данъчната система (десетъка) и пр. Има между това и нововъзникнали въпроси, твърде важни за българското население и изискващи спешната намѣса на цивилнитѣ агенти. Такива сѫ въпроситѣ за исканата отъ българскитѣ учители гаранция и за появилитѣ се гръцко-български спорове за църкви.

Въпрѣки отзивчивостьта на главния инспекторъ къмъ всички начинания на неговитѣ съветници, получаванитѣ практически резултати, дори по ония въпроси, които не сѫ свързани съ изразходване на парични срѣдства и зависятъ изключително отъ добрата воля на турската власть, сѫ съвсемъ незадоволителни, да не кажемъ никакви. Цивилнитѣ агенти почватъ да съзнаватъ своето безсилие и въ душата си далечъ не сподѣлятъ оптимизма, съ който „Fremdenblatt" и други официални органи на дветѣ най-прѣко заинтересовани сили, въ унисонъ съ официознитѣ съобщения отъ Цариградъ, коментиратъ тѣхнитѣ първи постѫпки. При повѣрителни разговори, тѣ даватъ безъ стѣснение изразъ на недоволството отъ безрезултатностьта на своитѣ усилия. Предавайки единъ такъвъ разговоръ съ австрийския цивиленъ агентъ, А. Шоповъ, между друго, пише[1]): „Той (Мюлеръ) изповѣдва, че заповѣдитѣ и разпорежданията на Хилми паша не се изпълняватъ или се измѣняватъ и омаловажаватъ до невѣроятность чрезъ други заповѣди и разпореждания, пращани прямо отъ Цариградъ. Той признава, че съ настоящата администрация, при настоящитѣ извратени чиновници, неплащани по три-четири месеца, купувани и продавани при всѣкой случай, е невъзможно да се управлява сериозно и съ добри резултати".

Какво е въ действителность благоразположението на главния инспекторъ, когото цивилнитѣ агенти се смѣтатъ

[1]) Докладъ № 426, 20 май 1904 год.

нѣкакъ задължени да освобождаватъ отъ всѣка отговорность, това се вижда отъ ролята на Хилми паша по въпроса за така наречените гаранции на учителитѣ. Въпросътъ е повдигнатъ презъ месецъ януарий отъ самия Халми паша и се състои въ следното: Българскитѣ учители се задължаватъ да представятъ въ опредѣленъ срокъ, покрай другитѣ свидетелства за учителска правоспособность, и документъ, отъ който да се вижда, че за тѣхната благонадеждность и лоялность въ бждеще гарантиратъ лично и имотно видни граждани отъ мѣстната община. Екзархията се противопостави решително противъ тази мѣрка, насочена изключително противъ екзархийскитѣ учители. Въ такритѣ си до Високата порта тя се позоваваше на постановленията на екзархийския органически уставъ, на даденитѣ й привилегии и на установената практика по отношение на учителитѣ въ другитѣ религиозни общини. Въ единъ отъ такритѣ си тя изложи срѣдствата, съ които правителството разполага, за да упражнява най-ефикасни надзори върху поведението на учителитѣ. Тя отиде още по-нататъкъ, като заяви, че ако Високата порта настоява на тази мѣрка, ще се даде на българскитѣ училищни власти заповѣдь да затворятъ училищата. Сжщевременно Екзархията изпрати на всички учители окржжно, съ което имъ запрети да представятъ каквато и да било гаранция, като имъ съобщи още, че неподчинилитѣ се ще бждатъ веднага уволнявани. Предъ този отпоръ на Екзархията и при енергичното застжпничество на българското правителство, Високата порта най-после отстжпи. Споръ тъ, обаче, продължи цѣлъ месецъ и мина презъ нѣколко фази, въ течение на които известна роля изиграха и цивилнитѣ агенти. Схванали, че мѣрката е несъвмѣстима съ целитѣ, преследвани отъ амнистията, и че е отъ естество да предизвика опасни раздразнения, Мюлеръ и Демерикъ се застжпиха предъ главния инспекторъ най-напредъ за продължение на срока за представяне на личната гаранция, а сетне — за освобождение отъ гаранция, поне на некомпромитиранитѣ учители. Въпросътъ, както видѣхме, се разреши въ Цариградъ. Той, обаче, бѣ повдигнатъ отъ самия Хилми паша, който е и главниятъ виновникъ за всички последвали тревоги и разправии. Преговаряйки после съ цивилнитѣ агенти, главниятъ виновникъ проявилъ „примирителность“ и „отстжпчивость“ — съгласилъ се да се продължи срокътъ на гаранцията и да се освободятъ отъ гаранция *некомпромитиранитѣ* учители. Възнаграждаването на такава примирителность съ похвали и благодарности не напомня ли яничарския данъкъ *дишъ-хакж ?* [1])

[1]) Следъ гощаването имъ отъ рантѣ, яничаритѣ сж искали и да имъ се заплати загдето сж похабили зжбитѣ си — дишъ-хакж, т. е. „зжбенъ данъкъ“.

Безъ съмнение, цивилнитѣ агенти горятъ отъ благороденъ купнежъ за по-бързи и по-осезателни постижения. Тѣ ценятъ времето си и се измѫчватъ отъ дългото протакане на преговоритѣ по жандармерийската реформа въ Цариградъ. И настояватъ за по-скорошното пристигане на европейскитѣ офицери, съ надежда, че дотъкмениятъ реформенъ механизъмъ ще може да заработи по-успѣшно.

Има, обаче, и една индивидуална причина, която прѣчи на двамата цивилни агенти да изпълняватъ нормално службата си — тѣхното слабо здраве. Мюлеръ страда отъ хронически катаръ въ стомаха, а Демерикъ — отъ остъръ ревматизъмъ. „Когато презъ януарий 1904 год. цивилнитѣ агенти заеха постоветѣ си, разклатеното здраве на г. г. Демерикъ и Мюлеръ предизвика много критики не само между мѣстнитѣ християни, но и между другитѣ държави, — пише Рапопортъ. — Карикатурата на единъ софийски вестникъ[1]), представляваща цивилнитѣ агенти като паралитици, циркулираше навсѣкѫде въ Солунъ. Казваше се, че дветѣ правителства сѫ направили грѣшка, като сѫ натоварили съ тази мисия двама чиновници, които не можеха лесно да се движатъ отъ мѣсто на мѣсто и които трѣбваше, поради деликатното тѣхно здраве, да бѫдатъ замѣствани отъ други, при обиколкитѣ, които имаше да се правятъ въ страната[2]). Демерикъ се замѣстваше отъ Гирсъ, руски генералeнъ консулъ въ Солунъ и отъ Петряевъ, а Мюлеръ — отъ Рапопортъ, а следъ заминаването на последния — отъ поляка Юристовски". (Презъ 1906 г. Мюлеръ почина).

Подложени на особенъ режимъ и заставени често да пазятъ стаята, цивилнитѣ агенти можаха едвамъ презъ лѣтото да посетятъ нѣкои отъ разоренитѣ околии на Битолския окрѫгъ. Нѣкѫде пѫтуваха заедно, а нѣкѫде — поотдѣлно. За пръвъ пѫть тѣ видѣха съ очитѣ си бедствията на възстаналото население и чуха непосрѣдствено отъ него оплакванията и въжделенията му. И бѣха покъртени отъ страданията му и учудени отъ високия му духъ и отъ преданостьта му къмъ Революционната организация.

„Силно впечатление имъ направило, — пише А. Тошевъ[3]) — обстоятелството, че Комитетътъ всѫкѫде представлявалъ голѣма сила. Петряевъ, секретарь на Гирса, не можеше да намѣри думи, за да изкаже своето удивление за свободата, съ която селянитѣ отъ Малесията му говорили противъ турскитѣ зулуми, въ присѫтствието на турскитѣ офицери и войници, които го съпровождали. Въ село Глобочица единъ осемдесеть и петгодишенъ свещеникъ съ гордость му раз-

[1]) Касае се за една карикатура на Ал. Божиновъ въ в. „Вечерна поща" — б. а.
[2]) „Въ страната на мѫченицитѣ", стр. 51.
[3]) № 501, 23 юлий 1904.

правялъ, че и двамата му синове били въ планината. Въ друго едно село ги канѣли пъкъ да останатъ до 20 юлий, за да празднуватъ заедно съ тѣхъ годишнината отъ обявяването на ланското възстание.

Духътъ на населението билъ много бодъръ, мимо претърпѣнитѣ лани бедствия. Жилища, единъ видъ колиби, имало построени кѫде 20, кѫде повече. Въ всѣко такова жилище живѣяли по 6 до 10 души".

Сѫщитѣ почти сѫ впечатленията на цивилнитѣ агенти и отъ костурско: „Що се касае до духа на населението, цивилнитѣ агенти го намѣрили доста бодъръ, мимо владѣещата мизерия и още по-мизерната перспектива за презъ настѫпващата зима" [1]).

Както вижда читательтъ, наблюденията и изводитѣ на официалнитѣ реформаторски органи, относно чувствата и нравствения куражъ на населението отъ разорената область, не се различаватъ отъ известнитѣ вече намъ преценки на Брайлсфордъ и на другитѣ европейци отъ чуждестраннитѣ помощни мисии.

Презъ своята обиколка изъ Битолския окрѫгъ цивилнитѣ агенти можаха да се осведомятъ и за отношението на мѣстнитѣ жители спрямо мюрцщегскитѣ реформи. Рапопортъ, участникъ въ обиколката, ни дава за това следното свидетелство:

„Мнозинството отъ македонското население, т. е. българитѣ, сънародницитѣ на ония, които на день Илиндень 1903 г. бѣха дигнали орѫжие, за да извоюватъ автономията, обещана отъ чл. 23 на Берлинския договоръ, отблъснаха мюрцщегската програма и взеха опозиционно държане спрямо реформитѣ. Международнитѣ организми можаха да забележатъ това наскоро следъ пристигането си. Населенията, които тѣ бѣха повикани да покровителствуватъ, не бѣха никакъ задоволени отъ естеството на закрилата, която имъ се даваше. И ако въ това можеше да има най-малкото съмнение, то биде разсѣяно презъ лѣтото на 1904 г., когато цивилнитѣ агенти, пѫтувайки изъ Битолския вилаетъ, получиха въ гр. Охридъ и въ околията хиляди идентични петиции, съ които се отправяше формаленъ протестъ противъ „гнилитѣ реформи" и се искаше автономно управление" [2]).

ЖАНДАРМЕРИЙСКИТѢ ОФИЦЕРИ НА РАБОТА

Офицеритѣ, натоварени да реформиратъ македонската жандармерия, бѣха подбрани съ не по-малка старателность, отколкото цивилнитѣ агенти. При тѣхния изборъ правител-

[1]) Докладъ на А. Тошевъ, № 589, 14 августъ 1904 г.
[2]) „Въ страната на мѫченицитѣ", стр. 28.

ствата на петтѣ велики сили държеха смѣтка не само за техническата страна, но и за политическитѣ задачи на мисията имъ, както и за собствения й политически престижъ. Ето защо, за петтѣ жандармерийски сектора се изпратиха, общо взето, добри военни и просвѣтени хора, вдъхновявани отъ амбицията не само да проведатъ съ успѣхъ жандармерийската реформа, но и да закрилятъ мѣстното население отъ произволи и насилия, и да издигнатъ всрѣдъ него престижа на своитѣ страни. Докато, обаче, тѣхната техническа задача бѣ подчинена на общи правила и общо ржководство, въ другата имъ дейность проличаха отъ самото начало известни различия. Всѣка офицерска група отразяваше традициитѣ и темперамента на расата си, особеноститѣ на културата си и тежненията на официалната политика на правителствата си.

Въ зависимость отъ тѣзи условия, едни отъ чуждестранитѣ офицери изпълняватъ хуманитарната си мисия нѣкакъ протоколярно, стараейки се да пазятъ строго равновесие въ отношенията си спрямо разнитѣ християнски народности, докато други проявяваха по-широка заинтересуваность, повече жарь и духъ на инициатива, а трети се ограничаватъ главно съ жандармерийската реформа. И, все пакъ, всички си приличатъ по нѣкои общи черти, присжщи на срѣдата отъ която изхождатъ: строго понятие за дългъ, по-голѣма откровеность и по-смѣла настойчивость при отстояване на правата си. Това сж предимства отъ голѣмо значение, като се има предвидъ, че чуждитѣ инструктори нѣмаха работа съ изтънчени лукавци като Хилми паша и други висши турски бюрократи, за да се надлъгватъ едни други, а съ турски офицери, административни и всѣкакви други чиновници, и се намираха въ тѣсенъ и постояненъ допиръ съ разнородното мѣстно население. Отъ друга страна военното възпитание, младостьта и здравето имъ позволяваха да се приспособяватъ по-лесно къмъ неудобствата на живота въ вжтрешнитѣ македонски градове, да обикалятъ районитѣ си и да анкетиратъ своевременно по-важнитѣ произшествия.

Генералъ Диджорджисъ бѣ посоченъ отъ италианското правителсто заради неговитѣ отлични качества на военененъ и особено заради неговото специално познаване на жандармерийската служба. „Енергиченъ и строгъ човѣкъ, презиращъ ориенталската гъвкавость и клюкарство, които не отговаряха на неговата натура на планинецъ отъ Пиемонтъ", както го характеризира полк. Ламушъ [1]) — италианскиятъ генералъ нерѣдко говорѣше съ Хилми паша и съ цивилнитѣ агенти на единъ недипломатически езикъ, наричайки нѣщата съ тѣхнитѣ собствени имена. Съ течение на време, обаче, и турци и чужденци, които поради службата си, трѣбваше да

[1]) „Петнадесеть години балканска история", стр. 29.

сътрудничатъ съ началника на жандармерията, свикнаха съ неговата сурова прямота. За изглаждане и избѣгване на недоразуменията спомагаше много и това, че италианското правителство бѣше аташирало къмъ генерала единъ младъ офицеръ, графъ Каприни, примирителенъ и тактиченъ човѣкъ, служилъ по-рано въ международната жандармерия въ Критъ.

Офицеритѣ отъ италианската секция на жандармерийската преустройствена мисия — майоритѣ Гарони, Чиконини и Рудолфи и капитанитѣ Льоди и Грилондини — се заловиха за работа съ присжщия имъ горещъ темпераментъ на южняци. Тѣ се привързаха бързо къмъ пострадалото население въ Битолския санджакъ, изпълнени съ желание да му бждатъ полезни чрезъ ограничаване на турскитѣ издевателства и произволи. Тѣхниятъ благороденъ устремъ, обаче, бѣ много скоро сломенъ отъ общитѣ обезсърдчителни условия, въ които се видѣха поставени. Нѣмаше нужда отъ много месеци, за да се убедятъ, че — твърде малко на брой, лишени отъ право да командуватъ, гледани съ омраза отъ турското население и спъвани съзнателно отъ турската администрация — тѣ не сж въ положение нито жандармерийска реформа да проведатъ, нито на населението осезателна полза да принесатъ. Шефътъ на италианската мисия, полковникъ Синьориле, не желаейки да служи при такива непреодолимо тежки и унизителни условия, подаде оставка още презъ априлъ и се върна въ Италия [1]). Замѣстникътъ му, полковникъ Албера, се оказа не по-малко чувствителенъ отъ своя предшественикъ. Още презъ първитѣ седмици следъ пристигането си той изповѣдва предъ българския търговски агентъ въ Солунъ своето отчаяние. Интересна е тази изповѣдь на италианския полковникъ и като илюстрация на положението въ Турция и като доказателство за това, че докато чиновницитѣ около цивилнитѣ агенти сж добре осведомени върху работитѣ въ Турция, жандармерийскитѣ офицери (съ единични изключения) сж въ пълно неведение. Полковникъ Албера е намислилъ да доведе семейството си отъ Италия, но, страхувайки се отъ безредици, отива при Тошева, за да го пита „дали ще има възстание".

„Азъ, — продължи полковникътъ съ една откровеность, която ме учуди, — не правя никакви предположения, а вѣрвамъ, че реформитѣ нѣма да се приложатъ. Тая своя вѣра основавамъ на всичко туй, що виждамъ тукъ. И право да ви кажа, азъ нивга не съмъ мислилъ, че ще заваря туй положение на работитѣ, което ми се представлява тукъ. Тукъ било всичко наопъки. Властьта е напълно отстжпила мѣсто на анархията. Нека си призная, че азъ не съмъ ималъ и най-слабата идея за управлението на турската държава. Питамъ се подиръ туй, какво можемъ направи,

[1]) Споредъ слухове, разпространени въ солунскитѣ реформаторски срѣди, Синьориле, отявленъ противникъ на австрийската политика въ Македония, билъ отзованъ по настояването на Австрия. (А. Шоповъ, № 385, 5 май 1904 г.).

напримѣръ, тукъ, ние, петь души италианци? — Нищо, разбира се. И това „нищо" става за мене дважъ по-очевидно, когато помисля, че ние сме дошли тукъ безъ никакви права. Всѣки нашъ офицеръ, изпратенъ въ вилаетскитѣ каазалийски градове, се чувствува най-нещастния затворникъ въ Турция. Хвърленъ въ Охридъ, Прилепъ или Костуръ, той е длъженъ абсолютно да бездействува, да мълчи, понеже никой не го разбира, и безмълвно да търпи денонощния надзоръ на аташиранитѣ при него двоица турски офицери. Това е ужасно! Азъ самъ се чувствувамъ тукъ въ твърде неприятно положение. И да направишъ нѣкоя забележка, никой не я взема подъ внимание, защото и последниятъ турски чиновникъ вижда, че нѣмашъ никаква власть и туй е най-глупавото. Оня день, напримѣръ, вследствие съобщението Ви за бития християнинъ-стражарь въ Прилепъ, азъ запитахъ началника на жандармерията, но ми се отговори, че той провокиралъ войницитѣ, затуй билъ битъ. И съ туй въпросътъ се изчерпа. И съмъ сигуренъ, че сжщитѣ отговори, ако не и по-нахални, ще получавамъ винаги, когато задамъ подобни въпроси. Другояче би било, ако, вмѣсто петь души, ние бѣхме тукъ 25 офицери съ 60 унтеръ-офицери и то съ право на фактическо командуване. Тогава можехме да се ласкаемъ отъ надеждата да направимъ нѣщо добро, като въ Критъ. Поставени, обаче, при тия условия, при които се намираме сега, ние ще свършимъ толкозъ работа, колкото и нашитѣ предшественици-другари — Симонъ и Унандеръ (първиятъ белгиецъ, вториятъ—шведъ — б. а). Малкото християнски стражари, сж длъжни и сега още нощемъ да ходятъ съ фенери. . . Тѣмъ пушки не се полагатъ. При все туй, тукъ ги наричатъ стражари!

Утре заминавамъ за Прилепъ, да видя и тамъ съ очитѣ си, що виждамъ тукъ. Следъ туй ще посетя и другитѣ каазалийски градове и съ подробенъ рапортъ ще донеса всичко видено и чуто до знанието на началството.

— Но въ случай, че и тогазъ не излѣзе нищо?

— Тогава революционниятъ комитетъ ще има право да излѣзе отъ пасивното си положение и ние ще трѣбва да помислимъ, освенъ за престижа на държавата, що ни е изпратила, и за собственото си честолюбие, — отговори откровениятъ и тъй скоро разочарованъ полковникъ."

Офицеритѣ отъ другитѣ секции не вематъ работитѣ толкова трагично. И тѣ не сж очаровани отъ заварениятѣ порядки и отъ собственото си положение, но веднажъ дошли — посвещаватъ се безъ колебания на работа, за да постигнатъ максимума на възможното.

Австрийската секция въ Скопския санджакъ се състои отъ петима офицери, начело съ военния помощникъ-полковникъ графъ Салисъ[1]). Хърватинъ по майка, графъ Салисъ скоро усвоява мѣстния български диалектъ и това го улеснява „за да разбере манталитета на македонцитѣ и да стане популяренъ между тѣхъ". — Забелязалъ съмъ дори, — пише Рапопортъ, — че и сърбитѣ се отнасяха до известна степень съ симпатия къмъ графа, а това не бѣше малко въ едно време, когато антагонизмътъ между Сърбия и Хагсбургската монархия започваше силно да се проявява. Що се

[1]) Негови по-сетнешни замѣстници сж: полковникъ Гонгингеръ и подполковникъ Урмански.

отнася до подведомственитѣ му офицери, повечето отъ тѣхъ славяни по произходъ, „бѣха, безъ изключение, сериозни хора, които желаеха доброто на страната и на населението и които се радваха на симпатии всрѣдъ това население, безъ разлика на вѣроизповѣдание и на народность“[1]).

Рускитѣ офицери въ Солунския санджакъ се чувствуватъ въ страна едновременно братска и неприятелска. Шефътъ на мисията, генералъ Шостакъ, е ветеранъ отъ освободителната война. Като началникъ-щаба на стрелковата бригада отъ 14-та дивизия на ген. Драгомировъ, той е взелъ участие въ боевете при Зелено дърво, Джуранли, Стара Загора и пр. Служилъ е и въ международната жандармерия въ Критъ. При първото посещение, което презъ априлъ 1903 г. ген. Диджорджисъ съ помощницитѣ си е направилъ въ Скопие, Шостакъ посещава българския търговски агентъ. Ето какъ Т. Недковъ предава впечатленията си отъ тази среща: „Ген. Шостакъ храни една беззаветна любовь къмъ българитѣ. За него тѣ сж народъ трезвенъ, жизнеспособенъ и напредничавъ, въ бждещето на които той има голѣма вѣра. Той съзнава всички мжчнотии и смѣта за съвсемъ нерозово положението, но, веднажъ ангажиралъ своята честь въ една кауза, която счита чисто за хуманна, той ще положи всички усилия за да изпълни до край своя дългъ“.[2])

Шостакъ и неговитѣ подведомствени влагатъ много душа при изпълнението на своята мисия. Поддържайки тѣсни връзки съ българското население, особено съ неговата интелигенция, тѣ сж едни отъ най-добре осведоменитѣ върху положението. Въ единъ свой докладъ[3]) А. Шоповъ пише: „Въ последно време забелязвамъ, че нѣкои български вестници, най-вече „Вечерна поща“, особено остро сж почнали да нападатъ рускитѣ офицери въ Македония. Мнението ми е, че тия нападки сж несправедливи, защото въ настояще време рускитѣ офицери принасятъ неоценими заслуги на българското дѣло въ Солунския санджакъ“.

Държането на рускитѣ офицери къмъ българитѣ е братско. То изключва предположението да имъ сж давани отъ Петербургъ инструкции въ противоположенъ смисълъ, толкова повече, че въ Солунския санджакъ има всѣкакви други народности, освенъ сърбомани. Но гледани и чувствувани като братя отъ мѣстнитѣ българи, тѣ сж най-ненавижданитѣ отъ турцитѣ чуждестранни офицери, дошли да реформиратъ

[1]) „Въ страната на мжченицитѣ“, стр. 57. Нека забележимъ, че отзивитѣ на скопския търговски агентъ за австрийскитѣ офицери, безъ да се различаватъ сжществено отъ мнението на тѣхния съотечественикъ Рапопортъ, не сж възторжени толкова, колкото на сѣрския и солунския агенти за французкитѣ и рускитѣ офицери

[2]) № 284, 21 априлъ 1904 г.

[3]) № 583, 3 юлий 1904 г.

държавата имъ. Независимо отъ всички приспособявания на руската дипломация, за да бѫде приятна на Цариградъ и да спечели довѣрието на Високата порта, турцитѣ, отъ най-голѣмия до най-малкия, не престанаха ни мигъ да виждатъ въ лицето на „москова" — естествения покровитель на българитѣ и най-смъртния врагъ на империята и на религията имъ. Не току-тъй турскиятъ фанатизъмъ поваля мъртви само руски консули. Рускитѣ жандармерийски офицери имаха нещастието да се явятъ въ Македония въ едно време, когато цѣлиятъ турски свѣтъ злорадствуваше открито за пораженията на рускитѣ войски въ крайния изтокъ. „Азъ си спомнямъ ясно, — пише Рапопортъ, — че когато презъ лѣтото на 1904 год. пѫтувахме съ руситѣ въ Битолския вилаетъ, не можахме да пристѫпимъ прага ни на една канцелария на турски чиновникъ, безъ да видимъ, преднамѣрено окачена на стената, картата на военния театъръ въ крайния изтокъ и върху нея грижливо отбелязани японскитѣ успѣхи. Руситѣ бѣха принудени да затварятъ очи предъ това неприятелско поведение, а що се отнася до насъ — трѣбваше да понасяме често иронични забележки за пораженията на нашитѣ руски приятели и изрази на учудване отъ политиката на графъ Голуховски"[1]).

Излишно е да се казва, че гласътъ на рускитѣ жандармерийски офицери бѣ най-слабо слушаниятъ отъ органитѣ на мѣстната турска власть.

Французкитѣ офицери въ Сѣрския санджакъ държатъ първенство, що се отнася до политическата и морална страна на тѣхната мисия. Самото французко правителство, безъ да пренебрегва техниката, дава преднина на надзора, който, макаръ и недостатъчно ясно формулиранъ въ мюрцщегския проектъ, чуждестраннитѣ офицери упражняватъ надъ действията на турскитѣ войскови части и граждански чиновници Ето защо, назначенитѣ отъ него офицери представляватъ една елитна група отъ просвѣтени хора, у които умението съперничи съ нравствения куражъ. Това важи, колкото за началника на секцията, полковникъ Веранъ, блестящъ кавалерийски офицеръ отъ републиканската гвардия, толкова и за петимата инструктори — двама капитани и трима поручици. Между инструкторитѣ е и капитанъ Леонъ Ламушъ, повишенъ, съ новото си назначение, въ майоръ. Изучвалъ, като ученикъ на прочутия славистъ Луи Леже, българския и турския езици, добилъ известность съ нѣколко книги върху балканскитѣ страни, които е и пропѫтувалъ, Леонъ Ламушъ идва въ страна, която отъ по-рано познава и обича. Него-

[1]) „Въ страната на мжченицитѣ", стр. 25.

вото присѫтствие бѣ, несъмнено, отъ значение за бързото ориентиране на другаритѣ му всрѣдъ новата обстановка[1]).

Французкитѣ офицери не сѫ никакъ смутени отъ това, че правата имъ сѫ ограничени и политическата имъ мисия недостатъчно опредѣлена. Тѣ сѫ дори доволни отъ тази неопредѣленость, понеже „имъ се предоставя широко поле за инициатива и умение", — както тѣ сами заявяватъ при първитѣ си срещи съ българския търговски агентъ въ Сѣръ. — „Тѣ се надѣватъ, че така ще могатъ да бѫдатъ много по-полезни, отколкото ако би били ограничени въ рамкитѣ на нѣкои строго опредѣлени положения и правилници. Тѣ не криятъ, — продължава търговскиятъ агентъ[2]), — своитѣ симпатии къмъ българитѣ и мислятъ, че реформитѣ ще трѣбва постепенно да се разширяватъ, догдето се постигне положението въ Критъ. Тѣ смѣтатъ сполучливото или несполучливо завършване на мисията имъ въпросъ за честьта на Франция и за тѣхната лична честь". За ревностьта, съ която французкитѣ офицери се залавятъ на работа, говорятъ докладитѣ на Т. Марковъ, А. Петровъ и Ив. Димитровъ, които по това време се смѣняватъ като управляващи Сѣрското търговско агентство:

„Капитанъ Бишъ Латуръ, отъ действията на когото българското население остана съ отлични впечатления, замина по болезнени причини въ Франция и е замѣстенъ отъ капитанъ Фулонъ"[3]).

„Капитанъ Ламушъ е станалъ много популяренъ между населението. Почти всѣкога въ кѫщата му има селяни отъ околнитѣ села, които му се оплакватъ по разни работи. Той ги изслушва много внимателно, говори имъ на български и имъ дава всички необходими съвети"[4]).

Тѣзи отзиви потвърждаватъ напълно преценката, която именитиятъ французинъ-публицистъ Рене Пинонъ дава за дейностьта на своитѣ съотечественици въ сѣрско:

„Въ природата на французина е, кѫдето и да се намира, да обича и да бѫде обичанъ. Това чувство, което е съвършено чуждо на англичанина, напримѣръ, е инстинктивно у насъ: нашитѣ офицери, разпредѣлени по главнитѣ центрове на Сѣрски

---

[1]) Леонъ Ламушъ престоя въ Турция десетъ години, отъ които пет и половина—до м. юлий 1909 г. — въ Македония. Съ нѣколко книги и съ множество статии и списания и вестници той зае въ Франция едно отъ първитѣ мѣста между познавачитѣ на македонския въпросъ и на Турция изобщо. Писанията му за Македония сѫ пронизани отъ една дълбока преданость къмъ освободителния идеалъ на българското население, съ което той се чувствува нераздѣлно срастнатъ. Той преживѣ като всички трагични перипетии на нейната освободителна борба. Любовьта къмъ истината не му измѣни и тогава, когато България, преследвайки освобождаването на македонскитѣ си братя, се намѣри, по зла сѫдба, въ въоружено стълкновение съ неговото отечество. Леонъ Ламушъ бѣ между първитѣ доблестни граждани въ държавитѣ побѣдителки презъ европейската война, които дигнаха гласъ противъ Ньойския договоръ. Съ своето мастито перо той и днесъ защищава македонската освободителна кауза, нейната правотата и въ крайното тържество на която непоколебимо вѣрва.

[2]) Докладъ № 374, 15 май 1904 г.

[3]) А. Петровъ, № 478, 20 юлий 1904 г.

[4]) Т. Марковъ, № 598, 28 септемврий 1904 г. При разпредѣлението на санджака Ламушъ взе Сѣрската и Демирхисарската околии, кап. Ансиеръ — Горноджумайската, кап. Сару — Мелнишката, полк. Веранъ и кап. Масне (внукъ на прочутия композитоp Масне) останаха въ Сѣръ.

санджакъ, взеха присърдце своето миротворно и човѣколюбиво дѣло, и спечелиха скоро довѣрието на мирнитѣ населения. Хората свикнаха да ги смѣтатъ за прибѣжище противъ всички мизерии и убѣжище за всички преследвани“ [1]).

Държането на французкитѣ офицери не можеше да не предизвика негодуванието на мѣстнитѣ турци, толкова повече, че турската власть прави по това време първитѣ сериозни опити, за да ограничи дейностьта на чуждитѣ офицери въ рамкитѣ на жандармерийското преустройство. Армейското офицерство сжщо ръмжи противъ омразнитѣ пришелци. Началникътъ на дивизията въ Сѣръ, безъ всѣко стѣснение, говори „че му е гнусно даже на улицитѣ да срещне французки офицери“ [2]).

Не по-малко сж ненавиждани французкитѣ инструктори и отъ мѣстнитѣ гърци. Следъ като се опитаха да ги привлѣкатъ на страната си чрезъ любезни покани и други, свойствени тѣмъ, похвати, гърцитѣ обърнаха другото листо: поведоха цѣлъ клеветнически походъ противъ тѣхъ. Въ атинскитѣ вестници, широко и безпрепятствено разпространявани въ Сѣръ, се помѣстватъ редовно дописки и статии въ които французкитѣ офицери се нападатъ за тѣхното „българофилство“ и се окачествяватъ като „фалшиви французи“, „българи въ французка форма“ и пр. Особено е ненавижданъ майоръ Ламушъ, загдето се събира съ българи отъ града и околията. Въ началото на есеньта гърцитѣ събиратъ и подписи за да го вдигнатъ отъ града, но полк. Веранъ енергично защищава подведомствения си инструкторъ[3]). Възмущавайки се предъ управляващия Сѣрското агентство Иванъ Димитровъ, капитанъ Масне обвинява мѣстния гръцки консулъ и английския почетенъ консулъ, сжщо гръкъ, като „главни инспиратори на гърцитѣ въ Сѣрско и тѣхни подстрекатели къмъ буйства“ [4]).

Единъ день — това бѣ къмъ края на май — полковникъ Веранъ се явява при мютесарифина съ нѣколко селски тжжби отъ насилия и беззакония. Мютесарифинътъ му отвръща, че тѣзи нѣща не се отнасятъ до преустройството на жандармерията.

---

[1]) Докладъ „L'Europe et l'Empire Ottoman“, стр. 215.

[2]) Докладъ на Г. Стоевъ, № 399, 2 юний 1904 г.

[3]) Самъ Ламушъ въ книгата си „Петнадесеть години балканска история“ (стр. 38—39) пише:

„Гърцитѣ въ Сѣръ, както и въ цѣла Македония, бѣха крайни фанатици и нетолерантни. Съ пристигането ни, тѣ се помжчиха да ограничатъ нашитѣ отношения само въ тѣхнитѣ срѣди и да затруднятъ и най-малката наша проява къмъ другитѣ народности. Макаръ че винаги се стараехъ да запазя безпристрастието, което положението ми налагаше, положението, което заемахъ, азъ не можехъ да пожертвувамъ за гръцкото приятелство фактитѣ, които дългото проучване ми бѣше подсказало за прави. Язъ дирѣхъ, прочее, винаги да пазя равновесие и да съобразявамъ моитѣ отношения съ гърцитѣ и съ тѣзи, които поддържахъ съ другитѣ нации и, частно — съ българитѣ. Но всичко това не донесе нищо, и азъ по-късно имахъ достатъчно доказателства, че проявитѣ на приятелство отъ страна на нѣкои гръцки семейства бѣха само похвати, позволяващи имъ да маскиратъ, може би, и да улеснятъ клюкитѣ имъ противъ мене“.

[4]) Докладъ на Ив. Димитровъ, № 579, 15 септ. 1904 г.

— Това сѫ нѣща, които се отнасятъ до въвеждане на законность, редъ и сигурность въ страната, за която цель се и реорганизира жандармерията. Знайте, прочее, че навсѣкѫде, гдето законностьта, редътъ и сигурностьта се нарушаватъ, азъ и моитѣ офицери ще се намѣсваме, — отговаря му съ решителенъ тонъ французкиятъ полковникъ.

„Мютесарифинътъ билъ така смутенъ отъ тоя отговоръ, че не посмѣлъ да му спомене, че такова е нареждането на валията“ [1]).

Този инцидентъ, донесенъ до знанието на французкото правителство, застави последното да вземе опредѣлено становище за своитѣ офицери, и то възъ основа само на мюрцщегския текстъ. На 4 юлий (н. с.) полк. Веранъ получи отъ цариградския посланикъ Констанъ една директива, съ която се разграничава дейностьта на французкитѣ офицери на техническа и политическа. По въпроситѣ, които иматъ връзка съ преустройството и функционирането на жандармерията, както и по ония, които, запазвайки своя технически характеръ, сѫ, отъ известно гледище, и политически, чуждестраннитѣ делегати, бидейки помощници на ген. Диджорджисъ, трѣбва да бѫдатъ въ постояненъ допиръ съ него. Положението, обаче, се измѣня, когато работитѣ, подведомствени на чуждестраннитѣ делегати, нѣматъ нищо техническо и сѫ изключително отъ политическо естество. „Генералъ Диджорджисъ има въ действителность ограниченъ мандатъ, при изпълнението на който той зависи отъ Високата порта, когато чуждестраннитѣ офицери, оставайки агенти на надлежнитѣ си правителства, нѣматъ въ своята дейность онѣзи точни граници, които сѫ наложени на генерала, така че тѣ могатъ, тѣ дори трѣбва да излизатъ вънъ отъ чисто техническата основа, на която е ограниченъ генералътъ, винаги, когато се касае за работи, засѣгащи „общото дѣло на реформитѣ и политическото омиротворение на страната“. Ако, прочее, въ вашия Сѣрски окржгъ ви се представятъ работи отъ такова естество, вие нѣма защо да занимавате съ тѣхъ г-на ген. Диджорджисъ, а ще ги донасяте на французкия консулъ въ Солунъ, който, отъ своя страна, ще сезира съ тѣхъ, споредъ случая, било руския и австро-унгарския цивилни агенти, било главния инспекторъ, било посолството. Такъвъ е редътъ (la filière régulière) и азъ констатирахъ, че английскиятъ посланикъ се е произнесълъ, по отношение на Драмския окржгъ, въ сѫщия смисълъ, както и азъ“.

Въ действителность дветѣ становища — французко и английско — по този въпросъ сѫ еднакви само по принципъ. Английскитѣ инструктори въ Драмския секторъ иматъ инструкции да се занимаватъ главно съ преустройството на жандар-

[1]) Г. Стоевъ, № 399, 2 юний 1904 г.

мерията. Впрочемъ, Драмскиятъ санджакъ — най-малкия между всички — се състои само отъ четири околии, населенъ е съ турско болшинство и е сравнително по-спокоенъ. Все пакъ английскитѣ инструктори сѫщо приематъ заявления, като се интересуватъ главно, дали има оплаквания отъ жандарми. По тѣхно настояване се уволниха четирма турски офицери (трима капитани и единъ поручикъ), които имъ правѣха глуха опозиция. Повечето отъ оплакванията се отнасятъ до взятничество.

Така е представена английската дейность въ драмско отъ подполковникъ Хаидлей въ една негова среща съ сѣрския търговски агентъ Стоевъ. Говорейки за взятничеството, английскиятъ подполковникъ сравнилъ Турция съ парижкитѣ кафенета, кѫдето келнеритѣ се издържатъ отъ бакшиши[1]).

Правото на чуждестраннитѣ офицери да приематъ оплаквания и да произвеждатъ анкети, не еднакво схващано отъ петтѣ правителства и съ нееднаква ревность практикувано въ отдѣлнитѣ сектори, е предметъ на преговори между великитѣ сили. Поводъ за такива преговори даватъ недоразуменията и споровете, които изникватъ, отъ една страна, между офицеритѣ и турската власть и между Диджорджисъ и петимата негови военни помощници, отъ друга. Становището, изразено въ цитираната по-горе директива до полковникъ Веранъ, печели все повече почва и още презъ лѣтото на 1904 г. то се усвоява отъ всички велики сили[2]). Официалното признание на това право отъ турското правителство, обаче, се получи едвамъ презъ 1907 година.

*

Чисто техническата задача на жандармерийскитѣ офицери не бѣше по-малко трудна, толкова повече, че тя, по самото си естество, не търпѣше различни тълкувания и преценки отъ страна на отдѣлнитѣ делегации. Чуждитѣ инструктори имаха да преустроятъ турската жандармерия по строго опредѣленъ планъ, изработенъ отъ Диджорджисъ и неговитѣ помощници. Като основа на този планъ послужи критскиятъ жандармерийски правилникъ, приспособенъ къмъ мѣстнитѣ условия.

Мнозина, сѫдейки по аналогия, лесно се подаваха на заблуди. Тѣ изпущаха изпредвидъ, че европейскитѣ инструктори въ Критъ бѣха провели сѫщата реформа въ една страна, кѫдето турската власть бѣ фактически премахната и замѣнена съ автономно управление, стремяще се да пре-

[1]) Г. Стоевъ, № 449, 3 юлий 1904 г.

[2]) Д-ръ Н. Калушевъ, дипл. агентъ въ Римъ, съобщава на 9 юлий (№ 404): „Правителството е дало наставления на своитѣ офицери въ Битолския вилаетъ да приематъ направо отъ населението оплаквания и да имъ даватъ ходъ. Това е станало по настояване на французкото правителство и въ съгласие съ другитѣ велики сили".

устрои и подобри не една отдѣлна институция, а цѣлия държавенъ животъ. Въ Критъ чуждитѣ инструктори действуваха пълновластно, радвайки се на съдействието и довѣрието на мѣстната централна власть и на съчувствията на грамадното мнозинство отъ населението. И ако европейцитѣ съумяватъ въ колониитѣ си да направятъ и отъ полудивитѣ туземци добри жандарми, — нищо чудно въ това, че успѣха въ твърде кратко време да снабдятъ самоуправляващия се островъ съ една образцова жандармерия, на която гърцитѣ отъ свободното гръцко кралство можеха само да завиждатъ. Въ Македония великитѣ сили възложиха на офицеритѣ си сжщата задача, но при съвършено различни условия. Тукъ тѣхнитѣ инструктори имаха да преустроятъ една жандармерия, безъ да разполагатъ съ най-важното — съ началническа власть надъ нея. Липсваше и друго едно условие, при което поменатиятъ органически недостатъкъ можеше, отчасти макаръ, да бжде преодолѣнъ: добрата воля и искреното съдействие на турската власть и активното участие на мѣстното християнско население (което по грамотность и възприемчивость не стои по-доле отъ критянитѣ, ако не ги и надминава). Тъкмо наопаки: тукъ реформаторитѣ, допустнати отъ нѣмай-кжде, и то съ единъ съвсемъ недостатъченъ кадъръ, бѣха посрещнати отъ гражданскитѣ и военни власти съ пъклена ненависть и на всѣка крачка спъвани и шпионирани.

При такива мрачни и обезнадеждващи условия, европейскитѣ инструктори трѣбваше да направятъ отъ Абдулхамидовитѣ заптиета въ Македония критски, т. е. европейски жандарми. Чудно ли е, че нѣкои отъ тѣхъ, изолирани по провинциалнитѣ градове, се почувствуваха като „най-нещастни затворници“ и изпаднаха въ пълно отчаяние?

Заптието въ онова време бѣ въ съзнанието на мѣстнитѣ християни най-яркото олицетворение на разкапващата се турска държава. Дрипавъ, невежественъ, покваренъ, готовъ да се продаде всѣкиму срещу грошове, турскиятъ стражарь бѣ за обществения редъ и за сигурностьта на населението, особено по селата, почти толкова опасенъ, колкото и професионалниятъ разбойникъ. Въ такова състояние го завариха чуждестраннитѣ инструктори. Ето какъ описва това състояние Леонъ Ламушъ, който има инъкъ добро мнение за качествата на простия анадолския турчинъ:

„Турция имаше единъ корпусъ жандармерия, но тя бѣше много зле организирана и подбрана. Жандармитѣ, които тогава носѣха името заптие, бѣха хора безъ всѣкакво образование, много често на напреднала възрасть и съ съмнителна честность. Много зле плащани, както и всички чиновници въ турската държава, тѣ живѣеха или съ бакшишитѣ, които получаваха за извършени услуги, напримѣръ, когато придружаваха чужденци, или отъ рушветъ, вземанъ отъ жителитѣ на общинитѣ. Офице-

ритѣ — издигнати, почти всички, до тоя рангъ отъ жандарми и издигнати, съгласно практиката въ онова време, до това положение не толкова поради лични достоинства, колкото поради протекция — биваха често хора безъ всѣкакво образование, както и жандармитѣ имъ. По отношение на гражданскитѣ власти, тѣ имаха едно положение на пълна подчиненость, унизителна дори, и съвсемъ не отговаряща на служебната имъ степень. Като правѣхме ревизия на жандармерийскитѣ дружини — а това бѣше една отъ първитѣ наши работи — ние намирахме офицери съвършено неграмотни [1]).

Първата работа, съ която се заеха инструкторитѣ, бѣ да попрочистятъ кадритѣ отъ най-негоднитѣ елементи и да ги замѣстятъ съ по-добри, подбрани между офицеритѣ отъ армията и войници на действителна служба. Подборътъ на първитѣ не бѣше мжченъ — образованитѣ и знаещи чужди езици офицери въ войската не бѣха рѣдкость. По-мжчно бѣше да се намѣри нуждното число грамотни войници между анадолцитѣ. Още презъ 1904 година се откриха четири жандармерийски училища: едно въ Солунъ — за армейскитѣ офицери, постжпили въ жандармерията, и за подготовка на подофицери и по едно училище за подготовка на жандарми въ Солунъ, Битоля и Скопие.

По-нататъкъ инструкторитѣ се заеха да организиратъ въ цѣлата страна една мрежа отъ жандармерийски постове (караколи), свързани чрезъ патрулна служба. Започна се строежътъ на постоветѣ и постепенното имъ снабдяване съ телефони. Подобри се облѣклото на жандармитѣ, безъ да бждатъ забравени и ржкавици, осигури се и редовното имъ заплащане.

Качественото подобрение на кадъра не можеше, разбира се, да се осжществи съ сжщата бързина, съ която пролича промѣната въ външния видъ на жандармитѣ. Оскждицата отъ грамотни жандарми бѣ такава, че се търсѣше за всѣки постъ поне единъ, който да е способенъ да прочете една заповѣдь и да напише единъ докладъ.

Липсваха достатъчно кандидати, и мюсюлмани и християни, за жандармерийска служба. Християнитѣ я избѣгваха не само защото се изискваше отъ тѣхъ да бждатъ грамотни на турски и да отговарятъ на редъ други условия, но главно защото гледаха на жандармерията като на чисто турска институция, кждето тѣмъ е отредено едно подчинено и унизително положение. При многото случаи на лошо третиране отъ страна на началствуващитѣ турски офицери, при честитѣ побои и други насилия, на които стражаритѣ-християни бѣха изложени отъ страна на тѣхнитѣ мюсюлмански другари, жандармерийската служба можеше да бжде понасяна само отъ крайно нуждаещи се бедняци, отъ безлични хора и отъ декласирани елементи. Процентътъ на жандармитѣ-христи-

[1]) „Петнадесеть години балканска история", стр. 33.

яни остана до край нищоженъ. Българитѣ, най-многочисленията елементъ въ реформената область, бѣха най-слабо представени — тѣ почти липсватъ въ преустройваната жандармерия. Това е не само защото тѣ сж най-неохотно приеманитѣ и презъ най-гжсто сито прекарванитѣ, но и поради едно нареждане на Революционната организация, съ което се запрещаваше на членоветѣ й да постжпватъ на жандармерийска служба.

Тъй или инъкъ, опититѣ, да се привлѣкатъ що-годе приличенъ брой и християни, нѣмаха успѣхъ и инструкторитѣ трѣбваше да попълватъ кадъра съ турци[1]), предпочитайки между тѣхъ младитѣ войници отъ Анадола. Макаръ и „най-добъръ елементъ", обаче, тѣзи войници бѣха — както казва Ламушъ — „всички неграмотни и се чувствуваха чужденци въ околиитѣ, жителитѣ на които, въ голѣмото си мнозинство, не знаеха турски и говорѣха само български, сръбски и влашки".

Така нагласенъ жандармерийскиятъ апаратъ, съ всички свои недостатъци и несъвършенства, заработи въ тритѣ вилаета, отричанъ съвършено отъ едни, иронизиранъ и нерешително защищаванъ отъ други.

РУСКО-ЯПОНСКАТА ВОЙНА И БАЛКАНСКАТА ПОЛИТИКА НА АВСТРО-УНГАРИЯ

Съ японското нападение отъ януарий 1904 г. противъ руската ескадра въ Портартурското пристанище се започна въ крайния изтокъ една тежка война, отраженията на която бѣха веднага почувствувани и въ Европа. Равновесието въ европейския концертъ се наруши въ полза на Германия и на Австро-Унгария. Въ Западна Европа най-чувствително бѣ засегната отъ това нарушение Франция. Заставена сега да търси опора въ едно още по-тѣсно сближение съ Велико-Британия, французката република трѣбваше, като неутрална държава, да държи таково поведение, което безъ да компромитира съюза й съ Русия, да не помрачи и сърдечното й приятелство съ Англия — съюзница на Япония. Тази двойна роля стана особено тежка по-после, когато балтийската ескадра на Русия, отправена къмъ далеко-източнитѣ води, се принуждаваше да престоява по французкитѣ колониални пристанища по-дълго отъ допустимото.

[1]) А. Тошевъ въ доклада си отъ 2 октомврий 1904 год. (№ 782) дава следнитѣ цифри:

„Отъ 504 души стражари и конни жандарми-християни въ Битолския вилаетъ, само 89 души сж българи, когато числото на цѣлата жандармерия възлиза на 2716 души. Отъ 121 полицейски стражари, 94 сж мюсюлмани, 18 гърци, 2 власи, 2 евреи и 5 души българи".

Руско-японската война причини немалко безпокойства и на илдъзкия обитатель. Вѣковниятъ въпросъ за Проливитѣ изправи още веднажъ Англия и Русия една противъ друга. Тълкувайки всѣка по своему клаузитѣ на Парижкия договоръ, двѣтѣ велики сили упражняваха надъ Турция натискъ — първата за да бждатъ проливитѣ херметически затворени, дори за рускитѣ търговски кораби, приспособени за спомагателни военни цели, а втората — за да си служи съ тѣхъ поне за руската „доброволческа флота", поставена въ услуга на пжтуващата балтийска ескадра. Немощниятъ пазитель на тѣснинитѣ — султанътъ, трѣбваше да прибѣгва до разни хитрости, за да избѣгне изнасилването било на Босфорската врата отъ руската черноморска флота, било на дарданелската — отъ страна на англійската срѣдиземноморска ескадра. Абдулъ Хамидъ се отличи съ своята ловкость въ тази опасна игра, като съумѣ да бжде солидаренъ съ англійскитѣ схващания, задоволявайки отчасти и исканията на руския императоръ.

Но най-черната точка на близко-източния хоризонтъ бѣ Австро-Унгария. Ангажирането на нейния балкански партньоръ въ една далечна и изтощителна кампания развързваше ржцетѣ ѝ. Перспективитѣ, които се откриваха за нея, бѣха така очевидни и съблазнителни, че предизвикаха загриженость у всички голѣми и малки държави, заинтересувани отъ балканскитѣ работи. Първата грижа на другитѣ велики сили отъ концерта бѣ да обърнатъ вниманието на балканскитѣ държави върху надвисналата опасность, и да предупредятъ не само правителствата имъ, но и другитѣ неотговорни фактори, че събитията изискватъ крайно благоразумие и въздържане отъ всѣкакви акции, които биха могли да бждатъ използувани отъ Хабсбургската монархия като поводъ за „омиротворителенъ" походъ къмъ югъ.

Най-разтревоженъ е Римъ. Една седмица преди японското нападение италианскиятъ министъръ Титони изказва предъ българския дипломатически агентъ Д. Минчовичъ опасенията си отъ австрийската намѣса въ Македония, въ случай че избухне руско-японска война. „Българското правителство, — казва той, — ще извърши актъ на патриотическа самоотверженость и държавническа далновидность, като запази своето спокойствие и хладнокръвие при всички турски дразнения, и отнеме по този начинъ всѣки претекстъ за намѣса отъ страна на Австро-Унгария". И съветва България да се сближи съ Сърбия и Гърция, особено съ първата[1]). Следъ започването на военнитѣ действия, италианскиятъ министъръ още по-настойчиво пледира предъ Минчовича и предъ сръбския пълномощенъ министъръ д-ръ М. Миловановичъ тезата,

[1]) Докладъ на Д. Минчовичъ, № 26, 18 януарий 1904 г.

че двете балкански държави трѣбва да се споразумѣятъ, възъ основа на status quo-то и на австро-рускитѣ реформи. Касае се, споредъ него, „за самото сѫществуване на Сърбия и на България“ [1]). Вземайки поводъ отъ настойчивостьта, съ която сръбскитѣ радикали, останали следъ унищожението на Обреновичевата династия господари на положението, действуватъ за сближение съ България, Титони си служи предъ Минчовича и съ следния доводъ: „Лошото вѫтрешно положение и недобре организираната армия въ Сърбия — два пункта отъ които вие превъзходствувате вашитѣ съседи — трѣбва да ви попрѣчатъ да приемете и влѣзете въ преговори по повдигнатия отъ сръбското правителство въпросъ“ [2]).

Колко много си приличатъ по духъ и по аргументация постѫпкитѣ на другитѣ загрижени велики сили, се вижда отъ следната депеша на цариградския английски посланикъ до английския консулъ въ Скопие: „Внушете, по начинъ, какъвто намѣрите за добре, на българското население въ консулската ви юрисдикция, да се въздържа отъ всѣкакви вълнения и да почака приложението на реформитѣ, вървежа на които следимъ отблизу. Такова едно поведение отъ страна на българитѣ при даденитѣ обстоятелства се налага отъ самитѣ тѣхни интереси, които едно ненавременно движение би могло съвсемъ да компромитира“ [3]).

Съ затѣгането на войната въ крайния изтокъ растатъ и опасенията отъ изненади на Балканитѣ, толкова повече, че положението въ Македония отива къмъ влошаване, поради въоръжения курсъ на гръцката и сръбската пропаганда. „Италианцитѣ гледатъ съ страхъ на това положение, понеже виждатъ, че анархията въ тази турска провинция не може повече да се търпи, че тя заплашва европейския миръ и че австрийската окупация се налага като благо за тоя миръ“,— пише въ единъ свой по-сетнешенъ докладъ Д. Минчовичъ [4]).

Съблазъньта за Австро-Унгария бѣ действително голѣма. Случаятъ бѣ отъ рѣдкитѣ—отъ онія, които не се повтарятъ [5]). Двойната монархия, обаче, побърза да си даде видъ, че нейната балканска политика остава такава, каквато бѣ и преди и каквато я знаемъ отъ периодичнитѣ изложения на графъ Голуховски. Като чете човѣкъ тѣзи изложения, остава съ впечатлението, че австро-унгарскиятъ министъръ на външнитѣ работи е едно превъплощение на Метернихъ. Толкова е

---

[1]) Докладъ на сѫщия, № 42, 2 февруарий 1904.

[2]) Сѫщия докладъ.

[3]) Текстътъ на депешата е даденъ отъ английския консулъ Фонтана на Т. Недковъ, № 97, 10 февруарий 1904 г.

[4]) № 610, 20 ноемврий 1904 г.

[5]) „Човѣкъ чувствуваше, безъ да иска, че се пропускаше единъ твърде благоприятенъ случай (и той бѣше, уви, последниятъ) позволяващъ на Хабсбургската монархия да защити собственитѣ си интереси“. (А. Рапопортъ — „Въ страната на мжченицитѣ“, стр. 25).

дълбоко неговото отвръщение отъ похватитѣ и целитѣ на македонскитѣ революционери и толкова е дълбока на гледъ почитьта му къмъ легитимнитѣ права на султана. Последното му изложение до започването на военнитѣ действия въ Далечния изтокъ е отъ 3 декември 1903 г. То е и едно отъ най-характернитѣ, що се отнася до външната, видимата страна на австро-унгарската политика. Въ него графъ Голуховски прави предъ комисията на унгарската делегация прегледъ на лѣтошнитѣ събития въ полуострова и на реформената акция. „Дветѣ правителства трѣбваше, преди всичко, да изхвърлятъ отъ програмата си мисъльта да сгрупиратъ тритѣ тъй наречени македонски вилаети подъ управлението на единъ главенъ управитель-християнинъ, отъ една страна, по причина на съпротивата на мохамеданския елементъ, а, отъ друга, — поради това, че създаването на една нова Източна Румелия би докарало пакость на Турция, на цѣлостьта на която се настоява непоколебимо и на равновесието на балканскитѣ държави, чийто миръ не бива да се нарушава". Следва едно бѣсно нахвърляне противъ българското правителство, „престжпната търпимость на което не се различаваше отъ една преднамѣреность" и противъ революционнитѣ комитети, които, „обхванати отъ сжщинска лудость, прибѣгваха до една върволица удари, единъ отъ други по-жестоки, за да предизвикатъ подобни жестокости и отъ страна на турцитѣ. И тѣ действително сполучиха". . . По-нататъкъ графътъ отправя остри предупреждения къмъ Турция и къмъ България, изказва отвращението си отъ кървавата трагедия, разиграна на 29 май с. г. въ Бѣлградския конакъ и завършва съ хвалби за Ромъния и за Гърция, които показали „своята зрѣлость по единъ начинъ, който потвърдява, че сж елементи на мира и на реда на Балканитѣ".

Князъ Метернихъ сжщо боравѣше съ лозунгитѣ: миръ, редъ, status quo и равновесие, но съ тая разлика, че въ негово време Хабсбургската монархия бѣше се, безъ всѣко лицемѣрие, ангажирала, заедно съ Прусия и Русия, членове на „свещения съюзъ", да пази Европа отъ ново избухване на току-що потушения революционенъ пожаръ. Искренъ и логиченъ защитникъ на легитимностьта бѣ Метернихъ и въ своето безчовѣчно противопоставяне срещу освободителната борба на Гърция (която пъкъ Голуховски хвали зарадъ нейнитѣ туркофилски изстжпления презъ и следъ Илинденското възстание). Искреностьта на австрийската политика, обаче, при Голуховски и неговитѣ приемници търпи твърде много въпросителни. Тя е само привидно миролюбива и привидно добронамѣрена спрямо владѣтелнитѣ права на султана. Между нѣколкото претенденти на турското наследство въ западната часть на Европейска Турция, Австро-Унгария е най-сериознятъ и най-опасниятъ, понеже е първостепенна

велика сила, призната отъ концерта за една отъ двѣтѣ „най-прѣко заинтересувани" на Балканитѣ и понеже единствена тя между великитѣ сили граничи съ султанскитѣ владения въ Полуострова. Надъ своитѣ малки съперници тя има решителното предимство на една хилядолѣтна цивилизация, на своята образцова държавна уредба и на единъ вѣковенъ опитъ, който я е приучилъ да подготвя методично завоеванията си и да ги осжществява повече чрезъ изкустни комбинации, отколкото „съ желѣзо и кръвь". Винаги отлично осведомена върху фактитѣ, нейната дипломация не избира срѣдствата, когато се касае да се разслаби вжтрешното сцепление на малкитѣ й съперници и да се противопоставятъ тѣ единъ на другъ чрезъ подстрекаване на взаимнитѣ имъ съперничества. Що се отнася до Турция, тя трѣбва да бжде слаба, да минава за неизцѣримо болна и да има нужда отъ външна намѣса и опека. Ето защо, реформитѣ трѣбва да й се поднасятъ въ незначителни дози и да се парализира тѣхното цѣлебно действие посрѣдствомъ примитивната необузданость на освободенитѣ балканци и освободителнитѣ тежнения на останалитѣ подъ турско робство. И тази заплетена игра ще продължава, докато настжпи оня психологически моментъ, когато Европа, отвратена отъ кърваво безредие въ Турция, отчаяна отъ безумнитѣ междубалкански съперничества и обхванатa отъ тревога за собственото си спокойствие, започне да се мири съ мисъльта, че благодеянията на цивилизацията и на общия миръ струватъ цената на една австрийска окупация.

Ние ще се опитаме да хвърлимъ лжчъ свѣтлина върху най-последнитѣ ходове на австрийската игра, като съпоставимъ началата и похватитѣ на официалната австрийска политика съ подмолната дейность на австро-унгарскитѣ консули въ Македония. Докато Голуховски, въ позата на върховенъ бдитель на мира, укорява брутално едни отъ балканскитѣ държави и ласкае други, докато той сипе гръмове и мълнии противъ революционнитѣ комитети, държейки ги отговорни за неуспѣха на февруарскитѣ реформи, неговитѣ консули въ Македония се явяватъ въ съвършено другъ образъ. Тѣ не само не сж, по начало, противъ революцията, не само не се отвращаватъ отъ нейнитѣ насилнически методи, но и я насърдчаватъ. Това сж по-скоро якобинци, отколкото последователи на Метерниха и на официалната политика на Голуховски.

Ето какъ е обрисуванъ тѣхниятъ обликъ въ едно писмо на скопското агентство[1]):

---

[1]) Писмото е изпратено отъ секретаря на агентството Питевъ до секретаря на солунското агентство Т. Марковъ, който го е препратилъ въ Министерството подъ № 34, 14 юний 1904 г.

„Не може да се скрие обстоятелството, че политиката на тукашнитѣ австрийски консули е да бѫдатъ особено любезни и услужливи къмъ населението. Тѣхната любезность се простира до тамъ, че сами пишатъ на нуждаещитѣ се прошения до цивилнитѣ агенти и до Хилми паша, и се стараятъ да имъ се удовлетворяватъ просбитѣ. Съ това си поведение сѫ сполучили да спечелятъ симпатиитѣ на населението и то предпочита да отива въ австрийскитѣ консулства, отколкото въ рускитѣ и въ българскитѣ агентства. Подъ булото, обаче, на всичко това тѣ създаватъ разни албански движения, възхищаватъ се отъ бившитѣ действия на организацията, като въ сѫщото време по-единъ много деликатенъ начинъ увличатъ организацията да върши работи, които не отговарятъ на сегашното положение на страната. Изобщо казано, Австрия води такава задкулисна политика, която да й създаде едно положение, при което ще може да постигне гонимитѣ си въ Македония цели."

Най-усърденъ проводникъ на тѣзи домогвания е битолскиятъ консулъ Кралъ. По-енергиченъ, по-амбициозенъ и половъкъ отъ другитѣ си колеги, той успѣва да спечели довѣрието и симпатиитѣ на българското население, като взима присърдце оплакванията му отъ насилия и произволи. Въ постояненъ досегъ съ нѣкои мѣстни ржководители, той успѣва да имъ внуши, че демобилизиранитѣ възстаници ще могатъ да разчитатъ на сигурность, ако предаването имъ става чрезъ австрийското консулство. Наистина, застѫпничеството на Кралъ не винаги се оказва ефикасно. Проявявано, обаче, съ по-голѣма готовность и придружавано съ всички признаци на доброжелателность, то се използва охотно и съ чувство на признателность отъ възстаницитѣ и отъ населението. Кралъ успѣва да установи редовна преписка и съ нѣкои отъ проститѣ войводи — обстоятелство, което той не крие отъ нѣкои свои колеги въ Битоля. А. Тошевъ притежава въ архивата си преписъ отъ едно писмо на Толе-паша, въ което мориховскиятъ войвода съ наивна довѣрчивость съобщава на Кралъ, че духътъ на населението е отпадналъ, че шпионитѣ сѫ се размножили и че той би се съгласилъ да се предаде на Кралъ, но не и въ турски ржце [1]).

За австрийската политика и за подмолната дейность на Кралъ, А. Тошевъ въ единъ свой докладъ, между друго, пише:

„Азъ вѣрвамъ, че, особено сега, не другъ, а Австрия желае бунтове и кланета въ Македония. И тъкмо сега, когато войната между Япония и Русия избухна, нейниятъ апетитъ се изостри още повече. Самитѣ австрийски агенти насърдчаватъ възстанието. А, именно, г. Кралъ е най-ловкиятъ майсторъ въ туй отношение. Трѣбва да бѫдешъ дълбокъ психологъ, за да проникнешъ и обрисувашъ тая натура, въ която лукавството съперничи на интелекта. Рускиятъ агентъ при него е единъ школникъ" [2]).

---

[1]) Писмото е отъ 25 октомврий 1903 г. Както видѣхме, два месеца по-късно Толе-паша падна убитъ въ сражение съ турскитѣ потери.

[2]) № 73, 4 февруарий 1904 г.

И все пакъ страховетѣ отъ австрийски омиротворителенъ походъ къмъ югъ не се оправдаха. Колебливостьта взе връхъ надъ изкушението. Самъ Голуховски, човѣкъ безъ вкусъ къмъ авантюритѣ, не насърдчи течението на акциониститѣ. Той се постара да разсѣе възникналитѣ подозрения, показвайки се коректенъ къмъ руския си партньоръ. Резултатитѣ, които постигна, сж, съ огледъ на крайно благоприятната обстановка, повече отъ незначителни. Голуховски успѣ само да засили австрийското влияние, за смѣтка на руското, въ Полуострова, но безъ да запази — както по-нататъкъ ще се види — отъ накърнение привилегированото положение на Австро-Унгария като една отъ дветѣ „най-прѣко заинтересувани" велики сили.

Благоприятниятъ случай бѣ безвъзвратно загубенъ.

ТУРСКО-БЪЛГАРСКОТО СЪГЛАШЕНИЕ ОТЪ 26 МАРТЪ 1904 ГОД.

Войната въ Крайния изтокъ не остана безъ влияние и върху турско-българскитѣ отношения. Тя даде известенъ тласъкъ на воденитѣ въ Цариградъ преговори, които завършиха съ подписаното на 28 мартъ 1904 г. приятелско споразумение между Турция и Княжеството.

Турско-българскитѣ преговори траяха повече отъ половинъ година. Започнати отъ пратеника на българското правителство Г. Д. Начовичъ още презъ м. августъ 1903 г., когато възстанието бѣ въ разгара си, тѣ се посрещнаха съ недовѣрие и съ нескривана ирония отъ българското общество и предизвикаха известно недоумение въ Европа [1]). Тѣ минаха презъ различни фази. Имаше моменти, презъ които мисията на Г. Д. Начовичъ се помрачаваше отъ размѣна на остри ноти между София и Цариградъ. Начовичъ, обаче, упорствуваше въ своитѣ усилия, безъ да губи надежда.

Българското правителство, веднажъ ангажирано въ този починъ, трѣбваше да преглъща много неприятности и да се мири понѣкога съ твърде неудобни положения. Въ такова неудобно положение то се намѣри при откриването на XIII-то народно събрание, на 2 ноември 1903 г. Въ разрѣзъ съ обичайната практика, тронното слово мина съ мълчание възстанието въ Македония и Одринско, кланетата, бѣжанската вълна, мюрцщегскитѣ реформи. Само въ пасажа, посветенъ на направенитѣ разходи за въоржжение, се правѣше далеченъ намекъ за възстанието: „Събитията, които се развиха

[1]) Вижъ т. I, стр. 279 и 439.

презъ това лѣто, принудиха правителството Ми да направи извънредни разходи, необходими за да поставятъ войската ни на онова положение, на което тя трѣбва да стои като пазителка на цѣлостьта на земята ни и на отечествената независимость.“ Ни дума за сждбата на сънародницитѣ въ Турция, ни дума и за отношенията съ суверенната империя. Кабинетътъ на Рачо Петровъ, чието повикване на власть бѣ на времето обяснено съ необходимостьта отъ една по-енергична политика по македонския въпросъ, а се ознаменува съ подкачване на преговори за приятелско споразумение съ Турция, не можеше, освенъ да си наложи мълчание по поменатитѣ изключителни събития. Това необичайно мълчание не мина, разбира се, незабелязано въ чужбина. Липсата, отъ друга страна, на особенъ планъ за отношенията съ сюзерена направи неприятно впечатление въ Илдъза, и Рачо Петровъ обясни, на 1 ноември 1903 г., телеграфически на Начовича: „Въ тронното слово не е споменато нищо за сюзерена, защото при сегашнитѣ обстоятелства това се намѣри за ненуждно“.

Характерното въ тѣзи преговори бѣ това, че и двѣтѣ страни говорѣха за радикално разчистване на споровετѣ си и за нова ера въ своитѣ отношения, но безъ да си вѣрватъ. Все пакъ и сюзеренъ и васалъ намираха изгода да приказватъ и да преговарятъ за приятелско споразумение, понеже и единиятъ и другиятъ свързваха съ него постигането на опредѣлени ефекти и разрешението на опредѣлени временни задачи. Българското правителство, безсилно да даде по-благоприятна насока на лѣтошнитѣ събития и нуждаещо се отъ време за да привърши въоржженията си, хранѣше надеждата, че чрезъ споразумението ще може да ускори поне завръщането на бѣжанцитѣ, да облекчи участьта на пострадалитѣ отъ възстанието и да подобри, временно макаръ, положението на българитѣ въ Македония и одринско. За Турция най-важното съображение бѣ да използува преговоритѣ като диверсия срещу воя на европейската демокрация и като срѣдство въ борбата си противъ реформената акция на великитѣ сили.

Императорскиятъ комисарь въ София, Али Ферухъ бей, предложи на 27 декември 1903 г. сключването на една турско-българска спогодба „съ цель да се отстрани опасностьта, идеща отъ *намѣсата на омразнитѣ и егоистични велики сили*.“ Турскиятъ проектъ бѣ доста радикаленъ. Въ него се предлагаше амнистия, прилагане на мюрцщегскитѣ реформи, търговски, митнически и съобщителни улеснения. А се иска отъ България: да унищожи комитетитѣ, да създаде специаленъ законъ противъ комитетитѣ и четитѣ, да даде гаранции за невнасяне на динамитъ, отровни бацили и пр. въ Турция, да се преустанови всѣка агитация въ полза на българитѣ въ Турция, софийскиятъ мюфтия да се назначава отъ Цари-

градъ, по изборъ на шейхъ-улъ-исляма, да се преустановятъ военнитѣ приготовления. И най-после: *споразумение за взаимна военна помощь*, въ случай че една отъ двѣтѣ държави бѫде нападната отъ външенъ неприятель.

Четири дена по-късно, на 31 декемврий, българското правителство вржчи на Али Ферухъ бей единъ контра-проектъ, въ който приемаше конвенцията за взаимна военна помощь, задълженията относно комитетитѣ и четитѣ и свободното упражнение религиозния култъ на мюсюлманитѣ въ Княжеството, като конкретизираше едни и разширяваше други отъ турскитѣ предложения, а именно: амнистия за всички, взели участие въ последното възстание; подпомагане на пострадалото население и на бѣжанцитѣ, като се обезщетятъ за претърпѣнитѣ щети; най-широка общинска автономия въ четиритѣ вилаета; равенство съ мюсюлманитѣ въ административнитѣ учреждения, жандармерията и пр.; да се запрети държането на войски между населението; да не се прибѣгва къмъ затваряне по административенъ редъ.

Али Ферухъ бей заминава съ тоя контра-проектъ за Цариградъ и влиза въ прѣки преговори съ Г. Д. Начовичъ. Като резултатъ на това, Начовичъ, въ споразумение съ екзарха, предложи телеграфически на правителството да се откаже отъ нѣкои искания, като крайни и неприемливи за турцитѣ (равенство на двата езика и пр.) и отъ такива, които фигуриратъ въ мюрцщегския проектъ, а да включи въ проекта си искане за приложението на екзархийския ферманъ.

Очевидно е, че докато двѣтѣ правителства се надпреварватъ въ поставяне на радикални искания, Начовичъ и екзархътъ, познавайки по-отблизу турцитѣ и домогвайки се за по-скромни, по-постижими нѣща, искатъ да опростятъ и ускорятъ преговоритѣ. Рачо Петровъ се съгласява съ тѣхъ и приема предложенитѣ му измѣнения, като не забравя въ телеграфическия си отговоръ отъ 7 януарий 1904 г. да подчертае, че „не смѣта това предложение за искрено и сериозно“ и че Турция „иска само да печели време и да маскира въоржженията си.“ За забелязване е, че Р. Петровъ, при всичкото си органическо недовѣрие къмъ турцитѣ, продължава да упорствува за други нѣкои искания, по които турската неотстжпчивость е добре и отдавна известна. Напраздно Начовичъ се мжчи да му въздействува съ собственитѣ си доводи и съ авторитетното мнение на екзарха. „Н. Блаженство казва, — съобщава телеграфически Начовичъ на своя шефъ, — че съ турцитѣ е сигурно само това, което отстжпватъ този часъ и че въ сегашния случай трѣбва да се задоволимъ съ добиването часъ по-скоро на амнистията и връщането на бѣжанцитѣ. Той намира, че повдигането въпроса за Одринския вилаетъ ще е едно безполезно протакане мжчението на

заточеницитѣ“ [1]). Р. Петровъ държи на своето: въ телеграфическия си отговоръ отъ 17 февруарий той настоява, че реформитѣ трѣбва непремѣнно да се разпространатъ въ Одринския вилаетъ. Начовичъ на другия день му предлага: „да се отстжпи по тоя въпросъ и да се подпише споразумението; а после да се действува за одринско направо отъ князъ Фердинанда, или като се направи посещение въ Цариградъ“.

Въ такава преситена отъ взаимна подозрителность атмосфера се водятъ тѣзи знаменити преговори, когато въ Крайния изтокъ се започва войната. Отвсѣкжде се отправятъ къмъ София съвети за благоразумие и въздържаность. Русия, която повече отъ всички и отъ всѣкога се нуждае сега отъ спокойствие въ Близкия изтокъ, придружава постжпкитѣ си предъ българското правителство съ най-сериозни предупреждения. Въ отговоръ на тѣзи постжпки, Рачо Петровъ предписва, съ телеграма отъ 31 януарий 1904 г., Д. Станчеву въ Петроградъ, да увѣри Ламсдорфа, „че българското правителство е решено да следва своята лоялна и миролюбива политика и да направи всичко възможно за успѣха на предприетото отъ великитѣ сили омиротворение чрезъ прилагането на реформитѣ“. Турция, обаче, създава всѣкидневно препятствия на българскитѣ поданици и на българската търговия и трупа войски край българскитѣ граници. А всички тѣзи мѣрки и „сведенията ни за възбудителни действия на воинствената партия въ Турция ни каратъ да вѣрваме, че турското правителство търси удобенъ случай, за да предизвика единъ конфликтъ“, — казва Р. Петровъ и заключава: „Време е великитѣ сили, ако искрено желаятъ съхранението на мира на Балк. полуостровъ, да издигнатъ гласа си въ Цариградъ и дадатъ на турското правителство съвети на умѣреность, за преустановяване на военнитѣ приготовления“ и пр.

Неспокойствието на българското правителство отъ военнитѣ приготовления на Турция не бѣха безосновни. Въпрѣки усърдието на Али Ферухъ бей за постигане на споразумение, включващо и военна конвенция между двѣтѣ държави, Турция бѣ дислокирала мобилизирания одрински корпусъ на голѣми групи въ Лозенградъ, Мустафа-паша (Свиленградъ) и Одринъ, така че българската войска, въ нормаленъ съставъ и при нормална дислокация, не би могла да отблъсне едно ненадейно турско нападение въ Южна България. Държейки смѣтка за настроенията на турскитѣ военни срѣди, за които Княжеството бѣ единствения виновникъ за изпитанията и униженията на Турция, и дързостьта на които порастна следъ избухването на руско-японската война, взимайки предвидъ и настроенията въ другитѣ балкански

[1]) Шифрована телеграма на Начовичъ до Р. Петровъ, № 195, 13 февруарий 1904 г.

столици, българското правителство удвои сега усилията си за ускоряване на цариградскитѣ преговори. Рачо Петровъ престана да настоява за включване на Одринския вилаетъ въ реформената область и даде да се разбере въ Цариградъ, че съ преговоритѣ трѣбва часъ по-скоро да се свърши въ единъ или другъ смисълъ. Най-после споразумението се сключва, макаръ въ по-ограничени рамки отъ тия, които се чертаеха въ проекта на Али Ферухъ бей и въ контра-проекта на Рачо Петровъ, и на 26 мартъ 1904 г. то бѣ подписано отъ Г. Д. Начовичъ, а отъ друга страна — отъ председателя на Държавния съветъ — Саидъ паша и началника на артилерията — Зеки паша.

Подписаното съглашение задължаваше Княжеството да не допуща да се образуватъ на негова територия революционни комитети и въоржжени чети; да наказва съ всичката строгость на закона всички ония свои поданици, които, следъ извършени въ Турция революционни деяния, се връщатъ въ отечеството си; да вземе нужднитѣ мѣрки за осуетяване пренасянето на експлозивни и отровни вещества въ Турция. Турция, отъ своя страна, заявяваше, че реформитѣ, уговорени съ Австро-Унгария и Русия, ще бждатъ приложени въ Солунския, Битолския и Косовския вилаети; обявената отъ султана всеобща амнистия ще бжде напълно приложена и всички, които, поради прѣко или косвено участие въ възстаническото движение, сж, по подозрение, заточени и всички осждени, поради политически престжпления, ще бждатъ амнистирани, съ изключение на осжденитѣ за атентати съ динамитъ противъ параходи, желѣзопжтни линии, мостове и обществени сгради; всички християни, които поради възстанието сж напустнали отъ преди две години огнищата си и чиито имущества сж пострадали, ще бждатъ, при завръщането имъ, подкрепени отъ императорскитѣ власти, за да си построятъ наново жилища. За да се възпрепятствува на въоржжени чети да минаватъ демаркационната линия, последната ще бжде пазена отъ особени смѣсени военни и граждански постове. Прилаганитѣ въ последно време извънредни мѣрки спрямо праткитѣ отъ България ще бждатъ отмѣнени. Желѣзопжтнитѣ съобщения ще ставатъ свободно. На българскитѣ поданици, които сж снабдени съ редовни книжа и пжтуватъ по работа въ Турция, нѣма да се правятъ никакви прѣчки. Понеже всички турски поданици, безъ разлика, се приематъ на обществени служби, българитѣ сжщо ще могатъ, както и порано, да постжпватъ на служба въ административното и сждебното ведомства, стига да отговарятъ на нужднитѣ условия.

Както се вижда отъ горния текстъ, въ съглашението се включиха само най-належащитѣ мѣрки за ликвидиране по начинъ справедливъ и хуманенъ съ последицитѣ на възстанието и на по-предишната революционна дейность и за

установяване на лоялни и нормални отношения между двете държави. Редъ други въпроси отъ по-трайно значение, които бѣха разисквани при преговоритѣ, бидоха вписани — за да се не губи повече време — въ единъ протоколъ-анексъ къмъ съглашението. Съ подписването на този протоколъ, двете държави се задължаваха да сключатъ специални споразумения: 1) за мѣркитѣ, които ще се вематъ отъ двете държави за осигуряване безопасностьта на демаркационната линия; 2) за уреждане телеграфопощенската служба, както и за пжтнишкитѣ позволителни; 3) за взаимно предаване на престжпници и дезертьори съ тѣхнитѣ оржжия и муниции; 4) за условията на *туземството* по отношение на военната служба; 5) за правата на съответнитѣ търговски агенти; 6) за бждещето свързване на желѣзопжтнитѣ линии, съобразно съ интереситѣ на двете страни.

*

Вестьта за подписаното съглашение между Турция и България произведе силно впечатление въ чужбина. Не липсваха и съмнения относно неговата трайность и солидность, общо взето, обаче, събитието се преценяваше като новъ приносъ къмъ закрепването на мира въ Близкия истокъ и като единъ несъмненъ дипломатически успѣхъ на българското правителство. Най-голѣмо и, разбира се, непристорено бѣ задоволството въ тѣзи столици, кждето загриженостьта за мира не можеше да подлежи на съмнение — въ Лондонъ, Парижъ[1]), Римъ и Петербургъ. Непристорено бѣ задоволството и въ Берлинъ. Германскиятъ печатъ поздравляваше султана съ постигнатия успѣхъ, не забравяйки да изтъкне и съдействието на германското правителство. И действително, германската дипломация, отъ предупредителность къмъ рускитѣ старания за избѣгване на усложненията въ Близкия истокъ и смѣтайки, че турско-българското споразумение е въ интереса на самата Турция, бѣ упражнила влиянието си въ Цариградъ за постигане на споразумението. Отъ съмнително естество бѣ само задоволството на Виена. Виенскитѣ вестници обсипаха съ похвали мждростьта и такта на Начовича — доволни, че къмъ крепостьта на мира, издигната съ реформитѣ отъ Австро-Унгария и Русия, сега се прибавя още единъ „фортъ“ — България. Въ действителность, австрийската дипломация бѣ обладана отъ съвсемъ други чувства. Въ балканскитѣ столици съглашението предизвика неприятна изненада, но най-неприятна — въ Атина[2]).

[1]) Преди още да бжде подписано, Делкасе бѣ казалъ на д-ръ Л. Золотовичъ, че турско-българското споразумение „ще принесе голѣма услуга на мира“. (Д-ръ Золотовичъ, № 307, 3 априлъ 1904 г.).

[2]) Въ цитирания по-горе докладъ (№ 307, 3 априлъ 1904 г.) д-ръ Золотовичъ пишеше отъ Парижъ:

„Въ дипломатическитѣ срѣди се знае положително, че тукъ австрийското посолство и гръцката легация посрещнаха турско-българското съглашение съ значително недоволство: изпълнението на съглашението би отстранило всички усложнения, а, следователно, и всички поводи за австрийска окупация; за гръцкитѣ претенции, пъкъ, съглашението бѣ цѣла плесница“.

Въ Княжеството съглашението не възбуди възторгъ. Печатътъ, съ изключение на правителственитѣ органи, го посрѣщна съ скептицизъмъ и дори съ зли прокобявания. „Преди да се стопи снѣгътъ по планинитѣ, фактитѣ ще заличатъ съглашението", — писа органътъ на демократическата партия[1]).

За българитѣ въ Турция значението на турско-българското съглашение се съдържаше въ точката за амнистията. Отдавна дарена отъ султана, после тържествено потвърдена отъ мюрцщегската програма, тя едвамъ сега разтвори по-широко вратитѣ на затворитѣ. Бурна радость обхвана цѣлото българско население. Вестьта за избавлението мина и отвждъ морето, и възрадва изъ разнитѣ мало-азиатски крепости, заточенитѣ македонски синове, съ изключение на осжденитѣ динамитари.

Амнистията се съвпадна съ Великденскитѣ праздници и това придаде на радостното събитие нѣкакъвъ мистиченъ смисълъ. Въ Солунъ, въ Сѣръ, въ Одринъ, въ Скопие и въ Битоля българщината се слѣ въ едно чувство. Свидетели на народната радость и заразени отъ общото вълнение, българскитѣ търговски агенти дадоха воля на чувствата си въ излиятелни описания, които съвсемъ не приличатъ на официалнитѣ доклади.

„Вестьта за амнистията се получи единъ часъ преди да се възгласи полунощното „Христосъ Възкресе" и действително възкреси духа на тукашното българско общество, което се уведоми за благата весть въ самата черква, веднага следъ Възкресението Христово. Хората плакаха отъ радость",— пишеше А. Шоповъ отъ Солунъ[2]).

„Радостната весть се обяви въ черква отъ председателя на българската община, икономъ Маджаровъ, веднага следъ свършване на Светото Евангелие, — съобщаваше отъ Сѣръ Г. Стоевъ[3]). — Рѣдки сж, господинъ агенте, минути на радость, рѣдко сж и сцени трогателни, както туй, що вчера видѣхъ. И никога презъ живота си не мога го забрави. Всички забравиха, че е Христовъ праздникъ. Черковниятъ пѣвецъ отъ лѣва страна, дебранецъ единъ, зидарь, забрави Христосъ Възкресе. Изъ устата му се изтръгна: „На многая лѣта", и „На многая лѣта" — подзеха всички. И службата на второто Възкресение се обърна на благодарственъ молебенъ. Молитвитѣ — отъ сърдце, оросени отъ сълзи на радость — се носѣха къмъ Всевишния, като цвѣтя, разхвърляни, набързо набрани. . . Всички се трупаха около мене, цѣлуваха ми ржцетѣ, дрехитѣ. . . „Ти си, думаха, човѣка на българския князъ, човѣка на България. Ние заради тѣхъ, на тебе цѣлуваме ржка".

---

[1]) „Прѣпорецъ", 31 мартъ 1904 г.
[2]) № 336, 31 мартъ 1904 г.
[3]) № 265, 29 мартъ — до дипломатическия агентъ въ Цариградъ, Г. Д. Начовичъ.

„Христовото възкресение стана чудотворно!“ — обаждаше се отъ многострадалния одрински край Кожухаровъ[1]), прибавяйки, че консулитѣ, валията, висшитѣ чиновници — всички въ Одринъ станали внимателни и любезни къмъ българския народъ.

„Престижътъ на България е особено повдигнатъ предъ мѣстното население, което получи още едно крупно доказателство за българската държавна мощь“, — пишеше отъ Скопие Т. Недковъ[2]).

„Срѣдъ българското общество новината причини голѣма радость и истинско облекчение. Вследствие на туй и самитѣ пратеници бѣха отпразднували по-охолно. Казватъ, че никога черквата презъ тия дни не е бивала тъй посещавана отъ богомолци“, — пишеше отъ Битоля А. Тошевъ[3]).

Интересни сж донесенията на българскитѣ агенти за ефекта отъ съглашението въ другитѣ срѣди.

„Гърцитѣ сж съкрушени“, — пише А. Тошевъ въ сжщия докладъ. — „Тѣ не могатъ да скриятъ своята злоба, защото заедно съ туй съглашение тѣ чувствуватъ удара, който имъ се нанася въ Македония. При единъ обратъ на работитѣ, окончателно ще изгубятъ почва всжде, гдето я създадоха изкуствено. Турцитѣ, разбранитѣ между тѣхъ, изобщо се показватъ доволни отъ съглашението. Консулитѣ приеха новината различно. Никой отъ тѣхъ не каза, че е недоволенъ, ала само английскиятъ ми се вижда наистина доволенъ. Доволенъ е отчасти и рускиятъ консулъ. Австрийскиятъ консулъ, господинъ Кралъ, при всичкото си старание, не може да прикрие недоволството. Колкото се касае до гръцкия консулъ — той е просто извънъ себе си“.

Скопскиятъ агентъ Т. Недковъ пише[4]):

„Доволно е и турското население. Недоволни сж — и то по причини много понятни — нашитѣ съседи, преживявщитѣ тукъ сърби. . .“

Едвамъ се бѣха минали нѣколко дена и австрийскиятъ консулъ Кралъ въ Битоля предприе цѣлъ походъ за да подбие ефекта отъ съглашението между българитѣ, а, заедно съ това, и порастналия престижъ на България. Въ единъ свой обширенъ докладъ, извънредно характеренъ за похватитѣ на този австрийски органъ и за балканската политика на Австрия, изобщо, А. Тошевъ излѣлъ всичкото си възмущение противъ своя австро-унгарски колега[5]):

---

[1]) № 133, 1 априлъ 1904 г.
[2]) № 237, 2 априлъ 1904 г.
[3]) № 256, 31 мартъ 1904 г.
[4]) № 237, 2 априлъ 1904 г.
[5]) № 323, 26 априлъ 1904 г.

„Отъ достовѣрно мѣсто се научавамъ, че тукашниятъ австрийски консулъ, г. Кралъ, напоследъкъ прави всички усилия да прокара всрѣдъ комитетскитѣ хора и тѣхнитѣ последователи мисъльта, че отъ турско-българското споразумение нищо добро не трѣбвало да се очаква. Споредъ думитѣ му, то щѣло временно само да преустанови и да отбие революцията отъ нейния пжть и да парализира дейностьта на революционеритѣ. Ето защо, той счита, че би било по-разумно организацията да не отстжпва отъ борбата, въ която той пакъ щѣлъ да укаже своята мощна подкрепа. Въ такъвъ смисълъ е говорилъ неотдавна г. Кралъ на единъ отъ тукашнитѣ шефове на комитета. Въ сжщия смисълъ, даже по-открито, говорятъ неговитѣ агенти. И това лесно се обяснява. До тогазъ, докато австрийската политика се стреми къмъ една окупация на Македония, нейнитѣ представители нѣма да престанатъ да подклаждатъ тукъ огъня, защото мислятъ, че само при една революция тѣхниятъ планъ може да бжде изпълненъ по-лесно. Съ съглашението, обаче, между Турция и България тѣхнитѣ домогвания, за сега поне, се ощетяватъ. Ето защо и г. Кралъ проповѣдва, че нито реформитѣ щѣли да се приложатъ, нито пъкъ съглашението имало нѣкаква стойность. Сега, като вижда, че вследствие на туй съглашение, особено следъ амнистията, вѣрата къмъ България, заедно съ туй и нейниятъ престижъ тукъ порастна, той бърза да разгласи, че четници и други могатъ да се предаватъ чрезъ него. Иначе щѣли да бждатъ отново затваряни, защото българското правителство не било въ състояние да ги защити. Тъй е говорилъ преди нѣколко дена въ с. Р., па и въ самия градъ Леринъ, единъ отъ неговитѣ агенти — Е. Р.

Отъ всичко туй става явно, че г. Кралъ не иска миръ и тишина въ страната, не работи за реформи въ Македония, а за една революция, отъ която Австрия да извлѣче най-голѣма полза. Вѣренъ на този принципъ, той никога не се е отклонилъ отъ тая насока, само че, споредъ нуждата и времената, е действувалъ кога по-тайно, кога по-открито. . . Ще прибавя само, че той винаги е билъ, и то сигурно за пакость, въ контактъ съ комитета. Наистина, сега мнозина вече го разбраха, но кой знае, дали нѣма нѣкои отъ тѣхъ отново да се вплетатъ въ неговитѣ мрежи и, вѣрвайки, че работятъ за българското дѣло, да се изродятъ въ несъзнателни негови орждия. Че този австрийски агентъ не е престаналъ да насърдчава крайнитѣ елементи въ пжтя на необмислени и опасни авантюри, има множество доказателства . . .“

*

Съ подписването на съглашението, турско-българскитѣ отношения изгубиха своята острота. Рачо Петровъ изпрати благодарствена телеграма на сюзерена. Митрополитъ Григорий отслужи въ Битоля благодарственъ молебенъ за султана. Такива молебени се отслужиха и въ други македонски градове. Въ Цариградъ се назначи една комисия отъ Саидъ паша, Зеки паша и двамата юрисконсулти — Хакж бей и Шукри бей, съ задача да се грижи за прилагане на съглашението отъ дветѣ държави.

Амнистията бѣ голѣмиятъ фактъ, който засѣнчваше въ първия моментъ останалитѣ точки на съглашението. Тя бѣ и неговиятъ пробенъ камъкъ. Нейното прилагане се започна веднага. Въ продължение на десетина дена затворенитѣ българи се освобождаваха на партиди. Освободенитѣ се

фотографираха на групи, полагаха клетва за вѣрность и даваха поржителство по особени формуляри. Поржителтъ се задължаваше да предаде на властьта амнистираното лице, ако това бжде уличено въ измѣна на задълженията и на клетвата си. Ония отъ освободенитѣ, които не можаха да представятъ поржител въ вилаетския имъ каазалийски центъръ, даваха такъвъ въ родното си мѣсто, „кждето биваха откарвани подъ стража". Амнистията засегна около 4000 българи, значителна часть отъ тѣхъ, освободени заедно съ немалко мохамедани, осждени за вулгарни престжпления, но проведени отъ властьта къмъ категорията на политическитѣ престжпници. Между тѣзи последнитѣ имаше и общоизвестни катили, осждени за убийства на християни.

Въ свръзка съ прилагането на амнистията изникнаха първитѣ недоразумения, които помрачиха наново отношенията между Цариградъ и София. Турското правителство, смѣтайки, че амнистията засѣга само деянията, извършени презъ дветѣ години до подписването на съглашението, отказваше да освободи осжденитѣ за по-предишни деяния и затваряше наново освободенитѣ „по погрѣшка". По силата на сжщото тълкуване, турската власть запрещаваше завръщането на българи, забѣгнали по-отдавна въ Княжеството и желаещи да се възползуватъ отъ амнистията. Освободенитѣ пъкъ се следѣха най-зорко и мнозина отъ тѣхъ се арестуваха за нищожни поводи, а на амнистиранитѣ учители и свещеници изрично се запрети да учителствуватъ и свещенодействуватъ въ села, минали презъ последнитѣ месеци подъ ведомството на екзархията.

Другъ трънливъ въпросъ бѣ уговореното връщане на бѣжанцитѣ. Докато връщането на бѣжанцитѣ отъ разложко се осжществяваше, макаръ и не безъ прѣчки, бѣжанцитѣ отъ одринско бѣха съвсемъ нежелани и, за да се осуети тѣхното връщане, турското правителство не се спираше предъ нищо. На цѣли групи, запжтени за роднитѣ си села, се запрещаваше, подъ разни предлози, да минатъ границата. Обзети отъ отчаяние, тѣ се виждаха принудени да се разпръснатъ наново изъ Бургаския окржгъ и да отправятъ нови протести и молби до правителството въ София. Не бѣше по-малко окаяно положението и на ония партиди, на които се позволи да минатъ границата, оставени на сждбата си, безъ обещаната турска подкрепа, а на мѣста и безъ нивитѣ си, които турското правителство бѣ побързало да раздаде на заселници-мохамедани.

Моралната основа на турско-българското съглашение биде въ самото начало подкопана и отъ редъ други враждебни прояви на турската власть спрямо мѣстнитѣ българи. Високата порта и Хилми паша се поставиха изцѣло въ услугитѣ на гърцизма и на сърбизма, усвоявайки спрямо

появилитѣ се гръцки и сръбски чети такова благосклонно поведение, което взе характеръ на негласенъ турско-гръцко-сръбски съюзъ за омаломощаване и разнебитване на българщината. Екзархъ Йосифъ дигна гласъ въ защита на своето подгонено българско паство, като подаде на 12 юний 1904 г. до великия везиръ единъ такриръ, забележителенъ по достойния тонъ и несъкрушимата си аргументация. Първиятъ сановникъ на империята, несдържайки накипѣлия си гнѣвъ, избухна въ една дръзка закана, съ която разкри картитѣ на турския българоизтрѣбителенъ планъ. Донасяйки на българското правителство за това неочаквано избухване, екзархътъ казва:

„Самъ Негово Височество великиятъ везиръ, кога му вржчвахме такрира и настоявахме да издаде заповѣдь да престанатъ властитѣ да държатъ българското население извънъ законитѣ, не устоя да ни каже, че правителството ще прибѣгне до крайни решения спрямо нашитѣ културни учреждения, защото свещеницитѣ и учителитѣ били начело на ония, които работятъ да се отказва населението отъ Патриаршията"[1]).

Това знаменито писмо на духовния глава на българитѣ, до първия министъръ на България, свършваше съ предупреждението, че „ако българското население бжде и за напредъ така третирано, последствията ще бждатъ много печални: българитѣ ще дойдатъ до печалното заключение, че и подиръ реформитѣ, при цивилни агенти и при европейски офицери въ Македония, следватъ да се държатъ извънъ законитѣ на империята. Това ще ги разочарова и отчае".

Поменатиятъ такриръ на екзарха бѣ, може да се каже, първата заупокойна молитва, съ която започна официалното опѣло на турско-българското съглашение. Ограничаващи се дотогава въ взаимни оплаквания и припомнювания въ коректенъ тонъ за нарушаване постановленията на съглашението, дветѣ страни минаха къмъ открити обвинения, а после и къмъ взаимни закани.

Вземайки поводъ отъ писмото-апелъ на екзарха, Рачо Петровъ предписа на Начовича[2]) да направи предъ Високата порта „енергични постжпки, за да се спре гонението противъ българитѣ": „Инъкъ, българското правителство ще се види принудено да вземе съответни мѣрки, които да отговарятъ на интереситѣ му и на надеждитѣ на народа, нѣщо, което може да докара нежелателенъ и за дветѣ страни конфликтъ". Месецъ и половина по-късно, Дим. Петковъ, управляващъ министерството на външнитѣ работи, обръща пакъ внима-

[1]) Писмо на екзарха до Рачо Петровъ, № 13, 16 юний 1904 г.
[2]) № 384, 24 юний 1904 г.

нието на Начовича[1]) върху систематичнитѣ арести на амнистирани деятели и бѣжанци, завърнали се отъ България, като имъ се иска смѣтка за стари деяния, върху които е хвърлена вече забрава.

Високата порта отговаря съ контра-обвинения — че отъ българска страна не се изпълняватъ задълженията относно комитетитѣ и четитѣ — и дори съ закана за мобилизация.

Рачо Петровъ не ѝ остава длъженъ и взема спрямо нея съответната поза. Той отблъсва обвиненията за формиране и пропущане на чети, „защото правителството строго следи действията на водителитѣ на македонското движение, върху които значително е въздействувало и получило формалното имъ обещание да се въздържатъ отъ революционни приготовления и действия, и защото границата се пази най-бдително и никакъвъ Черноѳевъ не е могълъ да бѫде преследванъ отъ властитѣ въ България, понеже се намѣрва вѫтре въ Турция", — казва той въ шифрованата си телеграма до Начовича[2]). И продължава: „Заявленията за мобилизация на турската армия не сѫ отъ естество да сплашатъ Княжеството, а само разкриватъ злитѣ намѣрения на турското правителство. Заявете на великия везиръ, че въ случай на мобилизация турската армия край българската граница и неизпълнение, *въ най-кратъкъ срокъ*, добросъвѣстно отъ страна на турското правителство задълженията му, българското правителство ще отговори съ сѫщата мѣрка за мобилизация и ще се смѣта свободно отъ всѣкакви задължения спрямо Турция, като оставя върху ѝ отговорностьта за печалнитѣ последствия, които ще произтекатъ отъ това, и които, преди всичко, ще се струпатъ на главата ѝ."

Престрелката съ ноти продължава все съ сѫщия тонъ, но безъ какъвто и да е резултатъ. Презъ м. октомврий Р. Петровъ прави равносмѣтка на изтеклитѣ шесть месеца, като изброява взаимнитѣ задължения, поети отъ двѣтѣ държави съ съглашението отъ 26 мартъ, разглежда точка по точка постигнатитѣ резултати — по-точно, неустойкитѣ на турцитѣ, и натоварва Начовича да направи предъ великия везиръ нови постѫпки, „за да се дадатъ отъ страна на турското правителство *спешно* необходимитѣ нареждания по следнитѣ точки[3]):

„1. Да се позволи и улесни незабавното завръщане на бѣжанцитѣ, които още се намиратъ въ България[4]). 2. Да се пустнатъ на свобода всички осѫдени, депортирани или заточени, които подпадатъ подъ амнистията. 3. Да се унищожатъ решенията за интерниране по отношение на всички, които

[1]) № 469, 12 августъ 1904 г.
[2]) № 523, 21 септемврий 1904 г.
[3]) Р. Петровъ до Начовичъ, № 540, 8 октомврий 1904 г.
[4]) Тѣ сѫ главно отъ малкотърновско. Другитѣ бѣжанци вече сѫ се завърнали

прѣко или косвено сж били замѣсени въ възстаническитѣ движения. 4. Да се отмѣнятъ ограничителнитѣ мѣрки противъ свещеницитѣ и учителитѣ отъ българскитѣ училища. 5. Да се не спъва богослужението и обучението на свещеници и учители въ селата, които сж се отказали отъ Патриаршията и сж припознали юрисдикцията на Българската екзархия. 6. Да се позволи на българскитѣ поданици, които сж снабдени съ редовни паспорти, да пжтуватъ свободно въ всички области на империята за уреждане на своитѣ частни работи" и заключава:

„Скоро следъ като тѣзи мѣрки бждатъ действително приложени, да се пристжпи къмъ сключване на спогодба относно не само пощитѣ и телеграфитѣ по границата, но и по другитѣ въпроси, предвидени въ окончателния протоколъ, като всички тия спогодби ще влѣзатъ въ сила сжщия день."

Спогодбитѣ, упоменати въ протокола, никога не се сключиха. Отъ тѣхъ, както и отъ съглашението, остана само единъ споменъ за злополучния опитъ на дветѣ държави да направятъ отношенията си добросъседски и приятелски. Всичкиятъ положителенъ резултатъ отъ съглашението се изчерпва съ амнистията, макаръ и осакатена при прилагането ѝ, и въ кратковременното разведряване на тежката атмосфера между Турция и България. Подписано подиръ шестмесечни преговори, съглашението бѣ вжтре въ три месеца подкопано въ основитѣ си, а на шестия месецъ дветѣ правителства си служатъ въ нотитѣ си съ единъ езикъ, необичаенъ въ дипломатическитѣ сношения. Наистина, дветѣ страни се въздържатъ да минатъ отъ закани къмъ дѣло, но тѣ продължаватъ, да се дебнатъ като врагове, които фатално крачатъ къмъ въоржжено стълкновение — за голѣма радость на всички, които мечтаятъ и работятъ за окупация или за разпокжсване на македонската родина.

ВЪПРОСЪТЪ ЗА ЦЪРКВИТѢ

КЪМЪ ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИТѢ ЦЪРКВИ И УЧИЛИЩА ВЪ МАКЕДОНИЯ

Единъ въпросъ, който изигра твърде важна роля за да се разшири до незапълнимость пропастьта между турската държава и българщината, е така нареченията *въпросъ за църквитѣ*. Съ поведението си по него Турция при Абдулъ Хамида и при Хилми паша почерни една отъ малкото свѣтли страници на своето минало — вѣротърпимостьта, и лепна неизлѣчимо петно. Но пакостьта, която тя си нанесе, не е само морална. Съ поведението си по този въпросъ тя даде и на най-лоялно и добронамѣрено къмъ нея настроенитѣ българи да почувствуватъ, че тѣхната народность е най-злепоставената въ предѣлитѣ на империята, и да се убедятъ

окончателно, че борбата на животъ или смъртъ остава единствено срѣдство за разчистване на вѣковнитѣ смѣтки между двѣтѣ раси. На турскитѣ историци подлежи да измѣрятъ последицитѣ отъ това за турското владичество въ Европа.

*

Масовитѣ потурчвания въ Босна, Родопитѣ, Критъ и другаде говорятъ, че прословутата вѣротърпимость на турцитѣ не е била презъ всички епохи безупрѣчна. Това сж, обаче, изключения отъ онова правило, което завоевателътъ на Цариградъ, Мохамедъ II, установи чрезъ прогласената отъ него свобода на религията. Начинътъ, по който се извърши този държавенъ актъ, има сждбоносни последици за българската народность. Сливайки народностното начало съ религиозното, Мохамедъ II призна цариградския патриархъ за „миллетъ-баши" — народенъ началникъ на всички православни християни, зачислени въ рубриката „румъ-миллети" (гръцка народность) и му даде привилегии по-голѣми отъ ония, които Патриаршията притежаваше въ византийско време. Така, свободата на религията се превърна за българитѣ въ духовна робия, а неограничената духовна власть на Патриаршията — въ оржжие за притжпяване на тѣхното национално съзнание и за постепенното имъ погърчване. Едвамъ къмъ срѣдата на миналия вѣкъ турскитѣ султани започватъ да съзиратъ опасностьта отъ това положение на държава въ държава, съ което Патриаршията се ползуваше въ предѣлитѣ на империята. Злоупотрѣбленията на висшето гръцко духовенство съ даруванитѣ му привилегии и упражняванията отъ него духовенъ гнетъ, тласнаха българитѣ въ една борба, къмъ която турската власть не можеше да остане равнодушна. Не толкова подъ влиянието на реформаторския духъ, който бѣ намѣрилъ изразъ въ *танзимата,* колкото поради съображения отъ държавенъ характеръ, турскитѣ управници не погледнаха зле на българското духовно пробуждане. Въ интересъ на Турция бѣ да се отбие вмѣшателството на Русия въ българския църковенъ въпросъ, като се задоволятъ, макаръ отчасти, справедливитѣ тежнения на единъ отъ най-голѣмитѣ християнски народи въ империята и сжщевременно да се разслаби влиянието на Патриаршията, достатъчно компромитирано вече съ участието си въ борбата за освобождение на Гърция, като носителка на панелинистическата идея.

Така или инакъ, държането на Турция по българския църковенъ въпросъ хармонираше съ прогласената преди вѣкове свобода на съвѣстьта въ империята, съ началата на справедливостьта и на правото, и съ духа на прогреса. Нѣщо повече: учредяването, чрезъ султанския ферманъ отъ 1870 г., на Българска екзархия, бѣ твърде скромно възмездие и

твърде закъснѣла поправка на неправдата, сторена спрямо българския народъ съ унищожението на Търновската патриаршия и съ принудителното подчиняване на завладѣната българска земя подъ духовната юрисдикция на гръцкия патриархъ. Султанскиятъ ферманъ, обаче, не ограничаваше въ нѣщо автономнитѣ културно-просвѣтни права на гръцкия народъ. Съ него турската държава призна официално българитѣ — единъ народъ съ хилядолѣтна история, съ свой езикъ и съ своя писменость, за нѣщо отдѣлно отъ гръцкия. Въ гражданскитѣ регистри се откри нова графа: *българъ-миллети*—българска народность. На българитѣ се признаваше правото да се черкуватъ и учатъ на своя езикъ, и да иматъ български владици въ епархиитѣ, кждето тѣ съставяха болшинство отъ две трети (чл. 10 на фермана). При това новоучредената екзархия бѣ поставена подъ върховенството на цариградския патриархъ. Патриаршията, обаче, не се помири съ това положение и въ своя гнѣвъ направи единъ жестъ, съ който нанесе пакость само на себе си: отхвърли сама върховенството си надъ Българската екзархия, като я обяви за схизматическа и потвърди, така да се каже, нейната пълна независимость. Това бѣ отъ нейна страна една неволна услуга, за която българитѣ ѝ дължатъ признателность.

*

Султанскиятъ ферманъ отъ 9 февруарий 1870 г. е държавниятъ актъ, на който отоманскитѣ българи основаватъ своитѣ искания за пълно народностно самоопредѣление и за безпрепятствено развитие въ културно-просвѣтната область. Ползувайки се отъ членъ 10 на фермана, българитѣ отъ Скопската и Охридската епархии, поискаха свои владици и ги получиха съ султански берати, издадени на 23 мартъ 1874 г., следъ произведенъ плебисцитъ, който установи, че християнското население и въ дветѣ епархии се изказа за Екзархията [1]).

---

[1]) Въ съответния официаленъ турски документъ, помѣстенъ въ книгата „Костурско въ македонската революция" (издание на Костурското благотворително братство, София, 1937 г.), която съдържа официални документи изъ турскитѣ тайни архиви, събрани и преведени отъ Панчо Доревъ, даватъ се следнитѣ данни за тоя плебисцитъ:

„Въ доклада на административния съветъ на закрития Призренски вилаетъ отъ 8 муххаремъ 1291 г. (13 февруарий 1874 г.) възъ основа на изпратенитѣ отъ мѣстата решения, се установява, че християнскитѣ кжщи въ околиитѣ и нахиитѣ, които съставятъ Скопската епархия, били 8698, отъ които 567 семейства изявили желание да бждатъ подъ Патриаршията, 8131 семейства да бждатъ подчинени на Българската екзархия, а неполученитѣ книжа отъ Тетовската околия ще бждатъ изпратени по-късно".

„Въ донесението на Солунския вилаетъ отъ 21 муххаремъ 1291 г. (26 февруарий 1874 г.), възъ основа на протоколното решение на Битолския административенъ съветъ, се установява, че отъ населението на самия Охридъ и подведомственитѣ села, 190 души искали да бждатъ подъ ведомството на Патриаршията, 9287 души подъ Екзархията; въ нахиитѣ: Пръспанска, Ресенска и Демирхисарска, 2679—за Патриаршията, 3395 души — за Екзархията".

„Изпратенитѣ протоколни решения се разгледаха и се установи, че за всѣко село сжществуватъ подписани и подпечатани отъ селски мухтари и старейшини книжа, сочейки колко жители желаятъ Патриаршията и кои — Екзархията. Скопскитѣ книжа сж потвърдени отъ административнитѣ съвети на околиитѣ: Паланечка, Кумановска и Враняпска, сжщо и окржжитѣ: Нишки и Скопски, а охридскитѣ книжа — отъ нахиитѣ: Ресенска и Пръспанска, Охридската околия и Битолския окржгъ".

Нормалниятъ процесъ на българското народностно самоопредѣление, обаче, биде спънатъ отъ настжпилитѣ бурни събития — Априлското възстание, Цариградската конференция и Освободителната война. Създадената, въ съседство съ Цариградъ, българска държава и проявената отъ нея организаторска способность и жизнена сила предизвикаха коренна промѣна въ турската политика спрямо българитѣ, останали подъ султанска власть. Следъ безуспѣшни опити за премахване на Екзархията отъ Цариградъ, турското правителство възприе една тактика на систематично ограничаване и спъване на българския устремъ къмъ народна просвѣта и култура. Отъ „българофилска", чрезъ църковния въпросъ, сега политиката на турското правителство става българоненавистническа и се противопоставя срещу изпълнението на най-сжществените постановления на фермана отъ 1870 г. Дори гръцко-турската война за Критъ, която княжеското правителство използува за да изтръгне, срещу неутралитета си, три нови владишки берати, не промѣня положението. Вѣрна на тактиката си да насърдчава вѣроизповѣданието и племенни разпри на християнскитѣ си поданици, покровителствувайки винаги по-слабата страна, Турция намира смѣтка да фаворизира сънародницитѣ на победената Гърция и да преследва българския елементъ, който тъкмо по това време започва да се увлича масово въ революционното движение. Правата и интереситѣ на гърцизма сж най-ревниво пазени, когато Екзархията трѣбва непрекжснато да брани извоюванитѣ си позиции.

Самиятъ гърцизъмъ, веднага следъ тесалийския погромъ, запѣва наново старата си и угодлива пѣсень. Атинското правителство бързо възстановява приятелството съ победителя, а гръцкото духовенство и гръцката интелигенция даватъ доказателства за вѣрноподаничеството си къмъ султана, манифестирайки омразата си къмъ гробокопателитѣ на империята — българитѣ.

Натрапчивостьта на гърцитѣ въ тази посока расте, сразмѣрно съ засилването на турското противобългарско настроение, което избухва подиръ динамитнитѣ атентати въ Солунъ и стига най-високата си точка презъ Илинденското възстание. Именно презъ възстанието висшето гръцко духовенство се изпъчи на предна линия — рамо до рамо съ турската войска. Докато войницитѣ и башибозукътъ горѣха селата, гръцкитѣ пастири изнасилваха съвѣститѣ на озлочестенитѣ хора. Въ това мародерство съ най-зловеща слава се покри костурскиятъ владика Германосъ Каравангелисъ. Този владика, въоржженъ съ пушка и обкржженъ отъ двадесетина въоржжени критяни, начело съ ренегата Вангелъ отъ с. Сребрено, придружаваше потеритѣ, заплашвайки селянитѣ съ нови беди, ако постоянствуватъ въ борбата противъ дър-

жавата и въ българщината си, и, обещавайки имъ закрила, ако припознаятъ патриаршията. Но гръцкитѣ владици тогава не се ограничаваха само съ заплашвания и увещания. Ето какъ самъ екзархътъ, въ единъ свой такриръ до великия везиръ[1]) описва тѣхната дейность:

„Както е изложено въ обстоятелствения ни такриръ до Ваше Височество, отъ 12 ноември 1903 година подъ № 864, гръцкитѣ владици въ Битолския вилаетъ, придружени отъ войска и отъ гръцки паликари, обикаляха отъ село въ село, биеха и обиждаха български свещеници и първенци, присвояваха църкви, като качваха на стрѣхитѣ хора да ги разкриятъ и влѣзнатъ вжтре, да строшатъ ключалкитѣ и отварятъ църковнитѣ врати. Въ български свещени сгради тия владици устройваха угощения и се веселѣха и тържествуваха, задигаха славянски богослужебни книги и църковни одежди, трошеха икони. Незадоволени отъ това, тѣ, чрезъ мѣстнитѣ власти, пращаха българскитѣ свещеници въ затворъ и поставяха на мѣстата имъ гръцки; съ разни клевети и набедявания предъ властитѣ, затваряха българитѣ, които по законенъ редъ бранѣха и отстояваха църквитѣ и духовнонароднитѣ си правдини срещу тия насилия и посегателства".

Противохристиянското и нечовѣшко поведение на гръцката църква и на гърцизма, изобщо, не можеше да остане безъ последици. То сгжсти омразата на екзархиститѣ и погнуси българитѣ, патриаршисти, които сжщо бѣха възстанали и изпитали на гърба си жестокостьта на турското отмъщение. Но заедно съ погнусата, свѣтлината на осъзнаването проникна въ душитѣ имъ и ги очисти отъ гъркоманската заблуда. А заедно съ просвѣтлението заговори у тѣзи българи и желанието да скжсатъ и формално връзкитѣ си съ „великата църква". Движението се появи спонтанно и едновременно въ цѣлата възстанала область, и почти въ всички други южни околии, кждето още имаше останки отъ гъркоманство. Най-силно, обаче, то се прояви въ костурско и леринско, кждето и ролята на гръцкитѣ владици бѣ най-предизвикателна и най-отвратителна. Патриаршията въ Цариградъ се намѣри въ чудо. Сжщински бѣсъ обхвана и мѣстнитѣ гръцки владици. Разрушили съ собственитѣ си ржце духовната спойка съ „българогласнитѣ" си пасоми, тѣмъ сега не оставаше друго, освенъ да потърсятъ подкрепата на турското правителство, за да задържатъ чрезъ груба сила властьта си надъ тѣхъ. Подъ предлогъ, че отказванията отъ гърцизма ставатъ подъ натиска на революционнитѣ комитети, Патриашията въ Цариградъ поиска съ редица такрири до великия везиръ, намѣсата и защитата на държавната власть. Съ сжщия предлогъ си послужиха и

[1]) № 817, 12 юний 1904 г.

мѣстнитѣ гръцки митрополити, раздухвайки предъ валиитѣ и каймакамитѣ опасностьта отъ новата комитаджийска дейность.

Имаше ли нѣщо вѣрно въ това?

Безъ съмнение, организацията не можеше да остави безъ внимание единъ толкова крупенъ фактъ, какъвто бѣ сътрудничеството на гръцката църква съ турцитѣ презъ време на възстанието. Въпросътъ бѣ действително разискванъ и въ окржжния комитетъ въ Битоля и въ централния въ Солунъ, както и въ майския окржженъ конгресъ въ прилепско, кждето се взеха познатитѣ ни решения относно въоржженитѣ пропаганди. Всички тѣзи разисквания, обаче, сж отъ покъсна дата. Битолскиятъ комитетъ нѣмаше време и възможность да решава тоя въпросъ и да действува по него съ груба сила тогава, когато въоржженитѣ отреди се разпускаха и главнитѣ ржководни лица напускаха, съ малки изключения, страната. Частно въ костурско и леринско бѣха останали само Митре Влаха и други мѣстни войводи, които не можеха да вематъ на своя глава такива важни почини. Освенъ това, тѣ бѣха презъ първитѣ месеци принудени да мислятъ повече за своето укриване и не биха могли, при желание дори, да организиратъ сами — и то чрезъ тероръ! — една масова противопатриашийска акция. И какъ е мислимо такова едно движение безъ по-дълбоки психологически подтици? До възстанието, комитетитѣ действуваха, както знаемъ, всрѣдъ християнското население и го организираха, безъ разлика на неговата народностна и църковна принадлежность, избѣгвайки старателно всичко, което би могло да го отклони отъ пжтя на освободителната борба. И така, тѣ спомогнаха да се притжпятъ международностнитѣ страсти. Сега, когато гъркоманскитѣ села се опълчиха, подъ диктовката на своята пробудила се съвѣсть, противъ Патриаршията, организацията, достатъчно пострадала отъ поведението на гръцкото духовенство презъ възстанието, нѣмаше основание да вземе отрицателно становище спрямо движението. Толкова повече, че сега гръцкитѣ владици, открити съюзници на турската власть, подстрекаваха съ по-голѣма ревность, отколкото въ миналото, своитѣ попове и учители, както и отдѣлни по-фанатични гъркомани, къмъ предателства и шпионство. При все това организацията, по-точно — Битолскиятъ окржженъ комитетъ, взе опредѣлено становище, одобрено после и отъ Прилепския конгресъ, едвамъ тогава, когато турското правителство застана открито на страната на Патриаршията и когато се явиха първитѣ несъмнени признаци на гръцко-сръбската въоржжена намѣса.

*

Както и да е. *Презъ януарий* 1904 г., когато цивилнитѣ агенти пристигнаха въ Солунъ, така нареченията въпросъ за

църквитѣ бѣше вече открит. Отъ правно гледеще, той се свеждаше къмъ следното: кому принадлежи църквата и училището въ християнски села, които преминаватъ отъ едно духовно ведомство въ друго. На практика въпросътъ бѣ отдавна разрешенъ въ смисълъ, че църквата и училището принадлежатъ на населението, съ чиито срѣдства сж тѣ построени, и оставатъ собственость на населението и тогава, когато това последното промѣни едно духовно ведомство съ друго. Презъ време на гръцко-българския църковенъ разколъ, Цариградската патриаршия оспори това право на мѣстнитѣ християни, защищавайки тезата, че църковната сграда принадлежи на духовното началство отъ съответното вѣроизповѣдание, за култа на което тя е била осветена. Следвало би, прочее, църквата въ дадено селище, което е минало подъ ведомството на схизматическата екзархия, да стане собственость на Патриаршията — представителка на православието, и на нейнитѣ митрополити, които сж извършили (срещу заплащане, разбира се) обряда на освещаването. Турското правителство въ онова време остави безъ внимание тѣзи претенции на патриарха, които бѣха въ разрѣзъ не само съ свободата на религията и съ духа на султанския ферманъ отъ 1870 г., но и съ самата турска практика отъ нѣколко вѣка насамъ: църквитѣ въ селищата, гдето населението доброволно или насилствено прегръщаше исляма, не се предаваха на Патриаршията (за да ги събори като непотрѣбни вече или да ги продаде на търгъ като използуванъ строителенъ материалъ), а се обръщаха на джамии и продължаваха да служатъ за религиозни нужди на помохамеданченитѣ мѣстни жители.

Дълги години турското правителство се придържаше о тоя именно принципъ, по силата на който селата, минали изцѣло подъ Екзархията, или прегърнали католицизма, унията ство и протестантизма, получаваха всички църкви, училища и други имоти въ своята община. Въ смѣсени общини съ повече църкви, последнитѣ се разпредѣляха между сжществуващитѣ вѣроизповѣдания, а тамъ, кждето имаше само една църква, въвеждаше се така нареченото *мунавебе* — редуването: екзархисти и патриаршисти служеха по редъ въ църквата, а училището се приспособяваше, чрезъ прегражданe, за да се учатъ едновременно въ него децата и на еднитѣ и на другитѣ. Екзархиститѣ се помиряваха съ редуването дори и въ случаитѣ, когато съселянитѣ имъ патриаршисти оставаха нищожно малцинство. Помиряваше се съ него и Екзархията, докато гръцкитѣ владици постжпваха различно, споредъ интереса си въ различнитѣ случаи: подстрекаваха гъркоманитѣ да го отблъскватъ, когато се касаеше за новопреминали подъ Екзархията части отъ общини, подъ предлогъ, че

българитѣ не сѫ православни, а схизматици, и го възприемаха мълчаливо, когато редуването ползуваше последнитѣ нѣколко патриаршийски кѫщи въ дадено село.

Такава бѣ практиката, приложена отъ турската власть при църковнитѣ спорове. Когато, обаче, непосрѣдствено следъ усмиреното възстание, се започна масовото отцепване на гъркомански села отъ Патриаршията, за турското правителство престанаха да важатъ всѣкакви правни начала и осветени отъ традицията норми. Още презъ януарий 1904 г. Хилми паша издаде прочутата наредба за status-quo-to, по силата на която селата се закрепостяваха къмъ духовното ведомство отъ преди възстанието. Всѣки е длъженъ да остане тамъ, кѫдето го завариха лѣтошнитѣ събития. Отнема се правото на султанскитѣ поданици въ вилаетитѣ да избиратъ свободно духовното си ведомство и езика въ богослужението и ученето.

Прилагането на тази чудовищна наредба се отстояваше съ всички срѣдства, като се почне съ увещанието и се свърши съ физическото насилие, упражнявано отъ полиция и войска, надъ отказващитѣ се отъ гърцизма села. Съ заплашвания и побои надъ отказалитѣ се села, органитѣ на властьта въдворяваха въ правовладение на църквата нѣколцината останали патриаршисти. Тамъ пъкъ, кѫдето подобни изключения липсваха, властьта, чисто и просто, затваряше църквитѣ. Тероротъ надъ съвѣстьта отиваше до тамъ, че въ села съ затворени църкви се запрещаваше на свещеницитѣ да извършватъ религиознитѣ трѣби и вънъ отъ църквата [1]). Все по силата на status quo-to, главниятъ инспекторъ заповѣда на административнитѣ и полицейскитѣ органи да не приематъ прошения за отцепване отъ Патриаршията [2]) и да се арестуватъ и даватъ подъ сѫдъ, като подстрекатели, ония, които написватъ такива прошения. Спрямо предполагаемитѣ подстрекатели въ самитѣ села властьта прибѣгва къмъ различни мѣрки: арестува свещеника и първенцитѣ (с. Аматово, солунско); повиква първенцитѣ и, въ присѫтствието на гръцкия владика, ги заставя да подпишатъ, че оставатъ вѣрни на Патриаршията (с. Бозецъ,

---

[1]) Въ доклада си отъ 1 декемврий 1904 г., № 1008, А. Шоповъ привежда следния случай:

Въ с. Боровица, енидже-вардарско, починала презъ м. ноемврий момата Мария Чонова. Попътъ поискалъ да извърши опѣлото въ дома на умрѣлата, но гуменджийскиятъ мюдюринъ му запретилъ и посъветвалъ бащата да повика гръцки попъ. Бащата не се съгласилъ и момата била погребана безъ всѣкакви молитви.

[2]) Въ такрира на екзарха до великия везиръ (№ 817, 12 юний 1904 г.) се привежда следния случай:

„Полицейскиятъ комиса[illegible] е върналъ прошението на българитѣ отъ село Чурилово (костурско) съ надпись: „Понеже съ телеграмата на Н. Превъзходителство главния инспекторъ, отъ 17 мартъ 1904 г., се предписва да не се вематъ подъ внимание подобни прошения, то настоящето се отхвърля и повръща назадъ".

Воденскиятъ каймакаминъ сѫщалъ, безъ всѣкакви обяснения, прошенията на жителитѣ отъ селата: Нисия, Тресено, Луковецъ, Русилово и Църковени. (Докладъ на А. Шоповъ, № 685, 30 августъ 1904 г.).

ениджевардарско[1]) и пр. Сѫщитѣ срѣдства се прилагатъ и въ Скопския вилаетъ спрямо сърбоманскитѣ села, които се отказватъ отъ Патриаршията[2]), а въ смѣсенитѣ села се фаворизиратъ винаги сърбоманскитѣ малцинства[3]).

Затварянето на църквитѣ по силата на наредбата за status quo-to влѣчеше обикновено подире си и затварянето на училището: назначенитѣ отъ Екзархията учители биваха заставени да не започватъ занятия нито въ училището, ни въ частна кѫща, или се арестуваха и интернираха въ роднитѣ имъ мѣста. Най-изобличителното, обаче, за турската власть бѣ това, че наредбата, макаръ и издадена за всички случаи, оставаше неприложена, когато промѣната на духовното ведомство ползуваше гърцизма и сърбизма. И въ тритѣ вилаета имаше нѣкои околии, кѫдето отдѣлни български села, подъ натиска на полицията или на въоржжени чети, се отказаха отъ Екзархията. Въ нито едно отъ тѣзи села, обаче, не се затвориха църквитѣ, нито на учителитѣ се запрети да учатъ децата на гръцки и сръбски. Не се затвориха църквитѣ и въ нѣколко села въ кукушко, които къмъ края на 1903 г., за да се спасятъ отъ гонения и не желаейки, отъ друга страна, да признаятъ Патриаршията, прегърнаха католицизма.

Никакви скрупули и никакви съображения за нравственъ престижъ не възпираха вече турското правителство въ неговото решение да тури преграда на българския подемъ. Прилагайки наредбата за status-quo-to по насилственъ начинъ и винаги въ ущрѣбъ на българщината, то смѣташе да фалшифицира численото надмощие на най-борческото население въ Македония, чрезъ даване преднина на другитѣ по-слаби и, следователно, по-малко опасни елементи. Грубиятъ фанатизъмъ на Цариградската патриаршия му идваше на помощь въ това отношение. Въпрѣки претенциитѣ си за чисто духовно върховенство надъ цѣлия православенъ свѣтъ, Патриаршията гледаше на своитѣ другородни пасоми като на предопредѣлена плячка на елинизма. Каква разлика въ това отношение между нея и другитѣ християнски църкви! Докато римската и разнитѣ протестански църкви се домогваха само за религиозенъ прозелитизъмъ, безъ да посѣгатъ върху националното съзнание на новоспечеленитѣ си последователи, „вселенската“

---

[1]) На 14 мартъ 1904 г. полицията арестува Панчо Доревъ, учитель въ Битолската гимназия, загдето написалъ черновката на едно прошение отъ с. Бродъ, ученика Т. Константиновъ, загдето го е преписалъ на чисто и секретаря на митрополията Сп. Мирчевъ, загдето ужъ сложилъ самъ селския печатъ подъ заявлението. Въ затвора е обещавано на П. Доревъ, че ще бжде пустнатъ на свобода, ако каже, че е написалъ прошението по настояването на митрополитъ Григорий. (Докладъ на А. Тошевъ, № 231, 14 мартъ 1904 г.).

[2]) Селата: Нивичани, Пашаджикъ и Лешко въ кочанско, Туралево, Татомиръ въ кратовско, и др. Въ всички тѣзи села църквитѣ бѣха затворени, а въ Нивичани свещеникътъ Герасимъ и нѣколцина първенци арестувани и откарани въ Кочани.

[3]) Въ с. Бѣляновци, кумановско, при 67 екзархийски и 12 сърбомански кѫщи, турцитѣ наложиха редуване въ църквата, а селския монастиръ предадоха на сърбоманитѣ. Въ с. Кукушине, при 40 екзархийски кѫщи и 70 сърбомански, църквата се отстжпи изцѣло на сърбоманитѣ и пр.

Патриаршия отождествяваше духовната принадлежность на пасомитѣ си съ гръцката народность. Патриаршистъ за нея означаваше гръкъ. Каква разлика сжщо между нея и Екзархията! Призната официално и признаваща се открито и безъ всѣко лицемѣрие — подобно на другитѣ независими негръцки православни църкви — за национална църква, Българската екзархия даваше пълна възможностъ на власитѣ, които въ Охридъ и другаде минаха подъ нейното ведомство, да си служатъ съ влашки езикъ въ църкватѣ и училищата си. Турското правителство използуваше гръцкия шовинизъмъ на Цариградската патриаршия, но само въ ущърбъ на българитѣ. То откри въ държавнитѣ регистри нова графа за влашката народность, насърдчавайки власитѣ да се отцепватъ отъ Патриаршията, а заставяше насила българитѣ патриаршисти да останатъ подъ властьта на патриарха, за да фигурират въ регистритѣ като гърци.

Днесъ, благодарение на обнародванитѣ документи изъ тайнитѣ архиви на Великото везирство и на главния инспекторъ, гореказаното може да се подкрепи и съ най-неоспорими турски признания. Въ тайната си преписка съ Цариградъ, Хилми паша се явява предъ насъ безъ маска. Той ни разкрива самъ държавнитѣ съображения, които сж го накарали да прибѣгне къмъ status-quo-to и да го прилага въ ущърбъ на българщината и то въ разбирателство съ гръцкитѣ владици.

Въ своя повѣрителенъ отговоръ до великия везиръ, който му е съобщилъ за оплакванията на Патриаршията отъ „насилията на българитѣ върху гръцкитѣ общини", главниятъ инспекторъ обяснява, че прошенията за минаване на християнитѣ отъ Патриаршията къмъ Екзархията „почиватъ на принуда и заплашвания; освенъ това *такивато инициативи и прошения сж вредни за истинскитѣ интереси на държавата, и затова не се приематъ и (не се) удовлетворяватъ.* На гръцкитѣ села се даватъ нужднитѣ съвети; не се позволява на исканитѣ отъ селянитѣ български свещеници и учители да се намѣсватъ въ църкви и училища, а на по-свѣстнитѣ гръцки митрополити се даватъ особени и тайни наставления какъ да постжпватъ".

Специално за случаитѣ, когато часть отъ населението на патриаршийскитѣ села мине подъ Екзархията, Хилми паша е наредилъ „то да не бжде насърдчавано, като му се даватъ притежаванитѣ отъ гърцитѣ църкви и училища, или като се позволява използуването имъ по редъ отъ българи и гърци [1]).

Великото везирство одобрява напълно разбиранията на гл. инспекторъ и му отговаря: „Препоржката въ рапорта

[1]) „Костурско въ Македон. революция", стр. 55—56, документи № 25. (Докладъ на главния инспекторъ до Великото везирство, отъ 6 юний 1904 г., № 442).

ви отъ 5 реби-юлъ-ахъръ — 1322, подъ № 442, да не се приематъ несправедливитѣ желания за използуване по редъ или общо на църкви и училища, е умѣстна и отговаря на положението. Прочее, вършете потрѣбното“[1]).

Още по-ясенъ и по-точенъ въ признанията си е Хилми паша въ доклада си отъ 6 ноември 1904 год., съ който отговаря на новитѣ оплаквания на Патриаршията, че „не били достатъчно защищавани.“

> „*Тъй като масовото преминаване на тия лица подъ Екзархията* и за християнитѣ, които духовно сж *подъ Патриаршията и говорятъ български езикъ — е твърде вредно за интереситѣ на държавата — сега и въ бждеще — не се дава ходъ на прошенията, които идатъ отъ гръцкитѣ села въ смисълъ, че сж българи;* на населението се съобщава да пази старитѣ си духовни връзки съ Патриаршията; запрещава се на български свещеници да влизатъ въ такива села; църквитѣ и училищата се оставятъ въ ржцетѣ на гръцки свещеници и учители; отстраняватъ се и се наказватъ всички ония, които се намѣсватъ противъ гръцкитѣ свещеници и учители; възприетото по-преди начало за използуване, общо или по редъ, на църкви и училища е противъ принципа и основата на управлението; *то е, очевидно, пакостно и въ политическо отношение, затова отъ сега нататъкъ не се позволява създаването на такива споразумения.*
>
> Всички тия решения сж съобщени на тритѣ вилаета и подъ справедливата сѣнка на Н. В. Султана правата и *интереситѣ на Патриаршията сж отъ всъко гледище запазени, следователно, не сж никакъ прави оплакванията и постжпкитѣ на Патриаршията, че гърцитѣ не били защищавани*“ [2]).

*

Всички национални български фактори схванаха това поведение на турското правителство като обявяване на българитѣ вънъ отъ законитѣ и всѣки единъ отъ тѣхъ се противопостави по своему. Екзархията, засегната непосрѣдствено въ своитѣ права, потърси, както видѣхме, защитата на княжеското правителство. Въ писмото си отъ 16 юний 1904 г. до министъръ-председателя Р. Петровъ, Йосифъ I казваше:

> „Българското население не дири санкция за акта си отъ властитѣ; то туря правото си по фермана по-високо отъ окржжнитѣ заповѣди на Хилми паша. То е решено да отиде до край по пжтя на лоялността, защото силно вѣрва, че задъ него стои правото и че българското правителство и българската църква ще се застжпятъ за това право. Българското население иска отъ Портата не да му помага въ отказването, както тя помага на ромънитѣ, а да бжде безпристрастна и справедлива. То чака това и отъ цивилнитѣ агенти, толкова повече, че тѣ иматъ всичката възможность, да провѣрятъ на мѣсто истината и да се застжпятъ за нея“.

---

[1]) Пакъ тамъ, докл. № 26, стр. 59 (Великото везирство до Хилми паша, 4 джюмази-юлъ-еввелъ (1904 г.), № 2945.

[2]) Пакъ тамъ, стр. 59—60, докладъ № 27 („Преписъ отъ шифрованата телеграма, изпратена на 6 септемврий 1904 г. отъ инспектора на румелийскитѣ вилаети“ до Високата порта, „Бюро на шифъра на Великото везирство — 1477“).

Сѫщевременно екзархътъ се застѫпва за правото на своя народъ и предъ самото турско правителство. Той подава такриръ следъ такриръ на великия везиръ и на министра на правосѫдието и на изповѣданията и не се уморява да излага фактитѣ, да настоява за безпристрастие — за правда, и да предупреждава за печалнитѣ последици. Цитираниятъ отчасти неговъ такриръ отъ 12 юний 1904 г., е образецъ на веща и енергична защита и сѫщевременно тежъкъ обвинителенъ актъ противъ турското правителство. Въ него сѫ изложени чудовищно провокаторски факти изъ дейностьта на гръцкитѣ владици следъ възстанието, дадени сѫ доказателства за преднамѣреното и жестоко пристрастие на властьта въ полза на гърцизма и сърбизма, изброени сѫ случаи на въоръжено съдействие, оказано на сърбоманитѣ въ с. Карбуница (кичевско, и другаде), и на гъркоманитѣ въ селата Неговань (солунско), Бозецъ (ениджевардарско) и другаде, и въ заключение се казва:

„Туй положение на работитѣ, като противоречеще на прокламираната въ държавата свобода на религията и на съвѣстьта, а така сѫщо и на утвърденитѣ съ височайши ферманъ български учреждения и религиозни привилегии, не може да понесе никой българинъ, и българскиятъ народъ не ще престане да се оплаква отъ него и да иска правда за себе си."

Размѣната на такрири и тескерета между екзарха и Министерството на правосѫдието добива къмъ края на 1904 година видъ на истинска полемика, която Йосифъ I води съ подобаващата на архипастирския му санъ коректность, но и съ достоинство и вещина, които удивляватъ. Така съ такрира си отъ 21 октомврий 1904 г. (№ 1313), възразявайки на тескеретата, съ които министрътъ на правосѫдието е отговорилъ на по-предишни екзархийски постѫпки, Йосифъ I обвинява властитѣ, че „предаватъ български свещеници въ гръцки митрополии, гдето се държатъ подъ ключъ съ недѣли, за да минатъ изново подъ Патриаршията" и заключава: „Действувайки така, мѣстнитѣ власти показватъ, че не се проникватъ отъ длъжноститѣ си и не схващатъ, че съ онеправданието и потъпкването на една многобройна народность въ империята, тѣ лошо услужватъ на държавата. Религията и националната съвѣсть сѫ частна, неотемлима, свещена собственость на човѣка. За честь на Османската империя, тя отъ основаването си е прокламирала и е осветила у себе си свободата на религията и на съвѣстьта. Това е било съ вѣкове и е до днесъ оная мощна връзка, която споява поданицитѣ ѝ съ престола".

На екзарховия позивъ за застѫпничество, българското правителство отговори съ такива постѫпки предъ Високата порта, които, както видѣхме, доведоха до размѣна на закани съ мобилизация.

Що се отнася до организацията, тя, осведомена върху действията на турската власть толкова добре, колкото и Екзархията, насърдчи чрезъ органитѣ си противопатриаршийското движение всрѣдъ гъркоманскитѣ села. Резултатътъ отъ нейната намѣса бѣ този, че натрапванитѣ отъ властьта гръцки попове и учители не смѣеха да заематъ мѣстата си въ отказалитѣ се отъ Патриаршията села.

Цивилнитѣ агенти, свидетели на явната фаворизация на противобългарскитѣ пропаганди отъ страна на властьта, се застжпватъ сегизъ-тогизъ за онеправдания български елементъ. Както самъ Хилми паша казва въ цитирания по-горе докладъ, отъ неговитѣ мѣрки „цивилнитѣ агенти, консулитѣ и други чужденци, Екзархията и българитѣ постоянно и силно се оплакватъ, но, — продължава главниятъ инспекторъ, — защищавайки се съ внимание и твърдость, доказваме несъстоятелностьта на тѣхнитѣ оплаквания и заставяме всички да млъкнатъ“[1]). Самохвалствата на Хилми паша сж съвършено неоправдани, що се отнася до Екзархията, съ която, впрочемъ, той не се намира въ преписка. Екзархътъ, както видѣхме, не мълчи, а посочва чрезъ нескончаема низа отъ факти, че властьта не се ржководи отъ никакво начало и че за нея всички критерии сж добри, когато се касае да се увреди на българското национално движение. За цивилнитѣ агенти не би било никакъ мжчно да докажатъ, все съ силата на фактитѣ, пристрастието и безпринципностьта на главния инспекторъ. Тѣ, обаче, смѣтатъ, че църковно-училищнитѣ разпри не влизатъ въ тѣхната прѣка задача и съзнателно избѣгватъ да се намѣсватъ активно въ тѣзи разпри[2]), макаръ че иматъ опредѣлено мнение за правата страна и за потайнитѣ цели, преследвани отъ главния инспекторъ.

*

Хилми паша въ действителность провеждаше съ престараване начертания въ Цариградъ планъ за подкопаване на българската църковно-училищна сграда. Съгласно съ заканата на великия везиръ предъ екзарха, че „правителството ще прибѣгне къмъ крайни решения спрямо българскитѣ културни учреждения“, главниятъ инспекторъ не ограничаваше гоненията си само при опредѣлени новоизникнали разпри, но оспорваше и стари придобити права, стараейки се да злепостави и висшето българско духовенство.

---

[1]) Пакъ тамъ, стр. 60, докладъ № 27.

[2]) Презъ юний 1904 г. австрийскиятъ цивиленъ агентъ Мюлеръ, на връщане отъ Виена, се отбива въ Скопие, кждето въ една среща съ Т. Недковъ се оплаква, загдето цивилнитѣ агенти, вмѣсто съ другитѣ важни проблеми, сж заставени да се занимаватъ съ църковни и училищни разпри въ които всѣка раса внася своята национална вражда, и на края заявява, че за известно време ще се мжчи да избѣгва всѣчески разискването на църковно-училищни въпроси. (Докладъ на Т. Недковъ, № 394, 10 юний 1904 година.)

*

Като реваншъ срещу масовото преминаване на гъркомански села въ костурско подъ Екзархията, Хилми паша се опита, презъ юний 1904 г., да затвори класното училище въ Костуръ, подъ предлогъ, че то по контрабанденъ начинъ било развито отъ първоначално въ IV-класно, а не може да съществува и като първоначално, понеже въ Костуръ нѣма българи.

Този опитъ завърши сѫщо така злополучно, както и по-раншния неговъ опитъ да дигне отъ Битоля митрополитъ Григория. Планътъ бѣ скроенъ въ споразумение съ мѣстния гръцки владика Иоакимъ и съ гръцкия консулъ, ала съзнавайки неудобствата за себе си въ тоя деликатенъ случай, Хилми паша отнесе въпроса въ Цариградъ, а на самото мѣсто хитро се прикри задъ битолския валия. Министерството на правосъдието, съ тескере отъ 28 февруарий 1904 г. до екзарха, обвини Григория, че билъ „най-главния инициаторъ за побългаряването на гърцитѣ" и че укривалъ въ църквата и училището нѣкакъвъ български офицеръ, бившъ „предводитель на разбойници", който се прибралъ въ града. „При тѣзи обстоятелства стоенето на митрополитъ Григорий въ Битоля е невъзможно", — заключаваше тескерето. По-късно, съ друго тескере отъ 3 априлъ (№ 78), Министерството на правосъдието забрани на Григория да посещава селата, намиращи се подъ неговото духовно управление и да изпраща въ тѣхъ свои свещеници. И всичко това безъ да е поискано ни веднажъ отъ него да даде своитѣ обяснения и оправдания[1]).

Истинскитѣ причини за гонението противъ пелагонийския митрополитъ лежеха другаде. Григорий не можеше да бъде укриватель на „разбойнишки главатари". Това бѣ една властна и не малко своенравна личность, която не се прегъваше предъ никого. Колкото бѣ смѣлъ въ свободолюбивитѣ си проповѣди, държани отъ владишкия тронъ на църквата Св. Богородица, толкова бѣ той и упоритъ противъ опититѣ на организацията да се мѣси въ дѣлата му и да му се налага. Пословична бѣ и неговата строгость къмъ подведомственитѣ му свещенослужители: Григорий бѣ способенъ да мине внезапно отъ думи къмъ действие и да стовари тежкия си бастонъ върху гърба на прегрѣшилия попъ[2]). Но Григорий съ своя външенъ блѣсъкъ и съ достойното си държане внушаваше почитъ и на турцитѣ, предъ които умѣеше да защищава правата си и да се застъпва за паството си. Връзкитѣ му съ чужденцитѣ пъкъ датираха отъ времето, когато Григорий

[1]) Случаятъ е споменатъ въ такрира на екзарха до великия везиръ отъ 12 юний 1904 г.

[2]) Между многото странни случаи на Григория се приписваше и следния: Веднажъ митрополитътъ, стоейки на трона си, съгледалъ въ олтара единъ свещеникъ, който полюбопитствувалъ да се види въ огледалото съ нахлузена владишка корона на главата си. Григорий, до тогава спокоенъ, се разгнѣвилъ, че се впустналъ къмъ олтара и наказалъ съ жезъла си дръзкия профанаторъ.

заемаше престола на св. Климента въ Охридъ. Едва ли има виденъ чужденецъ, който да е посетилъ града съ ненагледаното езеро и да не е изнесълъ незабравими спомени отъ гостуването си въ българската митрополия — най-хубавата и най-живописно разположената надъ езерото сграда въ Охридъ презъ онова време — където Григорий бѣше се отлично обзавелъ. Премѣстенъ после въ Битоля, Григорий стана persona grata за консулското тѣло.

Всички тѣзи качества и особено авторитетниятъ гласъ на Григория въ административния съветъ бѣха достатъчни за да направятъ българския владика трънъ въ очитѣ на мѣстнитѣ гръцки първенци. Но Григорий стана просто непоносимъ за тѣхъ следъ успѣшния завършекъ на мисията си въ костурско, където бѣ отишелъ да раздаде на пострадалото население помощитѣ, отпуснати отъ българското правителство. Валията и висшитѣ турски чиновници пъкъ бѣха не по-малко озлобени поради енергичнитѣ протести на Григория за скандалитѣ, които му бѣха устроени въ костурско. Все въ знакъ на протестъ, той, и следъ завръщането си въ Битоля, бѣ престаналъ, както знаемъ, да се явява въ административния съветъ и да посещава валията. Жегнатъ отъ това държане на владиката, валията му устроилъ една игра, която *Л. Тошевъ* предава по следния начинъ[1]):

„Валията изпратилъ адютанта си при Григория, поканилъ го въ вилаетското управление и му се извинилъ, като приписалъ на гръцкитѣ интриги неприятноститѣ, които му се причиниха въ костурско. Тамъ е билъ и началникътъ на третия армейски корпусъ—Назъръ паша. И двамата го помолили да имъ окаже съдействие при омиротворяването на вилаета.

— Какво съдействие бихъ могълъ да ви окажа азъ? — запиталъ Григорий.

— Да ни кажете кѫде се намиратъ Дамянъ Груевъ и Георги Сугаревъ.

— Срамота е да ми задавате такива въпроси. Ловенето на комити е ваша, а не моя работа.

— Азъ съмъ си заложилъ главата, ако въ 10 — 15 дена не заловя Груева и Сугарева. Това добре да знаете! — извикалъ Назъръ паша.

— Вашата глава струва повече отколкото главитѣ на всички комити заедно, — отговорилъ дипломатично Григорий".

Наскоро следъ това се започна гонението противъ Григория. За да не личи като главенъ подбудитель на противопатриаршийското движение, властьта сама съчини нѣколко заявления за отказване отъ Патриаршията, които били ужъ намѣрени у убития войвода дѣдо Коле и написани въ българската митрополия. Последва на 14 мартъ арестуването на Панчо Доревъ, учитель въ битолската гимназия, задето написалъ на турски черновката на едно таково заявление за коджабашията на с. Бродъ, на ученика Т. Констан-

[1]) № 159, 25 февруарий 1904 г.

тиновъ, задето го преписалъ на чисто и на секретаря на митрополията — Спиро Мирчевъ, задето билъ сложилъ самъ Бродския селски печатъ подъ него. Въ затвора Панчо Доревъ бѣ увещаванъ да каже, че е написалъ прошението по настояването на Григория, като му се обещаваше срещу това освобождение. Цѣлото това нескопосно построено обвинение бѣ отблизу следено отъ консулитѣ и отъ цивилнитѣ агенти. И еднитѣ и другитѣ, познавайки независимия характеръ на митрополита и дълбоко убедени въ неговата лоялность къмъ властьта, застжпиха се енергично за него предъ главния инспекторъ. Хилми паша побърза да се присъедини къмъ тѣхното мнение за невинностьта на митрополита, упрѣквайки валията за всичко станало. На 17 мартъ рускиятъ консулъ Колъ отиде при валията и му заяви, че взема подъ свое покровителство митрополита и поиска да му се доставитъ явни доказателства за виновностьта на секретаря Мирчевъ, а въ противенъ случай, да бжде освободенъ[1]). И преследването на Григория биде преустановено.

Цѣлата тази история става особено изобличителна за турското правителство, като се знае, че въ сѣрско органитѣ на властьта сами разнасяха по българскитѣ села прошения, дадени имъ отъ гръцката митрополия въ Сѣръ, за отказване отъ Екзархията, придружавайки постжпкитѣ си и съ най-разновиденъ тероръ.

*

Противопатриаршийското движение зарази, макаръ и по-слабо, и Одринско. Тукъ за четнишко въздействие и за какво да е друго насилие надъ съвѣстьта на патриаршиститѣ не можеше да става и дума: организацията въ одринско бѣ досущъ разстреляна следъ възстанието и дълго време нѣма и поменъ отъ постоянни районни чети. Но тукъ турската власть, не стѣснявана отъ никое реформаторско око, не чувствуваше никаква нужда отъ формални основания и предлози и действуваше спрямо „виновнитѣ" по още по-опростена процедура.

Тукъ, въ одринско, не признаватъ никакъвъ канцеларски редъ и никакъ не се церемонятъ въ отказването удовлетворяването желанията на населението да си има най-после свои църкви и училища, да се освободи отъ изпратенитѣ му гръцки свещеници и учители, съ които нѣма нищо общо и чийто езикъ не разбира. Така, чрезъ българското архиерейско намѣстничество въ Лозенградъ, подаватъ се заявления отъ редъ патриаршийски села, които изцѣло искатъ да прегърнатъ родната църква — да признаятъ Екзархията.

---

[1]) Докладъ на А. Тошевъ, № 231, 19 мартъ 1904 г.

Мютесарифътъ въ Лозенградъ извиква архиерейския намѣстникъ и му заповѣдва да каже на селянитѣ „да се оставятъ отъ тоя меракъ"[1]).

Турската безцеремонность отива още по-далеко спрямо самата митрополия въ Одринъ. Вилаетскитѣ власти, чисто и просто, игнорираятъ сѫществуването ѝ — отказватъ да приематъ официалнитѣ ѝ писма и не я признаватъ за представителка на българскитѣ училища въ вилаета. А за да я унизятъ и предъ очитѣ на мѣстнитѣ гърци, подчертавайки сѫщевременно пренебрежението си къмъ консулскитѣ представители, изпращатъ единъ день полицаи, които снематъ табелата ѝ и отнематъ митрополийския печатъ. Едновременно съ тѣзи насилия вилаетското управление съобщава на селскитѣ общини, че русатнаметата (позволителнитѣ) за откриване на училищата трѣбва да се даватъ не чрезъ митрополията, а направо на мѣстнитѣ каймаками, и то придружени съ учебницитѣ, по които ще става преподаването, съ свидетелствата на учителитѣ и пр. По този начинъ цѣлото учебно дѣло се поставя въ зависимость отъ мѣстнитѣ административни началства, които, по капризъ или по нареждане отгоре, могатъ съ месеци да държатъ училищата затворени.

Излишно е да се казва, че това брутално посегателство върху едно отъ най-сѫществените признати права на християнскитѣ духовни началници се върши само по отношение на българитѣ въ одринско. Безъ съмнение, посегателствата не биха могли да ставатъ така брутално, ако Одринскиятъ вилаетъ не бѣше изключенъ отъ областьта на реформената акция.

Българитѣ въ одринско сѫ спъвани и въ своитѣ богослужебни нужди, но съ уговорката, че тукъ спънкитѣ не сѫ ни по-голѣми, ни по-малки, отколкото въ Македония. И тукъ, както и тамъ, има градове и села, които отъ много години чакатъ султански ферманъ за да си построятъ църква, или позволение, за да окачатъ една камбана. Такъвъ е случаятъ въ Одринъ, кѫдето на българитѣ се запрети да иматъ параклисъ въ центъра на града, въ Ксанти, кѫдето преди много години българитѣ сѫ поискали позволение за параклисъ и пр. Въ Лозенградъ, пъкъ, кѫдето църквата изгорѣ презъ руско-турската война, властьта не позволява да бѫде пресъзидана, подъ предлогъ, че се намира близу до . . . казармитѣ.

*

Подъ освѣтлението на приложенитѣ факти, ще ни стане по-нататъкъ съвсемъ ясно, че водимъ все отъ „истинскитѣ интереси на държавата", Хилми паша посрѣща катъ свои

[1]) Докладъ на д-ръ Кожухаровъ, управляващъ агентството въ Одринъ, № 273, 5 юний 1904 г.

съюзници гръцкитѣ и сръбскитѣ терористически чети, които презъ следващитѣ години нахлуватъ въ Македония, за да превръщатъ, чрезъ силата на оржжието вече, македонскитѣ българи въ гърци и сърби.

За да бжде ясна картината за силата на борческия духъ на македонския българинъ, даваме по-доле имената на гъркоманскитѣ села, които изъ разнитѣ каази на Македония сж прегърнали ведомството на Българската екзархия.

Отвращението на българскитѣ селяни отъ противохристиянската дейность на патриаршийскитѣ владици и духовенство е толкова силно, че ако не бѣше намѣсата на В. М. О. Р. О. не би останало нито едно българско село подъ патриаршийско ведомство.

Отъ стратегически съображения Революционната организация запрети на маса български села да се отказватъ отъ Патриаршията: патриаршийскитѣ български села бѣха най-спокойното убѣжище за революционнитѣ чети.

ПРОТИВОПАТРИАРШИЙСКОТО ДВИЖЕНИЕ

Отъ м. февруарий 1904 г. до 16 юлий 1904 г. сж минали подъ Екзархията 71 села. (Екз. до Р. Петровъ, № 13, 16 юний 1904 г.).

Въ леринско, още презъ последнитѣ месеци на 1903 г., сж се отказали отъ патриаршията селата: 1) Лѣсковецъ, 2) Кучковени, 3) Пѣсочница. Веднага следъ тѣхъ: 4) Лаегенъ, 5) Крапешина, 6) Неволяни, 7) Арменско. Къмъ края на априлъ: 8) Горничево, 9) (въ Вощарани последнитѣ нѣколко гъркомански кжщи), 10) Нередъ, 11) Г. Котори, 12) Хасаново, 13) Бачъ, 14) Каленикъ, 15) Сетино, 16) Добровени, 17) Совичъ, 18) Секулево, 19) Кладораби, 20) отъ с. Айтосъ (останалитѣ 40 патриаршийски кжщи).

Въ костурско (къмъ края на априлъ — 15 села): 1) Осничани, 2) Старичани, 3) Жужелци, 4) Долени, 5) Езерецъ, 6) Бойно, 7) Жиковица, 8) Либешово (Костенарията), 9) Лудово, 10) Пцоре (Хрупишко); 11) Манякъ (Несрамско), 12) Руля, 13) Ощима, 14) Брѣзница, 15) Габрешъ (Корещаци).

Презъ м. май 1904 год.: 1) Песякъ, 2) Божикъ, 3) Бѣла църква, 4) Нестимъ, 5) Скрапоръ.

Други: 1) Могила, 2) Добролища, 3) Д. Куманичево, 4) Чука, 5) Тиквени, 6) Кондороби, 7) Изглибе, 8) Върбникъ. (Въ Косинецъ и Мокрени последнитѣ останки).

Прѣспанско (презъ юний 1904 г.): 1) Берово, 2) Асамати, 3) Курбиново, 4) Наколецъ, 5) Ръмби, 6) Медово, 7) Рудари, 8) Щърково, 9) Лжкъ, 10) Оровникъ, 11) Граждани, 12) Дупени, 13) Нивици, 14) Туменецъ, 15) Сливница, 16) Орѣхово, 17) Она, 18) Церье.

Битолско (презъ ноември 1904 г.): 1) Лисолай, 2) Добрушово, 3) Мойно, 4) Суходолъ, 5) Голѣмо Сръбци, 6) Чаирлия, 7) Нижополе, 8) Маково, 9) Рапешъ, 10) Ракитино, 11) Трънъ.

Демирхисарско (лѣтото 1904 г.): 1) Доленци, 2) мон. св. Богородица при с. Слѣпче.

Кратовско (въ началото на септември 1904 г.): 1) Туралево, 2) Тамумиръ, 3) Шопско Рудари, 4) Гор. Кратово, 5) Живалево.

Кумановско: 1) Кукушине, 2) Кжшани, 3) Доброшанъ, 4) Скачковци, 5) Кучкарево.

Кочанско: 1) Нивичани, 2) Пашаджикъ, 3) Лешко.

Воденско (презъ последнитѣ месеци на 1903 год. и презъ 1904 г.): 1) Нисия, 2) Самаръ, 3) Тресино, 4) Луковецъ, 5) Църновени, 6) Русиново, 7) Чеганъ, 8) Владово, и 9) Пинека (3/4 отъ селото).

Ениджевардарско: 1) Крива, 2) Боровица, 3) Бозецъ, 4) Апостолъ, 5) Петрово, 6) Петгъзъ, 7) Рамна, 8) Маврейково, 9) Мандалево, 10) Кошари, 11) Радомиръ, 12) Пелорикъ, 13) Крива, 14) Корнишоръ и 15) Саръ-Бегово.

Кукушко: 1) Вардаровци, 2) Аматово, 3) Енешево, 4) Беглерия.

Солунско: 1) Г. Куфалово, 2) Илиджиево, 3) Топчиево, 4) Зорбани, 5) Чохаларе, 6) Дудуларе, 7) Ингилизъ-чифликъ, 8) Араплия, 9) Саржчево, 10) Канголичъ и 11) Кърджалиево.

Гуменджейско: 1) Кривенци.

Гевгелийско: 1) Горгопикъ, 2) Стояково (отъ унията), 3) Мачуково, 4) Секово, 5) Муинъ, 6) Гърчища.

Неврокопско: 1) отъ с. Зърнево останалитѣ гъркомански кжщи.

Корчанско: 1) Връбникъ и 2) Косинецъ.

Сѣрско: 1) Чугулигово, 2) Кулата, 3) Хазнатаръ, 4) Дутли, 5) Караджово, 6) Кулакъ, 7) Дрѣново, 8) Мертатево, 9) Лакосъ, 10) отъ с. Календра (78 кжщи — останали 10 кжщи патриаршийски).

Демирхисарско (сѣрско): 1) Хаджи Бейликъ, 2) Спатово, 3) махалата Д. Варошъ, 4) въ гр. Д. Хисаръ 30 кжщи.

Прилепско: 1) Крушеица, 2) Пчанища, 3) Маково, 4) Рапешъ.

Драмско: 1) Кабалища, 2) Волакъ (отъ дветѣ села останали подъ патриаршията около 25 кжщи) — всичко 161 села.

ОРГАНИЗАЦИЯТА И ВЪОРЖЕНИТЕ ПРОПАГАНДИ

Мжчната и недостатъчно резултатна борба на Революционната организация противъ въоржженитѣ пропаганди има своето обяснение въ коренната разлика на обективнитѣ и субективни условия, при които действуватъ воюващитѣ страни.

Организацията е, преди всичко, противотурска сила, която си е поставила за цель провалянето на турския режимъ, когато пропагандитѣ сж противобългарски сили. Точно така гледа на воюващитѣ страни и турското правителство. За него пропагандитѣ се явяватъ естествени съюзници противъ *общия врагъ* и то има интересъ да имъ оказва всѣкаква подръжка. Сжщото отношение спрямо воюващитѣ има и мюсюлманското население: то се радва, че невѣрницитѣ се взаимно унищожаватъ, но има всички основания да ненавижда най-силно българина — явниятъ непрiятель, който се бунтува и подкопава основитѣ на владичеството му. Българска чета, която тръгва за да се срещне съ андартски или сръбски комити, е длъжна да държи много повече смѣтка, отколкото противникътъ, за намѣсата на войската и на башибозука. Дори и правосждието не е еднакво за воюващитѣ: българскитѣ революционери се сждятъ отъ извънредни сждилища, а тѣхнитѣ противници — отъ обикновени.

Друго предимство на въоржженитѣ пропаганди е, че тѣхната дейность никога и нийде не се спъва отъ липса на парични срѣдства. Задъ тѣхъ стоятъ държавнитѣ каси на Гърция и на Сърбия, когато организацията никога не е разполагала съ сигурни и постоянни източници, съразмѣрни на нуждитѣ и задачитѣ ѝ. Цѣлата ѝ издръжка тежи върху населението. За другитѣ си нужди — организиране на чети, атентати и пр. — тя е заставена да си набавя срѣдства по други най-различни начини, свързани често пжти съ рискове и жертви. Липсата на срѣдства е една отъ причинитѣ, поради която тя не може да разгъне всичкитѣ си сили въ борбата противъ въоржженитѣ нашественици отъ северъ и отъ югъ. Организацията само взимаше отъ народа, когато пропагандитѣ само даваха — за заплати, за подкупи, за покупки, храна и пр.[1]). Разполагането съ срѣдства бѣ една отъ агитационнитѣ вждици на нашественицитѣ, които, явили се между

[1]) Ето и едно сръбско самопризнание, и то доста нагло:
„Докато българскитѣ чети взимаха отъ селянина голѣми данъци „за македонското освободително дѣло", а по селата ядѣха и пиеха, изисквайки повече, отколкото турскитѣ яничари, и не плащайки никжде и никога за това, що ядатъ, пиятъ и дори отнасятъ съ себе си, — нашитѣ чети плащаха всичко въ злато отъ срѣдствата на нашата комитетска организация". (М. Миленовичъ — Енциклопедията на Ст. Станоевичъ, стр. 947).

едно чуждо тѣмъ население, искаха да го привлѣкатъ не само чрезъ тероръ, но и чрезъ блѣсъка на своето злато. Организацията не се нуждаеше отъ златни вѫдици: рожба тя самата на освободителнитѣ купнежи на народа, тя се чувствуваше у дома си и служенето срещу заплата би накърнило светостьта на народния идеалъ. За нея и за народа освободителната борба бѣ доброволна повинность, която, безъ съмнение, тежеше върху бедното население: и съ дажди, и съ всѣкакви рискове. Съ тѣзи именно тежести, непосилни често пѫти, спекулираха пропагандитѣ, противопоставяйки примамливата си щедрость. И спекулата имъ не оставаше безрезултатна, особено въ крайно бедни, па и невежествени, области, като Порѣчието, или въ мѣста, кѫдето сѫществуваха недоволства, поради злоупотрѣбление съ войводската власть.

Пропагандитѣ предприеха въоръжената си акция непосрѣдствено следъ възстанието. Неизживѣло още мѫкитѣ и разочарованието си, невъзстановило още силитѣ си, населението биде нападнато отъ християнски банди, действуващи подъ благоволителното наблюдение на турската власть. Нереорганизирано още въ достатъченъ размѣръ и загубило грамадната часть отъ оръжието си, то не бѣ въ състояние да се самоотбранява така, както можеше да направи преди изтощителния подвигъ. Измѣнници отъ рода на Коте се поставиха въ услуга на новитѣ нападатели. Въ околии, непострадали отъ възстанието (ениджевардарско, воденско и др.) и запазили непокѫтната организацията си, въоръженитѣ пропаганди срещнаха много по-голѣмъ отпоръ и се засилиха сравнително по-късно.

Друго едно техническо предимство на пропагандитѣ е, че тѣхнитѣ чети могатъ да се движатъ по-свободно и да предприематъ съ внушителни сили нападенията си противъ селата. Наопъки, редовнитѣ организационни чети иматъ малоброенъ съставъ и не сѫ така свободни въ движенията си. Тѣ не могатъ да си служатъ и съ милиция така лесно, както ставаше това преди възстанието, понеже сега турцитѣ сѫ усъвършенствували системата на преследването: построени сѫ множество военни и жандармерийски постове, снабдени съ телефонно съобщение; създаденитѣ отъ Хилми паша „хвърчащи отреди" (авджи-табуру) патрулиратъ денонощно, а щомъ загърмятъ нѣкѫде пушки, обсажда се не само мѣстото, гдето се е завързало сражение, но и околнитѣ български села.

Македонскитѣ комитети въ Атина и въ Бѣлградъ, които организиратъ и ржководятъ четитѣ си въ Македония, сѫ послушни органи на надлежнитѣ правителства — гръцко и сръбско. Тази зависимость причинява известни политически

неудобства, но тя има своитѣ несъмнени предимства отъ стратегическо и тактическо естество: цѣлата четнишка акция се командува отъ едно централно тѣло. Тази прѣка зависимость на пропагандаторскитѣ чети отъ съответнитѣ правителства, отричана първоначално отъ гръцкитѣ и сръбскитѣ официални срѣди, се подтвърди, въ течение на четнишката акция, отъ цѣла редица най-убедителни факти и неопровержими документи. Революционната организация е нѣщо съвсемъ друго[1]). Самороденъ продуктъ на мѣстнитѣ условия въ Турция, тя води своя собствена освободителна политика, действува и говори отъ името на борещото се за свободата си население. Прегърнала искрено и твърдо автономията на Македония, тя поддържа отношения съ разни държавни фактори, но не зависи отъ никое правителство. Това нейно качество се признава не само отъ общественото мнение въ Европа и Америка, но и отъ правителствата, които дискретно, а понѣкога и официално (какъвто е случаятъ съ графъ Ламсдорфъ презъ неговото посещение въ София въ началото на 1903 г.) се сношаватъ съ нейнитѣ ржководители въ вжтрешностьта или съ задграничнитѣ ѝ представители. Не само на времето, но и сега гръцкитѣ и сръбскитѣ историци и енциклопедисти представляватъ Вжтрешната организация като органъ на софийското правителство, затваряйки очи предъ такива крещещи доказателства на противното, каквито сж: фанатичната борба на Вжтрешната организация противъ върховизма и Илинденското възстание, обявено въ най-югозападната македонска область, по силата на едно конгресно решение, взето на самото мѣсто, безъ предварителното[2]) съгласие и одобрение на управницитѣ въ Княжеството. Съ ревностната защита на своята независимость и съ искрената си привързаность къмъ автономната идея, Революционната организация спечели довѣрието и уваже-

---

[1]) Ето какъ характеризира тази разлика Брайлсфордъ:

„Въ сжщинска Македония сръбската кауза е едно изкуствено и безъ важность движение. То сжществува доколкото турцитѣ го насърдчаватъ, като противовесъ на застрашителната българска пропаганда. Това сръбско движение не е освенъ една чисто политическа пропаганда, направлявана и заплащана отъ Бѣлградъ, докато, въпрѣки симпатиитѣ о ъ София, българскиятъ революционенъ комитетъ е една чисто македонска организация." (Macedonia", стр. 23 — 24).

[2]) Единъ непосрѣдственъ наблюдатель на събитията въ Македония презъ описвания периодъ, А. Рапопортъ, дава следната правдива преценка, съпоставяйки Рев. организация съ въоржженитѣ пропаганди:

„Никога македонската организация не се отказа отъ своята пълна свобода по отношение на софийското правителство. Естествено, презъ тритѣ войни тя държи смѣтка за нуждитѣ на военната дисциплина, но тя направи това като съюзница, а не като подчинена. Въ време на миръ тая независимость бѣ още по-очевидна и трѣбва да се напише цѣлата нова история на България, за да се посочатъ многобройнитѣ фази на българо-македонскитѣ отношения. Въпрѣки тъй естественото чувство на национална солидарность, никога тия отношения не сж били тъй тѣсни, каквито откраи време бѣха отношенията между бѣлградското и атинското правителства и респективнитѣ имъ национални пропаганди, които действуваха въ Македония презъ последнитѣ времена на отоманското владичество и по-рано. Докато акцията на българскитѣ чети бѣ чисто отбранителна, оная на сърби и гърци бѣ нападателна". („Въ страната на мжченицитѣ", стр. 62.)

нието на авторитетни чужденци като Брайлсфордъ, Викторъ Бераръ, Пресансе и толкова други — довѣрие и съчувствие, които не се разколебаватъ отъ крайнитѣ увлѣчения или жестокитѣ действия на отдѣлни нейни последователи. Борбата ѝ противъ върховизма, въ която тя изтощи толкова енергия и която ускори илинденската развръзка, бѣ, въ основата си, борба за независимость. Стремежътъ къмъ пълна независимость и увѣреность е сжщо единъ отъ важнитѣ елементи на идейния разколъ, който, години наредъ следъ възстанието, руши единството ѝ и задълбочава язвата на фракционерството въ нейнитѣ редове. Въоржженитѣ пропаганди сж съвършено чужди на подобни идейни блуждения и изтощителни междуособици. И докато тѣ действуватъ при съсрѣдоточени усилия и при единно ржководство, организацията е ангажирана въ спорове за преустройство и върховетѣ ѝ се увличатъ по формули и принципи, най-малко пригодни за едно време, когато тя е извикана да се бори едновременно на три фронта. Презъ настаналата критическа фаза, тя е лишена отъ най-важното условие за победоносенъ отпоръ — отъ вжтрешно сцепление и отъ единственъ ржководенъ центъръ.

ГРЪЦКАТА ВЪОРЖЖЕНА ПРОПАГАНДА

ПЪРВИ ВДЪХНОВИТЕЛИ И УСТРОИТЕЛИ

Кога и какъ се зароди мисъльта за противобългарски чети. — Германосъ Каравангелисъ и Ионъ Драгумисъ. — Първи комитети на организацията „Отбрана". — Андартска чета презъ Илинденското възстание въ помощь на турцитѣ.—Потераджията Вангелъ.— Ролята на родоотстжпника Коте. — Бази въ планината Вичъ. — Колебанията на кабинета Теотокисъ. — Офицерска разузнавателна чета. — Демагогия и подкупничество на дребно. — Докладътъ на разузнавателитѣ. — Правителството и щабътъ на армията даватъ благословията си. — Ролята на консулитѣ и владицитѣ. — Навлизане на офицери. — Ламбросъ Коромиласъ въ Солунъ.

Идеята да се подкрепи гръцкото пропангандаторско дѣло въ Македония и чрезъ въоржжана сила се зароди въ Гърция още преди възстанието. Презъ 1901 г. гръцкиятъ политикъ Картализъ, депутатъ отъ Воло и близъкъ приятель на Д. Калопотакисъ, виденъ журналистъ и главенъ редакторъ на в. „Ембросъ", обиколи Битолския вилаетъ и изнесе въ поменатия вестникъ впечатленията си отъ посетената область. Въ неговитѣ писания се прокарваше мисъльта, че българитѣ, покрай своитѣ добре уредени училища, развиватъ въ Македония и една „по-възвишена родолюбива дейность" [1]), която

[1]) Л. Т. Киселинчевъ. Гърцитѣ преди и следъ Илинденското възстание (Сб. „Илиндень" 1903—1922 г., стр. 84 - 93).

отговаря на въжделенията и нуждитѣ на мѣстното население и съ която тѣ сж оставили далечъ задъ себе си гърцитѣ, отдадени само на духовна и културна пропаганда. По това време въ леринско действуваше, като апостолъ-революционеръ и организаторъ, Марко войвода. Карталисъ е слушалъ отъ своитѣ сънародници въ Битоля и Леринъ за невѣроятното обаяние на тоя бившъ български подофицеръ всрѣдъ мѣстното население и за неговата фактическа власть. Пишейки за българския войвода, той не криеше завистьта си и съжаляваше загдето направеното отъ Марко не е още порано сторено отъ нѣкой гръцки офицеръ.

Това бѣха първитѣ обективни освѣтления за дейностьта на революционната организация и минаха почти незабелязано за широката гръцка публика, свикнала отъ писанията на печата да вижда въ македонскитѣ революционери обикновени разбойници, изпращани отъ София едва ли не изключително за да тероризиратъ и изтрѣбватъ гръцкитѣ духовни и просвѣтни деятели. Въ в. „Ембросъ", обаче, както и въ други органи на атинския печатъ — „Акрополисъ", „Асти", „Скрипъ" и пр. — откровенията на Карталисъ бѣха последвани отъ засилена кампания въ защита на елинизма въ Македония. Идеята за въоржжена акция, организирана по подобие и въ противовесъ на В. М. О. Р. О., започва да занимава „македонскитѣ организации" въ гръцката столица — „Елинизмосъ", „Македоникосъ Силогосъ", разнитѣ емигрантски дружества и пр. Съ особено внимание и жарь тя се обсжжда въ кржжока на бившия министъръ Стефаносъ Драгумисъ, известенъ държавникъ, родомъ отъ Богоцко, гръцко село на юго-изтокъ отъ Костуръ. Ядката на кржжока съставляватъ братята, синоветѣ и зетьоветѣ на Драгумисъ, все хора съ видно обществено положение.

Самото гръцко правителство, обаче, се отнася твърде резервирано къмъ идеята, ограничавайки се отъ време на време съ протестни ноти противъ „комитаджийскитѣ насилия" надъ беззащитния елинизъмъ въ Македония. То още помни злополучния случай съ „Етники Етерия" и се пази отъ авантюри. Основана презъ 1894 г., съ цель „да събере въ една държава цѣлото гръцко племе", „Етерията" успѣ въ твърде кратко време да тикне страната боса въ война противъ Турция за присъединяването на Критъ. Следъ тесалийския погромъ отъ 1897 година правителството побърза да я разтури.

По-дейнитѣ членове на разтурената организация, обаче, основаха друга, която подъ благовидното име „Стрелческо дружество" („Скопевтики Етерия") се зае да даде бойна подготовка на младежьта, насърдчавайки най-добритѣ стрелци

съ похвали и други награди[1]). Всрѣдъ настаналото въ страната безнадеждие и упадъкъ, дѣятелитѣ отъ бившата „Етники Етерия“ и отъ „Стрелческото дружество“, както и нѣкои измежду младитѣ действуващи офицери, бѣха първитѣ, които дигнаха гласъ за пробуждане на народния духъ. И понеже критскиятъ въпросъ бѣ вече временно ликвидиранъ съ назначаването на принцъ Георги за управитель на автономния островъ, глашатаитѣ на подема насочиха погледитѣ си къмъ Македония.

Най-близко до сърдцето си вематъ новия замисълъ журналистътъ Калапотакисъ, богатиятъ банкеръ Сароглусъ, Ионъ Драгумисъ, офицеритѣ Павлосъ Меласъ, Кондулисъ, Г. Цонтосъ, Катехакисъ, К. Мазаракисъ и др. Презъ 1902 г. Калапотакисъ застава начело на преустроения „Македонски комитетъ“. Къмъ края на сжщата година Ионъ Драгумисъ, синъ на стария Стефаносъ Драгумисъ, отива въ Битоля като секретарь на тамошното гръцко консулство. Въ тѣсно разбирателство съ комитетскитѣ срѣди и съ артилерийския подпоручикъ Павлосъ Меласъ, който е женень за сестра му, Ионъ, Драгумисъ проучва положението въ вжтрешностьта и полага основитѣ на една организация, наречена „Отбрана“ (Амина). Цельта на организацията е: „да защищава гръцкитѣ общини срещу всѣкакви врагове“. Ионъ Драгумисъ не е само първия организаторъ на тайни гръцки комитети, но единъ отъ първитѣ идеолози на въоржжената противобългарска акция въ Македония. Въ книгата си „Кръвь на мжченици и на герои“ [2]), написана съ живъ образенъ езикъ, но надъхана съ нечовѣшка ненависть къмъ българитѣ, Ионъ Драгумисъ призовава смѣлостьта на Василий Българоубиецъ и се прекланя предъ неговата метода, но иска нейното прилагане да става по начинъ „по-хуманенъ“ и сжщевременно „по-практиченъ“: „Василий, вмѣсто да ослѣпи толкова хора, нѣщо варварско, щѣше да направи по-добре, ако ги бѣше избилъ всички. Така хемъ тѣзи хора нѣмаше да се измжчватъ — живи ослѣпѣли, хемъ числото на българитѣ въ свѣта щѣше изведнажъ

---

[1]) В. Чекаларовъ, който по-после се прочу като войвода въ костурско, минавайки презъ Гърция, сжщо се яви въ стрелбището на „Скопевтики Етерия“ и съ безпогрѣшната си стрелба обърна вниманието на инструкторитѣ, които се заинтересуваха, откжде е родомъ стрелецътъ, когото гръцката полиция търсѣше като набеденъ гонитель на гърцизма въ костурско, се представи като елино-албанецъ.

Тоя забавенъ случай увеличи популярностьта на Чекаларова всрѣдъ костурскитѣ емигранти, които имаха свой революционенъ комитетъ въ гръцката столица. Костурчанитѣ въ Атина използуваха доста рационално „Стрелческото дружество“: членоветѣ на комитета имъ бѣха задължени да се упражняватъ въ стрелба, като изстрелватъ най-малко по десеть патрона седмично.

[2]) „Μαρτύρων καὶ ἡρώων αἷμα“, издадена презъ 1907 г. въ Атина, подъ псевдонима Идасъ, и посветена „на младитѣ“.

Ионъ Драгумисъ зае после видно мѣсто въ гръцката журналистика, но, замѣсенъ въ борбитѣ между монархисти и републиканци, бѣ убитъ презъ 1920 г. въ Атина отъ шайкаджийтѣ-венизелисти.

да се намали съ 15,000 души — нѣщо полезно“ [1]), Македония — класическата гръцка земя, населена „съ гърци, които сж изгубили езика си“ [2]), страна, въ която „градоветѣ сж гръцки, т. е. цивилизацията й е гръцка, историята, земята, просторитѣ й сж гръцки“ [3]) — има да се отвоюва не отъ турцитѣ, а отъ българитѣ. — „Въ миналото гърцитѣ имаха за врагове турцитѣ; презъ идещитѣ години ще иматъ за врагове българитѣ“ [4]). „Започва се наново и ще продължи въ още по-страшна форма, отколкото нѣкога, дивата война отъ византийскитѣ времена, и разни Василиевци ще кръстосватъ πανώρια-та страна и ще дирятъ българи по планинитѣ, изъ пещеритѣ, по селата и по горитѣ и ще ги изгонватъ или избиватъ“ [5]). Но наредъ съ крайната цель — отвоюването на Македония, авторътъ вижда въ проповѣдвания кръстоносенъ походъ противъ българитѣ и срѣдство за възраждане на гръцкия националенъ духъ, унилъ и обезвѣренъ следъ военния погромъ отъ 1897 г.: „Македония ще ни спаси отъ мърсотията, въ която тънемъ, ще ни спаси отъ посрѣдственостьта и отъ мъртвилото, ще ни избави отъ позорния сънь, ще ни освободи. Ако се затечемъ да я спасимъ, ние ще бждемъ спасенитѣ“ [6]). А спасението е въ въоржжената борба: „Трѣбва да образуваме чети, инакъ сме изгубени“ [7]).

Още презъ пролѣтьта на 1903 г. П. Меласъ, Г. Цонтосъ К. Мазаракисъ и др. вербуватъ въ Гърция андарти. Тѣ изпращатъ и нѣколко момчета въ Македония. Единъ отъ тѣхъ, Георгиосъ Перосъ, обикаля, като легаленъ, повечето центрове въ Югозападна Македония и предава писменитѣ и устни поржчения на Меласъ до разни членове на „Отбраната“, връща се после въ Атина и занася на Меласъ много писма отъ Македония.

Въ вжтрешностьта човѣкътъ, който не само сподѣля разбиранията на младия Драгумисъ, но и се погрижва още отъ по-рано да се снабди съ андартска чета, е костурскиятъ митрополитъ Германосъ Каравангелисъ. Той има на разположението си единъ гъркоманинъ, на име Вангелъ, отъ с. Сребрено, нѣкогашенъ харамия, който е сега на служба у турцитѣ като потераджия. Вангелъ съ една малка чета, съставена отъ нѣколцина негови роднини и съселяни-гъркомани, участвува, заедно съ войската, въ преследването на българскитѣ чети, за което е и осжденъ отъ организацията на смърть. Костурскиятъ владика и Ионъ Драгумисъ поискватъ отъ Гърция десеть отбрани момчета, които да засилятъ четата на Вангелъ. Презъ втората половина на юний 1903 г. поисканитѣ момчета, избрани и въоржжени отъ Цонтосъ и отъ Меласъ, се намиратъ вече въ костурско — въ Чурилов-

[1]) Пакъ тамъ, стр. 110. [2]) Пакъ тамъ, стр. 99. [3]) Пакъ тамъ, стр. 98. [4]) Пакъ тамъ, стр. 142. [5]) Пакъ тамъ, стр. 144. [6]) Пакъ тамъ, стр. 5 (въ предговора). [7]) Пакъ тамъ, стр. 38.

ския монастиръ „Св. Никола", отгдето ги поема Вангел Всички сж критяни. Между тѣхъ е и Ефтимиосъ Каудис който по-после се прочува като андартски капитанъ. По нататъшната дейность на тази първа андартска чета е описана отъ Стаматисъ Раптисъ[1]) — единъ отъ многото гръцки автори, по съчиненията на който ние проследихме историята на гръцкото четническо движение въ Македония. Четата, подсилена съ други гъркомани и потераджии и стигнала до 24 души, започва вече своитѣ „наказателни" действия противъ българитѣ и то въ тѣсно сътрудничество съ турцитѣ. Една нощь, къмъ края на юний 1903 г. караулитѣ на Вангеловата чета забелязватъ при с. Бабчоръ (въ политѣ на пл. Вичъ) стотина въоржжени хора. Караулитѣ ги взематъ за българи и се завързва стрелба. По-нататъкъ, ето какво пише Ст. Раптисъ:

„Обаче начинътъ, по който стреляха враговетѣ на отмъстителитѣ, нѣколко изсвирвания съ тржба и размѣнени турски сигнали убедиха капетанъ Вангела, че има срещу себе си войска.

По това време капетанъ Вангелъ бѣше принесълъ голѣми услуги на турската войска, не само защото бѣше служилъ за водачъ на войската при преследването на българскитѣ възстанически чети, но и бѣше участвувалъ самъ съ безподобна храбрость въ станалитѣ сражения.

Затова турскитѣ офицери отъ тоя районъ бѣха дали на храбрия македонецъ „парола", чрезъ която да се избѣгватъ стълкновенията, които по недоразумение биха могли да станатъ между него и войската.

Парола е тайния знакъ, който тѣ знаеха, и съ който си служеха въ общата борба, цельта на която бѣ потушаването на лъжевъзстанието, организирано отъ Чекаларова, Попова и Сарафова, заедно съ софийскитѣ комитаджии.

Капетанъ Вангелъ заповѣда на своитѣ паликари да спратъ стрелбата.

И стоещитѣ насреща имъ направиха сжщото.

Капетанътъ извика „паролата", и веднага получи отговоръ отъ единъ турко-албанецъ офицеръ.

— Войска е, — каза той на своитѣ паликари.

— Ела, капетане, да те видимъ, — извика отъ шумака турскиятъ офицеръ.

Капетанъ Вангелисъ Георгиу слѣзе и се срещна съ турскитѣ офицери. Той имъ изказа съжаленията си за недоразумението

---

[1]) „Ὁ καπετάν Πούλακας" („Капетанъ Пулакасъ. — Цѣлата македонска борба. — Героичнитѣ сражения. — Отмъстителитѣ българоубийци. — Най-патриотично четиво. Съ истинскитѣ образи на борцитѣ").

Това съчинение излѣзе на времето въ отдѣлни брошури и сбема цѣли 2520 страници. Като се изключатъ помѣстенитѣ въ него документи — докладитѣ на капетани, комитетски заповѣди и окржжни, частни писма и др. — останалото е смѣсь отъ факти и измислици, предадени безъ огледъ на логика, истина и правда. Авторътъ, самъ андартъ и слѣпъ българомразецъ, мѣри патриотизма и заслугитѣ на героитѣ си споредъ числото на българитѣ, които тѣ сж убили. Той въздига гърка до свръхестествено сжщество, андартскитѣ капетани — до „полубогове", а българина поставя подъ равнището на дивака, като му отрича дори и човѣшки образъ. Така написана, книгата на Раптисъ е за насъ ценна като самохарактеристика на гърка и като неизчерпаемъ изворъ на самоизобличения за самото андартско дѣло. И като такава ние ще я използуваме. Обстойна преценка за нея ние дадохме презъ 1909 година въ „Периодическо списание" (LXX, 3—4, стр. 268—311) подъ насловъ: „Къмъ историята на гръцката терористическа пропаганда въ Македония".

което стана по причина на нощната тъмнина, и следъ като се сбогува приятелски съ началницитѣ на тоя отредъ, върна се при четата си.

Войската продължи пѫтя си къмъ Черешница[1]).

Митрополитъ Каравангелисъ се срѣща свободно съ андартската чета и то въ присѫтствието на турски войници. На 28 юний — намираме се все още преди възстанието — митрополитътъ, придруженъ отъ 27 войници арнаути, подъ началството на чаушитѣ Рустемъ-бей и Шефкетъ-ага, пристига въ с. Елеово. Капетанъ Вангелъ се научава и веднага идва съ четата си въ сѫщото село. Тамъ „отмъстителитѣ" присѫтствуватъ на литургията, отслужена отъ митрополита. Митрополитътъ продължилъ после обиколката си, „учейки и просвѣщавайки паството си въ истината". И презъ лѣтото презъ цѣлото пѫтуване четата на Вангелъ го придружава „тайно", безъ да се отдѣли отъ него[2]).

На 24 юлий — възстанието е вече обявено — единъ отредъ отъ 400 войници отивалъ къмъ Клисура за да нападне една комитаджийска чета отъ 500 и повече българи. „Елиномакедонцитѣ" следвали отъ известно разстояние подиръ войската. Между Маврово и Горници офицеритѣ се спрѣчкали помежду си и се върнали назадъ. „Обаче отмъстителитѣ, заедно съ познатитѣ имъ отъ обиколката на костурския митрополитъ албанци-чауши Рустемъ и Шефкетъ, придружавани само отъ четирма солдати, продължиха пѫтя си къмъ Клисура". И стигнали на 300 крачки отъ позициитѣ на българитѣ. „Войницитѣ щомъ видѣха, че българитѣ сѫ близу двадесеть пѫти повече и настанени на силни позиции, поискаха отъ чаушитѣ да се отстранятъ отъ това опасно мѣсто. Но Рустемъ и Шефкетъ не приеха да отстѫпятъ". Тѣ казали на войницитѣ:

— Идете си вие, страхливци, а ние ще останемъ съ паликаритѣ, белки направимъ нѣщо.

По-нататъкъ Ст. Раптисъ разказва, какъ андартитѣ, макаръ само 13 на брой — 15 заедно съ двамата чауши — се сражавали геройски противъ възстаницитѣ, като убили шесть и ранили четири души отъ тѣхъ[3]).

Сѫщата чета на Вангела и критянитѣ придружава къмъ края на възстанието костурския митрополитъ въ неговитѣ обиколки по опожаренитѣ села, за да ги увещава да минатъ подъ Патриаршията. Следъ възстанието Вангелъ остава съ мѣстнитѣ си хора, а критянитѣ се завръщатъ въ Гърция.

Отъ казаното до тукъ се установява по единъ несъмненъ начинъ, че андартската акция е замислена, подготвена и започнала да се осѫществява преди Илинденското въз-

[1]) Стр. 112—115.
[2]) Пакъ тамъ, стр. 112—115.
[3]) Пакъ тамъ, стр. 122—123.

стание. Не е, прочее, „насилственото“ обръщане на патриаршийскитѣ села въ екзархийски, започнало къмъ края на 1903 г. и продължило презъ следващитѣ години, което е внушило на македонствуващитѣ срѣди въ гръцката столица мисъльта за „въоржжена отбрана“ противъ комитаджийскитѣ насилия.

*

Костурскиятъ митрополитъ е сжщевременно въ връзка и съ познатия ни Коте. Организацията е въ течение на тѣзи връзки. Когато, обаче, наближи възстанието, костурското началство, по настояване главно на Лазаръ п. Трайковъ, опрости, както знаемъ, всички прегрѣшения и престжпления на стария пакостникъ и му опредѣли районъ за действие въ югоизточна Прѣспа. Презъ възстанишкитѣ действие Коте не прекжсна връзкитѣ си съ Каравангелисъ, а следъ надделяването на турцитѣ, мина открито на гръцка страна. За да запечати и съ българска кръвь вѣрностьта си къмъ гърцизма, Коте отрѣза главата на Лазаръ п. Трайковъ, когото бѣше приютилъ следъ раняването му въ Мариховско и я изпрати на владиката въ Костуръ. Сега вече Каравангелисъ решава да използува по-рационално комитаджийската опитность и влиянието на Коте по селата край Рулската рѣка и въ югоизточна Прѣспа.

Въ началото на 1904 година убиецътъ на п. Трайкова се озовава въ Атина, посрещнатъ като борецъ за елинизма и обсипанъ съ почести отъ комитетскитѣ срѣди [1]).

Чрезъ Коте, Павле Кировъ отъ с. Желево и други нѣкои изверги отъ селата край Рулската рѣка, бѣха отчасти спечелени и, заедно съ съседното влашко село Песодери [2]), разположено надъ стратегичния Песодерски проходъ, послужиха като база за действие въ Корещата (западната часть на костурско) и въ Долна Прѣспа. Още по-сигурна база за замислената андартска акция въ източната часть на планината Вичъ се създаде отъ влашката паланка Невеска и отъ селата: Елеово, Неговань и Бѣлкаменъ — първитѣ две населени съ арнаути-християни и третото — съ арнаути и власи. Въ този районъ, Йонъ Драгумисъ и Каравангелисъ, покрай известния ни Вангелъ отъ с. Сребрено, спечелиха, още преди възстанието, съдействието на Зиси Дульо отъ Елеово, турски потераджия, съ право да държи въ селото си въоржжена чета, на Коле Пинза, тоже потераджия отъ съседното с. Неговань, ползуващъ се съ сжщитѣ права и други.

---

[1]) Гръцката признателность се изразя, между друго, и въ настаняване а дветѣ Котеви момчета като стипендианти въ гръцки училища. Единътъ синъ на Коте свърши военното училище въ Атина и стана офицеръ.

[2]) Въ с. Песодери андартската идея намѣри горещъ привърженикъ въ лицето на мѣстния свещеникъ влахъ, образованъ, твърде хитъръ и съ влияние всрѣдъ офицеритѣ отъ мѣстния гарнизонъ.

*

Преустроениятъ македонски комитетъ на Калапотакисъ въ Атина засили следъ потушаването на възстанието настояванията си предъ правителството и успѣ да издействува съгласието на м-ръ-председателя Теотокисъ за изпращане на една разузнавателна мисия въ Македония. Съ тази мисия, която трѣбваше да изучи, доколкото условията въ вжтрешностьта благоприятствуватъ за пропагандаторски действия чрезъ въоржжени чети, бѣха натоварени четирма офицери: Кондулисъ, Колокотронисъ, Папуласъ[1]) и Меласъ. Всѣкиму отъ тѣхъ се даде право да вземе съ себе си по едно въоржжено лице, а Коте — три свои момчета. Павле Кировъ отъ Желево и Ник. Пирзасъ отъ Леринъ бидоха ангажирани за да отведатъ дружината въ вжтрешностьта на Македония. Военното министерство даде редовенъ отпускъ на офицеритѣ[2]), престолонаследникътъ, князъ Константинъ, ги прие на прощална аудиенция[3]) и презъ втората половина на февруарий 1904 г. тѣ, заедно съ хората си, се отправиха къмъ турската граница.

Ние ще проследимъ пжтя, действията и резултатитѣ на тази първа официална андартска мисия по най-автентични гръцки източници. Гръцката литература изобилствува съ всевъзможни съчинения върху андартското движение — мемоари, биографии, спомени, бележки, полемични статии. Най-важни сж, разбира се, изнесенитѣ въ тѣхъ писма и официални документи, въ които фактитѣ, мислитѣ и настроенията на действуващитѣ лица, непредназначени на времето за обнародване, заслужаватъ пълно довѣрие. Особено ценни отъ това гледище сж, помѣстенитѣ въ току-що споменатата биография, писма на Павлосъ Меласъ до жена му, до приятели и сътрудници. Въ тѣзи писма Меласъ, пръвъ герой и великомжченикъ на андартската акция, се е самообрисувалъ като човѣкъ — идеенъ борецъ и патриотъ. Но обрисувайки себе си, той ни е далъ и най-достовѣрната характеристика на андартското движение — на неговитѣ съкровени подбуди, употрѣбявани срѣдства и преследвани цели. Далъ ни е, съ други думи, цѣлъ арсеналъ отъ оржжия, чрезъ които може по най-ефикасенъ начинъ да се бие самото андартско дѣло. А да биешъ противника съ неговитѣ собствени оржжия е, безъ съмнение, работа благодарна...

На 7 мартъ, презъ нощьта, единъ подофицеръ съ двама евзони отъ пограничната стража поведоха офицерската група — всичко 17 души, и я прехвърлиха отвждъ границата. Пжтьтъ до костурско върви презъ гориститѣ мѣста на Гре-

---

[1]) Главнокомандуващъ на гръцката армия въ Мала-Азия презъ 1921—22 г.

[2]) Παῦλος Μέλας („Биография по разкази, спомени, писма негови и на други" — Александрия, 1926, стр. 458).

[3]) Пакъ тамъ, стр. 181.

бенската околия, минава се р. Бистрица (Алиакмонъ) и се навлиза въ западнитѣ предпланини на Снѣжникъ (Мурикъ), въ гънкитѣ на която сж сгушени: Палеокастро, Сятища, Конско, Селица, Богоцко, Костурачъ, Лошница, Гръцка Блаца. Този пѫть, съ отклонения въ една или друга посока, следватъ обикновено андартскитѣ чети, предназначени за Битолския окржгъ. Областьта е гориста, съ твърде живописни гледки. Населена е, въпрѣки изобилието на славянски наименувания, съ гърци, турци и власи. Гръцкото население още не е сериозно повлияно отъ агитационната и организаторската дейность на „Отбраната" и не питае къмъ българитѣ органическата ненависть на андартитѣ и тѣхнитѣ вдъхновители. То познава българитѣ по отгласитѣ на тѣхнитѣ революционни борби и на възстанието. Отдѣлни гърци сж въ услугитѣ на организацията, като водачи и ятаци, при пренасяне на оржжие и нелегални хора. Тѣ вършатъ това срещу заплащане, но и съ съзнанието, че подпомагатъ едно дѣло, насочено противъ общия угнетитель — турчина. Меласъ, възмутенъ отъ всичко това, въ едно писмо до жена си, говорейки за единъ куриеръ, Георгисъ, отъ Палеокастро, пише:

„Той повѣрително ни съобщи, че преди нѣколко дена е прекаралъ презъ Богоцко значително количество пушки за българитѣ. Той не мисли, че е направилъ нѣщо лошо, понеже — казва — българитѣ се борятъ за свобода и, както сами тѣ твърдятъ, „ние се боримъ, а гърцитѣ ще ни се радватъ". Както виждашъ, дори и тукъ тѣзи безобразници сж работили. Тукъ сжщо трѣбва непремѣнно да се поработи отъ страна на мѣстнитѣ ни хора, но и отъ страна на Гърция. Безъ съмнение, тукъ българитѣ не преследватъ завоевателни цели, но ухажватъ селянитѣ зарадъ превоза на своето оржжие. Прочее, всѣкидневно тукашнитѣ хора се намиратъ въ сношение съ българитѣ, тогава, когато съ насъ не ги свързва нищо. Азъ, разбира се, развихъ предъ него (куриера) всичкото си ораторско изкуство и, повидимому, той за първи пѫть слушаше и гръцката редакция за българскитѣ освободители"[1].

За забелязване е, че мжкитѣ и лишенията на дружината сж най-голѣми въ тази именно неорганизирана область — отъ гръцката граница до костурско. Минали отсамъ на 7 мартъ, тѣ едвамъ на 13 мартъ стигатъ въ Богоцко — последното чисто гръцко село по тая посока — и на 15 с. м. — въ Чуриловския монастиръ. Но дори и въ тази область най-ценни услуги при търсене на мѣстни куриери, храна и пр. указва на андартитѣ гъркоманинътъ Павле Кировъ (Павлосъ Киру), ученикъ на Коте, многажди прескачалъ, като четникъ, гръцката граница. Въ Чуриловския монастиръ дружината гостува у игумена Григорий, гъркоманинъ отъ с. Чурилово, довѣренъ човѣкъ на Каравангелисъ, „съ неугасима ненависть къмъ българитѣ, противъ които

[1]) Пакъ тамъ, стр. 220 — 221.

води бѣсна война“ [1]). Отъ Чуриловския монастиръ ги подема единъ водачъ отъ с. Черновища, изпратенъ имъ отъ Каравангелисъ, и презъ Шестеово и Черновища ги прехвърля въ Габрешъ. Оттукъ нататъкъ разпорежда вече Коте, който има своитѣ приятели и ятаци по селата. Куриери, храна, посрѣщане и изпращане, караулене — когато андартитѣ сѫ настанени на квартири вѫтре въ селата — всичко става при образцова точность и редъ, и извиква възторзитѣ на Павлосъ Меласъ [2]). И всичко това Меласъ го отдава на организаторския талантъ и на авторитета на Коте (Котосъ), безъ да подозира, или като умишлено премълчава, че въ посетенитѣ села хората се придържатъ за единъ редъ, на който организацията ги е научила. Коте подбира по селата и хората, предъ които офицеритѣ обясняватъ целитѣ на андартската акция. Това сѫ отдѣлни по-фанатизирани гъркомани, лични приятели на Коте и на неговитѣ момчета, разни недоволници отъ строгоститѣ на организацията или роднини и близки на наказани отъ комитета лица. Ораторитѣ се обясняватъ чрезъ преводачи, понеже мѣстнитѣ „елини“ не разбиратъ езика имъ. Въ с. Черновища, предъ дванадесеть „първенци“, повикани отъ Коте, Пирзасъ отъ Леринъ превежда речитѣ, произнесени отъ Кондулисъ и Меласъ. Въ едно отъ писмата до жена си, Меласъ дава въ резюме речьта, която е произнесълъ предъ този „македонски парламентъ“:

„Братя, ние, които дойдохме отъ Атина, за да ви помогнемъ, донесохме съ себе си само любовь, патриотизъмъ и юначество; само съ тѣхъ и съ пушкитѣ, които ще ви донесемъ, ако си поискате, ще ви помогнемъ да се защитите противъ безчестията на българитѣ, а, ако стане нужда, и противъ безчестията на турцитѣ. Ние нѣма да ви насилваме да ни последвате, както направиха съ васъ българитѣ. Тѣ ви заставяха да си продавате воловетѣ, за да имъ давате пари за пушки. Но следъ като ви взимаха паритѣ, не само пушки не ви даваха, но презъ лѣтото ви дигнаха на сила, само и само да покажатъ предъ Европа, че Македония е българска и е цѣла възстанала. И следъ като си направиха по този начинъ кефъ, оставиха турцитѣ да ви изгорятъ селата. Ние ще дадемъ безъ пари пушки на ония, които ни поискатъ. Но ще обичаме и ще закриляме и онѣзи, които не ще ни поискатъ. Ние нѣма да вадимъ очи, нито ще рѣжемъ уши, нито ще обесимъ нѣкого. Но ако единъ нашъ бѫде убитъ, ще убиваме веднага единъ виновникъ-врагъ. Нѣма да се криемъ като подлецитѣ Сарафовъ, Чекаларовъ и др., а ще се биемъ гърди съ гърди и ще мремъ първо ние и после вие. Нашата политика презъ тази година е следната: Трѣбва да попрѣчимъ на българитѣ да вършатъ пакъ злодеянията и да повторятъ ланското лъжевъзстание, защото цѣлиятъ свѣтъ е на пѫть да признае, че тукъ има само българи. Това трѣбва да стане тази година, а догодина можемъ да поработимъ и за свободата“ [3]).

---

[1]) Пакъ тамъ, стр. 236 — 237.
[2]) Пакъ тамъ, стр. 252.
[3]) Пакъ тамъ, стр. 244—255.

Почти въ всѣко село офицеритѣ посещаватъ църквата и училището, разпитватъ учителитѣ за обучението, разпитватъ децата и имъ раздаватъ шекерчета, локуми и дребни монети. Меласъ е крайно огорченъ, загдето децата не разбиратъ четеното. „Всички заедно посетихме училището. Учителтъ говори доста лошо гръцки. Той накара децата да попѣятъ. Не разбрахме дали езикътъ бѣше македонски или гръцки. Всички ученици знаятъ да четатъ и да пишатъ, но нито едно не знае да говори, а едно или две разбиратъ само малко“ [1]). Меласъ е още повече огорченъ отъ това, че „ни една отъ женитѣ не приказва гръцки“ и затова трѣбва „на всѣка цена да се постигне, щото момичетата да посещаватъ училището“ [2]). Той прави пропаганда съ заплащането на всичко, което се взима за храна [3]), съ разни дребни благодеяния и подаръци. „Научихъ и малко македонски думи и ги казвамъ на женитѣ, на майкитѣ особено, и тѣ сж въ възторгъ отъ мене. Едно петаче тукъ, едно шекерче тамъ, една добра дума, една цѣлувчица на децата привличатъ винаги родителитѣ, които съпоставятъ гърцитѣ съ българитѣ“ [4]). Въ с. Оровникъ пъкъ той обещава на гъркоманския попъ Стефанъ, който е и учитель въ селото, пари за ново расо, ако успѣе да увеличи броя на ученицитѣ си [5]). Съ една речь, Меласъ изпъква като изкусенъ демагогъ и подкупникъ.

Между 16 и 25 мартъ офицеритѣ посетиха селата Габрешъ, Черновища, Руля, Бирима, Желево и Оровникъ. Презъ време на обиколката си тѣ сж непрекжснато въ връзка съ Каравангелисъ (който въ Руля имъ изпратилъ тютюнъ, овощия, вино и една кадифена капа за Меласъ) [6]) и съ консулството въ Битоля. Въ Оровникъ Ионъ Драгумисъ имъ съобщава съ шифровано писмо отъ Битоля, че турската легация научила за обиколката на Кондулисъ и на Меласъ изъ костурско и направила постжпки предъ гръцкото правителство и че, за да разпръснатъ съмненията на турцитѣ, необходимо е двамата офицери да се върнатъ колкото може по-скоро въ Гърция. Пръвъ заминава Меласъ, натовареиъ отъ другаритѣ си да направи докладъ до министерството. На 25 мартъ той потегля, преоблѣченъ, за Битоля, кждето се настанява въ гръцкото консулство и се вижда съ Ионъ Драгумисъ. Придруженъ отъ консулския чиновникъ Агорастосъ, Меласъ отпжтува съ чуждъ паспортъ за Солунъ [7]). Отъ Солунъ, съ грижитѣ пакъ на гръцкото консулство, Меласъ взе парахода за Пирея [8]).

[1]) Въ с. Руля (пакъ тамъ, стр. 247)
[2]) Пакъ тамъ, стр. 248.
[3]) „Всѣкжде плащаме за всйчко и това прави най-добро впечатление“ (пакъ тамъ, стр. 2 2).
[4]) Пакъ тамъ, стр. 258.
[5]) Пакъ тамъ, стр. 267.
[6]) Пакъ тамъ, стр. 255.
[7]) Пакъ тамъ, стр 271.
[8]) Пакъ тамъ, с р. 274.

*

Не много време следъ доклада, подписанъ и отъ четирмата офицери, членове на разузнавателната мисия, м-ръ председателътъ получава другъ отдѣленъ докладъ отъ Папуласъ и Калакотронисъ, и то съ противоположни заключения. Докато въ общия докладъ се изтъкваше, че въоржената пропаганда въ Македония е, при опредѣлени условия, възможна, въ доклада на двамата се твърдѣше, че почвата за четнишка дейность е досущъ неблагоприятна и че е невъзможно да бждатъ българитѣ измѣстени отъ позициитѣ, които сж извоювали. Неизяснени останаха причинитѣ, които сж накарали Папуласъ и Калакотронисъ да промѣнятъ коренно първоначалното си мнение. Както и да е, противоречието между анкетьоритѣ наложи на Теотокисъ да отзове и останалитѣ членове на мисията. Възмутенъ отъ двойственото поведение на двамата си другари, Меласъ оскърби при първа среща Калакотрониса, който пъкъ му изпрати веднага секундантитѣ си. Дуелътъ между двама офицери, принадлежащи на две отъ най-знатнитѣ атински семейства, бѣ изнесенъ и въ печата и предизвика сензация въ гръцкото общество[1]).

Правителството и щабътъ на армията усвоиха въ края на краищата препоржкитѣ на Кондулисъ и Меласъ. По официално указание, при комитета, председателствуванъ отъ Калапотакисъ, се учреди и „върховенъ съветъ", въ състава на който, покрай тримата членове на комитета (Д. Калапотакисъ, Т. Балтаджисъ[2]) и И. Ралисъ), влѣзоха още П. Т. Политисъ и Сораглусъ. Въ гръцката столица се основаха по това време и разни други дружества за подкрепа на андартската акция въ Македония.

Вжтре въ Турция върховното ржководство на акцията се повѣри на самитѣ консули, въ тѣсно разбирателство съ мѣстнитѣ владици. Наложи се, прочее, консулскитѣ постове да се повѣрятъ на дейни и предани на андартското дѣло лица, макаръ и не отъ кариерата. Назначенията засегнаха и нѣкои по-важни градове въ България, като Пловдивъ и Бургазъ, за да бждатъ наличнитѣ сили на елинизма въ Княжеството сжщо използувани за терористическата пропаганда въ Македония. Като такива консули бѣха изпратени: въ Битоля — Калергисъ (зетъ на стария Драгумисъ), въ Сѣръ — Сахтурисъ, въ Пловдивъ — Коромиласъ[3]), въ Бургазъ — Матлисъ и пр. Въ Бургаското консулство бѣ пре-

[1]) Пакъ тамъ, стр. 276.

[2]) Застрелянъ следъ малоазиатската катастрофа заедно съ други членове отъ кабинета на Гунарисъ.

[3]) Л. Т. Киселинчевъ, познавачъ на гръцкитѣ работи, изследвалъ по гръцки източници развоя на андартското движение, пише: „Коромиласъ престоя въ Пловдивъ близу една година, презъ което време непрестанно работѣше за гръцкото дѣло въ Македония и то предъ очитѣ на всички официални власти въ България, които, за голѣмо съжаление, не пожелаха да повѣрвятъ на даванитѣ сведения за неговата особа и за деянията му отъ добри българи въ вжтрешностьта на Македония". (Гърцитѣ преди и следъ Илинденското възстание" — Сб. „Илиндень", 1927 г., стр. 42—.0).

мѣстенъ като чиновникъ и Ионъ Драгумисъ. На Коромиласъ бѣ повѣрено общото ржководство на акцията. Въ това си качество той, преди да заеме консулския си постъ, посети най-виднитѣ политически личности въ Атина, за да постигне пълно единение на гръцката общественость по тази проблема. Само престарѣлиятъ Т. Делиянисъ, м-ръ председатель презъ нещастната гръцко-турска война, се противопостави на първо време, сочейки рисковетѣ на предприеманата акция.

Освенъ това, Коромиласъ подбра единъ щабъ отъ офицери, измежду най-способнитѣ въ гръцката армия, на които възложи да проучатъ предварително, по райони, Македония, за да могатъ по-после да поематъ непосрѣдственото ржководство на противобългарската борба. Първитѣ ангажирани отъ него офицери бѣха: капитанитѣ — Мораитисъ, Куревелисъ и Влахоянисъ, поручикъ К. Мазаракисъ, подпоручицитѣ — Ексадактилосъ и Какавосъ, морскиятъ офицеръ Какулидисъ и жандарм. подпоручикъ Спиромилиосъ. Преди да заминатъ за Македония и се настанятъ подъ други имена, като чиновници по гръцкитѣ консулства, тѣ се явиха предъ командуващия армията, престолонаследника князъ Константинъ, който ги насърдчи съ думитѣ: „Отечеството очаква много отъ васъ и, увѣрявамъ ви, нѣма да забравя това, което ще направите", — както пише единъ отъ тѣзи офицери — поручикъ К. Мазаракисъ (по-сетне капитанъ — Акритасъ) въ една своя статия [1]). Подборътъ на офицери за Македония продължи непрестанно и презъ следващитѣ години. Мнозина отъ тѣхъ, преди заминаването си, изучаваха топографията и народностната статистика на Македония, а нѣкои вземаха уроци и по български езикъ [2]). Въ вжтрешностьта офицеритѣ се настаняваха не само по консулствата, но още и като директори и учители по училищата, търговци, комисионери — изъ разни центрове, и дори като игумени на монастири [3]).

Следъ известно престояване въ Пловдивъ, Коромиласъ бѣ назначенъ за генераленъ консулъ въ Солунъ и презъ лѣтото на 1904 г. зае новия си постъ. Тукъ, окржженъ отъ своя офицерски щабъ, той застана начело на андартското движение и го води съ рѣдка енергия и упоритость, но и

---

[1]) „Македоникосъ агонъ", 1903—1908 г. („Македонска борба", 1903—1908 г.) отъ генералъ К. И. Мазаракисъ Енианъ. Атина, 1937 г., стр. 56.

[2]) Пакъ тамъ, стр. 12: „Ние останахме да изучаваме етимологическитѣ статистики при Министерството на външнитѣ работи и българския езикъ съ учитель, нѣкой си Илия отъ Загоричане".

[3]) Мазаракисъ привежда следнитѣ случаи (стр. 17): офицерътъ Цироянисъ, училищенъ директоръ въ Струмица, Клитосъ — търговецъ въ Гевгели, Анагностакосъ — игуменъ на монастира при Ошани и „други, настанени по-късно въ Лозенградъ, Одринъ, Драма, Пангеонъ, Кавала, Ксанти и постепенно навсѣкжде, кждето имаше поробенъ елинизъмъ".

съ още по-рѣдка патриотическа безочливость. Разкрития следъ разкрития дойдоха да установятъ, че цѣлата терористическа дейность на гръцкитѣ комитети и чети въ Солунския санджакъ се вдъхновява и ржководи отъ гръцкото генерално консулство. Консулското тѣло въ Солунъ взе да негодува. Високата порта се принуди да направи многократни постжпки въ Атина. Коромиласъ не се стрѣскаше и можа да се задържи на солунския си постъ чакъ до края на 1907 година.

ДѢЛОТО НА ПАВЛОСЪ МЕЛАСЪ

Екскурзия въ кожанско. — Мѣстнитѣ гърци не сж достатъчно българомразци. — Преговори съ професионални разбойници. — Къмъ костурско съ собствена чета. — „Началникъ на всички чети въ костурско и битолско". — Предъ първия актъ на отмъщение. — Ултиматумъ до стребренци. — Двойно убийство въ Прекопана. — Меласъ гони и власитѣ. — Среща съ аскера въ Нередъ. — Меласъ изоставенъ отъ другаритѣ си. — Сражение съ българската чета. — Походъ въ Статица. — Меласъ пакъ изоставенъ. — Убийството на „полубога". — Обвинителниятъ докладъ на пленения „лъвъ". — Духовниятъ образъ на гръцкия националенъ герой

Презъ м. юлий 1904 г. Меласъ предприе втората си екскурзия въ Македония. Взелъ 20 дни отпускъ отъ Министерството на войната и снабденъ съ чуждъ паспортъ, той, придруженъ само отъ Ат. Пирзасъ, пристигна на 18 юлий въ Кожани, като „търговецъ на добитъкъ". Цельта на тази негова обиколка бѣ: да стегне комитетитѣ на „Отбраната" въ най-южната часть на Македония, да натовари по-важнитѣ центрове съ вербуването на четници и съ тѣхната издръжка, да уреди канали, и пр. Той се натъква на голѣми мжчнотии, понеже тамошнитѣ гърци сж „много ентусиазирани, но и много страхливи" [1]). Държатъ го цѣли дни изолиранъ въ отстранени и необитавани квартири и го посещаватъ, почти изключително, презъ нощьта. Изглежда, отъ друга страна, че предлаганата имъ борба противъ българитѣ съвсемъ не ги въодушевлява:

> „Както си живѣятъ безгрижно всрѣдъ семействата си и отдадени на занятията си, изведнажъ имъ се прави предложение да излѣзатъ противъ българитѣ. Колебанията имъ сж естествени, понеже стжпката за тѣхъ е равносилна на заточение, а ако бждатъ заловени, очаква ги доживотенъ затворъ. Не е лесно, прочее, да се намѣрятъ веднага хора, преди да се подготви предварително почвата, т. е. да се осигурятъ срѣдства за издръжка на семействата имъ, да се фанатизиратъ малко и, главно, да разбератъ за какво се касае" [2]).

---

[1]) „Павлосъ Меласъ", биография, стр. 321.

[2]) Пакъ тамъ, стр. 322.

Издържатъ се не само семействата на хората, но и самитѣ четници получаватъ месечна заплата. Кожанскиятъ комитетъ опредѣли по три лири месечно и по една лира за екипировка на всѣко момче[1]). Въ Кожани Меласъ се срѣща съ „прочутия разбойникъ Караливаносъ“ [2]) и другаря му Визвикисъ. Караливаносъ, разбойникъ и турски потераджия, е осѫденъ за разни злодеяния отъ гръцкитѣ сѫдилища и търсенъ отъ гръцкитѣ власти. При все това, Меласъ намира, че „не е лишенъ и отъ нѣкои благородни чувства“ и се пазари съ него, за да го ангажира. Караливаносъ, който е „голѣмъ патриотъ“ желае да тръгне съ Меласъ, но иска, освенъ помилване, „за да може да се прехвърля и въ Гърция“, и 100 лири за семейството си.

*

Меласъ се върна на 3 августъ въ Атина, за да се представи въ частьта си. Той е напълно доволенъ отъ новия ходъ на комитетскитѣ работи и отъ назначението на Коромиласъ за ген. консулъ въ Солунъ. Петь малки чети — на Каудисъ, Бакалосъ, Кокиносъ, Хасотисъ и Бурасъ — организирани отъ Комитета, бѣха изпратени къмъ срѣдата на августъ въ Македония. Меласъ сѫщо се готви да замине, тоя пѫть вече като върховенъ началникъ на всички чети въ костурско и битолско. Приготовленията ставатъ въ Лариса. Тамъ сѫ събрани 34 момчета — десетина критяни, 4 отъ Кожани и отъ Сятища, 12 отъ Тесалия, Пирзасъ, Качамакосъ и др. Меласъ е вѣрващъ християнинъ и то *православенъ* — въ противоположность на българитѣ, които за него сѫ врагове на религията[3]) — и за това нарежда клетвополагането на хората му да стане отъ свещеникъ. Между другитѣ напѫтствия, той — културенъ човѣкъ и естетъ — поиска отъ тѣхъ да се стрижатъ и бръснатъ колкото е възможно по-често; та „да не плашатъ хората съ своитѣ дивашки лица, каквито обикновено представляватъ българскитѣ разбойници“ [4]).

Този втори походъ на Меласъ до костурско бѣ пълненъ съ мѫки и злополучни приключения и то не поради гонения

---

[1]) Пакъ тамъ, стр. 323.

[2]) Пакъ тамъ, стр. 324.

[3]) „Говорейки на момчетата си, — пише Меласъ въ едно писмо до жена си, — казахъ имъ, че като основа въ войната, която предприемаме, трѣбва да иматъ религията, понеже българитѣ се нахвърлятъ преди всичко на нея“. („Павлосъ Меласъ“, стр. 399).

[4]) Пакъ тамъ, стр. 335.

отъ неприятель, а поради липса на опитни куриери и на сигуренъ каналъ. Прехваленията куриеръ Качамакосъ, старъ разбойникъ, влахъ, се оказа твърде лошъ водачъ, и Меласъ съ мжка си спомня за вещината и връзкитѣ на гъркоманина Павле Кировъ, който ги е предвождалъ първия пжть. Четата е заставена да си служи съ случайно заловени овчари и пжтници. Храни се нередовно, често гладува и се чувствува щастлива, когато намѣри нѣкоя колиба, за да се запази отъ непрестаннитѣ дъждове. Когато пъкъ се приближи до нѣкое гръцко село, жителитѣ, отъ страхъ, бързатъ да я снабдятъ съ храна въ планината и да я изпратятъ по живо по здраво. Заставена твърде често да прави крайно изнурителни отклонения отъ пжтя и да се връща назадъ, четата взе разстоянието отъ границата до Костурачъ за цѣли 11 дни — отъ 28 августъ до 8 септемврий. Колкото за реда и дисциплината, тѣ сжщо не бѣха образцови. На два пжти се случи спещи четници да останатъ на бивака, безъ да бждатъ събудени отъ другаритѣ, та ставаше нужда после да се изпращатъ овчари да ги търсятъ изъ планината. Ето равносмѣтката на личния съставъ, която самъ Меласъ прави въ дневника си на 11 септемврий 1904 г. въ с. Богоцко: „До тоя часъ се принудихъ да разпустна три момчета, поради заболяване. Шестима избѣгаха още преди да минемъ границата, щомъ си взеха паритѣ (т. е. заплатитѣ си, б. а.). Единъ ни предаде и другъ избѣга, безобразникътъ, като отнесе и оржжието си“ [1]).

Както и да е, Меласъ е вече въ сжщинска Македония, т. е. въ оная нейна часть, която е населена съ „българогласни елини“ — екзархисти и патриаршисти — и която той съ своитѣ андарти е дошелъ да спечели за елинизма. Меласъ е жертва на угризения. Предстои му вече *работа*, т. е. проливане на кръвь. Той се отдѣля въ старинната църква на Чуриловския монастиръ и „самъ всрѣдъ тъмнината, плаче отъ отчаяние“, виждайки напреде си „само убийства, диви и подли, опустяване на семейства, отчаяние на родители, синове, сестри“. Но постепенно той се съвзема и отива да потърси Пирзасъ, предъ когото изповѣдва мжката си. Леринскиятъ гъркоманинъ храни такава ненависть къмъ „злодеитѣ“, че успѣва да ободри и да успокои съвършено своя началникъ.

На другия день идва албанецътъ Зиси, потераджия отъ Елеово, съ нѣколко момчета и повежда андартитѣ къмъ родното си село. На 24 септемврий Меласъ е въ гората надъ Стребрено, кждето той обмисля своя пръвъ „актъ на отмъщение“. Преди нѣколко месеца организацията бѣше премахнала добре-известния ни потераджия Вангелъ — съпжтника на войската при потушаването на възстанието. На Меласъ сега

[1]) Пакъ тамъ, стр. 409—410.

предстои да отмъсти за Вангела, като се убиятъ „трима злодеи“ и да върне селото къмъ „православието“. Презъ деня въ ржцетѣ на четата попадатъ нѣколцина селяни, между които и Сидеръ, „единъ отъ осжденитѣ на смърть злодеи“, и неговото дете. Меласъ залъгва детето съ хлѣбъ и дребни турски монети, приказва кротко и съ другитѣ пленници, за да ги успокои. И докато всички други се радватъ, че „злодеитѣ“ сами имъ паднаха въ ржцетѣ, Меласъ е „погнусенъ отъ собственото си лицемѣрие“ и „не може да възпре сълзитѣ си“ [1]). Привечерь самъ той предлага на Сидера да прати въ селото детето си, за да донесе 50 лири, ако иска да спаси живота си — хитрость, за да не присжтствува детето на убийството на своя баща.

Съ каква лекомислена прибързаность става осжждането на смърть се вижда отъ сценитѣ, които презъ нощьта се разиграха вжтре въ самото село. Меласъ нарежда да се изловятъ по кжщитѣ имъ още двама, сжщо осждени на смърть. Единиятъ е намѣренъ, но другиятъ, Аргиръ Петровъ, не се оказва у дома. Въ тоя часъ се явява, плачеща, предъ Меласъ самата вдовица на убития отъ организацията попъ Димитъръ и му обяснява, съ помощьта на преводачъ, че заловенитѣ не сж виновни и не бива да се пролива кръвь въ селото, понеже могатъ да пострадатъ после всички, и че единственіятъ виновникъ, убиецътъ на мжжа й, Аргиръ Петровъ, е избѣгалъ. Меласъ решава да използува случая да обърне селото въ патриаршийско и за тази цель изправя двамата пленници предъ сждъ. Въ присжтствието на всички селски старейшини, той ораторствува по разни въпроси — „за религията, за патриарха, за отечеството, за Гърция, за тиранията на българитѣ и за хиляди други нѣща, назовавайки старейшинитѣ *братя*“. После се обръща къмъ пленницитѣ и имъ казва, че сж осждени на смърть, но той отлага наказанието, за да имъ даде възможность да се покаятъ. Осжденитѣ треперятъ и заявяватъ, че не искатъ да бждатъ схизматици. Тогава Меласъ се обръща къмъ всички и имъ дава следния ултиматумъ:

Въ срокъ отъ десеть дни една депутация, съставена отъ двамата обвиняеми и отъ други трима, ще отиде въ митрополията и ще изяви подчинение, ще поиска връщането на патриаршийския свещеникъ и пр.

„Обещаха ми го. Поискахъ да се закълнатъ предъ иконата и се заклеха, че ще останатъ вѣрни на православието и ще отблъсватъ българитѣ и тѣхнитѣ предложения. Азъ, пъкъ, обещахъ, че ще се движа наоколо, за да ги защищавамъ. Но, ако нѣкой престжпи доброволно дадената си клетва, за него нѣма вече да има милость“.

У Ст. Раптисъ е помѣстенъ изцѣло (стр. 407—428) докладътъ на Меласъ до централния комитетъ въ Атина. (Часть отъ

[1]) Пакъ тамъ, стр. 414.

сжщия докладъ е помѣстенъ и въ биографията на Меласъ, стр. 433—435). За направеното въ Стребрено Меласъ пише:

„Нѣкои отъ горнитѣ искания се изпълниха, но ако не се изпълнятъ всички вжтре въ казания срокъ, тогава ще бждатъ убити нѣкои отъ по-опаснитѣ членове на разтурената комисия, на които, следъ залавянето имъ, подарихъ живота, само подъ такива условия".

Следъ този подвигъ Меласъ се срѣща съ Капетанъ Зиси отъ Елеово и му предлага да нападнатъ четата на българския войвода Тане, който се намиралъ въ Айтосъ. Зиси отказва да го придружи — „той още се бои да удари открито българитѣ". „За втори пжть моитѣ планове се осуетяватъ, поради липсата на готовность у мѣстнитѣ хора. Скърбя страшно за това, но и ги оправдавамъ, нещастнитѣ. Тѣ иматъ грозенъ страхъ отъ българитѣ. Освенъ това моята малка сила не имъ пълни окото", — пише Меласъ на жена си[1]).

На 17 септемврий четата навлиза ненадѣйно въ с. Прекопана, причаква свещеника Никола и учителя Кондевчевъ, когато тѣ се връщали отъ едно погребение, и ги екзекутирва. Въ писмо до жена си, Меласъ казва, че тѣ били „страшилища за околностьта" и имъ преписва цѣлъ редъ мними убийства и звѣрства. Човѣшкото чувство у него пакъ възстава срещу „жестокия дългъ". Той дори плаче отъ мжка и увѣрява жена си, че „е видѣлъ само залавянето на убититѣ", т. е., че не е изцапалъ ржцетѣ си съ тѣхната кръвь[2]).

[1]) Пакъ тамъ, стр. 421—422.

[2]) У Стаматисъ Раптисъ (стр. 12 23) това двойно убийство е предадено съ потресни подробности, характерни за андартския садизъмъ.

Попътъ и учителъ сж заловени и поведени къмъ гората. Началницитѣ, Пулакосъ и Меласъ, нареждатъ да се свърши съ пленницитѣ. Стариятъ андартъ Барба Андреа съ нѣколко момчета се заема да изпълни нареждането. Чуватъ се гърмежи. Следъ малко Барба Андреа се затича при началницитѣ и, засмѣнъ, успоявайки ги, имъ казва:

„Ако щете, повѣравйте, нашиятъ приятель, попътъ, се вампиряса и търти да бѣга".

Андартътъ Боланисъ дообяснява, че попътъ взелъ да имъ се моли да го пустнатъ срещу две хиляди лири, а на капитанитѣ да занесатъ косата и брадата му, като доказателство, че сж изпълнили мисията си. Въ отговоръ на това Барба Андреа му нанесълъ въ гърдитѣ три удара съ ножъ, и попътъ се повалилъ на снѣга, който зачервенѣлъ отъ кръвь. Учителя пакъ го „скопосалъ" Скалидисъ.

— И после?

— Тукъ е най-куриозното. Току-що потеглихме, Николудисъ се обърна и ни каза: „Абе, попътъ, попътъ! Ето го, ето го!" Обърнахме се всички и видѣхме, че попътъ наистина търчи като призракъ къмъ селото. Прекръстихме се.

— Че време за молитва ли бѣше, или?. . .

— Имайте търпение. Въ туй време Николудисъ гръмна и го повали наново.

— Ами, ако не е умрѣлъ?

— Сега нека ви разправи Барба Андреа.

Всички се обърнаха къмъ стария си другарь.

— Търпение,—каза имъ Барба Андрея.—Азъ съмъ старъ, и не мога хемъ да вървя, хемъ да разправямъ. Ако искашъ, господинъ началникъ, заповѣдай да спремъ, и ще видишъ, какъвъ подаръкъ ти нося (к. н.).

Момчетата го заобиколиха, той свали гуната и взе да рови нѣщо въ раницата си.

— Не го направихъ за друго, но като видѣхъ, че три удара съ ножъ не му стигнаха, рекохъ да се осигуримъ съвсемъ, и . . .

Безъ да довърши думата си, той измъкна отъ раницата главата на попа.

— Ай да оързаме сега! — каза началникътъ, извърна се и ускори стжпкитѣ си, желаейки, сякашъ, да се отдалечи отъ мѣстото на тази сцена.

Другитѣ момчета гледаха още Барба Андреа, държещъ още въ протегнатата си ржка глав та, отъ която капѣше кръвь.

Барба Андреа, съ видъ на сждия, чието лице освѣтляваше присжтствуващата богиня Немезида, каза:

— Всѣки споредъ дѣлата си.

И хвърли надалеко това доказателство за края на живота на единъ пъкленъ и долофонъ български духовникъ.

Подъ впечатлението на двойното убийство, Меласъ събира старейшинитѣ и други селяни, и имъ дава сѫщия ултиматумъ, както и въ Стребрено:

„Съ горещо слово имъ препоржчахъ да се върнатъ въ православието. Запитахъ ги да ми кажатъ свободно, дали съвѣстьта и убежденията имъ сѫ български, като имъ заявихъ, че ще ги уважа, ако сѫ такива, но и нѣма да позволя никому да заставя чрезъ натискъ гърцитѣ да се отцепватъ отъ православието. Нещастницитѣ, едни подъ действието на страха отъ убийство на съселянитѣ имъ, други съ чувство на искрено задоволство ме увѣриха, че въ душата си никога не сѫ прегърнали ни схизмата, ни българскитѣ разбирания и че ще направятъ съ готовность, каквото имъ заповѣдамъ. Тогава имъ казахъ, че искамъ отъ тѣхъ, първо, да дадатъ клетва за вѣрность и преданость къмъ православието и, второ, да подадатъ за това заявление до каймакамина и до митрополита. Предъ последния да се явятъ най-късно въ десетдневенъ срокъ и да поискатъ да имъ се изпратятъ учители и свещеници гърци. Заявихъ имъ сѫщо, че ако нѣкой, следъ дадената клетва, се отрече, ще го смѣтамъ за българинъ и клетвопрестжпникъ и ще го накажа“ [1]).

Меласъ смѣта за престжпници, заслужаващи наказание не само „българогласнитѣ“, които не желаятъ да бѫдатъ подъ патриаршията и да се назоваватъ гърци, но и осъзналитѣ се власи. И си служи спрямо власитѣ съ сѫщитѣ насилнически срѣдства, макаръ че тѣ още нѣматъ свои чети и комитети и не сѫ убили нито единъ гръцки свещеникъ или учитель. Ето какво пише той на жена си (25 септемврий 1904 г.) за стореното отъ него въ влашко-албанското село Бѣлкаменъ:

„Въ чисто гръцкото село Бѣлкаменъ задължихъ седемь родители да оттеглятъ седемтѣ си деца отъ ромънското пропагандаторско училище. Ромънския учитель, който е сѫщевременно и комитаджия, задължихъ да си върви вжтре въ една седмица, ако иска да остане живъ, и той си отиде още на другия денъ“ [2]).

*

Отъ Бѣлкаменъ Меласъ се отправя къмъ Нередъ, за да унищожи „петь чудовища“ [3]). Въ Нередъ андартитѣ се натъкнаха за пръвъ пжть на войска и пострадаха. Случката е разказана отъ самия Меласъ въ две различни редакции. Въ официалния му докладъ [4]) е казано, че въ момента, когато андартитѣ излизали отъ квартирата си, за да отидатъ на площада, кѫдето се намирали осѫденитѣ на смъртъ лица „заедно съ десеть други въоржжени български комити“, забелязали при входа на селото войска отъ стотина пехотинци и 30—40 конници. „Желаейки да избѣгне сблъскването съ турцитѣ“, Меласъ заповѣдалъ на момчетата си да хванатъ планината, но „за нещастие, бѣхме забелязани отъ турцитѣ,

[1]) Изъ доклада на Меласъ. (Ст. Раптисъ, стр. 409—410).
[2]) „Павлосъ Меласъ“, стр. 429.
[3]) Пакъ тамъ, стр. 428.
[4]) Обнародванъ отъ Ст. Раптисъ, стр. 411—412.

които откриха чèста стрелба по насъ и раниха смъртоносно Капетенопулосъ", аптекарь въ Битоля и членъ на управителния съветъ на „Отбраната".

Въ писмото до жена си Меласъ е по-подробенъ и по-искренъ. Въ него не се споменава за никакви „въоръжени български комити" на селския площадъ. Сутриньта, на 19 септемврий, цѣлата чета е събрана въ една кѫща и се готви да се втурне къмъ площада и да излови „чудовищата", които по това време се намиратъ въ селското кафене. Но андартитѣ съглеждатъ войската и става ето какво:

„Преди да успѣя да ги задържа, 5—6 души, неопитни и страхливи отъ четата ми, отварятъ вратата и тичатъ къмъ близката планина; последватъ ги всички. Въ кѫщата оставамъ само азъ и Стратинакисъ. Когато стигнахъ и азъ въ политѣ на плание ната, всички се бѣха вече разпръснали, а нѣкои се бѣха вечѣ отдалечили толкова много, че за мигъ ги взехме за комити"[1]

По-нататъкъ турцитѣ отъ селото откриватъ огънь по Меласъ, който, отстѫпвайки, срѣща Капетенопулоса, съвсемъ отмалѣлъ и останалъ самъ. Капетенопулосъ е раненъ. Меласъ го отвежда на прикрито мѣсто и вика оттамъ на помощь другаритѣ, но „тѣ не идватъ".

„Едничъкъ храбриятъ Ламбриносъ идва и съ него вдигаме. ранения и го скриваме въ единъ гѫсталакъ. Нѣмамъ никакъвъ цѣръ, да му оставя. Казвамъ му да бѫде куражлия и че ще се върна назадъ. Продължавамъ съ Ламбриносъ. Турцитѣ не настѫпватъ, но стрелятъ отъ сигурни мѣста. За щастие, пада гѫста мъгла и ни покрива. Спираме всички надъ Нередъ. Решенъ съмъ да слѣза наново въ селото, но привечерь едни жени ни казаха, че вой ката останала и поставила кораули. Прочее, заминавамъ веднага (следъ като казахъ на женитѣ да отидатъ и да намѣрятъ ранения) за да му изпратя помощь отъ другаде[2]).

Разбира се, отъ нийде никаква помощь не бѣ изпратена и членътъ отъ управителния съветъ на Битолския комитетъ е издъхналъ въ гѫсталака, обладанъ, сигурно, отъ недобри чувства спрямо андартитѣ и тѣхното „другарство".

Предадохме доста обширно нередската случка отъ 19 септемврий 1904 г., за да послужатъ дветѣ описания на Меласъ, първо, като приносъ къмъ характеристиката на този благороденъ българоядецъ и, второ, като отговоръ на гръцкитѣ писания за българската страхливость. Въ цѣлата андартска литература се говори съ презрение и надменность за „храбростьта" на комитаджиитѣ предъ беззащитни хора и за тѣхното малодушие предъ въоръжени противници. „Българитѣ сѫ майстори въ бѣгането", — пише Йонъ Драгумисъ[3]). Меласъ все се оплаква на жена си, че не му се удава да се удари съ комитаджиитѣ, понеже тѣ все се криятъ.

[1]) „Павлосъ Меласъ", стр. 430—431.
[2]) Пакъ тамъ, стр. 431—432.
[3]) „Кръвь на герои и на мѫченици", стр. 22.

Ст. Раптисъ, когато тукъ-тамъ признава у българскитѣ комити храбрость, прави го само за да възвести още повече неудържимия устремъ и юначеството на тѣхнитѣ победители — андартитѣ. Човѣкъ, обаче, мжчно би могълъ да си представи „по-майсторско бѣгане“ отъ това на андартитѣ при нередската случка или отъ безспирното бѣгане на гръцкитѣ войски презъ 1897 г. въ Тесалия, тъй както е то описано отъ сжщия Меласъ[1]). Андартитѣ въ Нередъ оставятъ началника си самъ-самичъкъ и бѣгатъ въ планината. Тѣ не помислятъ и после да улеснятъ поне съ единъ изстрелъ отстжплението на началника си и само единъ отъ тѣхъ се отзовава на виковетѣ на Меласъ и идва да помогне на ранения Капетенопулосъ! Струва ни се, че българска чета, съ войвода отъ ранга на Меласъ, би проявила повече самообладание и по-голѣмо внимание къмъ началника си. Самиятъ Меласъ губи въ нашитѣ очи твърде много, вмъквайки въ официалния си докладъ „десеть души въоржжени български комити“. Само презъ възстанието комититѣ можеха да се явяватъ по селскитѣ мегдани и да влизатъ въ кафенета — но не и сега, когато сноватъ турски войски и когато доносничеството, ревностно насърдчавано отъ гръцкитѣ владици и комитети, е тъй много разпространено. И какъ ще стоятъ комититѣ — тия „майстори на бѣгането“ — на площада, когато въ селото е пристигнала войска?

Следъ нередската случка Меласъ се оттегли на нѣколкодневна почивка въ Елеово. Тамъ той дочака, на 8 октомврий, потераджията Караливаносъ, дошелъ отъ границата съ 40 души. Едни отъ тѣхъ продължиха за воденско, а самъ Караливаносъ се присъедини къмъ Меласъ. Увеличилъ четата си на 60 души, на 10 октомврий Меласъ стигна въ Нередъ, за да накаже известнитѣ български „злодеи“. Тукъ негови орждия му съобщиха, че въ селото се намира българска чета. Сведенията имъ бѣха вѣрни: въ Нередъ бѣха си дали среща Ник. Мокренски — участъковъ войвода на малка четица, съ окржжния ревизоръ Георги п. Христовъ. Меласъ веднага загради кжщата на комититѣ и откри залповъ огънь. Макаръ и нападнати ненадѣйно въ време на сънь, четницитѣ скоро се окопитиха и въ продължение на нѣколко часа държаха андартитѣ на почетно разстояние отъ квартирата си.

---

[1]) Меласъ участвува въ тесалийската война и сподѣля съ жена си своята патриотическа мжка отъ жалката картина на вѣчнобѣгащитѣ гръцки войски, командувани отъ престолонаследника, по-сетнешния краль Константинъ. На 16 априль 1897 г. младиятъ артилерийски подпоручикъ пише на жена си: „Всички сж кордисани противъ престолонаследника, но какво би могълъ да стори той? Малоумнитѣ, които викатъ противъ него, трѣбваше да бждатъ въ Лариса на другия день следъ нашето безчестно, бѣгство, за да видятъ състоянието на войската и да се уоедятъ, да ли бѣше възможно той да направи съ нея крачка напредъ. Не ти описвамъ това състояние, понеже ме обхваща лудость, когато помисля за него“ . . .

Другъ кжсъ отъ сжщото писмо:

„Никой не помисли да се пожертвува, сражавайки се. Но що думамъ? 3200 души удариха въ бѣгъ, като чуха, че идатъ турци“. („Павлосъ Меласъ“, стр. 80).

Въ биографията на Меласъ тази първа, тъй дългожадувана негова среща съ истински комити е предадена твърде кратко и сухо: „Кжщата имъ бѣше здрава, и отвжтре, както и отъ други кжщи, стреляха комититѣ. Когато нѣкои отъ нашитѣ поискаха да подпалятъ кжщата, Павлосъ не позволи, понеже отвжтре се чуваха гласове на жени и деца. Виждайки, че не се постига нищо, Меласъ подиръ два часа заповѣда да се дигне обсадата преди съмване, и за да не ги настигне войска. После взеха да се изкачватъ лека-полека по планината, обстрелвани отъ комититѣ, които бѣха скрити изъ разни мѣста въ селото“ [1]). Истината е, че андартитѣ се опитаха да подпалятъ квартирата, но бѣха отхвърлени назадъ отъ хвърлена бомба, която експлодира и рани единъ отъ тѣхъ. Така е предаденъ фактътъ отъ Г. п. Христовъ, който сжщо е описалъ сраженията [2]) и отъ Ст. Раптисъ [3]), отъ когото узнаваме, че раненията андартъ е Скалидисъ. Ефектътъ отъ бомбата бѣ такъвъ, че андартитѣ очистиха набързо селото.

Следъ двудневна пѣчивка, Маласъ решилъ да отиде въ Корещата, за да се срещне съ Каудисъ. Последният не ще да е билъ твърде добре разположенъ къмъ „началника на всички чети въ костурско и битолско“, понеже, макаръ и виканъ много пжти на свиждане, не само не отишелъ, но не е дори удостоилъ съ отговоръ своя началникъ. „Това е печално, — пише Меласъ, — понеже се осуети едно общо нападение“ [4]). Не ще да сж вървѣли особено добре и работитѣ всрѣдъ самата чета на Меласъ. Инакъ, не може да се обясни, защо началникътъ, решенъ да отиде да търси Каудиса, свикалъ всичкитѣ си хора и ги питалъ единъ по единъ, да ли желаятъ да го придружатъ до Шестеово. Както разправя неговиятъ нераздѣленъ другарь Пирзасъ [5]), едни отговорили, че не могатъ, понеже били болни, други—понеже били съ скжсани царвули, и пр. Болнитѣ Меласъ изпратилъ въ Бѣлкаменъ и съ 35 души се отправилъ къмъ Статица.

*

Въ Статица Меласъ намѣри своя гробъ. Гръцкитѣ описания около сражението, въ което загина Меласъ, не приличатъ, въ подробноститѣ си, едно на друго. Осемь години покъсно, презъ Балканската война, когато заедно съ В. Чекаларовъ и Ив. Поповъ, начело на единъ малъкъ доброволчески

---

[1]) „Павлосъ Меласъ“, стр. 445.

[2]) Сб. „Илиндень“.

[3]) Ст. Раптисъ, стр. 55—58, е съчинилъ, по обичая си, цѣлъ героиченъ разказъ, споредъ който въ края на краищата комититѣ избѣгали и когато андартитѣ навлѣзли въ квартиритѣ имъ намѣрили трима убити въ едната, двама убити и единъ смъртно раненъ—въ друга, и двама убити—въ трета. Четницитѣ въ действителность бѣха малко на брой и не дадоха нито единъ жертва.

[4]) „Павлосъ Меласъ“, стр. 446.

[5]) Пакъ тамъ, стр. 446.

отредъ, бѣхме въ Статица, азъ посетихъ кжщата, кждето се захванала сватката, и плѣвнята, кждето е издъхналъ Меласъ. Ето какво ни разправиха тогава нѣколцина статичени, очевидци на събитието:

„Четата на Меласъ дошла въ Статица и селянитѣ трѣбвало да я настанятъ на квартири. Нѣколко видни българи, между които учительтъ и свещеникътъ на село Прекопана, били преди това екзекутирани отъ хората на Меласъ. Статичени, увѣрени, че и въ тѣхното село има да се пролѣе българска кръвь, за да се обяви патриаршийско, се събрали и обмислили, по какъвъ начинъ да предотвратятъ опасността. Знаейки добре, че турцитѣ и андартитѣ сж съюзници, тѣ прибѣгнали до такава хитрость: накарали кмета да съобщи съ писмо до аскера въ съседното село Кономлади, че въ тия и тия кжщи на селото имъ квартирува четата на българския войвода Митре Влаха. Известието било веднага протелеграфирано въ Костуръ и Леринъ, и отъ всички страни се отправила къмъ Статица войска, доволна, че ще успѣе най-после да премахне прочутия български башъ-комита. Селото било блокирано и се започнали яростни пристжпи. Напраздно заградените викали съ всичкия си гласъ, че не сж комити, давали разни сигнали съ свирки и хвърляли пушкитѣ си отъ прозорцитѣ. Аскеръть, въ увлѣчението си, не спиралъ огъня. Осемь души андарти се предали. Чакъ тогава станало явно недоразумението. Но било вече късно: водительтъ Меласъ, смъртно раненъ, се опиталъ, въ разгара на турскитѣ атаки, да избѣга презъ вратата, но едвамъ успѣлъ да се промъкне до една съседна плѣвня, кждето и издъхналъ. Другаритѣ му отсѣкли и отнесли главата му. Послеле дошли гърци отъ Костуръ и пренесли въ града и обезглавения трупъ“ [1]).

Това е скелетътъ на събитието. Но тоя скелетъ е облѣченъ въ гръцкитѣ описания съ такива труфила, които затрудняватъ извънредно много установяването на голата истина. Стаматосъ Раптисъ и тукъ държи първенство по фантастични измислици, театрални обстановки и хвалебствия на гръцкия героизъмъ. И той е въ противоречие не само съ разказитѣ на Пирзасъ, който е чулъ предсмъртнитѣ думи на началника си и е прибралъ чантата съ книжата му, но и съ разказа на пленения въ Статица андартъ Боланисъ, помѣстено въ неговата „история“. Ст. Раптисъ не е изпустналъ и тоя случай, за да наклевети бедния Митре Влаха: българскиятъ войвода се криелъ въ Статица и, щомъ узналъ за пристигането на „отмъстителитѣ“, „подло избѣгалъ“ и като се отдалечилъ на сигурно мѣсто, съчинилъ до военния ко-

[1]) „Отъ Витоша до Грамосъ“ отъ Хр. Силяновъ, София, 1940 г. („При гроба на Меласъ“, стр. 142—143).

мендантъ въ Костуръ писмо, въ което му съобщавалъ, че се намира въ Статица и го канилъ, съ най-оскърбителни изрази, на сражение. Както вече казахме по-горе, хитростьта съ писмото до войсковия началникъ въ Кономлади е измислена отъ самитѣ селяни и то твърде основателно. Защото, както самъ Раптисъ твърди, турскитѣ офицери, които сѫ командували войската въ Статица, сѫ съжалявали много, когато се убедили, че „вмѣсто омразния Митре Влаха, съ когото сѫ мислили, че се сражаватъ, сѫ убили благородния и великодушенъ Микисъ Зезасъ . . . "[1]). Сценитѣ, разиграни около квартирата на Меласъ, сѫ предадени у Раптисъ подъ заглавието: „Убийство на полубогъ и пленяване на лъвъ". „Полубогъ" е Меласъ, а „лъвъ" — Боланисъ. Изложението на пленения „лъвъ"[2]), написано по-късно въ затвора, съдържа твърде нелестни за андартския героизъмъ изобличения и опровергава много отъ измислицитѣ на самия Раптисъ. Ето какъ Боланисъ предава най-важнитѣ моменти на събитието:

Въ Статица четата пристигнала на 12 октомврий презъ нощьта, следъ като пѫтувала 8 часа подъ пороенъ дъждъ. Съ помощьта на нѣкой си Дине (Динасъ), четникъ на Каудисъ, случайно намиращъ се въ Статица, четата била настанена въ шесть квартири. Боланисъ съ осемь души билъ настаненъ въ една кѫща, разположена на 30 метра срещу квартирата на Меласъ — и дветѣ близу до шосето, което минава презъ селото. „Статица се състои отъ 80 семейства, почти всички български, съ изключение на нѣколко гръцки и то съмнителни". Въ квартиритѣ си андартитѣ прекарали остатъка отъ нощьта и цѣлия утрешенъ день: „Излизането ни бѣше опасно, за да не бѫдемъ забелязани отъ български селяни и, понеже валѣше, чакахме да се стъмни, за да потеглимъ". Къмъ 4 часа пристигнала по шосето, откъмъ Кономлади, около 120 души войска. Боланисъ и другаритѣ му се приготвили да излѣзатъ, но сѫщия мигъ получили заповѣдь отъ началника си да се криятъ. Войската отишла къмъ центъра на селото, но после се повърнала и се помѫчила да насили вратата на Боланисовата квартира, най-напредъ съ прикладитѣ на пушкитѣ си, а после и съ сѣкири.

„Презъ цѣлото това време ние не прибѣгнахме къмъ никакво нападателно действие, понеже имахме отъ началника устна заповѣдь да не стреляме противъ войската и, дори когато сме заставени — да стреляме въ въздуха. Но когато видѣхме, че войницитѣ успѣха да счупятъ отчасти вратата и че можеха да влѣзатъ вѫтре и да ни изловятъ живи, изгърмяхме въ въздуха. Тогава войницитѣ оставиха вратата, взеха отсреща удобни позиции и ни откриха силенъ огънь. Презъ цѣлото това време въ оста-

[1]) Стр. 67. Микисъ Зезасъ е андартскиятъ псевдонимъ на Меласъ.
[2]) Стр. 82—87.

налата часть на селото бѣше спокойно и нищо не ставаше по другитѣ квартири. Като се стъмни, нашиятъ началникъ изпрати по другитѣ квартири заповѣди какво да се прави, но пратеникътъ му не намѣри никого, понеже тѣ, обладани отъ паника, бѣха се разпръснали изъ близката гора. Когато Меласъ научи, че е така мизерно изоставенъ отъ другаритѣ си, реши съ малкото си хора да ни помогне и имъ заповѣда да излѣзатъ. И тукъ, обаче, той се оказа нещастенъ, понеже нито единъ отъ окржжаващитѣ го не се осмѣлл да излѣзе. Възмутенъ, той излѣзе тогава самъ по посока къмъ квартирата ни, стреляйки противъ турцитѣ. За нещастие, турцитѣ го забелязаха, грѫмнаха и го раниха, и той се принуди да се върне въ квартирата при хората си, които, обаче, и следъ това не проявиха никаква смѣлость. Измжчванъ отъ болкитѣ на раната си, началникътъ, подобно на старитѣ арматоли (сердари) помоли ги да му отсѣкатъ главата, за да не падне живъ въ ржцетѣ на турцитѣ, но тѣ и това не направиха и — както сами твърдятъ — Меласъ се принуди да се самозастреля съ пистолета си.

Следъ героичната смъртъ на началника ни, петимата негови другари, подпомогнати отъ настжпилата гжста тъмнина, излѣзоха, преоблѣчени, единъ по единъ, отъ кжщата, като оставиха тѣлото на началника. На другия день сутриньта турцитѣ не направиха обискъ, за да открияТъ тѣлото, понеже не бѣха разбрали какво се бѣ случило.

Докато ставаше всичко това, ние продължавахме стрелбата, очаквайки всѣки мигъ помощь отвънъ, но напраздно. И така мина нощьта, безъ никой да се яви. Сутриньта, виждайки че патронитѣ ни бѣха твърде намалѣли и че помощь не идва, че войницитѣ сж готови да ни изгорятъ или да ни хвърлятъ съ динамитъ въ въздуха, не знаейки, отъ друга страна, за героичната смъртъ на началника ни — понеже, макаръ и да чухме гърмежитѣ, не можехме да знаемъ какво е станало — и мислейки, че сме изоставени и измамени отъ него, решихме да се предадемъ. Предадохме се и сжщия день ни доведоха въ Костурския затворъ. Отъ затвора писахме писмо на г. Политисъ и се оплакахме отъ началника си, че ни изоставилъ. Но когато на деветия день следъ затварянето ни властитѣ ни показаха обезглавения и съвършено обезобразенъ трупъ на началника ни, тогава разбрахме заблуждението си".

Това е цѣлъ обвинителенъ актъ противъ началствуващитѣ лица отъ четата на Меласъ — капитанитѣ Караливаносъ, Пулакосъ, Качамакосъ и Ламбриносъ: обзети отъ паника и хванали гората, тѣ вече не помислятъ за спасението на началника си. Боланисъ не щади и самитѣ другари на Меласъ по квартира, загдето не сж последвали началника си, когато той ги подканилъ да излѣзатъ и се притекатъ на помощь на обстрелванитѣ другари отъ срещната кжща. Както и да се обясни това държане на андартитѣ, колчемъ насреща имъ се яви турска войска, виновенъ е самиятъ Меласъ. Меласъ постоянно внушава на хората си, че врагътъ не е турчинътъ, а българинътъ, и че срещу войската не бива да се стреля, освенъ при крайна необходимость и то — въ въздуха, убивайки по тоя начинъ у тѣхъ волята за съпротива. Това не е лично разбиране на Меласъ, а принципъ на андартската акция и директива на Атинския македонски комитетъ.

Меласъ не само прилага строго тази тактика, но и съзнателно се старае да спечели приятелството на турцитѣ и дори да влѣзе въ споразумение съ тѣхъ противъ *общия врагъ*. Въ това отношение той е, може би, най-раболепния между андартскитѣ водители. Презъ своето кратковременно андартствуване той успѣва да завърже връзки съ мѣстни влиятелни турци и да сътрудничи съ тѣхъ. Ето какво пише Меласъ въ доклада си до „Македонския комитетъ" въ Атина:

„На Феима, гавазинъ на Иземъ паша, когото господарьтъ му изпрати, за да ни поздрави и да ни предаде тютюнъ и ракия за момчетата и за мене, дадохъ две лири. Този паша е албанецъ, краенъ елинофилъ. Преди нѣколко дена влѣзохъ въ връзка съ него и той ще бѫде извънредно ценен за нашитѣ действия. А гавазинътъ му Феимъ, отъ с. Махала, е много вѣренъ и полезенъ; той тури на наше разположение албанцитѣ отъ Махала. На тоя паша, който всѣкакъ облагодетелствува елинитѣ въ Леринъ, добре би било да се даде нѣкой орденъ, което той, вижда ми се, много желае" [1]).

Меласъ се опитва да завърже връзки и съ официалнитѣ турски власти и да спечели благоволението имъ:

„За добро или за зло, азъ пратихъ на леринския каймакаминъ писмо, въ което му заявихъ, че моята цель е само да наказвамъ злодеитѣ българи и да защищавамъ нашитѣ братя отъ българскитѣ орди; че нѣма да закачамъ никого, че плащамъ за всичко, че уважавамъ турското правителство и войската, предъ която винаги ще се отстранявамъ, освенъ ако бѫда заобиколенъ, въ който случай нѣма, разбира се, да се предамъ. Както се научихъ, това ми писмо разсърдило господина каймакамина, но, за щастие, още не съмъ почувствувалъ последствията на гнѣва му, освенъ злополуката при Нередъ, която, както се уча, е съвсемъ случайна, тъй като войската случайно е минавала по това време тамъ [2])."

Този човѣкъ, който се мѫчеше просто да натрапи на турцитѣ своето приятелство, загина, по едно фатално недоразумение, отъ турски куршумъ. Цѣлиятъ гръцки свѣтъ се почувствува твърде зле засегнатъ отъ този капризъ на сѫдбата и избухна въ най-невъздържани ругания противъ турцитѣ. Забравяйки, че турцитѣ безъ да искатъ сѫ убили своя приятель Меласъ, атинскиятъ вестникъ „Есперини" (20. X. 1904 г.) писа по тоя случай следнитѣ истерични редове:

„Безчестни и подли турци, вие убихте единъ гръкъ-герой, който не бѣше дошелъ да се бори противъ васъ, а да сътрудничи съ васъ и да ви помогне въ борбата ви противъ злодеитѣ и убийци българи. Такъвъ единъ герой трѣбваше да възбуди у васъ почитъ и удивление, вие трѣбваше да го подкрепите, а не да го убиете. Защото Павлосъ Меласъ никога не е допускалъ, че ще бѫде убитъ отъ васъ, подли кучета, и бѣше безгриженъ. Инъкъ, той би взелъ други мѣрки и не би падналъ така лесно преди да постеле земята съ безброй трупове на мръсни турчуля („пальотуркаладесъ")".

---

[1]) Ст. Раптисъ, стр. 427.

[2]) Пакъ тамъ, стр. 422.

*

Има андартски водители, които сж пролѣли много повече българска кръвь, Меласъ, обаче, заема най-почетното мѣсто въ гръцкия пантеонъ на „отмъстителитѣ-македоноборци и българоядци". Неговата личность е издигната въ култъ и се слави наредъ съ най-голѣмитѣ герои отъ борбитѣ за гръцката независимость. Защото той пръвъ подхвана идеята за въоржжена акция, тури начало на осжществяването ѝ, и загина за нея. Той е, както казва И. Драгумисъ, „първиятъ между гърцитѣ, който поде отново, подиръ стотици години, дивата война противъ българитѣ" [1]).

Меласъ има, безъ съмнение, и организационни заслуги. Ако връзкитѣ и опитностьта на родоотстжпници отъ типа на Коте дадоха на андартитѣ възможность да проникнатъ въ Македония и да се задържатъ въ западнитѣ склонове на Вичъ, влашкитѣ и албанскитѣ села, пъкъ, по източнитѣ склонове на Вичъ—Невеска, Елеово, Негованъ и Бѣлкаменъ, послужиха на Меласъ като бази за действие и за слагане начало на нѣщо като гръцка „вжтрешна организация", съ правилникъ, ржководни тѣла, пощенска, караулна и разни други служби. Сжществуващия правилникъ той допълнилъ, както самъ казва въ доклада си, отъ „правилника за вжтрешна служба на разбойническия комитетъ". Длъжноститѣ на ржководнитѣ тѣла сж: да се погрижатъ за четитѣ и за сигурностьта на селата си, и да вършатъ пропагандаторска работа, докждето се простира влиянието имъ. Въ по-важнитѣ пунктове Меласъ назначи по единъ или двама куриери съ месечно възнаграждение по 1 1/2 турска лира въ Елеово и по 2 1/2 лири въ Невеска. Освенъ това въ Негованъ сж ангажирани петь въоржжени хора, съ по единъ наполеонъ месечно възнаграждение, да пазятъ нощно време селото и да засилватъ при нужда четата. На ржководителя въ Невеска Меласъ опредѣли 5 лири месечна заплата [2]).

Изобщо андартската организация почива на наемни начала: плащатъ се на месецъ: четници, куриери, пазачи, ржководители. Самъ Меласъ носи съ себи си кемеръ, пълненъ съ жълтици, отъ които плаща заплати и храна, прави подаръци, благодеяния и пр. [3]).

Съ известна гордость Меласъ говори въ доклада си за „паниката" на комитетскитѣ деятели по селата отъ неговото появяване. Едни напустнали селата си и се преселили въ градоветѣ, други му поискали прощка, трети обещали

---

[1]) „Кръвь на мжченици и герои", стр. 144.

[2]) Всички тѣзи данни по организационната дейность на Меласъ се съдържатъ въ неговия докладъ до атинския комитетъ. (Ст. Раптисъ, стр. 407—428). Тоя докладъ е почти изцѣло преведенъ отъ Л. Киселинчевъ. (Сб. „Илиндень", 1924 г., стр. 60—66).

[3]) Другарьтъ му Пирзасъ пише, че когато Меласъ, следъ раняването му, се разпасалъ, „изсипаха се лири, понеже куршумътъ бѣше пробилъ кемера му". („Павлосъ Меласъ", стр. 450).

да му услужватъ повече, отколкото на българския комитетъ. На тѣзи последнитѣ, обаче, той отговорилъ, че не иска услугитѣ, „а главитѣ имъ“ [1]). Говорейки за бездействието на българскитѣ чети противъ него и тѣхната уплаха, Меласъ, подобно на Ст. Раптисъ, нарича „комитаджии“ и селянитѣ-екзархисти и редовнитѣ четници. Изобщо докладътъ на Меласъ е пропитъ съ оптимизъмъ. Въ него той нито споменава за неоправданитѣ си надежди и за разочарованията си — тѣхъ той предпочита да сподѣля съ жена си и съ роднинитѣ си[2]).

*

Въ поменатитѣ писма Меласъ е самообрисуванъ като човѣкъ, гражданинъ и патриотъ. Всички тѣзи чувства сж у него необикновено силно развити. Меласъ е нѣжно любящъ съпругъ и баща. Всѣко откжсване отъ семейния кржгъ му струва голѣма мжка. Меласъ изживява болезнено униженията на Гърция, която иска да види велика и славна, достойна за миналото й. Душата му жадува за подвигъ и е помирена съ саможертвата. Натура крайно впечатлителна, той често отпада духомъ, но и бързо се съвзема. Често се измжчва отъ себеанализи и самокритика, но увлѣчението отъ идеята и острото чувство на отговорность държатъ въ напрежение волята му, даватъ му сила да понася несгодитѣ на горския животъ и крепятъ вѣрата му.

Това сж черти, които, украсени и съ ореола на мжченика, правятъ човѣшкия образъ привлѣкателенъ, достоенъ за уважението и на противника. Като противникъ, обаче, Меласъ заслужава само съжаление — никаква почить. Свѣтлото въ неговата душа е помрачено отъ нечовѣшката ненависть и отъ заблудитѣ, на които той е пленникъ. Ненависть не политическа и преходна, а органическа, расова — заблуди изсмукани съ домашното, училищното и общественото възпитание. Ненависть и заблуди, които сж заслѣпили гръцкия народъ и извратили неговитѣ понятия за националенъ и човѣшки моралъ въ изтрѣбителната война, обявена на българитѣ.

„Да не остане българинъ!“ — *Вулгаросъ на ми мини!* Този е лозунгътъ, който Меласъ прогласява съ стжпването

---

[1]) Ст. Раптисъ, стр. 419.

[2]) Въ едно отъ последнитѣ писма до жена си (2 октомврий 1904 г.) Меласъ, между друго, пише:

„Надѣвахъ се да направя много, но тукашнитѣ хора се страхуватъ още отъ комитета на долофонитѣ и поради това не ни помагатъ колкото би трѣвало. Единствената чета въ голѣмия районъ, кждето работя (Нередъ, Неговянъ, Айтосъ, Елеово, Загоричани, Олища) не имъ вдъхва вѣра, че мога да излѣза побѣдоносно срещу българитѣ. Поради това не се решаватъ да ми помагатъ. Иматъ всичкото добро желание и добра воля и идватъ да ми предлагатъ съ възторгъ множество хубави и голѣми кроежи. Азъ, бедниятъ, направя си плана, тръгвамъ при дъждъ, при студъ, при гладъ, кроежи. Азъ, бедниятъ, направя си плана, тръгвамъ при дъждъ, при студъ, при гладъ, и когато настжпи моментътъ на изпълнението, или не идватъ, или ме лъжатъ по разни начини, или ооаждатъ на българитѣ да се скриятъ, както се случи неотдавна въ Неговянъ — въ Лѣсковецъ, кждето ни задържаха напраздно четири дена и после ни измамиха“. („Павлосъ Меласъ“, стр. 440).

си въ Македония. Тѣзи четири думи не сѫ изтървани въ минутенъ истеричен припадъкъ. Тѣ изразяватъ едно *колективно* душевно състояние и една програма. Цѣла една литература, една кръвожадна поезия и цѣла редица отъ масови кланета потвърждаватъ това. Сѫщитѣ тѣзи четири думи *Вулгаросъ на ми мини!* — се повтарятъ, деветь години по-късно, въ една заповѣдь по гръцката армия, подписана отъ главнокомандуващия краль Константинъ.

Българоненавистничеството, като психопаталогично явление у гърцитѣ въ онова време, се импулсираше отъ разни лоши чувства, между които завистьта и озлоблението отъ бързия и всестраненъ възходъ на българщината заематъ далечъ не последно мѣсто. Най-обилно, обаче, то се подхранваше отъ нѣкои заблуди, дълбоко вкоренени въ гръцката душа. Като мнозина други просвѣтени инъкъ гърци, Меласъ, срастналъ съ заблудитѣ си, не бѣше способенъ да сѫди обективно и правилно и за най-очебийнитѣ нѣща по отношение на българитѣ.

Такива факти, като освободителното движение, революционната организация и възстанието на македонскитѣ българи — крупни факти, които всички просвѣтени умове въ Европа обясняватъ съ естествения копнежъ на македонското население за освобождение отъ турската империя — за Меласъ иматъ друго, чисто гръцко обяснение. Българи и освободителна идея! Българи и благородни пориви! Това сѫ нѣща, които се взаимно изключватъ. Като се почне отъ Б. Сарафовъ, Чекаларовъ, Митре Влаха и се свърши съ последния овчарь, членъ на комитета — всички сѫ разбойници, злодеи, убийци, жадни за гръцка кръвь, дошли да ограбятъ историческото наследство на елинизма въ Македония. Тѣ направиха и едно „лъжевъзстание, като дигнаха насила селянитѣ". Съ тѣзи концепции тръгва Меласъ отъ Атина, за да „отмъщава" за пролѣтата гръцка кръвь и да унищожава българщината, докато „не остане българинъ".

Донъ Кихотъ, съ всичкитѣ си предразсѫдъци и заблуди, е, все пакъ, симпатиченъ, понеже не знае какво нѣщо е доленъ компромисъ, притворство и лъжа, носи винаги самъ риска на своитѣ безразсѫдни действия и не опетнява съ нищо нечисто своята наивна душа на благороденъ рицарь. За съжаление, това далечъ не може да се каже за гръцкия националенъ герой. Въ своя безуменъ походъ Меласъ прави всѣкакви компромиси и съвсемъ не е чуждъ на притворството и съзнателната лъжа. Той, който говори съ отвращение за „разбойника" Митре Влаха, купува съ пари и понася другарството на професионални, дипломирани съ присѫди отъ гръцкитѣ сѫдилища разбойници, като Караливаносъ и Визвикисъ. А Митре Влаха и неговитѣ сподвижници заслужаватъ повече уважение, понеже въ „разбойническия коми-

тетъ" не се служи срещу заплати и парични възнаграждения, не се обещаватъ безплатно пушки на селянитѣ и не се раздаватъ локуми и петачета на ученицитѣ. И голѣми и малки въ този комитетъ служатъ на свещената идея за освобождение, и тя е която ги вдъхновява за всѣкакви рискове и жертви. Тя е, която ги подтикна и къмъ най-рискуваната масова акция, която Меласъ нарича „лъжевъзстание". Меласъ знае отъ новата история на собственото си отечество, че народъ не се вдига съ женитѣ и децата си и не прави *насила* възстание, ала предпоставкитѣ на неговата гръцка теза изискватъ да се омаловажава и отрича това, което е общопризнатъ фактъ. Изобщо Меласъ се отнася съ пълно пренебрежение къмъ освободителнитѣ копнежи на християнското население. Въ Турция има и чисти гърци, които робуватъ и страдатъ, но ако Меласъ мечтае и за тѣхното организиране, то е за да му бѫдатъ въ помощь противъ българитѣ. Той се дразни, когато мѣстни гърци му говорятъ, че българитѣ се борятъ за свобода и бърза да ги извади отъ това заблуждение, като ги приобщи съ официалната „гръцка редакция" за българското възстание. Разбойници, родоотстѫпници и продажници — всички сѫ добри и потрѣбни въ похода противъ българщината, но най-ценно и най-необходимо му е приятелството и сътрудничеството на турцитѣ. Затова на селянитѣ препоржчва лоялность къмъ турската власть, на четницитѣ си заповѣдва да не стрелятъ срещу войската, а самъ иска да натрапи приятелството си на турския каймакаминъ въ Леринъ. И, безъ съмнение, той е искренъ и логиченъ не когато обещава на селянитѣ да се бори, „ако стане нужда", противъ „безчестията на турцитѣ", а когато самъ се предлага на турскитѣ властници.

Остава да прибавимъ още една щриха, за да бѫде духовниятъ образъ на гръцкия националенъ герой напълно обрисуванъ.

Меласъ е религиозенъ човѣкъ и вѣренъ синъ на източноправославната църква. Като такъвъ той се отбива, когато му се удаде, въ църквитѣ, не забравя дори да се причестява. Религията, обаче, не е една потрѣба на душата му, но е *основа* на неговия противобългарски походъ. Въ речитѣ си предъ андартитѣ Меласъ се старае да имъ вдъхне и вѣрски фанатизъмъ противъ враговетѣ, понеже българитѣ се нахвърляли „преди всичко" на религията. По вѫтрешно убеждение или по политическа смѣтка, Меласъ отождествява християнина съ патриаршиста. И както инквизиторитѣ въ Испания, отождествявайки християнството съ вѣрностьта къмъ папата, подлагаха на мѫки еретицитѣ, така и Меласъ спасява съ тероръ блуднитѣ души на схизматицитѣ, т. е. повръща ги подъ духовната власть на Каравангелисъ.

Това е „полубогътъ" Меласъ.

БОРБИТѢ КЪМЪ ЕНИДЖЕНСКОТО ЕЗЕРО

Съ спомени за борчески подвизи и за страдания сж пълни не само планинитѣ и населенитѣ мѣста на Македония, но и нейнитѣ многобройни езера — Охридско, Прѣспанско, Костурско, Врабченско, Островско, Ениджевардарско, Дойранско, Лъгадинско, Арджанско, Аматовско. Революционниятъ гений на българина не остави неизползувани и тѣзи затворени водни пространства, съ които капризната природа е увеличила богатствата и разнообразила красотата на неговата злочеста инакъ родина. Вълнитѣ на нѣкои отъ изброенитѣ езера ще разнасятъ съ шепота си легендитѣ на отлетѣлитѣ революционни години и ще напомнятъ на поколѣнията за дивнитѣ дѣла на предцитѣ. Вълнитѣ само на нѣкои . . ., понеже часть отъ езерата въ нѣкогашния Солунски революционенъ окржгъ вече не сжществуватъ. Не сжществува и най-прославеното между тѣхъ, Ениджевардарското. Пресушено и превърнато въ работна земя, то е днесъ само единъ географически споменъ. И, все пакъ, макаръ и неотбелязвано въ картата на Македония, то ще продължава да живѣе чрезъ историята на македонскитѣ освободителни борби, която никакви превратности и никаква техника не е въ състояние да изличи отъ човѣшката паметь.

До 1897 година Ениджевардарското езеро — „Пазарското блато", или просто „Гьолътъ"[1]), както мѣстното население го наричаше, — бѣше посещавано само отъ рибари, ловци, събирачи на тръстика и на други полезни растения. Имаше издигнати всрѣдъ тръстиката нѣколко десетки колиби, направени по типа на първобитнитѣ наколни жилища и служещи за нуждитѣ на рибаритѣ. Павле Граматиковъ Кониковски (отъ с. Кониково, ениджевардарско), възпѣтъ харамия, страшилище за турскитѣ деребеевци и арнаутитѣ, пръвъ се досѣти да си построи обикновена рибарска колиба, която да му служи за тайно убѣжище. Апостолъ Петковъ Терзиевъ, организационенъ войвода следъ 1897 г., направи, още преди възстанието, отъ езерото постоянно убѣжище на четитѣ, като увеличи числото на колибитѣ и усъвършенствува тѣхната направа[2]).

---

[1]) „Гьолъ" на турски значи езеро.

[2]) Апостолъ Петковъ е род. презъ 1870 г. въ с. Боймица, Ениджевардарска revol' околия. Произхожда отъ юначния родъ Терзиевци. (По-старият братъ на Апостола' Митре, е хайдутувалъ по Паякъ-планина, по-малкиятъ му братъ, Тано, и братовчедъ му, Андонъ Терзиевъ, загинаха като четници). Кантонеръ по линията Солунъ — Скопие, хайдутинъ въ най-благороденъ смисълъ следъ 1892 г., революционеръ, покръстенъ въ Солунъ отъ свещеника Стаматъ Танчевъ презъ 1897 г. и после организационенъ войвода въ продължение на цѣли 15 години — това е животътъ на тоя неграмотенъ българинъ, който съ своитѣ вродени дарования на стратегъ и съ доброто си родолюбиво сърдце, стана единъ отъ най-прославенитѣ, най-популярнитѣ и най-заслужилитѣ маке-

Особено значение Блаото придоби презъ тежкитѣ години, настанали подиръ възстанието. Апостолъ не се прибра въ България, а остана въ околията си, реорганизира я и постави въ всѣки единъ отъ четиритѣ й участъка по едно четнишко отдѣление, начело съ десетарь. Тъкмо сега, когато нѣкои бѣха помислили, че революционното движение е угаснало, той се отдаде на трескава работа; чистѣше предателитѣ и измѣнницитѣ, които и тукъ се бѣха наплодили, и премахваше отъ време на време по нѣкой отъ най-лошитѣ арнаути, кехаи и овчари, плъпнали въ необикновено множество презъ зимата на 1903 — 1904 г. изъ Солунската равнина. Апостолъ използуваше екзекуциитѣ за по-осезателно назидание на всички душмани, обрѣзани и необрѣзани; обесваше наказания край селището или посрѣдъ царския пѫть, като оставяше на мѣстото бележка съ обяснение защо го е наказалъ. Експлоататоритѣ-чифликчии, каймакаминътъ и мюдюритѣ въ околията често получаваха отъ Апостола писма, въ които ениджевардарскиятъ войвода имъ говорѣше съ тонъ на властелинъ и на призванъ закрилникъ на угнетенитѣ и беднитѣ. И той бѣшенаистина такъвъ. Населението така се привърза къмъ своя войвода-баща, че му посвети не една пѣсень и го укичи съ най-изразителното име — *Ениджевардарско слънце* — слънце, което прорѣзва съ лѫчитѣ си мрака на неговата робска неволя и стопля сърдцето му съ сладка надежда. Любитель на харамийскитѣ трюкове („оюни"), Апостолъ изкустно заблуждаваше турцитѣ, насочвайки преследващитѣ го потери къмъ противоположно направление: нареждаше, напримѣръ, до нѣкого отъ своитѣ десетари да екзекутира въ другия край на околията нѣкой осѫденъ на смъртъ и да остави до него писмо съ печата на околийския войвода. Стремителенъ въ нападенията, които самъ предприемаше, той бѣше съобразителенъ и предпазливъ при наложенитѣ му сблъсквания съ войската и успѣваше да излѣзе невредимъ и отъ най-безнадеждитѣ положения. Затова и славата му на весдесѫщъ и неуловимъ комита се разнесе далеко и заинтересува — както по-после ще видимъ — самия Абдулъ Хамидъ. Когато пъкъ полето ставаше недостѫпно, а Паякъ несигуренъ, Апостолъ изчезваше, като нѣкакъвъ приказенъ царь, въ своето блато.

донски борци: До Илинденското възстание той излѣзе невредимъ отъ цѣлъ редъ кървопролитни сражения — при Грубевци, Бераковци, Либяхово, Тушилово, Горгопикъ, Бойница и Крива.

Животътъ и дейностьта на Апостола сѫ по-подробно описани отъ Хр. Шалдевъ въ „Илюстрация Илиндень", г. IV. кн. кн. 3 — 10 и г. V. кн. кн. 1 — 6. („Изъ революционнитѣ борби въ Паякъ-планина" и „Изъ революционнитѣ борби въ Ениджевардарското блато"). Шалдевъ дава следната характеристика на Апостола: „Той бѣше неукъ, но притежаваше природенъ умъ и душевни добродетели. Всѣки, който се срещнѣше съ него, на пръвъ още погледъ въ лицето и очитѣ му четѣше доброта и благородство. Той бѣше добродушенъ, отзивчивъ, честенъ, справедливъ и безкористенъ; по темпераментъ — подвиженъ и храбъръ, а по усѣтъ — съобразителенъ и предвидливъ"

Въ Блатото намираха убѣжище и почивка изтощени отъ преследване войводи и чети изъ съседнитѣ околии. Тамъ се изпращаха на продължително лѣкуване ранени и болни четници. Тамъ се довеждаха заловени тежки престѫпници за сѫдене. Оттамъ се предприемаха и разни нападателни акции. Поради това броятъ на колибитѣ се увеличаваше и стигна до дванадесеть, пръснати въ едно голѣмо пространство, по източната, северната и особено по западната часть на езерото — землищата на селата: Зорбата, Кирколово, Постолъ, Голото село, Пласничево, Карайотица и пр. Дванадесеть обитаеми колиби, вънъ отъ множество други, предназначени за складове на муниции и храни. Най-просторна и най-солидно построена бѣ колибата „Корчуфка", на Карайотско землище, наречена отъ турцитѣ „Джамлѫ колибаси" — колиба съ стъклени прозорци. Тази колиба — главна квартира на „Енидже-вардарското слънце" — бѣше голѣма 60 квадратни метра, съ открита тераса отъ стотина квадратни метра. Терасата служеше за най-разнообразни нужди. На терасата четницитѣ правѣха упражненията си, почиваха, развличаха се съ игри, или хвърляха вѫдици за риба. Тамъ се мѣсѣше хлѣбътъ и се готвѣше храната. Тамъ бѣше и стопанството на четата: кочини съ прасета, кафези съ кокошки и пр. Терасата имаше и своята укрепена часть: позиции съ землени окопи, непробиваеми отъ манлихеровъ куршумъ. Срещу това укрепено жилище се издигаше друга колиба отъ стотина кв. метра—складъ за муниции, брашно, сирене и други хранителни припаси, а задъ склада, на единъ километъръ разстояние — колиба-стражарница за караула и патрулитѣ. По сѫщия начинъ, но по-малки по размѣръ, бѣха построени и другитѣ групи отъ колиби.

Построяването на една такава група не бѣше лесно, макаръ че блатото даваше почти цѣлия строителенъ материалъ: дървета [1]) за колове, клоне за образуване на подъ и за попълване на стенитѣ, тръстика за покрива. Много потрудно бѣше откриването и поддържането на съобщителнитѣ пѫтеки между колибитѣ и брѣга. Тръстиката, господствуващето растение въ блатото, покриваше, вънъ отъ свободнитѣ водни пространства, почти цѣлата останала повръхность на езерото, достигайки до четири метра височина. Движението всрѣдъ тази гѫста растителна маса можеше да става само по тѣсни пѫтеки, които човѣшката ржка трѣбваше да открива чрезъ изсичане на тръстиката, колкото е възможно по-низко подъ самата вода, за да не заседватъ лодкитѣ. „Пѫтекитѣ", обаче, изискваха постоянно поддържане, понеже буйната растителность, въ вѣчно противодействие срещу посегателството на човѣка, все се стремѣше да ги изличи. Отдалечи ли се

[1]) Отъ дърветата най-разпространена е така наричаната отъ населението ракита—съ широко разклонени корени подъ водата. Често се срѣща и върбата и др.

отъ пѫтеката, човѣкъ рискува да се изгуби изъ тръстиката и да търси после съ часове колибата, която се показва чакъ, когато непосрѣдствено се доближи. Лодкитѣ, които се провиратъ по пѫтекитѣ, сѫ еднодрѣвни, плоскодънни, крайно неустойчиви. На една такава лодка могатъ да се настанятъ двама, най-много трима души, така че, за превозване на 20-членна чета трѣбва да се тури въ движение цѣла флотилия отъ десетина лодки.

Животътъ въ блатото имаше своитѣ добри и лоши страни. Добрата страна, това бѣше сигурностьта — пълна до началото на 1905 година. Турцитѣ знаеха тайната на „Гьола" и не бездействуваха. Тѣ запретиха на рибаритѣ-българи да строятъ колиби и да се занимаватъ съ риболовъ, засилиха и патрулната си служба по западното и северното крайбрѣжие, смѣтайки, че така ще изолиратъ настаненитѣ въ тръстиката комити. Да проникнатъ, обаче, въ неприятелскитѣ скривалища тѣ не можеха. Турскитѣ лодки, пустнати изъ открититѣ водни пространства, се виждаха отъ неприятелскитѣ наблюдателници и можеха да бѫдатъ обстрелвани, безъ да могатъ да навлѣзатъ въ тръстиката: „пѫтекитѣ" бѣха тайни, а изходитѣ имъ къмъ брѣга — изкустно маскирани. Обитателитѣ на Блатото се радваха и на нѣкои изгоди. Тѣ разполагаха съ изобиленъ материалъ за огрѣвъ, можеха да се развличатъ съ ловъ и да разнообразяватъ храната си съ риба и дивечъ.

Фауната на „Гьола", подводна и надводна, бѣ сѫщо изобилна и разнородна: змиорки и други риби, водни змии, бѣлки, къклици, диви патици, гѫски и други хвърчащи водни птици, жаби въ несмѣтно количество [1]). Можете си представи каква странна музика се образуваше отъ смѣшението на толкова различни животински гласове и звуци.

Сигурностьта и другитѣ изгоди, обаче, се заплащаха съ непосилна борба противъ нездравитѣ условия за живѣене: въздухъ наситенъ съ изпарения и съ воня на гниещи треви и на тиня, задуха и вѣчна влага. Съ настѫпването на нощьта безброй кървожадни комари започваха нападенията си и заставяха обитателитѣ на колибитѣ да се брониратъ съ груби „синеклици" [2]). Не на всѣки организъмъ се удаваше да се аклиматизира и да устои срещу вѣчно върлуващата треска.

Очевидно, Блатото не бѣше твърде удобно за санаториумъ на ранени, болни и нуждаещи се отъ отмора четници. И, все пакъ, то бѣ търсеното убѣжище, понеже даваше сигурность.

---

[1]) „Гьолътъ" бѣ царство и на пиявицитѣ, ловитбата на които бѣ и лесна и доходна за мѣстното население: търговци ги прекупуваха и изнасяха на западъ.

[2]) Отъ турската дума „сиври синекъ" — комаръ.

*

Презъ следната 1905 г. положението коренно се промѣни. Езерото не е вече въ изключително владение на българскитѣ чети. Спокойствието въ него е нарушено и сигурността не е пълна. Андарти се настаняватъ въ нѣкои отъ блатата му и улесняватъ турското проникване въ неговата девствена тръстика. Българитѣ упорито бранятъ позициитѣ си, даватъ „морски сражения“ на пришелцитѣ отъ югъ и на султанскитѣ войски, багрятъ съ кръвьта си тинята на Блатото. И тази борба на животъ и смъртъ продължава въ тоя свой първи периодъ цѣли три години.

Още къмъ края на 1904 г. андартитѣ, които вѣрлуватъ вече въ Ениджевардарската околия, се опитватъ да проникнатъ въ Езерото. Условията благоприятствуватъ. Вънъ отъ нѣколкото гъркомански гнѣзда въ ениджевардарско, андартитѣ разполагатъ и съ други, много по-солидни бази. Това сж съседнитѣ околии, Негушка и Бреска, съ преобладаващо гръцко население, и цѣлата область на югъ и югоизтокъ отъ Езерото — до най-долното течение на Вардара, отъ дветѣ страни на извиращата отъ Езерото рѣка Кара-Азмакъ и до Бистрица — наречена отъ турцитѣ *Урумлукъ*. Мѣстното гръцко население сжщо се занимава съ рибарство и има свои колиби. Така че Блатото представлява за андартитѣ сжщитѣ условия за настаняване и прикриване, безъ да говоримъ за благосклонностьта на турската власть и на мѣстнитѣ турски жители.

Настаняването на андартитѣ въ Блатото се прояви въ нападения противъ български рибари. Въ началото на 1905 г. трима четници, току-що се приютили въ колибата „Пѣсъка“ (землище на с. Зорбата, източния брѣгъ на Езерото) подиръ едно сблъскване съ аскера въ с. Бозецъ, бидоха ненадейно нападнати отъ андарти. Едно четнишко отдѣление отъ съседна колиба имъ се притича на помощь, прогонва нападателитѣ и заварва въ „Пѣсъка“ четника Георги хаджи Траевъ тежко раненъ и навързани десетина рибари, готови за клане. По-нататъкъ въ колибата „Голѣмия пѣсъкъ“ четницитѣ намѣриха двама убити рибари. Въ тази схватка отъ андартитѣ паднаха нѣколцина убити и ранени. Веднага следъ тѣзи произшествия войска навлѣзе въ Блатото и четницитѣ се принудиха да се прехвърлятъ въ Карайотишкитѣ колиби, на срещния брѣгъ.

По това време Апостолъ отсжтствува отъ околията. Преди два-три месеца той бѣ заминалъ за България да зимува и да се върне съ материали. Презъ февруарий той мина границата заедно съ гевгелийския войвода Сава Михайловъ и съ материали за дветѣ околии. На 1 мартъ дветѣ чети, броещи 42 души, се видѣха обкржжени въ

с. Смолъ (гевгелийско) отъ войска и башибозукъ отъ околнитѣ юрушки села[1]). Войводитѣ заеха два хълма надъ селото, окопаха се на бърза ржка и посрещнаха неприятеля. Турски подкрепления отъ цѣлата околия се отправяха непрекжснато къмъ мѣстосражението. Желѣзниятъ обржчъ около борцитѣ все повече се стѣсняваше и до вечерьта бѣха избити всички, съ изключение на двама. С. Михайловъ, виждайки че патронитѣ му се привършватъ, взе отрова и издъхна всрѣдъ страшни мжки. Въ завзетитѣ позиции аскеритъ преброй 40 трупа и върху тѣхъ излѣ своя гнѣвъ[2]). Сражението надъ с. Смолъ е едно отъ най-злополучнитѣ, но и най-героичнитѣ следъ възстанието. Радостьта на турцитѣ бѣ неописуема — но наймного тържествуваше въ Солунъ Хилми паша, когато се установи, че между убититѣ е и Сава Михайловъ. И съ право Сава Михайловъ, устроительтъ на голѣмия динамитенъ атентатъ по желѣзницата при Гевгели, презъ възстанието, и деенъ революционеръ и сжщевременно крупна боева сила, бѣ предопредѣленъ за най-високи ржководни роли въ организацията. Главниятъ инспекторъ добре го оцени. По предложение на Хилми паша, султанътъ награди съ орденъ бригадния генералъ въ Гевгели Едхемъ паша, повиши гевгелийския каймакаминъ, повиши въ по-горенъ чинъ всички офицери, взели участие въ сражението, възнагради съ по една лира войницитѣ, и отпустна по 10 лири на семействата на загиналитѣ[3]).

Спасенитѣ двама бѣха Апостолъ и неговиятъ четникъ Илия Личевъ[4]). Раненъ на нѣколко мѣста, Апостолъ се добра до Арджанското блато, кждето прекара известно време. Още недоизлѣкуванъ отъ ранитѣ си, той се озова въ енидже-вардарско и се отдаде на трескава работа. Между друго, той сега устрои базата си въ блатото, съ огледъ на андартската напасть — застрои нови колиби, по-усъвършенствувани и укрепени.

Присжтствието на Апостола въ Блатото не остана тайна за турцитѣ и гърцитѣ. Андартски и български лодки предприемаха близки и далечни разузнавания, дебнѣха се, често се срѣщаха и размѣняха изстрели, придружени съ дебели

---

[1]) Четата бѣ още на предния день съгледана отъ овчари-арнаути и веднага издадена на властитѣ.

[2]) „Споредъ руския офицеръ Фроловъ, който е следилъ отъ далеко сражението и после е отишелъ на самото мѣсто, убититѣ били грозно обезобразени, голи и съ премазани глави". (Докладъ на А. Шоповъ, отъ 5 мартъ 1905 г.).

[3]) Докладъ на А. Шоповъ, № 441, 8 мартъ 1905 г.

[4]) Материалитѣ, натоварени на двадесетина коня, бѣха спасени. Още преди пристигането на четитѣ въ Смолъ, тѣ бѣха предадени на Апостоловия десетарь Андонъ Терзиевъ, който, подпомогнатъ отъ милиция, успѣ да ги прехвърли отвждъ Вардара. На връщане, обаче, той бѣ откритъ отъ турцитѣ и загина въ сражение при с. Църна рѣка, заедно съ другаря си Тано Тумбенчето. Другъ Апостоловъ четникъ, Пено Педановъ, тръгналъ отъ Блатото, въ помощь на Андонъ Терзиевъ, но не успѣлъ да го настигне, бѣ сжщо откритъ отъ аскера при с. Кошиново и загина въ сражение, заедно съ Иванъ Летата и Ичко Солунчевъ.

псувни. Къмъ собствената многозвучна музика на Блатото сега се прибави и свистенето на престрелкитѣ, всѣкидневни почти.

Не бездействуваха и андартскитѣ съюзници, турцитѣ. Ето единъ откѫслекъ отъ разказа на Ст. Хаджиевъ, единъ отъ нѣколцината живи още Апостолови другари.

Единъ недѣленъ день, презъ пролѣтьта на 1905 г., Мицо Кадийски ни съобщи, че турска войска обгражда Блатото и се готви да нападне колибитѣ. Раздвижиха се четницитѣ и съобщението се разнесе съ свѣткавична бързина по всички колиби. Азъ, заедно съ Мицо хаджи Траевъ и двама четници, се упѫтихме за тайната колиба „Корчуфка", която бѣ построена срещу Ениджe-Вардаръ. Една сутринь забелязахме воднитѣ патици да хвърчатъ къмъ колибата. Това бѣ първото предизвестие, че птицитѣ сѫ подплашени отъ непознати хора и че къмъ колибата приближава неприятель. И, действително, следъ нѣколко минути пристигна на лодка Гошо говедарьтъ, насила взетъ отъ турцитѣ за водачъ. Той ни съобщи, че сме заобиколени отъ войски и че Апостолъ вече дѫлъ сражение съ турска войска и андарти въ колибата „Дълбината" срещу село Зорбата.

Колибата „Дълбината" имаше два входа: единъ откъмъ вѫтрешностьта на Блатото и единъ откъмъ с. Зорбата; имаше и трета една тѣсна пѫтека, която водѣше сѫщо къмъ вѫтрешностьта на Блатото и която бѣше известна само на малцина. По пѫтеката за къмъ сушата, къмъ с. Зорбата, на едно мѣсто се разкриваше широко водно пространство, чисто отъ всѣкакви треви и тръстика. Турскитѣ войски откъмъ с. Зорбата, за да се приближатъ до колибата, трѣбваше да минатъ презъ това широко водно пространство, твърде опасно за тѣхъ, тъй като можеха да бѫдатъ обстрелвани отъ колибата и залесената съ гѫста тръстика периферия, но и съ предимството, че можеха да се разгънатъ на широкъ фронтъ. При входа на водното пространство бѣхме оставили на стража Тодоръ Кръстевъ, Илия Бугарийски и Петъръ Стоевъ. Пѫтя откъмъ вѫтрешностьта задръстихме, та за изходъ при нужда и опасность оставаше тайната и тѣсна пѫтека къмъ вѫтрешностьта на Блатото. При тая обстановка, турската войска откъмъ Зорбата нападна колибата „Дълбината". Поставената стража, неизвестно по кои причини, не откри огънь срещу турската войска, когато се промъкваше по тѣсния входъ, а я пропустна да навлѣзе въ широкото водно пространство и чакъ тогава почна да стреля. Турцитѣ, обаче успѣха да се разгънатъ въ фронтъ, насочиха пушкитѣ си срещу стражата и раниха Илия Бугарийски въ краката. Не можейки да се прикриятъ при входа, тия двама четници, Илия Бугарийски и Петъръ Стоевъ, решаватъ да се самоубиятъ, но да не се предадатъ въ ржцетѣ на турцитѣ. Илия, бидейки раненъ, не е могълъ да се прицели правилно и за това само е наранилъ въ рамото Петра. Петъръ, обаче, е успѣлъ да убие Илия. Ние, отъ колибата, открихме честа стрелба противъ турцитѣ, които ни отговориха съ сѫщото. Въ това именно време Петъръ Стоевъ изгуби присѫтствие на духа и не знаеше какво да прави, докато най-после се решава да се самоубие, като се набучи на ножа си. Но и тоя пѫть не успѣ, тъй като ножътъ му пада отъ лодката въ водата. Въ тоя моментъ Димитъръ Мечката, отъ с. Зорбата, водачъ на аскера, се доближава съ лодката си до Петъръ и му обажда, че турската войска се връща въ с. Зорбата. И, наистина, войската се дръпна назадъ, за да се приготви за ново нападение, а ние, четницитѣ, напустнахме колибата и на лодки по двама се изпокрихме въ гѫстата тръстика, изъ вѫтрешностьта на Блатото, кѫдето престояхме цѣли 17 дни.

Презъ това време войводата Апостолъ наредилъ до десетаря си Димитъръ Бабянски, който се намиралъ въ Корнишорската планина, да извърши нѣкакво убийство и да остави бележка, че убийството е извършено отъ Апостолъ, та съ това да се отвлѣче вниманието на турцитѣ.

Димитъръ Бабянски постжпилъ, както заповѣдалъ войводата, а по-голѣмата часть отъ турската войска замина за Паякъ да гони Апостола. Последниятъ, съ часть отъ четата си, сжщо напустна Блатото и се съедини съ Дим. Бабянски въ планината, кждето, два дни следъ това, на 29 юний — Петровдень, станало кървопролитно сражение. Следъ сражението, Апостолъ отново се прибира въ Блатото[1]).

Между това, турцитѣ успѣха да завладѣятъ участъка, разположенъ срещу Енидже-Вардаръ. Тѣ опожариха по-голѣмата часть отъ превзетитѣ колиби, а въ нѣколкото неопожарени не закъснѣха да се настанятъ приятелитѣ имъ андарти. Малко войска остана за да пази оставенитѣ на брѣга лодки. Четнишки отдѣления изгониха по-сетне войницитѣ, унищожиха часть отъ турскитѣ лодки и часть отвлѣкоха въ вжтрешностьта на Блатото. Гърцитѣ, отъ новитѣ си бази край западния брѣгъ, предприеха нападение противъ „Губушевата колиба", но бѣха лесно отблъснати. Турцитѣ, пъкъ, атакуваха колибата „Редотъ" и съ артилерия, но нито една отъ тѣхнитѣ гранати не попадна въ цельта. Защитницитѣ на „Редотъ" се оттеглиха въ колибитѣ срещу Голото село.

*

Презъ 1906 година борбитѣ въ и около Блатото взеха много по-голѣми размѣри. И турци, и гърци станаха по дръзки, ала всичкитѣ имъ усилия се разбиха въ дяволската изобретателность на Апостола и въ храбростьта на неговитѣ хора.

Презъ тая година се направиха на Апостола и нѣколко важни посещения, нѣкои отъ които сж до невѣроятность сензационни.

Изобщо, Апостолъ бѣ често навестяванъ отъ близки и далечни гости. Д. Груевъ, презъ голѣмата обиколка, която предприе подиръ възстанието, посети и Апостола въ Блатото. Презъ лѣтото на сжщата 1904 г. въ Блатото прекараха известно време Хр. Чернопѣевъ, воденскиятъ околийски войвода, Лука Ивановъ и Гьорче Петровъ, който си отиде съ твърде неприятни спомени отъ комаритѣ[2]). Две години покъсно Борисъ Сарафовъ, презъ своята ревизионна обиколка, сжщо посети Блатото и прекара нѣколко дена въ Корчуфка[3]).

---

[1]) „Изъ революционнитѣ борби въ Ениджевардарското блато". (По споменитѣ на четника Стоянъ Тр. Хаджиевъ, съобщава Христо Шалдевъ) — „Илюстрация Илиндень", год. IV, кн. 8 (38), стр. 15.

[2]) „Съ едно отдѣление отъ Апостоловата чета отидохъ при него (Хр. Чернопѣевъ) въ Гьола, дето прекарахме 4 — 5 дена ужасенъ животъ (облаци комари — спи се завитъ съ платно)" — „Спомени", стр. 205.

[3]) „Той, Б. Сарафовъ, се възхищаваше отъ разположението и устройството на нашитѣ колиби и най-вече отъ скривалището ни „Корчуфка", която сравняваше съ „Портъ-Артуръ". — казва Стоянъ Тр. Хаджиевъ („Илюстрация Илиндень", г. V, кн. 1 (41), стр. 13.

Презъ последнитѣ дни на февруарий 1906 г. въ Блатото пристигна Лука Ивановъ, заедно съ единъ чужденецъ, когото воденскитѣ четници наричаха „американеца". Новиятъ гостъ бѣ американскиятъ журналистъ и писатель Албертъ Сониксенъ. На Апостоловитѣ момчета направи впечатление, че „американецътъ" се обяснява на литературенъ български езикъ и че Лука се отнася къмъ него като къмъ вѫтрешенъ човѣкъ на организацията.

Чужденецътъ бѣше заслужилъ това довѣрие. Албертъ Сониксенъ спада къмъ оная категория идеалисти, които осмислятъ живота си чрезъ служене на възвишени и благородни цели изъ далечни и непознати страни. За разлика отъ обикновенитѣ протестантски мисионери, обаче, той избра едно по-бурно и по-рисковано поприще — това на македонския революционеръ[1]). Заинтересуваха го писанията на американския печатъ по време на Илинденското възстание и той се озова въ България. Тукъ Сониксенъ, въ продължение на близу две години, изучава нашия езикъ, завърза тѣсни връзки съ македонскитѣ революционери, възлюби Македония и описа въ твърде съдържателни и сѫщевременно прочувствени дописки до американскитѣ вестници нейнитѣ страдания и борби. После изяви желание да вземе и непосрѣдствено участие въ революционната борба. Организационното ржководство даде съгласието си и направи нуждитѣ нареждания до надлежнитѣ комитети. Комитетски хора посрещнаха на Воденската гара американеца, нарочни селски куриери го изведоха презъ нощьта на полето, а когато стигнаха планината, други селяни изкочиха изъ мрака и му предложиха конь. Призори Сониксенъ се прегърна съ войводата Лука — приятель отъ София, съ когото бѣше го запозналь Дамянъ Груевъ[2]).

Минаха нѣколко дни въ скитане изъ планини и села въ воденско, което даде възможность на Сониксенъ да види

---

[1]) Сониксенъ не бѣше дебютантъ въ тази область. Нѣколко години по-рано, той, като участникъ въ американската военна експедиция въ Филипинскитѣ острови, се прехвърли въ лагера на възстаницитѣ, които се борѣха за независимостьта на Филипинитѣ. Макаръ че възстаницитѣ не му се довѣриха и го държаха като пленникъ, благороднятъ американецъ защити отпосле каузата имъ. Приключенията си отъ тоя походъ Сониксенъ описа въ книгата „Десеть месеца пленникъ въ Филипинскитѣ острови".

[2]) Внезапното изчезване на Сониксенъ отъ Воденъ, кждето той бѣ пристигналъ съ редовенъ паспортъ, даде поводъ на европейския печатъ да заговори за „отвлѣчения отъ разбойници" кореспондентъ на „Evening Post". Потери плъпнаха на вси страни. Не следъ дълго време тайната на „отвлѣчения" американецъ се узна, и турската власть си постави за задача да го залови или поне да открие диритѣ му. Напраздно, разбира се. Прехвърляйки се отъ чета въ чета, Сониксенъ преброди, вѫтре въ десеть месеца, голѣма часть отъ Македония, съ две по-продължителни престоявания въ Блатото, като четникъ, и въ Битоля, като нелегаленъ. Той срещна и опозна отблизу революционери отъ всички категории: войводи, учени и прости, граждани и селяни, интелигентни госпожици въ Битоля и овчарки по планинитѣ. Той е единственятъ писатель-чужденецъ, който е прозрѣлъ непосрѣдствено въ интимния животъ на организацията. Виденото, чутото и преживѣното Сониксенъ предаде художествено въ книгата му, преведена отъ М. А. Мавродиевъ, подъ надсловъ „Изповѣдьта на единъ македонски четникъ" — (издание на Македонския националенъ комитетъ, София, 1927 г., стр. 160, съ 16 снимки). Книгата заслужава името си изповѣдь. Искренъ преди всичко къмъ себе си, авторътъ предава съ неподправена прямота наблюденията си надъ своитѣ другари — тѣхния идеализъмъ, сурови нрави и други индивидуални особености — и мислитѣ си за събитията и за непріятелитѣ, противъ които организацията и самъ той — доброволецъ

всѣкидневната тревога на организираното население и да почувствува мжкитѣ на четнишкия животъ.

„Единъ день, на разсъмване, четата нагази изъ мочуритѣ край Блатото и стигна до брѣга, кждето чакаха нѣколко лодки.

— Ще се прехвърляме ли? — попитахъ, — разказва Сониксенъ.

— Да, кждето дяволътъ казва сбогомъ, — обади се Тодоръ, младиятъ замѣстникъ на Лука.

— Забележи на картата си съ червенъ моливъ тая мѣстность, — каза Лука, — тя е наша по правото на окупацията.

Влѣзохме въ лодката четирма на брой и плувахме по течението на синята мъгла. Обзе ни едно особено усѣщане на подемъ, като че ли се устремихме въ пространството. Нищо не се виждаше, даже мжтната вода, по която се движехме. Надъ главитѣ ни бързо се полюляваха и изчезваха клони, като черни тайнствени предмети. Ние се движехме съ голѣма бързина.

Мъглата започна да орѣдява и неочаквано да се отдръпва като откри околната мѣстность.

Лодкитѣ ни бѣгаха по широкъ каналъ. Край насъ се движеха гори, полунаводнени, черни, безлистни дървета и пълзещи растения, легнали и трепереща надъ калната вода. Тукъ-тамъ се откриваха пространства съ черна тръстика, между която неподвижно седѣха и гледаха чудовищни маслозелени жаби. Тѣ имаха голѣми очи, съ жълти кржгове около тѣхъ, сякашъ носѣха фантастични златни очила.

Отклонихме се отъ широката рѣка и почнахме да се провираме между чернитѣ стволове на дървета и тунели отъ преплетени клони. Плувахме бавно. Единъ тласкаше лодката съ пржтъ, който опираше въ дъното на водата. Роякъ диви птици се виеха надъ главитѣ ни. Отъ едно гнѣздо изхвръкна соколъ и разнесе силна миризма на мърша. Ние навлѣзохме въ малки лагуни, отъ които се виждаха открити пространства вода. Диви патици и гжски се вдигаха. Зърнахъ и неподвижни и съзерцателни жерави, които се оглеждаха въ тихата блатна вода.

Дърветата започнаха да оредяватъ. Плавахме по тѣсенъ воденъ пжть, който криволичеше презъ висока тръстика,

---

четникъ въ нейнитѣ редове — се борятъ. Характеристикитѣ, които той ни даде, носятъ отпечатъка на дълбока проникновеность. Неговитѣ описания на природата сж пленителни. Всичко това прави Сониксеновата „Изповѣдь" изключително ценна за историята на македонскитѣ освободителни борби.

На Сониксеновия фотографически апаратъ дължимъ редица ценни снимки, направени на самото мѣсто: на Дамянъ Груевъ и Сандо Китановъ (снети единъ месецъ преди смъртьта имъ), на Апостолъ войвода, на цѣли чети и на четнишки лагери въ Блатото.

Съ своята „Изповѣдь" Сониксенъ си създаде въ Америка име на пръвъ познавачъ на македонския въпросъ. Като такъвъ той, по искане на американското правителство, написа докладъ за освѣтление на американската делегация при сключването на мирнитѣ договори въ Парижъ презъ 1919 год. На тоя докладъ се дължи въ значителенъ размѣръ застжпничеството на председателя Уилсонъ въ полза на България.

която нѣкждe преплиташе стъблата си, и ние минавахме подъ тѣхния сводъ.

Неочаквано за мене, излѣзохме въ открито езеро и срещу насъ се откри малъкъ островъ, на чийто брѣгъ имаше две папурови колиби. Отъ едната димѣше. Чу се викъ, и около двадесеть души излѣзоха отъ колибитѣ. Това бѣха хора съ дълги коси, нѣкои съ брада, но всички облѣчени въ познатитѣ сиви потури и бѣли навуща. Тѣ се събраха при пристана и едновременно ни поздравиха съ ура. Нашитѣ хора отъ лодката имъ отговориха.

— Това е нашиятъ постояненъ гарнизонъ, — обясни ми Лука"[1]).

Все така увлѣкателно и съ сжщата вещина на белетристъ Сониксенъ описва хората, обстановката на колибитѣ, произшествията.

Докато хората на Лука, виждани само при походъ, му се струваха „неопредѣлени фигури, наметнати нощно време съ пелерини, една редица отъ мълчаливи сѣнки, които се движеха по тъмнитѣ планински пжтеки", — Апостоловитѣ четници, наблюдавани сега при дневно освѣтление, „изпъкваха въ жизнения блѣсъкъ на реалностьта — една тълпа безъ бради, весели и приказливи момчета, живописни по външность, въ цвѣтни пояси, нѣкои съ дълги коси, макаръ и съвсемъ неприлични на бандититѣ, които ни представляватъ театралнитѣ директори. За такова нѣщо имаше твърде малко лични накити и твърде много добродушни лица. Като да бѣха нѣкакъвъ лагеръ на милиционери-доброволци."

Вечерьта всички се събраха въ голѣмата колиба. „По срѣдата свѣтна голѣмъ огънь, димътъ отъ който се прецеждаше презъ тръстиката на покрива. Въ дъното постлаха голѣма черга върху дебелата настилка отъ папуръ; тукъ Лука, Тодоръ и азъ установихме нашата постоянна квартира. Никой аристократически салонъ не е билъ по-добре украсенъ съ оржжия; надъ главата на всѣки спещъ четникъ висѣше манлихерова карабина, щикъ и нагантъ."

Сутриньта Лука и Сониксенъ бѣха посетени отъ Апостола, дошелъ да ги покани на обѣдъ въ своята колиба. „Първиятъ, който скочи на брѣга, бѣше лекъ, мургавъ човѣкъ, на срѣдна възрасть, съ бѣли албански, тѣсни, опнати потури, съ черна, съ широки ржкави риза, въоржженъ не само съ манлихерка и нагантъ, но и съ кама съ сребърна дръжка, увиснала на неговия патрондашъ. И да не го познавахъ, щѣхъ да налучкамъ кой е, защото неговитѣ портрети висятъ въ всички кръчми на България, тъкмо въ тѣзи комитски дрехи."

---

[1]) „Изповѣдьта на единъ македонски четникъ", стр. 18—19

Поканата бѣ приета съ готовность и лодкитѣ отплуваха къмъ резиденцията на ениджевардарския войвода. „Постътъ на Апостола приличаше на чифликъ; изъ езерото плуваха питомни патици и гжски, а около тритѣ хижи скитаха пилета, кокошки, овци и кози. Имаше и единъ овенъ—късметътъ на четата, едно немирно животно, което влизаше и излизаше изъ колибитѣ, газѣше и събуждаше заспалитѣ и бодѣше съ роговетѣ си, когато го пждѣха. Разказаха ми, че тоя овенъ билъ чудесенъ другарь въ нощнитѣ походи. Той ходѣлъ начело на редицата задъ войводата. Ненадѣйно той ще спре, ще изпръхти особено и ще тупне по земята съ преднитѣ си крака. Това предупреждение е било винаги сполучливо: нѣкой ще бжде на пжтеката, приятель или врагъ. По този начинъ овенътъ е спасявалъ четата отъ множество изненади."

Резиденцията на Апостола не бѣше само „чифликъ", но и „убѣжище на всички, които бѣгатъ отъ турското правосждие". При Апостола имаше едно момче на четиринадесеть години, което бѣ откраднало пушката на единъ турски полякъ, когато спѣлъ на полето. Друго момче на седемнадесеть години, шивашки калфа, избѣгало тука, защото мушнало съ ножъ единъ пиянъ войникъ, който го биелъ. Единъ старецъ дошелъ нощно време при Блатото и билъ прибранъ въ лагера. Той убилъ единъ албанецъ, управитель на чифликъ. Една седмица по-късно тукъ се приютилъ и синътъ му—почти дете, който ранилъ съ камъкъ нѣкакъвъ стражарь. По такъвъ начинъ Апостолъ бѣ събралъ единъ голѣмъ лагеръ отъ невоюващи привърженици — „Приютътъ за сираци на Апостолъ", както го наричаше Лука" [1]).

*

Наскоро следъ пристигането на Лука около Блатото се разиграха драматични събития, които Сониксенъ описа като свидетель и участникъ.

Селянитѣ отъ Св. Марина, Ямчища и други села отъ Сланицата — тъй се нарича областьта на западъ отъ Езерото — бѣха донесли на Апостола писма, изпратени имъ отъ андарти и носещи подписа: „Вашъ братъ по вѣра Костасъ Акритасъ" [2]). „Братътъ по вѣра" ги предупреждаваше да не отправятъ до европейцитѣ оплаквания и протести противъ „войницитѣ на вѣрата" [3]), защото непослушнитѣ ще бждатъ убивани. „Нѣма да бждатъ пощадени и тѣхнитѣ жени и деца; тѣлата имъ ще разкжсваме на парчета. Ще убиваме всѣки, който е противъ насъ", — завършваше писмата си капитанъ Акритасъ. Писмата носѣха дата 7 февруарий 1906 г.

---

[1]) „Изповѣдьта . . .", стр. 20—25.

[2]) Поручикъ К. Мазаракисъ, сега генералъ.

[3]) Гръцкитѣ митрополити наричаха андартитѣ „войници на вѣрата" и „Христови войници".

Акритасъ не закъснѣ да мине отъ думи къмъ дѣла. На 28 мартъ той нападна съ 50 души селото Св. Марина, но не му се удаде да изпълни страшната си закана. Двадесетина милиционери ги посрещнаха съ стрелба отъ оградитѣ на кѫщитѣ си. Следъ половинъ часъ пристигнаха на помощь милиционери отъ едно съседно село, и нападателитѣ започнаха „да бѣгатъ безъ никакви правила за отстѫпление“,— както се изразява Сониксенъ, — и оставиха петь души убити. Селянитѣ имаха само единъ убитъ.

Още при първитѣ гърмежи десетина лодки съ двадесетина четници — и американецътъ въ това число — се отправиха бързо къмъ брѣга, а оттамъ — къмъ Св. Марина. Сражението бѣше вече свършено и милиционеритѣ посрещнаха радостно въоръжените си братя и имъ показаха убититѣ андарти. „Ние приповдигнахме единъ отъ тѣхъ — пише Сониксенъ. — Той бѣше високъ, красивъ човѣкъ, съ брада. Въ чантата му имаше канцеларски материали. Бѣше явно, че това е секретарьтъ на капитанъ Коста“ [1]).

Презъ деня между Лука и американеца се завежда интересенъ споръ. Американецътъ се догажда, че войводата е намислилъ да прибѣгне къмъ репресалии и се мѫчи да го отклони отъ нападения противъ безоръжни села: „На другия день всички европейски вестници ще съобщатъ преувеличено случката, ще кажатъ, че е имало убити жени и деца. Доброто мнение на Европа за васъ ще бѫде изгубено. Ще кажатъ: всички сѫ еднакви — и гърци, и турци, и българи“.

— Колцина въ Европа се колебаятъ кѫде да ни турятъ: при революционеритѣ ли или при разбойницитѣ-плячкаджии. За всѣки случай, това не ме въздържа; азъ се колебая предъ неприятния актъ. Или, по-право, предпочитамъ да се справя съ виновни хора. Ако можешъ да ми кажешъ какъ да се добера до гръцкия владика, нѣма да изгарямъ никое село, — отговори Лука [2]).

Презъ нощьта, обаче, случи се нѣщо, което тури край на разногласията имъ. По посока къмъ северъ небето се зарумени. Дигна се черенъ стълбъ отъ димъ и искри захвърчаха къмъ небесния сводъ. Чу се гръмъ на динамитна бомба. Андартитѣ нападаха Голото село.

Едно отдѣление Апостолови четници, подсилено отъ десетина четници на Лука, пакъ се отправи къмъ сушата. Между това стрелбата въ Голото село утихна, и четницитѣ, тръгнали по петитѣ на отстѫпилия неприятель, доближиха го, когато се качваше на лодкитѣ си. На залпа, който отдалече му отправиха четницитѣ, андартската чета не отговори.

---

[1]) „Изповѣдьта . . .“, стр. 36.
[2]) Пакъ тамъ, стр. 37—38.

Тя заплува бързо по посока на гръцкото село Ниси. Въ Голото село бѣха опожарени две кжщи и убитъ селскиятъ говедарь.

На другата нощь една флота отъ тридесетина лодки свали на Нисийско землище надъ шестдесеть четници, начело съ Апостола и Лука. Не се мина много и гръцкото село Ниси, една отъ най-важнитѣ андартски бази около Блатото, пламна. Акцията въ селото продължи повече отъ предвиденото време. Двама сеймени задържаха съ стрелбата си часть отъ четата. Друга часть, въ изпълнение нареждането на Лука, изгуби много време, извеждайки домочадията и селския добитъкъ извънъ огъня. На свой редъ, Акритасъ съ андартитѣ се притече на помощь на Ниси, но се ограничи съ стрелба отъ далеко, задържанъ отъ огъня на група четници и отъ честитѣ залпове на Сониксеновата група. Въ Ниси изгорѣха повече отъ 30 кжщи и паднаха убити шесть души: двама арнаути, трима случайно засегнати отъ куршумитѣ и единъ застрелянъ като известенъ шпионинъ. На една жена Лука остави за селянитѣ писмо, въ което имъ съобщаваше, че е опожарилъ кжщитѣ имъ „не отъ племенна омраза, но като защитителна мѣрка противъ нашествията на Коста Акритасъ въ селата, които помагатъ на революционното движение. Предупредилъ ги сжщевременно, че ако не даватъ убѣжище на наемницитѣ на гръцката църква, никога нѣма да посѣга върху тѣхъ и върху имотитѣ имъ“ [1]).

Лука се обади писмено и на каймакамина въ Беръ. Въ писмото си воденскиятъ войвода припомняше за нападенията въ Св. Марина и Голото село, обвиняваше турския администраторъ, че, знаейки кои сж били нападателитѣ, ги оставилъ непреследвани, а арестувалъ нѣкои селяни отъ нападнатитѣ села. Ето защо, той, Лука, нападналъ Ниси, което взе участие въ нападението на Св. Марина. Прочее, той и за напредъ „ще се старае да наказва самъ виновницитѣ, щомъ властьта ги покровителствува, вмѣсто да ги преследва“ [2]).

Упрѣцитѣ на Лука не смутиха, разбира се, Хилми паша. Наопъки, опожаряването на Ниси накара турцитѣ да взематъ въ Блатото такива мѣрки, които направиха за известно време невъзможно съобщението между колибитѣ и селата. Но стопанската предвидливость на Апостола пакъ спаси положението. „Нѣколко седмици наредъ турскитѣ войски правиха опити да ни изловятъ изъ мочурлацитѣ, — пише Сониксенъ. — При воднитѣ пжтища и пристанища бѣха поставени засади, но това ни принуди само да пазимъ диета, като

---

[1]) Пакъ тамъ, стр. 42—43.

[2]) Това писмо (отъ 1 мартъ 1906) г. бѣ препратено отъ берския каймакаминъ до Хилми паша, а последниятъ го дава на А. Шоповъ да го прочете. Княжескиятъ търговски агентъ, съ докладъ № 387 отъ 8 мартъ 1906 год. предава съдържанието на това „многограмотно и смислено написано“ писмо.

ядемъ само сирене, следъ като изядохме добитъка изъ „чифлика“ на Апостола. Други несгоди нѣмаше“ [1]).

Напущането на колибитѣ се затрудняваше и отъ придошлитѣ потоци, които залѣха брѣговетѣ и пристанищата. Нивото на Блатото се повиши, измѣни се и външниятъ му видъ: сухата, пожълтѣла тръстика и цѣлата растителность се промѣни въ зелено. Едно носталгично чувство теглѣше обитателитѣ на колибитѣ къмъ гостоприемнитѣ гори. Апостолъ издебна бдителностьта на турцитѣ и хвана планината. Лука последва примѣра му и отведе американеца въ воденско.

Борбата съ андартитѣ закипѣ още по-горещо. Въ воденско, ениджевардарско и берско „Христовитѣ войници“ нападаха ожесточено български и влашки села, избиваха по нивята и пѫтищата безоржжни хора. Въ воденско пострада най-много влашкото село Патечино — 10 опожарени кѫщи и десетина убити и ранени селяни. При едно гръцко-българско сблъскване при с. Янчища (ениджевардарско) загина андартскиятъ капитанъ Капсалисъ [2]). Въ с. Агоре, ениджевардарско, андартското нападение бѣ отблъснато на 2 юний отъ милицията. Въ с. Ликовище, берско, андартитѣ се явиха четири дена следъ обезоржжаването на селото отъ милязимина Кемалъ бей — на 1 юлий изненадаха работницитѣ по нивитѣ и избиха седемь души, а нѣколкото заловени жени изнасилиха. Въ с. Бозецъ, на 12 августъ, милицията, следъ двучасова престрелка, прогони нападателитѣ.

Апостолъ прекара това лѣто въ непрестанно движение, притичайки се вредъ, гдето се яви нужда. Презъ августъ той, заедно съ Тодора (помощника на Лука) и съ четири свои момчета, замина къмъ с. Балинци, за да пренесе оттамъ скритото оржжие. На връщане, между Гумендже и Тушилово, четицата бѣ открита и нападната отъ пехота и кавалерия. Въ нѣколкочасово сражение трима четници — Мино Петгъшки, Христо Боймишки и Дино Дърмишки — се самоубиха. следъ като изстреляха патронитѣ си [3]). Паднаха нѣколко войници и единъ юзбашия. Апостолъ, съ двама другари, се отърва, като спаси и материалитѣ, които пренесе въ Блатото.

Въ Блатото войводата завари хората си съ необикновено повишенъ духъ — празднуващи една недавнашна победа надъ „Христовата войска“. На 11 августъ около 60 андарти бѣха обкржжили една голѣма група българи-рогозари — събирачи на сазъ край езерото. Група четници, обаче, ги издебнаха и имъ откриха огънь. Въ паническия си бѣгъ врагътъ остави деветь души убити, седемь лодки, 300 па-

---

[1]) „Изповѣдьта . . .“, стр. 43.

[2]) Подпоручикъ Христосъ Прантупасъ.

[3]) Върху едного отъ самоубилитѣ се четници, секретарь на Апостола, турцитѣ заловиха чанта съ книжа и съ печата на войводата. По тоя поводъ бѣха арестувани само въ Гумендже 32 души, начело съ председателя на общината, свещ. Ив. Батанджиевъ.

трона и една пушка. Между убититѣ, четницитѣ познаха ениджевардарския турчинъ, известенъ подъ името Менчо-капитанъ. Нѣколко дена по-късно, главата на Менчо се намѣри окачена на единъ телеграфенъ стълбъ по шосето Ениджe-Вардаръ—Воденъ съ следния надписъ: „Не те ли е срамъ, каймакамъ-бей, да преобличашъ турци въ гръцко облѣкло и да ги изпращашъ да избиватъ мирнитѣ царски поданици. Кажи на гръцкия владика да изпрати повече андарти, за да изпълнятъ желанието му.“

*

Следъ една продължителна обиколка изъ западна Македония, Сониксенъ се озова, презъ м. септемврий, пакъ въ воденско.

Тукъ той завари любимеца си Тодоръ, винаги веселия и хумористично настроенъ другарь на Лука, състаренъ отъ преживѣни мѫки и отъ скрѫбь: Тодоръ и воденскитѣ четници още не бѣха дооплакали погиналия свой войвода. Американецътъ, запазилъ най-добри спомени отъ двумесечното другаруване съ Лука по планинитѣ и блатата, сподѣли братски тѣхната мѫка. Въ лицето на воденския войвода той бѣше навикналъ да вижда съвършенъ образецъ на добъръ човѣкъ и македонски революционеръ [1]). Воденско сега му се виждаше мрачно.

Излѣзълъ невредимъ отъ не малко сражения, Лука Ивановъ загина при обстоятелства, които не му дадоха възможность да прояви своитѣ боеви качества на офицеръ и опитенъ войвода. Той стана жертва на преголѣмото си довѣрие въ каракачанитѣ, които, поставени между два огъня, услужваха и на комити и на андарти, но съчувствуваха повече на последнитѣ [2]), прикривайки изкустно връзкитѣ си съ тѣхъ. Уговорилъ среща съ Апостола нѣкѫде около Сборско, Лука предизвести кехаята Гулито, че му отива на гости въ Баовскитѣ колиби. Каракачанитѣ посрещнаха четата по-любезно отъ всѣки другъ пѫть и я нагостиха богато, при изобилно вино. Лука нито подозираше, че му е устроенъ капанъ. Къмъ полунощь, следъ продължително веселие и пѣсни, четницитѣ се прибраха да спятъ, разпредѣлени въ три колиби. На нѣколко пѫти каракачани влизаха въ войводската колиба, за да нагледатъ ужъ огъня. Къмъ три часа следъ полунощь, една андартска група издебна задрѣмалия часовой и нападна съ залпове спещитѣ въ войводската колиба. По-нататъкъ, ето какво разказва четникътъ на Лука — Вангелъ Д. Кацарски:

---

[1]) „При по-благоприятни обстоятелства Лука можеше да бѫде мощенъ факторъ при постигане идеалитѣ на сѫщинската цивилизация. И тукъ трѣбва да забележа, че това бѣше само единъ типиченъ епизодъ въ огромната загуба на интелигентната македонска младежь.“ („Изповѣдьта . . .“, стр. 146).

[2]) Каракачанитѣ говорятъ разваленъ гръцки езикъ, занимаватъ се изключително съ скотовъдство и се различаватъ по носия и битъ отъ другитѣ куцовласи.

„Отъ пушечната стрелба ние, четницитѣ отъ другитѣ колиби, се разбудихме и, съ пушки въ ржце, се затекохме къмъ колибата на войводата. Гърцитѣ прогонихме, но когато влѣзохме въ колибата, намѣрихме всички наши другари убити, а войводата тежко раненъ. Следъ като прибрахме оржжието на убититѣ ни другари и взехме на ржце ранения войвода, на излизане отъ колибата, близу до една полянка, забелязахме нѣщо да се чернѣе. Азъ извикахъ, кой е и понеже не се обади, изгърмѣхъ петь изстрела и се запжтихъ къмъ черния знакъ, който се оказа човѣшки трупъ. Претарашувахъ го и взехъ пушката, револвера и чантата му. После отъ документи се оказа, че това е билъ трупътъ на войводата на андартската чета. Въ чантата, освенъ разни книжа, намѣрихме и 470 турски лири. Следъ като вървѣхме нѣколко часа, останахме да денуваме близу до с. Сборско. Къмъ 11 часа презъ деня войводата се помина. Повикахме селския ржководитель и заедно съ представители на селото погребахме останкитѣ на любимия ни войвода“ [1]).

Между убититѣ въ войводската колиба бѣ и храбриятъ подвойвода Караташо, който често и самъ предвождаше чета въ воденско. Ударътъ за организацията бѣ твърде тежъкъ. Загубата на Лука се оказа незапълнима за Воденската околия. Въ цѣлата андартска акция това бѣ, може би, най-крупната гръцка сполука срещу въоржжени българи, макаръ и заплатена съ главата на андартския капетанъ. Обстоятелството, че андартитѣ си послужиха съ предателството на каракачанитѣ, за да издебнатъ неприятеля си на сънь, не намалява действителното значение на тѣхната сполука и на българската загуба.

Все пакъ, не е безинтересно да се знае, какъ гърцитѣ сж използували произшествието въ Баовскитѣ колиби, за да украсятъ историята на андартството си съ още една героична легенда. Убитиятъ андартски капетанъ, за когото говори Кацарски, е Костасъ Гарефисъ. Познатиятъ ни капетанъ Акритасъ (тогава поручикъ, а сега генералъ К. Мазаракисъ Енионъ), по-високъ началникъ на убития Гарефисъ, разправя за този последния и за извършеното отъ него нападение:

„Когато на следната година го изпратихъ за началникъ, той си постави за задача да преследва и да убие *собственоржчно* (к. н.) двама отъ най-голѣмитѣ български войводи, Лука и Караташо. Пустна се да ги гони до самото имъ скривалище по висотитѣ на Марихово. И успѣ. Щомъ ги откри, той не даде на други да пожънатъ тая честь. Обгради каракачанскитѣ колиби, *близу до Градешница* (б. н.) (отвждъ сегашната ни граница), *влѣзе самичъкъ въ колибитѣ и уби съ собствената си ржка и двамата*, съ гигантско

[1]) „Какъ стана убийството на Лука Ивановъ“. (Изъ споменитѣ на четника Вангелъ Д. Кацарски) — съобщава Христо Шалдевъ. („Илюстрация Илиндень“, год. V, кн. 5 (35).

тѣлосложение, българи. Единъ куршумъ на *бѣгащъ* българинъ го улучи въ корема и издъхна на мѣсто най-цѣломждрениятъ мой сѫратникъ и преданъ приятель . . ." [1]).

Разказътъ на гръцкия генералъ е фантастиченъ и се опровергава отъ фактическитѣ данни. Отъ несъобразителность или по други причини, нападната бѣ непосрѣдствено само войводската колиба, така че Гарефисъ не е могълъ да снове „самичъкъ" отъ колиба въ колиба, за да премахне непремѣнно съ собствената си ржка дветѣ свои набелязани жертви. „Гигантското тѣлосложение" на двамата български войводи не възвеличава подвига на Гарефисъ, понеже не е имало ржкопашенъ бой, а разстрелване на спокойно спещи хора. Отъ куршума на Гарефисъ ли или на другъ нѣкой андартъ е билъ раненъ — не убитъ — Лука, това не е, струва ни се, отъ сѫществено значение за характеристиката на Гарефисъ. Лука е умрѣлъ отъ ранитѣ си и е преживѣлъ съ много часове убийството на гръцкия капетанъ. Нападението е траяло твърде кратко, понеже андартитѣ, още при първитѣ изстрели на момчетата отъ нападнатитѣ колиби, сѫ напустнали мѣстопроизшествието, безъ да прибератъ трупа на началника си (убитъ отъ „бѣгащъ българинъ", споредъ генералъ Мазаракисъ), или поне оржжието, чантата и лиритѣ му. Нека, най-после, прибавимъ, че Лука и Караташо никога не сѫ бѣгали предъ нѣкакъвъ Гарефисъ, а, наопъки, търсили сѫ винаги срещитѣ съ андарти. За това свидетелствува и Сониксенъ по отношение на Лука.

Наказанието на Гулито и неговитѣ помагачи въ предателството не закъснѣ. Четници на Лука и милиция, предвождани отъ десетаря Кольоманъ, нападнаха каракачанскитѣ обиталища и унищожиха всичко живо, което имъ попадна.

*

Въ комитаджийското поприще на Апостолъ войвода има и единъ епизодъ, кѫдето той е представенъ въ ролята на . . . дипломатъ.

Славата му, широко разпространена, бѣше стигнала по това време и до царския палатъ. Въображението на султана бѣ поразено отъ невѣроятнитѣ слухове около тоя чутовенъ комитаджия, когото властьта все обявяваше за убитъ, а той все възкръсваше; който, обсажданъ въ блатата, се обаждаше отъ планинитѣ, неуязвимъ отъ топоветѣ и брониранитѣ

[1]) Така се изразява генералъ К. Мазаракисъ въ съчинението си (стр. 51) „Ὁ Μακεδονικὸς ἀζὼν 1903—1908" („Македонска борба", 1903—1908) — Атина, 1937.

Авторътъ дава споменитѣ си по организирането на андартската акция, като изтъква главно собственитѣ си подвизи и заслуги. Нѣкогашниятъ „капетанъ Акритасъ" не се отличава съ особена скромность. Единъ примѣръ: „Моитѣ чести нашествия и легендата, която се създаде около името ми „капетанъ Акритасъ", дигна на кракъ турската власть. Извънредни тренове съ войска пристигаха редовно въ Воденъ, Негушъ, Беръ. Главата ми бѣ оценена на 1,000 лири . . ." (стр. 51) и тъй нататъкъ, все въ тоя стилъ.

лодки, разиграващъ по най-обиденъ начинъ царския аскеръ. Писмата пъкъ, които следъ всѣко свое по-важно приключение и при всѣка по-голѣма неправда спрямо населението Апостолъ изпращаше до бейове, каймаками и валии, и съдържанието на които се предаваше на Илдъза, възбудиха любопитството на Падишаха, и Хамидъ пожела да види съ очитѣ си тоя страшенъ рушитель на държавата, а, ако е възможно, и да го обезвреди. Султанътъ (както, впрочемъ, и много други недостатъчно осведомени чужденци) си представляваше Апостола не като единъ между десеткитѣ околийски войводи на Революционния комитетъ, а за нѣщо много по-високо: глава едва ли не на всички чети и върховенъ вождъ на бунтуващия се български народъ. Толкова много султански врагове бѣха укротени и опитомени чрезъ съблазньта на златото и почеститѣ, — защо да не се направи опитъ и съ „царя на блатата?"

Презъ м. октомврий Апостолъ получи отъ своя приятель, ениджевардарския голѣмецъ Хакж-бей съобщение, че отъ Цариградъ пристигналъ единъ високъ сановникъ и султановъ роднина, съ поржчение да се срещне и поразговори съ него.

Завъртѣ се главата на войводата. Апостолъ се почувствува поласканъ, но и озадаченъ. Да откаже направо — не му се виждаше политично. Да се съгласи, но — не му ли се крои капанъ? И какво ще каже началството?

Въ сериозни моменти, при липса на възможность да се обърне за мнение или съветъ до околийския комитетъ или до Солунъ, Апостолъ имаше за правило да се съвещава съ десетаритѣ си. Така той постжпи и сега. Десетаритѣ се догадиха, че срещата е желана за войводата и дадоха съгласието си[1]). Тѣхното съгласие, обаче, не го успокои. За щастие, тъкмо по това време бѣше му дошелъ повторно на гости американецътъ. Апостолъ му се довѣри:

— Говоря ти за единъ важенъ голѣмецъ отъ Стамбулъ, братовчедъ на султанския престолонаследникъ... отъ султанска фамилия... истинска кръвь. Получихъ неговото писмо чрезъ единъ отъ мѣстнитѣ бейове. Ето съдържанието му: „Въ името на Негово Величество Падишаха, азъ желая да поприказвамъ съ васъ. Азъ ще ви срещна, кждето обичате — въ планинитѣ или въ блатата". Помислете си! Европейцитѣ ме наричатъ разбойникъ, но единъ членъ отъ императорското семейство иска да се срещне съ мене. Той има довѣрие въ мене и не се бои за живота си. Какво мислишъ за това, а? Той не ме смѣта за разбойникъ.

---

[1]) „За насъ всичко, каквото направѣше войводата, бѣ умно и добро, и въ случая съгласието му, да приеме пратеника, бѣ одобрено отъ всички", — казва Хаджиевъ. („Изъ борбитѣ въ Ениджевардарското блато" — „Илюстрация Илиндень", г. V, кн. 1 (41).

— И какво му отговори? — попитахъ го азъ като станахъ.

— Не съмъ му отговорилъ — а какво ли да му отговоря? Той иска да ме подкупи... както се опитаха веднажъ да ме подкупятъ чрезъ жена ми. Какво ще си помислятъ другаритѣ ми отъ другитѣ райони?... Това ще повреди на моето име [1]).

Попадналъ на такъвъ рѣдъкъ ловъ, американскиятъ кореспондентъ прибѣгна до всѣкакви аргументи, за да разпръсне колебанията на войводата:

— Апостоле, — казахъ азъ тържествено, — ние трѣбва да се видимъ съ тоя султански човѣкъ. Моето присѫтствие на срещата ще запази името ти. Трѣбва да се срещнемъ съ него... Нека дойде... Той ще ми даде материалъ за една кореспонденция, ако не излѣзе нищо друго. Помисли — ако напиша, че единъ делегатъ на султана ви срѣща въ вашата крепость, съ това ще дамъ най-доброто доказателство на свѣта, кои сте вие и какви сѫ четитѣ въ Македония [2]).

Апостолъ склони. Секретарьтъ му Владо написа на турски писмо до бея и сѫщия день се получи отговоръ: „До войводата Апостолъ, глава на четитѣ. Азъ ще стигна утре, за да имамъ голѣмото удоволствие да разговарямъ съ васъ и вашитѣ другари. Шейхъ Ахмедъ Кемалъ бей".

На другата сутринь двама четници заминаха съ лодка къмъ брѣга, за да вематъ екзотичния гостъ. Сега Апостолъ сериозно се загрижи: не отиватъ ли дветѣ момчета право въ устата на вълка? Войводата и американецътъ прекараха тревожни часове. Най-после, часовоятъ даде успокоителенъ знакъ. Следъ малко лодката доближи пристанището на „Корчуфка". Въ предната часть на лодката седѣше единъ младъ човѣкъ, съ остра червеникава брадичка, облѣченъ въ ловджийски костюмъ и съ ловджийска пушка на колѣнетѣ. Едно ловджийско куче стоеше до него.

„Всички ние останахме назадъ, — разказва Сониксенъ,— и Апостолъ, съ достоинство, което не подозирахъ до сега, излѣзе напредъ и тържествено се цѣлуна съ него, следъ това Владо, помощникътъ на Апостола, и азъ бѣхме представени, и по сѫщия начинъ се поздравихме. Ние се отбихме въ голѣмата колиба, и четницитѣ, по турски обичай, поздравиха посетителя. Ние насѣдахме на церемониалната черга; единъ четникъ сложи веднага кафе на госта, а шейхътъ даде на всички ни сладкиши" [3]).

По настояване на войводата, американецътъ остана да присѫтствува на разговора. Владо превеждаше дума по дума репликитѣ и Сониксенъ ги записваше въ дневника си.

[1]) „Изповѣдьта . . .", стр. 148.
[2]) Пакъ тамъ, стр. 148.
[3]) Пакъ тамъ стр. 149.

„Ако се съди по думитѣ му, — продължава авторътъ на „Изповѣдьта“ [1]), — Кемалъ бей не бѣше реакционеръ, макаръ че носѣше султански пълномощия. Още тогава азъ подозирахъ, че той е младотурчинъ.

— Защо сте грабнали оржжие? — поддържаше той. — Въоржженитѣ революции сж безсмислени, безполезни. Следвайте по стжпкитѣ на младотурцитѣ; приемете нѣщата такива, каквито сж, но агитирайте. Присъединете се къмъ тѣхъ и направете отъ прогресивното движение една здрава сила . . . Болшинството, турци и християни, сж прогресивни хора, като държи за миролюбивитѣ срѣдства . . . Вие разрушавате, унищожавате . . . Защо не създавате?

И така, ние поговорихме до късно тази нощь. Показахме му чифлика, кошеритѣ, пилетата, мисиркитѣ, блатото на патицитѣ и кошарата. Той си каза мнението по практичното земедѣлие“.

Беятъ преспа въ Корчуфка, наметнатъ съ гунята на войводата. Сутриньта, следъ кафето, турчинътъ обясни цельта на своето посещение:

Той покани Апостола да отиде въ Цариградъ, като гостъ на султана, за единъ месецъ. Негово Величество признава Апостола за човѣкъ съ удивителна военна и административна способность и водитель на народа. Негово Величество желае да изучи подробно желанията на народа, но направо отъ неговия вождъ. Презъ време на посещението въ Цариградъ аскеръть ще бжде оттегленъ отъ района на Апостола и войводата ще може да се сношава съ своитѣ подвойводи всѣки день чрезъ специални куриери. Апостолъ ще бжде приетъ и угощаванъ въ двореца съ царски почести.

Не вѣрвамъ, че шейхътъ да бѣше изненаданъ, когато Апостолъ, следъ като изслуша мълчаливо цѣлото предложение, решително го отхвърли [2]).

Пратеникътъ поиска отъ войводата да потвърди и писмено своя отказъ. Желанието му бѣ изпълнено. Владо на-

---

[1]) Пакъ тамъ, стр. 150.

[2]) „Изповѣдьта . . .“, стр. 151.

Живитѣ още четници на Апостола — Ст. Тр. Хаджиевъ, Василъ Стояновъ и др. — говорейки за посещението на султанския пратеникъ, предаватъ съ гордость достойнитѣ и мждри отговори на своя войвода. Хаджиевъ свежда цѣлия разговоръ къмъ следнитѣ реплики между бея и войводата:

— Султанътъ ти дава 20,000 лири, съ условие, да напустнешъ революционния животъ и да заживѣешъ мирно нѣкжде въ Европа.

— Вмѣсто лири, нека султанътъ даде свобода на народа и тогава не само азъ, но и всички нелегални четници ще напустнемъ нелегалния революционенъ животъ.

— Противъ кого се борите?

— Противъ лошото турско управление.

— Защо тогава убивате хората?

— Невинни хора не убиваме. Наказваме съ смъртъ само провинили се предъ освободителното ни движение, безразлично отъ коя народность и вѣра сж тѣ.

— Но не мислите ли вие, че правителството може да изпрати много войска противъ васъ и тогава какво ще правите?

— Ще се биемъ до последна възможность.

(„Изъ револ. борби въ Ениджевардарското блато“) — „Илюстрация Илиндень“, год. V, кн. 1 (41).

писа до султана писмо въ смисълъ, че пратеникътъ е изпълнилъ мисията си. Въ това писмо се добави: „Ако всички чиновници бѣха като шейхъ Кемалъ, много малко недоразумения би имало между народа и неговия господарь."

Несполуката на пратеника не повлия зле върху доброто разположение и върху апетита на госта и на домакинитѣ презъ време на сложения прощаленъ обѣдъ, толкова повече, че готвачитѣ на Апостола бѣха положили всички старания, за да бждатъ гостбитѣ достойни за високия санъ на гостенина.

Не липсваха, както му е реда, и снимки. Шейхътъ много се зарадва, когато американецътъ му показа своя „кодакъ", и изказа желание да бжде снетъ заедно съ войводата. Желанието му биде изпълнено. Сониксенъ ги фотографира, седнали единъ до другъ.

Въ момента на раздѣлата Апостолъ се обърна къмъ пратеника:

— Слушай сега азъ да ти кажа нѣщо, което ти премълча. Щомъ ти излѣзешъ на сухо, може би, още утре, ние тукъ ще бждемъ нападнати отъ пехота и артилерия. Така ли е?

Турчинътъ не се смути никакъ отъ тоя въпросъ. Съ „хумористичната усмивка", която не слизаше отъ устнитѣ му, той отговори:

— Това вие винаги трѣбва да очаквате, щомъ сте се посветили на такъвъ занаятъ [1]).

*

Несполуката на царския пратеникъ засегна твърде зле самолюбието на Падишаха. Началникътъ на солунския корпусъ получи отъ Илдъза строги нареждания да се справи на всѣка цена съ владѣтелитѣ на Блатото и съ тѣхния непримиримъ главатарь. Колкото, обаче, бѣ лесно издаването на такива заповѣди, толкова бѣ трудно изпълнението имъ. На военното командуване въ Солунъ потрѣбаха цѣли шесть месеца, за да подготви своя походъ и да сломи съпротивата на нѣколкото десетки четници, съставляващи „постояннитѣ гарнизони" на Революционната организация въ Ениджевардарското езеро. Борбитѣ, изнесени отъ „гарнизонитѣ" презъ тѣзи шесть месеца, съставятъ епилога на Ениджевардарската епопея.

На 14 ноември 1906 г. капетанъ Аграсъ [2]) се промъкна съ десетина лодки до българската колиба при Зервохоръ и изненада съ залпове обитателитѣ ѝ, но бѣ отблъснатъ и обърнатъ въ бѣгъ. Това е, може да се каже, най-нещастното за андартитѣ „морско сражение" въ Блатото: нападателитѣ

[1]) Това ми разказа Апостоловиятъ десетарь Василъ Стояновъ, сега търговецъ въ Горна Джумая.

[2]) Поручикъ Телосъ Агапиносъ.

дадоха деветь убити и нѣколцина ранени, между които и самъ Аграсъ [1]). Отъ българитѣ загина стариятъ четникъ дѣдо Мартинъ. Нѣколко дена по-късно капетанъ Панайотисъ [2]) опита щастието си въ друга българска колиба, но бѣ сжщо отблъснатъ.

Гръцкитѣ нападения бѣха последвани отъ едно внушително турско нахлуване въ Блатото. Къмъ края на сжщия месецъ ноември войска наводни полето и много десетки бронирани лодки настжпиха предпазливо къмъ „Корчуфка". Часть отъ тѣхъ, водени отъ насилствено взети мѣстни рибари, навлѣзоха и въ тайнитѣ пжтеки, но тамъ се натъкнаха на множество четнишки засади и бързо се върнаха назадъ. „Портъ-Артуръ" и тоя пжть устоя.

Следъ това турско нападение андартитѣ станаха подръзки. Стараеха се всѣкакъ да не останатъ по-назадъ отъ противницитѣ си. Замѣстникътъ на капетанъ Аграсъ, капетанъ Никифоросъ [3]), предприемаше всѣкидневно почти близки и далечни разузнавания, които често се свършваха съ престрелки. Падаше и по нѣкоя жертва отъ едната или другата страна [4]). Усѣтили, че българитѣ издигатъ промеждутъчни колиби по направление къмъ главната тѣхна колиба „Куга", гърцитѣ отговориха по сжщия начинъ, така че разстоянието между неприятелитѣ на мѣста се скжси до нѣколко стотинъ метра. Комити и андарти имаха сега удоволствието да размѣнятъ помежду си не само куршуми, но и ругатни и подигравки.

Дори зимата, особено люта презъ 1906/1907 година, не наложи примирие на воюващитѣ. Следъ коледнитѣ празници падна обиленъ снѣгъ и хвърли бѣла намѣтка надъ цѣлото Блато. Изсъхналата тръстика се трошеше при плаването, издавайки предателски шумъ. Надъ нейното снишено ниво се показваха тукъ-тамъ стрѣхи на колиби. Мразътъ бѣ сковалъ въ мъртвило всичко живо, освенъ хората, въ душитѣ на които пламтѣше неугасимъ огънь на расовата ненависть.

На Апостола дотегнаха предизвикателствата на андартитѣ и реши да ги атакува въ най-голѣмата имъ крепость. Една зарань той поведе хората си срещу „Куга" и я нападна отъ нѣколко страни. Нѣкои отъ момчетата му, обаче, откриха преждевременно стрелба, която дигна на кракъ андартитѣ. Неприятелтъ оказа ожесточена съпротива. Сражението се проточи цѣли два часа. Презъ това време пристигнаха много

---

[1]) Въ своята книга „Въ тайнитѣ на Блатото" гръцката писателка Делта потвърждава тѣзи данни: „Тоя день остави дълбоко впечатление у борцитѣ отъ колибата Куга. Деветь души паднаха — половината убити, а останалитѣ тежко ранени. На самия Аграсъ бѣ продупчено дѣсното рамо и отнесенъ отъ куршумъ единъ пръстъ на лѣвата ржка". (Томъ I, стр. 173). За съчинението на г-жа Делта ще говоримъ по-нататъкъ.

[2]) Артилерийски подофицеръ — Панайотисъ Папаозанетеасъ.

[3]) Иоанисъ Деместихасъ, морски офицеръ, по-сетне адмиралъ отъ гръцката военна флота.

[4]) Въ такива внезапни нападения загиналъ, споредъ г-жа Делта, единъ евзонъ а два дни по-късно билъ смъртно раненъ „безстрашниятъ и безценен Антони". (Стр. 252)

лодки съ подкрепления отъ другитѣ гръцки колиби и поставиха нападателитѣ въ твърде тежко положение [1]). Четата отстжпи безъ да бжде преследвана. Въ това сблъскване между Апостолъ войвода и капетанъ Никифоросъ, българитѣ, по чудо, не дадоха жертви. Отъ андартитѣ падна още въ началото вжтре въ колибата единъ евзонъ, а други двама — къмъ края на сражението [2]).

Успѣшното отблъскване на българското нападение насърдчи андартитѣ. „Неуспѣхътъ въ осжществяването на плана, — разказва участникътъ Ст. Тр. Хаджиевъ,— одързости още повече гърцитѣ, които се доближиха толкова много, че слушахме заканитѣ и виковетѣ имъ: „Апостоле, ела да се биешъ." Ние приехме поканата имъ. Една часть, начело съ войводата, откри огънь отъ колибата, а други четници, качени на лодки и по пжтеки, известни само намъ, откриха огънь отъ нѣколко страни и заставихме гърцитѣ да се отдръпнатъ съ чувствителни загуби въ убити и ранени. Много дни следъ това гърцитѣ не ни безпокоеха [3]).

Отъ Блатото андартитѣ предприеха презъ тази зима и два похода срещу селата Бозецъ и Г. Куфалово. Въ първото село, научено на андартски нападения, гърцитѣ срещнаха известна съпротива и дадоха нѣколцина ранени. Отъ селянитѣ паднаха трима убити и двама ранени. На 12 мартъ 1907 г. постоянно квартируващето въ Куфалово войсково отдѣление отсжтствуваше. Капетанъ Никифоросъ използува това неслучайно отсжтствие на турския гарнизонъ, за да нападне селото. Нѣколцина отъ милиционеритѣ успѣха да се докопатъ до оржжието си и да окажатъ отпоръ. Тукъ андартитѣ избиха нѣколко селяни, опожариха две отъ крайнитѣ кжщи и отвлѣкоха нѣколко души, между които и малки деца. Необезпокояванъ отъ съседнитѣ гарнизони, кап. Никифоросъ се върна следъ тоя подвигъ въ Блатото.

---

[1]) Четникътъ Хаджиевъ разказва: „Войводата пристигна при насъ и решихме да ги нападнемъ отъ нѣколко страни, като плана за нападението изработи той, но нетърпеливостьта и буйностьта на нѣкои четници осуетиха осжществяването на плана и малко остана да костува живота на войводата и всички четници."

[2]) Тѣзи цифри намираме пакъ у г-жа Делта (стр. 27) и 276). Авторката, между друго, разказва, какъ двама селяни, обзети отъ паника, избѣгали въ колибата и заврѣли главитѣ си въ връзки отъ трева, мислейки, че така ще се спасятъ. Кап. Никифоросъ ги видѣлъ и се уплашилъ да не би паниката на селянитѣ да се предаде и на неговитѣ хора. „Изведнажъ му дошло вдъхновение", заповѣдалъ да се запѣе отъ всички пѣсеньта на Зезасъ (Павлосъ Меласъ). Всички запѣли. И като благовестенъ отзвукъ, единъ далеченъ залпъ процепи въздуха.

— Смѣлость, момчета, пристига ни помощь! Огънь честь! — извика опияненъ отъ радость началникътъ.

И цѣлата Куга бълваше огънь, желѣзо и смърть.

Бѣше вече миналъ още цѣлъ единъ часъ, хората бѣха приготвили ржчнитѣ си бомби, критянитѣ извадиха ножоветѣ си, готови, въ своя ентусиазъмъ, да скочатъ и въ водата, при първата заповѣдь на своя началникъ.

Но изведнажъ неприятелската стрелба оредѣ, дивитѣ гласове заглъхнаха, пржтове се пустнаха бързо въ водата и изстрелитѣ ставаха все по-рѣдки.

— Бѣгатъ! Бѣгатъ! Стреляйте, момчета! Огънь честь! Прицелвайте се! Победихме! — викаше вънъ отъ себе си началникътъ.

И въ сжщия мигъ единъ тържественъ викъ се чу съвсемъ отблизу вече, до Куга: — Зито-о-о! Зито-о-о! Дръжте се, братя, стигнахме!" (Стр. 276—277).

[3]) „Илюстрация Илиндень", г. V, кн. 1 (41).

Тѣзи нападения не останаха безъ отговоръ отъ страна на Апостола. Едно четнишко отдѣление, подсилено съ милиция и предводителствувано отъ десетаря Василъ Стояновъ, нападна гъркоманската часть на село Рамна, една отъ важнитѣ андартски бази въ околията, опожари значителна часть отъ кжщитѣ и изби десетина души измежду най-белязанитѣ помагачи на гръцката въоржжена пропаганда.

Всички тѣзи действия въ и около Езерото — гръцко-български стълкновения, пожарища и избивания изъ полето отъ страна на чети, закрепостени въ самото Блато, при пълното безсилие на властьта да тури на ржка завоевателя на блатата Апостолъ войвода — бѣха станали притча въ язицѣхъ въ македонската столица. Чужденцитѣ тълкуваха въ най-нелепъ за турската управия смисълъ обстоятелството, че български и гръцки чети се борятъ за господство въ Езерото, което формално съставя още часть отъ султанскитѣ владения. Между самитѣ турски офицери не липсваха и такива, които чувствуваха всичкия позоръ на това положение за държавата имъ. Хилми паша, отъ своя страна, окончателно се убеди, че очистването на Блатото не е по силитѣ на покровителствуванитѣ отъ него гръцки андарти.

Къмъ срѣдата на пролѣтьта турскитѣ приготовления бѣха вече привършени. Отъ една висока дървена наблюдателница построена на западния брѣгъ, виждаше се стрѣхата на „Корчуфка“ и на други колиби. Нѣколкохилядна войска, съсрѣдоточена около Езерото, бѣ окупирала селата и познатитѣ крайбрѣжни мѣста, служещи за пристанища. Артилерия и обковани съ желѣзенъ пластъ лодки бѣха докарани въ необикновено количество. Пристигна и кавалерия, предназначена да подгони комититѣ отъ Гьола и да отрѣже отстжплението имъ къмъ планинитѣ.

Апостолъ, редовно осведомяванъ за тѣзи необикновени приготовления, побърза да вземе своитѣ мѣрки. Той свика всичкитѣ си десетари на съвещание въ „Портъ-Артуръ“, освѣтли ги върху готвения турски походъ и имъ постави въпроса: какво да се прави?

Най-простото и най-практичното решение бѣ да се напустне временно Блатото, докато премине и тая буря. Калените и доблестни сратници на Апостола, обаче, не бѣха отъ онія, които търсятъ най-практичнитѣ изходи. Съвѣстьта имъ подсказа, че Блатото не бива да се сдаде безъ борба, а разумътъ, — че войводата не бива да се излага на смъртна опасность. Тѣ могатъ да загинатъ до единъ — загубата не ще бжде незапълнима: други четници ще заематъ мѣстата имъ. Но загине ли войводата, народътъ ще изгуби своето „Слънце“ и загубата за дѣлото въ околията ще бжде непоправима. И какъвъ праздникъ би било това за враговетѣ-турци и гърци!

— Ти трѣбва да напустнешъ веднага Блатото, — казаха десетаритѣ на своя началникъ. — Иди въ околията да водишъ народа, да го бранишъ и закриляшъ. Отбраната на Блатото остави на насъ, а ти, отвънъ, направи, ако ти се удаде, нѣщо въ тила на войската, за да облекчишъ положението ни.

Апостолъ намѣри съображенията имъ разумни и се съгласи. Това решение взето, обсѫди се другиятъ, техническиятъ въпросъ — какъ да се устрои отбраната. Стана преразпредѣление на разполагаемитѣ сили — всичко около шестдесетина четници—и се възложи: на стария Вѫндьо—да заеме лѣвото крило откъмъ с. Кариотица; на Ст. Хаджиевъ — центъра „Корчуфка", съ 16 четници; на Тома Дураковъ и Христо Кърлевъ Беляла — дветѣ колиби на дѣсното крило, първиятъ съ 6 и вториятъ съ 11 момчета. Колибата „Алгънъ", повѣрена на Беляла, бѣ нова, току-що построена — поради това и най-слабо укрепена.

Войводата обходи колибитѣ по цѣлия фронтъ, престоя единъ день при Беляла, въ „Алгъна", и оттамъ напустна Блатото. Турцитѣ като че ли чакаха заминаването на Апостола за да започнатъ настѫплението си противъ неговитѣ крепости.

„Най-първо бѣ нападната колибата „Алгъна" отъ гръцки андарти, — разказва Хаджиевъ, защитникътъ на „Корчуфка".— Сражението трая нѣколко часа и безъ да се дадатъ жертви отъ наша страна, гърцитѣ бѣха отблъснати. Два дни следъ това сѫщата колиба бѣ нападната отъ турска войска, накачила се на бронирани лодки. Почна се неравна борба, която трая нѣколко часа. Четницитѣ, начело съ своя началникъ Беляла, се бориха юнашки, но понеже защитата (позициитѣ б. н.) тукъ бѣше слаба и понеже едновременно се обстрелваше и съ артилерия, всички момчета бѣха избити. Тамъ паднаха: Беляла, Дино отъ Юнчиитѣ, Григоръ отъ Пилорикъ, Кондо хаджи Стояновъ, Доло отъ с. Крива и шестима (седмина б. н.) други четници, имената на които не помня." [1])

За да удостовѣрятъ нагледно предъ българското население победата си — първата си действителна победа въ Блатото — турцитѣ пренесоха въ гр. Енидже-Вардаръ труповетѣ на 12-тѣ юначни защитници на „Алгъна".

„Тази скрѣбна весть, — продължава Хаджиевъ, — ни донесе Тома Дураковъ, който съ своитѣ момчета се прибра при насъ. Редътъ бѣше нашъ. Отъ турската наблюдателница се виждаше покривътъ на нашата колиба „Корчуфка". Изгасихме огньоветѣ, за да не ни издава димътъ, избихме и гълѫбитѣ и чакахме. Нападението не закъснѣ. Една сутринь,

[1]) Тоя турски успѣхъ бѣ разгласенъ съ следната телеграма на Б. Т. А. отъ Цариградъ, съ дата 9 май 1907 год.:

„Въ единъ официаленъ рапортъ се казва: Турската войска, снабдена съ огнеупорни лодки, е унищожила въ Ениджевардарското езеро една българска чета отъ 12 души. Отъ войската сѫ паднали единъ убитъ и 7 души ранени. На острова сѫ били намѣрени голѣмъ запасъ муниции и брашно."

твърде рано, още въ зори, часовоятъ ни даде знакъ и като се взрѣхъ въ далечината, забелязахъ какъ предпазливо турски войници на бронирани лодки вървѣха къмъ колибата ни. Открихме огънь и се почна сражение, което трая два часа. Турцитѣ спрѣха и се дръпнаха малко назадъ, но веднага се обади артилерията и къмъ колибата ни пустна 16 гранати, безъ да ни нанесатъ нѣкаква повреда. Артилерията спрѣ, а следъ това се почна пушечна стрелба, която трая до 10 часа, когато бѣха пустнати нови 16 снаряда. Презъ това сражение падна убитъ Гоце Самарджията отъ Енидже-Вардаръ. Артилерията продължи да стреля и пустна нови 25 снаряда, презъ което време пушечната стрелба продължи до късно вечерьта. Като видѣхме, че стоенето ни тукъ е безцелно, че жертвитѣ, които ще дадемъ, ще сж излишни, че турцитѣ сж се решили на всѣка цена да превзематъ колибитѣ ни и да ни избиятъ или изгонятъ отъ Блатото и още предвидъ на това, че патронитѣ ни, донесени отъ Балинцкия складъ, сж негодни, решихме още сжщата нощь да напустнемъ „Корчуфка". Унищожихме всичко ценно въ колибата и двама по двама, качени на лодки, оттеглихме се въ вжтрешностьта на Блатото, кждето на лодкитѣ престояхме два дена, а на третия день, презъ нощьта, благополучно се промъкнахме презъ блокадата, между Енидже-Вардаръ и с. Киркалово и се упжтихме къмъ Паякъ планина, кждето въ с. Крива се срещнахме съ Апостола. Три дни следъ нашето заминаване турцитѣ заеха колибата „Корчуфка" и овладѣха цѣлия Гьолъ, за да стане по-късно отново обиталище на наши другари [1])."

Така паднаха „Алгънътъ" и „Портъ-Артуръ."

Две славни, достойни за безсмъртие имена, неспоменавани вече, почти изличени отъ паметьта на днешнитѣ български поколѣния, както е затрито отъ лицето на земята и самото Блато. Като че ли дѣлото на „алгънци", които, срѣдъ вода и каль, умрѣха, разкжсани отъ гранати, защищавайки до последно издихание наукрепената си тръстикова колиба, стои по-доле отъ героизма и саможертвата на загиналитѣ другари на Караджата, Хаджи Димитра, Хр. Ботйова . . .

Съ падането на „Алгъна", „Портъ-Артуръ" и другитѣ колиби, се завърши първиятъ периодъ на борбитѣ въ Енидже-вардарското езеро. Малки групи четници и преследвани селяни пакъ намиратъ прибѣжище въ тръстиката. Блатото, обаче, престава да служи за база на нападателни действия изъ полето. Турцитѣ тържествуваха, или, по-точно, даваха си видъ, че тържествуватъ, съзнавайки, че победата имъ далечъ не бѣ пълна. Защото, — както бележи и защитникътъ на „Портъ-Артуръ", — „намѣрението на турското правителство

[1]) Пакъ тамъ.

и на султана, да унищожатъ „Ениджевардарското слънце", не се сбждна." Апостолъ остана здравъ и читавъ, за да продължи борбата и да сътвори по-сетне още една епопея въ Блатото.

*

Веднажъ Блатото очистено отъ комити, стоенето на андартитѣ тамъ стана безпредметно. Па и турската власть, нѣмайки вече нужда отъ гръцка помощь въ „Гьола", можеше всѣки мигъ да обърне дебелия край и къмъ андартитѣ. Вънъ отъ това, гръцкитѣ чети, изтощени отъ болести, несгоди и постоянни схватки съ българитѣ, жадуваха за връщане въ Гърция. Капетанъ Никифоросъ напустна Блатото още презъ м. априлъ и бѣ замѣстенъ отъ капетанъ Никифоросъ II [1]). Последваха го главнокомандуващиятъ на всички андартски сили въ Блатото — капетанъ Каласъ [2]) и други главатари съ четитѣ си. Следъ голѣмото сражение противъ комититѣ, войската откри и завзе по-главнитѣ гръцки колиби, безъ да срещне никакви защитници въ тѣхъ [3]). Така се приключи андартската дейность въ Блатото. Отдѣлни малки групи се явяватъ и по-нататъкъ изъ изоставенитѣ колиби, но само за укриване [4]).

Гръцката акция въ Блатото презъ 1905, 1906 и 1907 г. се превъзнася днесъ въ Гърция като една отъ най-славнитѣ страници на „елино-македонската" борба. Отъ нея се вдъхнови и гръцката писателка Пинелопи С. Делта, за да напише своя двутоменъ романъ „Въ тайнитѣ на Блатото" [5]). Книгата ѝ е смѣшение отъ действителни и измислени случки, отъ живи и измислени действуващи лица. Като огледало, въ което може да се надзърне въ лагера на противника и да се види, какъ той действува, мисли и чувствува, това съчинение заслужва особено и по-обширно разглеждане. Ние ще извлѣчемъ отъ него само онова, което потвърждава нашитѣ мисли и заключения за борбитѣ въ Езерото.

Вжтре въ Блатото андартитѣ иматъ единъ единственъ врагъ — българина [6]). Докато другаде стават турски

---

[1]) Георгиосъ Пападопулосъ, офицеръ отъ запаса.

[2]) Жандармерийскиятъ капитанъ К. Саросъ.

[3]) Една телеграма на Б. Т. А. отъ Солунъ, съ дата 8 юний 1907 год., гласи: „Открити сж и завзети отъ войската деветь обширни, солидно направени колиби при с. Зервохоръ. Гръцкитѣ чети, на които принадлежатъ тѣзи колиби, при избѣгването си сж изхвърлили много провизии въ водата."

[4]) Презъ пролѣтьта на 1908 г. властьта залови двама евзони въ Езерото. (Б. Т. А., телеграма отъ Цариградъ, 8 априлъ 1908 г.).

[5]) Както сама казва въ предговора си, авторката е почерпила историческитѣ си данни отъ архивата по андартската борба (съхранявана тамъ, гдето и е мѣстото — въ гръцкото министерство на външнитѣ работи) и отъ разказитѣ, дневницитѣ, мемоаритѣ на разни участници въ описванитѣ събития. Тя е проучила твърде старателно материалитѣ си и ги е пресъздала чрезъ своето художествено перо.

[6]) „Живѣемъ въ Турция и имаме общъ врагъ — българина", — казва главната героиня на романа Илектра Драку, учителка въ с. Зорбатъ. (Стр. 101).

нападения и противъ андарти, тукъ „Христовитѣ войници“ сж оставени въ абсолютно спокойствие, за да вършатъ дѣлото на войската — да стѣсняватъ и, ако имъ се удаде, да изтикватъ комититѣ отъ Езерото. Ето защо, авторката, майсторка въ описанията на голѣми и малки стълкновения между андарти и комити, не споменава въ своитѣ 597 страници за нито единъ изстрелъ, размѣненъ между андарти и войска вжтре въ Блатото. Наопъки, гърцитѣ тукъ явно сътрудничатъ противъ „общия врагъ“. Едно доказателство за това взаимно разположение намираме и у самата авторка: Раненията капетанъ Аграсъ се лѣкува, настаненъ въ дома на единъ лѣкарь, гръкъ въ Солунъ. При него се явява учителката Илектра и му докладва, между друго, и следното:

„Три хиляди турци бѣха обкржжили Езерото. Търсѣха споразумение съ капетанъ Аграсъ, за да ударятъ българитѣ. Капетанъ Никифоросъ и капетанъ Каласъ бѣха заминали въ западния участъкъ, въ долнитѣ колиби, за да водятъ преговоритѣ. Но капетанъ Каласъ не искаше да се действува съвмѣстно съ турцитѣ.

— Защо! Защо! — пресѣче я Аграсъ. — Нека сега изгонимъ българитѣ отъ Езерото, а после ще видимъ какво ще правимъ съ турцитѣ.

Така говорѣха и другитѣ капетани, но капетанъ Каласъ не се довѣряваше, не искаше[1])."

Що се отнася до услугитѣ, плащани и доброволни, на турцитѣ, това не сж изключения, както е случаятъ съ българитѣ, а повсемѣстно разпространена система. Бейоветѣ търсятъ отъ андартитѣ „защита на своитѣ чифлици отъ разбойничествата на българитѣ“ [2]) и заплащатъ тая защита съ подаръци, шпионажъ, укривателство и пр. Другитѣ — Абдулла, Али и пр. — сж плащани[3]). Въ колибата Чекри, кждето капетанъ Никифоросъ настанява по едно време квартирата си, „плащани турци, подофицери и цивилни, донасяха сведения, често пжти твърде ценни, за движението и дейностьта на българитѣ“ [4]). Гръцкиятъ комитетъ има своитѣ плащани органи и между пазачитѣ на Солунския затворъ[5]). Дружбата между андарти и турци отива до тамъ, че понѣкога въ андартскитѣ пиршества участвуватъ и турци-стражари[6]).

Докато Сониксенъ не говори почти никакъ за несгодитѣ на живота въ Блатото, гръцката писателка отдѣля твърде много мѣсто за комаритѣ, въшкитѣ, маларичнитѣ трески, дима, студа, вонята. Андартитѣ, особено капетанитѣ имъ, боледуватъ много повече и сж периодично смѣнявани отъ други, изпращани отъ Гърция. Лесно е да си представимъ какво би било положението имъ, ако, надъ всичко, имаха

---

[1]) Стр. 205.
[2]) Стр. 381.
[3]) Али получава две лири на месецъ (стр. 346).
[4]) Стр. 381.
[5]) Стр. 211—212.
[6]) Стр. 443.

противъ себе си и турската войска. Андартитѣ стоятъ подоле не само по издръжливость, но и по техническа подготовка, що се отнася до направата и укрепяването на колибитѣ: въ това отношение тѣ копиратъ заваренитѣ български образци и постепенно успѣватъ да ги застигнатъ [1]).

Между капетанитѣ въ Блатото не владѣе хармония. Авторката, чрезъ устата на другитѣ си герои, осжжда предпазливата, отбранителна тактика на върховния андартски вождъ въ Блатото, капетанъ Каласъ. Нападателниятъ устремъ на Аграсъ, Никифоросъ и други билъ спъванъ отъ Каласъ, който не иска да рискува живота на хората си въ безразсждни акции, понеже е убеденъ, че укрепени колиби не се превзематъ лесно. По тая и други причини Каласъ е остро критикуванъ отъ другитѣ офицери, а единъ отъ неговитѣ помощници, капетанъ Рупакясъ, просто го напуща и заминава съ хората си за Гърция [2]).

По своя духъ книгата на Делта е нѣщо като евангелие на българоненавистничество, макаръ че въ нея се говори твърде много за човѣчность и други християнски добродетели. Подобно на Мохамедовитѣ последователи презъ срѣдновѣковието, геройтѣ на авторката защищаватъ и разпространяватъ съ огънь и мечъ патриаршийската власть надъ българитѣ [3]). Но за да оправдае тази сама по себе си варварска кауза, гръцката писателка се постара да представи врага въ най-извратенъ, почти нечовѣшки образъ: българитѣ сж садисти, вѣроломни, грозници до единъ — съ дебелашки носове и свински муцуни" [4]), иматъ дори собствена специфична миризма [5]). За забелязване е, че грозотата и миризмата на българина престава да вдъхва отвращение у изтънченитѣ гръцки капетани, щомъ той се отрече отъ рода си и се постави въ услуга на гърцизма. Къмъ такива ренегати авторката се отнася съ симпатия и не чувствува отвращение отъ физическата имъ грозота и отъ пороцитѣ имъ [6]).

Случи се, обаче, така, че „най-чистиятъ и най-прекрасниятъ герой на македонската борба" [7]), капетанъ Аграсъ,

---

[1]) Капитанъ Никефоросъ прави едно разузнаване до българскитѣ колиби. Разузнавателитѣ му се връщатъ неспокойни, понеже сж забелязали голѣмо движение на лодки около неприятелскитѣ колиби.

— Нѣщо готвятъ, господинъ началникъ.

— При такъвъ студъ! — забеляза едно отъ момчетата.

— Тѣ сж по-опитни, построили сж си колиби по-добри отъ нашитѣ и не теглятъ като насъ, — каза капетанъ Тилигадисъ. — Възможно е и да ни нападнатъ. (Стр. 273).

[2]) Стр. 204.

[3]) „Българинъ ли е, господинъ началникъ, не го жали! Срещнешъ ли го, смачкай му главата като на змия". (Стр. 300).

[4]) "Ὅλοι οἱ Βούλγαροι εἶναι χοντρομυτάδες, γουρουνομύτες" (стр. 59).

[5]) Стр. 288.

[6]) Такива ренегати има въ Блатото и тѣ сж най-ценнитѣ водачи и съветници на андартитѣ: единъ старъ комитаджия „дѣдо Паскалъ", единъ „бившъ четникъ на Апостола", Гоно отъ Енидже-Вардаръ, произведенъ въ „капетанъ"; единъ отчаянъ пияница „барба Таco". Този, последниятъ, е водилъ четата на Никифоросъ при нападението на с. Бозецъ. Съ всички тѣзи родоотстжпници гръцкитѣ офицери се разбиратъ чрезъ преводачи, знаещи български или турски. (Стр. 383—384).

[7]) Стр. 591.

завърши доста безславно андартската си кариера: плененъ въ сражение съ българска чета и после обесенъ. Такъвъ край на главния герой съвсемъ не би подхождалъ въ единъ гръцки исторически романъ, предназначенъ да възпѣе и обезсмърти героизма и доблестьта на действуващитѣ въ Блатото голѣми и малки андарти. Ореолътъ на мжченикъ за друга идея, по-възвишена отъ андартската и по-хармонираща съ християнството, би могълъ не само да запази ненакърнена паметьта на обесения пленникъ, но и да жигоса за лишенъ пжть българския противникъ. Съблазнена отъ тази мисъль, авторката, на която съвсемъ не липсва творческо въображение, съчинява една затрогваща история, въ която спасителната християнска идея на Аграсъ е по най-светотатственъ начинъ поругана отъ българската „подлость".

У андартския капетанъ става душевенъ преломъ. Отъ привърженикъ на сътрудничеството съ турцитѣ и гонитель на българитѣ, той се преобразява внезапно въ проповѣдникъ на побратимяването съ българитѣ, противъ общия врагъ — турчина. „Проповѣдвайте евангелието, прощението, любовьта, и ще се убедятъ всички, че само чрезъ сприятеляването и сътрудничеството ще може единъ день да се освободи Македония" [1]), — казва той на първенцитѣ въ Негушъ, които се мжчатъ да го отвърнатъ отъ пжтя на заблудата, като го предупреждаватъ, че българитѣ сж „подлеци, лъжци, предатели, безчестници [2]). И тръгва, безъ чета, само съ единъ куриеръ на назначената среща съ нѣкакъвъ мѣстенъ „войвода Златанъ", за да уговори споразумението. „Златанъ" го подмамва, завежда го при четата си и чакъ тогава гръцкиятъ капетанъ вижда, че е попадналъ въ клопка. Босъ, въ парцали, Аграсъ е развежданъ отъ село въ село. Заставянъ да играе като мечка, но той, гордъ, отвръща съ ругатни и получава удари и храчки — „като Христа го развеждаха, оскърбяваха и удряха" [3]). Най-после, на 7 юний 1907 год. Аграсъ билъ обесенъ, заедно съ куриера, на единъ орѣхъ, на пжтя, недалеко отъ с. Теово. Върху трупа на Аграсъ била оставена бележка: „Така ще бждатъ наказани всички, които се противопоставятъ на волята на българитѣ", съ два подписа: „Касапче" и „Златанъ" (стр. 552 [4]).

---

[1]) Стр. 489. [2]) Стр. 487. [3]) Стр. 536.

[4]) Както се твърди и въ телеграмата на Б. Т. А., бележката върху трупа носѣше подписа на Апостолъ войвода, съ чието име, очевидно, си е послужила мѣстната воденска чета. Въпрѣки всичкитѣ ни старания, български войвода съ име или псевдоним „Златанъ", ние не можахме да откриемъ. Що се отнася до „Георги Касапче", такъвъ организационенъ войвода има: Георги Мучитано—Касапчето, влахъ отъ Крушово. Той, обаче, е действувалъ само въ Битолския окржгъ и е убитъ въ сражение съ турцитѣ презъ 1911 г. — не на 30 юний 1907 г. въ сражение съ андартскиявойвода Серафимъ, както твърди авторката (стр. 776). Види се, на гръцката писателка се е харесалъ прѣкоръть Касапче, като по-подходящъ за случая.

Изглежда, че писателката Делта е само възпроизвела по своему това, което й е разказано отъ други андарти. Въ книгата си „Македонската борба", която не е романъ, генералъ Мазаракисъ, напримѣръ, изброявайки „геройски загиналитѣ" андартски водители, споменава (на стр. 54) и за Аграсъ, който „желаейки да се споразумѣе съ българска чета, командувана отъ ромънѣещия се влахъ Златанъ, въ когото имаха довѣрие нѣкои мѣстни хора, е билъ заловенъ и измжченъ въ продължение на четири дни и най-после обесенъ на единъ платанъ, близу до Владово (днешната паланка Аграсъ)".

Убиването на предалъ се въ сражение противникъ не е, наистина, кавалерски актъ. За какво кавалерство, обаче, може да става дума въ една звѣрска борба като гръцко-българската презъ 1904—1908 г., която се води мимо всѣкакви божи и човѣшки закони? И какъ могатъ да разчитатъ на великодушие и милость въоржженитѣ водачи на една акция, която прилага лозунга на Меласъ „да не остане българинъ"? Все пакъ воденската чета пустна на свобода по-голѣмата часть отъ плененитѣ хора на Аграсъ и наказа съ смъртъ само петима — очевидно, по-първитѣ и най-много провиненитѣ. Ние се съмняваме, дали андартитѣ, навикнали да убиватъ мирни пѫтници и работници, биха се показали и толкова великодушни, ако биха, напримѣръ, пленили Апостола и неговата чета . . .

Тъй или инъкъ, мѫченическата смъртъ на Аграсъ, въ името на идеята за единение и сплотяване между македонскитѣ християни, като епизодъ въ романъ, е добре измислена. Само като епизодъ въ романъ. Въ действителность първоапостоли на тази висока и спасителна идея сѫ творцитѣ на Революционната организация, а въоржженитѣ пришелци отъ югъ и отъ северъ — нейни гонители и убийци. Неинъ първоапостолъ въ ениджевардарско е Апостолъ Петковъ. До възстанието той я проповѣдва горещо между гъркоманитѣ и ги печели за общото дѣло на македонското освобождение. Врагъ и гонитель на гърцизма той става после, когато гръцката въоржжена пропаганда се явява съ задача да подстрекава патриаршисти противъ екзархисти и да крепи тиранията. За авторката на романа Апостолъ не е нищо повече отъ единъ убиецъ, който всѣва ужасъ наоколо си[1]). А той е нѣщо несравнено повече отъ нейнитѣ идеализирани герои. Апостолъ е, преди всичко, борецъ за свобода и закрилникъ на народа противъ всѣкакви угнетители. Андартитѣ сѫ за него второстепененъ врагъ, съюзници на главния, — заслужаващи презрение. Той — не андартскитѣ капетани — е факторътъ, когото Абдулъ Хамидъ се опитва да привлѣче чрезъ почести и злато. Като се изключи кратковременното му сътрудничество съ Лука Ивановъ въ Блатото, Апостолъ има за съветници прости момчета, откърмени, като него, отъ недрата на народа. Той самичъкъ се справя съ многото си врагове — турска войска отъ всички родове оржжие, гръцки сухопѫтни и морски офицери, подофицери, евзони, ренегати. Каква чѣсть за тоя български селянинъ, миналъ само школата на революцията! И какво недостижимо превъзходство надъ враговетѣ му, по-сетнешни гръцки генерали и адмирали!

[1]) „Апостолъ Петковъ бѣ най-страшниятъ архикомитаджия — вездесѫщъ, замѣсенъ въ всички убийства. Но никой не можеше да го залови, нито дори да го срещне. Той бѣ невидимиятъ демонъ, който се чувствуваше всѣкѫде, но не се виждаше никѫде. Той бѣ станалъ почти баснословна личность, която сѣеше ужасъ наоколо си". (Стр. 42).

АНДАРТСТВОТО ВЪ БИТОЛСКИЯ И СОЛУНСКИЯ САНДЖАЦИ ПРЕЗЪ 1904 ГОД.

Смъртьта на Меласъ завари Македонския комитетъ въ трескави приготовления.

На 20 октомврий навлѣзе въ Турция, съ 25 души, капетанъ Рувасъ (подпоручикъ Катехакисъ, критянинъ), назначенъ за временен началникъ на четитѣ въ Битолския вилаетъ. Въ с. Костурачъ той бѣ причаканъ отъ капетанитѣ Каудисъ и Караливаносъ. Вънъ отъ устнитѣ наставления на Атинския комитетъ, замѣстникътъ на Меласъ донесе съ себе си и преписи отъ „Общи упжтвания за македонскитѣ чети", съставени въ нѣкои свои точки, възъ основа на познатия ни докладъ на Меласъ.

Ето този важенъ документъ [1]):

Да се разтурятъ, чрезъ каквито и да е срѣдства, всички български настоятелства на комитетитѣ въ разнитѣ села, и да се основатъ гръцки, съ задача: да прикриватъ гръцкитѣ чети и да се грижатъ за безопасностьта на селото.

Да се назначатъ куриери срещу единъ наполеонъ на месецъ и съ обещание на специално възнаграждение за всѣка сполучлива работа.

Понеже всѣка акция трѣбва да носи чисто македонски характеръ, нуждно е да се действува презъ пролѣтьта и лѣтото за създаване на групи, дветѣ трети на които да сж съставени отъ македонци.

Въ кржга на това действие трѣбва да влѣзатъ всички епархии на Битолската область.

За това трѣбва да стане разбирателство съ надлежнитѣ лица и да се установи редовна пощенска служба.

Да се дадатъ заплати, съгласно съ последното изложение на Меласъ, на всички, които при него сж получавали такива.

Да се държатъ редовно проповѣди за патриотизъмъ, себеотричане и любовь къмъ общата Майка (Елада — бел. н.).

Да се разпредѣлятъ епархиитѣ на райони съ по трима или четирма войводи всѣки и съ съответното число борци, новитѣ отъ които ще носятъ титлата арматолосъ, а изпитанитѣ момчета — титлата паликари.

Всѣки, който за първи пжть постжпва на служба, или пъкъ приема нова такава, трѣбва, ако се разполага съ време, да даде клетва, че ще изпълнява вѣрно длъжностьта си.

Ако кой да е отъ членоветѣ, които съставятъ групитѣ, престжпи строгия принципъ на уважение честьта и имота на жителитѣ въобще, или стане причина за ощетяване на народнитѣ интереси, наказва се строго, или се изключва, или се отказва и лишава отъ заплатата си.

Четитѣ трѣбва да покровителствуватъ специално турския елементъ въ Македония, не само за да спечелятъ покровителството на турскитѣ власти, но и за да бжде тоя елементъ разположенъ къмъ насъ и да предпочита гърцитѣ, въ случай на каквато и да било промѣна въ сждбата на Македония.

---

[1]) Ст. Раптисъ, стр. 319—323.

Първитѣ и главни действия на елино-македонскитѣ чети трѣбва да иматъ за предметъ наказанието на българскитѣ долофони, (убийци — бел. н.), които се считатъ подозрителни или опасни, и преследването на българскитѣ чети.

Това ще съставя главното, ежедневното, така да се каже, занятие на елино-македонскитѣ чети.

Акции, които могатъ да предизвикатъ аларма, възмущение или ужасъ, като поголовни кланета на цѣли села, трѣбва строго да се избѣгватъ, освенъ въ случаитѣ, когато тѣ се окажатъ необходими за примѣръ на контъръ отмъщение.

Да се защищава гръцкото население.

Да се покровителствува.

Да се възвръща то къмъ православието, ако се е отказало отъ него, или ако е прибѣгнало къмъ схизмата насилствено и противъ съвѣстьта си.

Да се наказватъ предателитѣ, убийцитѣ и разбойницитѣ, както и тѣхнитѣ агенти въ разнитѣ села.

Ето общата програма за дейность:

Елинска Македония вижда въ хората, които се борятъ за нея, драгоценно семе, което ще принесе обиленъ плодъ на нацията.

П. Сароглусъ
Д. ик. Калапотакисъ

Рувасъ гори отъ желание да отмъсти за Меласъ, но не на турцитѣ, разбира се. Жребиятъ се падна на Зелениче — китна българска паланка съ повече отъ 500 кжщи, отъ които малка часть турски и само нѣколко гъркомански. Но въ Зелениче Гръцкиятъ комитетъ има, между мѣстнитѣ турци, нѣколко свои плащани органи — Сульо Османъ, Мусли Баругъ, Салихъ Мутишъ. Осведомени отъ Сульо и предвождани отъ него, андартитѣ, съсрѣдоточени въ с. Елеово и броещи надъ 60 души, потеглиха за Зелениче и на 13 ноември, презъ нощьта, нападнаха кжщата на българския първенецъ Стефанъ Готевъ, който празднуваше сватбата на сина си. Покрай роднини и приятели, бащата бѣше поканилъ и нѣколцина видни мѣстни турци. Часть отъ андартитѣ нахлуха внезапно въ кжщата и нападнаха веселящитѣ се сватбари. Никой нѣмаше оржжие за да се защити. Докато ставаше клането вжтре, други андарти стреляха непрестанно отвънъ. Вжтре бидоха убити 13 души, между които: домакинътъ и синъ му, младоженецътъ Григоръ Готевъ, 19 годишенъ, турчинътъ Хюсеинъ Абдулъ Керимъ, баба Депа Лазова и др. Едно десеть годишно момиченце, Мария, бѣ намѣрено изгорѣло въ огъня. Ранени бѣха трима: двама българи и турчинътъ Али Бей. Нападната бѣ сжщо кжщата на свещеника попъ Георги, която андартитѣ, като не намѣрили никого вжтре, ограбиха, като задигнаха всички по-ценни предмети.

Въ първото официално обяснение отъ Леринския каймакаминъ и отъ Битолския валия, се говорѣше за убийства. причинени отъ „сбиване между сватбаритѣ". Атинскитѣ вестници пъкъ съобщиха за сражение между андарти и комити въ Зелениче, завършено съ страшно пораженне за коми-

титѣ. Една европейска анкета, обаче, установи самата истина крайно изобличителна за турската власть. Възъ основа на тази анкета, подадена бѣ въ Високата порта следната австро руска нота:

> На 13/26 ноември една голѣма гръцка чета, състояща се отъ повече отъ 60 души, е заобиколила селото Зелениче (Zélénitchi), Леринска кааза, презъ което време часть отъ нея е нахълтала въ кжщата на българина Стоянъ Гатевъ (Готевъ, б. н.), дето имало сватба, и убили 13 души, между които жени и деца, и наранили 5. Едно отдѣление войска и жандармерийскиятъ постъ при Невѣска сж се притекли на мѣстото на произшествието чакъ на другия день, а каймакаминътъ отишълъ още по-късно. Рускиятъ и австрийскиятъ консули, които посетили това село на 16/29 ноември, сж срещнали тамъ жандармерийския италиански офицеръ отъ Леринъ тогазъ, когато началникътъ на турския жандармерийски постъ не билъ се явилъ още [1]).

Зеленишката кървава сватба е най-звѣрското андартско деяние въ Македония презъ 1904 година. Предприето безъ никакъвъ конкретенъ поводъ — просто за да се демонстрира андартската сила подиръ загубата на Меласъ, като се очистятъ нѣкои и други българи" [2]), па макаръ и веселещи се сватбари — то потресе европейското общественo мнение и цѣлия български свѣтъ. Но то бѣ сжщевременно предвестникъ на нови, още по-безогледни, избивания.

*

Да се опишатъ единичнитѣ убийства, които се вършатъ най-безогледно отъ андартитѣ и на които организацията отвръща съ изтрѣбване на белязани андартски и турски агенти, това би било непосиленъ, па и излишенъ, трудъ. Още отъ самото начало борбата добива характеръ на безпощадно изтрѣбление, съ тая разлика, че докато андартитѣ го вършатъ като „всѣкидневно занятие", за организацията, заета съ многостранна дейность, насочена противъ турския режимъ, то е нѣщо второстепенно, наложено отъ пришелци и вършено по необходимость. Понѣкога, обаче, народниятъ гнѣвъ се обрушаваше спонтанно въ жестоки отмъщения и надъ невинни хора. Така напримѣръ, нѣколко дена следъ Зеленишката кървава сватба, една мѣстна селска чета причака на шосето, петь километра далеко до Суровичъ, десетина кираджии гърци пжтуващи за Кожани, и ги изби съ сѣкири.

---

[1]) Французка жълта книга, Affaires de Macédoin 1903—1905, p. 118—119.
Управляващиятъ английското консулство въ Цариградъ, Таупле, съобщавайки на лордъ Ландаунъ за австро-руската нота, прибавяше:
„Меморандумътъ привлича вниманието на Високата порта върху това, че инцидентътъ е станалъ при обстоятелства, при които военниятъ и жандармерийскиятъ постъ при Невѣска сж имали възможность да разбератъ за случилото се, но че дори до следния день не е било направено никакво усилие за наказание на убийцитѣ: при това, когато австрийскиятъ и рускиятъ консули въ Битоля, три деня подиръ инцидента, сж посетили мѣстото на нападението, турскиятъ офицеръ, командващъ съседния жандармерийски постъ, не бѣ се явилъ още". (Английска синя книга, Turkey. № 2. (1905). Документъ № 98, стр. 77.

[2]) Ст. Раптисъ, Стр. 341.
Въ книгата на Раптисъ, написана петь години по-късно, Зеленишката сватба е предадена като сражение съ българска чета; на сватбата присжствували българския войвода Никола Мокренски съ четата си и единъ български офицеръ съ червеникава брада — избити всички отъ андартитѣ.

Стълкновенията между самитѣ чети не сж тъй чести и твърде рѣдко тѣ свършватъ съ решителни резултати. И когато се дебнатъ едни други, и когато имъ се удаде да се сблъскатъ, сражаващитѣ се сж заставени да държатъ смѣтка и за аскера. Разбира се, това важи главно за българитѣ, които сж общъ врагъ на турци и гърци. Решителното значение на турския факторъ въ българо-гръцкитѣ схватки пролича още при първото българо-гръцко стражение, надъ с. Ощима, къмъ срѣдата на м. септември 1904 год., между четитѣ на Митре Влаха и Каудисъ. Следъ нѣколкочасова ожесточена борба, въ която паднаха ранени и отъ дветѣ страни, сражението биде прекратено, поради появяването на песодерския аскеръ. На 30 ноември Митре Влаха, заедно съ четицата на Геро Ресенски, нападна четитѣ на Бувасъ и Каудисъ — около 50 души — въ тѣхното главно свърталище, с. Желево. Часть отъ андартитѣ се бранѣха отъ квартиритѣ си и отъ църковната ограда, а друга часть, успѣла да се измъкне отъ селото, се изпрѣчи отвънъ на помощь на обсаденитѣ си другари. Въ най-критичния за андартитѣ моментъ, по височинитѣ надъ Леринското шосе, се яви песодерскиятъ аскеръ, придруженъ отъ стотина милиционери подъ предводителството на песодерския попъ Ставри. Историкътъ Ст. Раптисъ описва, безъ всѣко стѣснение, какъ се е постигнало това съвмѣстно действие между войската и гъркоманския свещеникъ. Щомъ се почнало сражението попъ Ставри събралъ стотина селяни и сжщевременно съобщилъ на мѣстния юзбашия, че комититѣ нападнали Желево. Юзбашията почналъ да се колебае:

— Ще отида, разбира се веднага, но мисля си, какво ще успѣя само съ тридесеттѣхъ хора, които имамъ.

— А стотѣхъ, които имамъ азъ, каза попъ Ставри.

И после добави:

— Освенъ това, чуватъ се и гърмежи, което показва, че селянитѣ се съпротивляватъ.

— Възможно е да има въ селото и нѣкоя гръцка чета, която и се сражава, каза юзбашията, гледайки съ любопитство попа.

— Па и това да е, отговори попъ Ставри, *тѣ сж наши и ще вематъ нашата страна*[1]) *и така, споразумѣли се, войска и селяни стигнаха на една височина надъ Желево.*

Сражението продължи при крайно неблагоприятни за българскитѣ четници условия. Войската и милицията на попъ Ставри, следъ като се ориентираха върху обстановката, урегулираха стрелбата си и българитѣ се намѣриха между два огъня. Това признава и самиятъ Раптисъ:

Юзбашията заповѣда на тржбача да изсвири честа стрелба. Елино-македонцитѣ подъ Рувасъ и Каудисъ се оттеглиха къмъ края на селото. Низамитѣ не ги преследваха, а продължаваха да се сражаватъ противъ българитѣ. Отмъстителитѣ отъ срещната страна сжщо биеха българитѣ[2])

[1]) Стр. 554 — 555.
[2]) Стр. 557.

Българитѣ минаха въ отбрана и привечерь се оттеглиха въ планината. Да се отдалечатъ и да прикриятъ диритѣ си отъ очакванитѣ нови потери — това, следъ сражение, е първата грижа на българскитѣ чети. Така постжпи и Митре Влаха. Съвсемъ друго бѣ поведението — самочувствието на андартитѣ подиръ шестчасовото сражение надъ Желево (въ което, споредъ Раптисъ, паднали 20 комити и нито единъ андартъ[1]). Тѣ спокойно се върнаха по квартиритѣ си въ селото и се отдадоха на ядене, пиене и веселие. „Пѣха въ честь на победата си и хайдушки пѣсни“ [2]).

*

Наскоро подиръ Рувасъ въ костурско се яви съ 40 андарти капетанъ Вардасъ (поручикъ Георгиосъ Цонтосъ, критянинъ), върховенъ началникъ на всички чети въ Битолския вилаетъ. Близъкъ приятель и сътрудникъ на Меласъ, Вардасъ е единъ отъ първитѣ организатори на андартското движение. Между капетанитѣ-офицери той се застоя най-продължително въ вжтрешностьта и е принесълъ най-много заслуги на андартската кауза, макаръ и да не е стигналъ славата на Меласъ.

Близо два месеца Вардасъ се навърта въ най-южната часть на костурската околия. Той организира гъркогласнитѣ села, разположени по границата на българската етнографска область, за да могатъ тѣ въ критически моменти да служатъ за сигурни убѣжища на четитѣ, действуващи на северъ. Отъ тамъ той започва и действията си противъ най-южнитѣ български села отъ така наречената Костенария и постепенно нахлътва въ костурско.

Костенарията — името си носи отъ кестеновитѣ гори, съ които сж покрити хълмоветѣ ѝ, се намира на изтокъ отъ смѣсения градецъ Хрупища и се състои отъ 15 български села, обградени откъмъ западъ и югъ съ чисто гръцко население, а откъмъ северъ — съ турско. Организирана по-после отъ другитѣ части на костурско, тази область подкрепи всѣкакъ възстанието, но безъ да възстане масово. Страшнитѣ изпитни за костенарийскитѣ българи дойдоха после, презъ периода 1904—1908 г. Нападани непрестанно отъ андарти и турци, клани, опожарявани и обирани, тѣ се бранѣха съ чудна упоритость и написаха една отъ най-славнитѣ страници на революционна Македония. Имената на селата Старичени, Езерецъ, Осничени, станаха символи на героизъмъ и мжченичество.

За забелязване е, че цѣлата Костенария е до възстанието подъ Патриаршията. Погнусата отъ противохристиян-

---

[1]) Истината е, че българитѣ, макаръ и атакуващи, не дадоха жертви.

[2]) Ст. Раптисъ стр. 563.

ското поведение на митрополитъ Каравангелисъ подтикна селата да отхвърлятъ всички вкупомъ гръцкото духовно иго и да минатъ подъ Екзархията. Това стана въ едно време, когато Организацията бѣ почти замрѣла и въ по-главнитѣ села изглеждаха всесилни отдѣлни чорбаджии, слѣпо предани на Костурския митрополитъ и на турцитѣ. Възстановяването на революционнитѣ комитети се извърши презъ първитѣ месеци на 1904 г. отъ шепа стари четници, — Нумо Янакиевъ Желински, Костандо Живковъ, Кольо Добролицки, Кирязъ Шкуртовъ и др. — които, забѣгнали следъ възстанието въ Гърция, успѣха да се върнатъ въоржжени въ родния си край. Избиването на нѣколцина деребеевци гъркомани[1]), освободи областьта отъ моралния тероръ на гръцкия владика и възвърна вѣрата на населението въ силата на революционната организация.

Появяването на Вардасъ се ознаменува съ избиването на десетина видни организационни работници, шестима отъ Езерецъ и трима отъ Виделущи. Гръцкиятъ поручикъ си служи твърде изкустно съ измамата. Чрезъ измама той излови, изведе вънъ отъ селото и изби шестимата езерчани. Чрезъ измама той подведе и унищожи и районния войвода Костандо Живковъ[2]). Тази история заслужава да бжде разказана.

На 4 декемврий 1904 г. Костандо се намира въ с. Осничени съ единъ само другарь, Яни Христовъ. Идватъ при него двама души отъ съседното село Либишово и му съобщаватъ, че либишовското ржководно тѣло го кани да отиде веднага тамъ, за да уреди единъ остъръ споръ между двама селяни. Безъ да подозира андартска примка, Костандо отива въ Либишово и се настанява въ дома на една вдовица, снабденъ съ удобно скривалище. Не се мина много време и кжщата биде заобиколена отъ андарти. Започва се неравна борба на двама срещу сто. Падатъ убити вдовицата и нейниятъ синъ. Загива и четникътъ Яни Христовъ. Като затворенъ въ клетка лъвъ Костандо тича отъ жгълъ въ жгълъ и държи на почтено разстояние нападателитѣ. Поканитѣ за предаване

---

[1]) Дим. Жегликовъ отъ с. Осничени, Хаджи Димко Келепуровъ, предатель отъ с. Желинъ, Ламбро отъ с. Нестиме и др. Най-опасенъ отъ тѣхъ бѣ Ламбро. На 9 май 1904 г. той, съ едно отдѣление войска, постави засада, въ която попадна четата на Нумо Добролицки и даде единъ раненъ.

[2]) Костандо Живковъ замѣсти като районенъ войвода Нумо Желински, убитъ презъ лѣтото отъ Организацията зарадъ приписвани му връзки съ жени. Другаритѣ и първитѣ работници отъ костенарийския районъ, не можаха да прежалятъ неустрашимия и многозаслужилъ свой войвода Нумо. Събрани на районна конференция тѣ избраха единодушно за войвода Костандо, вмѣсто предлагания имъ Кольо Добролицки, съперникъ на убития, а за секретарь на Костандо — Кирязо Шкуртовъ, четникъ отъ възстанието, свършилъ гръцка гимназия.

Костандо Живковъ е роденъ въ с. Тиквени и до 1901 г. е воловарче въ с. Псоре. На 25 юний 1901 г., при скарване съ мѣстния пждарь, Костандо измъкна камата на турчина, уби го и забѣгна съ четитѣ. Подобно на Митре Влаха, Костандо, като четникъ, се научи не само да чете и пише, но и получи известно самообразование. Презъ възстанието се прояви като голѣмъ храбрецъ, а като четникъ на Нумо Желински се издигна надъ всички съ своята неустрашимость.

го разяряватъ и отъ засъхналитѣ му уста се разнасятъ псувни противъ нечестивото гръцко духовенство и андартската подлость. Стрелбата отъ дветѣ страни продължи цѣли седемь часа. Изгубилъ търпение, Вардасъ заповѣда да се запали на всѣка цена кжщата. Пламъци се извиха надъ стрѣхата. Стрелбата отвжтре утихна.

На другия день опожарената кжща бѣ най-старателно претърсена, но никакви трупове и никакво оржжие не се оказаха. Не се откри и никакво скривалище. Тогава андартитѣ заловиха трима измежду първитѣ хора на организацията: П. Христовъ, Шутковъ и Хр. Мичовски, и ги подложиха на грозни изтезания, но не успѣли да изтръгнатъ тайната, убиха ги. Мина се повече отъ месецъ. Четвъртиятъ, Георги Андоновъ, не издържа до край инквизицията, и посочи скривалищата. Отвжтре извадиха четири трупа: жената, синътъ й и четникътъ Христовъ, убити отъ куршуми, а Костандо умрѣлъ отъ задушване[1]). Четири трупа и никакво оржжие. Очевидно, нѣкой бѣ идвалъ и тарашувалъ изъ скривалището. Тоя нѣкой бѣ жена — преданата организационна работница Георговица Балюцева отъ с. Жужелци. По заповѣдь на началството, тази жена, която не знаеше що е страхъ, една вечерь се промъкна незабелязано, заедно съ своя 18 годишенъ, като нея безстрашенъ синъ, въ скривалището, прибра дветѣ пушки, малкото патрони и книжата намѣрени върху Костандо, после затвори похлупака и се измъкна незабелязано отъ Либишово.

Между това, всрѣдъ околното население, се разпространи мълва, че храбриятъ войвода се лѣкува нейде отъ ранитѣ си и ще се яви пакъ, окржженъ отъ вѣрни другари. За да не разруши тази илюзия на народа, К. Шкуртовъ, замѣстникъ на загиналия войвода, дълго време поставяше името на Костандо въ писмата си до селскитѣ ржководни тѣла[2]).

*

Андартскитѣ чети, действуващи въ костурско и въ леринско, поддържаха връзкитѣ си съ Атина посрѣдствомъ гръцкото консулство въ Битоля. Подъ върховното ржковод-

---

[1]) К. Шкуртовъ въ записките си твърди, че Костандо самъ е пренесълъ труповетѣ на убититѣ въ скривалището. Обграденъ после отъ пламъцитѣ, Костандо влѣзълъ сжщо въ скривалището но не успѣлъ да сложи добре похлупака, на който паднали обгорѣли греди. Скривалището се изпълнило съ димъ и Костандо се задушилъ.

[2]) Сждбата на Костандовото семейство е една отъ най-трагичнитѣ. Единътъ му братъ, Щерю, загина презъ 1907 г., въ сражение съ турцитѣ въ с. Косинецъ. Вториятъ му братъ, Апостолъ, бѣ убитъ, като български войникъ, презъ голѣмата война, а третиятъ — Христо — като гръцки войникъ въ М. Азия презъ 1922 г. Сжщата година се помина и баща имъ Живко. Само Живковица, майка на четирма герои, живѣе още въ Хрупища, прекарвайки въ най-голѣма мизерия тежкитѣ си старини.

ство на консула Калергисъ, действуваше въ този градъ и „централниятъ комитетъ“ за цѣлия вилаетъ [1]).

Въ Битоля едва ли има ше повече отъ стотина чисто гръцки семейства. Гъркоманството, обаче, биеше въ очи не само съ внушителния брой на гърчеещитѣ се власи — броятъ на българитѣ патриаршисти бѣ сравнително незначителенъ — но и съ добре уредени учебни и благотворителни учреждения. Едрата търговия, банкерството и свободнитѣ професии се намираха сжщо въ ржцетѣ на гъркомани Начело на комитета стояха най-влиятелнитѣ членове на гръцката община: Тодоръ Модисъ, д-ръ Налисъ, Спиро Думисъ, д-ръ Димитриядисъ, Кон. Монахосъ, Дим. Марку, Аргири Заху, Ар. Митлисъ, — всички, съ изключение на Монахосъ, отъ влашки или български произходъ.

Битолскиятъ комитетъ организира по-буднитѣ гъркомани въ десетки и образува терористически кржжокъ отъ младежи, вжоржжени съ револвери. На учителитѣ и свещеницитѣ по патриаршийскитѣ села се възложи да образуватъ комитети на „отбраната“. Съ тази задача се заеха д-ръ Налисъ и търговецътъ на дървенъ материалъ Тодоръ Модисъ: първиятъ обикаляше селата като лѣкарь, а членоветѣ на фамилията Модисъ имаха своитѣ горски предприятия въ Марихово. Къмъ края на 1904 г. Битолскиятъ комитетъ, разчитайки на своята мрежа отъ посветени групи, съставени отъ учители и попове, отъ преследвани отъ организацията пакостници и отъ селяни, материално зависими отъ битолскитѣ чорбаджии, настоява да бжде изпратенъ капетанъ Каудисъ въ Марихово, „за да спаси селата, които още не сж се отцепили отъ Патриаршията“ и да направи отъ тѣхъ база за действие въ тази важна планинска область. Идването на андартски чети бѣ толкова по-необходимо, че взаимното унищожение бѣ вече започнато по селата. Въоржжени хора на Битолския гръцки комитетъ убиха, на 20 септемврий 1904 г., бившия четникъ Пандо отъ Ресенъ, настаненъ следъ възстанието като ханджия въ гъркоманското село Бродъ при завоя на Църна. (Шесть дена по-късно една организационна чета навлѣзе въ селото и следъ престрелка съ въоржжени гъркомани, запали кжщата на попа и три други кжщи. Попътъ и попадията загинаха въ пожара, а въ престрелката паднаха четирма гъркомани. Четата отнесе съ себе си четири пушки „Гра“ и една маузерка [2]).

Въ самия градъ Битоля се създаде една твърде наежена атмосфера. Младитѣ отъ гръцката терористическа група,

---

[1]) За ржководната роля на консула Калергисъ турската власть се сдоби, още презъ 1904 година, съ неопровержими доказателства. Върху трупа на убития при с. Нередъ битолски аптекарь Капетанопулосъ, бѣше намѣрено препоржчително писмо съ подписа на консула до всички гръцки чети и комитети въ вилаета.

[2]) Докладъ на Битолското агентство, № 768, 27 септемврий 1904 г.

ржководена отъ Стефо Григориу, стана твърде предизвикателна[1]). На 13 юний стотина младежи, връщайки се отъ гуляй вънъ отъ града, предизвикаха на главната улица „Широкъ сокакъ" сбиване съ четирма българи. Свидетели на провокацията, група полицаи се намѣсиха и задържаха нѣколцина отъ провокаторитѣ; другаритѣ имъ, обаче, се опитаха да ги отнематъ, като обвиниха полицията, че защищавала „комити", намѣси се тогава единъ офицеръ и съ камшика си разгони паликаретата. Все пакъ, по настояване на гръцкия митрополитъ, полицията арестува и двама отъ българитѣ.

Подъ влиянието на идещитѣ отъ селата съобщения за жестоки екзекуции, атмосферата въ града все повече се сгжстяваше и на 2 септемврий взаимната ненависть се разрази въ две покушения. Единъ младежъ, българинъ, рани смъртоносно, всрѣдъ чаршията, председателя на гръцкия комитетъ Тодоръ Модисъ. Два часа по-късно гръцки младежи раниха на три мѣста българския търговецъ Йовче Преспанлиевъ. Два дена следъ покушението Модисъ почина и бѣ погребанъ съ демонстративна тържественость — съ участието на митрополитъ Иоакимъ и съ буйни патриотически речи въ църквата и на гробищата.

На 4 октомврий единъ гръцки терористъ изпратенъ отъ Битоля, стреля петь пжти и рани българина Мих. Нуневъ всрѣдъ чаршията въ Леринъ.

На 8 октомврий, вечерьта, гимназиалниятъ учитель Лазаръ Цуневъ бѣ нападнатъ съ кама отъ единъ гръкъ въ Битоля и раненъ въ врата. Сжщиятъ Л. Ц. загина при атентата въ театъръ „Одеонъ" въ София.

Отъ андартскитѣ злодеяния изъ леринскитѣ села найжестоко бѣ изтрѣбването на цѣло едно българско семейство въ с. Негованъ. Въ това влашко-албанско село, бѣше се настанилъ и успѣлъ да стане кметъ единъ българинъ на име Христо. Когато Негованъ (заедно съ съседнитѣ села Елеово и Бѣ..каменъ), стана постоянно свърталище на андартскитѣ чети, Христо се видѣ принуденъ да се пресели въ Леринъ. Следъ дълги молби каймакаминътъ му отпустна единъ стражарь, който да придружи двамата кираджии, наети да докаратъ въ Леринъ покжщнината и семейството му — жена и три малолѣтни деца. Квартируващата въ Негованъ андартска чета „нападнала вънъ отъ селото и съсѣкла на кжсове жената и децата, убила двамата кираджии българи и заклала дори воловетѣ, впрѣгнати въ ко-

[1]) Стефо, следъ като взе участие въ нѣколко терористически акции въ Битоля и Леринъ, стана презъ 1905 г. андартъ.

[2]) Докладъ на сжщото агентство, № 432, 14. VI. . . . г.

лата. Стражарьтъ — турчинъ избѣгалъ, но съобщилъ за станалото, което наблюдавалъ отъ далеко. Никакви мѣрки отъ страна на властьта"[1]).

Всичко това, обаче, е още нищо предъ ужаситѣ, които станаха въ леринско, битолско и мориховско презъ следващитѣ години.

*

Въ Солунския вилаетъ андартската акция започна нѣколко месеца по-късно, но се разви доста бързо, подъ ржководството на генералния консулъ Ламбросъ Коромиласъ. Географически неговата задача се благоприятствуваше преди всичко отъ Солунъ — голѣмъ международенъ градъ, свързанъ съ Гърция чрезъ редовни и бързи съобщения по море; едно дълго крайбрѣжие, удобно за контрабандно пренасяне на оржжия и хора; единъ поясъ съ гръцко население (берско, негушко, катеринско, Халкидическия полуостровъ съ Св. Гора, правишко и кавалско), който опасваше отъ къмъ югъ българскитѣ области; наличностьта на изолирани, но фанатични гръцки и гъркомански центрове въ вжтрешностьта.

Коромиласъ направи отъ гръцкото консулство пипиниера за организатори и войводи. Презъ нѣколкогодишната въоржжена пропаганда, съ грижата и умѣлия подборъ на този консулъ, бѣха доведени въ Солунъ и използувани за акцията, множество гръцки офицери, нѣкои отъ които, по-късно, като генерали, адмирали, военни министри и пр., играха твърде важна роля въ политическия животъ на Гърция. Ето още нѣкои имена, вънъ отъ ония, които вече знаемъ: Какулидисъ, Сурисъ, Спромилиосъ, Спиромилиосъ, Ал. Мазаракисъ, Г. Кондилисъ, Отонеосъ, Куруклисъ, Мастрапасъ, Мосхонисиосъ, Цироянисъ, Капсалебелисъ, Мавромихалисъ, Типалдосъ, Сулиотисъ, Николаидисъ, Сакеролопулосъ, и др. На едни отъ тѣхъ се повѣри организирането на комитети, други се заеха да подготвятъ условията за четуване, на трети бѣ възложено ржководството на четитѣ, на четвърти — да съставятъ акционни групи подъ формата на гимнастически дружества (аделфотисъ), председаселствувани обикновено отъ главнитѣ учители.

Въ солунско, гевгелийско, енидже-вардарско, воденско и пр. сътрудничеството съ турци взе формата на прѣко участие въ андартскитѣ чети. Консулскитѣ гавази, служащитѣ и пазачитѣ, турци и албанци, по гръцкитѣ чифлици, фабрики и други предприятия, служеха не само като помагачи, доставчици, куриери и доносчици на комитетитѣ, но и постжпваха сами въ андартскитѣ чети срещу месечна заплата.

---

[1]) А. Тошевъ, № 970, 11 декември 1904 г.

Коромиласъ сѫщо си послужи широко съ подкупи. Той се одързости да прави, чрезъ агентитѣ си, предложения за минаване на гръцка страна на войводи като енидже-вардарския Апостолъ, гевгелийския Аргиръ Манасиевъ, Ив. Карасулията и др. Още презъ лѣтото на 1904 г., единъ неговъ пратеникъ се яви при Апостола и му предложи да работи за гърцизма и да действува задружно съ гръцкитѣ чети, които наскоро щѣли да се явятъ, обещавайки му срещу това парични срѣдства за издръжка на четницитѣ, оржжие и взривни материали. Апостолъ се пристори, че приема предложението и поиска да му се изпратятъ срѣдствата и оржжието. Хитростьта му, разбира се, не успѣ[1]). Изобщо, подкупитѣ на Коромиласъ не дадоха очакванитѣ резултати. Само нѣколко организационни хора, провинени или поставени подъ наблюдение, и то далечъ по малко значителни, отколкото Коте и Павле Кировъ въ костурско, се пододаха на съблазньта. Гръцкитѣ пари упражняваха много по-голѣмо влияние, когато се касаеше да се спечелятъ турци и албанци, или да се настърватъ отдѣлни гъркомани въ борбата противъ българскитѣ си братя.

Презъ м. септемврий се появяватъ първитѣ андартски чети въ Солунския вилаетъ. Едни отъ тѣхъ сѫ дошли по сухо откъмъ Беръ, други по море, съ мауни и лодки, трети сѫ формирани на самото мѣсто. Офицеритѣ Сурисъ (по-после капетанъ Буасъ), Мих. Мараитисъ, Кукулидисъ (по-после капетанъ Драгосъ), поручикъ Мазаракисъ (по-после капетанъ Акритасъ) работятъ по това време при Коромиласъ. Сурисъ, комуто е възложено ржководството на андартската акция, разполага вече съ нѣколко сигурни бази: чифликътъ на богатия гъркъ Харисисъ при гара Килиндиръ, селото Малджа, гъркоманскитѣ групи въ селата Петрово, Богданци и др., кѫдето екзархисти и патриаршисти смъртно враждуватъ помежду си, градчето Гумендже и др. Въ Малджа, въ Богданци, Петрово и другаде, има вече и въоржжени момчета, които чакатъ пристигането на андартски чети, за да се присъединятъ къмъ тѣхъ. Двама капетани критяни, Леонидасъ Папамаленасъ и Манолисъ Кацигорисъ (по-после капетанъ Караманолисъ), дошли съ момчетата си по море и въоржжени въ чифлика на Хариси, образуваха първитѣ две чети, подсилени и съ мѣстни въоржжени хора.

Конкретни задачи, т. е, кое село трѣбва да се сплаши и се спечели за Патриаршията и кѫде кои български първенци подлежатъ на унищожение, имъ дава Сурисъ. Така, той нарежда: „ще отидете въ Раково, ще заловите българ-

[1]) Споредъ единъ докладъ на А. Шоповъ, Централниятъ комитетъ въ Солунъ, уведоменъ отъ Апостола за всичко това, отговорилъ му, че не е направилъ добре дето се е съгласилъ, понеже „едва ли е той въ положение да надхитри единъ гръцки консулъ" (№ 484, 7 юний 1904 г.).

скитѣ първенци и ще ги очистите вънъ отъ селото[1]). Ето и тактиката, за която тѣ трѣбва, споредъ наставленията на Сурисъ, да се придържатъ: „Когато залавяте българи, да не ги колите, а да ги убивате мжжки — съ куршумъ. И да не взимате нищо отъ убититѣ. Трѣбва да се вижда, че убийството нѣма другъ мотивъ, освенъ отмъщение“[2]). Андартитѣ, обаче, не съблюдаватъ строго тѣзи наставления: тѣ убиватъ и вжтре въ самитѣ села и изъ кръстопжтищата, и съ пушка, и съ ножове. Самъ Раптисъ предава съ ужасяващи подробности избиването на десеть души български селяни, пжтуващи съ коне за Струмица и заловени на шосето, недалеко отъ с. Богданци: едни били измушкани съ ножове и ками, други застреляни[3]). Доста такива нападения на безоржжни селяни станаха презъ нѣколкото месеца до края на 1904 г.: на 21 ноември андарти убиха въ чифлика Св. Василъ (лжгадинско) двама кукушани, баща и синъ, Гоне и Христо; на 1 декември други двама българи отъ кукушкитѣ села бѣха убити, на отиване въ с. Балджа и пр. Въ самия Солунъ, загина на 5 октомврий вечерьта, нападнатъ отъ единъ гръцки терористъ предъ кжщната си врата, всеобщо уважаваният родолюбецъ, свещеникъ Стаматъ Танчевъ, единъ отъ найстаритѣ революционни деятели въ града.

Андартитѣ предприемаха и по-крупни акции — нападаха на села, издебваха понѣкога и нѣкоя отъ организационнитѣ чети. Тукъ, обаче, кждето населението не бѣше изпитало ужаситѣ на масовото възстание, районитѣ не бѣха така разстроени и можаха отъ самото начало да противопоставятъ на нашественицитѣ победоносенъ отпоръ. На воденския районенъ войвода Лука Ивановъ се удаде, още презъ първитѣ дни на м. септемврий, да унищожи една отъ първитѣ андартски чети, дошли по сухо откъмъ негушко: отъ 8 андарти само двамина успѣха да се спасятъ. Десеть дена следъ убийството на попъ Стаматъ въ Солунъ, на 15 октомврий, стана престрелка между български четници и андарти, въ околностьта на село Гърчища. Подозирайки, че часть отъ андартитѣ сж се укрили въ Гърчища, четата нападна и опожари кжщата, кждето живѣеше гръцката учителка Катерина Хаджигеоргиу. Учителката и нѣколко обитатели на кжщата загинаха.

На 26 ноември четата на капетанъ Епаминондасъ, отъ 30 души, нападна трима българи отъ с. Теово (воденско) и уби едного отъ тѣхъ. Подиръ два дена, между селата Саракиново и Родево, Епаминондасъ попадна на засада, устроена отъ четата на Карапашо, подсилена отъ въо-

[1]) Стаматисъ Раптисъ, стр. 1419.
[2]) Пакъ тамъ, сжщата стр.
[3]) Пакъ тамъ, стр. 1429—1446.

ржжени селяни. Повечето отъ андартитѣ бѣха избити и оржжието имъ прибрано: уцѣлѣлитѣ отъ тѣхъ потърсиха спасение въ съседното турско село Поляни.

На 5 ноември чета, съставена отъ андарти и бивши гавази при фабрикитѣ въ Воденъ, нападна с. Гугово и опожари три кжщи.

На 12 ноември андарти хвърлиха презъ нощьта нѣколко залпа срещу селото Нисия и изпратиха на другия день съобщение на гуговци, че ще имъ изгорятъ селото, ако въ петь дена не се обявятъ за патриаршисти.

На 23 октомврий андартска чета, тръгнала да нападне с. Месимеръ, попадна на българска засада и следъ двучасова престрелка бѣ отблъсната. Сжщата чета, два дена по-късно, издебна въ гората братя Цанови отъ сжщото село, уби двамата и рани една отъ тѣхъ.

Не бѣха оставени на мира и българитѣ въ града Воденъ. Андартскиятъ капетанъ Папаникопулосъ имъ изпрати, съ дата 23 ноември 1904 г., едно писмо, въ което, като имъ съобщава, че е дошелъ „да ги освободи отъ убийцитѣ и престжпницитѣ", заповѣдва имъ „да се върнатъ въ православието", понеже инакъ „мечътъ на правосждието ще падне върху главитѣ имъ" [1]).

На особенъ терористически режимъ бѣ подложено селото Богданци, гевгелийско. Макаръ и нищожно малцинство, патриаршиститѣ въ това село се крепѣха на три по-влиятелни гъркомански фамилии и на петима мѣстни колджии, наемници на гръцкия комитетъ. Настанена въ селото съ съдействието на колджиитѣ, една андартска чета упражняваше постояненъ тероръ — обстрелваше нощно време кжщитѣ на българскитѣ първенци, поставяше засади вънъ отъ селото и пр. Въ едно прошение до цивилнитѣ агенти богданчани изтъкнаха, че андартитѣ вилнѣятъ въ селото имъ при пълното бездействие и съ знанието на властьта и помолиха „да се назначи нѣкой европейски офицеръ, който поне временно да остане въ селото, докато се успокоятъ хората". Чакъ тогава въ Богданци се изпрати едно отдѣление войска. Съ нейното явяване, четата, състояща отъ седемь души, се предаде безъ да пукне пушка и бѣ отведена въ гевгелийския затворъ. (Единъ месецъ по-късно турскиятъ граждански сждъ оправда заловенитѣ андарти, възъ основа на чл. 46 отъ наказателния законъ, споредъ който „не се наказватъ ония членове на революционни чети, които, безъ да сж началници

[1]) Позивътъ на този „освободитель" и раздавачъ на „православно правосждие" свършва съ следната поетична закана (Я. Шоповъ, № 1038, 10 декември 1904 год.).

„И добре да знаете, че и въ въздуха да хвръкнете като птичката, и вдънъ земя да се скриете, като мишката, и вдънъ морето да потънете, като рибата, пакъ нѣма да се избавите отъ острието на моя мечъ".

и безъ да заематъ нѣкакво чиновническо мѣсто въ четитѣ, сж се предали при първия знакъ за съпротива отъ страна на гражданската или военната власти").

Краятъ на 1904 г. се ознаменува съ нѣколко злополучни за андартитѣ акции.

На 28 ноември десетина андарти, водени отъ единъ турчинъ отъ с. Побрѣгово, бѣха нападнати при с. Богданци отъ селска милиция и разпръснати: убити трима андарти и водачътъ турчинъ.

На 6 декември селянитѣ отъ с. Баово, воденско, узнали своевременно за приближаването на андарти, посрещнаха ги съ залпове вънъ отъ селото си. Завързалото се сражение се свърши съ оттеглянето на андартитѣ, които оставиха на полесражението десетина души. Селянитѣ имаха само двама ранени.

На 30 декември бѣ нападната отъ една гръцка чета воденицата на Хр. и М. Латови въ с. Владая, дойранско. Двамата братя оказаха съ пушкитѣ си енергична съпротива. Следъ нѣколко часова стрелба андартитѣ се видѣха принудени да се оттеглятъ.

Сжщия месецъ се предаде на турцитѣ една голѣма гръцка чета отъ 70 души, начело съ капетанъ Георгаки. На тази „сборна" чета бѣ възложено отъ комитета въ Солунъ да се справи на всѣка цена съ четата на Апостола, която току-що бѣ убила гръцкия учитель и двама други гъркомани, ржководители на комитета въ с. Петрово. Пристигнала въ това село, сборната чета хвана тридесетина по-видни екзархисти, извърза ги и започна да ги изтезава за да кажатъ, кжде се намира Апостолъ. Но, известена за убийствата въ Петрово, пристигна и войска, която взе съгледанитѣ четници за автори на убийствата и веднага имъ откри огънь и започна да обгражда селото. Още отъ първитѣ турски куршуми паднаха четирма андарти, четата, обаче, не отговори, и дигна бѣло знаме и изпрати парламентьоръ за да заяви на войсковия началникъ, че тя не е дошла да се бие съ императорскитѣ войски, а да унищожава българскитѣ комитаджии. Юзбашията разоржжи андартитѣ и ги изпрати въ Енидже-Вардаръ.

„Това пленяване произведе голѣмо разочарование и обезсърдчение въ тукашнитѣ гръцки кржгове" — пише А. Шоповъ[1]).

За да възстанови, види се, пристижа си, солунскиятъ комитетъ, нѣколко дена следъ тази печална случка, устрои едно покушение въ Гевгели: трима терористи нападнаха на 19 декември българския архиерейски замѣстникъ свещеникъ Тома и го раниха въ крака.

---

[1]) Докладъ № 1082, 16 дек. 1904. год.

*

Презъ тази първа година на своята андартска дейность въ Битолския и Солунския санджаци, гърцитѣ понесоха тежки морални удари и загуби въ ржководни лица.

Първата голѣма, почти незамѣнима загуба на гърцизма, презъ първата андартска година, бѣ убийството на познатия ни потераджия Вангелъ отъ Стребрено. Презъ месецъ май, на връщане отъ Битоля, кждето бѣ викнанъ като свидетель по нѣкакво дѣло, Вангелъ попадна, при Соровичъ, на четнишка засада. Съ неговото убийство костурско и леринско се освободиха отъ единъ най-опасенъ врагъ.

Единъ месецъ по-късно, бѣ заловенъ отъ войската Коте, родоотстжпникътъ. За неговитѣ заслуги къмъ андартството гръцкиятъ публицистъ Мих. Радасъ пише: „Съ своята неустрашима душа и съ свѣткавичния си погледъ, съ своето познаване на планинитѣ, на козитѣ пжтеки и на хората, Котасъ отвори пжтищата за офицеритѣ македоноборци“ [1]). Безъ Коте, ще прибавимъ ние, андартитѣ едва ли биха успѣли да проникнатъ и да се задържатъ по селата край Рулската рѣка. Той бѣ врагъ не по-малко опасенъ, отколкото Вангелъ, понеже, покрай другото, познаваше всички първи хора и всички поредки и слабости на организацията.

Като гръцко орждие, Коте не само преследваше българскитѣ си еднородци, но продължаваше и да разбойничествува. Георги Райковъ, учитель въ с. Търново, издъхна на 4 май отъ жестокия побой, който Коте му нанесе за да го застави да се откаже отъ народностьта си. Сжщия день негови хора заловиха попадията на стария народенъ труженикъ свещеникъ Търпо Поповски и друга една жена отъ Смърдешъ, леля на Чекаларовъ, и ги предадоха на Коте, който ги затвори въ собствената си кжща, въ с. Руля и ги подложи на немилостивъ бой. На 22 май Коте, съ 12 другари, влѣзе въ с. Буфъ, залови току-що завърналия се отъ Америка Петко Яневъ и следъ като подложи на изтезания него и всички членове на семейството му, можа да му изтръгне 75 лири — всичкитѣ му спестявания, донесени отъ Америка. Но този именно грабежъ коствува главата на разбойника. Ограбеният Петко Яневъ се оплака на валията, на Хилми паша и на консулитѣ въ Битоля. Английскиятъ консулъ направи твърде енергични постжпки предъ валията и изтръгна отъ него обещанието, че „ще се дадатъ строги заповѣди за залавянето на Коте“ [2]). Валията устоя на обещанието си. На 9 юний войска обкржжи Руля, родното село на Коте, и поиска да му се предаде Коте. И *Котасъ*, юначниятъ инакъ човѣкъ, придържайки се сега за андартското

[1]) „Елефтеронъ вима“, 16 септ. 1931.
[2]) А. Тошевъ, № 382, 25 май 1904 год.

правило, предаде се безъ съпротива съ петима другари. Следъ продължително престояване въ Битолския затворъ, Коте бѣ осѫденъ като разбойникъ и обесенъ презъ 1905 г. на площада Ат-пазаръ[1]).

Последва, като резултатъ на едно сѫдбоносно недоразумение, смъртьта на Павлосъ Меласъ въ Статица.

Презъ декемврий сѫщата година се предадоха, безъ съпротива, капетанитѣ-разбойници Караливаносъ и Визвикисъ въ гр. Гребена, кѫдето бѣха отишли да прекаратъ коледнитѣ праздници при семействата си.

Човѣшкитѣ жертви на андартството въ Солунския санджакъ сѫ количествено повече, но въ качествено отношение тѣ далечъ не могатъ да се сравнятъ съ загубата на Вангелъ, на Коте и на Меласъ.

Андартството имаше и своитѣ минуси въ морално отношение, макаръ че гърцитѣ не държеха особено за тѣхъ.

Вземайки открито страната на Султана презъ време на възстанието, гърцизмътъ бѣше се вече достатъчно изложилъ предъ общественото мнение въ чужбина. Още по-малко можеше да разчита на одобрение сега, когато той и съ оржжие въ ржка се опълчи противъ българитѣ и власитѣ, въ името на единъ най-тѣсногръденъ национализъмъ. Андартскиятъ терорь не можеше да се надѣва на онова снизхождение, което борцитѣ противъ турската тирания, служещи си сѫщо съ насилието, будѣха у безпристрастния европейски наблюдатель. Отъ друга страна, докато македонскитѣ революционери поемаха всичкия личенъ рискъ на своя бунтъ противъ режима, андартитѣ се стремѣха да намалятъ до минимумъ тоя рискъ, чрезъ най-настойчиво търсене на турското покровителство и сътрудничество. Чрезъ тази тактика гърцизмътъ спестяваше сили и постигаше голѣми технически улеснения, но тя му носѣше не слава, а позоръ. Атина не се смущаваше отъ този позоръ: за комитета на Калапотакисъ по-важни бѣха реалнитѣ резултати въ българоизтрѣбителния походъ, отколкото отвръщението на чуждестраннитѣ наблюдатели. „За съжаление, чуждиятъ печатъ не разбираше гръцкото гледище по македонския въпросъ. Той не само прощаваше българскитѣ звѣрщини, които българитѣ бѣха успѣли да представятъ като героични дѣла, но осѫждаше гърцитѣ, задето бѣха приятели на турцитѣ“ [2]), — мислѣха си гърцитѣ въ кралството и съ такива заблуди се самоуспокояваха. Мѣстнитѣ гърци, обаче, проявяваха по-голѣмо честолюбие: тѣ навеждаха глави, за да избѣгнатъ презрителнитѣ погледи, съ които бѣха замѣрвани редицитѣ отъ предали се, безъ съпротива, гръцки андарти.

[1]) Този печаленъ край на родоотстѫпника не прѣчи на гърцитѣ да го славославятъ като свой легендаренъ герой. Мих. Радасъ скърби задето още не му е въздигнатъ паметникъ: „Ония, които минаватъ презъ Руля и познаватъ историята и борбитѣ на капетанъ Котасъ, напраздно обръщатъ погледъ и търсятъ нейде неговия бюстъ“.

[2]) „Павлосъ Меласъ“, стр. 167.

АНДАРТСТВОТО ПРЕЗЪ 1905 ГОДИНА

На Загоричани, цвѣтущо до възстанието българско село, съ повече отъ 500 кжщи — най-голѣмото въ костурско — се падна да изпита, въ най-голѣмъ размѣръ и въ най-потресна форма, садизма на гръцкитѣ андарти. Родното село на полковникъ Янковъ нѣмаше друга вина, освенъ тая, че, отъ година и половина насамъ, оставайки глухо на увещанията и заплашванията на Каравангелисъ, бѣше станало трънъ въ очитѣ на Костурския митрополитъ.

Капетанъ Вардасъ бѣше решилъ отъ по-рано нападението, но го отлагаше, очаквайки да пристигне отъ Гърция Стефаносъ Мельосъ съ стотина отбрани и добре въоржжени андарти. На 20 мартъ, въ гръцкото село Лошница, бѣха се съсрѣдоточили четитѣ на Каудисъ, Каравитисъ, Макрисъ, Кукулакисъ, Пуланасъ, Мельосъ, които, заедно съ милицията, дигната отъ съседнитѣ чисто гръцки села, възлизаха на повече отъ триста въоржжени хора. Раздвижването на такава многобройна чета не остана тайна за турската власть. При все това, на 25 мартъ преди зазоряване, Вардасъ бѣше безъ всѣкакви инциденти се явилъ предъ Загоричани. Селянитѣ още спѣха. Събуди ги военна тржба, но безъ да ги разтревожи много: само преди нѣколко дена едно войсково отдѣление бѣ възвестило, сжщо съ военна тржба, пристигането си въ Загоричани. За андартитѣ, обаче, тржбата не бѣше само срѣдство за измама [1]), но и знакъ за общо настжпление противъ обграденото село. Дадоха се залпове отъ всички страни. После андартитѣ на групи нахълтваха по кжщитѣ и подлагаха на сѣчь обитателитѣ, докато други стреляха противъ ония селяни, които се показваха по прозорцитѣ или по улицата. По всички махали избухнаха пожари. Затрещѣха и бомби. Нареждането бѣ: „Отъ 16 години нагоре да не остане никой живъ“ [2]).

Клането продължи повече отъ два часа. Гарнизонътъ въ Клисура, отстояща на половинъ часъ, чуваше пукота на пушкитѣ и бомбитѣ, наблюдаваше и почернѣлото отъ пушекъ небе надъ Загоричани, но не бързаше. Когато аскерскиятъ патрулъ се показа по височинитѣ, въ селото бѣха вече разстреляни или изклани петдесеть души, ранени седемь, опожарени надъ 30 кжщи и избито голѣмо количество до-

---

[1]) Въ последното съвещание между капетанитѣ бѣ възприето следното предложение:

— „Щомъ българитѣ чуятъ тржбата, ще помислятъ, че е войска и ще побързатъ да скриятъ, дето могатъ, оржжието си. Така ние ще имаме време да . . .

— Много добре, — казаха двамата началници“. (Ст. Раптисъ, стр. 990).

[2]) „Такова бѣ нареждането, получено отъ лице, на което отмъстителитѣ длжеха слѣпо повиновение“. „Никой да не остане“, — пишеше високостоящето лице“. И отмъстителитѣ изпълняваха нареждането“. (Пакъ тамъ, стр. 1002).

битъкъ. Андартитѣ побързаха да се оттеглятъ, като отвлѣкоха съ себе си и 28 задържани мжже — между тѣхъ и единъ свещеникъ — всички до единъ избити после въ планината.

Пръвъ се яви на мѣстопроизшествието италианскиятъ офицеръ отъ Костуръ Манера, като изпревари каймакамина. Тамъ го завариха на другия день рускиятъ и австрийскиятъ консули, дошли да анкетиратъ сами станалото. Консулитѣ, обаче, не завариха каймакамина, понеже турскиятъ администраторъ нѣмà смѣлостьта да се покаже предъ тѣхъ и избѣга отъ селото.

Въ своето изложение, съставено по сведенията на двамата консули и на италианскитѣ офицери, българскиятъ търговски агентъ А. Тошевъ между друго пише[1]):

> Тѣ — рускиятъ и австрийскиятъ консули и италианскитѣ офицери Албера, Гастолди и Манера — сж потресени отъ това, що сж видѣли и констатирали. Изъ улицитѣ, край църквата, навсѣкжде лежели трупове, обезобразени жестоко. Имало 5 годишни деца съ разпорени кореми, жени убити съ разсѣчени ржце. На нѣкои черепитѣ били разбити и мозъка изтекълъ, на други очитѣ извадени, ржцетѣ и краката сѣчени и пр. Единътъ отъ селскитѣ свещеници, 60 годишенъ старецъ, тоже убитъ, е билъ покритъ цѣлъ съ рани. Едно цѣло семейство избито съ бомби, които сж били хвърлени въ кжщата презъ кумина и презъ две нарочно отворени дупки. Бащата, майката и дветѣ деца сж ужасно обезобразени отъ бомбитѣ. Най-малкото, 5 годишно момиченце, е искало да избѣга, презъ вратата, но е било разпрано отъ байонетитѣ на гърцитѣ.
>
> Рускиятъ консулъ г. Колъ плачеше, когато ми разправяше това що е видѣлъ. Австрийскиятъ консулъ г. Прохаска едвамъ си задържаше сълзитѣ. Тѣ заявяватъ, че подобни ужаси не сж видѣли да правятъ и турцитѣ презъ възстанието.
>
> Консулитѣ прибавятъ, че при влизането имъ въ селото миризмата на разлагащитѣ се трупове, писъцитѣ и риданията на останалитѣ живи можели да покъртятъ душата и на най-жестокосърдечнитѣ.

Въ сжщия докладъ А. Тошевъ предава и мнението на консулитѣ, споредъ което Леринскиятъ и Костурскиятъ каймаками били замѣсени въ престжплението. Ето и основанията имъ:

Недопустимо е движението на такава многобройна чета да остане незабелязано отъ органитѣ на гражданската и военната власть. Нѣколко дена преди нападението, турска войска, дошла въ Загоричани, сжщо свирила съ тржба, а офицеръ̀тъ успокоилъ изплашенитѣ селяни, като имъ казалъ, че щомъ чуятъ тржба, да знаятъ, че е войска и да не се тревожатъ. Нѣколко дена наредъ преди нападението, аскерътъ правилъ обиски въ Загоричани, така че, ако нѣкои отъ селянитѣ сж имали оржжие, скрили сж го и не сж го имали на ржка, за да се бранятъ. Заминаването на Костурския каймакаминъ, безъ да се яви предъ консулитѣ, е другъ не по-малко подозрителенъ фактъ.

[1]) № 447, 30 мартъ 1905 г.

Ужасътъ отъ клането всрѣдъ жителитѣ на Загоричани бѣ такъвъ, че 11 души напустнаха селото си и се изселиха въ България.

*

Презъ 1905 г. станаха андартски нападения въ доста околии на Битолския и Солунския окржзи. Едни отъ тия нападения бѣха придружени съ частични пожарища и клането, други съ отвличане на заложници, а нѣкои бѣха отблъснати отъ селска милиция или отъ редовни чети.

Въ Битолския окржгъ пострадаха най-много костурско и леринско.

Въ костурско дадоха жертви главно селата Монгила, Езерецъ, Осничани и Лувради (Кастенарията), Жупанища, Търново, Борима, Брѣзница (Корещата) Прекопана, Българска Блаца и Мокрени (Пополето). Въ Монгила многобройна андартска чета обгради презъ февруарий, въ време на богослужение, църквата, изведе богомолцитѣ къмъ лозята и започна избиването имъ, но въ разгара на сѣчьта се яви районната чета, подсилена съ милиция, и нападна палачитѣ. Андартитѣ бидоха разпръснати и гонени въ продължение на два километра и дадоха шесть души ранени. Сжщия месецъ бѣха убити въ с. Осничани свещеникътъ и братята Хр. и Ив. Димитрови. На 15 мартъ андарти успѣха да се вмъкнатъ за втори пжть въ с. Езерецъ и избиха 8 души. Следъ два дена районната чета дигна на кракъ многобройна милиция и подгони андартитѣ къмъ Жаковийския манастиръ Св. Атанасъ — постоянния сборенъ пунктъ на гръцкитѣ чети при тѣхнитѣ нападения. Неприятельтъ, обаче, току-що бѣ напустналъ манастира. Напустна го и четата, но следъ като опожари всички манастирски сгради, освенъ църквата. Презъ априлъ група работници, повече отъ с. Жупанища, отиващи на работа въ Гърция, бѣха нападнати при гръцкото село Конско, отъ андартска чета и по-голѣмата часть отъ тѣхъ избити. Презъ юний една андартска чета въ планината Вичъ залови и изби по най-звѣрски начинъ петима селяни отъ Българска Блаца и трима отъ Прекопана. Презъ м. августъ бѣ отчасти опожарено с. Осничани[1]). Презъ септемврий андарти на-

[1]) Историята на това нападение е описана отъ самитѣ жители на селото въ едно тѣхно оплакване до Хилми паша, Битолския валия, консулитѣ и италианския полковникъ Албера. Въ оплакването се казва:

На 25 августъ една гръцка чета отъ 250 души, между които имаше и турски и албански разбойници отъ съседнитѣ села, нападна селото ни. Селянитѣ оказаха силно съпротивление, но тѣ имаха само 8 души въоржжени съ пушки и следъ двучасова битка, тѣ се оттеглиха, като оставиха нѣколцина убити и ранени, между които и попъ Симо Зисовъ. Гръцкитѣ разбойници доубиха нещастнитѣ следъ като имъ отсѣкли ржцетѣ, носоветѣ, езицитѣ и имъ изчовъркаха очитѣ. Четири жени и едно дете бѣха сжщо ранени. Селото биде запалено. 17 кжщи и най-голѣмитѣ хамбари изгорѣха. Селяни отъ Монгила, Мървища и Долени пристигнали на помощь и разбойницитѣ се оттеглиха, като задигнаха покжщнината и около 150 турски лири. Войсковото отлѣление, чиято казарма се намира на 2 часа отъ селото, пристигна едва шесть часа по-късно, следъ заминаването на разбойницитѣ. Прокурорътъ отиде да направи анкета и заяви на селянитѣ, че правителството ги смѣта за гъркомани и че гръцкитѣ чети ще ги научате на умъ. Поручикъ Камберъ ефенди добави: „Кой ви е кривъ, станете гърци, ако искатъ да сте спокойни". Селянитѣ напустнаха селото си отъ страхъ да не се върне четата пакъ.

паднаха с. Лувраде, но бѣха изгонени съ жертви отъ пристигналата милиция изъ околнитѣ села. Въ селата Търново и Брѣзница андартитѣ, между друго, излѣха гнѣва си върху църковнитѣ славянски книги, като ги предадоха на аутодафе. Презъ 1905 г. четитѣ опожариха и други две андартски свърталища — Чуриловския и Сливенския манастири. На 2 декемврий едно отдѣление отъ четитѣ, действуващи въ Корещата, бѣ нападнато отъ андарти въ с. Брѣзница. Въ селото, обаче, се намираха П. Кляшевъ, Митре Влаха и Хр. Цвѣтковъ. Тѣ изведоха веднага хората си и на свой редъ ударихa нападателитѣ. Сражението трая три часа и андартитѣ бидоха прогонени, като дадоха единъ убитъ и двама ранени. Пристигна войска, но четитѣ, възползувани отъ тъмнината, измъкнаха се незабелязано отъ селото.

Въ леринско бѣха нападнати и дадоха скжпи жертви селата Лагенъ, Кладораби, Германъ, Арменско, Неволяни, Айтосъ, Любетино, Забърдени и др.

Айтосъ е нападано два пжти, презъ май и презъ октомврий. Първото нападение бѣ успѣшно отблъснато, но при второто андартитѣ сполучиха да опожарятъ 10 кжщи и убиха 75 годишния свещеникъ Дине Минчовъ. Въ Германъ андартитѣ се ограничиха съ грабежи, като отвлѣкоха и нѣколко жени. Най-много пострадаха Кладораби и Неволяни.

Презъ юлий андартска чета, подсилена съ много гъркомани отъ Песодери, Клещино и други села, преоблѣчена въ по-голѣмата си часть като войници отъ „авджи-табуру", влѣзе денемъ въ Кладораби и събра на площада почти цѣлото мжжко население. Вмѣсто всѣкакви речи, „войската" откри огънь въ тълпата и повали мъртви 17 души. Леринскиятъ каймакаминъ, дошелъ на другия день въ селото, каза на кмета: „Каквото дирихте, това намѣрихте" и заповѣда да се погребатъ веднага труповетѣ. Кметътъ се възпротиви, настоявайки да се дочакатъ италианскитѣ офицери, но каймакаминътъ доведе селяни отъ други села и ги застави да погребатъ убититѣ.

Въ Неволяни, на 20 минути отъ Леринъ, повтори се зеленишкото произшествие. На 29 октомврий андарти и мѣстни турци нападнаха 40—50 души сватбари въ дома на българския първенецъ Георги Яневъ. Само единъ младежъ притежаваше револверъ и можа все пакъ да държи цѣлъ часъ на разстояние нападателитѣ. Най-после кжщата бѣ подпалена и часть отъ сватбаритѣ потърсиха спасение презъ задни вратички и съседни дворове. Другитѣ, 11 на брой, които напустнаха пламналата кжща презъ главния входъ, бѣха до единъ избити. Нападателитѣ върлуваха отъ 9 до 1 часа следъ полунощь. На много жени бѣха задигнати накититѣ. Обрани бѣха и убититѣ. Нито единъ войникъ или жандармъ не мръдна отъ Леринъ. Осемь жени и деца бѣха

ранени. Подъ развалинитѣ на кжщата се намѣриха овжглени тѣлата на Георги Яневъ и на една мома. Чакъ на другия день единъ юзбашия се яви въ селото за огледъ. Помоленъ отъ селянитѣ да изпрати жандарми да пазятъ труповетѣ до идването на консулитѣ, офицерътъ отговори: нека кучетата ги изедатъ.

Презъ тази година андартитѣ въ леринско претърпѣха и едно позорно поражение. Една голѣма чета отъ стотина души бѣ загащена презъ м. априлъ въ с. Бѣлкаменъ. Отъ първитѣ залпове на войската паднаха трима андарти. 49 души, начело съ капетанъ Нидасъ, поручикъ, се предадоха. „Турцитѣ се отнесоха любезно къмъ тѣхъ. Никого не малтретираха, нито оскърбиха", — пише Ст. Раптисъ [1]).

Друга андартска чета отъ двадесетина души бѣ изненадана на 27 ноември, въ с. Стребрено и цѣла пленена. Между пленениτѣ андарти се оказаха и четирма турци: Сульо отъ Зелениче и Мухаремъ отъ Инско, Вейсалъ и Ибрахимъ Али отъ с. Саржгьолъ.

Презъ лѣтото на 1905 г. андартитѣ завърлуваха въ Битолското поле, появиха се и по политѣ на Пелистеръ, като главни бази имъ служеха градътъ, с. Буково, Буковскиятъ манастиръ и пр. Нападнати бѣха и дадоха жертви влашкитѣ села Магарево и Търново, екзархийскитѣ кжщи въ Буково и Брусникъ. Най-голѣми звѣрства бѣха извършени въ Путуросъ и Църничани. На 23 октомврий въ първото селце бѣха опожарени 14 кжщи (отъ всичко 17), избити бѣха петь души и две деца хвърлени въ пламъцитѣ. Въ Църничани изгориха 10 кжщи. Група дървари бѣха заловени надъ с. Драгожъ и изклани отъ тѣхъ трима; останалитѣ се спасиха благодарение на притеклитѣ се въоржжени селяни, които изгониха андартитѣ.

Въ прилепско пострада на 24 юний с. Бърникъ: изклани 10 души и нѣколко кжщи опожарени.

Презъ сжщото лѣто андартитѣ успѣха да се затвърдятъ и въ часть отъ Мориховско. Тукъ въ тѣхна услуга се поставиха нѣколко старогъркомански села измежду най-невежественитѣ и най-първобитни въ цѣлата область: Градешница, Старовина, Зовикъ, Грунища, Пчанища, Будимирци. Най-много се застрастиха, до озвѣряване, въ братоубийствената борба, гъркоманитѣ въ Градешница: приютяваха непрестанно андартски чети и ги придружаваха въ вандалскитѣ имъ походи. На два пжти презъ тая година бѣха нападнати селата Бещища и отвлѣчени заложници: първия пжть трима, втория пжть седемь души; Скочивиръ: презъ второто нападение, отвлѣчени и изклани бѣха петь души, Дреновени. На 5 септември биде нападнато с. Добровени, край р. Църна.

[1]) Стр. 1120.

отвлѣчени бѣха четири души. Нападнати бѣха и дадоха жертви още селата: Бърникъ, Путуросъ, Църничани, Петалино. Презъ лѣтото, сѫщата година, андартитѣ претърпѣха и едно тежко поражение. Гого Ацевъ, 21 годишенъ момъкъ, оставенъ да замѣства временно брата си П. Ацевъ, заминалъ въ България за оржжие, издебна при с. Пологъ и разби до кракъ една андартска чета, съставена отъ 10 души пришелци и 15 милиционери отъ гъркоманскитѣ села: нѣколцина андарти паднаха убити, други се издавиха въ Църна, останалитѣ се пръснаха.

Андартската напасть засегна и нѣколко села въ югозападна Прѣспа. Това бѣха набѣги на андартитѣ, настанени въ с. Желево и подпомагани отъ отдѣлни гъркомани, отъ Оровникъ и други нѣкои села въ самата Прѣспа. Въ началото на септемврий на желевската чета се удаде да залови на пѫтя между селата Буковикъ и Бесвине група българи, между които и попъ Кръсте, свещеника на с. Бесвине. Преди, обаче, да започнатъ избиването на селянитѣ, андартитѣ се видѣха нападнати отъ четата на Насо Кършаковъ, която случайно се намираше на бивакъ недалеко отъ мѣстопроизшествието, и изоставиха жертвитѣ си. Едно войсково отдѣление срещна на пѫтя бѣгащи домочадия отъ Буковикъ и Бесвине, изплашени отъ стрелбата на сражаващитѣ се чети. Офицерътъ успокои хората и ги върна въ селата имъ. Следъ заминаването на войската, обаче, сѫщата андартска чета влѣзе, на разсъмване, въ Бесвине, запали кѫщата на попъ Кръсте и други четири кѫщи, влѣзе и въ църквата и унищожи всички църковни книги, свещенически одежди и пр. На костурскитѣ чети се удаде да откриятъ презъ нощьта на 12 октомврий въ с. Оровникъ и да изгонятъ отъ селото една андартска чета отъ 70 души. На 18 декемврий презъ нощьта, костурскитѣ чети нападнаха друга андартска чета въ с. Буковикъ и я разпръснаха, като раниха нѣколцина андарти. „Веднага следъ тѣзи сражения, — пише Пандо Кляшевъ въ едно свое частно писмо,[1]) — подигнаха се силни потери и взеха да ставатъ чести обиски: на всѣки 3—4 дена въ 30—40 села изведнажъ. Вследствие на това нашитѣ движения сѫ, за сега, много затруднени и не можемъ да преследваме гръцкитѣ чети".

Взаимното гонение се усили и въ самия вилаетски центъръ. Гръцкиятъ комитетъ и гръцката митрополия въ Битоля намираха интересъ да подклаждатъ ненавистьта на привърженицитѣ си противъ българи и румъни, чрезъ непрестанни предизвикателства и терористически покушения. Подъ носа на турската полиция, шайки, съставени главно отъ гърчеещи се власи, твърде често предизвикваха скандали и

[1]) Обнародвано въ „Мак.-Одр. Прегледъ", г. I, бр. 18, 20. II. 1906 год.

сбивания по улицитѣ. На 28 февруарий, день на карнавала, една голѣма тълпа буйствуваше изъ града, необезпокоявана отъ никого, наби нѣколцина минувачи и нарани българина Б. Галевъ. Сѫщата вечерь, тая тълпа нахълта въ българския девически пансионъ, навърза слугитѣ и ги наби до безсъзнание, разграби и опустоши каквото можа. Всрѣдъ писъци и олелия ученичкитѣ потърсиха спасение въ съседнитѣ български кѫщи. Обстоятелството, че полицията се яви съ закъснение отъ цѣли два часа, за да освободи нападнатия пансионъ, даде удобенъ поводъ на живущитѣ въ града чужденци да направятъ своитѣ заключения за безпристрастието на турската власть и особено за неслучайнитѣ закъснявания на турската войска при андартскитѣ нападения по българскитѣ села.

За забелязване е, че отъ десетината покушения противъ българи, станали презъ годината, само едно излѣзе напълно сполучливо: убитъ бѣ на мѣсто гимназиалниятъ учитель Хр. Вълкановъ. Д-ръ Владовъ, стрелянъ съ четири куршума, първенецътъ Данаилъ Ризовъ, драгоманинътъ на княжеското агентство Наумъ Христовъ и всички останали отъ нападнатитѣ, останаха живи.

Разбира се, гръцкитѣ предизвикателства не оставаха безъ отговоръ. Отдѣлни по-буйни българи, на свой редъ, отвърнаха на нападенията съ нападения. Двама видни членове на гръцкия комитетъ, Тирче Танти и Михалъ Папаяни, бидоха убити по решение на самата Организация. Екзекуторитѣ не бѣха заловени, полицията, обаче, арестува десетина българи. Извънредниятъ сѫдъ, още на третия день следъ убийството, осѫди двама отъ арестуванитѣ, Петъръ Христовъ и Стоянъ Христовъ, на смъртъ, чрезъ обесване. Пристрастието на сѫда бѣ така демонстративно, че цивилнитѣ агенти смѣтнаха за нуждно да се застѫпятъ за спазване на законната процедура.

Споредъ английския майоръ Войванъ, който въ нѣколко седмици обиколи костурско и други околии, броятъ на действуващитѣ презъ пролѣтьта на 1905 г. андарти въ Битолския вилаетъ възлизалъ на 800—1000 души. Споредъ една статистика на А. Тошевъ, отъ началото на андартската акция до пролѣтьта на 1905 г., бѣха преминали гръцката граница около 2,800 андарти.

*

Както вече имахме случай да споменемъ, андартската акция въ Солунския санджакъ взе, отъ самото начало форма на явно сътрудничество съ мѣстнитѣ турски бейове, поляци, килджии, кехаи и професионални разбойници, турци и албанци. Къмъ андартското движение се приобщиха и цѣли турски села, като Саржгьолъ, Балджа и много други. За

забелязване е при това, че при всички съвмѣстни гръцко-турски действия въ Македония, бандититѣ не се ограничаватъ само съ убийства и пожари, но се отдаватъ и на грабежи и всѣкакви други безчинства.

Най-крупното гръцко-турско злодеяние презъ 1905 г. бѣ извършеното на 4 януарий въ с. Мървенци, дойранско. Около 40 бандити, турци и гърци, навлѣзоха въ селото и заловиха 26 по-първи селяни подъ предлогъ, че ще ги отведатъ въ Дойранъ. Сѫщевременно обрани бѣха всички кѫщи, а една невѣста, Велика Христова, изнасилена отъ капетана гъркъ. На четвърть часъ отъ селото селянитѣ бидоха нападнати съ залпове. 12 души паднаха убити намѣсто и двама тежко ранени.

На 3 мартъ андарти нападнаха и разрушиха съ динамитъ до основи кѫщата на свещеника Ив. Митовъ въ с. Попово, пакъ дойранско.

Гръцко-турска банда бѣ образувана и за действия въ петричко, съ тая разлика, че тукъ бандититѣ не нападаха села, а избиваха срещнати българи по пѫтищата и изъ полето. Презъ м. августъ бѣха намѣрени при с. Ключъ труповетѣ на четирма българи, избити отъ поменатата банда.

Въ цѣлия санджакъ най-много жертви даде презъ този периодъ и най-много сражения изнесе противъ андарти и войска Воденската околия. За това свидетелствуватъ слѣднитѣ цифри[1]): отъ 26 октомврий 1904 до 1 юлий 1905 г., т. е. вѫтре въ 8 мѣсеца, воденскитѣ чети сѫ имали 12 сражения съ андарти[2]), при двама убити и двама ранени четници, а отъ населението загинаха подъ андартски ножъ и куршумъ 33 българи и 8 власи[3]). Сраженията съ аскера, 7 на брой станали отъ 21 февруарий до 1 августъ 1905[4]), т. е. вѫтре въ 5 месеца, костуваха на четницитѣ 10 убити и 7 ранени; презъ сѫщия периодъ отъ населението паднаха, непосрѣдствено слѣдъ сраженията отъ войската и башибозука или единично отъ арнаути и турци, 61 души[5]). Всичко жертви въ убити отъ населението, вѫтре въ десетина месеци, 102 убити и 5 ранени.

---

[1]) Споредъ една статистика на Воденския революционенъ комитетъ, обнародвана въ „Македоно-Одрински прегледъ", г. I, бр. 8, 10. X. 1905.

[2]) Тѣзи сражения станаха: презъ 1904 г. — при с. Месимеръ на 26. IX; Поляни 14. XI., Гугово 18. XI., Бахово 7. XII; презъ 1905 г. — Манастира Св. Продромъ на 30. I, Месимеръ 2. II., Месемеръ 24. III., Галишани 13. IV:, Георгеви колиби (Нидже планина) 7. V., Граматиково 22. V., Галишани 30. V., Епископия 27. VI.

[3]) Презъ м. августъ андартска чета изби по най-з ѣрски начинъ 6 души отъ с. Месимеръ, когато отиваха съ свещеника си на богослужение въ манастира Св. Троица; на 24 септемврий андартска чета срещна между селата Вълкояново, Лѣсковецъ и полето 22 българи изби голѣма часть отъ тѣхъ и пр. и пр.

[4]) При с. Месимеръ на 21. II., с. Жерве 11. III., Цармариново 27. VI., Месимеръ 27. VI, Градешница 5. VII., Пожарско 10. VII., Луковецъ 1. VIII.

[5]) По-голѣмата часть отъ тѣзи жертви сѫ дадени въ с. Жерве на 11. III. 1905 г. Разяренъ отъ неуспѣха си въ сражението съ мѣстнитѣ леринскиі войводи Дзоле Стойчевъ, наричанъ още Агешъ паша и Тане Горничевски аскеръть подложи на пожаръ и сѣчь цѣлото село. Отъ всичко 45 кѫщи оцѣлѣха само 4, а отъ населението загинаха, убити отъ войската и башибозука или живи изгорени, 54 души, мѫже, жени и деца. Следъ сражението въ Пожарско пъкъ войската опепѣли цѣлото село.

По-сетнешнитѣ борби съ андартитѣ въ воденско, берско, негушко, енидже-вардарско и тевгелийско ще бѫдатъ разгледани на друго мѣсто.

Най-голѣмата гръцка несполука презъ този периодъ въ Солунския санджакъ е разбиването на една андартска чета отъ 64 души въ началото на м. юний 1905 г., между манастира Св. Анастасъ и с. Василикосъ (солунско). За забелязване е, че тази чета, която даде едно отъ най-продължителнитѣ сражения съ войската, се командуваше отъ единъ професионаленъ разбойникъ, бившия подофицеръ отъ гръцката армия Дафотисъ. Осѫденъ на смърть за разбойничества и убийства, Дафотисъ лежеше въ затвора Паламидионъ. Нѣколко дена преди очакваното негово екзекутиране, обаче, той получи кралска милость и бѣ изпратенъ съ чети въ Македония. (Случаятъ не е единственъ). По-голѣмата часть отъ андартитѣ паднаха убити и ранени, останалитѣ се разпръснаха. Въ рѫцетѣ на турцитѣ останаха двадесетина мулета съ муниции, храни, 20 каси конякъ гръцка фабрикация, а върху убития секретарь на четата бѣ намѣренъ единъ докладъ до генералния консулъ Коромиласъ за движението и дѣлата на четата.

На 11 май друга андартска чета бѣ разбита и разпръсната въ сражение съ български четници и милиция при с. Смоквица, гевгелийско.

Трета андартска чета отъ 18 души, открита отъ войската на 25 августъ, се предаде безъ да хване пушка, при турското село Саржгьолъ (солунско), което ѝ служеше за прикриване и база за действие.

Група български работници, тухлари, нападнати недалеко отъ Солунъ, презъ августъ въ землянкитѣ си, отъ андартска чета, отговориха съ стрелба и отблъснаха нападателитѣ. Едно войсково отдѣление, което наблюдаваше сражението, се яви веднага въ землянкитѣ. Офицеръть предупреди работницитѣ, че ако още единъ пѫть си послужатъ съ оръжие, ще бѫдатъ изклани.

Презъ ноември селска милиция постави засада, по шосето Воденъ—Негушъ, на една андартска чета. Паднаха четирма андарти.

Въ самия Солунъ станаха доста покушения противъ българи и ромъни. Нападнати и ранени бѣха гимназиалниятъ директоръ Ат. Ченгелевъ, търговецътъ Тома Баялцалиевъ, инспекторътъ на ромънскитѣ училища Дума и др. Покушението противъ Т. Баялцалиевъ бѣ извършено отъ Яни Авгеросъ, който презъ м. ноември бѣ плененъ съ една андартска чета. Въ сѫда после се установи, че Авгеросъ е билъ сѫщевременно агентъ на тайната турска полиция.

Важенъ факторъ при провеждането на гръцката въоръжена пропаганда представляваше въ Солунъ Митилинската банка. Тази банка извършваше не само финансовитѣ операции на андартското ръководство, но изпълняваше и други революционни служби. При единъ обискъ презъ

м. януарий 1905 г. въ банката бѣха открити 13,000 патрони отъ пушка „Гра“ и 90 револвери. Нѣколко дена по-късно бѣ открытъ складъ на оржжие и въ кжщата на директора на банката.

*

Въ Сѣрския санджакъ андартската акция се организира малко по-късно — презъ 1905 година, при най-благосклонното съдействие на мѣстната власть и на турското население.

Поддържанъ презъ вѣкове, чрезъ непрекжснати преливания на българска селска кръвь, гърцизмътъ въ града Сѣръ става твърде внушителна сила по численость, културни организации и материално благосъстояние. Все пакъ той се чувствува изолиранъ всрѣдъ плодородното Сѣрско поле, населено съ българи и простиращо се въ подножието на Пирина и Али-Ботушъ — царства на комити. Отдалеченостьта на Гърция и близостьта на българската граница правятъ опасностьта откъмъ северъ още по-осезателна и внушаватъ на гърцизма да се съпротивлява отчаяно срещу проникването на българщината въ неговата крепостъ. Сжщата опасность откъмъ северъ заставя и турцитѣ да поддържатъ упорито и безъ всѣко стѣснение гръцката съпротива.

За изпратенитѣ отъ атинския комитетъ военни емисари съвсемъ не бѣ мжчно да организиратъ „отбраната“ въ града. Съ създаването на коридоръ за бждещи чети въ околията се зае самъ гръцкиятъ консулъ Стариара. Срещу месечно възнаграждение отъ 2—3 лири ангажираха се отдѣлни лица, не само по патриаршийскитѣ, но и по екзархийскитѣ села, като имъ се раздаваха и пушки. Въ своитѣ увещания консулътъ не се стѣсняваше да увѣрява селянитѣ, че провеждането на гръцката акция става съ благословията на властьта и съ знанието на мютесарифина. Узнала за това, организацията нареди до нѣкои свои хора да дадатъ съгласие и да приематъ предлаганото имъ оржжие. Едно отъ тѣзи поставени лица се яви, заедно съ други селяни, предъ мютесарифина и му съобщи, между другото, че гръцкиятъ консулъ си е служилъ и съ името на турския администраторъ. Понеже отъ тая постжпка не последва нищо, организацията сама подгони по-главнитѣ орждия на гръцкия комитетъ. Четата на Георги Радевъ влѣзе въ с. Олшани, залови и наказа съ смъртъ ржководителя на гръцкия комитетъ Хар. Димитровъ и прибра намѣренитѣ въ кжщата му осемь пушки отъ консулскитѣ. Чакъ тогава мютесарифинътъ започна да действува: арестува нѣколцина българи отъ Олшани, въ това число и Конст. Димитровъ, който го бѣше предупредилъ за действията и увѣренията на Стариара. Въ допълнение на тая турско-ан-

дартска идилия, нека кажемъ още, че градскиятъ кметъ Акилъ бей се показа крайно щедъръ, къмъ гръцкия комитетъ, като му отпустна 100 лири.

Къмъ срѣдата на 1905 г. въ сѣрско вече действуватъ и андартски чети, съвмѣстно съ четитѣ на Вели, Селимъ бей Джина, Мустафа Пехливанъ и други известни турски разбойници. Отначало тѣ се ограничаватъ съ избиване на отдѣлни селски търговци, учители и свещеници. После предприематъ нападения и по селата. На 16 ноември турско-андарска чета опожари кжщитѣ на двама българи първенци въ Г. Караджово, а въ Д. Караджово изгори една кжща и подложи на изтезания множество селяни,

Въ услуга на гръцката пропаганда сж изцѣло и чифликчиитѣ гърци. Тѣ не само поддържатъ андартскитѣ чети, но си позволяватъ безнаказано всѣкакъвъ гнетъ и своеволия надъ чифлигаритѣ си, когато последнитѣ не желаятъ на бждатъ патриаршисти. Единъ типиченъ случай. Хаджи Лазаровци, стопани на чифлика Бахатаръ, обложиха чифлигаритѣ си съ извънреденъ данъкъ по 27 гроша на глава добитъкъ, задето селянитѣ взеха при прѣброяването български нуфузи. И понеже селянитѣ нѣмаха да платятъ данъка, хората на хаджи Лазаровци навлѣзоха въ кжщитѣ и задигнаха зимовището и царевицата имъ. Но дори и този пръвъ по рода си произволъ не трогна Сѣрския мютесарифинъ: оплакванията на чифлигаритѣ останаха безъ последствие.

Жертва на гръцкия тероръ въ града станаха презъ годината: сѣрскиятъ свещенникъ Вангелъ, убитъ, Ив. Филиповъ отъ с. Оршовецъ и учительтъ П. Горчиловъ въ Сѣръ тежко ранени отъ гръцки терористи. Единъ опитъ за нападение противъ чиновника на княжеското агентство, Чолчевъ, биде осуетено отъ гавазина на агентството. Предизвикателствата противъ учители, ученици и пр. нѣматъ брой.

Гръцкиятъ тероръ въ града се простираше и надъ ония патриаршисти, които не съблюдаватъ комитетскитѣ нареждания за прекжсване на всѣко вземане-даване съ българи. Преследватъ се всички, които даватъ на българи квартири подъ наемъ, а най-много — които продаватъ имотъ на българи. Ще приведемъ единъ случай, характеренъ поради ролята която играе Сѣрскиятъ мютесарифинъ. Братя Апостолъ и Анастасъ хаджи Лазарови бѣха подгонени отъ гръцкия комитетъ и отъ митрополита, задето продадоха една кжща на българинъ. Единъ отъ братята бѣ раненъ отъ терористъ, а семействата и на двамата — отлжчени отъ църквата. Опасявайки се, че болната имъ майка може да умре, и да бжде лишена отъ опѣване по християнски обрядъ, хаджи Лазарови решаватъ да поискатъ отъ комисията по прѣброяването български нуфузи. Намѣсва се, обаче, самъ мютесарифинътъ и ги заставя да оттеглятъ заявлението си. Между това умира

старата. За да позволи погребението ѝ митрополитътъ поисква 300 лири. Погнусени отъ това търгашество съ религията и не намирайки никакво съдействие отъ мютесарифина, братята се обърнаха къмъ самия Хилми паша, но и това не имъ помогна. Два дена следъ смъртьта си старата биде погребана въ кжщния дворъ — нѣщо забранено отъ законитѣ.

Влиянието на гърцизма предъ турската власть се подхранва, между другото, и отъ това, че повечето отъ чуждитѣ почетни консули въ Сѣръ сж видни мѣстни гърци и помагачи на своя гръцки колега. Единъ отъ най-дейнитѣ водачи на андартската акция е английскиятъ почтенъ вицеконсулъ д-ръ Яни Теодоридисъ. Гърци сж и почетнитѣ консули на Франция и на Австро-Унгария, а на Италия — евреинъ.

При това положение французкитѣ жандармерийски офицери сж единственитѣ чужди представители, у които българитѣ отъ града и околията намиратъ, при нужда, човѣшко съчувствие и справедливо застжпничество.

Разбира се, организацията въ дветѣ най-силно атакувани отъ пропагандата околии на Сѣрския окржгъ — Сѣрска и Демиръ-Хисарска — не бездействува. Четитѣ ѝ издирватъ и изтрѣбватъ най-дейнитѣ органи на гръцкия комитетъ, гърци и турци. Силно впечатление произведе въ демиръ-хисарско едновременното екзекутиране, презъ м. октомврий 1905 год., на ржководителя на пропагандата въ с. Острово и на неговия помощникъ, кехаята турчинъ, въ с. село. Месецъ преди това, мѣстната чета изгори плѣвнитѣ на по-първитѣ гъркомани, органи на гръцката въоржжена пропаганда въ село Крушово.

АНДАРТСТВОТО ПРЕЗЪ 1906 ГОДИНА

Андартскитѣ вълнения, особено следъ клането въ Загоричани, заставиха посланицитѣ въ Цариградъ да засилятъ постжпкитѣ си предъ Високата порта за по-енергично преследване на гръцкитѣ чети. Отъ друга страна, четнишката политика на гръцкото кралство предизвика въ Ромъния и въ България противогръцки движения, които съ проявитѣ и последицитѣ си злепоставиха предъ Европа и турското правителство. Обвинявана отвредъ въ неспособность да осигури живота на своитѣ населения отъ върлуващитѣ банди, Високата порта се видѣ заставена да вземе известни мѣрки. Тя направи многократни дипломатически постжпки въ Атина; засили военната охрана край гръцката граница; подгони нѣкои отъ андартствуващитѣ гръцки владици и поиска отстраненията на най-компрометиранитѣ гръцки консули; заяви на всеуслишание, че гръцкитѣ чети ще бждатъ строго преслед-

вани; премахна сждебната привилегия на андартитѣ и на тѣхнитѣ помагачи, като ги направи подсждни на извънреднитѣ сждилища.

Всичко това не попрѣчи, разбира се, на разнитѣ турски властници да бждатъ по-снизходителни къмъ андартитѣ, а на турското население — да ги подпомага и за напредъ активно въ тѣхното българоизтрѣбително дѣло. Все пакъ, мѣркитѣ на турското правителство озадачиха и опечалиха твърде много официалнитѣ и комитетскитѣ кржгове въ Атина[1]). Комитетското ржководство, обаче, особено въ вжтрешностьта, побърза да нагоди тактиката си къмъ новото положение. Нагаждането се изрази въ организирането на мѣстнитѣ гъркомани за въоржжено участие въ противобългарскитѣ нападения; въ разширена употрѣба на подкрепа за по-радикално използуване на създаденитѣ вече връзки съ турското военно и гражданско чиновничество; въ засилване на шпионажа и на провокаторството. Посрѣдствомъ тѣзи корективи, главорѣзната андартска дейность продължи съ сжщия темпъ и презъ 1906 година[2]).

Въ Битолския санджакъ Костурската околия държи първо мѣсто по броя на нападнатитѣ и пострадали села презъ 1906 г. Въ Костенарията и Пополето се извършиха нападения, придружени съ повече или по-малко човѣшки и други жертви въ следнитѣ села: Езерецъ, Лувраде, Старичани, Марчища, Гръче, Осничани, Стенско, Нестиме, Добролища, Изглибе, Галища, Долени, Хрупища, Олища, Куманичево, Кондороби, Бобища и др.

Мжченическото село Езерецъ издържа презъ тая година две нови нападения — четвърто по брой на 9 януарий и пето на 28 май. Зле напатени, обаче, отъ миналото, езерчани сега се бранятъ съ храбростьта на отчаянието и успѣватъ, макаръ и не безъ жертви, да се запазятъ. Въ първото нападение андартитѣ успѣха да запалятъ нѣколко плѣвни, но отстжпиха въ безпорядъкъ, като дадоха осемь убити и единъ раненъ — турчинътъ Сафединъ. Майското нападение на андартитѣ има сжщия злополученъ край.

---

[1]) „Вследствие на строгитѣ мѣрки, взети напоследъкъ отъ турското правителство противъ гръцкитѣ чети, както по случайнитѣ сражения, така и въ сждилищата, — пише въ доклада си отъ 6 юний 1906 год, дипломатическиятъ агентъ въ Атина Марко Балабановъ, — тукъ чувствително се забелязва единъ видъ обезсърдчение, едно уныние, па още и явно незадоволство отъ това турско правителство, толкова по-много, че тукъ произвежда повече отъ печално впечатление и обноската му отъ известно време насамъ спрямо Патриаршията".

[2]) Презъ есеньта се засили наново и нахлуването на чети отъ Гърция. Споредъ сведенията на управляващия дипломатическото агентство въ Атина, Н. Ризовъ, само презъ м. октомврий нахлули въ Турция 8 чети съ 200—240 души, съставени около 60% отъ критяни, ¼ отъ бѣжанци изъ България и 10—15% мѣстни гъркомани. (Докладъ № 499, 15 ноемврий 1906 г.).

Н. Ризовъ дава и следнитѣ данни, относно субсидиитѣ, давани на гръцкитѣ комитети отъ атинското правителство презъ последнитѣ три години: 1904 г. — 500,000 драхми, 1905 — единъ милионъ, 1906 г. — 800,000. Сумитѣ били вписвани подъ условни графи въ държавния бюджетъ. Секретарьтъ на турската легация Садреддинъ бей, който минавалъ всрѣдъ дипломатическото тѣло въ гръцката столица за най-осведомено лице по комитетскитѣ работи, потвърдилъ предъ Ризова вѣрностьта на горнитѣ сведения.

На 7 май голѣма андартска чета, предвождана отъ капетанъ Лицасъ, поручикъ, нападна с. Осничени и започна да пали крайнитѣ кжщи и плѣвни. Случайното присжтствие на двама четници, Нумо Кировски и Колю Бараковъ, вдъхна бодрость на селянитѣ и внесе редъ въ отбраната. Завърза се ожесточено сражение, което продължи нѣколко часа. При щурмуването на една кжща падна убитъ самъ поручикъ Лицасъ. Отъ куршумитѣ на милицията падна убитъ и подпоручикъ Петропулакисъ. Между това войска, тръгнала отъ Жужелци, Хрупища и Костуръ, пристигна на мѣстосражението и откри огънь противъ нападателитѣ. Андартитѣ дадоха нови 26 убити и 5 пленници. За това свое злополучие андартитѣ си отмъстиха на 20 юний, като хванаха вънъ отъ селото и обезаглавиха петима селяни.

Вбѣсенъ отъ мжжествената самозащита на тѣзи малки селца въ Кастенарията, митрополитъ Каравангелисъ прибѣгна до друго едно пъклено срѣдство, което направи положението на българитѣ непоносимо. Той ангажира, срещу месечно заплащане, по двама-трима измежду най-голѣмитѣ кръвници изъ турскитѣ и арнаутскитѣ села съ задача: да трепятъ българи колкото могатъ и кждето ги намѣрятъ, да унищожаватъ стоката имъ и да имъ правятъ всѣкакви пакости. Организацията сега трѣбваше да се справя и съ тая напасть. Нѣкои отъ тѣзи владишки наемници бидоха очистени. Най-кърволочниятъ отъ тѣхъ, Сельо Забърденски, бѣ убитъ презъ м. юний отъ Кършаковата чета.

Корещата презъ тая година пострада много по-малко. Едно андартско нападение въ с. Бабчоръ бѣ отблъснато отъ селянитѣ на 15 октомврий. Сжщия месецъ андарти заловиха и обесиха две българки отъ с. Жупанища, Доча Христова и Мария Георгиева, известни като най-активни организационни работнички. Въ Корещата андартитѣ претърпѣха непоправимъ ударъ съ убийството на двама мѣстни капетани, ренегатитѣ Дим. Далипо (Далиписъ) отъ Габрешъ и Павле Кировъ отъ Желево. (Павлосъ Киру, съпжтникътъ на Меласъ презъ първия му походъ въ костурско). И двамата паднаха, заедно съ още двама андарти, презъ м. ноември въ сражение съ четитѣ на Пандо Кляшевъ и Митре Влаха. Съ премахването на Павле Кировъ, Желево престана да бжде сигурна опора на андартитѣ въ Корещата.

Гръцката въоржжена пропаганда предприе нападения и въ съседната Кайлярска околия. На 5 мартъ андарти и наемни турци отъ Кайляри нападнаха и опожариха кжщата на българския свещеникъ въ с. Емборе. Загина всрѣдъ пламъцитѣ синътъ на свещеника.

Въ Леринско пострадаха селата Лѣсковецъ, Търсье, Буфъ, Крапешино, Совичъ, Горничево, Сетино и др.

Презъ м. априлъ станаха последователно две нападения въ с. Лѣсковецъ. Загинаха 5 селяни и 13 кжщи бѣха опожарени. Сжщия месецъ 14 пазарджии отъ Търсье и Кономлади, на връщане отъ Леринъ, попаднаха при с. Търсье на андартска засада и бѣха избити. На 17 май милицията въ с. Буфъ оказа мжжествена съпротива и отблъсна андартитѣ. При отстжплението си гърцитѣ срещнаха вънъ отъ селото петима буфчани и ги избиха.

На 22 май андартска чета, подсилена отъ мѣстни турци, влѣзе въ село Крапешино, залови петима селяни, между които и свещеника и ги уби, следъ като ги изтезава звѣрски предъ очитѣ на женитѣ и децата имъ. Единъ селянинъ съобщи на близкия аскеръ, че въ селото има комити. Войската се притече веднага и андартитѣ избѣгаха. За наказание, обаче, че сж го излъгали, офицерътъ застави селянитѣ да опѣятъ съ гъркомански попъ убититѣ и да ги погребатъ веднага.

Въ с. Каленикъ андарти, преоблѣчени въ войнишки дрехи, съ капетанъ въ офицерска униформа, извикаха трима български първенци и ги изклаха.

Презъ юлий, на день Илинденъ, многобройна гръцка чета нападна Горничево, но бѣ посрещната съ стрелба отъ милицията. Въ разгара на сражението пристигна войска. Попаднали между два огъня, андартитѣ дадоха 17 убити и ранени. Следъ това, обаче, войската, предприе обиски и арести, уби трима селяни, а нѣколцина изпрати въ Битоля.

Мѣстнитѣ войводи Ильо Попадийски и Найдо Манчевъ нападнаха на 22 октомврий въ с. Сетино една андартска чета отъ 13 души и я разпръснаха следъ четири часово сражение.

Битолската околия съперничи на Костурската по броя на нападенията, а по броя на човѣшкитѣ жертви и на опожаренитѣ кжщи я надминава. Нападения станаха въ селата: Барешани, Кръстоферъ, Лисолай, Св. Петка, *Равникъ*, Битоше, Оптичари, Петричъ, Гнилежъ, Църно Буки, Срѣдно Егри, Смилево и др.

Малкото село Кръстоферъ, на 3 километра отъ Битоля, бѣ нападано на 25 мартъ и на 27 априлъ, но отблъсна и двете нападения. Първиятъ пжть андартитѣ оставиха на полесражението тенекии съ газъ, а при второто нападение пристигна и войска, която уби двама отъ отстжпващитѣ андарти.

Друго едно малко село, Църно Буки, сжщо отблъсна едно андартско нападение.

Въ с. Барешани бѣ нападнато и изклано цѣлото семейство на българския първенецъ Ник. Атанасовъ — 6 души.

Сравнително най-много жертви (може би, въ цѣла Македония) даде Гнилежъ: въ това селце състояще отъ 15 кжщи, изклани бѣха на 16 септемврий 13 мжже и изнесени 7 коня съ плячка.

Най-голѣма изненада не само въ консулскитѣ, но и въ българскитѣ срѣди въ Битоля, предизвика нападението на Смилево. Отдалечено отъ андартскитѣ бази въ битолско, това село, смѣташе се, че се намира вънъ отъ обсега на андартскитѣ действия. Сега Груевото село не бѣше нѣкогашното голѣмо и цвѣтущо Смилево. Следъ възстанието поголѣмата часть отъ жителитѣ се изселиха въ Битоля и въ селото останаха само около 150 семейства, настанени повечето въ леки постройки. Тѣ изживѣваха още последицитѣ на възстанието и бѣха смъртно ненавиждани отъ околнитѣ турски села. Тази именно турска ненависть и турската жажда за грабежъ бидоха използувани отъ андартския капетанъ Гудасъ за единъ съвмѣстенъ набѣгъ до Смилево. На 27 августъ вечерьта, Гудасъ, съ 180 души, голѣма часть отъ които турци отъ Обѣдникъ, Рамна, Кажани и други села, обкржжи родното село на българския башъ-комита Дамянъ Груевъ, а съ другата половина на бандата си нахлу ненадейно вжтре. Всрѣдъ паниката, предизвикана отъ пушечна стрелба и пукотъ на бомби, андарти и турци се подадоха на палежъ, убийства и грабежъ. Жертвитѣ биваха предварително обирани. Щадѣха се ония жени, които веднага предаваха паритѣ и скжпоценноститѣ си. Кървавата вакханалия продължи до полунощь, ала гарнизонътъ отъ с. Гопеши, на единъ часъ разстояние, не се помръдна. Консулската анкета, извършена на другия день, констатира: убити 15 души, отъ които 3 жени, ранени трима, отъ които една жена, десетина кжщи изгорени и множество повредени и ограбени. Турската власть положи всички усилия за да прикрие участието на турци, но напразно. Озлочестеното село биде посетено и отъ кореспондента на „Times“, Джемъ Баучеръ, ‘който плака предъ страшната картина на труповетѣ и на новитѣ димящи пепелища въ Смилево.

Въ Долна Прѣспа на андартското движение се тури кръстъ презъ тая година. За това най-много спомогна премахването на Павле Кировъ, следъ което неговото родно село Желѐво престана да бжде база за андартски набѣгъ къмъ Прѣспанскитѣ села. Спомогна сжщо и унищожението на единъ гръцко-турски агентъ отъ с. Оровникъ, известенъ подъ името Керимчето. Една подробна анкета, направена отъ П. Кляшевъ и Спиро Олчевъ, установи грозни факти за тоя морално падналъ селянинъ. Довелъ въ Оровникъ андартска чета, той тероризираше чрезъ нея съселянитѣ си и устрои убийството на първия българинъ въ селото. Той понасяше любовнитѣ връзки на жена си съ мюдюрина въ На-

колецъ, а младата му дъщеря — на пѫть да бѫде потурчена. Съ унищожението на това семейство Оровникъ стана недостѫпно за андартитѣ. Друго злополучие за андартската акция въ Прѣспата бѣ разбиването на капетанъ Каудисъ на 5 априлъ надъ с. Бесвине. Въ това сражение съ войската паднаха 18 андарти.

Въ Мориовско, тъкмо обратното, андартската акция се разшири и задълбочи. Тамъ действуватъ голѣми чети, най-сигурно свърталище на които остава с. Градешница, макаръ че тамъ квартирува и войска. Селата сѫ повечето малки, не разполагатъ почти никакъ съ оржжие и не могатъ да се самозащищаватъ. Съседната Прилепска околия е силно атакувана отъ сръбската въоржжена пропаганда и организационнитѣ чети едва успѣватъ да осуетятъ връзката между дветѣ пропаганди чрезъ Мориовско. Селата, упорствуващи въ българщината си, сѫ предметъ на най-безчовѣчни екзекуции. Първо презъ тая година пострада Ивени, селце отъ 14 кѫщи, съ възрастно население отъ 25 души. Тукъ на 19 януарий андартитѣ изгориха всички славянски книги, намѣрени въ църквата, изловиха и изклаха 13 мѫже, две малолѣтни деца и раниха трима души. Село Живово бѣ презъ м. септемврий два пѫти нападано, опожарявано, клано и обирано. Първия пѫть, на 11, бидоха изклани 20 души и опожарени 14 кѫщи, а втория пѫть, на 24, убити 18 души и опожарени 15 кѫщи Сравнително, това сѫ загуби по-голѣми и отъ загоричанскитѣ. Въ Мориовско андартитѣ не оставятъ на спокойствие и ония села, които за да избѣгнатъ повторни нападения, сѫ минали подъ Патриаршията. Така, на 7 септемврий една гръцка чета изкла четирма патриаршисти отъ Бетища и трима отъ Манастирецъ, понеже не вѣрвала въ искреностьта имъ къмъ гърцизма. Жертви дадоха и селата Рапешъ, Ченгелъ, Каленъ, Добромирци и др. Презъ тая година нѣколко андартски чети бѣха разбити и разпръснати отъ турската войска.

Въ Прилепъ, по решение на Организацията, бѣ убитъ на 13 май Темистокли Алевра, доскорошенъ андартски войвода въ Мориовско, въ време на разходка съ прилепския помощникъ каймакаминъ, сѫщо гъркъ.

Въ южната часть на Прилепската околия пострадаха най-много селата Враневци и Орле. Въ първото бѣха отвлѣчени като заложници и после изклани нѣколко селяни. Нападението на андартитѣ въ Орле, на 17 септемврий, се ознаменува съ убийството на трима селяни, съ задигане на женски накити и съ обезчестяване на нѣколко невѣсти и моми.

Въ града Битоля взаимното унищожение се изроди въ бѣсно надпреварване. Негодуването на българитѣ отъ гръцката терористическа тактика на безогледни покушения, при-

нуди по едно време Организацията да позволи на терориститѣ си да убиватъ и тѣ по собственъ изборъ и сгода видни членове на гръцкия комитетъ.

На 16 февруарий падна убитъ всрѣдъ Ат-пазаръ гъркоманинътъ ханджия Тале Шарко, връзка съ андартскитѣ чети, действуващи въ Мориовско. На 18 с. м. гръцки терористи убиха българина Мице Толевъ, работникъ хлѣбарь. Низътъ отъ покушения и контра покушения следва съ още по-усилено темпо. По тоя поводъ търговскиятъ агентъ Живко Добревъ, пише:

> Взаимнитѣ атентати, въ тази трета вече серия презъ настоящата зима, между българския и гръцкия комитети, които се отпочнаха отъ гръцка страна съ нападението на двамата български свещеници, сж въ пълния си разгаръ. Отъ една седмица вече насамъ днесъ е първия день, въ който до часа, когато пиша настоящето, се мина безъ нѣкое покушение. Рѣдко сж днитѣ, които се приключватъ съ по единъ само атентатъ. Тероръть отново е въ апогеята си [1]).

Бледна представа за по-сетнешнитѣ дни даватъ следнитѣ нѣколко факти:

На 1 мартъ сутриньта падна убитъ всрѣдъ чаршията гъркоманинътъ Лазаръ Димовъ, берберинъ. Следъ два часа бѣ нападнатъ и раненъ леко българинътъ Ицо Петревъ, ханджия. На 4 мартъ падна убитъ съ три куршума, всрѣдъ града, българинътъ Ив. Мирчевъ. Нѣколко дена по-рано полицията бѣше взела револвера му и нападателитѣ сж знаяли това.

На 13 мартъ следъ обѣдъ падна убитъ гъркоманинътъ полицай Цичо Костовъ. Сжщия день вечерьта бѣ нападнатъ и раненъ българинътъ Георги Кестенеджията.

На 29 май паднаха убити двама гъркомани: Ив. Митовъ и Андонъ Ивановъ. Гръцкиятъ комитетъ отговори съ покушения надъ българи. И т. н. и т. н.

*

Докато въ околиитѣ, граничещи съ Енидже-вардарското езеро андартитѣ нападатъ села, а по нѣкога и български чети, въ останалата часть на Солунския санджакъ тѣ избиватъ почти изключително пжтници и работници. Тѣхна главна прицелна точка сж тухларитѣ въ солунско и лжгадинско, а въ планината Бешикъ, въ касандрийско, нигритско — българскитѣ селяни, които слизатъ тукъ отъ неврокопскитѣ села и използуватъ горитѣ за производство на дървени вжглища [2]).

---

[1]) Докладъ № 90, 20 февр. 1906.

[2]) 19 души работници отъ с. Гайтаниново попаднаха презъ м. августъ при с. Бешникъ на андартска засада и се спасиха съ бѣгство, като оставиха трима убити. Вжглищари отъ с. Тешово, нападани на два пжти презъ м. февруарий въ колибитѣ си, дадоха 5 души убити. Друга група, пакъ отъ Тешово, бѣха нападнати на 26 мартъ, на връщане отъ касандрийско и загинаха 4 души. Въ нигритско падиаха убити на 24 юний други четирма. И пр.

Андартскитѣ нападения по селата завършватъ повече съ несполука. Типиченъ е следниятъ случай. Презъ м. мартъ андартска чета отъ 60 души нападна единъ български ханъ при с. Топчи, до Вардара. Андартитѣ сложиха до хана динамитенъ патронъ и откриха пушечна стрелба, но бѣха отблъснати и прогонени съ нѣколко револверни изстрела, дадени отъ единъ турчинъ.

Гръцката въоржжена пропаганда зарази и калугеритѣ въ Св. Гора. Ватопедъ, Лавра и други гръцки манастири станаха свърталища на андартски чети, които пропиха светото мѣсто съ кръвьта на не малко работници и манастирски слуги [1]).

Друго едно противобългарско срѣдство, съ което често си служи гръцката пропаганда, е създаването на афери съ помощьта на провокатори гърци, но винаги съ съдействието на турскитѣ административни и полицейски органи. Наймного такива афери бѣха устроени въ Солунския санджакъ, чрезъ поставяне на бомби и компрометиращи писма. Колкото и изобретателни въ това отношение, гръцкитѣ провокатори, въ края на краищата, се издаваха сами, главно поради нескопосно написване на компрометиращитѣ писма. Пъкленитѣ имъ кроежи се разкриваха обикновено преди обвиняемитѣ да се изправятъ предъ сѫда и жертвитѣ се пущаха на свобода, но подиръ терзания, влачене по затвори, а понѣкога и следъ материално опропастяване. Отъ многото такива афери ние ще предадемъ накратко тая съ бомбитѣ въ Гумендже.

На 20 мартъ 1906 г. полицейски агенти направиха безрезултатни обиски въ нѣколко екзархийски кѫщи, после се запѫтиха къмъ училището. Безъ всѣкакъвъ опитъ за замаскиране на доноса, единъ полицай се качва по донесена стълба до покрива, посѣга и измъква изподъ керемидитѣ една кошница. Въ кошницата три бомби и едно писмо съ подписъ *Апостолъ*, но безъ пликъ, безъ адресъ и безъ войводския печатъ. Въ писмото се споменаватъ имената на 13 души българи, все солидни мѣстни търговци, като имъ се посочва предназначението на бомбитѣ: едната противъ конака, втората противъ гръцката църква, третата противъ кѫщата на д-ръ Ангелаки Сакелариди. 13-тѣ, заедно съ други трима българи, две учителки и училищниятъ слуга бидоха веднага арестувани и откарани въ Енидже-Вардарския затворъ. Шумътъ около гумендженскитѣ бомби стигна сѫщия день въ Солунъ, заловеното писмо се изпрати на Халми паша и съдържанието му стана известно на цивилнитѣ агенти, на Диджорджисъ и на А. Шоповъ. Отъ експертизата на писмото стана явно за всички, че се касае за провокация: етимоло-

[1]) На 9 августъ бѣ убитъ въ района на Ватопедския манастиръ Ник. Бакалиновъ отъ Г. Броди, прекупвачъ на гори за производство на дървени вѫглища. На 20 септемврий бѣха убити недалеко отъ манастира Лавра 8 д. работници, 5 българи и 3 власи. Два дена по-късно бѣха нападнати и убити двама манастирски слуги.

гията и правописътъ издаваха, че то е написано отъ небългаринъ, по-точно, отъ човѣкъ, който вмѣсто *ш* и *ч* употрѣбява навсѣкжде *с* и *ц*, т. е. отъ гръкъ. Мистификацията се потвърждаваше и отъ редъ други обстоятелства: българското училище бѣ разградено и непазено отъ никого нощно време; Апостолъ не пишеше писма, не скрепени съ войводския му печатъ—нѣщо лесно провѣримо, понеже енидже-вардарскиятъ войвода имаше обичай да се обръща съ писма къмъ каймаками, валии, цивил. и агенти и консули; па и защо кошницата да не бжде предадена на нѣкое отъ споменатитѣ въ писмото лица, а да се постави подъ керемидитѣ на училищния покривъ? Достатъчно уменъ, за да не отрича очевидни нѣща, главниятъ инспекторъ сжщо изказа съмнение, че се касае за скроена афера, съ цель да се напакости на известни лица. Вмѣсто, обаче, да нареди издирването на мистификаторитѣ, той успокои А. Шопова съ това, че сждътъ щѣлъ непремѣнно да оправдае арестуванитѣ — разбира се, следъ като излежатъ 5—6 месеца предварителенъ затворъ. Между това даннитѣ противъ мистификаторитѣ се умножаваха, недоумението на чужденцитѣ преминаваше въ негодувание, и главниятъ инспекторъ благоразсжди да заповѣда освобождаването на всички арестувани. Сега гумендженскитѣ българи се заеха да улеснятъ властьта за да издири и накаже провокаторитѣ. Въ обстойно заявление до Хилми паша и до цивилнитѣ агенти, тѣ посочиха нови данни по устроената афера, изобличиха и главния управителъ — д-ръ Ангелаки Сакелариди, гръкъ отъ кралството, лѣкарь и притежатель на аптека, настаненъ въ Гумендже за да ржководи гръцката въоржжена пропаганда. По нареждане на д-ръ Сакелариди бѣха вече убити нѣколцина мѣстни българи, опустошени много български черничеви градини и опожарени нѣколко воденици. Генералъ Шостакъ, добре осведоменъ отъ анкетата на руския офицеръ Полтяновъ за всичко това, поиска чрезъ генералъ Диджорджисъ да се отстранятъ отъ градеца Сакелариди и нѣколкото негови сътрудници, външни хора. Напраздно. Никой не обезпокои мистификаторитѣ. „За сега вие трѣбва да се задоволите съ освобождаването на невиннитѣ", — заяви рускиятъ цивиленъ агентъ Демерикъ предъ Шопова[1]). Заявление не лишено отъ цинизъмъ, но и основателно: въ аферата съ бомбитѣ въ Гумендже бѣха замѣсени мѣстнитѣ полицаи, а вдъховителтъ ѝ д-ръ Сакелариди бѣше сжщевременно агентъ на тайната турска полиция[2]).

---

[1]) Докладъ на А. Шоповъ, № 575, 10 априлъ 1906 г.

[2]) Такива афери съ подхвърлени бомби, или бомби съ писма, бѣха устроени преди това нѣколко: Презъ октомврий 1904 г. въ кжщата на българскитѣ първенци въ Воденъ, братя Ваневи, бѣха подхвърлени бомби отъ двама полицаи. Презъ ноемврий 1905 г. бомби бѣха поставени и намѣрени отъ полицията подъ единъ мостъ, недалеко отъ католишкото богословско училище на Зейтанлъка, съ цель да се тури ржка на коравия българинъ отъ с. Ново-село Ставри Георгиевъ, оцѣлѣлъ следъ нѣколко андартски нападения и освободенъ безъ сждъ следъ петь месеца, прекарани въ затвора

Нѣколко покушения станаха презъ 1906 г. и въ града Солунъ. Отъ българитѣ бѣ раненъ на 25 юний д-ръ Николаевъ, лѣкарь на българското търговско агентство.

*

Въ Сѣрския санджакъ гръцката въоржжена пропаганда действува презъ 1906 г. съ удвоена енергия.

Избиването на видни българи въ града и околията става по списъкъ, приготвенъ въ сѣрското консулство. Ржководната роля на гръцкия консулъ се установи за властитѣ следъ убийството на българина Н. Докурчевъ отъ с. Радолиово. Арестуванитѣ по тоя поводъ двама гърци, учительтъ Полизондисъ и първенецътъ Димнегритилисъ, направиха признания, че убийцитѣ сж получили отъ консула по 10 лири, по единъ револверъ и по единъ списъкъ на лицата, които подлежатъ на премахване. За забелязване е, че при сждебни разкрития постжпкитѣ на турското правителство въ Атина носятъ обикновено формаленъ характеръ безъ да предизвикватъ остри дипломатически конфликти между дветѣ държави. Градътъ Сѣръ се намира подъ пълновластния тероръ на гръцкия комитетъ. Българскитѣ учители, малкото български търговци, селскитѣ първенци, които идватъ по работа въ града, сж предметъ на непрестанни покушения. Противъ българския книжарь Никовъ станаха презъ годината три опити за убийство. Третиятъ, на 17 октомврий, успѣ: Никовъ и слугата му паднаха убити всрѣдъ града. Не малко български първенци загинаха и по селата: въ Хаджи-Беликъ падна убитъ българскиятъ свещеникъ Ник. Димитровъ, въ с. Кучосъ — двама българи, въ с. Волакъ — единъ и пр.

Гръцкиятъ комитетъ не щади и ония гърци, които не изпълняватъ безпрекословно неговитѣ нареждания за непримирима борба противъ българщината: подъ ударитѣ на гръцки терористи загина гъркътъ Пан. Ласкорисъ, задето поддържалъ добри отношения съ българитѣ.

Презъ сжщата година пропагандата започва да действува и съ чети, но първитѣ ѝ опити отбелязватъ неуспѣхи. На 6 януарий една андартска чета нападна с. Христосъ. Нѣколко изстрела дадени отъ селянитѣ всѣха паника въ

Още по-рано, презъ августъ 1903 г. пострада отъ бомба, подхвърлена въ склада му, богатиятъ солунски търговецъ Спиро Суруджиевъ, арестуванъ и оправданъ, заедно съ другитѣ обвиняеми, следъ петмесечно затворничество. На 30 декемврий 1905 г. бѣ намѣренъ въ двора на Бошнякъ-ханъ пакетъ съ 7 бомби и 6 писма адресирани до Димитри Клепаровъ (бившия български учитель Дим. Хлѣбаровъ) и други видни български търговци. Мистификацията бѣ така нескопосно скроена, че при разглеждане на дѣлото отъ солунския извънреденъ сждъ, на 8 априлъ 1906 г, самъ преседателътъ заяви, че обвиняемитѣ сж невинни и поиска оправданието имъ. Защитникътъ имъ, адвокатътъ Фаикъ бей, поиска да бжде повиканъ самия денонсиаторъ за да каже, какъ и отъ кого е научилъ, че въ двора на Бошнякъ-ханъ има бомби, но сждътъ не уважи искането му. Обвиняемитѣ 6 души българи бѣха оправдани, но следъ 4 месечно затворничество.

Всички тѣзи афери, устроени отъ гърци съ помощьта на турската полиция и крайно изобличителни за турското правосждие, сж подробно изложени въ книгата „La Justice Turque et les réformes en Macédoine" отъ Foclet O. Paris, Plon, 1907.

андартскитѣ редове и предизвикаха безредно бѣгство. Друга андартска чета нападна презъ м. мартъ въ с. Кулата кжщата на българския свещеникъ Атанасовъ. Това нападение стрестна селянитѣ: презъ м. октомврий отблъснаха безъ особена мжка една андартска чета, като убиха двама отъ нападателитѣ.

Андартството се засили чувствително къмъ края на годината, когато излѣзе съ чета мѣстниятъ гъркоманинъ Митрушъ Гоголаковъ отъ с. Хомондосъ. Енергиченъ, колкото и жестокъ, тоя заблуденъ българинъ нанесе твърде голѣми пакости на сънародницитѣ си. Първата негова жертва бѣ Мито Милушевъ отъ с. Христосъ. За това и за други убийства Организацията го осжди на смъртъ и нѣколко четници отидоха на 2 септемврий въ Хомондосъ за да го екзекутиратъ. Въ нападението загина жена му, но самъ Митрушъ успѣ да се укрие и после веднага излѣзе съ чета и извърши нѣколко жестоки убийства на български първенци по селата. Името на Митрушъ е свързано съ най-звѣрското дѣло въ сѣрско — клането въ с. Горно Караджово, на 25 октомврий. Внушено отъ гръцкия консулъ Цамадосъ, това нападение бѣ предварително подготвено съ помощьта на турската войска и напомня твърде много на клането въ Загоричани. Въ продължение на цѣлъ месецъ войската правеше деня и нощя обиски. Разтарашувана бѣ и последната плѣвня. Селянитѣ се видѣха принудени да укриятъ и револверитѣ си. На 25 октомврий вечерьта, четата на Гоголака, броеща надъ 60 души, преоблѣчени отчасти като турски войници, залови вънъ отъ селото и изби съ хладно оржжие десетина овчари. Половината отъ тѣхъ бѣха оставени полумъртви съ изкълцани уши, премазани ржце и извадени навънъ черва. Влѣзли после въ селото, андартитѣ си послужиха съ сжщата измама, представиха се като войници. Нападението се почна съ бомбенъ и пушеченъ огънь и съ всеобщи палежи на кжщи и плѣвници. Избиваше се безразборно всичко живо. Унищожаваха се кжщи, храни, фуражъ. Паднаха убити и тежко ранени 25 души, опожарени бѣха десетина кжщи. Селянитѣ се защищаваха както можеха. Българскиятъ свещеникъ се отбраняваше съ ловджийска пушка и се спаси. Андартитѣ дадоха нѣколцина ранени, между които и капитанъ Атанасъ хаджи Пантазиевъ. (Последниятъ не можа да се излѣкува отъ ранитѣ си и умрѣ въ Сѣръ презъ м. януарий 1907 г.).

Събитието въ Г. Караджово, анкетирано отъ солунския австрийски консулъ Пари и отъ французкия офицеръ Фулонъ, дигна голѣмъ шумъ. За него стана запитване и въ английския парламентъ, кждето подсекретарьтъ на външнитѣ работи Рънсиманъ призна, че между нападателитѣ е имало и облѣчени въ турски войнишки дрехи. Великиятъ везиръ въ желанието си да отстрани подозрението за участие на турска войска, заповѣда на Хилми паша да скжса всѣкакви

сношения съ консула Цамадосъ, инициаторъ на клането и да запрети на гръцкия митрополитъ въ Сѣръ да участвува въ административния съветъ. Всичко това, обаче, не можеше да омаловажи факта, че военнитѣ постове отъ съседнитѣ села Хомондосъ и Календра, на ½—1 часъ разстояние, наблюдаваха пожаритѣ и слушаха гърмежитѣ, а се явиха на мѣстопроизшествието чакъ на другия день въ 10 часа.

Организацията не оставаше андартскитѣ нападения безъ отговоръ. За да докаже, че опожаряването на села не представлява голѣмъ подвигъ, една българска чета нападна на 12 декември гъркоманското село Клепушна и опожари 7 кжщи. Изобщо въ сѣрско и въ другитѣ южни околии на окржга, мѣстнитѣ чети не оставатъ никакъ длъжни на гръцкитѣ предизвикателства. Безпощадни къмъ екзархиститѣ, които се обвиняватъ или просто подозиратъ въ предателства и шпионства, тѣзи привърженици на „интернационалното начало" не сж по-малко жестоки и спрямо гъркоманитѣ приобщени къмъ андартската акция. Покрай отдѣлнитѣ убийства въ селата Елшенъ, Савякъ, Г. Броди, Бурсуко, Календра, Мелникичъ, Сякавче и др., избито бѣ и цѣло едно гъркоманско семейство отъ седемь члена — на гъркоманския чорбаджия Митре Чайкъна отъ с. Вержиния.

*

Съ сжщата жестокость се води борбата въ Драмския санджакъ, който организационно спада къмъ Сѣрския революционенъ окржгъ. Недостатъчно организирано още, българското население въ драмско и зъхненско, две околии съ турско мнозинство, се намира подъ духовния и физически гнетъ на гръцката въоржжена пропаганда. Положението, обаче, се измѣня коренно презъ втората половина на 1905 г., следъ като тоя край се повѣри на младия войвода Мих. Даевъ, 26 годишенъ, гимназистъ, родомъ отъ Балчикъ. Въ първоначалния си съставъ драмската чета състои отъ пламенни интелигентни младежи, почти всички отъ свободна България, доведени отъ Даева. Хубавецъ, съ голѣми черни очи, смолеста коса и брада, Даевъ обайва младежьта съ своя борчески идеализъмъ, романтична външность и революционенъ активъ още отпреди възстанието. Бивши съученици и случайно срещнати млади момчета, жадуващи за подвигъ, се прилепватъ къмъ него и му ставатъ нераздѣлни другари. Така бѣ съставена и драмската чета отъ 1905 г., въ която влизатъ: Христо Мановъ, чорбаджийски синъ отъ Чирпанъ, зарѣзалъ училище и бащинъ домъ, черенъ като именития си съгражданинъ П. К. Яворовъ, но силенъ физически и необикновено пъргавъ; Тодоръ Паница отъ Орѣхово, сжщо гимназистъ, затворенъ въ себе си мълчаливецъ съ издадени скули

и мраченъ изразъ; Тотьо Добриновичъ, синъ на състоятеленъ софийски адвокатъ, ученикъ отъ Рисувалното училище, съ бѣло охранено лице и мила усмивка, задъ която се крие единъ суровъ екзекуторъ; Дим. Запряновъ отъ хасковско, пионеръ избѣгалъ отъ частьта си, за да придружи Даева въ драмско. Тачо х. Стоенчевъ отъ Стара Загора, Тод. С. Берберовъ отъ Копривщица, Наумъ Терзистановъ отъ Балчикъ, Пеню Какачевъ отъ Казанлъкъ — все храбреци, по-буйни и отъ войводата си. По-късно въ Драмския санджакъ дойдоха и други борци отъ свободна България, на които се повѣриха отдѣлни групи: Пѣю Радевъ Гарваловъ отъ Чирпанъ, Стефанъ Чавдаровъ и Георги Астарджиевъ. Най-възрастенъ и най-интелигентенъ между всички бѣ П. Р. Гарваловъ, свършилъ аптекарство въ Загребъ.

Смѣлитѣ и гърмотевично бързи терористически акции на четата, дошли въ подкрепа на пламеннитѣ й проповѣди, увлѣкоха младитѣ хора изъ осъзналитѣ се български села и внесоха смутъ всрѣдъ гръцкитѣ комитети въ Драма и Зъхна. Скрижово, Калапотъ, Гюреджикъ и други села се приобщиха къмъ революционното движение до тамъ, че се сдобиха съ собствени добре въоржжени чети и дадоха на Организацията образцови четници терористи, като Георги Чауша отъ с. Горенци, Дим. Каракузовъ отъ Калапотъ, Анго Просоченлията (Селимъ чауша) и Драпчо отъ Просоченъ, Иванчо Карлуковалията, Илия Златевъ отъ Клепушна, Тодоръ Валаклията, Гьорги Баталовъ отъ Волакъ и др.

Фалангата отъ неустрашими момчета въ драмско и зъхненско наказа, за назидание, чрезъ обесване, нѣкои отъ най-провиненитѣ въ разни злодеяния водители на гръцкия комитетъ въ Калапотъ и др. села. На Хр. Мановъ се удаде на 17 януарий 1906 г. да постави засада и да хване живи, недалеко отъ Скрижево, андартския войвода Калушъ и двама негови четници. Почти всички екзекуции на фалангата сж рискувани дѣла на хора, които предварително сж пожертвували живота си. Така, Хр. Мановъ съ нѣколко момчета, влѣзе на 30 юлий 1905 г. въ с. Егри-дере, за да накаже гръцкия богаташъ Василъ Камбоко, единъ отъ водителитѣ на андартското движение въ санджака. Сражавайки се едновременно съ мѣстния аскеръ и съ Камбоковитѣ хора, които я посрещнаха съ стрелба, четата успѣ все пакъ да убие Камбока и гавазитѣ му, да подпали кжщата и да хване балкана. Презъ пролѣтьта на 1906 година. Мановъ съ 15 отбрани момчета се запжти къмъ Горенци, за да екзекутира другъ пакостникъ, гъркоманина Котинъ. Но съгледана отъ гъркомани и издадена на турцитѣ, четата бѣ нападната отъ аскеръ и даде на 12 априлъ въ мѣстностьта „Пиляфътепе", надъ Скрижево, многочасово сражение, въ което загина

като герой самъ Хр. Мановъ. Дим. Запряновъ, който замѣсти Манова въ зъхненско, продължи съ сжщата енергия борбата.

Притисната до стената, гръцката въоржжена пропаганда си служи за напредъ главно съ доноси. Въ безкрайната си погнуса отъ подлитѣ методи на Драмския владика Хрисостомосъ [1]) и на неговитѣ сътрудници, гръцкитѣ богаташи въ Драма, фалангата, съ Даева начело, намисля да имъ нанесе съкрушителенъ ударъ, чрезъ една тройна акция, предприета едновременно отъ три различни групи въ града Драма и въ селата Горенци и Плѣвня. И тритѣ акции завършиха съ успѣхъ. Акцията въ Драма бѣ възложена на Пею Радевъ Гарваловъ, при съучастници Дим. Каракузовъ отъ Калапотъ и Димо попъ Игнатовъ отъ битолско. Акция повече отъ рискована, понеже въ града Драма, който е разположенъ всрѣдъ поле, Организацията не разполагаше съ мѣстни сигурни органи. Каракузовъ, който единственъ между атентаторитѣ познаваше града, се нагърби съ ролята на водачъ. На 6 юлий презъ деня тримата атентатори, безукоризнено наконтени, въртѣха своитѣ тънки бастунчета изъ най-оживѣнитѣ драмски улици. Тѣ дойдоха до Казиното, свърталище на гръцкитѣ комитетски първенци и на драмския елитъ, и направиха своя огледъ. Точно въ единъ часа тѣ дойдоха наново и изпълниха, буквално споредъ плана, задачата си. Каракузовъ и Димо попъ Игнатовъ загинаха, подобно на солунскитѣ атентатори, сражавайки се съ бомби и револвери. Гарваловъ, който по нѣкакво чудо оцѣлѣ, разказва:

> Казиното бѣ, както преди, препълнено съ свѣтъ. Разпредѣлили си бѣхме мѣста: Каракузовъ ще действува отъ входа, азъ — презъ отворенитѣ прозорци отъ едната страна, а Димо попъ Игнатовъ—отъ другата — сжщо презъ прозорцитѣ. Каракузовъ бѣ снаженъ, внушителенъ. Той щѣше да отбие съ фигурата си бѣгащитѣ къмъ прозорцитѣ отъ дветѣ страни и щѣше да ги изложи на нашитѣ бомби и револвери. Предъ кафенето е имало трима заптии, но ние не ги забелязахме. Не можеше да ги забележимъ, защото не мислѣхме да оцѣляваме. Задачата ни бѣ не да отмъщаваме, а да съкрушимъ гръцкия тероръ съ беззаветността на самопожертвувани членове на всесилната и вездесжща

[1]) За нечестивитѣ издевателства на този гръцки владика говори следния случай, донесенъ въ министерството отъ Сѣрския търговски агентъ (12 януарий 1906):

На празднника Богоявление, 6 януарий, двама жандарми отишли въ с. Карлуково (зъхненско) и отвели 85 годишния свещеникъ Ив. Икономовъ — подъ предлогъ, че говика каймакаминътъ — право въ гръцката митрополия. Тамъ попъ Иванъ билъ затворенъ въ една стая, а презъ нощьта се явили при него гавазитѣ и още две непознати лица, които започнали да го ругаятъ, защо е станалъ екзархистъ. Свещеникътъ отговорилъ:

— Българинъ съмъ билъ всѣкога. Повече отъ 45 години съмъ попувалъ на селянитѣ и сега, когато тѣ се обявяватъ екзархисти, не мога да ги оставя.

Тогава свещеникътъ билъ заставенъ да седне на единъ столъ, а единъ отъ гавазитѣ насочилъ револверъ къмъ него. Други двама, въ присжтствието на дякона, избръснали съ машинка косата и брадата му, съблѣкли му расото, калимявката, облѣкли го въ вехто цивилно палто и му нахлузили старъ фесъ.

Селянитѣ потърсили свещеника си посрѣдствомъ адвоката Мехмедъ Явни въ Драма, намѣрили двамата стражари и попаднали въ митрополията. Озадачени отъ енергичнитѣ действия на адвоката (либералъ отъ Цариградъ, изпратенъ на заточение въ Драма) полицейскиятъ комисарь и дяконътъ извели отъ митрополията свещеника и го затворили въ единъ гръцки ханъ, кждето най-после билъ открытъ.

Организация. Така разбирахме, а и такава бѣше задачата, която изпълнявахме. Застанали бѣхме въ жгъла, по на нѣколко метра единъ отъ другъ, все още съ бастунчета въ ржцетѣ си. Пръвъ изтърва бастуна си Каракузовъ, съ цигара въ уста, която ужъ ще пали. Наведе се да вземе бастуна и съ всичка сила метна бомбата въ кафенето. Гърмътъ бѣше ужасенъ. За моментъ всичко се вдърви, притъмня и после хукнаха къмъ прозорцитѣ. Последваха нашитѣ бомби. А задъ насъ вече гърмѣха револвери. Това бѣха заптиитѣ, които ние тепърва видѣхме. Мигъ бѣше туй. Изгубихъ другаритѣ си. Азъ стреляхъ и бѣгахъ по улицата. Тя опустѣ предъ мене, после опустѣ и задъ мене. Не знамъ какъ се озовахъ всрѣдъ турскитѣ гробища, и се спотаихъ задъ голѣмъ камъкъ. На това мѣсто стояхъ две денонощия. Първата нощь не посмѣхъ да излѣза, защото биха ме хванали; вѣрвахъ да е обсаденъ градътъ. Втората нощь вече съзнахъ, че не знамъ на кждѣ да вървя, нито знаяхъ града, нито пъкъ помнѣхъ откждѣ влѣзохме. Мжчеше ме жажда, а повече сънь, но устояхъ. Ако усѣтѣхъ, че ще ме обори сънь, щѣхъ да се застрелямъ. На третата нощь изпълзѣхъ и се измъкнахъ на посоки изъ града. Щастието ме изведе въ селото, въ което бѣхме преспали при идването [1]).

Сжщия день други трима души отъ фалангата нападнаха съ бомби кжщата на ржководителя на андартския комитетъ въ Горенци. Избухналиятъ пожаръ обхвана и други четири кжщи. Гъркоманскиятъ свещеникъ и една жена загинаха всрѣдъ пламъцитѣ. При третото нападение въ с. Плѣвня паднаха двама гъркомани първенци убити и четирма ранени.

Тритѣ бомбени нападения, а най-вече атентатътъ въ драмското казино, хвърлиха въ ужасъ и гърци и турци. Гръцкиятъ комитетъ, който и по-рано устройваше убийства надъ малцината българи, настанени въ Кавала, сега разпрострѣ своя тероръ и надъ българитѣ отъ Родопската область, които слизаха по работа въ тоя пристанищенъ градъ. Само въ единъ день, на 14 септемврий, бѣ нападнатъ отъ 5—6 души въоржжени гърци и убитъ до храма Св. Атанаси, край Кавала, българинътъ Мильо отъ костурско, а вжтре въ града бѣ стреляно противъ трима български селяни отъ с. Калапотъ. Намѣрилъ майстора си въ лицето на драмската фаланга, гръцкиятъ тероризъмъ взимаше своя реваншъ въ Кавала. Въ зъхненско и въ драмско пропагандата се отдаде съ още по-голѣма ревность на своята шпионска служба. Въ резултатъ на нейнитѣ доноси организационнитѣ чети бѣха на два пжти нападнати отъ аскера. Първия пжть Дим. Запряновъ, замѣстникъ на убития Хр. Мановъ, бѣ обграденъ въ с. Алистрати и си проби пжть съ бомби. Втория пжть четитѣ на Дим. Запряновъ и Стефанъ Чавдаровъ, изда-

---

[1]) Това описание е извадка отъ една дописка за драмския атентатъ, помѣстена въ списанието на А. Страшимировъ „Нашъ животъ", г I, кн. VII, априлъ 1907 г.

Споредъ автора на дописката, въ Казиното паднали убити 11 души, между които и ржководителя на гръцкия комитетъ.

Въ сведенията на търговското агентство въ Сѣръ говори се за убити „нѣколко гърци и турци, двама офицери и единъ евреинъ". Властьта изпоарестува почти всички българи въ Драма, а нѣкои интернира по роднитѣ имъ мѣста. Арестуванъ бѣ и богатиятъ българинъ Ил. хаджи Георгиевъ.

дени отъ гъркомани, презъ м. септемврий, дадоха между Просоченъ и Плѣвня многочасово сражение, въ което паднаха убити двама четници, студентитѣ Николовъ и Стефановъ.

Най-после нека споменемъ турското съобщение[1]).

ПРОТИВОГРЪЦКОТО ДВИЖЕНИЕ ВЪ БЪЛГАРИЯ

До клането въ Загоричани негодуването на българското общество противъ гръцкитѣ злодеяния намира изразъ само въ печата: омерзение и гнѣвъ противъ злодеитѣ, съчувствия къмъ невиннитѣ жертви, позиви къмъ българското правителство „да изпълни дълга си". Презъ този периодъ единственията противогръцки митингъ стана въ Балчикъ, на 19 мартъ 1905 г. Следъ загоричанскитѣ ужаси се чуха укори противъ „безчувствеността" на обществото и се издигнаха въ вестницитѣ настойчиви гласове за застжпничество въ полза на изтрѣбванитѣ македонски българи.

> Ние имаме нещастието да ни дѣли отъ този врагъ, чиято ехидна злоба вѣковетѣ не обезоржжиха, пространството на една чужда държава, — пише В. Т. Велчевъ въ вестникъ „День" (I. IV. 1905 г.). — Това му и дава куражъ. Въ непосрѣдствено съседство съ насъ той би билъ по-смиренъ. Но сега той е недосѣгаемъ за насъ. Неговитѣ удари върху вързани въ окови наши братя сж безопасни за него; тѣ се нанасятъ задъ гърба на трета държава съ съдействието на нейния аскеръ....
>
> Това положение, колкото и мжчно да е за кавалерска разправа, не ни лишава, обаче, съвсемъ отъ възможността да се бранимъ. Ние ще обявимъ борба на подлия гръцки шовинизъмъ и ще му нанесемъ тежкия си ударъ всжде, дето го срещнемъ и дето можемъ. Борбата ни, диктувана отъ самозащита, ще бжде оправдана отъ всички.
>
> Не трѣбва, обаче, чакане. Срамътъ вече покрива лицата ни; укорътъ въ безчувственость, въ отсжтствие на национално самолюбие вече ни се изпраща съ погледитѣ на цѣлия свѣтъ...

На 3 априлъ стана многолюденъ митингъ въ Варна, а на следната недѣля, 10 априлъ — въ София, Пловдивъ, Търново и други градове. Въ взетитѣ резолюции се отправиха протести едновременно противъ българоизтрѣбителната по-

---

[1]) Турското съобщение на „Кореспонденцъ бюро", предадено отъ Б. Т. А., съ дата 21 юний 1907 г. отъ Цариградъ, гласи дословно:

„Сраженията между български и гръцки чети сж се увеличили напоследъкъ; българскитѣ чети сж имали успѣхъ въ нѣколко битки. Преди 14 дена е станало едно важно сражение при Владово Воденска каза, Солунски вилаетъ; едвамъ сега станаха известни нѣкои подробности. Гръцката чета отъ 18 души била нападната отъ една посилна българска чета. Трима гърци паднали убити, остатъкътъ билъ плененъ. Петима отъ тѣхъ сж били изтезавани и убити, а други двама, между които войводата на четата Акритасъ или Аграсъ, гръцки офицеръ, родомъ отъ Навплионъ, сж били обесени. Останалитѣ 8 души сж били освободени, като имъ е било внушено да не забравятъ тая случка, а да я разказватъ на други. Върху труповетѣ сж били намѣрени бележки, подписани отъ българския войвода Апостолъ, съ следното съдържание: „Въ тая мѣстность се говори само български и турски; всички, които разпространяватъ тукъ гръцкия езикъ ще сподѣлятъ сжщата участь".

литика на Турция и противъ звѣрствата на андартскитѣ чети и се сочеше, като спасително срѣдство, разширението на реформитѣ до пълна автономия на Македония и Одринско. Въ Варна и въ Пловдивъ, гражданството, обещавайки пълна и единодушна подкрепа на правителството, подканваше го, между друго, да употрѣби и всички *законни репресалии* противъ гърцитѣ въ България.

Позивътъ на варненци и пловдичани не дигна на кракъ българското общество. Идеята за репресалии противъ живущитѣ въ Княжеството гърци не е още твърде популярна. Тя има и своитѣ открити противници въ лицето на крайнитѣ лѣви и на правителственитѣ кржгове. Въ навечерието на митингитѣ отъ 10 априлъ, органътъ на *тѣснитѣ социалисти* „Работнически вестникъ“ се опълчи противъ „българскитѣ шовинисти“, които насъсквали обществото противъ гърцитѣ. „За безогледното преследване на българитѣ въ Македония отъ гръцки чети е отговоренъ гръцкиятъ капитализъмъ“, — писа тѣсняшкиятъ органъ. — „И ако се вематъ изключителни мѣрки противъ живущитѣ гърци у насъ, то могатъ да пострадатъ преди всичко, и най-много, гръцкитѣ работници... Преследванията най-малко могатъ да засегнатъ богатитѣ гърци, едритѣ търговци, предприемачи, фабриканти“... Макаръ и да не гледаше на националнитѣ разпри презъ очилата на международната класова солидарность, официозътъ „Новъ вѣкъ“ сжщо осжди подстрекателствата къмъ репресалии: „Никоя психология не може да ни отрече правото да се възмущаваме противъ виновницитѣ на това положение въ Македония. Но никаква нравственость нѣма да ни оправдае, ако за вината на едни хора въ Македония или вънъ отъ Македония, но на всѣки случай, вънъ и отъ предѣлитѣ на Българското княжество, почнемъ да преследваме невиннитѣ тѣхни сънародници въ предѣлитѣ на това Княжество. Безчинствата и произволитѣ, вършени отъ когото и да било и кждето и да било, сж все неморални и неполитични“ [1]).

Повишениятъ тонъ на българскитѣ вестници и станалитѣ митинги донесоха като резултатъ една засилена престрелка между атинскитѣ и софийскитѣ вестници. Опиянени отъ „победата си“ въ Загоричани, гръцкитѣ вестникари посрещнаха неустрашимо българскитѣ протести и закани [2]). При-

---

[1]) „Новъ Вѣкъ,“ 26. IV. 1905 г.

[2]) Взимайки поводъ отъ съжаленията на нѣкои софийски вестници, задето България не граничи непосрѣдствено съ гръцкото кралство, атинскиятъ вестникъ „Скрипъ“ отвърна: „И гърцитѣ отъ свободна Гърция сжщо съжаляватъ, че между Гърция и България не сжществуватъ общи граници, за да накажатъ българскитѣ патриоти по сжщия начинъ, по който тѣхнитѣ еднокръвни братя наказаха въ Македония българскитѣ пришълци (думата е за изкланитѣ „комитаджии“ въ Загоричани — б. н.). А гърцитѣ въ България и Източна Румелия не искатъ да знаятъ отъ българскитѣ закани, защото се намиратъ подъ покровителстаото на гарантираната отъ великитѣ сили българска конституция и защото Турция, на която България съставя васално Княжество, а Източна Румелия — нераздѣлна провинция, нѣма никога да позволи осжществяването на тартаренскитѣ български закани. Ако българитѣ желаятъ да се поставятъ подъ още по-

викнали да бждатъ, въ трудни моменти спасявани отъ „силитѣ покровителки", гърцитѣ отъ кралството разчитатъ на пълна безнаказаность, понеже сж увѣрени, че ще се намѣрятъ редъ други фактори, които ще убиятъ охотата на българитѣ отъ Княжеството да настжпятъ гърцизма и неговитѣ морални и материални интереси. Между тѣзи фактори тѣ поставятъ и самия държавенъ глава на България, Князъ Фердинандъ. Колкото и странни нагледъ, тѣзи гръцки упования не бѣха съвсемъ безосновни. Князъ Фердинандъ често удостояваше съ внимание своитѣ поданици отъ гръцка народность: размѣняше поздравителни телеграми съ гръцкитѣ митрополити, подписвайки се „Фердинандосъ", посещаваше старинниятѣ имъ църкви, интересуваше се отъ вървежа на учебнитѣ имъ заведения. Додето въ Македония нѣмаше андарти и андартски звѣрства, тѣзи прояви на височайше благоволение не правѣха особено впечатление на българското гражданство. Сега, обаче, когато настроението между българи и гърци бѣше такова, че само липсата на обща граница имъ прѣчеше да се нахвърлятъ съ оржжие едни противъ други, българскиятъ князъ извърши въ чужбина една постжпка, която хвърли въ недоумение българитѣ и удиви самитѣ гърци. На 10 априлъ, православната Връбница, т. е. въ деня, когато въ София и други градове ставаха противогръцки митинги, князъ Фердинандъ, придруженъ отъ графъ дьо Бурбулонъ и още двама членове на свитата си, отиде да се черкува въ гръцката църква въ Неаполъ, като се снабди предварително и съ гръцко евангелие. Понататъкъ — споредъ разказа на единъ гръцки дописникъ отъ Неаполъ [1]) става ето какво:

> Само архимандритъ Макарий Маринакисъ позна княза и му поднесе столъ; князътъ му благодари и го запита, кога ще се раздаватъ вървови клончета. Отговори му се, че раздаването ще стане преди евангелието. Следъ четенето на апостола, свещеникътъ отиде при княза и му поднесе финикови върби, които той взе съ благоговение, като му цѣлуна ржката и му представи свитата си. Следъ четенето на евангелието българскиятъ князъ си отиде, придруженъ отъ генералъ Маркова, но като остави другитѣ членове на свитата си, които останаха до края на литургията.
>
> Въ 2 часа следъ обѣдъ архимандритътъ и още двама епитропи отидоха въ хотелъ „Роялъ", за да изкажатъ на княза своитѣ почитания, понеже не можаха да направятъ това въ църквата, поради ненадейностьта на посещението.

тѣсно васалство и да изпитатъ кръвопролитието на една вжтрешна революция на чело на която ще застанатъ нѣколко стотинъ хиляди по-моцни турци, нека осжществятъ заканитѣ си. Но, преди всичко князъ Фердинандъ, който не е татаринъ, а европеецъ, нѣма да позволи да бжде потжпкана конституцията и ще съумѣе да въздържи танава една лудость, както и разбойнишкия вой на нѣкои свои поданици". (Цитирано въ в. „День, 12. IV. 1905 г.).

[1]) Тази дописка, съ дата 14 априлъ 1915 г., е помѣстена въ атинския в. „Ембросъ"

Ето и коментариитѣ на дописника, отъ които се вижда, колко голѣмо е било удивлението на гръцката колония въ Неаполъ:

> Твърде е страненъ, безъ съмнение, фактътъ, че въ единъ день, когато католицитѣ празднуватъ Великдена, неправославниятъ князъ на България предпочете да отиде въ гръцка църква, да иска вървово клонче, да цѣлува ржка на гръцки свещеникъ и да следи литургията, държейки въ ржце евангелие, написано на гръцки.
>
> Тая минута се научавамъ, че князъ Фердинандъ е изпратилъ на гръцката църква, като подаръкъ, една значителна парична сума).

Въ България впечатлението отъ постжпката на княза бѣ така болезнено — особено между съотечественицитѣ на изкланитѣ загоричанци — че по-голѣма часть отъ вестницитѣ я отминаха мълкомъ. Твърде неудобно бѣ да се отбележи дори — камо ли и да се обсжжда — странниятъ жестъ на носителя на българската корона. Все пакъ нѣкои опозиционни органи изказаха своето недоумение и огорчение, а независимиятъ в. „День", който бѣше и обнародвалъ гръцката дописка отъ Неаполъ, нарече черкуването на Фердинанда въ гръцка църква „височайша безтактность" и му посвети доста язвителни коментарии[1]). Обществото остана до край въ пълно недоумение относно подбудитѣ и целитѣ на княжеската постжпка. Касаеше се, очевидно, не за монаршески капризъ или за внезапно хрумване, а за нѣщо обмислено предварително, съ всичкитѣ му театрални жестове, къмъ които князътъ хранеше голѣма слабость. Но съ каква цель? Между многото предположения най-безобидното за княза бѣ, че е пожелалъ да отправи къмъ двата настръхнали отъ взаимна злоба християнски народа единъ символиченъ позивъ за опомнюване. При всички предположения, обаче — и обидни и безобидни за коронования демонстрантъ — моментътъ, и още повече начинътъ на изпълнението, се преценяваха като досущъ злополучни.

*

При такива обстоятелства движението, подиръ поменатитѣ мирни публични протести, позагасна. Само въ Варна, Пловдивъ, Станимака и други градове, съ по-значителни гръцки гнѣзда, гражданството продължаваше да се вълнува. Борбата се водѣше пакъ отъ колонитѣ на вестницитѣ, на които засилващето се андартство съ новитѣ си пожарища и

---

[1]) „Православнитѣ чувства на българския князъ, колкото и искрени да сж, съвсемъ не е било необходимо да се засвидетелствуватъ днесъ, чрезъ цѣлуване ржка на единъ гръцки свещеникъ. Такава ревность къмъ православието никой българинъ не е искалъ и никой гъркъ не е очаквалъ отъ князъ Фердинандъ. За българитѣ тя е едно тежко оскърбление, а въ очитѣ на гърцитѣ тя е едно непонятно унижение". („День", 22. IV. 1905 г.).

кланета даваше обиленъ материалъ за писане. Въ продължение на дълги месеци българското правителство не предприе нищо. Единствената репресалия, къмъ която то прибѣгна бѣше тая, че забрани влизането на гръцкитѣ вестници въ княжеството. Между това противогръцкото движение въ Ромъния все повече се разгаряше. Ромънското правителство прибѣгна къмъ законни репресалии, които бѣха последвани отъ скъсването на дипломатическитѣ отношения между двете държави. Общественото мнение въ България наново се раздвижи. Упрѣцитѣ противъ управницитѣ сега се обосноваваха съ примѣра на северната съседка, която, макаръ не толкова живо заинтересувана въ македонския въпросъ и при несравнено по-малко пролѣта куцовлашка кръвь, защищаваше, съ всичкия си политически престижъ и съ всичкитѣ си материални възможности, своитѣ македонски съплеменници.

Отъ друга страна, въ княжеството ставаха нѣща, които поставяха подъ съмнение лоялностьта на гръцкитѣ консулства, на гръцкото духовенство, а до известна степень и на мѣстнитѣ гърци. Въ действителность това бѣха стари порядки, съ които българската власть и българското гражданство бѣха отдавна свикнали. Сега, обаче, всѣки актъ на нелоялность и арогантность отъ страна на гърцитѣ извикваше възбуждение, осжждане и дори самообвинения въ овчедушна толерантность. Чакъ сега, напримѣръ, обществото узна, че андартската акция се поддържа и съ срѣдства, събирани въ княжеството. Открай време гръцкитѣ консулства, въ лицето на своитѣ титуляри, секретари, архивари и гавази, смѣтаха за своя патриотическа и служебна обязаность да продаватъ билетъ отъ лотарията на „Фонда за гръцката флота". Въ организирането на тази продажба, която не се ограничаваше само между гръцкитѣ поданици, най-дейно участие взимаха още персоналътъ на гръцкитѣ митрополии, гръцкитѣ общини и отдѣлни влиятелни гърци. Отъ две години насамъ, обаче, по-голѣмата часть отъ сумитѣ на „Фонда" не отиваха за предназначението си, т. е., за засилване на гръцката флота, а за въоржжената пропаганда — за „сухопжтната флота", както се именуваха андартскитѣ чети отъ разпространителитѣ и купувачитѣ на лотарийни билети въ княжеството. Чакъ сега, обаче, се разбра отъ власти и общество, че самата продажба на лотарийни билети безъ предварително разрешение на Министерския съветъ, е забранено отъ законитѣ на страната. Чакъ сега свободнитѣ българи се възмутиха отъ систематичнитѣ злоупотрѣбления на гръцкитѣ консулства съ екстериториалностьта и съ капитулациитѣ. Чакъ сега се сепнаха предъ поведението на нѣкои гръцки владици и свещеници, предъ съдържанието на печатанитѣ въ Гърция учебници, въведени въ гръцкитѣ училища, и предъ прово-

каторскитѣ писания на двата гръцки вестника — „Филипуполисъ“ и „Идисисъ ту Ему“, издавани въ Пловдивъ [1]).

Общественото възмущение, обаче, стигна своя върхъ, когато стана известно, че гръцкитѣ консулства се занимаватъ и съ вербуване на андарти за Македония и Одринско. Не току тъй, значи, идеологътъ на андартската акция Ионъ Драгумисъ бѣ премѣстенъ презъ 1904 г. отъ Битоля въ Бургазъ, а ржководительтъ на движението въ самата Македония Л. Каромиласъ, преди да заеме поста си генералеиъ консулъ въ Солунъ, бѣ назначенъ временно за такъвъ въ Пловдивъ. Когато въ печата се писа, че една група младежи е отправена вече отъ гръцкия генералеиъ консулъ за Турция, съобщението се посрещна съ недовѣрие отъ лѣвитѣ вестници и дори се опроверга отъ официално мѣсто. По-после, обаче, истината бѣ установена отъ самитѣ власти и разкритѣ факти намѣриха мѣсто въ издаденатa отъ правителството брошура:

> Нѣщо перди година 14 гърци отъ Станимака и отъ нѣкои гръцки села изъ околностьта на Пловдивъ, почти всички български поданици, заминаха отъ Бургазъ, за да се присъединятъ къмъ гръцкитѣ чети въ Македонiя. Макаръ и да сж били отъ най-беднитѣ фамилии, въ Пловдивъ тѣ сж се предавали на истински гуляй презъ тритѣ дена, които сж предшествували тѣхното заминаване; следъ като сж се напивали въ долнокачественитѣ кръчми и публичнитѣ кръчми, тѣ сж се хвалили, че отиватъ въ Македония, за да изтрепятъ българитѣ. Полицията е узнала това едва следъ заминаването имъ. Тогава сж били провѣрени книгитѣ на полицията въ Бургазъ и се е констатиралъ осждителниятъ за гръцкитѣ консулски власти фактъ, че пжтницитѣ, макаръ почти всички български поданици, сж били представили на полицей-

---

[1]) Конкретни данни въ подкрепа на всичко това читателътъ ще намѣри въ брошурата „Положението на гърцитѣ въБългария“ (Отговоръ на Мемоара на Цариградския патриархъ отъ 14 августъ 1906 г. до посланицитѣ на Великитѣ държави въ Цариградъ — София, 1906 г., стр. 89). Изданието е официално, печатано въ Държавната печатница.

„Презъ декемврий 1904 г. гръцкиятъ вицеконсулъ въ Бургазъ е открилъ публична продажба на лотарийни билети“, а презъ м. февруарий 1906 г. гавазинътъ на сжщото вицеконсулство е билъ заловенъ въ продажба на такива билети и му е билъ съставенъ актъ“, — казва се въ тази брошура (стр. 53).

Гръцкитѣ консулства укриватъ углавно преследвани лица и улесняватъ, чрезъ издаване на гръцки паспорти и пр., бѣгството имъ. Такъвъ е случаятъ съ нѣкоя си г-ца Буджиери, възпитателка на децата на дивизионния началникъ въ Пловдивъ и приятелка на драгоманина на гръцкото консулство Зотосъ (стр. 53). Такъвъ е случаятъ съ обявения въ несъстоятелность гръцки поданникъ въ Пловдивъ Абаза, който се прибра въ гръцкото консулство и после можа да избѣга, предрешенъ, задъ граница (стр. 57—58).

Въ гръцката митрополия въ Пловдивъ бѣха намѣрени кочани отъ лотарията на гръцката флота. (Стр. 57). Въ нота отъ 21 августъ 1903 г. на цариградската патриаршия до турското правителство, съ която се протестира противъ „клеветитѣ“, съдържащи се въ Мемоара на българското правителство отъ 28 юлий 1903 г. (по поводъ турскитѣ жестокости презъ Илинденското възстание) е сложенъ подписътъ и на Созополския гръцки владика Константинъ (стр. 57—58). Гръцки свещеници въ България вѣнчаватъ, противно на църковнитѣ канони, българи и българки безъ удостовѣрения отъ които да се вижда, че иматъ право да встжпятъ въ бракъ. (Стр. 56—57).

Дадени сж (на стр. 58–59) цитати отъ гръцки учебници, печатани въ Атина, като този: „Има прочее голѣма надежда, че ще дойде день, когато ще можемъ да освободимъ хубавия Цариградъ и други гръцки градове: Смирна, Солунъ, Пловдивъ, Янина и други, които принадлежатъ на Гърция и сж наши“ (печатано на стр. 25 въ учебника по гражданско учение, съставенъ отъ Т. Апостолопулосъ).

Въ гръцкитѣ вестници, печатани въ Пловдивъ, се пише: „Животътъ на мѣстния гръцки елементъ въ България не може, прочее, да се смѣта за по-щастливъ отъ тоя на париитѣ“ („Идисисъ ту Ему“, 13. II. 1904 г., бр. 930).

И пр. и пр.

ския приставъ на пристанището, паспорти, издадени отъ гръцкия генералeнъ консулъ въ Пловдивъ, съ изключение на едного, който, като нѣмалъ време да си набави такъвъ въ Пловдивъ, или като го е билъ загубилъ, е поискалъ другъ отъ гръцкия консулъ въ Бургазъ.[1]).

„Насърдчено отъ сполучливото изпращане на първата чета, гръцкото консулство въ Пловдивъ е продължавало изпращането на по-малки групи. Двама души, български поданици, бидоха заловени въ Бургазъ, ведно съ паспортитѣ, малко време следъ изпращане на първата чета. Единиятъ, Василъ Апостоловъ, носелъ паспортъ № 145, издаденъ на името на гръцкия поданикъ Щерьо Апостоловъ".[2]).

Цитираното отъ правителствената брошура е и едно тежко самоизобличение за българската власть. Въ едно време, когато обществото кипи отъ негодувание и гнѣвъ — следъ Загоричани и маса други касапници, бдителностьта на тази власть е такава, че подъ носа на нейнитѣ органи гръцкитѣ консулства изпращатъ български поданици, запасни български войници, въ подкрепа на андартската акция.

Изобщо, гръцкитѣ консули действуватъ въ Княжеството, като въ нѣкакъвъ безстопанственъ имотъ. Това се вижда и отъ начина, по който тѣ практикуватъ записването на елински поданици между мѣстнитѣ гърци. Отъ 8000 елински поданици по това време, само 2000 сж гърци отъ чужбина, а 6000 — мѣстни, родени въ България. (Само въ Пловдивъ отъ всичко 3900 гърци, 1200 сж гръцки поданици). До преди противо-гръцкото движение никой български поданикъ не си дава смѣтка, каква язва представлява това систематично откжсване на мѣстни граждани отъ българската държава и поставянето имъ подъ покровителството на гръцкитѣ консулски власти, които се ползуватъ съ капитулационни права. Презъ юлий 1906 г., когато противо-гръцкото движение е вече въ разгара си, органътъ на демократическата партия, изтъквайки ролята на тази категория „гръцки поданици", пише:

Тѣ сж разглезени отъ насъ, тѣ сж привилегировани спрямо самитѣ гърци отъ Кралството. Това си положение тѣ изкупуватъ съ нормалното задължение да сж разпространители, да сж апостоли на гръцката мегали идея. По-съвѣстнитѣ отъ тѣхъ по задължение сж врагове спрямо страната, която обитаватъ, особено пъкъ спрямо България. Какво стори нашето правителство спрямо тия по положение членове на гръцки комитети въ Македония? Ако то стореше половината отъ онова, което направи Ромъния, може би, негодуванието щѣше да намѣри отдушникъ и страната ни нѣмаше да се скандали; щѣше да действува властьта, вмѣсто тълпитѣ, щѣха да действуватъ законитѣ вмѣсто произволитѣ.[3]).

---

[1]) „Гърцитѣ въ България", стр. 54—55.
Въ брошурата сж дадени имената на 7 души, безспорни български поданици, отпжтували съ гръцки паспорти. Споменати сж номерата на паспортитѣ имъ и призивитѣ, къмъ които тѣ, като запасни български войници, се числятъ.

[2]) Пакъ тамъ, стр. 55.

[3]) „Прѣпорецъ", 18 юлий 1906 г., бр. 36.

*

„Отдушникътъ", за който говори „Прѣпорецъ", не се даде и за това защитата на изтрѣбванитѣ въ Македония българи се пое отъ самото гражданство. Презъ пролѣтьта на 1906 г., настроението бѣше такова, че всѣки день можеше да забушува като стихия. Поводи за това не закъснѣха да се представятъ.

Отъ Силистра и други крайдунавски градове се дигна тревога, задето отдѣлни гръцки търговци, изгонени отъ Ромъния, се опитватъ да се установятъ на постоянно мѣстожителство по дѣсния брѣгъ на Дунава.

На 3 юний варненскитѣ граждани се събраха въ внушително множество на пристанището, решени да осуетятъ слизането на новоназначения отъ патриаршията гръцки митрополитъ Неофитосъ. Но понеже патриархътъ не бѣше взелъ предварително съгласието на българското правителство, самитѣ власти не допустнаха слизането на Неофитосъ, за голѣмо огорчение на мѣстнитѣ гърци, които отъ своя страна, бѣха се приготвили да го посрещнатъ по най-тържественъ начинъ. При това раздразнение между двата елемента, тоя день не мина безъ буйства. Минавайки край гръцкото консулство, наежената тълпа нададе викове противъ гръцкитѣ палачи въ Македония; служащитѣ отъ консулството обсипаха съ псувни манифестантитѣ, които пъкъ, въ отговоръ, изпочупиха съ камъни прозорцитѣ на консулската сграда. Патриаршията побърза да поправи грѣшката си и къмъ края на юний, Неофитосъ — вече съ съгласието на българското правителство — се яви пакъ предъ Варна. Негодуващъ народъ пакъ блокира пристанището и чака тамъ, докато параходътъ отплува заедно съ нежелания фенерски владика. Полицията, виждайки, че само съ цената да човѣшки жертви би могла да разпръсне народа, се показа благоразумна и не прибѣгна къмъ крайни мѣрки, толкова повече, че по-нататъшното пребивание на гръцки владика въ Варна, не би могло да бжде търпѣно. На 4 юлий се разпространи изъ града слухъ, че Неофитосъ пристига. За трети пжть варненци се струпаха на пристанището и чакаха съ часове, но слухътъ не се оказа вѣренъ. На връщане множеството се отправи къмъ гръцката църква Св. Никола, построена на времето отъ даренията на българския благодетель Парашкевъ Николовъ, и я „превзе". Църквата биде прекръстена на Св. Св. Кирилъ и Методий, отслужи се литургия отъ български свещеници и се установи ново настоятелство отъ българи. Нѣколко дена по-късно бѣ „превзета" и болницата „Парашкевъ Николовъ", построена и издържана отъ приходитѣ на сумитѣ, завещани отъ сжщия благодетель.

Презъ цѣлия месецъ юлий движението се изрази въ многолюдни бурни митинги, при които, въ градове съ гръцки

гнѣзда, се прилагаше варненската процедура: превзимане на църкви, училища и други гръцки сгради. На много мѣста изникнаха, по примѣра на основаното въ Варна дружество „Български родолюбецъ", общогражданскн комитети, които поеха ржководството на акцията. Тѣ, обаче, не бѣха вече въ състояние да въздържатъ тълпитѣ отъ буйства. Въ Пловдивъ се пролѣ и кръвь. Превземането на петтѣ гръцки църкви[1]) въ този градъ бѣ последвано отъ нападение на клубове, кафенета, магазини и дори частни кжщи. Гъркътъ Малиядисъ, адвокатъ и лихварь, стреля отъ кжщата си съ пушка и повали мъртавъ единъ българинъ печатарь, следъ което потърси спасение въ бѣгство. Настигнатъ на улицата, той бива линчуванъ отъ тълпата. Единъ полицейски приставъ и двама стражари бѣха малтретирани отъ тълпата. Стана нужда да се намѣси войската, за да възстанови реда.

На 30 юлий станаха въ десетина града последнитѣ противогръцки митинги. Въ Стара-Загора, Нова-Загора, Радне-Махле, Провадия и пр. тѣ имаха характеръ на миренъ протестъ Въ Карнобатъ, Айтосъ и Русе станаха инциденти, понезначителни отъ пловдивскитѣ — чупене на прозорци, разбиване на нѣколко дюкяни и пр. Въ Анхиало, обаче, се разиграха потресни събития, които хвърлиха черно петно върху цѣлото движение: по-голѣмата часть на града бѣ унищожена отъ пожаръ и 14 души загинаха въ пламъцитѣ и въ едно ожесточено сражение, което трая цѣлия день. Въ кжсо резюме, историята на страшнитѣ анхиалски събития е следната:

Близу до Анхиало има единъ манастиръ, „Св. Георги", владенъ отъ гърцитѣ, но оспорванъ, като много други гръцки църковно-общински имоти, отъ българитѣ. Уведомено, че въ манастира, гърцитѣ държатъ складъ отъ оржжие и муниции, правителството, още преди митинга, изпрати едно войсково отдѣление, което конфискува складираното оржжие. Пазачитѣ на склада, обаче, успѣха да избѣгатъ и да се укриятъ въ града. Следъ тази находка правителството натовари българската църковна власть да управлява временно манастира, докато сждилищата се произнесатъ по спора за правовладението му. Българитѣ отъ околнитѣ села, които до тогава нѣмаха достжпъ въ манастира, поискаха въ навечерието на митинга, да посетятъ манастира, но се натъкнаха на въорженa съпротива отъ страна на анхиалскитѣ гърци; посрещнати съ пушечни изстрели, тѣ се върнаха. На 30 юлий жителитѣ на сжщитѣ села се отправиха къмъ града за да взематъ участие въ оповестения митингъ, но като наближиха града, тѣ бѣха пакъ посрещнати съ пушечна стрелба. Паднаха нѣколцина ранени. Нападнатитѣ отстжпиха, по-

[1]) По този случай „Прѣпорецъ" (18 юлий, 1906) писа: „Въ Пловдивъ народътъ едно нѣщо не е съобразилъ: той трѣбваше да остави поне една гръцка църква, за да има кжде да отива Н. Ц. В. Господаря".

голѣма часть отъ тѣхъ, ожесточени, се върнаха въоржжени и предъ самия градъ се завърза правилно сражение. Гърцитѣ, изтикани отъ позициитѣ си, отстжпиха въ града и се затвориха въ нѣколко учреждения, а най-много въ църквата, кждето имаха складирано значително количество оржжие и муниции. Сражението се пренесе по улицитѣ и предъ църквата. Малкото жандармерийско отдѣление се оказа безсилно да разпръсне сражаващитѣ се. Напраздно и околийскиятъ началникъ увещаваше обсаденитѣ да спратъ стрелбата за да се отслаби ожесточението на нападателитѣ и да се тури край на кръвопролитието. На поканитѣ му гърцитѣ отговаряха съ по-силенъ огънь. Между това, въ една кжща избухна пожаръ. Силниятъ вѣтъръ спомогна за бързото разпространение на огъня, толкова повече, че по-голѣмата часть на кжщитѣ сж дървени. Сражението обаче не спираше. На поканитѣ на околийския началникъ да прекжснатъ стрелбата, за да се организира спасителната служба, обсаденитѣ отговаряха пакъ съ гърмежи. Тогава властьта остави сражаващитѣ се и се зае съ спасяването на хората, които се борѣха съ огнената стихия. Пожарната команда отъ Бургазъ и едно войсково отдѣление пристигнаха на коне, но пожарътъ, продължаваше да се шири. Вечерьта, къмъ 8 часа, пристигна отъ Карнобатъ, кждето се намираше на лагеръ Бургазкиятъ гарнизонъ, едно по-голѣмо отдѣление войска. Тогава гърцитѣ се предадоха. Пожарътъ, обаче, бѣ окончателно потушенъ чакъ на другия день зарань та.

Равносмѣтката на този сждбоносенъ за Анхиало день е: 14 души убити, отъ които 4 българи, 733 сгради (отъ всичко 1147) изгорѣли, между които околийското управление, телеграфо-пощенската станция, почти всички други държавни учреждения, заедно съ архивитѣ, гръцкото училище, българското училище, една джамия и пр.[1]).

Унищожението на цѣло едно цвѣтуще градче съ 5,300 жители (4,500 гърци и 800 българи) развълнува дълбоко общественото мнение и стресна правителството. Министерскиятъ съветъ, събранъ на 30 юлий, вечерьта, отпусна като първа помощь 100,000 лева за пострадалитѣ въ Анхиало, нареди да се изпратятъ веднага палатки и заповѣда да се организира бързо помощна акция. Министрътъ на вжтрешнитѣ работи Дим. Петковъ посети опожарения градъ, анкетира самъ събитията и установи действителнитѣ загуби, материални и човѣшки, които въ първия моментъ бѣха предадени отъ нѣкои вестници и протелеграфирани навънъ въ твърде преувеличенъ видъ. Две седмици по-късно правителството реши да построи на държавни разноски, и още преди

[1]) Въ изложението на фактитѣ на анхиалскитѣ събития ние се придържахме за официалнитѣ данни на Б. Т. Агенция, които после влѣзоха и въ правителствената брошура.

зимата, всичкитѣ жилища за обездоменитѣ граждани. Едновременно съ помощната акция се предприе издирването на подстрекателитѣ и главнитѣ виновници за катастрофата. Бургазкиятъ окржженъ управитель, секретарьтъ на окржжното управление и анхиалскиятъ околийски началникъ бѣха уволнени, загдето не сж предвидѣли и своевременно предупредили стълкновенията и последвалитѣ ги нещастия. 94 гърци бѣха привлѣчени подъ следствие за метежъ и 24 българи за кражби. Сждебната власть се сдоби съ неопровержими доказателства за виновностьта на анхиалския владика Василиосъ, като единъ отъ най-главнитѣ подстрекатели къмъ въоржжена съпротива и проклинянъ отъ пострадалото гръцко население, като причинитель на нещастията имъ [1]).

Бързитѣ мѣрки на правителството се посрещнаха съ общо одобрение вжтре и направиха добро впечатление въ чужбина. Тѣ, обаче, не бѣха въ състояние да заличатъ грозния ефектъ отъ анхиалската катастрофа, безъ която по-предишнитѣ частични буйства не бѣха много по-значителни отъ допустнатитѣ въ Ромъния и не представляваха нѣщо необикновено въ Европа при подобенъ кипежъ на национални страсти. Правителството основателно се обвиняваше въ липса на предвидливость и дори на обикновена полицейска бдителность и разпоредителность. То не взе строги мѣрки противъ известни елементи, не много на брой, които успѣха тукъ-тамъ да увлѣкатъ тълпата въ непрепоржчителни действия. Трѣбва, обаче, да се признае, че въ оня моментъ на всенародно възбуждение противъ андартската кръвожадность и противъ гърцизма изобщо, едва ли би се намѣрило българско правителство способно да защищава реда и закона, чрезъ стрелбища и съ цената на българска кръвь. Такова правителство би се сгромолясало подъ тежестьта на народния гнѣвъ и народнитѣ проклятия. Но непредвидливостьта и нехайностьта на Р. Петровия кабинетъ се проявиха много повече по отношение на водителитѣ на елинизма въ Анхиало. Подъ носа на неговитѣ органи анхиалскитѣ гърци се приготовляваха трескаво за въоржжена съпротива. За тѣзи приготовления и за страхотиитѣ, които имало да станатъ, ако българитѣ се решатъ да отидатъ въ анхиалския манастиръ или да направятъ митингъ въ града, пишеха съ присжщата имъ хвалопръцковщина и атинскитѣ вестници [2]). Дори следъ

---

[1]) Василиосъ бѣ задържанъ и изпратенъ въ Сливенъ, кждето прекара четири месеци въ българската митрополия, като гостъ на митрополитъ Гервасии. Презъ декември той бѣ освободенъ подъ гаранция, а после екстерниранъ задъ граница.

[2]) Ето нѣколко цитати отъ 25 юлий, т. е. петь деня преди анхиалската катастрофа: „Гърцитѣ въ Анхиало, като узнали, че българитѣ искатъ да организиратъ ми-

заловеното оржжие въ манастира, правителството не си даде трудъ да открие организаторитѣ на съпротивата, а въ деня на митинга остави градеца безъ достатъчна полицейска и военна сила, така че, гърцитѣ можаха да излѣзатъ безпрепятствено съ оржжието си и да посрещнатъ съ стрелба идещитѣ отъ селата българи — нѣщо, безъ което не би имало сражение и катастрофа.

Голѣмата отговорность на тогавашното българско правителство лежи, въ действителность, другаде. При несравнено по-голѣми основания, софийското правителство стоеше съ скръстени ржце, докато букурещкиятъ кабинетъ действуваше и по дипломатически пжть — обвинявайки открито Гърция за андартскитѣ звѣрства надъ македонскитѣ власи, и чрезъ законни репресалии спрямо живущитѣ въ Ромъния гърци. Вмѣсто да последва примѣра на заддунавската съседка, държавната власть въ България предпочете да се скрие задъ безотговорнитѣ маси и се стигна до вълнения, отъ които подбудитѣ и цельта на противогръцкото движение бидоха до известна степень помрачени.

За щастие, анхиалската катастрофа не бѣше последната проява на противогръцкото движение. На 5 августъ, се състоя въ Пловдивъ всенароденъ съборъ, съ участието на близу две хиляди делегати на „Български родолюбецъ“ и други дружества и корпорации изъ цѣла България. Схващайки противогръцкото движение като една отъ многото несносни прояви на турския режимъ, съборътъ обсжди македонския въпросъ въ неговата цѣлость и изработи единъ проектъ за резолюция, съ която опредѣли истинския смисълъ на противогръцкото движение и посочи на надлежнитѣ фактори срѣдството за неговото радикално разрешение. На следния день се състоя величественъ всенароденъ митингъ, на който присжтствуваха около 20,000 граждани отъ Пловдивъ и околнитѣ села. Никакъвъ инцидентъ не смути реда и тишината. Втората столица на България прекара два празднични

тингъ, се въоржжили и ги причакали при входоветѣ на града: манифестантитѣ, обаче, като разбрали намѣрението на гърцитѣ, безсрамно се разбѣгали“. („Ембросъ“, 25. VII. 1906 г., бр. 3505).

„Въ Анхиало, градъ почти изключително гръцки, около 5,000 жители, въоржжени до зжби, чакатъ; при най-малка тревога, потоци кръвь ще потекатъ“. („Скрапъ“, 25. VII. 1906 г., бр. 1024).

„Гърцитѣ отъ Анхиало сж изсѣкли цѣлото залесено пространство около манастира Св. Георги, за да могатъ по-добре да го защищаватъ: 150 конника сж се заели да патрулиратъ наоколо“. („Ембросъ“, 25. VII. 1906 г., бр. 3507).

„Гърцитѣ отъ Станимака, Анхиало и др. мѣста на Източна Румелия сж решили да се бранятъ до последна капка кръвь срещу диващинитѣ на българитѣ“. („Кери“, 25. VII. 1906 г., бр. 205).

„Гърцитѣ отъ Анхиало нѣма да предадатъ безнаказано манастира Св. Георги. Въ тоя манастиръ има 500 души въоржжени, отъ които 150 на коне и тѣ сж готови да го бранятъ до край“. („Хроносъ“, 25. VII. 1906 г., бр. 1026).

„Въ момента, когато азъ пиша тѣзи редове, камбанитѣ свикватъ българитѣ на митингъ. Ние не вѣрваме, че гръцкото знаме ще бжде нападнато, но ако това стане, нека българитѣ знаятъ добре, че тия, които сж се клели въ вѣрность на своето отечество и на своя краль, ще отмъстятъ съ кръвь за всѣко оскръбление“. (Писмо отъ Бургасъ, помѣстено въ „Атине“, 25. VII. 1906 г., бр. 264).

дни на общонародно въодушевление и солидарность. Приетата на митинга резолюция — образецъ на политическа умѣреность и трезвость, съдържа следнитѣ точки:

1. Поканва се българското правителство да употрѣби всички срѣдства, съ които разполага народътъ, за строгото изпълнение на чл. 23 отъ Берлинския договоръ; да прекжсне дипломатическитѣ сношения съ Гърция и да употрѣби спрямо гръцкитѣ поданици въ България всички репресалии, позволени отъ международното право. 2. Констатира се *безполезностьта (?)* на мюрцщегскитѣ реформи. 3. Изказва се съжаление за актоветѣ на нетолерантность, къмъ които предизвикателствата на гърцитѣ сж подбудили известно число българи, при всичката толерантность, за която България дава доказателства, откакъ сжществува политически. 4. Поканва се българскиятъ народъ да направи всички материални жертви, които сж нуждни, за да постигне прилагането на чл. 23 отъ Берлинския договоръ.

*

Непосрѣдствено и най-дълбоко засегната отъ противогръцкото движение въ Княжеството се почувствува Цариградската патриаршия. Недопущането на митрополита Неофитосъ да стжпи на българския брѣгъ и извършеното на 4 юлий първо завземане на една гръцка църква и на болницата „Парашкевъ Николовъ" отъ варненскитѣ българи, дадоха на Патриаршията поводъ да предприеме цѣлъ редъ постжпки въ защита на нейнитѣ застрашени права. Постжпкитѣ ѝ се състояха въ протестни ноти и молби до Високата порта, до европейскитѣ посланици въ Цариградъ и до Князъ Фердинанда, когото противогръцкитѣ вълнения завариха въ Мариенбадъ. Най-важната отъ тѣхъ — *Мемоарътъ на Йоакимъ III отъ 14 августъ 1906 г.* представлява нѣщо като синтезъ на патриаршийскитѣ обвинения и аргументи.

Въ Мемоара се прави адвокатска защита на патриаршийскитѣ привилегии и на правата на гърцитѣ въ Княжеството, възъ основа на клаузитѣ на Берлинския договоръ и органическия уставъ на Източна Румелия и се иска отъ Силитѣ и отъ Султана „да предпишатъ завръщането на гръцкитѣ владици въ тѣхнитѣ епархии въ България и Източна Румелия и повръщането на общинитѣ имотитѣ, които въ едно грабителско изстжпление имъ бѣха отнети". Вѣрно е, че до противогръцкото движение гърцитѣ се радваха на едно завидно положение, а фенерската патриаршия — на привилегиитѣ, които Мухамедъ II ѝ даде. За това, обаче, гърцитѣ и патриархътъ иматъ да благодарятъ не толкова на Берлинския договоръ, колкото на осветеното отъ Българската конституция равенство на българскитѣ граждани предъ закона (членъ 57) и на безграничната толерантность на бъл-

гарската държавна власть спрямо малцинствата изобщо и спрямо гърцитѣ въ частность. Берлинскиятъ договоръ не би представлявалъ твърде сигуренъ щитъ за патриаршийскитѣ привилегии, ако Княжеството би решило да прекжсне всѣко общение между своитѣ поданици и Цариградската патриаршия, като се позове на основателни съображения и отъ държавно-правно и отъ църковно-каноническо естество. По членъ 37 отъ Конституцията, „господствующата въ Българското Княжество вѣра е православно-християнската отъ източно изповѣдание", а по членъ 39, Княжеството, чрезъ своята върховна духовна власть — Св. Синодъ, „съхранява единението си съ Вселенската Възточна църква въ всичко, що се отнася до догмитѣ на вѣрата". Не може, следователно, да става дума за вѣроизповѣдно различие между българи и гърци — различие, на което Мемоаръть се позовава, възъ основа на членъ 5 отъ Берлинския договоръ, — толкова повече, че и самата схизма — прогласена не отъ Вселенски, а отъ помѣстенъ съборъ и непризната отъ всички автокефални православни църкви — представляваше и представлява единъ антиканонически актъ. А щомъ нѣма вѣроизповѣдно различие между двата елемента и щомъ споредъ канонитѣ на православната църква е недопустимо присжтствието на двама митрополити въ една и сжща епархия, подчинението на гръцкитѣ църкви подъ духовната власть на мѣстнитѣ български митрополити би било въ пълно съгласие съ канонитѣ. При все това българската държава уважи завареното положение и не накърни властьта на цариградския патриархъ надъ гърцитѣ въ Княжеството, макаръ че Патриаршията, оставайки *Вселенска* по име, бѣше се отдавна подала на най-грубъ филетизмъ и превърнала въ орждие на панелинската идея.

Плеодарията за правата на гърцитѣ по Берлинския договоръ завършва съ едно славославие на тѣхната „вѣрность". Като доказателство за тая вѣрность Мемоаръть, премълчавайки съвсемъ за българската толерантность, която датира отъ освобождението на България, посочва особеното благосклонно поведение на князъ Фердинанда: „Тѣ (гърцитѣ) плащаха всѣкога данъцитѣ си, изпълняваха военната си тегоба и пазѣха така съвѣстно клетвата, която свързва поданицитѣ къмъ тѣхния Владѣтель, че Негово Царско Височество Князъ Фердинандъ съ благосклонния приемъ, който резервираше на гръцкитѣ владици, както и чрезъ писменитѣ засвидетелствувания на задоволството си, които имъ отправяше на гръцки езикъ, е благоволявалъ често да изрази публично чувствата, които това лоялно поведение не можеха да не възбудятъ у него".

Въ останалата си часть Мемоаръть представлява сборъ отъ долни клевети, лъжливи твърдения и изопачавания на

фактитѣ, съ които „Великата църква“ ни дава, може би безъ да иска, своя автопортретъ. За фенерската патриаршия не сѫществува свободно българско гражданство, което изживѣва дълбоко звѣрствата надъ българитѣ въ Македония, вълнува се и иска възмездие. За нея има само българско правителство, което участвувало прѣко въ противогръцката акция и „комитети“, чрезъ които то устройва избивания на гърци, грабежи и палежи. Описанието на анхиалската катастрофа е пълно съ неистини, като не се пропуща случаятъ да се изтъкне гръцкия героизъмъ и като се удесеторява почти броятъ на човѣшкитѣ жертви: 79 убити и изгорени живи гърци и 32 убити българи („между които нѣкои убити отъ куршумитѣ на своитѣ другари“) и 20 ранени!

Но най самоизобличителна — и най-сѫществена за насъ — е оная часть отъ мемоара, въ която Патриаршията говори за първопричината на противогръцкото движение — андартскитѣ жестокости въ Македония. Това е една зле маскирана защита на атинското правителство и на гръцкитѣ държавни чети, съ помощьта на познатитѣ ни аргументи на гръцката теза. Сѣщайки се, все пакъ, че е духовно учреждение, основано на Христовото учение за братството и любовьта между хората, „Великата църква“, преди да пристѫпи къмъ сѫщината на пледоарията си, прави уговорката, че „изстѫпленията, на които е станала театъръ тая провинция (Македония), се оплакватъ, осѫждатъ и презиратъ отъ църквата, отъ която страна тѣ и да идватъ“. Ето и самата пледоария:

По-тежка е отговорностьта на тѣзи, които „първи сѫ показали пѫтя на безпорядъка“. А първи сѫ започнали „комитетитѣ въ София“. Тѣхнитѣ многочислени чети „минаваха границата единствено съ цель да изтрѣбватъ гърцитѣ“; по-после тѣ успѣха „да представятъ като македонско възстание покушенията на въоръженитѣ чети, дошли отъ България“. „Гръцкитѣ чети се явиха едва къмъ края на 1904 г.“. Гръцкото население реши да се защищава и да противопостави сила срещу българската дързость“. Прочее, думата „репресалии“ може да се употрѣби съ точность, „ако се каже, че гърцитѣ сѫ прибѣгнали къмъ такива“.

Човѣкъ може само да се удивлява на нечестивата дързость, съ която старцитѣ отъ Фенерския Св. Синодъ се отнасятъ къмъ оная отъ десеттѣ божи заповѣди, която казва: не лъжи! А каква по-дебела лъжа отъ тази — че комитетскитѣ чети, идвали отъ България „съ *единствената* цель да изтрѣбватъ гърцитѣ“, когато по цѣлия северенъ поясъ на Македония, кѫдето тѣзи чети предимно боравѣха, гръцкиятъ елементъ липсва? Или — че Илинденското възстание се състояло отъ „покушения на чети, дошли отъ България“, когато въ всички дипломатически книги и въ множество съчинения на европейци то е представено въ своя истински

видъ — като възстание на самото мѣстно население! Вѣрно е, че българитѣ първи започнаха борбата — но противъ турската тирания, когато гръцкитѣ чети минаваха границата *съ единствената цель* да колятъ и да палятъ ония български села, които не желаятъ да признаятъ Патриаршията. Не къмъ края на 1904 г., а още презъ лѣтото на 1903 г. чета отъ андарти, изпратена отъ Гърция, сътрудничи съ турцитѣ при потушаването на възстанието и придружава Костурския митрополитъ Каравангелисъ при неговитѣ кърсердарски обиколки изъ опустошенитѣ български села[1]).

Ала лъжата предъ Бога и предъ хората, съчетана съ лицемѣрие и перфидность, преминава всѣка граница въ края на Мемоара, кждето патриархътъ, защищавайки андартствуващитѣ гръцки владици, казва: „И ако има обвинение, което — макаръ лишено отъ всѣко доказателство и даже отъ всѣки признакъ — Вселенската патриаршия да е почувствувала най-болезнено, поради оскръблението, което то съдържа къмъ високата цивилизаторска мисия, що този свещенъ престолъ преследва отъ 20 вѣка, то е това, което нѣкои си позволяватъ да приписватъ на нѣкои владици отъ македонскитѣ епархии, които съ ревность сж се предали на изпълнението на религиознитѣ си функции, безъ да преминатъ нѣкога границитѣ, поставени тѣмъ отъ званието имъ".

Когато пазителтъ на „свещения престолъ" слагаше подписъ подъ този срамотенъ исторически документъ, ржцетѣ на гръцкитѣ владици въ Македония и Епиръ бѣха вече почервенѣли отъ християнска кръвь, българска и влашка. Доказателствата за това бѣха така многобройни и силни, че другoвѣрното турско правителство бѣше се видѣло принудено да направи формални постжпки противъ нѣкои отъ тѣхъ. Тълкувайки привилегиитѣ си въ смисълъ, че само тя е властна да сжди висшитѣ си органи, Патриаршията се явяваше винаги въ защита на обвиняванитѣ митрополити. Разправията продължи презъ цѣлия петгодишенъ периодъ на андартското движение. Не по просто подозрение, а само при неопровержими доказателства — по нѣкога дори и подъ натиска на посланицитѣ — турското правителство поиска, презъ поменатия периодъ, отстранението на Битолския, Костурския, Леринския, Берския, Гребенския, Сѣрския, Драмския и др. митрополити отъ тѣхнитѣ епархии. За доказаното сътрудничество съ андартскитѣ чети, Портата запрети на едни отъ тѣхъ да заседаватъ въ мѣстнитѣ административни съвети и да обикалятъ епархиитѣ си, спрямо други си послужи съ заплашване, а спрямо трети употрѣби и полицейски натискъ. Такъвъ е случаятъ съ Драмския митрополитъ Хрисостомосъ, който, по настояване на английското посолство, бѣ най-

[1]) Вижъ доклада на Боланисъ за дейностьта на тази чета.

после заставенъ отъ полицията да напустне Драма и биде въдворенъ на мѣстожителство въ родното си мѣсто въ Мала Азия. Зацапаниятъ до гуша съ кръвь Германосъ Каравангелисъ бѣ принуденъ, подиръ Загоричани и други клането въ Костурско, да прекара нѣколко години въ Цариградъ, далече отъ епархията си. При това, Патриаршията не се стѣсняваше да зачислява нѣкои отъ провиненитѣ и по принуждение пребиваващи въ Цариградъ митрополити, къмъ своя Свети Синодъ — за голѣмо изумление на цариградскитѣ дипломати и въпрѣки протеститѣ на турското правителство.

Впрочемъ, Патриаршията не би и могла да мине безъ лицемѣрие и лъжа. Тя е принудена отъ една страна да обявява действията на четитѣ за „престжпления противъ божеството и човѣчеството отъ гдето тѣ и да произхождатъ", а отъ друга — да защищава и да покровителствува митрополититѣ си, уличени въ съучастничество и дори въ вдъхновяване и устройване на андартскитѣ престжпления. Инъкъ „Вселенскиятъ" патриархъ, който е и гръцки „националенъ вождъ" (етнархисъ), би дошелъ неминуемо въ нравственъ и идеенъ конфликтъ съ „нацията". Защото, въ съзнанието на гръцката нация, македонскитѣ владици сж „генерали въ расо", призвани да ржководятъ българоизтрѣбителното дѣло на андартскитѣ чети, като дѣло .богоугодно и християнско. За такава роля ги предопредѣля гръцката общественость — величае ги въ проза и ги възпѣва въ стихове. Така, поетътъ Стратигисъ, въ едно свое стихотворение, се обръща къмъ тѣхъ съ следния възгласъ:

О македонски владици,
Вий, расоносни генерали,
Кажете, най-сетне, на раитѣ
Въ тази многострадална земя:
— Никой между васъ
Да не идва да вземе
Светото причастие,
Ако не е убилъ
Поне единъ български разбойникъ.
И това да продължава
Докато не се избави страната
Отъ това разбойническо племе.

Ето и една изповѣдь предъ свещеникъ:

— Отче, азъ убихъ единъ човѣкъ . . .
— За това ще бждешъ вѣчно преследванъ отъ Божието наказание!
— Но, отче мой, той бѣше българинъ.
— Простенъ си, сине мой, още десеть гледай да повалишъ![1])

[1]) Тѣзи стихове сж цитирани въ една хвалебна рецензия за новоизлѣзлата стихотворна сбирка на поета Стратигисъ, помѣстена въ пропагандаторското списание „Елинизмосъ", (книжката отъ м. мартъ 1905 г.), което се редактираше отъ М. Казасисъ, професоръ и председатель на дружеството „Елинизмосъ".

*

Антигръцкитѣ вълнения въ Княжеството имаха различенъ отзвукъ въ чужбина. Най-тенденциозни бѣха коментариитѣ на австрийския печатъ. N. Fr. Presse (1. VIII. 1906) обръщайки наопаки думитѣ на Гладстона, писа, че сега жестокоститѣ се вършатъ не „надъ българитѣ, а отъ българитѣ". Официозниятъ Fremdeblat използува случая за да изтъкне опасността отъ автономията, ако тя би се осѫществила: „Свободата на новата политическа формация ще бѫде, по всѣка вѣроятность, свобода за взаимни убийства". Сѫщата пѣсень запѣха и германскитѣ вестници. Kölnische Zeitung писа: „Последнитѣ събития показватъ, че автономията би имала за последица една ужасна гражданска война". Но осѫждайки българитѣ, дори нѣмскиятъ печатъ не отмина основната причина на новия конфликтъ: „трѣбва не само на България да се напомнятъ нейнитѣ задължения, — писа N. Fr. Presse въ поменатата вече статия, — но трѣбва, и още по-сериозно, да се даде на атинското правителство да разбере, че е неизвинително поведението му спрямо гръцкитѣ чети въ Македония. Въ интереса на силитѣ реформаторки е да вразумятъ тѣзи изродени потомци на Леонида и Алкивиада, както и другитѣ балкански държави".

Западно-европейскиятъ печатъ, съ изключение на нѣколко подкупени отъ гърцитѣ французки вестници, направи на Гърция сѫщитѣ напомнювания. Правилни преценки дадоха Temps, Radical, Times и много други вестници. Times обнародва писмото на гръцкия пълномощенъ министъръ, но му посвети цѣла статия, въ която, подчертавайки нуждата отъ по-правилно разпредѣление на отговорноститѣ, писа че „нахлуването на гръцкитѣ чети бѣ най-голѣмото зло за тая и безъ това размирена область".

Рускиятъ печатъ, заетъ съ вѫтрешното революционно размирие, сравнително малко се занима съ събитията въ България. Силно впечатление направиха две статии на „Новое Время" (16. и 19. VII. 1906) по противогръцкото движение отъ славянско гледище. Мѣродавниятъ руски вестникъ обясни брожението въ България съ действията на гръцкитѣ чети въ Македония, като припомни недавнашнитѣ думи на единъ ораторъ въ английския парламентъ: „Азъ нѣма да изброявамъ гръцкитѣ звѣрства въ Македония, защото би станало нужда да се отстрани публиката и да се говори при закрити врата".

Нѣколко думи и за отзвука на правогръцкитѣ вълнения въ балканскитѣ страни. Въ Атина станаха протестни митинги и се отслужиха панихиди за загиналитѣ анхиалци. Въ печата българитѣ се дигаха и слагаха като варвари. Една многобройна тълпа се събра въ Пирейското пристанище за да

нападне парахода „Борисъ“, но капитанътъ има съобразителностьта да разтовари набързо пжтницитѣ и стоката вънъ отъ пристанището и да си замине.

Въ Сърбия повечето отъ вестницитѣ се ограничиха да хроникиратъ произшествията, но придържайки се за преувеличенитѣ съобщения на нѣкои отъ опозиционнитѣ вестници — не за официално установенитѣ данни. Нѣкои органи защитиха гърцитѣ отъ „българскитѣ звѣрства“, а въ „Търговински гласникъ“ се яви една дипломатична дописка, съчинена въ тамошната турска легация. Писачътъ, раздѣлилъ вече Македония между съседитѣ ѝ, предсказваше опасноститѣ отъ българския режимъ въ оная нейна часть, която би се отстжпила на България. Дописникътъ отрече правото на свободнитѣ българи да се бунтуватъ противъ гръцкитѣ звѣрства въ Македония, понеже тамъ върлуватъ и български чети. Тукъ далновидниятъ дипломатъ отъ Цариградъ защити косвено дѣлото на сръбската въоржжена пропаганда въ Македония.

Въ Ромъния, кждето, въпрѣки законнитѣ репресивни мѣрки на правителството, се появи по-рано противогръцко движение и се изрази въ буйства, не по-малки, отколкото въ България[1]) (съ изключение на Анхиалската катастрофа, разбира се), обществото се отнесе съчувствено къмъ движението. Особено силно впечатление направиха и бидоха възпроизведени въ европейския печатъ изявленията на Ал. Лаховари, ромънски пълномощенъ м-ръ въ Виена, предъ N. Fr. Presse (24. VIII. 1906 г.). Отличенъ познавачъ на международностнитѣ разпри въ Турция (като бившъ дългогодишенъ представитель на Ромъния въ Цариградъ) Лаховари, съпостави фенерското духовенство съ българското, характера на гръцкото андарство съ българското четничество, „гръцкото безразсждство“ съ „българската умѣреность“. „Най-опасенъ и най-отвратителенъ агентъ на панелинистическата пропаганда е гръцкото духовенство, което зависи отъ Патриаршията“, — заяви ромънскиятъ дипломатъ. Говорейки по-нататъкъ за нескончаемитѣ партизански разпри въ Фенеръ, Лаховари посочи следния фактъ: „Макаръ, че патриарситѣ се избиратъ до животъ, презъ последнитѣ 30 години не е имало ни единъ патриархъ, който да е умрѣлъ на патриаршеския постъ. Колко различно и безкрайно по-деликатно действува Екзархъ Иосифъ, който вече тридесеть години заема този постъ и съ мждра сдържаность поддържа своето достолепие“.

---

[1]) На 13 августъ 1906 г., значи подиръ Анхиалскитѣ събития и подиръ Всенародния пловдивски митингъ, въ гр. Галацъ стана внушителна противогръцка демонстрация. Пострадаха значителенъ брой гръцки дюкяни и около 50 души гърци. Следъ направени разследвания ромънското правителство уволни градоначалника на Галацъ загдето не взелъ мѣрки за да предупреди извършенитѣ надъ гърцитѣ насилия. На следната недѣля пакъ въ Галацъ стана противогръцки митингъ по починъ на комитета на студентитѣ македоно-ромъни.

„Българскитѣ чети се образуватъ отъ българи, родени въ Македония и живущи въ тая страна, когато гръцкитѣ чети се състоятъ отъ наемници, дошли отъ Гърция". И въ заключение: „Всѣкжде, кждето има гръцко владишко седалище въ Македония, пазенето на реда трѣбва да се повѣри на консулитѣ на Великитѣ сили".

*

Предприетитѣ официално отъ гръцка страна постжпки противъ българското правителство не дадоха никакви резултати. Тѣ послужиха по-скоро като поводъ, за да се кажатъ на Цариградската патриаршия и на атинското правителство твърде неприятни нѣща.

Портата смѣтна за по-благоразумно да не се намѣсва въ гръцко-българския конфликтъ, колкото и да се чувствуваше зле засегната отъ това, че българитѣ, въ резолюциитѣ на митингитѣ, както и въ вестницитѣ си, държеха на първо мѣсто отговорно турското правителство за кървавата анархия въ Македония и изтъкваха недостатъчностьта на реформитѣ. На молбитѣ, които подирь пловдивскитѣ инциденти патриархътъ отправи къмъ Илдъза за застжпничество въ София, първиятъ секретарь Таксимъ паша отговори, отъ името на Султана, че турското правителство смѣта за неудобно да се намѣсва, понеже българитѣ се намиратъ въ законна самоотбрана и че тѣхнитѣ репресалии сж предизвикани отъ действията на гръцкитѣ чети, които се поддържатъ отъ гръцката църква и отъ правителството на гръцкия краль [1]). Следъ анхиалскитѣ събития Великиятъ везиръ Феридъ паша отказа да приеме една делегация отъ анхиалски бѣжанци, която му изпрати Патриаршията.

Великитѣ сили сжщо не се трогнаха особено отъ молбитѣ на патриарха, нито отъ неговия знаменитъ мемоаръ. Знаейки, че една официална намѣса въ София би предизвикала отъ българска страна контра-оплаквания и контраискания, които биха още повече усложнили положението, правителствата на Великитѣ сили си наложиха въздържание. Колкото за членъ 5 отъ Берлинския договоръ, около чието нарушение Патриаршията похаби толкова много красноречие въ своя мемоаръ, Силитѣ нито помислиха за него. Посолствата въ Цариградъ отговориха на Патриаршията, че тя нѣма какво да очаква отъ Силитѣ, понеже събитията въ България сж следствие на злодеянията вършени отъ гръцкитѣ чети въ Македония и отговоръ на гръцкото духовенство, което действува дружно съ гръцкитѣ разбойници [2]).

[1]) Съобщено отъ Кореспонденцъ-бюро. (Телеграма на Б. Т. Агенция отъ 28 юлий 1906 г.).

[2]) Съобщение на Pol. Korrespondenz отъ Цариградъ. (Телеграма на Б. Т. А. отъ 4 августъ, 1906 г.).

Изобщо, едва ли нѣкога Патриаршията се е виждала така изолирана и безпомощна.

Отъ своя страна, българското правителство избѣгна всичко, което би могло да задълбочи конфликта. То не се вслуша въ народния гласъ — не прибѣгна къмъ законни репресалии противъ живущитѣ въ Княжеството гърци, нито скжса дипломатическитѣ си сношения съ гръцкото кралство. Но сжщевременно то не помисли да възвърне на гърцизма, онова национално достояние, което той презъ време на движението изгуби.

А положението, на което до тогава се радваха гърцитѣ въ Княжеството, бѣше едно отъ най-завиднитѣ.

Отъ 58,326 души, споредъ официалната българска статистика отъ 1888 г., гърцитѣ нарастнаха на 66,635 души презъ 1900 г.[1]), а презъ 1906 г. възлизаха вече на 70,000 души Само тѣзи цифри говорятъ вече за едно, въ всѣко отношение, благоприятно развитие. Това население е отъ различенъ произходъ: има по черноморското крайбрѣжие древногръцки колонии отъ нѣколко вѣка преди Христа (Созополъ, Анхиало, Месемврия); има останки отъ елинизация, датираща отъ времето на македонското владичество (гр. Пловдивъ — Филипуполисъ); има и колонии отъ византийската епоха (Станимака), както и погърчени поселения (Кавакли и др.). Следъ освобождението на България, гърцитѣ се избиратъ народни представители[2]), окржжни съветници, общински съветнини и кметове и се назначаватъ държавни чиновници въ всички ведомства.[3]). Гърцитѣ упражняватъ безпрепятствено всички професии изъ цѣлата страна. Въ промишлеността се ползуватъ отъ всички привилегии по закона за насърдчение на мѣстната индустрия, въ търговията притежаватъ нѣкои отъ най-крупнитѣ предприятия, получаватъ на общо основание разни концесии и пр. До кжде отиваше не толерантността, а благосклонността на българската държава къмъ гърцитѣ, се вижда отъ това, че само петнадесетина години преди противогръцкото движение, правителството чувствувайки недостигъ отъ лѣкари, уведоми атинския кабинетъ, че е готово да предложи вакантнитѣ лѣкарски служби на лѣкари гърци въ мѣста, населени предимно съ гърци[4]). Въ църковно отношение гърцитѣ сж организирани въ петь епархии съ титулярни митрополити (Варна, Пловдивъ, Анхиало, Созополъ

---

[1]) Споредъ прeброяването отъ сжщата година.

[2]) Въ нар. събрания отъ 1887 г. до 1901 г. сж избрани отъ разни околии 16 души гърци народни представители.

[3]) Презъ 1896 г. заематъ държавни служби 126 гърци, отъ конто най-много, 40 души, въ М-ството на вжтр. работи, главно лѣкари и после въ М-ството на войната — 27 души.

[4]) Мнозина отъ дошлитѣ тогава гръцки лѣкари, останаха следъ изтичане на контрактитѣ имъ, на свободна лѣкарска практика въ Княжеството. Нима българското правителство не можеше да се обърне за лѣкари къмъ нѣкоя друга, славянска или европейска страна?

и Месемврия), назначавани отъ Цариградската патриаршия и упражняващи надзоръ надъ изборнитѣ учреждения, които управляватъ църковнитѣ и училищни работи. Гърцитѣ, 66,635 на брой, притежаватъ презъ 1900 г., споредъ станалото тогава преброяване, 125 църкви и манастири, а 2,888,219 българи — само 1883, т. е. три пѫти по-малко. И това сѫ все стари църкви, построени съ общи срѣдства, тогава когато гърци и българи не бѣха раздѣлени въ църковно отношение. Гърцитѣ поддържаха свои частни училища, съ учебна програма, различна отъ държавната, съ учебници, печатани въ Атина, съ учители, не винаги български поданици, назначавани отъ общинитѣ.[1]). Въ това отношение гърцитѣ въ Княжеството стояха много по-високо отъ своитѣ сънародници въ Кралството: на 100 души гърци въ България се падаха 6—8 ученика, а въ Гърция — 3—7.[2]). По-нататъкъ, гърцитѣ въ Княжеството се радваха на пълна свобода да образуватъ разни благотворителни, ученолюбиви и взаимноспомагателни дружества, да издаватъ свои вестници, да бѫдатъ посещавани отъ разни театрални трупи отъ Цариградъ, отъ Гърция и пр.

Гръцкото малцинство, особено по-състоятелнитѣ и издигнати слоеве, не ценѣха достатъчно тѣзи извънредно благоприятни за материаленъ и духовенъ напредъкъ условия. Съ хиляди и хиляди гърци замѣняха, както видѣхме, българското си поданство съ гръцко, подкрепяха съ пари „сухопѫтната флота“ и се подаваха всѣкакъ на нелоялнитѣ противобългарски подстрекателства на гръцкитѣ консули и на фенерскитѣ владици. Андартската акция въ Македония, съ своя противогръцки отзвукъ въ Княжеството, разнебити културно-просвѣтната организация на гръцкото малцинство. Връзката между българскитѣ гърци и фенерската Патриаршия биде скѫсана. Множество гръцки първенци се изселиха и гръцката маса се лиши отъ най-енергичнитѣ си и най-предани на елинската национална идея водачи[3]). Съ сѫщата почти цена елинизмътъ заплати андартската си дързость и въ Ромъния. Гръцката маса въ Княжеството се помири постепенно съ новото си положение и започна да се просвѣщава на български. Съ това бѣ, до известна степень, разрешена една немаловажна, отъ българско държавно гледище, проблема. Съ огледъ, обаче, на подбудата, която му даде нравствения и идеенъ потикъ, противогръцкото движение не постигна гонимата цель. Андартската акция съ лозунга *да не остане българинъ въ Македония* продължи съ сѫщата кръвожадность.

---

[1]) Споредъ „доклада до г-на Министра на народното просвѣщение за състоянието на учебното дѣло въ първоначалнитѣ училища презъ 1903/904 уч. година“, отъ Л. Доросиевъ, гърцитѣ иматъ 53 основни у-ща съ 4846 ученици и ученички и 121 учители и учителки. Презъ сѫщата учебна година, споредъ официални статистически данни, броятъ на срѣднитѣ имъ училища (отъ 1 до 5 класъ) възлиза на 19 съ 67 учители и 745 ученици и ученички.

[2]) L. Dorossieff, et E. Levasseur: „L'enseignement primaire dans les pays civilises“, Sofia, 1903.

[3]) Масово изселване имаше само въ Анхиало. Гръцкото правителство настани изселилитѣ се анхиалски семейства въ Тесалия.

КУЦОВЛАСИТѢ, БАЛКАНСКАТА ПОЛИТИКА НА РОМЪНИЯ И ГРЪЦКО-РОМЪНСКИЯТЪ КОНФЛИКТЪ

Оржжието на идващитѣ отъ Гърция чети не е насочено само противъ българитѣ. Павлосъ Меласъ, излагайки въ известния си докладъ до Атинския комитетъ резултатитѣ на своята противобългарска дейность, прибавя къмъ своя активъ и затварянето на влашкото училище въ с. Негованъ, постигнато чрезъ заплашване на мѣстния влашки учитель — да спре учителствуването си, „ако иска да живѣе". При продължителитѣ на неговото дѣло спрямо осъзналитѣ се власи — „елино-власитѣ, които се влашеятъ" — се прилага сжщата метода на безпощадно изтрѣбление, както и спрямо българитѣ. Разликата е само количествена и се обяснява съ това, че власитѣ сж много по-малко на брой.

Тоя кървавъ походъ противъ влашкото население внесе коренна промѣна въ сжществуващитѣ до тогава отношения между Гърция и Ромъния и предизвика събития, които на реда си ще бждатъ разгледани. А сега, нека проследимъ накратко етапитѣ на влашкото национално движение въ Турция.

До срѣдата на 19 вѣкъ влашкиятъ елементъ, въ всички свои разновидности, живѣе въ пълно духовно единение съ гърцизма. Куцовласи, цинцари, каракачани се черкуватъ и учатъ на гръцки и си служатъ само съ писмения гръцки езикъ. Това сж наистина *елино-власи,* които въ множество голѣми и малки центрове на Македония, Тесалия и Епиръ, съставятъ ядрата на гръцкитѣ общини. Неизмѣрими сж тѣхнитѣ заслуги и приноси къмъ каузата на елинизма. Градътъ Москополе въ Епиръ се издигна презъ 16 и 17 вѣкове като първостепенно срѣдище на гръцката просвѣта и култура. Той притежава една отъ първитѣ гръцки печатници, която разпространява книги изъ околнитѣ области. Цвѣтущиятъ градъ съ 60 хилядно население и съ грамадни натрупани богатства, бѣ въ времето на Янинския сатрапъ Али-паша, окончателно разоренъ и разпръснатитѣ негови жители образуваха множество влашки селища въ Македония. Власитѣ взеха най-живо участие въ борбата за гръцката независимость и, наредъ съ албанцитѣ, българитѣ и др., дадоха на гръцкото възстание прославени главатари. Власи по произходъ сж нѣкои отъ най-голѣмитѣ гръцки народни благодетели: Аверовъ, баронъ Синасъ, Закасъ, Думбасъ и др. Главно отъ власи, издръжливи и стройни планинци отъ Пиндъ, се съставяха войсковитѣ части на евзонитѣ, съ които гърцитѣ толкова се гордѣятъ.

Въ продължение на вѣкове, власитѣ отъ Полуострова живѣеха като придатъкъ на гърцизма, безъ каквито и да било духовни връзки съ своитѣ Карпатски съплеменници[1]). Едва презъ втората половина на 19 вѣкъ у нѣкои живущи въ Ромъния власи отъ Турция, заговори гласътъ на ромънската национална общность. Отъ такива власи бѣ образуванъ единъ „Комитетъ за възкресяване на ромънската народность въ Турция". Отъ тѣхната срѣда излѣзе и първиятъ апостолъ на ромънската национална идея, Апостолъ Маргаритъ, родомъ отъ Епиръ. При подкрепата на турската власть, П. Маргаритъ успѣ да отвори първитѣ влашки училища: въ с. Търново, при Битоля, презъ 1864 г., въ родното си село Авдела презъ 1868 г. и пр. Ала образованитѣ и състоятелни власи по градоветѣ сж така крепко привързани къмъ гръцката култура и безразличието на простата маса толкова дълбоко, че въ продължение на нѣколко десетилѣтия усилията на шепата пропагандатори дадоха твърде слаби резултати. Сравнително по-голѣма отзивчивость проявиха македонскитѣ власи — въ Клисура, Песодери, Гопеши, Маловица, Крушово, Битоля, Търново, Магарево, Нижополе. Презъ 1881 г. се откри въ Битоля и влашка гимназия. Презъ този периодъ, въ нѣкои отъ поменатитѣ села, за пръвъ пжть се чуха молитви на влашки езикъ: отдѣлни свещеници се осмѣлиха да четатъ апостола и евангелието на влашки.

Илинденското възстание, което стрестна много вжтрешни и външни фактори, пораздруса и власитѣ въ тѣхната дрѣмка. Едва следъ възстанието власитѣ се застжпиха по-енергично за правата си като отдѣлна християнска народность въ Турция и подобриха своето положение съ цената на тежки и кървави жертви.

*

Илинденското възстание подтикна и ромънската държава къмъ по-енергично застжпничество въ полза на куцовласитѣ съ цель да ускори процеса на тѣхното национално обособяване.

Днесъ е напълно установено, но и тогава не бѣше тайна за осведоменитѣ срѣди, че въ заинтересуваностьта на ромънското кралство съ куцовлашкия въпросъ подбудитѣ отъ нравствено и сантиментално естество отстжпваха на второ и трето мѣсто, предъ чисто политическитѣ и държавнитѣ съображения.

Ориентирана къмъ Австро-Германия, а въ 1897 г. присъединена и формално къмъ Тройния съюзъ, Ромъния държи

[1]) Числеността на влашкото население въ Турция се движи, споредъ разнитѣ статистики, между 1 милионъ и . . 10,000 души: 1 милионъ споредъ ромънитѣ и 10,000 споредъ гърцитѣ. Турскитѣ официални сведения признаваха около 70,000 власи. А. Тошевъ (докладъ № 409, 3. VI. 1904 г.) изчислява власитѣ въ цѣла Македония на 77,267 души.

за status-quo-то въ Турция. Тя, обаче, съвсемъ не мисли да остане на страна, ако това status-quo, въпрѣки усилията на неговитѣ пазители, рухне и настжпи моментътъ за ликвидиране на турското владичество въ Европа. Макаръ, че не граничи съ Турция, тя ще поиска да бжде компенсирана на добруджанската си граница отъ съседната България, въ случай, че последната си присъедини по-голѣма или по-малка часть отъ владенията на Султана въ Полуострова. При осжществяването на този планъ македонскитѣ куцовласи сж предназначени да бждатъ *размѣнна монета*.

Съюзница на Австро-Германия и ползваща се сжщевременно съ симпатиитѣ на своитѣ „латински сестри", стояща на страна отъ балканскитѣ размирия и гледана съ пълно довѣрие въ Цариградъ, Ромъния се смѣта призвана да играе ролята на стражарь спрямо неспокойния Полуостровъ. И понеже опасенията за равновесието, за status quo-то и за мира идатъ главно отъ българска страна, неприязъньта и недовѣрието на Ромъния се насочватъ изключително къмъ македонскитѣ революционери и къмъ българската държава. Въ противоречие съ чувствата на македонскитѣ куцовласи[1]), ромънското правителство се отнася враждебно къмъ освободителната борба на македонскитѣ българи и къмъ тѣхното възстание, макаръ че въ него участвуватъ и куцовласи[2]). Неговитѣ истински чувства къмъ България, скривани задъ безупрѣчна коректность и видимъ стремежъ за поддържане на приятелски отношения, намѣриха недвусмисленъ изразъ презъ лѣтото на 1900 година, при убийството на гимназиалния учитель Михаеляно, извършено въ Букурещъ отъ единъ пратеникъ на Б. Сарафовъ. Физическиятъ убиецъ се намираше въ ромънски ржце и оставаше на българското правосждие да приложи надлежнитѣ законни санкции противъ подбудителитѣ на престжплението. При все това въ Ромъния се вдигна цѣлъ кръстоносенъ походъ противъ всичко българско и се раздуха единъ остъръ конфликтъ, който застраши дветѣ съседни държави съ война.

Въ Виена побързаха да използуватъ конфликта, за да сближатъ своята ромънска съюзница съ Гърция. „Подъ покровителството на централнитѣ империи, — пише проф. С. Ласкарисъ въ своята „Дипломатическа история на Европа", — се положиха старания за сближение на Гърция съ Ромъния. Тѣзи старания се изразиха, отъ една страна, въ подписване, къмъ края на 1900 г., една конвенция, съ която се уреждаше, между друго и въпросътъ за признаване на гръцкитѣ църкви

---

[1]) За добритѣ отношения между българитѣ и влашкитѣ националисти въ Македония и за участието на влашкия елементъ въ Илинденското възстание, вижъ томъ I, стр. 67—68 и 290—294.

[2]) Българскитѣ вестници отъ 1903 г. съдържатъ множество оплаквания отъ живущи въ Ромъния македонски българи, които ромънската власть преследва и при най-малка проява на съчувствие къмъ възстаницитѣ въ Македония.

и училища въ Ромъния за юридически личности, а отъ друга — въ срещата на двамата крале, състояла се въ Абация презъ пролѣтьта на 1901“ [1]). Манифестациитѣ на гръкоромънското сближение се завършиха съ посещението на група ромънски студенти въ гръцката столица къмъ края на 1901 год.

Въ действителность ромъно-гръцкото сближение съставляваше часть отъ единъ по-широкъ австрийски планъ, съ огледъ на възможна въоржжена акция, предприета, по руско внушение, отъ страна на България и Сърбия, противъ Турция. Този е смисълътъ на тайната австро-ромънска конвенция, сключена все презъ 1900 г. и по силата на която Ромъния трѣбваше, въ случай на българска въоржжена намѣса по македонския въпросъ, да окупира българска Добруджа. Съдържанието на тази тайна конвенция, обаче, стана известно на руското и на българското правителства, които, въ противовесъ, сключиха презъ 1902 г. конвенция за взаимна отбрана.

Съ пламването на Илинденското възстание и създадената вѣроятность отъ българо-турско стълкновение се яви случай да се опита ефикасностьта на австро ромънската конвенция. Презъ втората половина на августъ 1903 г австрийскиятъ императоръ отправи къмъ ромънския краль покана за свиждане въ Ишлъ. Двамата съюзни владѣтели се придружаваха отъ графъ Голуховски и отъ ромънския м-ръ председатель Стурдза. Въ срещитѣ взеха участие маршалъ Бекъ, началникъ щаба на австро-унгарската армия и генералъ Коанда, главенъ секретарь и фактически ржководитель на ромънското военно министерство, титуляръ на което бѣ самъ Стурдза. Главенъ предметъ на разговоритѣ бѣха събитията въ Македония съ огледъ на „стражарската роля“, която Ромъния би имала да играе при едно военно увлѣчение на България [2]).

По-натъкъ, при развоя на реформената акция, Ромъния се нарежда до държавитѣ, които сж си поставили за задача да осуетятъ въвеждането на автономно управление въ Македония — Австро-Унгария, Сърбия, Гърция и пр. Автономното управление е „противно на ромънскитѣ интереси“. Така се изказа презъ м. априлъ 1904 г. самъ Кралъ Каролъ предъ съръ Кенеди, пълномощенъ министъръ на Англия, кждето идеята за християнинъ ген. губернаторъ на Македония е най-популярна [3]). Кралъ Каролъ е ималъ, разбира се, предвидъ

---

[1]) „Διπλωματική ἱστορία τῆς Εὐρώπης — 1814—1914“. Атина 1936 (стр. 306—307).

[2]) Французкиятъ пълн. м-ръ въ Букурещъ, Анри въ доклада си до Делкасе (№ 418, 4. IX. 1903) дава подробни и интересни сведения за разговоритѣ въ Ишлъ и за „стражарската роля“ на Ромъния („Французки дипл. документи, стр. 560—564).

[3]) За разговоритѣ на краль Каролъ съ съръ Кенеди, когото ромънскиятъ владѣтель е приелъ на аудиенция, донася княжескиятъ търговски агентъ П. Димитровъ съ докладъ № 28 отъ 28 априлъ 1904 г.

Точно въ сжщия смисълъ, противъ автономията се, е изказалъ предъ П. Димитровъ и Таке Йонеску (сжщия докладъ)

само интереситѣ на кралството си — не и на македонскитѣ куцовласи, за свободното национално обособяване и развитие на които автономното управление подъ европейски контролъ би осигурило идеални условия. Обяснението е много просто: автономията би осуетила вѣроятностьта за подѣлбата на Македония, а заедно съ това — и възможностьта за териториални компенсации на ромънското кралство[1]).

Така както се очертава отъ гореизложеното, политиката на Ромъния по македонския въпросъ може да се резюмира ето какъ:

Търпеливо подготвяне и дебнене, съ пълна пушка, на момента, когато българскиятъ съседъ ще се счепка здраво съ Турция, за да му се заяви:

Плати ми съ часть отъ територията си за моя неутралитетъ и за моитѣ сънародници, които ще си присъединишъ. Плати ми — инакъ ще ти забия ножа въ гърба!

Политика „реалистична", безъ всѣкакъвъ оттенъкъ на рицарство, но и безъ всѣкакъвъ рискъ...

*

Но елементътъ, предназначенъ отъ ромънската политика за *размѣнна монета*, не би могълъ да изиграе тази роля, ако той е *елино-влашки*. Не е достатъчно, че той говори нѣкакъвъ влашки диалектъ — необходимо е да му се влѣе и влашко национално съзнание. Тази именно задача си поставя ромънската държава, като отдѣля за отстояването ѝ крупни суми въ бюджета си.

Турското правителство нѣма, разбира се, нищо противъ това, че върху арената на разнитѣ боричкания и съперничества, която нейната европейска територия представлява, се явява още единъ борецъ за черковно-училищни права. Толкова повече, че новиятъ факторъ, се състои отъ мирни граждани, съперничещи на евреитѣ по меркатилизъмъ и отъ безобидни скотовъдци по планинитѣ, а задъ него стои една приятелска държава, балканскитѣ претенции на която могатъ да бждатъ непосрѣдствено опасни само спрямо умразното българско княжество. Благосклонностьта на Турция, обаче, не е достатъчна. Правата на куцовласитѣ трѣбва да се подтвърдятъ и отъ Патриаршията, подъ която тѣ сж отъ памтивѣка подчинени духовно. Първоначалнитѣ искания на ромънското правителство сж твърде скромни: смѣсено богослужение и свещеници, знаещи влашки, въ влашкитѣ селища. Ромънскиятъ пълномощенъ министъръ въ Цариградъ Алекс. Лаховари, въ усилията си за споразумение съ Фенеръ, опитва всички мирни въздействия, безъ да изпуска и това на зла-

[1]) „Кралътъ чака съ нетърпение да избухне война между Турция и България за да я използува и издействува придобивки за Ромъния", — пише Анри на Делкасе (Франц. дипл. документи", № 20, 19 май 1903, стр. 337—338).

тото[1]), което, опитано вече нееднократно отъ сърбитѣ, се оказа доста ефикасно. Съ своята умѣреность Лаховари успѣ само да увеличи разногласията въ смѣсения синодъ и опозицията противъ Йоакима III. Патриархътъ, въ пъленъ унисонъ съ атинското правителство, зае отъ самото начало рѣзко становище противъ ромънската пропаганда и се бори докрай.

Презъ м. мартъ 1904 г. Йоакимъ III, съ окржжно до владицитѣ въ Европейска Турция, забрани употрѣблението на влашкия езикъ въ богослужението и заповѣда да се тури край на това „своеволие, което влашкото население си е позволило въ нѣкои мѣста". Отъ влашка страна му се отговори, че неговата постжпка е не само своеволие, но и злоупотрѣбление съ дадената му духовна власть надъ православнитѣ населения, и кощунство съ Христовата религия. И съвсемъ основателно, понеже съ окржжно отъ 16 юний 1889 г. сжщата патриаршия бѣше допустнала частичното употрѣбление на влашки езикъ въ богосложението. Презъ априлъ ромънската легация поиска официално, съ една промемория до Патриаршията, да се даде право на куцовласитѣ да образуватъ свои църковни общини подъ властьта на мѣстнитѣ гръцки власти. Прецедентъ за такъвъ редъ бѣше дала самата Патриаршия: въ Скопие, следъ назначението на сърбина Фирмилиянъ за митрополитъ, мѣстнитѣ гърци образуваха своя отдѣлна църковна община подъ духовната юрисдикция на Фирмилияна[2]). Патриаршията, обаче, отхвърли ромънското искане, безъ да обръща внимание на съкрушителнитѣ възражения, които ѝ се правѣха и на противоречията въ които сама се омотаваше. Та за първи пжть ли тя спекулираше съ църковнитѣ канони? Не бѣха ли сегашнитѣ ѝ доводи предъвкване на нелепоститѣ, съ които тя оспорваше нѣкога правото на цѣлия български народъ да се черкува и учи на своя езикъ? Въ случая съ власитѣ, политическата смѣтка на „Великата църква" бѣше твърде прозрачна: „елиновласитѣ" отъ Македония и Епиръ живѣеха въ съседство съ Гърция и се смѣтаха за предопредѣлена плячка на елинизма, когато Скопскиятъ санджакъ бѣ великодушно отстжпенъ на Сърбия и тамъ фабрикуването на сърби можеше да бжде пакостно само за българщината. Ето защо, Патриаршията, имайки подъ ведомството си двама сръбски митрополити, не иска и да чуе за влашки епископъ и заплашва власитѣ съ „схизма".

---

[1]) Презъ пролѣтьта 1904 г. Лаховари е остро нападанъ отъ нѣкои букурещки вестници, загдето прахосалъ напраздно 200,000 лева за подаръци и подкупи на разни духовници и миряни въ Фенеръ (Докладъ на П. Димитровъ № 33, 3 май 1904 г.).

[2]) Съ сжщия аргументъ си послужи нѣколко месеца по-късно и самиятъ ромънски министъръ Йонъ Братияно въ едни свои изявления предъ дописника на „Politische Correspondenz" (възпроизведени въ в. Indépendence Roumaine, 16. XI. 1904). На патриаршеската теза, споредъ която влашкото богослужение и образуването на Плашки църковни общини противоречило на църковнитѣ канони, Братияно сочеше случая съ гръцката община въ Скопие, заключавайки: „По този начинъ, Патриаршията сама доказа, че тъй нареченитѣ църковни догми и канони сж само единъ предлогъ. Това, което преди всичко друго я занимава, е да служи на гръцката кауза".

Неотстжпчивостьта на Патриаршията се насърдчаваше отъ цѣлия гръцки печатъ. Въ внезапно избухналата си умраза къмъ довчерашнитѣ ромънски приятели, нѣкои атински вестници окичваха ромънския народъ съ епитети, каквито до тогава само спрямо българитѣ бѣха употрѣбявали. Така в. „Атонъ“ нарече куцовласитѣ „химерично“ и неизвестно въ етиомогията чудовище“, а заддунавскитѣ ромъни — „безцвѣтна смѣсица отъ славяни, готи, хуни, турци, скити, българи, цигани и безброй други варварски племена, която е узурпирала националното име на римлянитѣ“. И по-нататъкъ: „Високомѣрието и нахалностьта на този народъ, наречень романски, идатъ да докажатъ, че той, при всичката си огладена външность, все си остава сжщия — варварски по инстинкти и действия, безнравственъ въ методитѣ и въ разбиранията си за обществень и политически животъ[1])“.

Борбата, обаче, не се ограничи само съ размѣна на ноти и вестникарски нападки. Тя се пренесе и доле всрѣдъ народа. Влашкиятъ свещеникъ Тодоръ въ Битоля не се съобрази съ фенерската наредба и продължаваше да служи на влашки. Патриаршията го анатемоса и поиска отъ властьта неговото интерниране. Тя поиска сжщо отъ правителството да отстрани ромънския митрополитъ Генадий, дошелъ отъ Ромъния за да окуражи власитѣ и посетилъ нѣколко влашки села въ битолско. Презъ май стотина куцовлашки семейства се провъзгласиха сами въ отдѣлна църковна община, като съставиха и учредителенъ актъ за това. Тѣхниятъ примѣръ се оказа заразителенъ. Вжтре въ единъ месецъ бѣха образувани тридесетина влашки общини въ Македония и Епиръ. Поникнаха тукъ-тамъ и нови влашки училища[2]). Въ Битоля власитѣ се заеха веднага да строятъ и параклисъ.

Най-двусмислено въ този двубой изглежда поведението на турското правителство. По начало то приема ромънскитѣ искания за законни и справедливи, но щади и честолюбието на Патриаршията, която му е съюзница противъ българщината. Така, Портата, взимайки актъ отъ патриаршийския протестъ, нареди да спре строенето на влашкия параклисъ въ Битоля; намѣси се, обаче, ромънската легация и последва нова заповѣдь да продължи строежътъ. Но мѣстнитѣ власти подкрепятъ гърцитѣ, които иматъ повече връзки и повече свои орждия между турцитѣ. Благодарение на тая двойственость, понѣкога се разиграватъ трагикомични сцени[3]). Не

---

[1]) Цитирано въ в. „День“, 26. VII. 1904.

[2]) По това време броятъ на училищата имъ въ Битолския санджакъ възлизатъ на 25 съ 39 учители и 23 учителки (Докладъ на А. Тошевъ, № 409, 3 юний 1904 г.).

[3]) Дълго време въ Битоля се разправяше за следното кощунство съ тѣлото на единъ мъртвецъ. На 10 юний почина влахътъ Христо Димитри. Домашнитѣ му повикватъ влашкия свещеникъ отъ с. Гопеши за да го опѣе. На другия день гръцкиятъ митрополитъ Иоакимъ Форопулосъ отива въ кжщата за да придума домашнитѣ на умрѣлия да се извърши погребението съ гръцки попове. Ядосанъ отъ неуспѣха си, той накарва стражаритѣ да арестуватъ намиращитѣ се при мъртвеца нѣколцина влашки учители.

мина безъ такива сцени и освещаването на влашкия параклисъ въ Битоля. Понеже Патриаршията отказваше да нареди освещаването на нечестивия храмъ, власитѣ натовариха съ извършването на обряда афоресания попъ Тодоръ. Последниятъ, заедно съ нѣколцина други влашки свещеници отъ селата извършиха, на 24 декември срещу Рождество, сами, освещаването. Властьта, известена отъ гъркоманитѣ, изпрати единъ взводъ жандарми за да осуети противоканоничния актъ, но власитѣ бѣха вече успѣли да свършатъ надве-натри церемонията. На другия денъ, по заповѣдь отъ Цариградъ вече, се яви пакъ полицията и не имъ позволи да служатъ. Въ края на краищата победи все пакъ ромънската легация.

*

Непримиримата борба на Патриаршията противъ ромънскитѣ искания помрачи още отъ самото начало официалнитѣ отношения между Ромъния и Гърция. Букурещкиятъ кабинетъ разполагаше съ неопровержими доказателства, че неотстжпчивостьта на Фенеръ се подстрекава отъ Атина[1]). Гръцко-ромънскитѣ отношения, обаче, съвсемъ се обтегнаха, когато дошлитѣ отъ Гърция андартски чети се нахвърлиха съ огънъ и ножъ противъ мирното влашко население. Презъ февруарий 1905 г., следъ нѣколко единични покушения по градове, села и кръстопжтища, андартитѣ избиха по най-звѣрски начинъ въ с. Негованъ шесть души власи, между които свещеника Теодосъ и сина му. Битолскиятъ валия обвини българскитѣ чети, но бѣ скоро изобличенъ отъ анкетата, извършена на мѣстото отъ италианския офицеръ Кастолди.

Андартитѣ прилагатъ спрямо влашкото население сжщитѣ противобългарски методи: отправятъ до селата писмени покани съ ултимативни срокове да се върнатъ къмъ гърцизма, а после ги нападатъ; задигатъ заложници, трепятъ първенци, избиватъ отъ засада мирни пжтници, разграбватъ добитъкъ и твърде често унищожаватъ масово

подъ предлогъ, че го оскърбили. Презъ това време, обаче, се събиратъ около триста души власи, които турятъ на тѣсно владиката и светиня му се вижда принуденъ да бѣга презъ прозореца и да търси спасение въ съседната гръцка болница. Следъ обѣдъ се събиратъ гъркоманитѣ (въ грамадното си мнозинство пакъ власи по произходъ) загражданъ кжщата и не даватъ на власитѣ да дигнатъ мъртвеца. На 12 юний въпросъ сътъ бѣ внесенъ въ мѣстния съветъ (идаре-меджлиси), който съ 5 гласа (четири турски и единъ на българския Митрополитъ Григорий) противъ три се произнесе, че трѣбва да се предостави на домашнитѣ на умрѣлия да го погребатъ съ какъвто свещеникъ искатъ. Гъркоманитѣ, обаче, окуражени отъ полицията, стоятъ предъ кжщата и не даватъ никому да се приближи. Нѣколцина власи бѣха нападнати и бити. Между това въпросътъ отива въ Министерството на изповѣданията. Но вмѣсто разрешение, на 13 юний пристига отъ Цариградъ по телеграфа ираде съ което се заповѣдва мъртвецътъ да се погребе отъ войници, безъ никакъвъ свещеникъ, докато въпросътъ бжде окончателно разрешенъ отъ Министерството на правосждието.

1) „Indépendence Roumaine" (3. XII. 1904) обнародва едно тайно окржжно отъ 5 ноември 1904 г. на гръцкия пълн. м-рь въ Цариградъ Грипарисъ до гръцкитѣ консули въ Евр. Турция. Министрътъ имъ обяснявaше причинитѣ на разпритѣ между синодалнитѣ владици и патриарха, възхваляваше патриотичната дейность на последния и имъ препоржчваше да агитиратъ между населението въ полза на Йоакима III.

влашки стада[1]). Владицитѣ имъ предписватъ кѫде какво да вършатъ. Леринскиятъ владика, придруженъ отъ учители и преоблѣчени андарти, обиколи презъ м. августъ влашкитѣ села въ мъгленско и предаде на аутодафе всички влашки църковни книги, свещенически одежди и пр. Най-крупното имъ злодеяние презъ 1905 г. е унищожението на Авдела, родното село на Апостолъ Маргаритъ. На 27 октомврий една голѣма чета влѣзе въ селото (праздно почти, понеже жителитѣ му прекарватъ зимата въ Тесалия) и го подпали отъ много мѣста: 133 кѫщи, 8 дюкяни, църквата и училището изгорѣха, цѣлото село бѣ изравнено съ земята. Злиятъ демонъ на власитѣ въ гребенско е митрополитъ Агатангелосъ — какъвто е Каравангелисъ за българитѣ въ костурско.

Съ тѣзи засилени жестокости гърцизмътъ отговори на султанското ираде отъ 23 май 1905 г., съ което Турция призна официално сѫществуването на ромънската народность и правото ѝ да устройва свои църковно-училищни общини. Всѣка нова мерзость на фенерското духовенство, обаче, и всѣко ново звѣрство на андартитѣ, извикваха по една нова вълна на негодувание въ Ромъния. Куцовлашкитѣ емигрантски организации и печатътъ, оплаквайки македонскитѣ и епирскитѣ си съплеменници — мѫченици за ромънската си народность, подканяха правителството къмъ енергична намѣса. Печатната полемика бѣ сѫщо въ разгара си. Въ отговоръ на ромънскитѣ закани съ противогръцки мѣрки въ Ромъния, атинскиятъ в. „Асти“ пишеше, че „гърци и ромъни иматъ само единъ врагъ — славянството и противъ него трѣбва да насочатъ всичкитѣ си сили“ и предупреждаваше Ромъния, че съ подобни мѣрки „тя се препоръчва предъ свѣта като варварска страна“. Другъ атински вестникъ „То Кратосъ“ пишеше: „До сега гърцитѣ „правѣха разлика между българи и ромъни и считаха Ромъния за държава, числяща се къмъ европейскитѣ цивилизовани държави, а ромънитѣ — за народъ отъ голѣмата гръцко-латинска раса и, следователно, лишенъ отъ дивитѣ инстинкти, които характеризиратъ татаро-монголската българска раса“ [2]). Ромънитѣ, обаче, изправени предъ гръцкитѣ *варварства* въ Македония, не се смѣтатъ задължени да бездействуватъ въ името на европейската цивилизация. Единъ многолюденъ митингъ, свиканъ въ Букурещъ презъ м. юний, завърши съ бурни противогръцки демонстрации и съ викове за отмъщение. Разярената

---

[1]) Ето нѣкои противовлашки злодеяния презъ 1905 г.

Андарти убиха игумена влахъ на манастира Св. Архангелъ при с. Ошани (солунско); задигнаха и изклаха въ планината трима първенци отъ с. Авдела; раниха председателя на влашката община Хаджи Гого въ Беръ; задигнаха и убиха двама влашки първенци отъ с. Блаца; навлѣзоха въ селата Магарево и Търново и отвлѣкоха влашки първенци; държеха подъ непрекѫснатъ тероръ Периволи, Смихи, Саморина и множество други села.

[2]) Цитирано въ в. „День“, 20 VII. 1905 г. (Гръцкиятъ печатъ и антигръцкото движение въ Ромъния).

тълпа влачеше единъ бѣло-синъ платъ, символизиращъ гръцкото знаме, изъ калъта по улицитѣ, тъпчеше го съ крака и го обсипваше съ хрѫчки. Митинги станаха и въ други провинциални градове съ гръцки колонии, като Браила, Галацъ и др., придружени обикновено съ нападения противъ гръцки училища, магазини и други сгради.

Ромънското правителство не чакаше тѣзи избухвания на обществения гнѣвъ за да започне да действува. Вмѣсто да търси възмездие отъ Портата, заради нейната неспособность да защити куцовлашкитѣ си поданици отъ андартскитѣ издевателства, то се обърна къмъ държавата, въ чиято територия се организираха и въоръжаваха, съ съдействието на властьта, андартскитѣ чети. Доказателство за виновностьта на официална Гърция бѣ установеният и общопризнатъ фактъ, че поменатитѣ чети се състояха главно отъ критяни и гръцки поданици и се командуваха отъ гръцки офицери на действителна служба съ разрешени задгранични отпуски. Следъ една размѣна на ноти, при която атинското правителство отхвърли отъ себе си всѣка отговорность за деяния. вършени въ чужда територия, букурещкиятъ кабинетъ насочи удара си противъ гръцкитѣ поданици въ самата Ромъния, като изгони нѣкои отъ тѣхъ, въ това число и редактора на издавания въ Букурещъ гръцки вестникъ „Патрисъ". На тѣзи притеснителни мѣрки и на безнаказанитѣ оскърбления нанесени на гръцката нация, атинското правителство отвърна презъ м. септемврий съ повикването въ безсроченъ отпускъ на своя пълномощенъ министъръ въ Букурещъ. Сѫщото нѣщо направи и ромънското правителство. Това бѣ първата стѫпка къмъ окончателния разривъ.

По-нататъкъ ромънското правителство прибѣгна къмъ следнитѣ репресивни мѣрки:

Денонсира гръцко-ромънския търговски договоръ; отмѣни признанието на гръцкитѣ общини въ Галацъ, Браила, Гюргево, Турно-Мъгурели, Калафатъ, Сулина и Кюстенджа за юридически личности; увеличи патентитѣ и данъцитѣ на всички гърци, живущи въ кралството; обложи съ извънредни такси гръцкитѣ параходи, посещаващи ромънскитѣ пристанища; отне правото на гръцкото олимпийско дружество да води предъ ромънскитѣ сѫдилища дѣлата по наследството на гръцкия милионеръ Запасъ и пр.

Войната съ смъртоносни орѫжия би последвала неминуемо като развръзка на гръцко-ромънската вражда, ако между двете страни не се изпрѣчваха територииитѣ на други две държави и неутрализиранитѣ проливи. Черпейки куражъ тъкмо отъ това обстоятелство, гръцкото правителство отзова, презъ септемврий 1906 г., цѣлия си дипломатически и консулски персоналъ отъ Ромъния. Дипломатическитѣ отношения между двете държави бидоха окончателно скѫсани.

Отъ взаимнитѣ репресалии Гърция понесе несравнено по-голѣми загуби, отколкото Ромъния. Пострадаха твърде чувствително търговията ѝ съ ромънското кралство и корабоплаването ѝ по долния Дунавъ; съ хиляди нейни поданици се разориха материално, разнебитиха се гръцкитѣ общини въ Ромъния, които още отъ времето на фанариотскитѣ князе въ дунавскитѣ княжества бѣха си създали едно цвѣтущо положение. Не бѣха по-малко тежки и моралнитѣ последици. Гръцко-ромънскиятъ конфликтъ злепостави Гърция предъ свѣтовното мнение. Съ никакви комитаджийски предизвикателства и насилия не можеше да се оправдае андартскиятъ походъ противъ мирното влашко население. Малкото осъзнали се власи не разполагаха още съ революционни комитети и чети и не бѣха одраскали съ ножъ кожата нито на единъ гъркъ въ Македония и Епиръ. Тѣ не бѣха се провинили предъ елинизма съ нищо друго, освенъ съ легитимното си желание да се черкуватъ и учатъ на ромънски. И само за това „Великата църква“ ги обсипа съ анатеми и проклятия и подгони поповетѣ и учителитѣ имъ, като че ли бѣха станали служители на антихриста, а гръцката държава имъ изправи въоржжени до зжби палачи, за да ги колятъ. Омерзителни и гнусни бѣха тѣзи факти, ала гръцката общественость бѣ станала въ онова време така нечувствителна къмъ морални плесници, че не се намѣриха въ нейната срѣда групи и личности, които да се възмутятъ и възнегодуватъ. Само единъ атински вестникъ — „Неонъ Асти“ (22. XI. 1906 г.) — излѣзе съ статия, въ която се обяви противъ действията на гръцкитѣ чети въ Македония, „които създаватъ въ европейското обществено мнение неблагоприятно за елинизма течение“. Този гласъ проехтѣ така несъзвучно всрѣдъ печалното единомислие на гръцкото общество, че телеграфнитѣ агенции и чуждитѣ кореспонденти въ Атина протелеграфираха въ чужбина необикновеното събитие.

Гръцкото правителство, въпрѣки всички материални и морални щети отъ конфликта, не отстжпваше отъ заетата позиция по куцовлашкия въпросъ. То си служеше сега само съ оправдания отъ формаленъ характеръ, като заявяваше, че не може да носи отговорность за „действия, които ставатъ въ чужда територия“ и да се намѣсва въ работи, отнасящи се до юрисдикцията на Цариградската патриаршия, „която е съвършено автономна“ [1]).

Въ действителность андартското зло и дързостьта на Гърция се длъжеха на това, че владѣтельтъ на „чуждата територия“, намираше добра смѣтка въ анархията, която гръцкитѣ държавни чети поддържаха въ неговата собствена

[1]) Въ такъвъ смисълъ се изказа предъ камарата м-ръ председательтъ г. Теотокисъ на 20 декемврий 1906 г.

кѫща. Не отъ чувство на уязвено държавно достолепие, а подъ натиска на великитѣ сили и отъ предупредителность къмъ Ромъния, цариградското правителство даваше, отъ време на време, нареждания за „безпощадно преследване“ на гръцкитѣ банди и тѣзи нареждания даваха резултати: андартскитѣ чети, успѣли да се спасятъ отъ унищожение и пленъ, поемаха бързо пѫтя за гръцката граница. Но следъ всѣки противоандартски приливъ настѫпваше отливъ и нови, прѣсни андартски сили се явяваха въ току-що очистенитѣ мѣстности. Турското правителство правѣше периодично постѫпки и въ Атина, ала нито веднажъ то не притисна здраво до стената атинскитѣ управници, за да ги вразуми, макаръ че Хилми паша притежаваше точни списъци на редовнитѣ гръцки офицери, водители на чети, признания на андарти предъ сѫдилищата и писмени документи за андартската дейность на гръцкитѣ консули. Ако разполагаше съ такъвъ богатъ обвинителенъ материалъ противъ Княжеството, Турция не би се поколебала ни за мигъ да го заплаши съ мобилизация и война.

*

Скѫсването на дипломатическитѣ отношения между Ромъния и Гърция поради кървави събития, разигравани въ предѣлитѣ на Турция, бѣ крайно неприятно събитие за Илдъза. Портата положи голѣми усилия, служейки си ту съ блага обещания, ту съ закани противъ андартствуващитѣ гръцки владици, за да склони Патриаршията къмъ отстѫпки въ полза на куцовласитѣ — неизбѣжно условие за изглаждане на гръцко-ромънския конфликтъ. Презъ 1907 год. парижкиятъ посланикъ, довѣреникътъ на Султана, Мюнаръ паша, посети съ особена мисия Бѣлградъ и Букурещъ, престоя после известно време и въ Цариградъ, сновейки между Фенеръ, ромънската легация и Илдъза. Турскиятъ дипломатъ бѣше дошелъ отъ Парижъ съ двойна задача: да помири дветѣ скарани страни и да подготви едно сръбско-гръцко-ромънско сближение, използувайки настаналата по това време голѣма обтегнатость между Бѣлградъ и София.

По нѣкакво странно съвпадение гръцко-ромънскиятъ конфликтъ предизвика недоволство не само въ Турция, но и въ всички велики сили. И всички, макаръ и водими отъ различни съображения, желаеха по-скорошното му ликвидиране. За западнитѣ държави и за Русия този конфликтъ внасяше новъ елементъ на заплитане и вражда въ Македония, която тѣ искрено желаеха да видятъ омиротворена. За Русия конфликтътъ имаше и тази неприятность, че усилваше раздоритѣ всрѣдъ малкитѣ православни народи. Недоволството на Берлинъ и Виена имаше съвършено други подбуди. Ангажирането на Ромъния въ тоя конфликтъ отклоняваше въ

голѣма степень австро-германската съюзница отъ нейната „стражарска мисия“ спрямо балканскитѣ държави — спрямо България, по-точно. Рухваха заедно съ това и надеждитѣ, които се възлагаха на осѫщественото презъ 1900—1901 год. гръцко-ромънско сближение. Ето защо австрийската дипломация употрѣби всичкото си влияние въ Букурещъ и Атина, за да помири скаранитѣ си приятели.

Не бѣше по-малка неприятностьта, която гръцко-ромънското скарване причини и въ Бѣлградъ. Въ очитѣ на сърбитѣ това скарване внасяше разслабление въ общия блокъ на противобългарскитѣ сили въ Македония и на Балканитѣ, изобщо. Най-красноречиво за сръбското становище къмъ конфликта говорятъ изявленията на сръбския пълномощенъ министъръ въ Букурещъ, познатия намъ въ битностьта му генералеиъ консулъ въ Скопие, Михаило Ристичъ предъ редактора на букурещкия вестникъ L'Orient Européen (3 юний 1907 г.). Тѣзи изявления на „сръбски дипломатъ“, възпроизведени въ повече букурещки вестници, направиха впечатление и бѣха доста обширно коментирани и въ софийския печатъ. Това се дължеше не толкова на българоненавистничеството, съ което бѣха пропити и на несдържания възторгъ, съ който се изтъкваха постиженията на сръбскитѣ чети въ Македония [1]), колкото на общо известниятъ фактъ, че интервюираниятъ сръбски дипломатъ е самъ Мих. Ристичъ. Ето какво казваше въ заключение сръбскиятъ дипломатъ:

„Сърбия е решена всичко да рискува, но нѣма да остави българитѣ да разполагатъ сами въ Македония. Най-рационалното и възможно разрешение на македонския въпросъ е да се спогодятъ ромънитѣ съ гърцитѣ. Останалото само ще дойде. Сърбитѣ сѫ душа и тѣло за единъ гръцко-ромънско-сръбски съюзъ, предъ който българитѣ ще бѫдатъ принудени да отстѫпятъ отъ претенциитѣ си“ [2]).

И можеха ли сърбитѣ и австро-германцитѣ да иматъ друго отношение къмъ гръцко-ромънския конфликтъ при въздействието, което той упражняваше върху отношенията между Букурещъ и София? Андартскитѣ жестокости само

---

[1]) „Откато се образуваха четитѣ, — казваше сръбскиятъ дипломатъ, — народната и културна сръбска пропаганда направи въ две години такъвъ напредъкъ, какъвто не можа да направи въ 20 години“.

[2]) Съюзътъ, желанъ, споредъ М. Ристичъ, „съ душа и тѣло“ отъ сърбитѣ, се осѫществи шесть години по-късно, когато Сърбия, Гърция и Ромъния се събраха въ Букурещъ за да си разпредѣлятъ окупиранитѣ български земи въ Македония и Добруджа

Сѫщиятъ М. Ристичъ бѣ щастливъ да направи пръвъ, отъ името на своето правителство, предложение на Ромъния за съюзъ противъ България. „Тая зарань, на 9 часа, ме посети сръбскиятъ пълномощенъ министъръ г. Ристичъ и ми каза, че билъ натоваренъ отъ правителството си да ни попита какво ще бѫде нашето поведение („въ случай че конфликтътъ съ България стане неминуемъ“) и дали не бихме били разположени да сключимъ съ Сърбия единъ чисто отбранителенъ съюзъ противъ България“. (Докладъ на ромънския м-ръ председатель Т. Майореско до кралъ Каролъ отъ 6/19 априлъ 1913 г. обнародванъ въ Ромънската зелена книга, 1913 г. подъ № 130, стр. 97—98 — Documents diplomatiques. Les événements de la Peninsule Balkanique. L'action de la Roumanie Septembre 1912 — Août 1913 Bucarest, 1913“).

подсилиха сѫществуващитѣ отъ по-рано взаимни сѫчувствия между българи и влашки националисти въ Македония и подтикнаха, автоматически нѣкакъ, свободнитѣ българи и ромъни къмъ сприятеляване. Въ Букурещъ престанаха да изказватъ подозрения относно мнимитѣ завоевателни замисли на Княжеството спрямо Северна Добруджа, а въ София заличиха отъ паметьта си лошитѣ спомени за противо-българския походъ отъ 1900 година въ Ромъния. Врѣдъ създадената въ печата на двѣтѣ страни приятелска атмосфера, учители, ученици, юнаци и др. размѣниха си посещения и най-сърдечни излияния, при демонстративната благосклонность на официалнитѣ кржгове [1]).

Това бѣха, разбира се, само преходни настроения, навѣяни отъ общото негодуване на ромъни и българи противъ андартскитѣ вандалщини въ Македония. Българскитѣ сѫчувствия къмъ куцовлашкото национално движение бѣха така простодушно искрени, че никой българинъ отъ Княжеството и отъ Македония не се озадачаваше отъ противобългарскитѣ компенсационни планове, съ които ромънскитѣ правителства свръзваха своята акция въ полза на македонскитѣ куцовласи. Външната политика на Ромъния продължаваше да се движи твърдо въ орбитата на Тройния съюзъ, безъ всѣка помисъль за съгласувана дейность съ Княжеството по македонския въпросъ и дори по отношение на Гърция. Все пакъ, ромъно-българскитѣ приятелски манифестации бѣха достатъчни за да изиграятъ ролята на плашило не само въ Цариградъ и Бѣлградъ, но и въ други столици.

Ромъно-българскитѣ отношения запазиха приятелския си характеръ до есеньта на 1912 г. — до балканската война противъ Турция. Следъ първитѣ български победи Ромъния заговори за териториални компенсации, а на следната година навлѣзе и съ войскитѣ си въ България за да си вземе исканото парче българска земя и да застави България да капитулира. Така тя изпълни своята стражарска и миротворна мисия, за която отъ десетилѣтия се готвѣше...

*

Разнитѣ приятелски въздействия и помирителни посрѣдничества въ Букурещъ и Атина, засилени следъ избухването на противогръцкото движение и въ България, не дадоха трайни положителни резултати. Наистина, ромънското правителство смекчи твърде много драконовския режимъ спрямо гръцкитѣ поданици, следъ което дойде и формалното отмѣ-

[1]) Български основни учители направиха презъ май 1905 г. посещение на ромънскитѣ си колеги и бѣха посрещнати съ небивала тържественость при участието на министри и др. ромънски официални личности. Наскоро следъ това, ученици отъ Крайовската гимназия посетиха София. Малкитѣ гости бѣха предметъ на извънредно внимание отъ страна на българското гражданство и на Министра на народното просвѣщение Д-ръ Ив. Д. Шишковъ, гостуваха при юнкеритѣ въ Военното училище и пр. и пр.

няване на взаимнитѣ репресивни мѣрки. Либералниятъ кабинетъ на Стурдза, който, подиръ селскитѣ бунтове, смѣни консервативното правителство на Кантакузенъ, направи този жестъ въпрѣки протеститѣ на опозиционния печатъ, очаквайки че Фенеръ и Атина ще промѣнятъ коренно становището си по куцовлашкия въпросъ. Тѣзи очаквания, обаче, не се оправдаха. Патриаршията все така упорито отказваше да признае куцовласитѣ за отдѣлна народность, народность съ свои църковно-училищни права, а андартскиятъ тероръ надъ куцовласитѣ не спираше. Наопаки, избиването на власи и влашки стада продължи съ още по-голѣмо ожесточение презъ годинитѣ 1906, 1907 и 1908 (до младо-турския превратъ) толкова повече, че къмъ края на 1906 г. се явяватъ тукъ-тамъ на сцената и влашки чети[1]).

Още презъ 1905 г. македонскитѣ куцовласи потърсиха противъ андартскитѣ нападения защитата на Вжтрешната организация. Отдѣлни власи постжпиха въ българскитѣ чети, а по-после бѣха съставени нѣколко чисто влашки чети, които извършиха нѣкои контра-нападения: въ патриаршийския манастиръ Калипетра (берско) бѣха избити игуменътъ и нѣколцина калугери; въ с. Гопеши (битолско) бѣ убитъ директорътъ на мѣстното гръцко училище и пр. Презъ м. май 1908 г. битолскиятъ валия съобщава официално и за сражение на войската съ 7 членната влашка чета на войводата Алексо Коста отъ с. Гопеши. Четирма отъ четницитѣ паднали убити, като оставили 5 пушки, 4 бомби и единъ печатъ съ надписъ „Революционенъ комитетъ на влашкия народъ".

Дипломатическитѣ отношения между Ромъния и Гърция се възстановиха едвамъ на 1911 г., презъ младотурския режимъ, когато въ Македония и Епиръ нѣмаше вече андартски чети и андартски тероръ надъ куцовласитѣ.

Гръцко-ромънскиятъ конфликтъ отъ 1905—1911 г. бѣ само единъ мимолѣтенъ инцидентъ въ живота на двѣтѣ държави. Следъ завладяването на българска Добруджа интересътъ на Ромъния къмъ нейнитѣ куцовлашки братя, попаднали подъ Гърция съвсемъ намалѣ, почти се изпари...

---

[1]) Споредъ една ромънска статистика само презъ първитѣ петь месеца на 1908 г. сж. убити отъ гръцки чети и гръцки терористи 20 куцовласи и ранени трима. Презъ сжщия периодъ сж. заграбени или избити влашки стада на стойность 41,000 лева и опожарени две воденици и една кжща. Повечето отъ тѣзи злодеяния сж. извършени въ Берската околия.

СЪРБИТѢ И ИЛИНДЕНСКОТО ВЪЗСТАНИЕ

Засилването на революционната дейность въ Македония се следѣше отъ Бѣлградъ съ сѫщия страхъ, както и отъ Атина. Но страхътъ, страхъ за сѫдбата на сръбското пропагандаторско дѣло, доби панически характеръ, когато Македония, тази „класическа сръбска земя", се разтърси отъ гърма на Илинденското възстание.

Отзвукътъ на ударитѣ, размѣняни между мѣстния разбунтувалъ се *български народъ* и вѣковния неговъ потисникъ, изпълни страницитѣ на свѣтовния печатъ и хвърли въ тревога европейската дипломация, безъ да се споменава за никакви сърби. Това ли трѣбваше да пожъне сръбската кралевина, като резултатъ на своитѣ дългогодишни усилия и непосилни материални жертви за създаване на „сръбски народъ" въ Македония? И кѫде остава нейното пиемонтско призвание на Балканитѣ?

Какво да се прави сега? Да се защити ли каузата на възстаналитѣ македонци или да се осѫди?

Въ отзивитѣ на бѣлградския печатъ отъ онова време сѫ ярко отразени мѫката на сръбската душа и безпѫтицата на сръбскитѣ държавници. Сръбската общественость не е единодушна по въпроса, какъ да се приематъ македонскитѣ събития—за възстание или не. Така, докато органътъ на либералитѣ „Српска Застава", (2. VIII. 1903 г.) заедно съ по-голѣмата часть на бѣлградския печатъ, намира, че „възстанието е общо" и че „сега не се води вече четнишка борба между отдѣлни комитски чети и турска войска, а цѣлиятъ народъ е встѫпилъ въ борба противъ насилието, суровостьта и диващината", намиратъ се и органи, като „Братимство" (8. VIII. 1903 г.), който пише, че „това е насила бунтъ, предизвиканъ отъ български агенти" и че бунтътъ не успѣва, „защото въ него не участвува тамошното сръбско население". Това сѫ, обаче, изолирани опити на слѣпи шовинисти. Тревогата и страхътъ за сръбскитѣ интереси сѫ елементътъ, който преобладава.

Разномислие сѫществува и по въпроса: да се подкрепи ли възстанието, или не.

Има и случай, дето единъ и сѫщъ вестникъ се изказва ту за действие, ту за бездействие[1]). Все пакъ по тоя въпросъ

---

[1]) Ето единъ характеренъ примѣръ:
„Београдске новости" (7. VIII. 1903 г.), се страхува „да не би нѣкоя европейска сила да влѣзе, по европейски мандатъ, въ тия сръбски покрайнини, за да въведе миръ и редъ" и се провиква: „Сърби! Дванадесетиятъ часъ настѫпи. Скоро ще настанатъ сѫдбоносни дни и за насъ и за нашитѣ братя въ Македония и стара Сърбия. Сръбското оржжие трѣбва да спаси нашитѣ братя, които гинатъ днесъ". Ратоборниятъ духъ, обаче, скоро напуска редакторитѣ на тоя листъ, понеже въ най-новия позивъ на Македоно-Одринския комитетъ, не се споменавало ни дума за сърби: „Всѣка наша пара и пушка, която бихме дали, би отишла въ ржцетѣ на българитѣ. Всѣки нашъ доброволецъ би трѣбвало да иде въ българска чета, всѣка чета, която организираме и изпратимъ отвѫдъ

преобладаващето мнение е, че не бива да се бездействува че нѣщо трѣбва да се извърши, за да не остане чуждиятъ свѣтъ съ впечатление, че въ „класическата сръбска земя" нѣма никакви сърби. „Сръпска Застава", (4. VIII. 1903 г.) става изразъ на това опасение: „Онзи, който отдалече гледа нашето поведение, може да дойде до заключение, че между македонцитѣ и насъ нѣма нищо общо, нищо, което да показва, че сме на една майка деца. Ако не искаме, обаче, да дочакаме черни дни, ако още въ гърдитѣ ни тупа сръбско сърдце, да се свѣстимъ, да се пораздвижимъ малко, да бѫдемъ поне сега сърби и да гледаме да помогнемъ на братята, които гинатъ".

„Пораздвижването", за което настоява „Сръпска Застава", стана въ форма на единъ митингъ. Не желаейки да разкрие картитѣ си и, за да не наскърби Султана, правителството запрети митинга [2]), но после го позволи: преодолѣ, очевидно, съображението, че не е въ сръбски интересъ, само въ България да се манифестиратъ безрезервно съчувствие и готовность за подпомагане на възстаналитѣ въ Македония. „Митингътъ, позволенъ отъ правителството, стана миналата недѣля, съобщава Несторовъ [2]). Говорили сѫ Живановичъ, началникъ на отдѣлението за пропаганда при Министерството на външнитѣ работи, Л. Живковичъ, бившъ министъръ и две—три, безъ значение, лица. Присѫтствували сѫ 1500—2000 души. Никакъвъ ентусиазъмъ. Ораторитѣ сѫ осѫдили и турцитѣ и четитѣ". Дипломатична, като самия митингъ — хермафродитна, по-точно — е и гласуваната резолюция. Въ нея, между друго, се казва („Трговински Гласникъ", 19. VIII. 1903 г.):

> „Поводъ за митинга сѫ най-новитѣ събития въ сръбскитѣ земи на отоманското царство, въ които сръбското и останалото християнско население страда безмилостно отъ войската и мохамеданското население и отъ комитаджийскитѣ чети. Констатирайки, че днешното положение е пагубно за сѫществуването на сръбското и изобщо на славянското население... Митингътъ следи съ жива симпатия страданията на ония, които днесъ се борятъ за свободата въ Македония и Стара Сърбия, но понеже е увѣрено, че нито турското правителство ще въведе редъ и миръ въ съседнитѣ измѫчени сръбски и други земи, нито пъкъ положението тамъ ще се подобри, ако тия земи се повѣрятъ на нѣкоя отъ великитѣ сили, нито пъкъ комитскитѣ чети могатъ да извоюватъ свобода — митингътъ смѣта, че омиротворението и уреждането на Стара Сърбия и Македония най-добре може да се постигне, ако то се повѣри, при запазване суверенитета на султанитѣ — на заинтересуванитѣ балкански държави, на които да се отреди, съ взаимно съгласие, участие въ тая задача".

границата, би трѣбвало да се бори подъ българско знаме и да вземе нѣкое название на „овъ" или „евъ". (16. VIII. 1903 г.). Месецъ по-късно, (15. IX. 1903 г.), когато възстанието е вече къмъ края си и опасностьта за сръбскитѣ интереси е попреминала, „Београдске новости", престрашенъ вече, нарича възстанницитѣ въ Македония, „разбойници, които отнематъ чужди земи; народътъ не иска да знае за тѣхъ, защото това не е народъ отъ тѣхната татарска кръвь".

[1]) Управляващиятъ дипломатическото агентство въ Бѣлградъ, Несторовъ, по тоя поводъ съобщава, (№ 711, 9. VIII. 1903 г.): „Правителството, подъ разни благовидни претексти, запрети голѣмия митингъ, който, по инициативата на студентитѣ, македонци, трѣбваше да стане въ недѣля".

[2]) № 730, 18. VIII. 1903 г.

Ржководителитѣ на митинга — на първо мѣсто представителтъ на външното министерство, Ж. Живановичъ, който и го председателствува — трѣбва да сж изпитали голѣма мжка при съставянето на тази кощунствена резолюция, която е една невъзможна смѣсица отъ противоречия и абсурди: изказва съчувствия къмъ ония, „които се борятъ за свободата", а осжжда комитаджийскитѣ чети, като ги туря на една дъска съ турската войска и съ башибозука; издига, въ свръзка съ македонскитѣ събития, въ първостепененъ факторъ нѣкакво „сръбско население", когато цѣлиятъ свѣтъ смѣта възстанието за дѣло на македонскитѣ българи; отхвърля даването мандатъ само на една велика сила (Австрия), но не иска и реформи подъ общъ европейски контролъ, а препоржчва нѣщо досущъ оригинално — омиротворението и уреждането на Стара Сърбия и Македония „да се повѣри на заинтересуванитѣ балкански държави, като имъ се отреди, въ взаимно съгласие, участие въ тази задача".

Съ тази последна препоржка е изплюто — най-сетне! — сръбското камъче: да се разпредѣли Македония, при все че е тя „класическа сръбска земя", на сфери на влияние между Сърбия, България и Гърция и всѣка една отъ тѣзи държави да се нагърби съ „уреждането" и „омиротворяването" на своята „сфера".

Тази е единствената мисъль, която обединява всички сърби, дори и когато между тѣхъ има видими различия. Характерна е въ това отношение полемиката между вестницитѣ „Београдски новости" и „Народъ". Последниятъ вестникъ, органъ на радикалната партия, която, следъ премахването на Обреновичевата династия, заема ржководно мѣсто въ цѣлия животъ на страната, систематично ратува за сръбско-българско сътрудничество. Въ една статия (14. VIII. 1903 г.), „Народъ" писа, че като основа на разбирателството трѣбва да послужи споразумението на дветѣ държави по македонския въпросъ и то върху базата на автономията: „автономия на Македония при пълна културна и църковна свобода въ нея, а между Сърбия и България, колкото се може по-тѣсно политическо, стопанско и военно сътрудничество". Тази еретическа дума „автономия" ужили ултра *патриотическитѣ* вестници. „Београдски новости" (22. VIII. 1903 год.) нарече „предателство спрямо сръбството" мисъльта за „свободно културно съревнование между сърби и българи" въ една автономна Македония и се обясни по съвсемъ недвусмисленъ начинъ:

„Едничката основа за едно сръбско-българско споразумение би било точното разграничение на сферитѣ на интереси. Нека сърби и българи се споразумѣятъ да опредѣлятъ точно границата, до кжде се простиратъ интереситѣ имъ, па нека всѣки работи чрезъ църквата и училището въ сферата на своитѣ

интереси. Само въз основа на точната подѣлба на сферитѣ на интереси ние бихме могли да се съгласимъ за автономията на Македония и да влѣземъ въ разбирателство и по други въпроси. Безъ това нѣма сръбско-българско споразумение и всѣки сърбинъ, който безъ разграничение сферитѣ на интереситѣ се съгласява за автономията на Македония отъ любовь къмъ едно голо сръбско-българско братство и споразумение, би билъ сръбски предатель. А ние сме увѣрени, че такъвъ сърбинъ нѣма".

Такъвъ сърбинъ, наистина, нѣма. За сериознитѣ сръбски политици и общественици около вестницитѣ „Трговински гласникъ", „Народъ", „Уставна Србија", и други нѣкои, формулата *автономна Македония* е въ действителность само тактическа маневра, съ която се цели постепенната психологическа подготовка на българитѣ за подѣлбата. Противно на безотговорнитѣ патриотари отъ булевардитѣ бѣлградски вестници, които подскачатъ като ожилени при самото споменуване на думата автономия и издаватъ, съ увлѣчението си, съкровенитѣ мечти на сръбството, въпроснитѣ политици умѣятъ да премълчаватъ онова, което отблъсва българитѣ и ги прави непримирими. Прозорливи и гъвкави, за тѣхъ е съвсемъ ясно, че тактическото възприемане на автономното начало може да бѫде отъ неизмѣрима полза, безъ да носи и най-малкия рискъ за сръбството и за сръбската държава. За малкото сръбско кралство, лишено отъ море и стопански зависимо отъ Австро-Унгария, която го обгражда откъмъ северъ и западъ, е отъ грамадно значение приятелството на източния му съседъ. Българското обществено мнение, обаче, е така молепсано отъ автономната идея, че е немислимо да се прави съ българитѣ политика за побратимяване и сближение, ако имъ се говори открито за сфери на интереси и за дѣлежъ изобщо. Направи ли имъ се тази концесия, почвата за разговори и преговори съ тѣхъ ще бѫде разчистена, а това осигурява на сръбското кралство следнитѣ несъмнени изгоди: печелятъ се довѣрието и съчувствията на всички политически фактори въ чужбина, които иматъ враждебно отношение къмъ растящето нѣмско влияние на Балканитѣ; въздействува се на Високата порта и на Фенерската патриаршия да бѫдатъ по-отстжпчиви къмъ сръбскитѣ църковно-национални искания; отстранява се опасностьта отъ австро-българско разбирателство. Политицитѣ отъ разнитѣ отсѣнки на сръбския радикализъмъ знаятъ, отъ друга страна, че политиката, дори и простата игра, на споразумение, ще отвори неминуемо нови пукнатини на идейното единство на българитѣ по македонския въпросъ и ще отслаби съпротивителната сила на българщината вжтре въ самата Македония. И тъй като автономията може да се осжществи само на етапи, сръбското кралство ще разполага още съ достатъчно време за да увеличи сърбоманскитѣ кадри — единствената солидна база за бѫдещата подѣлба на македонската плячка.

Тази реалистична консепция, която, още въ времето на Александъръ Обреновичъ, се отстоява отъ нѣкои политици и общественици (Ник. Пашичъ, д-ръ Вуичъ, Св. Симичъ и др.) назрѣ въ главитѣ на радикалитѣ и легна въ основата на сръбската държавна политика при новия краль Петъръ I. Тя се поддържа неотклонно отъ всички радикални правителства и увлича значителна часть отъ сръбската интелигенция. И понеже проповѣдницитѣ на споразумението еволюиратъ въ духъ на една своеобразна „умѣреность“ и „отстжпчивость“, тѣ нерѣдко извикватъ възмущение и сж критикувани отъ крайнитѣ шовинисти, които търсятъ прави сърби и отвждъ Искъръ и Струма. Тѣхнатата „умѣреность“ се изразява въ това, че отричатъ на македонскитѣ българи строго опредѣленъ националенъ обликъ и ги наричатъ ту „сърби“, ту „македонски славяни“. Авторитетниятъ ученъ д-ръ Йованъ Цвиичъ — единъ феноменално гъвкавъ ученъ, който нагажда мненията си къмъ изискванията на официалната сръбска политика въ отдѣлни моменти — даде по-после и „научна“ обосновка на тѣзи новоусвоени тежнения, като обяви македонскитѣ българи за „аморфна маса“, т. е. такава, която тепърва има да се самоопредѣля и може, следователно, да бжде безъ стѣснение разпокжсвана по волята и доброто братство на бѣлградскитѣ и софийскитѣ управници [1]).

Вжтре въ самата Македония „умѣрената“ политика на радикалитѣ пригърна действуването съ чети. Четническиятъ методъ намѣри одобрението и подкрепата на сръбското общество, което, въ завистьта си и страха си отъ Илинденското възстание, бѣ закъснѣло за една по-енергична акция въ предѣлитѣ на нѣкогашното Душаново царство. „Сърбия и сръбскиятъ народъ могатъ и трѣбва да кажатъ ясно, че има и други пжтища за защита на тѣхнитѣ народни интереси“ — пишеше радикалскиятъ вестникъ „Народна Воља“ (26. VII. 1903). А „умѣреният“ „Трговински Гласникъ“, органътъ на „Търговинската омладина“, който въ продължение на много години не се умори да проповѣдва разбирателство и побратимяване съ българитѣ, провикваше се въ една статия (11. IX. 1903): „Измрѣха ли сръбскитѣ доброволци? Тѣ трѣбва да полетятъ на помощь на тия братя (на възстаналитѣ „сърби“ — б. а) и да парализиратъ българската сила, за да не би по-късно тя да добие мораленъ престижъ надъ Македония“.

Достойна за удивление е ловкостьта, съ която сръбскитѣ политици отстояватъ едновременно дѣлото на сближението съ България и въоржжения курсъ на пропагандата

---

[1]) Студията на д-ръ Цвиичъ се яви най-напредъ въ януарската книжка на сръбското списание „Дело“, 1906 г., подъ надсловъ: Неколико проматрања о Етнографији македонских словена“.
Сжщата година се появи отговорътъ на софийския професоръ Д-ръ А. Иширковъ.

си въ Македония, тукъ приятелски срещи на държавнитѣ глави, размѣна на студентски и всѣкакви други посещения, братски излияния и клетвени цѣлувки, тамъ — свирепа братоубийствена война и посърбяване, съ огънь и мечъ, на български села. Най-ярко олицетворение на тази перфидна действителность е Света Симичъ, началникъ на просвѣтното отдѣление при Министерството на външнитѣ работи, т. е. на църковно-училищната пропагада въ Македония, назначенъ презъ лѣтото на 1904 год. за сръбски дипломатически агентъ въ София. Св. Симичъ е най-ревностниятъ борецъ за споразумение и сжщевременно най-дейниятъ вдъхновитель на сръбската четнишка акция. Той е непостижимо хитриятъ ловецъ, който съ мрежата на побратимяването лови български политици и интелектуалци и на чиято автономистическа вждица се хващатъ дори и крупни македонски революционери.

Справедливостьта изисква да признаемъ, че андартската политика на Гърция, макаръ и сходна по преследванитѣ цели съ сръбската, бѣ лишена отъ всѣка двойственость: тя бѣ брутално прямо-линейна и следователно, по-малко опасна.

*

Идеята за сръбски пропагандаторски чети се зароди въ Сърбия още преди възстанието. Д-ръ Милорадъ Годжевацъ, общински лѣкарь въ Бѣлградъ, е между първитѣ, които заработватъ за нейното осжществяване. Годжевацъ се старае да спечели за своя планъ сътрудничеството на отдѣлни видни офицери и граждани. Сжщевременно той обикаля живущитѣ въ сръбската столица македонци, търсейки между тѣхъ най-годнитѣ за цельта. Такива сж хората съ харамийско или революционно минало, които сж потърсили временно прибѣжище въ Сърбия. Годжевацъ и неговитѣ сътрудници влизатъ въ тѣсно общение съ тѣхъ, подпомагатъ ги материално, отзоваватъ се съчувствено за тѣхната борба противъ турцитѣ, стараятъ се, съ една речь, да ги предразположатъ лично къмъ себе си и къмъ Сърбия. По такъвъ начинъ бѣха привлѣчени, въоржжени и изпратени презъ лѣтото на 1901 година, като чета, въ западна Македония петь души подъ войводството на Наки Яневъ отъ с. Лавчани, който презъ възстанието води отрядъ въ кичевско. Въ тази чета влизаше и Арсо Мицковъ отъ с. Подвисъ, сжщо участникъ въ възстанието. Узнала за изпращането на тази чета, Организацията я проследи чрезъ комитетитѣ, които ѝ услужваха изъ пжтя, като предупреди своевременно за предстоящето ѝ пристигане тогавашния войвода-организаторъ на най-западнитѣ райони отъ Битолския окржгъ Ник. Петровъ Русински. Когато бѣлградскитѣ пратеници стигнаха въ киче-

вско, Русински ги извика на балкана подъ с. Бѣлица за обяснение. Тѣ признаха, че сж въоржжени и изпратени отъ дружество „Св. Сава", за да организиратъ двѣ чети, на чело съ Наки и съ Арсо, въ услуга на сръбската пропаганда. Следъ като имъ обясни целитѣ и законитѣ на В. организация, Русински имъ предложи: „За да бждемъ начисто и ви приемемъ съ отворени обятия, като истински македонски деятели, съгласни ли сте да бждете по единъ — двама пръснати между нашитѣ чети? Това за васъ е по-изгодно и по такъвъ начинъ отъ васъ ще изчезне съмнението, че сте агенти на сръбската пропаганда, която иска да ви използува, като македонци, противъ „В. М. Р. О."[1]). Бѣлградскитѣ пратеници, се отърсиха отъ всѣкакъвъ сърбизмъ и се поставиха въ услуга на Организацията.

Все тъй несполучливъ опитъ бѣ направенъ въ Бѣлградъ, презъ сжщото лѣто и съ Стоянъ Донски. Донски, нѣкогашенъ харамия отъ с. Битуша, се яви въ битолско съ чета, организирана отъ комитета на Ж. Рафаиловичъ. Той възобнови връзкитѣ си съ своитѣ стари укриватели по селата, разположени въ политѣ на Пелистеръ и Бигла, но безъ да пропагандира никакъвъ сърбизъмъ. По поржка на Д. Груевъ, който по това време е затворникъ въ Битоля, Георги попъ Христовъ се срѣща съ Донски и успѣва, безъ мжка, да го посвети въ революционното дѣло. Положилъ установената клетва, Донски бѣ после назначенъ за временен околийски войвода въ битолско и служи докрай вѣрно на Организацията.

Презъ 1902 год. министъръ на войната става Миловапъ Павловичъ, привърженикъ на идеята за сръбски пропагандаторски чети и личенъ приятель на Годжевацъ. Сжщата година се образува Централенъ комитетъ (Главни одбор Четничке организације), въ който влизатъ: д-ръ Годжевацъ, Лука Человичъ, председатель на търговското сдружение, Васа Ц. Йовановичъ, адвокатъ, Жика Рафаиловичъ, капитанъ на действуваща служба, Никола Спасичъ, търговецъ и Люба Ковачевичъ, професоръ. Всѣки отъ членоветѣ на комитета служеше за връзка съ своето съсловие. Комитетътъ заседаваше въ дома на Лука Человичъ „който внасяше по 50,000 динара годишно за четнишка акция — сума голѣма за онова време. Въ този домъ първитѣ наши чети получаваха въоржжение и облѣкло и биваха заклевани отъ протоиерей Новица Лазаревичъ"[2]).

Онова, което на замислената акция липсва, не сж нито материалнитѣ срѣдства, нито техническото ржководство: задъ

[1]) „Приносъ къмъ историята на Вжтр. Мак.-Одр. Револ. Организация" (Градивния периодъ) за времето отъ 1900 — 1903 год. отъ Никола П. Русински — София 1936 г., ц. 10 лева (стр. 7).

[2]) М. Миленовичъ — „Четничка акција" („Народна Енцикопедия Српско-хърватско-словеначка") отъ проф. Ст. Станоевичъ, Загребъ 1929 г., IV книга, стр. 945—948.

„главния одборъ“ стоятъ безотчетнитѣ кредити на „диспозиционния фондъ“, а между офицерството се намиратъ достатъчно отзивчиви военни, готови „за защита на сръбството“ да поведатъ чети отвъдъ границата. Липсва и друго: мѣстниятъ елементъ. Премахването на тази липса съставя най-сѫществената задача на комитетскитѣ хора въ кралството и на сръбскитѣ консули въ Македония — задача, която се преследва чрезъ изпитанитѣ методи на легалната сръбска пропаганда, т. е. чрезъ най-изтънчена спекула съ всички видове човѣшки слабости и пороци — сиромашия, невежество, лакомия, нравствена неустойчивость и пр. Способностьта на сръбската пропаганда въ това отношение е просто изумителна — гениална. Единъ примѣръ. Вѣчно дебнещи и слухтящи за ловъ, копоитѣ на пропагандата подушватъ, че въ Битолския затворъ лежи отъ много години стариятъ харамия Мицко отъ с. Латово, кичевско, и хвърлятъ на него око. Мицко е български народенъ хайдутинъ — *комита* отъ рода на Чакревци, Църневци, Нико Бандеротъ, Христо (Константиновъ) и др., които следъ руско-турската война вѣрлуватъ въ прилепско, Азатъ, кичевско и пр. Мицко скита съ четицата на Христо Константиновъ, следъ загиването на когото и самъ повежда чета. Тогава той прогонва известния кръвопиецъ Джемо, когото и успѣва да нарани [1]).

Презъ 1882 г. Мицко бѣ заловенъ отъ турцитѣ и осѫденъ на доживотенъ затворъ. Близу петнадесеть години той прекара въ солунския затворъ „Канлия куле“ („Кървава кула“, преименувана после въ „Беясъ-куле“ — „Бѣла кула“) окованъ въ вериги, откѫснатъ отъ близкитѣ си, изоставенъ отъ всички. Премѣстенъ после въ битолския затворъ, Мицко бѣ подушенъ отъ хората на сръбското консулство и стана предметъ на внимание и грижи отъ тѣхна страна. Тѣ съживиха въ душата му и надеждата за скорошно помилване. Чувствителенъ, като всѣки затворникъ, къмъ всѣка проява на милосърдие и човѣчность отъ външния свѣтъ, Мицко се привърза къмъ благодетелитѣ си и имъ се отблагодари, като се обяви за сърбинъ. Упрѣкванъ за тая постѫпка отъ затворницитѣ

---

[1]) Възторзитѣ и гордостьта си отъ подвига на Мицко народътъ е излѣлъ въ една прекрасна пѣсень, много популярна въ западна Македония:

Седна ми Джемо слободенъ, Джемо,
Потъ тая круша мелница, джанъмъ,
Потъ тая сѣнка широка,
В' левица държитъ мартина,
В' дѣсница държитъ чубукъ келибаръ.
Майка му дума продума:
„Дей гиди Джемо, капитанъ,
Не седи толку слободенъ,
Не ми се мирни години:
Бугари глава кренае
Отретъ кумити станае.
Изпадна Мицко комита
С' негова вѣрна дружина
Токмо шеесе юнаци“.
— Дей гидн майко, будала,
Бугарцка пушка не дупитъ.
Бугарцка сабя не сечитъ! . .
Още рекъ Джемо недорече,
Ете го Мицко комита
С'негова вѣрна дружина
Тъкмо шеесе юнаци:
Грабна ми пушка мартинка
Тури ми Джема на нишанъ,
Удари Джема въ рамото;
Дуна ми Джемо да бегатъ
Низъ тая река латинцка.
Мицко комита му вика:
„Почекай, Джемо, не бегай,
Почекай, куче кичевско,
Ние двама да се обидимъ,
Какъ бугарцка пушка не дупитъ,
Какъ бугарцка сабя не сечитъ! . .

българи, Мицко е ималъ често разправии съ тѣхъ, а следъ едно скарване съ Йорданъ Гавазовъ, презъ време на което биде раненъ съ ножъ отъ буйния прилепчанецъ, той стана и голѣмъ българомразецъ. Колко далеко бѣ отишелъ Мицко въ българомразството си, може да се сѫди по това, че той отказа да се възползува отъ една амнистия, която засегна и него, само защото амнистията бѣше издействувана отъ българското правителство и се отнасяше до затворници българи. Само Д. Груевъ, арестуванъ по време на попъ Ставревата афера презъ лѣтото на 1900 г., можа да се сприятели съ него. Можеше ли апостолътъ, за когото душитѣ на проститѣ хора бѣха обектъ на психологически наблюдения, а най-често и на „обработване", да не прояви особенъ интересъ къмъ човѣкъ като Мицко — възпѣтъ отъ народа като хайдутинъ, ветеранъ на битолскитѣ затворници, попаднали сега въ мрежитѣ на сръбката пропаганда? Опититѣ на Груева да му въздействува не дадоха резултати, при все това приятелството помежду имъ не се прекѫсна. Презъ 1901 г. сръбското правителство успѣ да издействува амнистия за своето протеже. Мицко напустна затвора като преданъ сърбинъ, но не забрави да посети въ затвора Груева и да му занесе, по обичая, разни продукти. По-нататъкъ ще се види, какъ пропагандата е използувала тоя човѣкъ, когото е спечелила въ затвора.

Презъ юлий и августъ 1903 г. комитетътъ въ Бѣлградъ се мѫчи да организира поне две-три чети и да ги изпрати задъ граница, та да може да се каже, че и сърби сѫ взели участие въ възстанието. За организирането и изпращането имъ презъ границата се грижи капитанъ Жика Рафаиловичъ, който вече си е далъ оставката отъ действуваща служба и се е настанилъ въ Враня, като изпълнителенъ органъ на Главния отборъ. Изпратенитѣ чети, обаче, мѫчно си пробиватъ пѫть въ вѫтрешностьта и се връщатъ обратно [1]).

[1]) Една такава чета, подъ войводството на Ангелко Алексичъ, кафеджия въ Бѣлградъ, родомъ отъ Порѣче, се яви въ кумановско и влѣзе въ връзка съ Пушкаровата чета. Ник. Пушкаровъ, който, като ржководитель въ Скопие, се е мѫчилъ да привлѣче и сръбскитѣ учители въ организацията, разказва: „Дойдоха 7 души отъ Сърбия, четници, — трима сърби и четирма македонци. Щомъ дошли въ кумановския районъ, селянитѣ отъ вѫтрешната организация ги заловили и ги доведоха при мене. Азъ ги приехъ съ себе си, дадохъ имъ оржжие. Тия 7 души разказаха, че били по-голѣма чета, която тръгнала отъ Враня, но щомъ влѣзла, подгонили я турцитѣ та се върнали назадъ и само тѣ, седемтѣ, се промъкнали до кумановско. Сѫщитѣ сетне върнѣха съ мене. Разказаха ми, че въ Враня се съставило дружество за да изпраща чети. (Спомени на Никола Пушкаровъ, стр. 192—193 — Материали за историята на Македонското освободително движение — Издава „Македонскиятъ научень институтъ", книга VII, София, 1927).

СРЪБСКАТА ВЪОРЖЕНА ПРОПАГАНДА

Условията за вербуване на собствени четнишки кадри се подобриха чувствително презъ зимата на 1903—1904 год. Нѣкои чети и четнишки групи — на Ник. Пушкаровъ, на охридския войвода Деянъ Димитровъ и пр., — минаха презъ Сърбия. Комитетскитѣ хора се показваха твърде услужливи къмъ тѣхъ — даваха свободенъ пропускъ и всѣкакви улеснения на желаещитѣ да продължатъ за България и издръжка на желаещитѣ да останатъ по-дълго време[1]). Останалитѣ за зимуване бѣха разпредѣлени по групи и настанени за живѣене на казармени начала въ Бѣлградъ, Нишъ и други градове. По-тактични отъ гърцитѣ, които залавяха и влачеха по затвори всички четници отъ южнитѣ македонски околии, попаднали въ територията имъ, сърбитѣ се отнасяха „братски" къмъ македоно-българскитѣ си гости, като се стараеха всѣкакъ да имъ внушатъ, че и Сърбия е приятелски разположена къмъ Организацията и къмъ освободителното дѣло и, че връщането имъ въ Македония съ чети може да стане съ сръбска помощь и направо отъ кралството. Имаше довѣрчиви хора, които не схващаха скрититѣ подбуди на сръбската любезность, но не липсваха и такива, които продаваха душата си срещу щедри обещания на войводски чинове, издръжка на семействата имъ, стипендии за децата имъ и пр.

Сръбското общество е вече доста раздвижено и готово за жертви. Правителството е сжщо решено да действува по-енергично въ комитаджийска посока. „Мнозина мислятъ, че Сърбия е сгрѣшила дето е държала едно неутрално поведение спрямо събитията въ Македония. Въ много вестници открито се порицаватъ сръбскитѣ политически деятели за тая сдържаность. Сега се правятъ опити да се поправи тая погрѣшка", — пише дипломатическиятъ агентъ въ Бѣлградъ, К. Величковъ[2]). За материално подпомагане на акцията, образуваха се, по внушение на правителството, нѣколко граждански организации: „Дружеството на сръбскитѣ сестри" („Коло српских сестара"), комитетътъ на търговското дружество („Главни одбор за помоћ србима у Старој Србији и Маћедонији"), „Српска Брача" и др. Първото дружество, ржководено отъ жени изъ най-висшето бѣлградско общество, открива акушерски курсове и практическо земледѣлско училище за млади момичета отъ Македония, събира приноси отъ гражданитѣ, поставятъ по общественитѣ мѣста кутии за

---

[1]) „Кжде 20 августъ минахъ съ четата си сръбската граница и достигнахъ до Враня. Тамъ останахъ една седмица и тамъ оставихъ двамата ранени въ болницата, гдето после се изцѣрили". (Н. Пушкаровъ, „Спомени", стр. 193).

„Минахме границата и дойдохме въ сръбското село Бушиновецъ (вранско). 3 часа отъ Ристовецъ. Въ Враня пушкитѣ ни взеха подъ разписка. Нѣкой си Рафаиловичъ ни каза, че ще ни ги върнатъ. По желѣзницата стигнахме въ Бѣлградъ и отъ тамъ тукъ, въ София, на 1 ноември (Деянъ Димитровъ, „Спомени", стр. 141).

[2]) № 983, 20 октомврий 1903.

помощь, създава свои клонове изъ провинцията. Второто облага стопанскитѣ срѣди. Сравнително малка часть отъ събиранитѣ срѣдства отива за културна пропаганда и за подпомагане на пострадалитѣ: главната цель е да се подкрепятъ „борцитѣ за освобождението на Македония и Ст. Сърбия". За нуждитѣ на въоржжената пропаганда бѣ отдѣлена и по-голѣмата часть отъ 500-тѣ хиляди динара, гласувана отъ Скупщината (следъ гласуването на половинъ милионната помощь отъ българското народно събрание) на 11 декемврий 1903 г. „за подпомагане на пострадалитѣ и на бѣжанцитѣ отъ Стара Сърбия и Македония". Изобщо, сърбитѣ не жалятъ паритѣ, които сж главниятъ нервъ на тѣхната легална и нелегална пропаганда и ги пилѣятъ съ удивителна разточителность.

Съ засилването на четнишкия курсъ се разшири и участието на военния елементъ въ комитета. Следъ обявяването на Илинденското възстание, председателството се зае отъ генералъ Атанацковичъ като представитель на офицеритѣ съзаклятници, но най-дейни членове въ него останаха пакъ д-ръ Годжевацъ и капитанъ Ж. Рафаиловичъ. Отъ външнитѣ негови сътрудници непосрѣдственъ и постояненъ интересъ къмъ четнишката акция проявяватъ офицеритѣ В. Танкосичъ, Таушановичъ, Драгутинъ Димитриевичъ — Аписъ и други военни, повечето отъ които участници въ кървавия майски превратъ. Въ политическо отношение фактически ржководитель на комитета и негова връзка съ правителството е Света Симичъ, а връзка между комитета и двореца е Ж. Балугджичъ, довѣрено лице на краль Петъръ презъ време на неговото емигрантство, а сега кралски секретарь.

Първоначално комитетското ржководство се съблазнява отъ мисъльта да подготви, на свой редъ, но въ разбирателство съ Вжтрешната организация, едно възстание отъ „чисто сръбски характеръ" въ Скопския и въ часть отъ Битолския вилаетъ, „като му се предостави пълна свобода на действие"[1]). Тази идея се изоставя като политически рискована и технически неосжществима, не се изоставя, обаче, и планътъ за засилване на сърбоманския елементъ въ предопредѣлената „сфера на сръбски интереси", чрезъ съчетаване на подкупа съ въоржжения четнишки натискъ. Въ прокарването на този планъ, Бѣлградъ, въ своята изобретателность, стигна до тамъ, че се опита да направи свое орждие и самата Революционна организация. И опитътъ отчасти успѣ. Мжчително е описанието на този тъменъ епизодъ отъ историята на свѣтлото македонско освободително движение, но нека го изнесемъ — за поука на поколѣнията.

[1]) Докладъ на К. Величковъ, № 40, 16 януарий, 1904 г.

Задграничното представителство Хр. Матовъ — д-ръ Хр. Татарчевъ и Дим. Стефановъ — следѣха съ понятенъ интересъ раздвижването на сръбската общественость въ свръзка съ македонскитѣ събития. Обстоятелството, че идеята за автономията си пробива пѫть всрѣдъ часть отъ българското студенство и се поддържа отъ нѣкои напредничави сръбски органи, се посрѣщаше съ задоволство не само отъ революционеритѣ, но и отъ българското обществено мнение изобщо. То извикваше и известни надежди. Смътни въ началото, тѣзи надежди получиха опредѣлена форма най-напредъ у Борисъ Сарафовъ, веднага следъ завръщането му отъ Македония. Решилъ да обиколи Европа съ тройна цель — за почивка и освежаване, за пропагандиране на освободителната кауза и за снабдяване съ парични срѣдства — Сарафовъ пръвъ пристѫпва къмъ дѣло и за използуване на новитѣ сръбски настроения. Въ съвещателнитѣ събрания на прибранитѣ въ София революционни деятели той дава да се разбере, че е решенъ на всѣка цена, да намѣри самъ, въ чужбина, разчитайки на популярностьта и на връзкитѣ си, необходимитѣ срѣдства, които бѣ невъзможно да се търсятъ въ вѫтрешностьта [1]). За да не оставятъ Сарафова да действува съвсемъ безконтролно презъ тази му обиколка, която бѣха инакъ безсилни да осуетятъ, задграничнитѣ представители възложиха на Мих. Герджиковъ да придружава Бориса при пѫтуването му изъ разнитѣ столици. Герджиковъ прие и замина за Бѣлградъ, за да чака тамъ Сарафова. Сарафовъ сѫщо се съгласи, макаръ и неохотно. И така организацията остана да се представлява предъ външния свѣтъ отъ двама свои пратеници, изпълнени съ взаимно недовѣрие и дебнещи се единъ други.

Нѣколко седмици по-рано Сарафовъ бѣше изпратилъ въ Бѣлградъ единъ свой приятель, за да проучи предварително настроенията и възможноститѣ въ сръбската столица и да подготви почвата за неговото официално посещение — Матей Геровъ отъ Тетово. Следвалъ въ разни европейски университети и по различни специалности, Геровъ се върна въ София безъ дипломъ и безъ опредѣлена професия, но се наложи скоро на общественото внимание като журналистъ, посветенъ въ всички задкулистни тайни на политиката и като човѣкъ съ най-разнообразни (не само положителни) способности, които му спечелиха прозвището „Maestro Ма-

---

[1]) Мих. Герджиковъ, участникъ въ съвещанията, пише: „Сарафовъ заяви въ събранието, а сѫщо и Чекаларовъ, че тѣ, когато напустнали населението въ битолско, то ги било опълномощило, щото отъ гдето и да е да намѣрятъ пари, да му помогнатъ. Сарафовъ заяви, че той ще замине за Европа отъ свое име да набави тия пари по начинъ, какъвто той ще намѣри за удобенъ. Противъ това азъ най-много се опълчихъ, защото постѫпката на Сарафова излизаше като актъ на незачитане организацията". („Спомени" на Мих. Герджиковъ, стр. 83).

тея“ [1]). Геровъ заработи наистина майсторски всрѣдъ студентитѣ автономисти, всрѣдъ македонскитѣ емигранти, при хората на комитета и при разни мѣродавни лица. Дим. Ляповъ и други българи, намѣрили се по това време въ Бѣлградъ, говорятъ съ удивление за способностьта на Герова да си създава връзки, да си устройва срещи съ първитѣ хора на Сърбия, да си пробива пѫть навсѣкѫде. Геровъ изпълни блѣскаво мисията си относно посрѣщането на Сарафова. Студентитѣ македонци и сръбската студентска младежь около дружеството „Побратимство“ се приготвиха да посрещнатъ тържествено героя на Илинденското възстание, да устроятъ дори и митингъ, на който да говори Сарафовъ. Сарафовъ пристигна въ Бѣлградъ на 27 ноември, посрещнатъ на гарата отъ студенти и македонски емигранти. Предъ хотелъ „Парижъ“ множество студенти го поздравиха съ „живио!“, Сарафовъ излѣзе на балкона и имъ благодари съ кратка речь. „На Сарафовъ се готвѣше по-блѣскавъ приемъ, но планътъ билъ изоставенъ, поради намѣсата на правителството, което намѣрило за добре да не се вдига много шумъ. Поради това нѣма да стане и митингътъ, на който щѣлъ да говори и Б. Сарафовъ“ [2]). Съображенията на бѣлградското правителство бѣха не само отъ външенъ, но и отъ вѫтрешенъ характеръ. По-голѣмата часть отъ бѣлградското общество, непосветено въ скрититѣ замисли на правителствената македонска политика, мѫчно би понесло едно пошумно посрѣщане на виденъ българинъ, отличилъ се въ Илинденското възстание [3]).

Все по сѫщитѣ вѫтрешни съображения студентското дружество „Побратимство“ излѣзе на другата зарань, 28 ноември, съ едно съобщение, въ което дипломатично се казваше, че великошколската младежь ще се въздържи, „по разни причини“ отъ участие въ митинга оповестенъ отъ вестницитѣ, „ако и да съчувствува на великитѣ народни борци, какъвто е Борисъ Сарафовъ“.

Въ Бѣлградъ се присъединява къмъ Сарафова Герджиковъ, допълвайки двучленната делегация. Разбира се, действу-

[1]) Ето нѣколко мнения за него:

„Г-нъ д-ръ Геровъ, когато е нуждно, минава за Урошевъ. Младъ човѣкъ, на около 30 години, особено пъргавъ и физически и умствено. Той има pleinepouvoir отъ Борисъ Сарафовъ, когото представлява тукъ и навсѣкѫде, гдето това стане нуждно“. (Генералщабниятъ полк. Хесапчиевъ, замѣстникъ на К. Величковъ като дипломатически агентъ въ Бѣлградъ — докладъ № — 330, 18. III. 1904 г.).

„Опортюнистъ и безскрупуленъ, гъвкавъ и съобщителенъ, Геровъ, съ своята находчивость се домогваше понѣкога и до известни успѣхи“. (Мих. Думбалаковъ — „Презъ пламъцитѣ на живота и на революцията“, т. I, стр. 58).

„Човѣкъ способенъ на всичко“ — думи, съ които Дим Ляповъ Гуринъ характеризира предъ мене М. Герова, разказвайки споменитѣ си за действията на Maestro Матея въ Бѣлградъ.

[2]) К. Величковъ, № 1181, 28 ноември 1903 г.

[3]) Бѣлградскитѣ вестници си наложиха въздържание, не липсваха, обаче, и такива избухвания на засегнатото сръбско национално честолюбие: „Ще се сътресатъ гробоветѣ на нашитѣ юнаци, ще тръпне въ тѣхъ прахътъ на коститѣ имъ, а тѣхнитѣ праведни души ще отправятъ къмъ насъ проклятия въ момента, когато бихме посрещнали съ вѣнци и пѣсни, въ столицата на сръбския Пиемонтъ, чужденеца Сарафовъ, който нито сръбски мисли, нито сръбски чувствува, нито за сърбитѣ работи“ (К. Величковъ, 28 ноември 1903 г. Името на цитирания вестникъ не е споменато въ доклада).

вящото лице е Сарафовъ, а Герджиковъ само наблюдатель. Герджиковъ не е посветенъ въ дотогавашната работа на М. Геровъ и не присѫтствува на повѣрителнитѣ срещи на Сарафова. Ето какво казва Герджиковъ:

> Пръвъ дойде да ни посети Светославъ Симичъ, а вечерьта ни покани на вечеря, на която присѫтствуваха и нѣкои отъ офицеритѣ съзаклятници, превратаджии, между тѣхъ и Машинъ. Геровъ остана да се върти около насъ, а Ляповъ изчезна. Геровъ искаше да му издействувамъ едно пълномощно отъ представителството въ София да остане като представитель на В. организация въ Бѣлградъ. Азъ му отказахъ, понеже ми направи лошо впечатление и писахъ противъ него на Татарчева и Матова. На втория день дойде при насъ Балугджичъ, който се оказа старъ приятелъ на Сарафова. И той ни покани на обѣдъ, като каза, че ще присѫтствува едно лице, за което не трѣбва да се знае, че ни е виждало. На обѣда дойде единъ господинъ, който извести, че очакваното лице не ще може да дойде. Тогава узнахъ, че очакваното лице билъ нѣкакъвъ роднина (вуйчо?) на сегашния краль Петъръ. Тамъ стана една малка маневра. Госпожа Балугджичъ ме заприказва, — бѣше на кафето, — а въ този моментъ онзи господинъ, който каза, че лицето не ще дойде, се оттегли съ Сарафова въ друга стая около 20 минути и следъ това пакъ се върнаха. Въ туй време дамата особено се стараеше да ме занимава и азъ не можахъ по никой начинъ да се избавя отъ това[1])

Въ действителность, познанството на Б. Сарафовъ съ Балугджичъ, Св. Симичъ и др. мѣродавни сръбски личности е отъ по-старо време. Не за пръвъ пѫть той преговаря съ Симича за издействуване на сръбска помощь за освободителното дѣло върху базата на автономията. За тѣзи срещи Сарафовъ говори подробно въ своитѣ „Спомени“ и читателътъ е вече запознатъ съ тѣхъ. Първата му среща съ Св. Симичъ, устроена чрезъ посрѣдството на Балугджичъ, се състоя на 21 януарий 1902 г. въ Будапеща. Симичъ, както и Балугджичъ, „одобрява „Македония за македонцитѣ“, но се бои отъ българско завоевание“, но Сарафовъ го успокоява съ такива доводи: — „Азъ му казахъ, че Цончевъ работи съ България, азъ пъкъ съмъ преследванъ отъ българското правителство. Дайте и вие, сърбитѣ, малко срѣдства на македонцитѣ, за да раздѣлятъ македонцитѣ своитѣ симпатии между сърби и българи. Досега само България е помагала и пр“. Симичъ признава, „че Сърбия трѣбва тъй сѫщо да даде срѣдства, т. е. пушки и пари“ и поканва Сарафова въ Бѣлградъ, кѫдето му устройва среща съ самия м-ръ председатель д-ръ Вуичъ. Вуичъ пѣе „сѫщата пѣсень, както и Симичъ, именно: наклонни сѫ да поддържатъ автономна Македония — *Македония македонцима*“. Сарафовъ поисква да отправятъ до своитѣ агитатори въ Македония едно окржжно въ този смисълъ —

---

[1]) „Спомени“ на Мих. Герджиковъ, стр. 85—86.

Отлитографираха, го, подписано отъ Симича и Вуича. Въ него се казваше да иматъ довѣрие у менъ и моитѣ хора, а да странятъ отъ Цончевитѣ хора, понеже Вжтрешната организация искрено работѣла за идеята „Македония за македонцитѣ".

И въ заключение Сарафовъ казва:

— Изглеждаше, че Симичъ искрено работи. Азъ имъ казвахъ да бждатъ увѣрени, че щомъ се образува автономна Македония, веднага ще се образува най-силна партия, която ще бжде противъ анексията (съ България), отъ която сърбитѣ се боятъ. Казахъ имъ още, че тая плеада борци за свободата на Македония нѣма да плюе на своитѣ принципи, че Сърбия тогава ще излѣзе на море, понеже нѣма да има митнически граници помежду ни и пр. и пр. Тѣ ме повѣрваха [1]).

Въпрѣки готовността на Вуича и Симича, отпускането на срѣдства било въ последния моментъ осуетено поради това, че краль Александъръ — споредъ Симича — „се страхува ту отъ Виена, ту отъ Петербургъ". Изглежда, че въ този случай е повлиялъ и страхътъ отъ Виена. Австрийската полиция проследила срещитѣ на Сарафова въ Будапеща и, както самъ Сарафовъ признава, едновременно съ него пристигналъ въ Бѣлградъ графъ Йозефъ и се явилъ на аудиенция при краля. Последваха съжаления и извинения отъ страна на Св. Симичъ [2]).

Това ставаше преди майския превратъ въ Сърбия и преди възстанието въ Македония. Сега разбиранията на Св. Симичъ бѣха усвоени отъ управляващата радикална партия и отъ офицеритѣ-съзаклятници — двата фактора, които направляватъ общата политика на кралството. Ето защо и ржководството на пропагандата при външното министерство и ржководството на комитета действуватъ по-енергично за споразумение съ Революционната организация или, по-точно, за използуване финансовата притѣсненость и безкруполностьта на едни, идейничеството и довѣрчивостьта на други, отъ революционнитѣ първенци. Въ преговоритѣ съ Б. Сарафовъ и съ пратеника му Матей Геровъ отпускането на оржжие и пари въ по-голѣмъ размѣръ бѣ поставено въ зависимость отъ приемането на неизмѣнния сръбски принципъ: разграничение сферитѣ на действие. Имаме всички основания да твърдимъ, че Б. Сарафовъ, при всичката си склонность да се увлича отъ грандиозни планове и при всичката си готовность да тропа за срѣдства по разни врати, не се е подалъ ни минута на тая уловка. И не можеше да бжде инакъ, не само защото Сарафовъ не бѣше способенъ да извърши такова предателство спрямо Македония, но не би ималъ власть да го наложи на Организацията и на българската интелигенция изобщо. Офицеритѣ отъ комитета,

---

[1]) „Спомени на Борисъ Сарафовъ", стр. 69—70.

[2]) Пакъ тамъ. стр. 70.

разгнѣвени отъ този отказъ, дигнаха ржце отъ Сарафова [1]). Ако все пакъ не последва рѣзко скжсване на разговоритѣ, това се дължи на дипломатическия тактъ на Св. Симичъ, който си даваше повече смѣтка, отколкото офицеритѣ, за вредата отъ такова скжсване. Сарафовъ сжщо намираше по-износно да избѣгне окончателния разривъ: предъ чужденцитѣ въ Европа той си приписваше заслугата, че е спечелилъ сърбитѣ за автономната идея [2]), а отъ друга страна, все не губѣше надежда да изтръгне нѣщо отъ Бѣлградъ.

За хода на Сарафовитѣ преговори съ Бѣлградъ и за постигнатитѣ резултати може да се сжди по следнитѣ данни. Въ единъ докладъ отъ цѣли 10 ржкописни страници № 330, 18 мартъ 1904 г., полковникъ Хесапчиевъ, управляващъ дипломатическото агенство въ Бѣлградъ, който следи движенията на Матей Геровъ въ Бѣлградъ, па и лично се срѣща съ него, между друго, пише:

> Споредъ собственитѣ думи на г. Герова, той дълбоко се билъ убедилъ, че за никакви общи действия съ сърбитѣ и дума не можело да става. Мрачниятъ и злобенъ генералъ Атанацковичъ и неговитѣ близки сътрудници (Св. Симичъ, д-ръ Годжевацъ, Балудгжичъ и др.) предлагали на г. Герова раздѣление сферитѣ на действия въ Македония. Границата на действията на сръбскитѣ чети тѣ искали да бжде на югъ отъ Шаръ-планина. Въ случай че Сарафовъ и неговитѣ приятели се съгласятъ на това, то тѣ щѣли да получатъ веднага единъ милионъ лева и голѣмо количество пушки и бойни припаси. Споредъ г. Герова предложението било решително отхвърлено, вследствие на което сърбитѣ били много недоволни и за това захванали да ругаятъ Сарафова и Герова.

Хесапчиевъ се отнася скептично къмъ горнитѣ изявления на М. Геровъ. Той продължава:

> Въ такъвъ случай, трудно е да се разбере, защо сърбитѣ, все пакъ, сж имъ дали пушки и бойни припаси. Споредъ личното признание на г. Герова, на 26 декемврий м. г. (т. е. единъ месецъ следъ посещението на Б. Сарафовъ въ Бѣлградъ, б. а.) отъ склада въ Нишъ имъ били отпустнати 1,300 пушки, система Бердана, съ съответствуващето количество бойни припаси, които

---

[1]) Има известни данни, че въ тѣхната срѣда се е проектирало премахването на Сарафова по сжщия таинственъ и безшуменъ начинъ, по който агентитѣ на капитанъ Рафаиловичъ премахваха отдѣлни белязани българи, пжтуващи презъ Сърбия и сваляни отъ трена подъ разни предлози — нередовенъ паспортъ и др. Такъвъ е случаятъ съ Псалтиръ Антоновъ, известенъ родолюбецъ отъ Куманово, който бѣ сваленъ отъ сръбскитѣ власти въ Ристоваць, предаденъ на четницитѣ на Рафаиловичъ и убитъ.

Дим. Ляповъ претендира, че е осуетилъ убийството на Б. Сарафовъ, като предупредилъ Бориса да мине, на връщане отъ Европа, презъ Сърбия по-рано отъ оповестената дата и при пълно инкогнито.

[2]) Следъ Бѣлградъ Сарафовъ посети Виена, Лондонъ, Парижъ, Римъ и най-после се установи за по-дълго време въ Женева. За пребиваването му въ Римъ дипломатическиятъ агентъ Д. Минчовичъ, въ единъ свои докладъ, между друго, пише (№ 3, 1. I. 1904 г.):

„На забележката, която нѣкои отъ посетителитѣ му направили, че възстанието въ Македония е дѣло само на българитѣ и че другитѣ народности — гърци, власи и сърби — не само не вематъ участие, но сж явно враждебни, г. Сарафовъ отговорилъ, че власитѣ сж се борили рамо до рамо съ възстаницитѣ и че тѣ били напълно солидарни въ борбата, че съ сърбитѣ той е дошелъ вече до едно споразумение. Колкото се касае до гърцитѣ, той се надѣва да се направи нѣщо, особено чрезъ посрѣдството на ген. Ричиоти Гарибалди, съ когото ще се срещне преди да напустне Италия".

тѣ превели чрезъ Турция въ Кюстендилъ. Геровъ бѣ.е малко смутенъ отъ въпроса ми, какъ трѣбва да се обяснява това противоречие. Той ми отговори, че получилъ писмо отъ Сарафова, въ което той му казвалъ: „Ти недей съвсемъ обезнадеждва онѣзи приятели". Тази работа м‹ се представлява малко мистериозна, а още повече, че г. Геровъ, следъ като придружи Сарафова въ Монте-Карло, пакъ се завърна тукъ и продължава да се срѣща съ членоветѣ на тукашния комитетъ.

Вѣрното и неподлежаще на съмнение въ горнитѣ признания на М. Геровъ е, че предложението за „сфери на действие" бѣ отхвърлено. Твърдението за отпустнатитѣ и пренесени въ Кюстендилъ бердани не съдържа нищо вѣрно. Що се отнася до повторното престояване на Герова въ Бѣлградъ, то трѣбва да се обясни съ фокусническитѣ способности на Maestro-то и съ изтъкнатия вече отъ насъ интересъ и на дветѣ страни да не скѫсватъ изведнажъ връзкитѣ си. Фактъ е, отъ друга страна, че въ края на краищата, Геровъ бѣ изгоненъ отъ Сърбия и никога вече не е стѫпвалъ тамъ.

А че сърбитѣ имаха интересъ да позалъгватъ Сарафова и приятелитѣ му, макаръ и съ цената на известни подаяния, това се вижда отъ признанията, които направи предъ мене другъ единъ приятель на Сарафовъ, Апостолъ Димитровъ Грежовъ, човѣкъ, на чиято добросъвѣстность и почтеность може напълно да се вѣрва. За такъвъ го смѣташе и самъ Сарафовъ и го изпращаше съ мисии въ Бѣлградъ (между друго, за да провѣри сведенията на М. Геровъ). Бѣше презъ септемврий 1934 г. Безнадеждно боленъ вече, Грежовъ използуваше слънчевитѣ дни на жълтѣещата есень, прекарвайки по часове на една пейка въ Борисовата градина. Говорѣше съ мѫка, но съ съзнанието, че прави предсмъртна изповѣдь за едно дѣло, въ което Сарафовъ и другаритѣ му бѣха изиграни тѣ.

Ето разказътъ на Грежова, предаденъ точно по държани бележки:

— Следъ връщането си отъ Македония, Борисъ бѣше се убедилъ, че сърбитѣ сѫ решени да действуватъ по революционенъ пѫть и смѣтна, че ще бѫде отъ полза, ако ги склони да работятъ не отдѣлно, а чрезъ сѫществуващата революционна организация, при условие, че всичко — изпращане на чети, ержжие и пр. въ вѫтрешностьта, да става винаги съ съгласието и одобрението на Организацията, респективно на нейния представитель въ Бѣлградъ. Възприематъ ли това, естествено и необходимо е да подкрепятъ и тѣ дѣлото съ оржжие и пари.

Съ такива наставления той изпрати Матея въ Бѣлградъ да преговаря съ сръбскитѣ политици и съ хората на бѣлградския комитетъ. Следъ три-четири месечно пребивание въ Бѣлградъ, Матея бѣ повиканъ на докладъ въ София. Геровъ докладва на едно събрание, въ което присѫтствуваше Сарафовъ, Славчо Ковачевъ, Чекаларовъ, азъ и още единъ — немога сега да си спомня кой бѣше. Общото му заключение бѣ, че сърбитѣ даватъ обещания и той се надѣва да се постигне нѣщо. Преговоритѣ въ Бѣлградъ водилъ съ две лица отъ комитета и съ нѣкои отъ мини-

стритѣ. Понеже Сарафовъ не хранѣше голѣмо довѣрие къмъ Матея, той реши да изпрати друго лице, което да провѣри на самото мѣсто докладваното отъ Герова. Изборътъ му се падна на мене и азъ, къмъ срѣдата на 1904 г., презъ лѣтото, заминахъ за Бѣлградъ. Света Симичъ [1]), съ когото Борисъ Сарафовъ бѣше преговарялъ по въпроса и поддържаше връзки, съобщи, кждето трѣбва въ Бѣлградъ, за моето заминаване.

Още при разискванията ни въ София, азъ казахъ на Сарафова, че като инициаторъ на тази акция, той трѣбва да бжде крайно остороженъ, за да не бждемъ излъгани и изиграни. Като отидохъ въ Бѣлградъ нѣкои македончета, въ случайни срещи съ тѣхъ, ми казаха: Пазете се, сръбското правителство ще ви излъже.

Въ Бѣлградъ стояхъ всичко два дена. Срещнахъ се съ двама представители на тѣхния комитетъ — имената имъ не помня, но има ги въ бележкитѣ ми, у дома. Азъ имъ развихъ Сарафовата теза, като подчертахъ, че инакъ неминуемо биха се явили неприятности и недоразумения. Тѣ ме увѣриха, че сподѣлятъ напълно нашитѣ разбирания и тъкмо по тоя начинъ смѣтатъ да работятъ — чрезъ организацията на Сарафова, къмъ когото хранятъ довѣрие.

Върнахъ се въ София и докладвахъ на другаритѣ. Станаха после разисквания и дойдохме до заключение, че ако Организацията е наистина независима и държи сериозно за принципа: „Македония за македонцитѣ", тя трѣбва да работи и съ сърбитѣ. Най-горещо поддържаше тази теза Славчо Ковачевъ. Изпратиха ме наново въ Бѣлградъ — пакъ съ предварително съобщение отъ Св. Симичъ до комитета. Комитетски хора тамъ ми дадоха 20,000 динара и азъ ги донесохъ тукъ на Сарафова.

— Други помощи не сж ли давани отъ сърбитѣ?

— Азъ знамъ, че сж взети всичко 40,000 лева: двадесеттѣ хиляди дадени чрезъ мене и други 20,000, дадени или направо на Сарафова или чрезъ Герова.

Изповѣдьта на Грежова обяснява достатъчно естеството на подбудитѣ, които движатъ Сарафовата група въ София. Когато Грежовъ отива въ Бѣлградъ, за да се разбере съ тамошния комитетъ и да получи отъ него парична помощь, сърбитѣ бѣха дали вече достатъчно доказателства, че съвсемъ не мислятъ да работятъ „само чрезъ Организацията", въ разбирателство съ нея и въ духа на нейнитѣ принципи и цели. Отъ нѣколко месеца вече Мицко върлуваше въ кичевско съ сръбска чета, организирана по внушение и съ срѣдствата на битолския сръбски консулъ. Все по това време, презъ пролѣтьта, телеграфнитѣ агенции съобщаватъ за появили се въ скопско и кумановско сръбски чети, изпратени отъ Сърбия и за тѣхни сблъсквания съ турската войска. Сарафовъ и другаритѣ му не могатъ да не знаятъ всичко това. Не могатъ да не знаятъ и тревогата на деятелитѣ вжтре, както и конгресното решение въ прилепско, за решителна борба противъ дветѣ появили се въоржжени пропаганди. Явно е, че тѣ сж затваряли очи предъ тѣзи тревожни факти, за да се докопатъ до пари, па макаръ и сръбски, въ едно време, когато тѣ най-усилено организираха собствени

[1]) Той бѣше вече назначенъ за дипломатически агентъ въ София — б. а.

„сарафистки“ чети. Позоваването на „независимостьта“ на Организацията и на принципа „Македония за македонцитѣ“ отъ страна на Сл. Ковачевъ е имало, навѣрно, за цель да премахне смущението и колебанията на нѣкои отъ групата.

*

За съжаление, отъ цѣлата тази игра на надлъгване, революционното дѣло не остана неуязвено. Сарафовитѣ преговори, чрезъ М. Герова въ Бѣлградъ и направо съ Св. Симичъ и С-ие, засилваха недовѣрието и неприязньта къмъ самия Сарафовъ и задълбочаваха разединението между революционнитѣ първенци.

Това бѣ една отъ придобивкитѣ на сръбската спекула съ автономната идея.

Предъ факта, че Сарафовъ преговаря на съвършено самостойна нога съ сърбитѣ, задграничното представителство изпрати въ Бѣлградъ свои пълномощници — първо бившия костурски ржководитель Мих. Николовъ, а после гевгелийския войвода Сава Михаиловъ — за да проследятъ на самото мѣсто действията на Матей Геровъ и да се освѣтлятъ върху действителнитѣ намѣрения на сърбитѣ, както и върху възможноститѣ за сътрудничество съ тѣхъ[1]). Задграничното представителство се интересуваше повече за дейността на известни идейни срѣди, които работѣха отдѣлно отъ комитета на ген. Атанацковичъ и въ искреността на които можеше повече да се вѣрва. Това бѣше автономистическиятъ кржжокъ при бѣлградската Велика школа, въ който влизаха главно македончета, групата около „Словенски Југ“, председателствувана отъ редактора на вестника Люба Йовановичъ, нѣкои отъ младитѣ радикали („Самосталцитѣ“, съ проф. д-ръ Йованъ Скерличъ на чело). Макаръ, обаче, и само осведомителна и агитационна, мисията на двамата организационни пратеници даде на комитетскитѣ и политическитѣ срѣди въ Бѣлградъ нови неопровержими доказателства за размѣра на раздоритѣ и разноезичието, които раздираха Организацията. А това бѣ отъ естество да насърдчи ржководството на пропагандата.

Трета и най-сжществена сръбска придобивка бѣ развращаващето влияние, което играта на разбирателство упражняваше въ низинитѣ. Подъ впечатлението, че горе се върши нѣкакво общо дѣло съ Бѣлградъ, данайскитѣ дарове на сърбитѣ добиваха видъ на „приятелска“ и „братска“ помощь въ очитѣ на нѣкои хора съ ограниченъ умъ и слабъ моралъ. За тѣзи хора сега бѣ по-лесно да приематъ тѣзи

[1]) Тукъ му е мѣстото да поправимъ едно погрѣшно твърдение, пропуснато въ томъ I по отношение на върховиститѣ. (Гл. „Въоржжение и срѣдства“, стр. 91). Отъ справкитѣ, които направихме, оказа се, че Върховниятъ комитетъ на ген. Цончевъ не е изпращалъ въ Бѣлградъ делегатъ, който да се обяснява съ сърбитѣ или да преговаря съ тѣхъ за пушки и за пари.

дарове, оправдавайки се предъ другаритѣ си и залъгвайки себе си, че не вършатъ престжпление къмъ Организацията и измѣна къмъ отечеството си. Веднажъ направили първата стжпка, за тѣхъ нѣмаше вече връщане. Съблазнени отъ несъществуванитѣ почести и материални блага, съ които сърбитѣ ги обсипваха и озлобени отъ презрението, което бившитѣ съратници имъ свидетелствуваха, тѣ стигаха до пълно падение.

До тукъ отговорностьта на преговарящитѣ съ Бѣлградъ революционни първенци може и трѣбва да бжде до нейде сподѣлена отъ всички българи въ Княжеството, които бѣха се увлѣкли — най-искрено и добронамѣрено, разбира се — отъ дѣлото на сръбско-българското сближение.

Върху тѣзи революционери, обаче, и специално върху Сарафова — тежи и единъ неизкупимъ грѣхъ — че сж оказали съдействие на въоржжената сръбска пропаганда да забие острието на ножа си въ самото сърдце на Западна Македония. Презъ лѣтото на 1904 г., единъ бившъ четникъ на Организацията, Глигоръ Соколовъ Лямевъ отъ с. Небрѣгово (прилепско), произведенъ въ войвода, организираше, съ срѣдствата на бѣлградския комитетъ, голѣма чета, главно отъ бивши четници, пребиваващи въ Сърбия или извикани отъ България. Въ четата влизаше и бившиятъ организационенъ войвода въ крушовско Иванъ Долгача отъ с. Долгаецъ (крушовско). Следъ минаването на сръбската граница, къмъ края на августъ, отъ четата, броеща надъ 60 души, се отдѣли една часть предназначена за скопско. Друга часть бѣ предназначена за кичевско, трета за охридско, а самъ Соколовъ съ 12 души трѣбваше да остане въ прилепско. Да се проникне, обаче, до велешко, да се мине Вардара и да се стигне въ прилепско, безъ помощьта на организационнитѣ канали, бѣ повече отъ рисковано. Направенитѣ до тогава опити не излѣзоха сполучливи. А една чета, съставена само отъ ренегати, съ войвода Тренко отъ с. Крапа, и опитала се, презъ пролѣтьта сжщата година, да се прехвърли въ Порѣче по другъ пжть — на юго-западъ отъ Скопие — свърши твърде печално: при с. Пуста-Брѣзница, скопско, тя бѣ издебната отъ порѣчката чета на Арсо Локвички и изцѣло избита съ изключение на трима, спасени съ бѣгство — между последнитѣ и войводата Тренко. Ето защо, сега бѣлградскиятъ комитетъ се постара да прехвърли вжтре нѣкоя и друга чета по сигуренъ пжть: съ съдействието на Сарафова и подъ организационенъ етикетъ. Подъ този именно етикетъ, мина четата на Глигора — толкова по-лесно, че бѣ съставена все отъ познати български четници. Представлявайки се навсѣкжде предъ населението, като организационенъ войвода и снабденъ съ надлежни писма за пропускъ, Глигоръ влѣзе въ връзка съ скопския войвода Боби Стойчевъ. Стойчевъ, получилъ своевременно нареждане отъ Сара-

фова, се постави въ услуга на Глигора, виждайки въ неговото лице човѣкъ на Организацията и то на Сарафовата фракция — щомъ Сарафовъ го препоржчва: поведе четата му къмъ велешко, прекара я презъ Вардара и дори я придружи отвждъ до Азотъ, кждето и се раздѣли съ него.

Довеждането на Глигора въ Азотъ бѣ едно престжпно лекомислие, последицитѣ на което се оказаха непоправимо гибелни.

Сарафовъ не надхитри сърбитѣ, а бѣ надхитренъ отъ тѣхъ.

ПО ДѢСНИЯ БРѢГЪ НА ВАРДАРА

Първиятъ въоржженъ пробивъ на пропагандата по дѣсния брѣгъ на Вардара е направенъ презъ пролѣтьта на 1904 г., съ появяването на Мицковата чета въ Порѣче. Четата бѣ организирана на самото мѣсто отъ сръбския комитетъ въ Битоля. Този комитетъ се основа наскоро следъ възстанието отъ хората на легалната пропаганда и на консулството[1]). Комитетътъ ангажира и въоржжи шесть млади сърбоманчета въ Порѣче и имъ изпрати за войвода Мицко. Помилванъ презъ 1901 г., Мицко прекара дълго време въ Битоля подъ полицейски надзоръ и на издръжка отъ консулството. За да се осигури откъмъ мѣстнитѣ български революционери, съ нѣкои отъ които бѣ ималъ въ затвора твърде остри спрѣчквания, Мицко бѣ измолилъ отъ Д. Груева, въ името на доброто имъ приятелство отъ затвора, нареждане до мѣстнитѣ ржководители на Вжтрешната организация да не му се отмъщава. Измъкването на Мицко отъ Битоля и прехвърлянето му въ Порѣче се устрои отъ самото консулство. Чиновникътъ Саватие Милошевичъ, придруженъ отъ консулския гавазинъ, замина единъ день по-рано за Прилепъ, носейки съ себе си четири гръцки пушки и една торба патрони — оржжие за Мицко и за придружаващитѣ го лица. Мицко се вмъкна тайно въ Прилепъ. Отъ тамъ — презъ селата Сѣкирци и Крапа — посрѣщанъ и прикриванъ отъ учители и други довѣрени хора на пропагандата — стигна въ с. Грѣщница, Порѣче, кждето го чакаха шесттѣ въоржжени сърбоманчета[2]).

Порѣчето бѣ избрано не само защото тамъ бѣха още запазени спомени за нѣкогашното върлуване на Мицко. Въ Порѣче, едно отъ най-беднитѣ и невежествени мѣстности на

[1]) Саватие Милошевичъ, бѣглецъ и съзаклятникъ до майския превратъ, чиновникъ въ консулството, а по-после четнишки войвода; вицеконсулътъ Паита Гавриловичъ; Йованъ Кирковичъ (съ псевдонимъ Чифа) инспекторъ на сръбскитѣ училища въ Битолския санджакъ; Алекс. Йовановичъ (съ псевдонимъ Коджа) учитель въ Битоля. Пръвъ председатель на комитета е Коджа.

[2]) Пжтуването на Мицко отъ Битоля до Порѣче е подробно описано отъ председателя на битолския комитетъ Коджа въ „Четнички споменъ — Войвода Мицко — Животъ и родъ", Скопие, 1930 (стр. 41—46).

Македония — сръбската пропаганда, започната още презъ 80-тѣ години на миналия вѣкъ, бѣше постигнала сравнително най-голѣми резултати. Отъ друга страна, Порѣче, въ стратегическо отношение, съперничи съ Азотъ. Това е една мжчно достжпна область, по срѣдното течение на р. Треска, заключена между планинитѣ Караджица и Даутица откъмъ изтокъ, Суха Гора и Песякъ откъмъ западъ и граничеща съ скопско откъмъ северъ — прекрасна база за нашествия въ прилепско, кичевско и крушовско.

Понеже Мицко се яви съ чета тайно отъ Революционната организация и заработи веднага като сръбски пропагандаторъ, поискаха се отъ Св. Симичъ и отъ комитета въ Бѣлградъ обяснения. Както вече знаемъ, бѣлградскиятъ комитетъ тъкмо по това време води съ Сарафова преговори за задружна дейность. Смѣтайки, че още не е назрѣлъ моментътъ да свали маската си и за да предотврати единъ преждевременен разривъ, комитетското ржководство, се опита да изглади недоразумението. За тази цель то изпрати въ Порѣче автономиста Георги Герджиковичъ, офицеръ отъ сръбската армия, родомъ отъ гевгелийско и участвувалъ въ възстанието съ българскитѣ чети. Герджиковичъ пристигна като легаленъ въ Битоля, влѣзе въ връзка съ мѣстнитѣ организационни водители, снабди се съ препоржчително писмо и отъ сръбското консулство и се запжти къмъ Порѣче да се срещне съ Мицко. На срещата присжтствува и битолскиятъ околийски войвода, отъ страна на Организацията. Герджиковичъ заяви на Мицко, че по нареждане отъ Бѣлградъ той трѣбва да се подчини на Организацията, или пъкъ да разпустне четата си. Мицко се показа примирителенъ, изяви подчинение на Организацията, и Герджиковичъ, смѣтайки мисията си за изпълнена, се върна обратно. Подъ предлогъ, че има да уреди нѣкои свои частни работи въ родното си село Латово, Мицко се раздѣли и съ Сугарева. Между това, подстрекаванъ отъ консулството къмъ неподчинение и снабдяванъ непрекжснато отъ тамъ съ оржжие и хора, Мицко увеличи четата си на 30 души и наскоро следъ раздѣлата си съ Сугарева, устрои на последния засада, отъ която, обаче, българскиятъ войвода излѣзе невредимъ.

Знаейки, че ще се поиска смѣтка за дѣлата му, Мицко взима своитѣ мѣрки, решенъ да си послужи съ всички срѣдства. Очакванията му не го излъгаха. Убеденъ, че за разправията съ ренегата непокорникъ е необходимо присжтствието на по-внушителна четнишка сила въ Порѣче, Сугаревъ поиска Гюрчина и Ацева, които, предупредени за всѣки случай, чакаха съ четитѣ си въ крушовско. На 4 октомврий тритѣ чети слѣзоха въ с. Слатино. Неочаквано за тѣхъ, сжщата нощь се яви въ Слатино и Д. Груевъ съ група милиционери отъ д.-хисарско. Осведомяванъ отъ хората си за

движението на българскитѣ чети, Мицко съобщи на властьта за тѣхното пристигане въ Слатино; самъ той сѫщо се приближи съ четата къмъ сѫщото село, за да следи резултата на своя доносъ. Сутриньта селото бѣ блокирано отъ войска дошла отъ Кичево, Крушово и отъ с. Бродъ. Две четнишки застави, излѣзли за да заематъ наблюдателнитѣ си постове, бѣха посрещнати съ залпове и се започна сражение. Слатино е съставено отъ нѣколко махали, раздѣлени една отъ друга съ дълбоки долища. Четитѣ се отправиха по разни посоки къмъ височинитѣ и, благодарение на пресѣчената мѣстность, успѣха да се измъкнатъ отъ турския обрѫчъ. Само Гюрчинъ, който бѣ въ централната махала, когато се изкачи на баира при селската църква, се видѣ заобиколенъ отъ всѣкѫде, и загина, заедно съ нѣколцина другари, въ завързалото се ожесточено сражение.

Късно вечерьта четницитѣ се събраха около Сугарева и Ацева. Сѫдбата на Гюрчина бѣше имъ известна. Отъ провѣрката се оказа, че липсватъ още Д. Груевъ и четникътъ Божинъ отъ с. Кусоврасти (дебърско). Потърсени изъ околностьта, тѣ не бѣха намѣрени. На третия день тѣ получиха въ с. Чрешново едно писмо, въ което Груевъ имъ съобщаваше, че се намира въ безопасно мѣсто за да лѣкува раната си. Почеркътъ, обаче, не бѣше на Даме. Тръгнаха тогава къмъ Слатино и по пѫтя намѣриха Божина, който имъ разправи за случилото се.

Раненъ въ сражението, Груевъ се откѫсналъ отъ другаритѣ и останалъ само съ Божина. Като се отдалечили доста отъ полесражението, тѣ се отбили въ една гѫста дѫбова горичка. Тамъ Груевъ се съблѣкълъ и видѣлъ че куршумътъ го ударилъ въ седалището, но безъ, за щастие, да закачи костьта. Промили и превързали раната (Груевъ носеше винаги лѣкарства въ чантата си) и останали тамъ до вечерьта. Презъ нощьта се върнали въ селото и се настанили въ сѫщата квартира. Научилъ отъ селянитѣ, че Мицко билъ нѣкѫде наблизу, Груевъ настоялъ да го повикатъ на среща. Напраздно Божинъ и домакинътъ Христо го молили да не прави това и да не се излага на такъвъ рискъ. Разчитайки на приятелството си съ Мицко и най-главно, на услугата, която отсетне му бѣ направилъ въ Битоля, Груевъ не обърналъ внимание на предупрежденията на другаря си и на други нѣкои селяни. Мицко се явилъ съ четата си на другия день, влѣзълъ въ квартирата на Груева, цѣлунали се и останалъ при него на разговоръ. На другия день ги отвелъ съ себе си. „Щомъ тръгнахме съ Мицко, — разказва по-нататъкъ Божинъ, — на другия день той заповѣда на четницитѣ да ми вематъ пушката, на третия день — револвера, защото имъ трѣбвали. Нѣмайки вѣра въ Мицко, Даме ми

каза да избѣгамъ и да се срещна съ васъ. Благодарение на леката охрана азъ избѣгахъ“ [1]).

Билъ ли е Груевъ, толкова наивенъ за да вѣрва безрезервно въ кавалерството на сръбския агентъ? Или, допущайки, че Мицко непремѣнно ще узнае за пребиванието му въ Слатино, е смѣтналъ, че е по-тактично самъ да му се обади, като приятель, вмѣсто да бѫде отпосле, откритъ отъ него и заловенъ като неприятель? Тъй или инакъ, първиятъ човѣкъ на организацията въ Битолския окржгъ попадна въ сръбски ржце!

За да предадатъ и героиченъ блѣсъкъ на своя неочакванъ триумфъ, сърбитѣ съчиниха около това пленяване една история, която и до день днешенъ поддържатъ: Мицко разбилъ и пленилъ Груева въ сражение и не само му пощадилъ живота, но и великодушно го освободилъ [2]). Истината е, че между Мицко и българскитѣ чети не е имало никакво сражение — нито престрелка дори, а пленяването му е станало, подиръ сражението съ турцитѣ, вжтре въ селото. За насъ не би било никакъ стѣснително да приемемъ първия отъ двата, толкова различаващи се единъ отъ другъ, разкази на автора, понеже смѣтаме за не особено славенъ подвига, който се приписва на Мицко — дочакалъ българскитѣ чети,

---

[1]) Ст. Аврамовъ, стр. 51. Като четникъ на Сугарева, Аврамовъ е участникъ въ описанитѣ събития. По сжщия начинъ предава пленяването на Груева и свещ. Тома Николовъ по разказа на самия Божинъ. (Записки на свещ. Тома още не сж издадени). Божинъ е убитъ отъ сърбитѣ презъ 1903 г.

[2]) Въ Енциклопедията на Ст. Станоевичъ (кн, II, стр. 472) за никакво сражение между българскитѣ чети и войската не се споменава: „Въ едно отъ сблъсканията, които е ималъ съ българитѣ, Мицко плени прочутия български войвода Дамянъ Груевъ, но му подари живота и го освободи, подъ условие, че нѣма вече да напада сърбитѣ“. Въ обширното описание на сръбската четнишка акция, написано отъ Ал. Ивановичъ и помѣстено въ „Споменица двадесетпетгодишнине ослободженя Јужне Србије“ (стр. 284—285) говори се и за сражение на българскитѣ чети и съ войската и съ четата на Мицко: „Тръгналъ подиръ Мицко, Груевъ, презъ първитѣ дни на октомврий, се натъкна при Мавнатецъ на засадата на едно отдѣление турска войска. Борбата съ турцитѣ се продължи доста, но безъ въодушевление и отъ едната и отъ другата страна (? б. а.) Следъ успѣшната борба съ войската българскитѣ четници, при добро разположение стигнаха на единъ станъ, около който бѣше наредилъ четата си. Безъ да разгледатъ наоколо, българитѣ се разхвърлиха и започнаха да ядатъ. Тогава като изъ ведро небо се изсипа върху тѣхъ единъ залпъ. Всрѣдъ българскитѣ комити настана суматоха, която при втория и третия залпъ се обърна въ паника. Ония, които не паднаха мъртви и ранени, удариха го на бѣгство. Поражението имъ бѣ така пълно, че оставиха раненъ на бойното поле и своя най-вишъ началникъ. Съвсемъ наочаквано, Дамянъ Груевъ стана пленникъ на първата наша чета. Излѣкуванъ отъ раната си, Груевъ остана у насъ въ робство до Великдена на 1905 г. По решение на битолското ржководно тѣло, гой бѣ отведенъ въ Скопие и предаденъ на д-ръ Николовъ, първенецъ на тамошната българска организация“.

Въ цитираната вече биография на Мицко (стр. 49—50) сжщиятъ авторъ, Ал. Йовановичъ (Коджа), за да възвеличи още повече героизма на Мицковата чета, не споменава ни за сръбска ни за турска „засада“ и за борба съ турцитѣ, а за открито сражение между двѣтѣ чети: „Най-после на 4 октомврий, старъ стилъ, българскитѣ чети се раздвижиха и минаха въ настжпление по посока къмъ Порѣче. Мицко ги дочака на позицията Мавнатецъ, между селата Крапа и Маргари, вънъ отъ Порѣче. Започна се отчаяна борба на животъ или смъртъ и се води съ най-голѣмо ожесточение и отъ двѣтѣ страни. Устремътъ на нашитѣ четници бѣ тъй силенъ, че българитѣ не можаха да издържатъ и се впустиха въ паническо бѣгство, като оставиха на бойното поле не само убититѣ и ранени четници и войводи, но и леко ранения свой най-вишъ началникъ Дамянъ Груевъ, когото, твърде понятно, Мицко съ най-голѣмо задоволство плени и поведе триумфално съ себе си“.

Авторътъ споменава за пленяването и избѣгването на Божина, но — колко скромно отъ негова страна: — не споменава нищо за раненитѣ и убити четници и войводи, оставени на „полесражението“.

когато тѣ, подиръ сражението съ войската, се разхвърлили безгрижно и седнали да ядатъ, и ги пръсналъ съ нѣколко залпа, дадени ненадейно, „като изъ ведро небо". (Прибави ли се пъкъ и доносътъ на сърбоманския войвода до турцитѣ, подвигътъ му добива съвършено друга слава). Освенъ това, Мицковци и Глигоровци въ тази часть на Македония, както и Котевци и Вангеловци на югъ, сж плъть и кръвь отъ мѣстния български народъ и той е, който носи както срама за тѣхното падение, така и честьта на тѣхното юначество. Нашъ дългъ е, прочее, да излагаме фактитѣ каквито сж.

Пленството на Груева не трая до Великдень на 1905 г. (т. е. шесть месеца и повече), както твърди биографътъ на Мицко. Веднага щомъ се узна станалото въ с. Слатино, направиха се предъ сръбския консулъ въ Битоля и предъ дипломатическия агентъ Св. Симичъ въ София постжпки, въ смисълъ, че ако пленникътъ не бжде незабавно и безусловно върнатъ живъ и здравъ, Организацията ще прибѣгне къмъ жестоки репресалии. Въпросътъ бѣ отнесенъ въ Бѣлградъ, кждето и се разреши. По нареждане на сръбското правителство Груевъ бѣ отведенъ въ Скопие и предаденъ на тамошното организационно ржководство. Отъ Скопие той се отправи по каналъ къмъ София. Пленството му трая около единъ месецъ.

Последицитѣ на тази история бѣха твърде печални за Организацията. Подробноститѣ по Груевото пленяване не можаха да се знаятъ, освенъ отъ ограниченъ кржгъ хора. За широката публика, българска и чужда, важеше единствено фактътъ, че първиятъ апостолъ и организаторъ на македонската революция е плененъ отъ нѣкакъвъ, неизвестенъ до тогава, сръбски войвода. И този фактъ се подаваше на най-отрицателни тълкувания и заключения за Организацията.

Най-болезнено бѣ изживяно съобщението въ вжтрешността. Свещеникъ Тома Николовъ, ржководитель на кичевско по това време, пише въ своитѣ записки: „Падането на Дамета въ Мицкови ржце бѣше единъ голѣмъ нравственъ ударъ за Организацията. Най-много го почуствувахъ азъ въ Кичево, когато ренегатътъ сръбски свещеникъ Мисаилъ (синъ на свещ. попъ Димитъръ, който, като добъръ българинъ, се е борилъ по църковния въпросъ съ гръцкия владика Антимъ) ухиленъ до уши и надменно се разхождаше по чаршията въ Кичево и се хвалѣше нагоре-надоле предъ гражданитѣ, че Даме се намиралъ раненъ въ тѣхни ржце и той изпратилъ медикаменти отъ Кичево за неговото лѣкуване. Настжпи временно униние, но не и отчаяние въ Кичево. Азъ, обаче, се движехъ съ дигната глава изъ чаршията, безъ да се отчая и когато бѣхъ запитванъ отъ гражданитѣ и отъ селянитѣ за случката съ Дамета, отговоръть ми бѣше: „Ако е Даме заловенъ, но неговото дѣло е живо и нѣма да умре".

Унинието, за което говори свещ. Тома, не трая дълго. Освобождението на Груева поуспокои хората. Па и времената бѣха тогава така бурни, че и най-голѣмитѣ нещастия се изживѣваха сравнително бързо. Отъ друга страна, случаятъ съ Груева стрестна донегде — само донегде, уви — революционнитѣ върхове и ги застави да отдѣлятъ малко по-сериозно внимание на опасностьта отъ чуждитѣ въоржжени пропаганди.

По-трайни и по-тежки бѣха за Организацията вънншнитѣ последици отъ пленяването на Груева. Въ чужбина се създаде впечатлението, че въ Македония има и сръбско четничество и то доста силно, щомъ може да постига такива крупни успѣхи. Вжтре въ кралството престижътъ на сръбската въоржжена пропаганда се повиши. Неочакваниятъ успѣхъ на Мицковата чета тури край на колебанията у бѣлградскитѣ правителствени срѣди, вдъхна на сръбското гражданство вѣра въ силитѣ на македонското „сръбство“ и даде на македонския комитетъ въ Бѣлградъ куражъ да поведе една напълно самостойна и по-енергична четнишка дейность. Още въ началото на 1905 година множество сръбски чети минаватъ турската граница и по дветѣ страни на Вардара се разгаря жестока кръвопролитна борба между българи и сърби[1]).

*

Дейностьта на Глигори Соколовъ оттатъкъ Вардара започна при необикновено благоприятни за него и за пропагандата условия. Въ града Велесъ, който още преди възстанието е арена на фракционни борби, сега дѣлятъ мегданъ „централисти“, „сарафисти“ и „гемиджии“. Въ околи-

[1]) Съ пленяването на Груева Мицко спечели голѣма популярность, но не можа да се порадва дълго на щастието си. До такава степень той се самозабрави, че сръбското правителство намѣри неговото стоене въ вжтрешностьта пакостно за интереситѣ на пропагандата и го интернира въ Крагуевацъ, кждето бѣ държанъ подъ политически надзоръ до обявяването на хуриета. Мицковиятъ биографъ Коджа говори твърде снизходително, по-скоро загатва само, за причинитѣ, които сж наложили неговото отстраняване отъ вжтрешностьта: „Следъ победата си надъ българската Организация и следъ пленяването на Дамянъ Груевъ, Мицко се малко промѣни, : взе да се опива малко отъ славата си и стана въ личнитѣ си обноски извънредно чувствителенъ и строгъ, понѣкога дори и спрямо най-добритѣ си приятели. Изворътъ на другитѣ му слабости лежи въ неговото тежко и тжжно затворническо минало“. (Стр. 53).

Отъ преписката между Великото везирство и Хилми паши („Костурско въ македонската революция“, стр. 68 — 69) узнаваме, че презъ 1906 г. Мицко, макаръ и интерниранъ, е успѣлъ да влѣзе тайно въ връзка съ турската легация въ Бѣлградъ и да предложи услугитѣ си на турцитѣ срещу амнистия. Съ писмо отъ 23 ноември 1906 Великото везирство препрати легационния докладъ на главния инспекторъ и му поиска мнението по въпроса. Въ отговора си Хилми паша намира, че Мицко не би могълъ да бжде особено полезенъ и, между друго казва: „Ние не можемъ да назначимъ това лице на служба въ полицията. Това противоречи на постановленията на реформитѣ, па и ще имаме голѣми оплаквания отъ страна на българското правителство, като оставимъ настрана възраженията на чуждестраннитѣ офицери. Би могло отъ тайнитѣ фондове да му опредѣлимъ 500—600 гроша заплата и да бжде използуванъ отъ войсковитѣ отдѣленя, но и за това българитѣ и чужденцитѣ биха протестирали и поставили въ недоумение Високата порта“.

Високата порта уважи съображенията на гл. инспекторъ, поради което прославенията сръбски войвода и националенъ герой не бѣ приетъ отъ турцитѣ нито за полицай, нито за потераджия.

ята пъкъ двама войводи, „централистътъ“ Стефанъ Димитровъ[1]) и „сарафистътъ“ Ив. Наумовъ Алябака, се борятъ кой да бжде околийски войвода. Ст. Димитровъ бѣ изпратенъ презъ пролѣтьта на мѣстото на Николай Дечевъ, (загиналъ, заедно съ студентитѣ Юлий Розенталъ, Ал. Соколовъ и съ други тридесетина четници въ нещастното сражение при с. Луково, кратовско, (септемврий 1903). Началникъ просвѣтенъ и фанатиченъ защитникъ на независимостьта на Вжтр. организация, Ст. Димитровъ заработи съ енергия и ентусиазъмъ, но не за дълго.

Наскоро въ велешко пристига съ чета, изпратена отъ Б. Сарафовъ, Ив. Наумовъ Алябака, познатиятъ ни герой при превземането и отбраната на гр. Крушово миналата година. Алябака, който е родомъ отъ с. Ораовецъ, велешко, желае непремѣнно да остане войвода въ родната си околия, толкова повече, че сарафиститѣ и „гемиджиитѣ“ отъ града подкрепятъ домогванията му. Ст. Димитровъ не иска и да чуе за подобно нѣщо и дветѣ чети започватъ да се дебнатъ една друга. Двамата войводи се съгласяватъ най-после да отидатъ въ града, кждето при посрѣдството на тамошнитѣ, първенци и на двамата, минаващи по това време презъ велешко, костурски войводи, Атанасъ Кършаковъ и Кузинчевъ, да се изгладятъ споветѣ имъ. Между това, четницитѣ на Алябака, пжтувайки между селата Крайници и Скаченци, се срѣщатъ съ турска потера и се завързва сражение, въ което петима чѣтници падатъ ранени и нѣколко войника убити. Дветѣ чети наново се срѣщатъ въ с. Ораовецъ — тукъ вече въ присжтствието и на костурския началникъ Пандо Кляшевъ — и Алябака се съгласява да остане помощникъ на Стефанъ Димитровъ, като му се даде за районъ Азотъ. Въ нова една среща въ с. Попадия споразумението е вече постигнато, но въ момента, когато двамата войводи си подаватъ ржка, идва отъ града съобщение, че сарафисти сж стреляли противъ ржководителя на „централиститѣ“ въ Велесъ Ризо Ризовъ. Разгнѣвенъ отъ това известие, Димитровъ се отказва отъ всѣко споразумение и заявява на Алябака, че нѣма по никой начинъ да го остави да действува въ велешко. Започва се наново междуособна борба за влияние, докато къмъ края на 1904 г. Алябака, подчинявайки се на едно решение, взето отъ околийския конгресъ, който се състоя въ с. Крива Круша, напустна велешко.

Ако помирението между Димитрова и Алябака не бѣше осуетено, Азотъ, този стратегически ключъ на дветѣ околии, велешка и прилепска, можеше още да бжде спасенъ. Аля-

[1]) Ст. Димитровъ е роденъ въ с. Зелениче, леринско. Следвалъ е математика въ Софийския университетъ, но напустна учението си за да се отдаде на революционна дейность като учитель въ кукушко (1900). Арестуванъ и заточенъ въ Подрумъкале, той бѣ амнистиранъ презъ 1903 г. и школува известно време въ четата на Апостолъ Петковъ въ ениджевардарско.

бака бѣ най-призваниятъ да се бори на смърть и на животъ съ Глигора [1]). При задоволена амбиция, този човѣкъ, стремителенъ като хала и храбъръ до безумие, можеше, съсрѣдоточилъ всичкитѣ си усилия въ Азотъ, да направи отъ тази планинска котловина крепость, непристжпна за Глигоровци и опорна база за действие противъ пристжпитѣ на пропагандата отъ къмъ велешко и Порѣчето, осигурявайки по този начинъ съобщението между Велесъ и Прилепъ и безопасностьта на мариовско, къмъ кждето въ началото на 1905 г. се насочваха вече андартскитѣ чети откъмъ югъ [2]). Но не би. Дори и прекратяването на междуособицата не бѣ за дълго. Единъ месецъ по-късно, Алябака се яви наново въ велешко — тоя пжть добре надъханъ отъ софийскитѣ си наставници — решенъ на всѣка цена да остане въ Азотъ [3]). Още съ пристигането на Алябака въ родното му село Ораовецъ, явява се и Димитровъ и между дветѣ чети се размѣнятъ изстрели. Алябака почва да гони най-преданнитѣ хора на организацията като „централисти", Димитровъ пъкъ преследва и наказва хората на Алябака като „сарафисти". Презъ първитѣ дни на януарий 1905 год., Димитровъ, изпълнявайки нареждането на началството си, атакува четата на Алябака въ с. Папрадище, Азотъ. Алябака се показа благоразуменъ — не прие братоубийсвеното сражение и се оттегли временно въ Порѣче.

Нека сега проследимъ действията на Глигора. Научилъ, че Б. Стойчевъ и Глигоръ сж минали Вардара, Ст. Димитровъ тръгва по диритѣ имъ. Глигоръ, обаче, успѣва да влѣзе въ с. Богомила и да обиколи набързо и други села, кждето сжщо имаше сърбомански гнѣзда. Той се ориентира по общото положение въ велешко и частно въ Азотъ — предоволенъ, разбира се, отъ взаимната гонитба между Димитрова и Алябака — и бърза да се прехвърли въ прилепско.

---

[1]) Ето какъ описва Алябака неговиятъ сподвижникъ Ст. Аврамовъ: „Алябака бѣ високъ, широкоплещъ и здравенякъ, съ мургаво лице и черна коса, които го отличаваха на мавъръ, поради което получи прѣкора „Алябакъ". Неговиятъ орловъ погледъ, воинственъ духъ, походка, смѣлость, себеотрицание и вѣра въ дѣлото го издигнаха предъ очитѣ на другари и противници. Въ време на сраженията, и съ турци и съ сърби, той налиташе като разяренъ лъвъ, увличайки следъ себе си четницитѣ. Въ велешко, прилепско и Порѣчието той бѣ единственията войвода, който бѣ вселилъ страхъ въ редоветѣ на сръбската пропаганда, агентитѣ на която го третираха за непобедимъ и неуязвимъ" („Революционни борби въ Азотъ, (велешко) и Порѣчието" отъ Стефанъ Аврамовъ. — Материали за историята на макед. освоб. движение, книга X. Издание на македонския научен институтъ, София 1929 — стр. 40).

[2]) Изъ пжтя Алябака и Боби Стойчевъ имаха при с. Павлишенци, кумановско, едно жестоко сражение, въ което загинаха двадесетина момчета. Въ велешко Алябака пристигна съ 17 души.

[3]) Въ цитираната по-горе книга на Стефанъ Аврамовъ читательтъ ще намѣри живо и увлѣкателно описание на тази мѣстность съ нейната природа (непристжпни върхове, буйни гори и дълбоки пещери), съ нейнитѣ старинни предания, като нѣкогашно огнище на богомилството и съ нейнитѣ хайдути въ по-ново време. Никой не е предалъ съ такава патриотическа мжка кървавитѣ борби, които години наредъ сж се водили противъ въоржената сръбска пропаганда въ Азотъ и въ Порѣчето и въ които авторътъ, като младъ четникъ, участвува. Патриотизмътъ, обаче, не му попрѣчи да бжде обективенъ въ предаването на събитията и на участвуващитѣ въ тѣхъ борци отъ двата лагера.

Още съ пристигането си въ Богомила той влѣзе въ преписка съ ржководното тѣло въ Прилепъ — съобщи му че идва като организационенъ войвода и моли да му се опредѣли районъ. Вънъ отъ роднинскитѣ и приятелски връзки въ родното си село Небрѣгово, Глигоръ — четникъ презъ 1900—1901 г. на прилепския войвода Мирче Ацевъ — има познанства и по други села, познава отлично района и попървитѣ комитетски хора по селата. Освенъ това, като нѣкогашенъ върховистъ, той се радва на симпатиитѣ на върховистката група въ Прилепъ — градъ, който съ своитѣ фракционни борби съперничи на Велесъ.

Отъ Прилепъ предписватъ на околийския войвода Петъръ Ацевъ да се срещне съ Глигора и да узнае намѣренията му. Срещата се състоява недалеко отъ с. Небрѣгово. Глигоръ се държи напълно коректно — легитимира се съ препоржки и писма като организационенъ войвода и увѣрява Ацева, че се е отърсилъ вече отъ всѣко партизанство и желае да работи въ родния си край подъ знамето на Вжтрешната организация. Ацевъ му се довѣрява. Наопаки, Ацевитѣ другари Трайко Краля, Кръсте Гермовъ Шакиръ и Гьоре Ленищанецътъ — все стари мѣстни деятели, не сподѣлятъ довѣрчивостьта на началника си и му предлагатъ да се обезоржжи и очисти Глигоръ — нѣщо много лесно още. Особено е настойчивъ Гьоре Ленищанецътъ — ветеранъ на организацията, който познава безграничното славолюбие, лукавството и ловкостьта на Глигора и добре помни, какви мизерии е правилъ небрѣжанецътъ преди години въ прилепско, интригувайки и бунтувайки другаритѣ си противъ войводата имъ. Твърде скрупулозниятъ началникъ, обаче, отхвърля тѣзи предложения не само защото се е убедилъ въ лоялностьта на Глигора, но и за да не бжде подозрѣнъ отъ противницитѣ си въ града, че посѣга върху Глигора поради неговата предишна принадлежность къмъ върховиститѣ. Той отива още по-далеко въ другарската си коректность — обикаля съ Глигора нѣкои села и го препоржчва навсѣкжде като човѣкъ на организацията, безъ, обаче, да престава да го следи. Пере Тошевъ, старъ познайникъ на Глигора, сжщо се срѣща съ него и остава съ впечатление, че Глигоръ се домогва само до войводско голѣмство, но не е агентъ на сръбската пропаганда.

Скоро, обаче, нѣкои действия на неканения гостъ хвърлятъ въ съмнение градското началство. Глигоръ прави въ града прескжпи поржчки за четата си не чрезъ мѣстнитѣ ржководители, а чрезъ Пере Грънчара, сърбоманинъ и всеобщо презиранъ турски шпионинъ, осжденъ отъ организацията на смърть. Въ нѣкои села той вика на интимни срещи сърбоманитѣ, избѣгва систематично Ацева и завързва тайна преписка съ приятелитѣ си отъ върховистката група въ

БАН - ИСТОРИЧЕСКА БИБЛИОТЕКА

града. Въ една нова среща въ с. Маргари става първот
спрѣчкване. Ацевъ, дигналъ вече окончателно довѣрието с
отъ Глигора, изброява му всички негови подозрителни дей
ствия и нарушения на реда. Иска сѫщевременно да му с
предаде провинения четникъ Стефанъ Келеша, който е из
бѣгалъ при Глигора, като му напомни устава, който забра
нява на войводитѣ да прибиратъ четници, избѣгали от
друга организационна чета. Глигоръ, обаче, който е и опре
дѣлилъ Маргари за срещата, е дошелъ по-рано въ селот
и е взелъ предварително такива стратегически мѣрки, коит
му внушаватъ повече куражъ. Той не само отказва да пре
даде търсения четникъ, но въ отговоръ на отправенитѣ м
подозрения, че е сръбски агентъ, отговаря дръзко и с
оскърбителни изрази за Ацева: „Не те признавамъ за око
лийски войвода . . . по-юнакъ съмъ отъ тебе . . . не съм
сърбоманинъ, но щомъ се заяждате, ще ме принудите д
стана такъвъ". Очевидно, Глигоръ разчита на благосклон
ността на върховистката група отъ града, за да злопостави
нейния противникъ — Ацева. Но, докато другарьтъ му Дъл
гачътъ заявява, въ време на прекеранията, че е сърбоманинъ
Глигоръ още се старае да не се издаде открито за такъвъ
На тази среща присѫтствува и водачътъ на прилепската
върховистка група—учительтъ Йорданъ Тренковъ, приятел
на Глигора въ миналото. Възмутенъ отъ провокаторския
езикъ на Глигора, Гьоре Ленищанецътъ скочи и насочи
пушката срещу него, но Ацевъ го задържа: за Ацева е
вече ясно, че му е устроена примка и мисли какъ да изведе
четата си отъ Маргари. За това той не допустна, въпрѣки
предизвикателствата на Дългача и на Глигора, да се стигне
до саморазправа при една толкова неблагоприятна за него
и за четницитѣ му обстановка. Самитѣ ренегати сѫщо не
посмѣха да пристѫпятъ къмъ изпълнение на своя планъ и
Ацевата чета, съ зарѣзани пушки въ ржце, излѣзе безин
цидентно отъ селото. Разправията въ Маргари убеди окон
чателно Ацева, че Глигоръ е врагъ, който трѣбва да бѫде
преследванъ до унищожение и въ тази смисълъ той до
кладва въ града, кѫдето отиде за лично обяснение съ ръ
ководителитѣ.

Докато едни отъ прилепскитѣ първенци удостояваха
Глигора съ довѣрието и съчувствията си, а други се мѫчеха
да разрешатъ за себе си въпроса да ли той е сръбски агентъ
или не, ренегатътъ използува стоенето си въ прилепско, за
да влѣзе въ разбирателство съ многото сърбомански гнѣзда
въ Порѣчето, кѫдето Мицко действуваше вече открито като
сръбски войвода. Самиятъ изборъ на Маргари за срещата
съ Ацева не бѣше случайно. Маргари е съседно съ Крапа
а Крапа, кѫдето сърбоманството бѣ пустнало доста дълбоки
корени, е стратегически ключъ между прилепско и Порѣче

Ако разправията въ Маргари бѣше се свършила съ въоржжена разправа, Глигоръ можеше да се прехвърли въ Крапа, а отъ тамъ въ Порѣче.

При стжпването си въ Порѣчето Глигоръ се натъкна на едно неочаквано премеждие, отъ което можа да се спаси само благодарение на своята съобразителность и хитрость — две качества, които у тоя ренегатъ се съчетаваха съ смѣлостьта. Непосрѣдствено следъ срещата въ Маргари, Глигоръ бѣ повиканъ спѣшно въ Крапа. Въ Крапа бѣ пристигналъ съ четата си Арсо Йовевъ Локвички. Мѣстнитѣ сърбомани смѣтнаха, че е дошло време да се унищожи тоя коравъ българинъ и стълбъ на Организацията въ Порѣчкия край. И повикаха Глигора. Арсо, обаче, подуши, че се крои нѣщо противъ него, напустна селото и постави засада на пжтя откъмъ Маргари. Неподозирайки нищо, Глигоръ попадна въ засадата, но разбралъ, че има работа съ Арсо, предпочете хитростьта, вмѣсто отчаяната съпротива. Ренегатътъ сложи оржжието си и се обърна къмъ Арсо съ следнитѣ думи:

— Защо, Арсо, ми туряте пусия, нали сме братя? До сега бѣхме съ околийския войвода Ацевъ, преди малко се раздѣлихме съ него братски и той ме изпрати при васъ да ви съобща, че иска да се срещнете...

Коварнитѣ му увѣрения хванаха мѣсто. Арсо, който не знаеше нищо за разправията въ Маргари, се смути и даде пжть на ренегата. Още веднажъ Глигоръ се спаси. Неговото преследване изъ Порѣчето бѣше вече твърде мжчна работа. Па и никой не помисли за подобна акция, понеже Глигоръ скоро се върна пакъ въ прилепско, продължавайки да се представлява предъ българитѣ за скаранъ лично съ Ацева, но не и съ Организацията.

Между това стана пленяването на Груева. Всички сж като гръмнати. Пере Тошевъ е между най-покрусенитѣ. Той забравя въ мигъ всичкитѣ си идейни и лични разпри съ Даме и уплашенъ въ всевъзможни кроежи, избира най-фантастичния: да спаси скжпия животъ на голѣмия революционеръ, като си послужи съ Глигора. Благороденъ мечтатель, какъвто бѣ, той смѣташе хората по-добри, отколкото сж. Ето случай, за да прояви Глигоръ приятелството и признателността си! — помисли Пере и тръгна да търси небрѣжанеца. Въ с. Поменово, Азотъ, той намѣри Ацева и Алябака.

„Коситѣ ни настръхнаха, когато чухме това, — пише Ацевъ — и му отговорихме:

— Даме съ постжпката си ни свърза ржцетѣ и не можемъ свободно да действуваме. Сега пъкъ ти ще компрометирашъ окончателно всѣка наша инициатива. Нѣма да те оставимъ да идешъ на вълка въ устата".

Въ заведения споръ Пере заяви, че имъ забранява да се грижатъ за живота му. Крайно възбуденъ, той изказа

такова довѣрие къмъ ренегатитѣ, че другаритѣ му се по
чувствуваха оскърбени. „Тръгнало морето да се дави въ
рѣка,— намѣси се Алябака, приключвайки мжчителния споръ,—
дай му куриери, пъкъ да върви дето ще“.

На раздѣла Ацевъ обърна вниманието на непреклонния
Пере върху следния фактъ:

— Въ четата на Глигора е Ив. Долгачътъ. Той е оста
вилъ въ с. Кошино една семейна задруга отъ 50 човѣка
Сжщото е съ Глигора въ Небрѣгово. Въ тежъкъ моментъ
заплаши ги съ това обстоятелство и имъ заяви, че твоята
глава е осигурена съ цената на тѣхнитѣ близки.

„Пере съ особена усмивка прие този ми предупреди
теленъ съветъ, увѣрявайки ме, че не ще стане нужда отъ него

„Повторихъ на всѣки случай да има това предвидъ
когато се увѣри, че се намира въ опасна срѣда на подли
ренегати“,— пише Ацевъ.

Тръгналъ съ Глигоровци да... спасява Груева, Пере
скоро разбра въ каква пасмина бѣ попадналъ и се разка
горчиво за увлѣчението си. Една нощь — последната му нощь
прекарана всрѣдъ ренегатитѣ въ гората надъ с. Чрешново —
той, приструвайки се на заспалъ, успѣлъ да долови отъ
шепненията на Глигоровитѣ момчета, че тѣ разпредѣлятъ
вече помежду си оржжието и вещитѣ му: единъ карабината
другъ револвера, трети раница... часовника, дрехитѣ, обу
щата му. Пере станалъ, извикалъ Глигора и Долгача и имъ
поискалъ куриеръ, за да си замине. Двамата ренегати на
стояли да остане още нѣкой день, докато се срещнатъ съ
Мицко и се осведомятъ за сждбата на Даме. Тогава Пере
имъ далъ да разбератъ, че се досѣща съ каква цель искатъ
да го завлѣкатъ въ вжтрешностьта на Порѣчето и си послу
жилъ съ съвета на Ацева:

— Правете каквото щете съ мене, но знайте, че съ
моето убийство вие ще погубите семействата и роднинитѣ си.

Предупреждението хванало мѣсто. Ренегатитѣ се стре
стнали, особено Долгачътъ. Тѣ се посъветвали на страни и
освободили доброволния си пленникъ.

Ацевъ и Алябака изслушаха разказа на Пере безъ да
му направятъ и най-малкия намекъ за тежкото положение,
въ което бѣше поставилъ и Организацията и себе си.

„Сега вече Пере говорѣше за мѣркитѣ, които трѣбва
да се вематъ, за да се спаси Организацията отъ тѣзи опасни
хора“, — пише Ацевъ[1]).

---

[1]) Записките на П. Ацевъ, които имахъ на ржка, още не сж обнародвани.

Преди да пристигне при Ацева и Алябака, П. Тошевъ, първата нощь следъ раздѣлата си съ ренегатитѣ, бѣше се прибралъ въ четата на Ванчо Сърбака въ с. Горно-Дивяци, крушовско[1]). Ето какъ предава впечатленията си отъ тази среща, секретарьтъ на Сърбака, М. Гюрлуковъ:

— Бѣхме въ с. Долно Дивяци. Презъ деня получихме известие, че ще пристигнатъ нелегални хора. Куриеритѣ, които изпратихме, за да ги посрещнатъ, доведоха ни презъ нощьта Пере Тошева, придруженъ отъ стария четникъ Змейко Долгачътъ. Студено бѣше. Пере бѣше поизмръзналъ. Следъ като се постопли, той ни разказа одисеята си. Отишелъ да увещава Глигора да изостави ренегатството и да се върне въ правия пѫть. Глигоръ се почувствувалъ много обиденъ отъ тази агитация и му заявилъ: Познавамъ те за много честенъ човѣкъ. Ако бѣше другъ на твоето мѣсто, бихъ го заклалъ. Азъ съмъ билъ всѣкога върховистъ и никога не съмъ се водилъ по ума на учителитѣ. Сега съмъ на разположение на сръбската държава. Азъ нѣма да уча селянитѣ да продаватъ добитъка си, за да купуватъ пушки, — както правятъ учителитѣ. Пушки ще имъ доставя сръбската държава — само тя е въ състояние да имъ помогне. Азъ заплащамъ на населението за всѣки мой залъкъ и пр. При последнитѣ думи Глигоръ потупа чантата си, пълна съ злато . . .

Пере остана при насъ нѣколко дена. Презъ цѣлото време бѣше замисленъ, съкрушенъ духомъ. Ние по каналъ го препратихме въ прилепско.

Глигоръ бѣше вече разкрилъ ренегатскитѣ си карти, а и сърбитѣ го прогласиха за свой войвода.

ПО ЛѢВИЯ БРѢГЪ НА ВАРДАРА

Днесъ, както и тогава, сърбитѣ оправдаватъ въоржжения курсъ на пропагандата си съ това, че следъ неуспѣха на Илинденското възстание, революционната организация измѣнила на първоначалното си предназначение и си поставила за цель да унищожи сърбизма[2]). За сърбитѣ това оправдание е още по-несъстоятелно, отколкото за гърцитѣ, понеже тѣхното поведение съвсемъ не бѣ така провокаторски враждебно къмъ възстаналото население и къмъ революционната организация. Следъ възстанието, обаче, сръбската пропаганда минава въ енергично настжпление, пристжпва къмъ създаване на пропагандаторски чети, чрезъ подвеждане на голѣми и малки македонски революционери и по тоя начинъ принуждава организацията да прибѣгне къмъ репре-

[1]) Следъ убийството на Крушовския войвода Гюрчинъ въ слатинското сражение, окржжния комитетъ назначи за неговъ замѣстникъ Ванчо Сърбака, съ секретарь Миланъ Гюрлуковъ, отъ с. Кривогащинъ, прилепско.

[2]) Тоя мотивъ привежда и войводата Коста Пекянецъ въ книгата си „Четничка акция 1903—1912, Бѣлградъ, 1933“: „Въ 1904 г. за нашето население настанаха още потежки дни, отколкото въ 1903, понеже българската организация се дѣли на две фракции — централисти и върховисти, които се опитватъ да ни отнематъ насилствено всички манастири, църкви и училища, поради което почватъ да гинатъ свещеници, учители и множество видни граждани“ (стр. 8).

салии. И сега, обаче, организацията не преследва безразборно хората зарадъ тѣхнитѣ сръбски чувства, а се опълчва противъ сръбскитѣ чети и наказва опредѣлени пакостници и тѣхни близки за извършени спрямо нея престжпления, най-често издайничества. Борбата се изражда въ масовъ тероръ по-късно. И тогава, обаче, пропагандата е, която атакува — чрезъ доноси и насилствено посърбяване, а организацията която брани позициитѣ си.

Едно правдиво и безпристрастно обяснение на зараждането и развоя на сръбско-българското взаимно изтрѣбление даде на времето Дамянъ Груевъ предъ софийския дописникъ на голѣмия руски вестникъ „Новое Время“[1]).

Презъ време на възстанието сърбитѣ имаха инструкция отъ Бѣлградъ да пазятъ къмъ възстаницитѣ благожелателенъ неутралитетъ. Ние бѣхме доволни отъ това. Но подиръ възстанието обстановката се измѣни. Ефектътъ отъ възстанието и призракътъ на близката македонска автономия изплаши сърбитѣ отъ кралството. Тѣ искаха това да се случи, колкото се може по-късно и въ сжщото време побързаха съ сръбската пропаганда, като значително разшириха района ѝ, и то съ доста неморални и предизвикателни срѣдства. Напримѣръ, само на онния отъ пострадалитѣ презъ възстанието се даваше помощь въ видъ на брашно, които се съгласяваха да се обявятъ за сърби и патриаршисти. Това нарушение на status quo-то отъ сърбитѣ предизвика неприязнени чувства у българитѣ; толкова повече, че следъ възстанието националистическитѣ интереси отново взеха врѣхъ въ умоветѣ на населението. Появи се енергично противодействие отъ страна на българитѣ.

Много сърбомани селяни, щомъ чуятъ за приближаване на българска чета, отъ страхъ (често неоснователенъ) и отъ чувство на самосъхранение, донасятъ на турскитѣ власти за четата: следъ това вече иде възмездие отъ страна на мѣстнитѣ органи на организацията. Последнитѣ—следъ като видѣха, че националистическата пропаганда на сърбитѣ води къмъ взаимна ненависть и разколъ въ населението и отвлича вниманието му отъ политическитѣ цели на организацията, предизвиква доноси и репресалии отъ страна на турцитѣ — подъ влиянието на мѣстното общественo мнение (въ болшинството си българи), се опълчиха противъ сръбската пропаганда.

На много мѣста нашитѣ невежи войводи и мѣстнитѣ органи на организацията наистина, заплашватъ сърбитѣ и сърбоманитѣ, като ги заставятъ да се откажатъ отъ националната си пропаганда. При това случватъ се не малко убийства; между истинскитѣ доносчици и шпиони често загинватъ съвсемъ невинни хора и отъ дветѣ страни. Както виждате, азъ не оправдавамъ нашитѣ, а само обяснявамъ генезиса на появяването и развитието на взаимната вражда между сърбитѣ и българитѣ, което породи опасната атмосфера на взаимно недовѣрие и недоброжелателство, атмосфера на човѣконенавистничество и взаимно изтрѣбление. Говоря ви напълно искрено, сърбитѣ дадоха поводъ за такава ужасна атмосфера. Българитѣ въ Македония се държатъ по-лоялно, откол-

---

[1]) Д. Груевъ пристигна въ София въ началото на ноември 1904 г. и постжпи на лѣчение въ санаториума на д-ръ Ст. Сарафовъ, кждето престоя до края на сжщия месецъ. Интервюто му съ кореспондента на „Новое Время“ Кириловъ (К. Бербенко) се яви въ голѣмия руски вестникъ презъ първата половина на м. януарий 1905 г. и бѣ отчасти възпроизведено въ софийския в. „День“ (16. I. 1905, бр. 396).

което гърцитѣ и сърбитѣ, може би, за това, защото нашитѣ тамъ сж болшинство и ние чувствуваме солидна нравствена почва подъ краката си. Българскиятъ девизъ — политическа свобода — действува твърде обаятелно върху населението.

Въ действителность, много време преди възстанието — още презъ 1901 г., както вече видѣхме — Бѣлградъ се опитва да засили пропагандата си и чрезъ собствени чети, но не успѣва.

Презъ пролѣтьта на 1904 г. комитетътъ на ген. Атанацковичъ организира и изпрати първата си чета отъ 24 души подъ войводството на Ангелко Алексичъ — сжщиятъ, който презъ възстанието бѣше се присъединилъ къмъ Н. Пушкаровъ. Предназначена за кичевско, и имаща за водачи отвждъ границата две момчета на Пушкарова, четата се яви въ кумановско, но презъ първата половина на май бѣ нападната, между селата Орашецъ и Пчиня, отъ едно отдѣление войска и следъ нѣколко часово сражение цѣла унищожена. Войската обезобрази труповетѣ на убититѣ и изби звѣрски плененитѣ. Навикнали дотогава да се разправятъ само съ български комити, турцитѣ бѣха взели тази чета за българска. Като такава тя мина и въ първитѣ официални турски съобщения. Още на втория день, обаче, стана ясно отъ документитѣ, намѣрени върху убититѣ четници, че четата е сръбска.

Една седмица по-късно, друга сръбска чета се яви въ кумановско. Въ агитацията си предъ селянитѣ въ с. Старецъ тя се ограничи да посочи, че Сърбия ще покровителствува всички християни безъ разлика на народность и ще извоюва освобождението имъ. Тя заплати богато за всичкитѣ продукти, възнагради предварително двама селяни, които ангажира за водачи и на тръгване накара хората да извикатъ „Да живѣе Сърбия!“

Изпращането на чети продължава и още презъ лѣтото пропагандата вече действува съ въоржжена сила въ кумановско и въ скопско, а презъ есеньта и зимата — и въ кратовско и паланечко.

За задачитѣ, възложени на тѣзи чети, най-красноречиво говорятъ следнитѣ извлѣчения отъ устава на сръбската четнишка организация:[1])

Макаръ, че организацията си поставя за цель освобождението на сърбитѣ отъ турското робство, тя вмѣнява въ дългъ на революционеритѣ:

Да избѣгватъ сблъсквания съ турската войска;

Да ратуватъ срещу българскитѣ чети — враговетѣ на сръбскитѣ исторически права въ Македония;

Да покровителствуватъ ония славяни, които по независящи отъ тѣхъ причини се казватъ още българи;

---

[1]) Екземпляри отъ устава бѣха намѣрени върху убититѣ при Пчиня четници и тѣхното съдържание стана известно на консулитѣ въ Скопие, въ това число и на българския търговски агентъ Т. Недковъ, (№ 348, 20 май 1904 г.)

Да спечелятъ за сръбската кауза всички увлѣчени отъ българската пропаганда села, като имъ посочватъ величието и бждещето на сръбската нация.

Въ всѣко село, така спечелено, се образува комитетъ отъ петима души въоржжени, единъ отъ които ще бжде и началникъ на комитета.

Въ случай че четитѣ бждатъ преследвани било отъ войска, било отъ властитѣ или отъ населението, тѣ сж длъжни да си послужатъ съ оржжие.

Притѣснителитѣ на народа ще бждатъ изтрѣбвани. На сжщото наказание ще се подлагатъ и българитѣ, които се отнасятъ неприязнено къмъ сръбската кауза.

Образуватъ се още каазалийски, санджакски и вилаетски комитети. Комитетитѣ си служатъ съ шифъръ. Централниятъ комитетъ е въ Скопие.

Съ такива директиви изпращаше бѣлградскиятъ комитетъ своитѣ чети въ Македония въ сжщото време, когато даваше на Сарафова и на хората му увѣрения въ лоялность и готовность да действува въ унисонъ съ началата на революционната организация. Въ устава на сръбската четнишка организация освобождението на „сърбитѣ“ отъ турското робство се споменава, като по-далечна цель[1]). Четитѣ трѣбва да ратуватъ преди всичко срещу българскитѣ чети, да посърбяватъ българскитѣ села и да наказватъ българитѣ, „които се отнасятъ неприязнено къмъ сръбската кауза“. Къмъ тази последна категория спадатъ, твърде естествено, българскитѣ учители, свещеницитѣ и по-дейнитѣ хора на организацията по селата. И тѣ сж първитѣ, противъ които се насочватъ ударитѣ на въоржженитѣ сръбски пропагандатори.

Въ кумановско презъ м. октомврий загинаха учительтъ въ с. Бѣляновци, Теод. Шоляковъ, първенцитѣ отъ сжщото село Кузманъ Младеновъ и Пешо Ралевъ; сжщевременно бѣха застреляни жената и дъщерята на П. Ралевъ. Все по това време, сръбскитѣ чети, загнѣздени въ манастиритѣ при с. Старецъ и Св. Прохоръ Пчински и въ сърбоманскитѣ села Пиминци, Драгоманци, Довезенци и др., разпратиха до българскитѣ села Карловци, Орманлий, Кочанци, Жегляни, Степанци, Кокино, Арбанаско, Байловци, Ранча и Добрача, известие, че трѣбва най-късно до 31 октомврий, да се обяватъ за сръбски, защото инакъ ще бждатъ унищожени. Четитѣ въ кумановско си служатъ и съ милиция отъ сърбоманскитѣ села, снабдени вече съ оржжие. Съ особена жестокость се отличава учительтъ отъ с. Довезенци, Йованъ, станалъ нелегаленъ и повелъ своя чета.

Въ Скопска Черна гора бѣ заловенъ на 1 ноември свещеникътъ Бойко отъ с. Глухово и заплашенъ съ убийство,

---

[1]) По сжщия начинъ опредѣля характера на сръбското четнишко движение и Ал. Йовановичъ: „Отъ всичкитѣ по-раншни движения, сегашното се различава по това, че се води, първо, противъ въоржжената българска пропаганда, а после и противъ Турция за освобождение и обединение съ Сърбия“ („Споменица двадесетогодишнице“, стр, 271).

ако не се обяви сърбинъ. Въ с. Побоже нахлу на 5 ноември една чета, съставена отъ външни четници и мѣстни сърбомани, подложи на бой и изтезания българския учитель и нѣколцина други първенци и поиска отъ 20-тѣ български къщи да се снабдятъ въ 4 дневенъ срокъ съ лични карти отъ сръбската митрополия. Това село бѣ после още два пѫти нападано, докато учительтъ се принуди да затвори училището и да избѣга въ Скопие. На сѫщия тероръ бѣ подложено и селото Мирковци, отъ дето нѣколцина първенци, заедно съ учителя, сѫщо избѣгаха въ Скопие. Въ Черна-Гора презъ 1904 година, се яви като мѣстенъ войвода Коста Пекянецъ. Очистването на тази область, разположена на северъ отъ Скопие и дала на българското възраждане митрополитъ Натанаила (с. Кучевища), съставя една отъ първитѣ грижи на комитета въ Скопие, начело на който стоятъ консулътъ Мих. Ристичъ, д-ръ Шушлаговичъ, инспекторътъ на сръбскитѣ училища Йованъ Кирковичъ и др.

Презъ декември с. г. сръбскитѣ чети отъ кумановско правятъ опитъ да проникнатъ въ кратовско. На 12 дек. една сръбска чета влѣзе въ с. Шопско Рудари, за да накаже отцепилитѣ се отъ патриаршията селяни и уби сина на едно отъ най-виднитѣ семейства Бойко, Тасевъ. Дигна се, обаче, на кракъ цѣлото село и прогони нашественицитѣ. На другия день пристигна въ Шопско Рудари потера, придружавана отъ сръбския архиерейски намѣстникъ въ Кратово и арестува десетина български първенци и свещеника Трайко.

Появяването на сръбскитѣ чети въ Северна Македония, влошавайки отношенията между двата елемента, подтикна органитѣ на пропагандата къмъ по-тѣсно сътрудничество съ турцитѣ[1]). Колкото и странно на пръвъ погледъ, революционерството на сръбскитѣ учители и попове не имъ прѣчи да се държатъ сега още по-раболепно предъ мѣстнитѣ администратори и полицаи и да ги подпомагатъ съзнателно въ тѣхната изтрѣбителна спрямо българитѣ политика. Що отъ това, че отвѫдъ Шаръ-планина сръбското малцинство, оставено безъ всѣка защита отъ сѫщата турска власть, пищи кански отъ злодействата на арнаутскитѣ банди? Сърбитѣ

---

[1]) Въ кратовско шпионажътъ се ржководи отъ сръбския архиерейски намѣстникъ въ града попъ Георги, а въ кумановско — отъ архиерейския намѣстникъ попъ Тотко съ по-главни сътрудници: попъ Петрушъ, братъ му, сѫщо попъ и други негови родни въ с. Кокошини, попъ Дичо отъ Бѣляновския манастиръ, попъ Зафиръ отъ с. Мокрешъ и пр. и пр.

Кумановскиятъ войвода Коста Нунковъ, въ една дописка до „Революционенъ листъ" (№ 5, 27 октомврий 1904), пише:

„Сръбскитѣ чети и агентитѣ на сръбската пропаганда сѫ заповѣдали на селянитѣ, подъ страхъ на смъртно наказание, да предаватъ на турското правителство четитѣ и легалнитѣ работници на Организацията. Поради това положението на сърбоманитѣ, селяни е твърде лошо; тѣ сѫ се убедили, благодарение на агитацията и поведението на районнитѣ чети, че Организацията не прави разлика между българи и сърби и че тя се бори не за нѣкакви национални цели, а за освобождението на всички, които живѣятъ въ Македония и Одринско, отъ турската тирания и не искатъ да предаватъ; до отъ друга страна сѫ заставени да предаватъ, а пъкъ и ние се виждаме принудени да предаваме предателитѣ".

умѣятъ да бждатъ турски приятели въ Македония, кждет
българщината е врагъ № 1, и врагове на турцитѣ въ С
Сърбия, кждето страдатъ истински сърби. Типиченъ примѣр
на такава двойственость представлява Лазаръ Куюнджичъ, ро
домъ отъ Стара Сърбия. Презъ 1904 г. Л. Куюнджичъ е упра
витель на сръбскитѣ основни училища въ Кичево, ржково
дитель на сръбския революционенъ комитетъ и интимен
приятель и сътрудникъ на Кичевския каймакаминъ, който
е пъкъ плащанъ покровитель на пропагандата въ Кичев
ската околия[1]). На следната година Куюнджичъ се бори веч
и съ оржжие въ ржка за сръбската кауза въ Македония
Той преминава отъ Сърбия съ чета, предназначена да дей
ствува въ Скопска Черна-Гора, но следъ едно сражение пр
с. Челопекъ (кумановско, 16 априлъ 1905), Куюнджичъ с
часть отъ четата си прехвърля Ст. Сърбия, за да работ
вече въ защита на сънародницитѣ си — противъ турската
власть. Тукъ, обаче, четата бѣ обсадена въ една кула пр
с. Велика Хоча и въ завързалото се сражение загинаха
четирма четници, войводата Саватие, подпоручикъ Ж
Миловановичъ и интимниятъ приятель и сътрудникъ на К
чевския каймакаминъ—Лазаръ Куюнджичъ[2]).

Жертва на сърбоманскитѣ доносничества биваха най
често отдѣлни видни български деятели, а понѣкога и цѣл
чети. Жертва на такова доносничество стана, миназайки през

---

[1]) За почтителното отнасяне на Л. Куюнджичъ къмъ каймакамин
и за грижитѣ, които каймакаминътъ полага за напредъка на сръбскат
пропаганда въ Кичевската околия свидетелствува следното п
Куюнджичъ („У Кичеву, 14 априла, Број 102“) до познатия ни Алекс
Йовановичъ (Коджа) — „професору и заступнику директора српск
мужке гимназиже у Битољу“:

„Поштовани Господине,

Пре два дана вратио се је наш честити кајмакам бej из Бито
Одмах после његова доласка сознао сам да није онамо враћен
мазбата Србјан — Доленачка — као што се од Вас извести — нег
Слатинск (Пореч). За то вас молим, да колико можете убрзате реше
ње питања за школу у Србјан-Доленцу, па да русатнаму (позволителн
за училище, б. а.) добијемо.

Кајмакам-бej разпитује: да ли у Слатини има бугара и колико
као и де ће школа бити: онде иде је пре била, или у некој — друго
приветној кући и који је бугарски учитељ ту био“.

(Това писмо, заедно съ други подобни, попадна въ ржцетѣ н
мѣстни организационни хора).

Интересътъ на „честити кајмакам бej“ къмъ сръбското училищн
дѣло въ Слатино е напълно обяснимъ, понеже той сжщо има, покра
сръбскитѣ чети, своитѣ заслуги за обръщанего на селото въ сръбско
Амбицията на каймакамина бѣ да посърби и мѣстния български све
щеникъ попъ Цвѣтанъ, но въпрѣки всички, негови и на сръбскит
чети, заплашвания, свещеникътъ не се подаде. (Докладъ на А. Тошевъ
№ 441, 21 юний 1904 г.).

[2]) Походътъ на тази чета и сраженията й при Челопекъ и Велика Хоча сж оп
сани въ книгата на К. Пекянацъ (стр. 33—34). Сжщо и въ Енциклопедията на Ст. Ста
новичъ, кн. II, стр. 485. („Куюнджичъ Лазаръ“).

кумановско, четатата на познатия ни отъ възстанието войвода Славко Арсовъ. Четитѣ на Арсова и на Стоянъ Донски, предназначени за битолско, и кратовската чета на Атанасъ Бабата, която ги изпровождаше, бѣха обградени къмъ 7 часа на 11 юлий, въ една крайно незгодна мѣстность при с. Г. Гигянци, кумановско.

Следъ нѣколко часова защита, презъ време на която отблъснаха нѣколко атаки на пехотата и кавалерията, четитѣ започнаха да отстжпватъ, сражавайки се. Тѣ бѣха вече почти вънъ отъ опасность, когато се рани Сл. Арсовъ. Раненъ повторно, за да не падне живъ въ ржцетѣ на преследващата го кавалерия, Арсовъ се самоуби. При Г. Гигянци загинаха около двадесетина четници.

Направеното разследване разкри цѣлата шпионска мрежа и ония нейни членове, които бѣха проследили и предали Арсова и другитѣ войводи. Изпълнението на произнесенитѣ смъртни присжди се започна съ премахването на четирма, осждени въ с. Рударци, кратовско. Това накара мнозина други да напустнатъ селата си и да избѣгатъ. Къмъ срѣдата на септемврий Мише Развигоровъ влѣзе съ четата си въ с. Кокошине, кумановско, и наказа осемь души участници въ шпионската мрежа, все близки хора на свещеникъ Петрушъ, между които и неговиятъ братъ. Самиятъ Петрушъ, обаче, успѣ сжщата нощь да избѣга въ Куманово.

Насърдчението на шпионажа остана до края едно отъ най-важнитѣ оржжия на пропагандата. Къмъ шпионажа и подкупа пропагандаторитѣ — следъ екзекуциитѣ въ Кокошине прибавиха, открито вече, и сръбския тероръ. Тогава се извършиха отъ сръбскитѣ чети убийствата въ Бѣляковци и другитѣ нападения, които изложихме въ началото.

И между това, шефътъ на шпионажа въ кумановско, архиерейскиятъ намѣстникъ свещеникъ Ташко, съ едно ново свое деяние, ускори смъртьта си. На 6 октомврий учительтъ Псалтиръ попъ Андоновъ, синъ на кумановския свещеникъ Андонъ и секретарь на околийския комитетъ, замина съ редовенъ паспортъ за България. На гара Ристовацъ той бѣ арестуванъ отъ сръбската полиция и предаденъ на сръбски четници. Попъ Андоновъ не се върна вече. Но едно заловено отъ организацията писмо, отъ Враня, съ което се съобщаваше на Ташка за очистването на младия български учитель, дойде да потвърди подозренията, които съ извънредните мѣрки за своята охрана, попътъ бѣ възбудилъ противъ себе си. Узналъ, че попъ Андоновъ вади паспортъ за пжтуване съ влака, Ташко бѣше наредилъ да бжде заловенъ и премахнатъ отъ органитѣ на майоръ Ж. Рафаиловичъ. Тогава организацията реши и неговото премахване. Съ изпълнението на смъртната присжда бѣ натоваренъ (по жребие, хвърлено между десеть четника, на К. Нунковъ)

ЦАРСКА НАРОДНА БИБЛИОТЕКА - СОФИЯ

Кръсто Лазаровъ. Задачата не бѣше лесна. Смѣтайки, че само единъ въоржженъ гавазинъ не е достатъченъ, попъ Ташко бѣше издействувалъ отъ каймакамина цѣло отдѣление отъ 15 войника съ единъ чаушинъ за охрана на кжщата му и на самия него. Но и тѣзи покровителствени грижи на властьта не спасиха живота на осждения. На първия день отъ новата 1905 година, Кр. Лазаровъ и изпратениятъ допълнително въ негова помощь Дим. Бичевъ извардиха попъ Ташка на излизане отъ църквата, при единъ жгълъ, когато придружаващиятъ го патрулъ не бѣше още се показалъ на сжщата улица и го раниха смъртно. Гавазинътъ, не сварилъ да си послужи съ револвера си, бѣ сжщо раненъ. Раненъ бѣ и сръбскиятъ дяконъ, който придружаваше попа. Въ мигъ се притекоха войницитѣ и откриха огънь, но убийцитѣ се изгубиха отъ очитѣ имъ, сѣкашъ потънаха въ дънъ земя. По цѣлата улица „Живковъ сокакъ" вратитѣ на кжщитѣ бѣха отворени, за да се даде възможность на екзекуторитѣ да се добератъ, презъ дворове и задни вратички, до по-безопасно мѣсто. Войската и полицията бидоха дигнати на кракъ. Презъ цѣлия день войскови и полицейски отдѣления, придружавани отъ сърбомани, обискираха българскитѣ кжщи. Повече отъ 200 българи бѣха арестувани по указание на сърбомани. Но въпрѣки всички старания, убийцитѣ останаха незаловени и можаха, още презъ първия пазаренъ день, да напустнатъ града и да се прибератъ въ четата.

Скжпо заплатиха кумановскитѣ българи за удовлетворението, което имъ се даде съ премахването на всесилния турски приятель попъ Ташко. Директорътъ на прогимназията Илия Левковъ, секретарьтъ на общината Трайчевъ и петима други видни граждани бидоха набързо осждени и пратени на заточение въ Мала Азия. Презъ сжщата година сърбитѣ, за отмъщение, убиха българския архиерейски намѣстникъ. Това убийство, обаче, не зададе никакви грижи на турцитѣ; властьта никого не залови и никого не осжди.

Следъ първото смущение отъ дръзкото убийство на попъ Ташко и отъ проявената по тоя случай твърдость и сплотеность на кумановскитѣ българи, пропагандата засили настжплението си, посрѣдствомъ множество нови чети, които сега по-лесно и по-бързо се сформируватъ. Бѣлградскиятъ комитетъ е придобилъ вече нуждната опитность и разполага съ достатъчно охотници — военни, интелигентни младежи отъ разни краища на кралството и забѣгнали мѣстни сърбомани. обектътъ на четитѣ е да се затвърдятъ въ Скопската Черна Гора, да завладѣятъ изцѣло планината Козякъ и да станатъ господари на селата отъ дветѣ страни на шосето Куманово — Паланка. Постигнатъ ли това, тѣ ще лишатъ рев. организация отъ най-важния каналъ за съобщение съ щипско, велешко и по-южнитѣ райони, ще улеснятъ

по-нататъшното си проникване и по двата брѣга на Вардара и ще разполагатъ съ едно срѣдство за всѣкакъвъ натискъ надъ градоветѣ Куманово, Паланка и Кратово. Презъ 1905 г. и презъ следващитѣ години, тѣ се мжчатъ да се затвърдятъ на поменатитѣ позиции, а организацията — да ги отхвърли по-далечъ отъ пжтя Куманово — Паланка. Общо взето, успѣхътъ е на тѣхна страна. Тѣ завладѣватъ села и на моменти стигатъ до самото шосе, но при всѣки такъвъ моментъ организацията намира сили да ги отблъсне и да запази съобщителния си каналъ. Спомагатъ имъ въ това: близостьта на сръбската граница и явното сътрудничество съ военнитѣ и граждански сръбски власти; изобилнитѣ материални срѣдства; безогледностьта въ прилаганитѣ методи; единството въ общото ржководство.

Специално за тѣхнитѣ частични успѣхи презъ първата половина на 1905 г., помогнаха много взаимнитѣ гонения всрѣдъ самитѣ революционери. Ето какво става въ кумановско презъ това време. Докато двамата екзекутори се бавятъ въ Куманово, околийската чета, командувана временно отъ Гроздань Рандевъ, изтрѣби нѣколко спахии въ с. Орачъ и се отдалечи въ Козяка. Между това една нова чета отъ 50 души, подъ войводството на Пан. Байчевъ и Шумановъ, и двамата привърженици на Сарафова, бѣше дошла да „превзима“ района. При тая именно чета се прибира Кръсто Лазаровъ следъ убийството на попъ Ташка и бива веднага обезоржженъ като „централистъ“. Коста Нунковъ, който пристига наскоро и поема наново ржководството на околийската чета, започва по-системна борба противъ пропагандата, предаванъ на всѣка крачка отъ сърбоманскитѣ шпиони, но сжщевременно той гони и е гоненъ отъ двамата сарафистки войводи. Между това, сръбскитѣ чети, настжпвайки откъмъ Св. Прохоръ Пчински, успѣватъ да завладѣятъ селата Малотино, Арбанашко, Длъбочица и Равно. На 5 февруарий 1905 г. Нунковъ бѣ открить отъ аскера въ с. Кутлибегъ. Четата се измъкна отъ селото, но дълбокиятъ снѣгъ прѣчеше на движението ѝ. Докато се водѣше сражението, нова войска пристигна отъ близкитѣ военни постове на Градище, Довезенци и Клечовци и обгради отъ всѣкжде четницитѣ. Тукъ загина цѣлата чета отъ седемь души, заедно съ войводата си и четирма милиционери, на чело съ дѣдо Пешо Ивановъ, ржководитель на с. Пезово, който бѣше се притекълъ на помощь на сражаващитѣ се[1].) „Четата на Байчевъ е била

[1]) Коста Нунковъ е роденъ въ Чирпанъ презъ 1877 год. Неговата буйность му попрѣчи да завърши срѣдно образование. Дете още, той презъ 1895 год. замина съ четитѣ въ Македония. Отъ 1900 год. нататъкъ Нунковъ действува въ Г.-Джумайско, Одринско и другаде, а когато е въ България работи като словослагатель изъ разни софийски печатници и изучава употрѣблението на взривнитѣ вещества. Той е привържениъ на динамитарството срещу европейскитѣ капитали, но следъ възстанието

въ с. Павлишенци, на 1 часъ пѫть отъ сражението, но не се е притекла на помощь", пише Кръсто Лазаровъ въ записките си[1]).

Унищожението на Нунковата чета поразстрои околията. Сарафисткитѣ войводи не се застояха дълго и се върнаха въ България. Близу три месеца районътъ остана безъ постоянна чета. Сърбскитѣ чети използуваха това положение за нова бѣсна хайка, главно противъ учителитѣ: убиха учителя Славейко Граматиковъ въ с. Младо Нагоричино, задигнаха учителитѣ отъ селата Арбанашко (П. Карамановъ), отъ Байловци (Зайковъ) отъ Равно, Жемовино и др. Нѣкои отъ преследванитѣ учители и първенци напустнаха селата си и се прибраха въ града. Това продължи до срѣдата на пролѣтьта, когато въ околията се яви Михаилъ Чаковъ. Борбата противъ пропагандата се поде на ново. Единъ месецъ покъсно Чаковъ се разболѣ и бѣ замѣстенъ отъ Кр. Лазаровъ.

СБЛИЖЕНИЕ И РАЗБИРАТЕЛСТВО НА СТУДЕНТСКАТА МЛАДЕЖЬ

Успоредно съ играта на споразумение съ македонскитѣ революционери, сръбското правителство се зае да подготви почвата за сближение и съ българското правителство. Тази подготвителна мисия бѣ възложена на великошколската младежь. Студенти отъ дружествата „Побратимство" и „Словенски югъ" влѣзоха въ връзка съ членове на студентския клубъ и на нѣкои политически групи при софийското Висше училище за да положатъ основитѣ на споразумението[2]). Една делегация отъ бѣлградски студенти се срещна, презъ м. януарий 1904 г. въ София, съ делегати на българското студентство и въ тази среща биде изработена следната резолюция, въ която намѣри изразъ постигнатото съгласие по двата основни въпроса — общобалканския и македонския:

> Представители на сръбската и българската младежь, събрани въ София на 8 и 9 януарий 1904 г. за сръбско-българско сближение решиха:
>
> I. Сръбскитѣ и българскитѣ студенти да работятъ за пропагандиране и по-скорошното реализиране на идеята — конфедерацията на балканскитѣ народи за защита на своята икономическа самостоятелность отъ всички чужди домогвания, особено отъ Австрия и Русия.

става у него идеенъ преломъ: приближава се къмъ ония, които вѣрватъ въ силитѣ на народа и работятъ за революционизиране на маситѣ. Съ тѣзи идеи той замина въ кумановско, кждето намѣри гроба си. Съ честната си мисъль, съ прямотата и съ веселия си нравъ, Нунковъ бѣ много милъ другарь. Неговата сестра Руска Нункова, народна учителка, се привърза, покрай брата си, къмъ македонското освободително дѣло и му служи съ голѣма преданость.

[1]) Неиздадени още.

[2]) Важна роля презъ тази подготвителна фаза игра нѣкой си Петъръ Йовановичъ, сръбски стипендиантъ въ Висшето училище и сжщевременно чиновникъ въ сръбското консулство въ София.

Като начало за постигане на тази идея, необходимо е да се работи за митнически и политически съюзъ между сърби и българи.

II. Заявяваме, че македонскиятъ въпросъ не е нито сръбски, нито български, нито гръцки и т. н., но е изключително въпросъ на поробенитѣ населения, които населяватъ тази страна и че единственъ пѫть за извоюване свободата имъ, въ смисълъ на автономна Македония, е революцията като резултатъ на зрѣлото политическо самосъзнание на самитѣ обединени населения.

Представителитѣ на студентитѣ отъ двѣтѣ страни се надѣватъ, че сръбската и българската младежь, като носители на най-възвишени и чисти идеали между своитѣ народи, ще употрѣбятъ всички зависящи отъ тѣхъ усилия за действителното реализиране на споменатитѣ идеи.

Срещата на делегатитѣ бѣ последвана отъ официално посещение на бѣлградскитѣ студенти въ българската столица. 180 великошколци пристигнаха на 22 февруарий въ София, предвождани отъ Люба Нешичъ, Л. Йовановичъ, Глиша Елезовичъ, К. Йовановичъ и др. Ректоратъ, професорското тѣло и официалнитѣ срѣди се държаха доста резервирано, но за това пъкъ българското студентство, оказа на сръбскитѣ си колеги възторженъ приемъ. На другия день се състоя, подъ председателството на Л. Нешичъ, общо студентско сръбско-българско събрание, въ което следъ речитѣ на Алекс. Цанковъ, подпредседатель на събранието и К. Йовановичъ, биде единодушно гласувана януарската резолюция. Въ изпълнение на точка I отъ казаната резолюция, студентитѣ отъ двата университета решиха да поздравятъ гръцкитѣ и ромънскитѣ студенти и да имъ отправятъ апелъ за обща работа, а възъ основа на точка II направиха следната важна декларация: „Считатъ вредителни и опасни за македонската свобода всички външни вмѣшателства, насочени къмъ отклонение отъ правилното развитие на македонското революционно движение, докато не се достигне политическото свѣстяване на македонскитѣ населения, особено въ тия критически минути за балканскитѣ народи".

Нито една нотка на различие не наруши хармонията въ разбиранията и не смути възторга, съ който бѣха изслушани речитѣ и гласувани януарската резолюция и решението на общото студентско събрание. А смисълътъ на взетитѣ решения, обстойно обяснени и мотивирани въ произнесенитѣ речи, се покриваше напълно съ теорията на централизма въ нейния най-кристализиранъ видъ. Това бѣха идеитѣ на Гоце Дѣлчевъ, които въ П. К. Яворовъ и А. Страшимирова бѣха намѣрили своитѣ най-блѣскави тълкуватели и за които Юлий Розенталъ и други български студенти бѣха сложили главитѣ си въ Македония. Нищо чудно, че сега единъ Ал. Цанковъ ги отстояваше отъ името на българското студентство предъ сръбско-българското студентско събрание. Странното бѣ, че сръбската студентска младежь се присъеди-

няваше безрезервно къмъ тази спасителна доктрина, която сочеше революцията, изнесена чрезъ общитѣ усилия на мѣстнитѣ поробени населения, като единственъ правъ пѫть къмъ свободата, а автономна Македония — като съединително звено между балканскитѣ държави и предпоставка за тѣхното бѫдеще конфедериране.

Но странно или не, сръбско-българската студентска младежь разсѣче, или по-точно, повѣрва, че е разсѣкла съ острилото на своя идеализъмъ гордиевия вѫзелъ на непримиримитѣ противоречия, като запрети на патриотаритѣ тамъ и тукъ да кѫсатъ на части робуващата подъ турцитѣ Македония и да правятъ отъ нея закръпки на своитѣ Душанови и Симеонови империи. Самоувѣрено тя заявяваше на всеуслишание:

„Нашето единодушие, нашето сърдечно самоотречение отъ постигането на нѣкакви заветни национални идеали, гонени тъй дълго като призраци изъ мъгла, ще послужи за блѣскавъ примѣръ на настоящето и на бѫдещето. Съ срещата си, съ мислитѣ, макаръ и мисли на идеалисти, на младежи, които живѣятъ въ свой собственъ миръ, ние ще подчертаемъ пѫтя, по който трѣбва да се движатъ колесницитѣ на националнитѣ задачи [1]).

Сѫщия подчертанъ пѫть тя побърза да посочи и на студентитѣ въ Атина и Букурещъ, до които, подиръ общото събрание, се изпрати следната телеграма:

Сръбскитѣ и българскитѣ студенти, освободени отъ всѣкакъвъ шовинизъмъ и национални идеали и заблуждения за осѫществяване на нѣкакви си исторически задачи, за смѣтка на нещастнитѣ поробени въ Турция населения, и въодушевени отъ най-чисти хуманни чувства, извикватъ: Да живѣе автономна Македония! Да живѣе балканската федерация!

Очевидно, младитѣ хора не си даваха смѣтка за силата на „заблужденията“, но тѣ бѣха искрени и чистосърдечни въ своето увлѣчение. Това твърди отъ собственъ опитъ авторътъ на тази книга, който сѫщо плати дань на общото увлѣчение. Начинаещъ журналистъ тогава, той не можеше да прости на ония, които познали въ миналото и други подобни побратимявания, не сподѣляха неговитѣ възторзи и се отнасяха съ недовѣрие и ирония къмъ дѣлото на студентитѣ отъ двата народа. А такива бѣха повечето отъ оформенитѣ постари журналисти. Току-що бѣха си заминали сръбскитѣ гости и в. „Прѣпорецъ“ (25. II. 1904 г.) писа:

На нѣколко пѫти сѫ правени опити и сѫ ставали срещи за братска солидарность между сърби и българи, но винаги при тия срещи е имало една неискреность: еднитѣ сѫ лъгали, а другитѣ сѫ се пристрували, че напълно вѣрватъ. По начало никой българинъ не би ималъ нищо за добри отношения между сърби и българи, но тъй ли мислятъ сърбитѣ, по чиято инициатива ста-

[1]) Изъ речьта на Стилиянъ Чилингировъ, председатель на Студентския клубъ, произнесена на софийската гара при посрѣщането на сръбскитѣ студенти.

ватъ сегашнитѣ студентски срещи? Сърбитѣ, чрезъ своитѣ студенти, предлагатъ съюзъ на българитѣ въ Княжеството, а въ Македония се съюзаватъ съ дявола, за да пакостятъ на тамкашнитѣ българи.

И за да подкрепи твърдението си, органътъ на демократическата партия привеждаше писаното отъ кореспондента на „Трговински Гласник", дошелъ въ София, заедно съ студентитѣ, сърдѣше се, въ една своя дописка, на българитѣ, задето правятъ ужъ братство, а нищо не искатъ да отстжпятъ на сърбитѣ — нито дори единъ владика [1]).

Ако е въпросъ да става братство на такива начала — което сърбитѣ нѣматъ — да имъ се дава, защото българитѣ имали подобно на владицитѣ въ Македония, — никогажъ не ще може да се дойде до нѣкакви резултати, — заключаваше „Прѣпорецъ".

Сжщия день тънкиятъ иронистъ Влад. Шишмановъ (Pétrone) излѣзе въ в. „День" (25. II.) съ фейлетонъ подъ надсловъ „Студентски илюзии". „Отъ днесъ участьта на Македония трѣбва да се счита за решена, щомъ тя не е вече ни българска, ни сръбска, ни турска и щомъ македонскиятъ въпросъ не е ни сръбски, ни български, ни гръцки", — пишеше Pétrone. И по-нататъкъ:

Интересно е, че сръбскитѣ студенти тоже „се отказватъ" отъ тия права и претенции надъ Македония . . . Това ни малко очудва . . . Да се откажатъ сърби, па макаръ и студенти, отъ претенциитѣ си — ето нѣщо ново и важно за отбелязване. Истина е, че тѣ се отказватъ отъ Македония, а не отъ Стара Сърбия — а да се откаже човѣкъ отъ това, което не е негово, не е никакъвъ героизъмъ, достоенъ за удивление, — но това все пакъ не е малко . . . Нашиятъ „отказъ" бѣ нѣщо обикновено и той не бѣ за никого изненада. Не за пръвъ пжть вече ние се отказваме отъ това, което довчера сме считали за свое. Отъ 27 години ние друго и не правимъ, и който погледне картата на Балканитѣ преди освобождението, ще разбере, колко далече сме отишли вече въ пжтя на отказванията. Уви! По сжщия тоя пжть не вървимъ ли и днесъ!? Нашитѣ съседи, обаче, сж били до сега по-малко готови къмъ подобни самоотрицания, и ето защо „отказването" на сръбскитѣ студенти е достойно за отбелязване . . .

За да пише така, фейлетонистътъ на „День" имаше основания не по-малко прѣсни и убедителни, отколкото редакторътъ на „Прѣпорецъ". Единъ отъ сръбскитѣ вестникари, дошелъ заедно съ студентитѣ — дописникътъ на „Глас Српства", съ когото фейлетонистътъ се запозналь и който му се показалъ „много искренъ", оставилъ му на тръгване своя вестникъ и му препоржчалъ горещо да прочете статията му, току-що написана, върху спора между българи и сърби за Македония. Следъ неговото заминаване Pétrone прочелъ статията му и между другитѣ „странни разсжждения" срещналъ и следнитѣ:

[1]) „Българитѣ имаха 8 владици въ Македония, а ние поискахме единъ (думата е за Фирмилиана — б. а.) и това стана причина братята българи да потъпчатъ думата на своя князъ, на своитѣ учители" и пр. — пишеше дословно този кореспондентъ.

Сега трѣбва да се обърнемъ къмъ ония, които днесъ намиратъ смѣтка да излизатъ предъ цѣлъ свѣтъ съ дръзката лъжа, че днешнитѣ македонски славяни сж българи. Тия дръзки лъжемайстори нека ни оттоворятъ: Не е ли историческа и необорима истина, че славянитѣ въ Македония сж сжществували като политически народъ много столѣтия преди появяването на българитѣ въ Балканския полуостровъ? Какъ сж могли срѣдно-азиатскитѣ туранци, наречени българи, да побългарятъ македонскитѣ славяни . . . и пр.

Както и да е, студентството — по-точно, мислящата негова часть, за която значението на общата акция не се изчерпваше съ праздничната и весела страна на сближението — продължаваше да отстоява, тамъ и тукъ, идеитѣ си. Вестникъ „Словенски југ“ посвети цѣлъ единъ брой на софийската среща, като нападна остро шовинистическитѣ вестници („Вечерне Новости“, „Нови Свет“ и др.), които се бѣха отнесли враждебно къмъ дѣлото на сближението.

Между това, професоритѣ отъ Великата школа, смѣтайки, види се, че сръбскитѣ студенти сж отишли твърде далеко въ своята идейна еволюция, устроиха нѣколко семинара по македонския въпросъ, съ очевидната цель да припомнятъ на питомцитѣ си, че тѣ не бива зарадъ побратимяването да се отказватъ отъ научно обоснованитѣ сръбски права върху Македония. На тѣзи събрания се изредиха да говорятъ професоритѣ д-ръ Бѣличъ, д-ръ Цвиичъ, д-ръ Ст. Станоевичъ и Л. Йовановичъ, все първостепенни свѣтила на сръбската наука. Четирмата учени, всѣки споредъ специалностьта си, освѣтлиха всестранно македонския въпросъ — отъ езиково, географско, историческо и политическо гледище.

Проф. Бѣличъ, говорейки за македонскитѣ диалекти и тѣхното отношение спрямо българския и сръбския езици, „доказа“ научно, че тѣзи диалекти сж по-близки къмъ сръбскохърватския езикъ.

Географътъ д-ръ Цвиичъ пренесе по на югъ границитѣ на областьта Стара Сърбия, като присъедини къмъ нея „съвокупностьта на всички земи до и оттатъкъ Велесъ“, т. е. значителна часть отъ Македония, но безъ да опредѣли точно до кжде. *До кжде* — това той, очевидно, предоставяше на политицитѣ, сръбски и български, когато дойде редъ да се тегли черта между едната и другата сфера на влияние и на интереси.

Историкътъ Ст. Станоевичъ заключи българската националность между Дунава и Балкана: „Съ дохождането си, туранскитѣ българи завзеха земитѣ между Искъра и Черното море и между Дунава и Балкана. Въ тази територия бѣ образувана българската националность. Славянскитѣ земи, вънъ отъ тази територия, сж подпадали само привременно подъ държавно-политическото влияние на българската държава. Обаче, въ политическо и езиково отношение тѣ и по-

нататъкъ си останаха славяни. Въ Македония, на която се даваше името на завоевателското племе, все по-силно се е ширило политическото и културното влияние на сръбския народъ". На въпроса на единъ студентъ, какъ трѣбва, споредъ тая теория, да се опредѣли характерътъ на Самуиловата държава въ Македония, професорътъ отговори, че Самуиловата държава била само по име българска, въ етнографско отношение, обаче, тя не била такава.

На проф. Л. Йованозичъ, който разглежда съвременното политическо състояние на македонския въпросъ, бѣ предоставено да тури точкитѣ върху і-тата. И той изпълни задачата си, като облѣ разгорещенитѣ глави на сръбскитѣ автономисти съ кофа ледена вода: „Да се откажемъ отъ правата, които имаме надъ Македония, би било предателство спрямо сръбската мисъль и отричане отъ сръбскитѣ идеи. Съ автономията на Македония Сърбия би се самопогребала завѣки. И за да не се самопогребе Сърбия за винаги, всѣки неинъ синъ е длъженъ да работи по начинъ, който й би принесълъ полза".

Заключителната препоржка на Л. Йовановичъ, тъй малко подходяща за научно-семенарни занятия, но характерна за „научнитѣ" методи на сръбскитѣ професори, бѣ сжщевременно едно указание за държавно-политическитѣ съображения, които сж вдъхновявали другитѣ учени говорители въ въпроснитѣ семенари. Бѣлградскитѣ студенти, инициатори на сближението, бѣха се нагърбили съ една колкото непосилна, толкова и неблагодарна задача: тѣ, както писахме и на времето по този поводъ въ една статия, имаха да приобщатъ къмъ идеята си за автономията на Македония, като основа на балканската конфедерация, преди всичко своитѣ професори [1]).

Тѣзи лоши знамения, обаче, не можеха да спратъ хода на движението, подхванато съ такъвъ шуменъ възторгъ, толкова повече, че и професоритѣ не бѣха противници на сближението, а сж искали само да припомнятъ на студентитѣ си за онова, което тѣ, като добри сърби, не трѣбва да забравятъ. Презъ втората половина на априлъ (22, 23 и 24) софийскитѣ студенти върнаха посещението на бѣлградскитѣ си колеги. Приемътъ, който имъ се оказа, бѣ сжщо тъй сърдеченъ, но по-добре подготвенъ и много по-пищенъ. Гърмѣше екскурзиянтскиятъ тренъ отъ пѣсни, гърмѣха гаритѣ отъ „живио" и „ура". Братскитѣ прегръщания и излияния нѣмаха край. Разходки, гощавки и веселби поглъщаха времето, което оставаше свободно отъ сказкитѣ и речитѣ. Пъргавиятъ председатель на д-во „Побратимство"

[1]) „Македонскиятъ въпросъ въ бѣлградската Велика школа", в. „День", 23. III. 1904 год.

Л. Нешичъ, добродушниятъ редакторъ на „Словенски Iуг." Л. Йовановичъ и другитѣ познати приятели отъ София, плуваха отъ щастие, изписано по лицата имъ, че гостуваме у тѣхъ. Трогнати бѣхме отъ бащинския тонъ на речьта, съ която ректорътъ, д-ръ Марко Леко, ни приветствува въ голѣмата университетска зала. Ученията старецъ ни отправи, между друго, и следнитѣ мѫдри слова: „Науката трѣбва да освѣтли всички тъмни и мрачни простори, презъ които тоя пѫть — избраниятъ отъ младежьта пѫть на взаимното съгласие и любовь — има да мине. По пѫтя на нашата обща работа за осѫществяване на нашитѣ общи задачи, ние, като хора на науката, сме длъжни да се отнасяме съ строга научность, която ще ни спомогне за да постигнемъ цельта". Скептицизмътъ е чуждъ на младежьта, но все пакъ азъ си спомнихъ за семинарнитѣ речи, държани неотдавна въ сѫщата тази сграда и си казахъ, каква голѣма полза биха могли да извлѣкатъ за себе си сръбскитѣ професори отъ думитѣ на уважаемия ректоръ.

На другия день чухме въ университетската зала два реферата — отъ Йованъ Джая върху ползата отъ политическия съюзъ между Сърбия и България и отъ Момчило Нинчичъ, младъ професоръ икономистъ, върху ползата отъ митнишкия съюзъ между дветѣ държави. Изборътъ и на двамата сказчици бѣ повече отъ сполучливъ, особено тоя на първия. Йованъ Джая, сърбинъ отъ Далмация, известенъ политикъ, дипломатъ и книжовникъ, бѣше дълбоко убеденъ и упоритъ проповѣдникъ на сближението. Сериозно загриженъ за сѫдбата на Балканитѣ, той изхождаше отъ една основна мисъль, която, въпрѣки парадоксалния видъ на днешната балканска карта, не е изгубила, мислимъ, нищо отъ своето значение: балканскиятъ въпросъ не може да се разреши съ едно частично завоевание; Балканскиятъ полуостровъ или ще бѫде завоюванъ, цѣлъ или ще запази цѣлокупенъ свободата и независимостьта си. Отъ тукъ повелителната необходимость отъ трайно споразумение между Сърбия и България, като се премахне най-важната прѣчка за неговото осѫществяване. А за премахване на тази прѣчка има само едно срѣдство, почтено и сигурно: да се направи отъ Македония автономна область, при условия обезпечаващи свободното развитие на всички националности, които я населяватъ и да влѣзе тя, като отдѣлна еденица, въ конфедерацията. Мѫчнотии, като при всѣка нова идея, ще има и то голѣми, но съ упорита, честна и разумна работа, тѣ ще могатъ да се преодолѣятъ.

Сѫщия день следъ обѣдъ се състоя вториятъ сръбско-български студентски конгресъ. Той се откри отъ председателя на д-во „Побратимство" Л. Нешичъ, по чието предложение се избра и бюро въ следния съставъ: Стефанъ Кеми-

левъ, председатель, Л. Йовановичъ, подпредседатель, Ст. Баламезовъ и Иванъ Тановичъ, секретари. Речи произнесоха Галша Елезовичъ, Г. Матовъ, Дим. Премовичъ, Асенъ Цанковъ и М. Йовановичъ. И тукъ се направиха много откровени признания, подчертаха се много истини, но и се приповториха до досадность доста нѣща. Речитѣ на сърбитѣ бѣха по-отмѣрени и безъ излишни отклонения, а което е най-важно, въ тѣхъ се подкрепи недвусмислено и твърдо автономната идея. Ораторитѣ социалдемократи Д. Премовичъ и Ас. Цанковъ, — социалистическата студентска младежь игра изобщо дейна роля въ движението — намѣриха за нуждно да обяснятъ съображенията, по които тѣ ратуватъ за осѫществяването на такъвъ единъ „буржуазенъ идеалъ". Твърде основателно Премовичъ отбележи, че ратници за конфедерацията сѫ днесъ само студенството и нѣколцина видни политически и просвѣтни деятели. Но тази идея, прибави той, има своитѣ действителни корени въ нуждитѣ на културно-политическото развитие на балканскитѣ народи и отговаря на интереситѣ на всички класи — затова и ние я поддържаме [1]).

Мина и замина и тази многошумна сръбско-българска студентска среща. Споменътъ за приятно прекарани минути е най-трайната диря, която тя остави въ душитѣ. Дѣлото на сближението не спрѣ, разбира се, но то се поде отъ други фактори, които го осѫществяваха, избѣгвайки най-старателно думитѣ конфедерация и автономия. Въ Сърбия ограниченията кржгъ отъ ратници, за който говори Д. Премовичъ, все повече се стѣсняваше: интелигенция и политици се насочваха не къмъ пѫтя на Й. Джая и на побратименото студенство, а къмъ разбиранията на проф. Л. Йовановичъ, т. е. къмъ провалянето на автономната идея — смъртно опасна за сърбизма. Идеята биде въ края на краищата официално погазена и въ резултатъ на това ратницитѣ за конфедерация доживѣха две сръбско-български войни. Сѫдбатата се погаври твърде жестоко съ студентскитѣ блѣнове отъ 1904 год.

[1]) Впечатленията на автора, тогава софийски студентъ и редовенъ сътрудникъ на всѣкидневника „День", отъ посещението на българскитѣ студенти въ Бѣлградъ сѫ предадени въ три дописки до поменатия вестникъ (23, 27 и 28 IV. 1904 г.).

СБЛИЖЕНИЕ И ДОГОВОРИ МЕЖДУ ПРАВИТЕЛСТВАТА

Официалнитѣ срѣди въ Бѣлградъ и София съвсемъ не бѣха чужди на сръбско-българскитѣ студентски манифестации. Академическата младежь, трѣбваше, по плановетѣ на бѣлградскитѣ управници, да подготви обществената атмосфера за сближение и между правителствата. А сближението бѣше имъ нуждно не само за тѣхнитѣ македонски домогвания, но и по редъ други съображения отъ външно и вжтрешно естество. Никжде страхътъ отъ Австрия следъ избухването на далеко-източната война, не бѣ толкоза голѣмъ, както въ сръбската столица, кждето дветѣ радикалски фракции, макаръ и въ борба за надмощие помежду си, поддържаха съ еднаква твърдость русофилския курсъ въ външната си политика. А докато Англия упорствуваше въ нежеланието да възобнови дипломатическитѣ си сношения съ единъ краль, който носи на главата си окървавена корона и съ едно правителство, което е въ пленъ на офицеритѣ кралеубийци, официозниятъ виенски печатъ прокобяваше нови кървави размирия и бунтове и тровѣше днитѣ на новия владѣтель, приписвайки му ту планове за нови преврати, ту намѣрения за абдикация. При такива тежки обстоятелства сближението съ източния славянски съседъ би могло, безъ съмнение, да донесе на новия режимъ известенъ престижъ, и външенъ и вжтрешенъ.

Що се отнася до князъ Фердинанда, фактическиятъ ржководитель на българската външна политика, неговитѣ съображения бѣха по-малко ясни. Къмъ опасенията отъ Австро-Унгария и къмъ въздействието на съветитѣ, давани въ София отъ западно-европейскитѣ сили, тукъ би трѣбвало да се прибави и желанието на княза да разсѣе сжществуващитѣ въ Петербургъ подозрения спрямо националъ-либералния кабинетъ, обвиняванъ отъ русофилския опозиционенъ печатъ въ русофобия и славянофобия. Най-после благоразумието изискваше да се отговори на добритѣ разположения въ Бѣлградъ, толкова повече, че нито реформената акция, нито готвеното съ Турция съглашение можеха, особено следъ ангажирането на Русия въ Далечния изтокъ, да представляватъ нѣкаква гаранция противъ възможни опасни усложнения и изненади.

И сега, както и въ времето на последния Обреновичъ, сърбитѣ първи заговорватъ за сближение и споразумение между дветѣ „братски държави", въ името на тѣхнитѣ „общи интереси". Първиятъ осезателенъ знакъ за това бѣ даденъ съ единъ топълъ пасажъ въ първото тронно слово на краля, посветенъ на Княжеството и на „братския български народъ". На 18 януарий 1904 г., кралътъ, въ аудиенцията, дадена на

българския воененъ аташе полковникъ Хесапчиевъ, изказа съвсемъ открито нуждата отъ разбирателство[1]). Правителството на Р. Петровъ се отзова благоприятно на кралското пожелание и натовари Хесапчиева, замѣстилъ вече К. Величкова, като управляващъ агенството, да започне първитѣ разговори съ надлежнитѣ фактори. Насърдчено отъ докладитѣ на своя представитель, правителството, въ началото на м. мартъ, изпрати въ Бѣлградъ цетинския дипломатически агентъ Д. Ризовъ, да продължи, съвмѣстно съ Хесапчиева, преговоритѣ и да ги доведе до опредѣленъ резултатъ. Отиването на Д. Ризовъ, познатъ привърженикъ на разбирателството съ сърбитѣ, въ Бѣлградъ, даде поводъ на чуждия печатъ да заговори за предстояще споразумение между двѣтѣ държави. За да премахне впечатлението, че се касае за политическа мисия, подобна на Начовичевата въ Цариградъ, българското правителство заяви, чрезъ официоза „Новъ Вѣкъ", че се правятъ опити за сближение съ Сърбия на икономическа и културна основа. Наистина, въ Бѣлградъ се преговаряше и за културно-стопанско сътрудничество, това, обаче, което главно интересуваше двѣтѣ държави, бѣ политическото споразумение. Въ края на мартъ преговоритѣ завърщиха съ подписването на единъ таенъ „Съюзенъ договоръ" (30 мартъ 1904 г.), на единъ „Дружественъ договоръ" отъ сѫщата дата и на единъ „Заключителенъ протоколъ" (31 мартъ 1904 г.)[2]).

Тайниятъ „Съюзенъ договоръ между Княжество България и Кралство Сърбия", гласи:

Правителството на Н. Ц. В. Българскиятъ Князъ Фердинандъ I и правителството на Н. Вел. сръбскиятъ Краль Петъръ I, ржководими отъ принципа: „Балкана за Балканскитѣ народи" и въодушевени отъ желанието да обезпечатъ мирътъ и сигурността на тѣхнитѣ народи, да се запази териториалното statu-quo въ Балканския полуостровъ и да се подобри сждбата на тѣхнитѣ сънародници въ Отоманската империя, съгласяватъ се върху това, което следва:

I.

Убедени въ полезността на изработената въ Мюрцщегъ и обявена програма за реформитѣ въ Солунския, Битолския и Косовски вилаети (Македония и Стара Сърбия), двѣтѣ съюзни държави се задължаватъ да способствуватъ солидарно и съ всичкитѣ мирни срѣдства, съ които разполагатъ, за прилагането на тѣзи реформи въ казанитѣ три вилаета, като се стремятъ за тѣхното

[1]) „Историческата истина по сръбско-българскитѣ съюзни договори", статия отъ Хр. Г. Хесапчиевъ, бившъ дипломатически агентъ въ Бѣлградъ — в. „Миръ", 2. VII. 1928 г., бр. 8400.

[2]) И тритѣ документа бѣха за пръвъ пѫть обнародвани отъ А. Тошевъ, който е получилъ текстоветѣ имъ отъ тогавашния м-ръ председатель Рачо Петровъ („Балканскитѣ войни", т. I, стр. 153—158). Оригиналитѣ имъ трѣбваше, съгласно „Заключителния протоколъ, да се пазятъ въ личнитѣ архиви на двамата владѣтели". Тѣхното съдържание бѣ своевременно съобщено на руското правитество, но не и на третия предполагаемъ съюзникъ — Черногорския князъ.

въвеждание и въ Одринския вилаетъ, и по такъвъ начинъ да обезпечатъ живота, имота и свободното развитие на своитѣ сънародници въ тия вилаети възъ основа на равноправностьта и на народноститѣ въ всѣко отношение.

II.

Твърдо решени да употрѣбятъ всички свои лоялни усилия и всичката своя добра воля за запазване мира на Балканския полуостровъ, дветѣ съюзни държави се задължаватъ да се бранятъ задружно и съ всичкитѣ сили и срѣдства съ които разполагатъ, противъ всѣко посегателство — отгдето и да идва то — било върху сегашната териториална цѣлость и независимость на респективнитѣ имъ държави, било върху сигурностьта и неприкосновеностьта на нинѣ царствующитѣ имъ династии.

III.

Сѫщо така дветѣ съюзни държави се задължаватъ да се възпротивятъ задружно и съ всичкитѣ сили и срѣдства, съ които разполагатъ, на всѣка неприятелска акция или изолирана окупация въ гореупоменатитѣ четири вилаети, отъ която и държава да идатъ тѣ.

IV.

За случаитѣ предвидени въ точки II и III, дветѣ съюзни държави ще сключатъ специална военна конвенция, въ която да бѫдатъ предвидени всички възможни евентуалности и всички тѣхни последствия.

V.

Въ желанието си да подготвятъ почва за пълна солидарность между славянитѣ на Балканския полуостровъ и да създадатъ благоприятни условия за непосрѣдствено съглашение между кралство Сърбия и княжество Черна-Гора, дветѣ съюзни държави се задължаватъ — когато изникне на решение въпроса за Албания — да подпомагатъ онова негово разрешение, което би било съгласно съ интереситѣ на Черна-Гора.

VI.

Дветѣ съюзни държави се задължаватъ да третиратъ и решаватъ задружно всички въпроси, които по сѫщество и духъ би произтекли отъ настоящия договоръ.

VII.

Дветѣ съюзни държави се задължаватъ да подлагатъ на окончателно разрешение отъ Н. И. В. Всерусийския Царь, всичкитѣ ония спорове помежду имъ, върху които сами не биха могли да дойдатъ въ съгласие. Въ случай че руският царь отклони отъ себе си решението на спорния въпросъ, той се предава на разрешение на Международния арбитраженъ сѫдъ въ Хага.

VIII.

Настоящиятъ съюзенъ договоръ остава тайна. Той може да се съобщи нѣкому — изцѣло или отчасти — само следъ предварително споразумение между дветѣ съюзни правителства.

Следъ петь години настоящиятъ договоръ може да бѫде подвергнатъ на ревизия, ако това счетатъ за потрѣбно дветѣ съюзни държави.

Той влиза въ сила отъ деня на неговата ратификация.

Сключенъ въ Бѣлградъ на тридесети день отъ месецъ мартъ, хилядо деветстотинъ и четвърта година отъ Рождество Христово, трети день на Великдень.

Въ името на Княжество България подписали:

Д. Ризовъ

Отъ генералния щабъ полковникъ Хесапчиевъ.

Въ името на Кралство Сърбия:

Подписали: Генералъ Сава Груичъ
Никола Пашичъ

Въ този договоръ е намѣрила изразъ загриженостьта на дветѣ държави отъ австрийскитѣ окупационни домогвания и решението имъ да бранятъ задружно, както своята териториална цѣлость (и . . . сигурностьта и неприкосновеностьта на царствуващитѣ си династии) така и цѣлостьта на четиритѣ вилаета (Стара Сърбия, Македония и Одринско) противъ „всѣка изолирана окупация". Касае се, прочее, за единъ отбранителенъ съюзъ противъ хабсбургската монархия. Предвиденията въ членъ VII арбитражъ на руския императоръ и обстоятелството, че съдържанието на договора бѣ съобщено на руското правителство, говорятъ, че съюзътъ се поставяше подъ патронажа на великата славянска империя. Що се отнася до по-далечната сждба на четиритѣ турски вилаета въ Европа, Сърбия и България още не смѣтатъ, че е назрѣлъ моментътъ за подѣлба. За сега тѣ си поставятъ една по-ограничена задача: „да подобрятъ сждбата на своитѣ сънародници" и да имъ „обезпечатъ живота, имота и свободното развитие възъ основа на равноправностьта на народноститѣ въ всѣко отношение", като способствуватъ „солидарно и съ всички мирни срѣдства" за прилагането на Мюрцщегската реформена програма. Постигането на горната задача ще се преследва и чрезъ друго едно срѣдство, което се споменава не въ договора, а въ „заключителния протоколъ" (чл. II, точка 2, буква в) и което е следното: „Дветѣ съюзни държави ще се стараятъ да се постигне взаимна толерантность между тѣхнитѣ сънародници въ Отоманската империя". Това допълнително задължение е вмъкнато, очевидно, по желание на сръбскитѣ делегати.

Размѣната на ратификациитѣ на сключенитѣ договори се извърши въ София на 29 априлъ 1904 г., а на 1 май двамата владѣтели се срещнаха въ Нишъ. Макаръ, че присѫтствието на м-ръ председателитѣ — Р. Петровъ и С. Груичъ и на двама министри — Д. Петковъ и Н. Пашичъ издаваше политическия характеръ на посещението (обстоятелство, особено важно за краль Петъръ, непризнатъ още отъ всички велики сили) положиха се все пакъ грижи за да се представи срещата като импровизирана: Князъ Фердинандъ *на пжть за Унгария,* се отбива въ Нишъ за кратко свиждане

съ владѣтеля на съседната славянска държава[1]). Въпрѣки всички предпазителни мѣрки, взети за да се не породятъ подозрения въ Виена, печатътъ не преставаше да пише за сближение и за сръбско-българския съюзъ. Това застави Р. Петрова да заяви, два месеца следъ нишкото свиждане, чрезъ дописника на виенското „Кореспонденцъ бюро", че слуховетѣ за „тъй наречения балкански съюзъ" сж лишени отъ всѣко основание и че между Сърбия и България се водятъ преговори на „чисто икономическа почва". Сръбскиятъ министъръ на финанситѣ Л. Пачу отиде още по-далече, като опроверга чрезъ сжщия дописникъ българския министъръ председатель[2]).

Австрийскитѣ подозрения, обаче, не можаха да отклонятъ дветѣ правителства отъ пжтя, който тѣ съ сключенитѣ договори бѣха си начертали.

Краль Петъръ пристигна въ София на 17 октомврий, придруженъ отъ министритѣ С. Груичъ и Н. Пашичъ и отъ многобройна свита. Българскитѣ официални срѣди му устроиха блѣскавъ приемъ. Двамата владѣтели се прегѣрнаха и цѣлунаха. Отслужи се тържественъ молебенъ въ катедралата Св. Краль. Устрои се блѣскавъ парадъ на Софийския гарнизонъ. Размѣненитѣ тостове на динето-гала не бѣха лаконични, както въ Нишъ. Сега двамата владѣтели споменаха за „общностьта на жизненитѣ интереси и на историческитѣ сждбини на дветѣ държави", подчертаха, че „условията, при които братскитѣ едноплеменни и едновѣрни народи живѣятъ и се развиватъ, имъ налагатъ единъ искренъ сговоръ — единствения залогъ за истински миръ и самостоятеленъ напредъкъ" и пр. На раздѣла тѣ пакъ се прегърнаха и цѣлунаха и Краль Петъръ замина съ отлични впечатления отъ своето първо задгранично посещение. Цѣлиятъ софийски печатъ, и правителственъ и опозиционенъ, посвети на срещата възторжени и пълни съ добри надежди статии.

*

„Дружественията договоръ" отъ 30 мартъ 1904 год. съдържа редъ постановления, съ които дветѣ държави целятъ „да обезпечатъ благата на едно правилно и мирно полити-

---

[1]) Тази тенденция е прокарана и въ необикновено лаконичнитѣ наздравици размѣнени на обѣда въ Нишъ:

„Честитъ се считамъ, дето ми се тъй ненадейно представя случай, на сръбска земя, да поздравя В. Ц. Височество, представителя на братския намъ български народъ . . . каза краль Петъръ и дигна чашата. „Подъ впечатлението на братския приемъ, който намѣрихъ по случай минаването ми презъ Сърбия, изразявамъ на В. Величество своята най-дълбока признателность . . . отговори Князъ Фердинандъ и дигна чашата.

[2]) „Между Сърбия и България не е станало никакво сближение, — заяви Л. Пачу. — За съжаление, Сърбия е така тѣсно свързана съ Австро-Унгария, която е пазаръ на всички почти главни сръбски продукти, че не би могла, безъ нейно съгласие, да сключи никакво икономическо споразумение съ България. Подобна волность отъ страна на Сърбия би я неминуемо изправила предъ опасенъ икономически конфликтъ съ Хабсбургската монархия".

ческо-културно развитие на своитѣ народи чрезъ дружествено и братско единение между тѣхъ". Най-важното отъ тѣхъ се състои въ споразумението на двѣтѣ държави (членъ I): „Да отворятъ взаимно границитѣ си за всички свои произведения отъ домашно произхождение, като се стараятъ да водятъ еднаква митническа политика спрямо другитѣ държави и се стремятъ да доведатъ тая си политика до единъ митнически съюзъ (Zollferein)". По-нататъкъ договорътъ предвижда: улесняване на взаимния обмѣнъ и транзитъ, изравняване на телеграфопощенскитѣ такси съ такситѣ за вѫтрешна служба, премахване на паспортитѣ, сключване на сѫдебна и монетна конвенции.

Едно отъ осѫщественитѣ постановления на „Дружествения договоръ" е изравняването на телеграфопощенскитѣ такси съ такситѣ на вѫтрешната служба въ двѣтѣ държави. До другитѣ конвенции — премахване на паспортитѣ и пр. — не се стигна [1]).

Що се отнася до взаимнитѣ улеснения и сътрудничеството въ стопанската область, презъ 1905 година бѣ направена една смѣла стѫпка при преговоритѣ за новъ търговски договоръ, като, между друго, бѣ уговорено, при известни условия, сключването и на митнишки съюзъ. Предвиждайки опасността отъ възможни репресалии отъ страна на Австро-Унгария, сърбитѣ дълго време се противѣха, но поради настояването на българскитѣ делегати, най-после отстѫпиха, съ уговорката, че договорътъ за митнишки съюзъ нѣма да бѫде оповестенъ докато, въ едно по-далечно бѫдеще, назрѣятъ условия за неговото прилагане. Неизвестно намъ, по какви съображения, българското правителство, макаръ че бѣше дало съгласието си за тази уговорка [2]), внесе договора въ Народното събрание и народното представителство го гласува, на 20 декември 1905 г., единодушно и съ акламации.

Последва тогава това, отъ което сърбитѣ основателно се страхуваха. Виждайки въ митнишкия съюзъ повече единъ политически актъ, насоченъ срещу нея, Австро-Унгария реши да накаже „нелоялния" сръбски съседъ, като му даде да почувствува стопанската си зависимость. Тя го заплаши, че ще скѫса преговоритѣ за търговски договоръ съ него и пошушна на своитѣ ветеринари да обявятъ сръбския добитъкъ за заразенъ. Затварянето на унгарската граница за сръбския износъ застраши Сърбия съ стопанска катастрофа: 80% отъ тоя износъ (120—140,000 свини, около 50,000 глави едъръ

---

[1]) Дори при сѫществуване на паспорти, минаването презъ Сърбия, особено на българи, родомъ въ Македония, бѣше съпроводено твърде често съ голѣми страхове и неприятности. Опредѣлени лица се сваляха, подъ разни претексти и безъ никакви претексти, отъ треноветѣ, задържаха се и се подлагаха на разпити, увещаваха се да се обявятъ за сърби, а понѣкога и изчезваха безследно.

[2]) Ген. Хр. Г. Хесапчиевъ — „Историческата истина по сръбско-българскитѣ съюзни договори" (в. „Миръ", отъ 3 юлий 1928 г., бр. 8401).

добитъкъ, близу два милиона килограма птици, зърнени храни, сливи и пр.) отиваше въ Хабсбургската монархия. Бѣлградското правителство изрази готовность да се откаже отъ митнишкия съюзъ и да вземе подъ внимание другитѣ австрийски искания, но спазвайки известно достолѣпие въ държането си. Общественото мнение застана задъ него, дори търговцитѣ на добитъкъ, най-много засѣгнати отъ конфликта, се показаха готови за жертви. Безъ да напуща, обаче, умѣреностьта си спрямо Австро-Унгария, правителството на Н. Пашичъ се зае да подготви страната за сериозна съпротива. То започна да строи модерни кланици и хладилници и направи голѣми намаления въ превознитѣ такси на живия добитъкъ и на земедѣлскитѣ произведения по държавнитѣ желѣзници. Едновременно съ това, то потърси нови чужди пазари, като насочи сръбската търговия къмъ Германия, (по Дунава) и къмъ Срѣдиземноморскитѣ страни — презъ Галацъ (пакъ Дунава) и презъ Варна и Солунъ. И скоро се убеди, че борбата съвсемъ не е безнадеждна. Навсѣкжде почти неговата съпротива се посрещна съ съчувствие и съдействие. Въ о. Малта, въ Марсилия и другаде, се намѣриха купувачи на живъ и закланъ сръбски добитъкъ. Германия, която по-преди получаваше сръбска стока презъ Австрия, сега използува случая, за да сключи единъ благоприятенъ за себе си договоръ съ сръбското кралство. Въ България общественото мнение се отнесе най-съчувствено къмъ сръбската борба, а правителството, безъ да обръща внимание на нападкитѣ на австрийския печатъ и на това, че графъ Голуховски му отказа, по Берлинския договоръ, правото да сключва митнишки съюзи, направи разни улеснения, като намали значително и желѣзопжтната тарифа за превозъ на сръбския добитъкъ насоченъ къмъ Варна.

Отъ митническия конфликтъ съ могжщата си съседка, Сърбия, въ края на краищата, не само че не претърпѣ материални загуби, но излѣзе съ разновидни придобивки. За нейната търговия, напълно подчинена подъ Австро-Унгария, се откриха и други възможности. Безъ да скжсва преговоритѣ си за търговски договоръ съ Австро-Унгария, тя използува благоразположението на другитѣ държави за сключване на редовни търговски договори съ тѣхъ. Още презъ 1906 г., т. е. въ разгара на митнишката война, тя успѣ да уговори въ Франция, при условия по-благоприятни, отколкото въ миналото, единъ заемъ отъ 90 милиона франка, предназначенъ за доставка на полска скорострелна артилерия и за разширение на желѣзопжтната си мрежа. Между това австро-унгарското упорство все повече отслабваше, понеже митнишкиятъ конфликтъ бѣ свързанъ съ известни неудобства и за самата нея: нейната индустрия губѣше господството си въ сръбския пазаръ; липсата на сръбски добитъкъ се чув-

ствуваше въ градоветѣ; развиваше се контрабандната размѣна по границата; маджаритѣ засилиха борбата си противъ Голуховски, намирайки неговата политика спрямо балканскитѣ държави неоправдано груба и пакостна за интереситѣ на двойната монархия. Още по-значителни бѣха моралнитѣ и политическитѣ последици на конфликта. Сръбскиятъ народъ повѣрва въ жизнеспособностьта на своята държава. Склонниятъ къмъ безгрижие сръбски селянинъ биде потикнатъ къмъ по-упоритъ производителенъ трудъ. Сърбитѣ и другитѣ южни славяни отъ двойната монархия насочиха сега по-обнадеждени погледи къмъ Бѣлградъ. Сръбското кралство доби по-голѣма цена въ очитѣ на всички велики сили, които бѣха си поставили за задача да направятъ отъ малкитѣ балкански държави оплотъ срещу нѣмския Drang nach Osten. Съ огледъ на това именно съображение и подъ натиска на англійското общественo мнение, което и този пѫть взе решително страната на слабия противъ силния, великобританското правителство надви своето отвръщение къмъ страната на кралеубийцитѣ и на 7 августъ 1906 г. краль Петъръ прие на тържествена аудиенция новоназначения англійски пълномощенъ министъръ Уайтхедъ, който му врѫчи акредитивнитѣ си писма.

И като си помисли човѣкъ, че тази „свинска война", толкова благодатна за сръбския народъ, бѣ наложена на сръбскитѣ управници отъ една прибързана постѫпка на тогавашното българско правителство!

ЗАДЪ КУЛИСИТѢ НА СБЛИЖЕНИЕТО

Докато студентитѣ се побратимяваха, въ името на конфедерацията и на автономията, а дветѣ правителства сключваха съюзни и задружни договори, отношенията между тѣхнитѣ сънародници въ Турция съвсемъ не се развиваха въ духа на „взаимна толерантность". Презъ м. септемврий 1904 г., когато краль Петъръ се готвѣше да върне посещението на Князъ Фердинандъ, станаха, въ отговоръ на сръбскитѣ доносничества, известнитѣ намъ убийства въ с. Кокошине. Бѣлградскиятъ печатъ се нахвърли по този случай върху „българскитѣ злодеи", безъ да щади и България. Бѣлградскиятъ кабинетъ излѣзе веднага съ едно комюнике (15 септемврий) съ което, вземайки подъ защита „съюзното" правителство и обявявайки македонскитѣ революционери за разбойници, поиска да подчертае солидарностьта на дветѣ държави по македонския въпросъ. Комюникето гласѣше:

„Нѣкои вестници обвиняватъ България за убийството на наши братя въ Македония. Въ действителность българското правителство и българскиятъ народъ сѫ толкова виновни въ тия

убийства, колкото Сърбия и сръбското население въ Македония. Отдѣлни македонски организации, които не намиратъ подръжка както въ Сърбия, така и въ България, сж изгубили своето революционно значение, понеже сж се превърнали въ разбойнически чети. Членоветѣ на тѣзи чети не сж патриоти, които се борятъ за свободата на отечеството си, а обикновени разбойници. Съ поведението си и съ своя девизъ „Автономия за Макенония", тѣ приготовляватъ на Македония окупация или усложнения, краятъ на които е мжчно да се предвиди.

Подобни усложнения ще бждатъ действително предизвикани, ако къмъ тъй нареченитѣ български чети се присъединятъ още сръбски и гръцки, които да преследватъ сжщитѣ цели.

Правителството осжжда поведението на тѣзи съмнителни революционери и заявява, че правителствата на Сърбия и на България, съ помощьта на реформаторскитѣ сили, се надѣватъ да намѣрятъ срѣдства за туряне край на тѣзи злодеяния.

Нуждно е известно напрежение на ума, за да схване човѣкъ многото задни цели, които преследва това перфидно комюнике, съчинено съ съдружни усилия отъ двамата най-голѣми сръбски хитреци, Н. Пашичъ и Св. Симичъ [1]). Съ единъ куршумъ нѣколко зайци. И какви зайци още! Комюникето изразява едновременно: „съюзнишка" лоялность къмъ България; добро поведение предъ великитѣ сили; недвусмислено становище противъ девиза „Автономна Македония", т. е. противъ кумира на сръбско-българската студентска младежь, която, въ очитѣ на официална Сърбия, е вече изиграла ролята си; косвено оправдание на действуващитѣ вече сръбски и гръцки чети; хвърляне ржкавицата на македонскитѣ революционери, но не на всички, а само на „отдѣлни македонски организации". Доволенъ отъ съчинението си, Пашичъ на другия день, посети самъ Хесапчиева, „ужъ за да благодари за решението на българското правителство да изпрати специална мисия за коронацията на краль Петъръ, но въ действителность за да се обясни по комюникето", очаквайки благодарность задето той „съ лисича деликатность менажира патриотическитѣ чувства на българския народъ и на българското правителство" [2]). Благодарностьта, която Пашичъ не намѣри у дипломатическия представитель на България, изказа му се отъ официоза на българското правителство, който писа („Новъ Вѣкъ", брой 792):

---

[1]) Споредъ полк. Хесапчиевъ (№ 1221, 18 стр. 1904 г.).

[2]) Сжщия докладъ. Споредъ Хесапчиева, цельта на комюникето е: да се подчертае, че и Сърбия има дѣлъ въ революционното движение и е готова да поеме, наредъ съ България, „часть отъ отговорностьта за него; да се подготви по-топълъ приемъ на краль Петъръ въ София и да се осигури по-добра почва за Св. Симичъ, който следъ една седмица ще замине въ София за да заеме поста дипломатически агентъ. Сръбскиятъ шовинистически печатъ не разбра „твърде рафинираната тънкость на г. Пашича", — пише по-нататъкъ Хесапчиевъ и привежда отзивитѣ на „Вечерне Новости" и на „Штампа". Първиятъ вестникъ писа, че съ това „лудо комюнике", проникнато отъ сервилность къмъ България, сръбското правителство прави невъзможно всѣко споразумение съ Турция. „Штампа" нарече Пашича „Бугарашъ" и окачествя комюникето като „публична абдикация отъ Пиемонтската роля на Сърбия". Що се отнася до дипломатическитѣ срѣди въ Бѣлградъ, тамъ комюникето предизвика „саркастиченъ смѣхъ".

Завчера съставителитѣ на македонскитѣ чети бѣха порицани отъ сръбското правителство чрезъ обнародване на едно комюнике. Съ това комюнике сръбското правителство отхвърли отговорността за действията на четитѣ, както отъ себе си и отъ сръбския народъ, така и отъ нашето правителство и отъ нашия народъ... Ние сме убедени, че както въ България, така и въ Сърбия, всички здравомислящи съчувственици на македонското дѣло съзнаватъ, че истинскиятъ патриотизъмъ диктува продължението на заетото отъ двете правителства становище по македонския въпросъ.

Въ задоволството си отъ „лоялната" подкрепа на сръбското правителство, българскиятъ официозъ остави безъ внимание дори и тоя крупенъ фактъ, че комюникето се опълчваше решително противъ автономията — идея не само на „нѣкои македонски организации", а на цѣлата почти българска общественость по онова време. Отъ това не бива разбира се, да се вади заключение, че кабинетътъ Р. Петровъ — Д. Петковъ е отишелъ до сжщата крайность, толкова повече, че м-ръ председателтъ бѣше въ положение да знае действителнитѣ сръбски планове и намѣрения по отношение на българщината въ Македония. „Съюзътъ", обаче, имаше — като всѣки съюзъ — и своитѣ неприятности, които трѣбваше да се преглъщатъ. Отъ друга страна, „съюзникътъ" бѣше се погрижилъ да поднесе горчивия хапъ така подсладенъ, че да може българското правителство да го приглътне безъ гримаси. Па и време ли бѣше да се завързва печатна полемика сега, когато въ София се правѣха приготовления за посрѣщане на „съюзния" владѣтель?

А че първиятъ български министъръ Р. Петровъ бѣше напълно посветенъ въ двуличната игра на сръбското правителство, това се вижда отъ докладитѣ на неговитѣ подведомствени представители въ Бѣлградъ и въ Турция. Особено сж изобилни съ изобличителни данни докладитѣ на Хр. Г. Хесапчиевъ, който е сложилъ подписа си подъ сключенитѣ презъ м. мартъ 1904 г. сръбско-български договори. Твърде старателенъ и отлично осведоменъ, Хесапчиевъ е далечъ отъ всѣка илюзия що се отнася до искреностьта на ржководнитѣ политически личности въ Сърбия. Неговитѣ данни установяватъ: материалната издръжка на сръбскитѣ чети отъ срѣдствата на държавното съкровище, благосклонностьта на турското правителство къмъ сръбската въоржжена пропаганда; подкупуването съ сръбски държавни пари на турски чиновници, арнаутски разбойници, македонски емигранти и пр. Ето нѣкои отъ тѣзи данни;

Презъ първата половина на м. юлий 1904 г. е изпратена една чета, а презъ втората половина на сжщия месецъ сж изпратени петь чети въ Македония[1]). По тоя поводъ

[1]) Докладъ на Хр. Г. Хесапчиевъ, № 885, 22 юлий 1904 г.

австро-унгарскиятъ и рускиятъ пълномощни министри, съ идентични ноти, основаващи се на сведенията на консулитѣ имъ въ Турция, заявиха на сръбското правителство, че ще бѫде държано отговорно, ако въ бѫдеще не вземе строги мѣрки за пазене на границата. По сѫщия поводъ Хесапчиевъ пише [1]):

> Въ личнитѣ си обяснения предъ г. Губастова [2]) управляющиятъ външното министерство генералъ Груичъ е изказалъ своето удивление, че подобни представления се правятъ отъ руското и австрийското правителства, когато отъ страна на Турция нѣмало никакъвъ протестъ. За г. Губастова, който въобще съвсемъ не е ориентиранъ въ сръбскитѣ работи, а още по-малко въ задкулиснитѣ действия на сръбската пропаганда, този мотивъ, както забелязахъ, е ималъ голѣма убедителна сила. Азъ не пропустнахъ случая да му разясня, че турското правителство, което е прекрасно ориентирано въ всички тѣзи работи, преструва се, че нищо не вижда, понеже добре разбира, че сръбскитѣ чети сѫ твърде пригоденъ инструментъ за омаломощаване на силния български елементъ въ Македония.

И защо турското правителство ще прави протести въ Бѣлградъ, когато самиятъ турски пълн. министъръ въ сръбската столица, Фетхи паша, е въ услугитѣ на сръбския комитаджилъкъ? Фетхи паша е отдавна въ интимни връзки съ генералъ Атанацковичъ и улеснява дейностьта на сръбския комитетъ, — пише Хесапчиевъ. — Той представи за уволнение Крагуевацкия консулъ Хами бей, а следъ това поиска отъ сръбската власть да го изгони отъ Сърбия, само защото Хами бей е знаялъ и говорилъ публично за подкупничеството му. Фетхи паша снабдява Атанацковича съ турски паспорти: съ такива паспорти сѫ заминали напоследъкъ 15 души сръбски бандити въ Македония [3]).

Презъ м. августь, т. е. предъ самото започване на училищнитѣ занятия, пристига въ сръбската столица инспекторътъ на турскитѣ училища въ Битолския вилаетъ Хюсеинъ ефенди, подъ предлогъ, че ималъ да урежда продажбата на нѣкакви земи около Лѣсковацъ, а въ действителность за работа отъ съвсемъ друго естество. „Споредъ добититѣ сведения, — докладва Хесапчиевъ, — Хюсеинъ ефенди дошелъ да продава не земитѣ си, а съвѣстьта си, понеже узналъ че въ Бѣлградъ тя ще намѣри добра цена. Той е ходилъ при ген. Груича и постѫпкитѣ му се увѣнчали съ успѣхъ: получилъ е вече 15,000 динари отъ фонда на пропагандата“ [4]).

Други плащани отъ сърбитѣ турски чиновници сѫ: Въ Велесъ: председателя на Велешката община Ахмедъ ефенди — съ 120 динари месечна заплата („преди нѣколко

---

[1]) № 963, 13 августь 1904 г.
[2]) Руски пълн. министъръ въ Бѣлградъ, б. а.
[3]) № 1433, 22 октомврий 1904 г.
[4]) № 1111, 24 августь 1904 г.

дена той писмено е молилъ тукашното министерство да му укаже, кой сърбинъ да избере членъ на общината"); секретарьтъ на Велешката община (тариратъ-кятиби) — 80 дин. месечно; Хасанъ ефенди, членъ въ духовния сждъ (аза-мухамеджери) — 80 дин. месечно. Въ Куманово: нѣкой си Мехмедъ ефенди, родомъ отъ Лѣсковацъ — 80 дин. месечно (отъ време на време той идва тукъ за инструкции")[1].

Макаръ и само частични, тѣзи сведения даватъ все пакъ представа за армията отъ подкупени турски чиновници, общинари и частни лица, съ която сръбската пропаганда разполага въ македонскитѣ вилаети. Не сж пренебрегнати и албанцитѣ. Все по-това време, сърбитѣ успѣватъ да спечелятъ приятелството на известния кървопиецъ Тахиръ Тола, но понеже той не се нуждае отъ пари, обещава му се подаръкъ единъ скжпоценень револверъ, който ще му се поднесе отъ името на Н. Величество Краля. Въ началото на м. октомврий ген. Атанацковичъ предлага на Яшаръ бей, редактора на издавания въ Бѣлградъ в. „Албанија", да съдействува за организиране на чети отъ арнаути, понеже „сърбитѣ въ Македония пропадали и трѣбвало нѣщо да се направи. Яшаръ бей се удивилъ, че сърбитѣ, които постоянно настоявали за обезоржжаване на арнаутитѣ, сега сами имъ предлагатъ оржжие"[2].

Презъ есеньта на 1904 г. Сим. Радевъ писа въ софийския вестникъ „Вечерна Поща", че 500-тѣ хиляди динара, гласувани на 11 декемврий 1903 г. отъ Скупщината за подпомагане на пострадалитѣ отъ възстанието въ Македония, били изразходени за образуване и издръжка на чети. Зле засегнатъ отъ това твърдение, Св. Симичъ се яви при Р. Петровъ за да го опровергае, като увѣри българския пръвъ министъръ, че подобно нѣщо е досущъ недопустимо отъ гледна точка на сръбския законъ за бюджета. Надлежно уведоменъ за тази постжпка на Св. Симичъ, Хесапчиевъ доразясни казаното отъ последния, като изтъкна, че 500-тѣ хиляди динари бѣха отнесени къмъ „Диспозиционния фондъ", кредититѣ на който не подлежатъ на сжщински контролъ и провѣрка: провѣрката на тѣзи кредити става, при нужда, само отъ трима депутати, посочени отъ Скупщината. Прочее, никаква законна формалность не попрѣчи, за да бжде сумата разпредѣлена по следния начинъ: 150,000 динара изразходени за пострадалитѣ (въ храни, облѣкло, пари и пр.) подъ непосрѣдствения надзоръ на единъ членъ на „Главната контрола", изпратенъ за тази цель въ Македония; стотина хиляди ди-

[1] № 1433, 22 октомврий 1904. г.
[2] Сжщия докладъ.

нара дадени на отдѣлението за пропаганда (т. е. на самия Св. Симичъ), а остатъкътъ — на македонския комитетъ за провеждане на четнишката акция [1]).

Българскиятъ м-ръ председатель е въ течение и на агитацията, която сръбскитѣ пропагандатори правятъ съ сближението вжтре въ Македония. Подписанитѣ презъ м. мартъ тайни договори се тълкуватъ предъ българскитѣ селяни въ тъкъвъ смисълъ: ето, Сърбия и България се споразумѣха — значи, сърби, българи е вече все едно. Въ подкрепа на тази агитация, — съобщава Т. Недковъ отъ Скопие,[2]) „сърбитѣ разпространяватъ едно табло съ дейцитѣ на българо-сръбския договоръ — Хесапчиевъ, Ризовъ, Груичъ и Пашичъ". Тълкувайки по сжщия начинъ сближението, сръбскиятъ генералеиъ консулъ въ Солунъ, Льотичъ, развива предъ А. Шоповъ тезата, че на сръбското църковно-училищно дѣло не бива вече да се правятъ никакви прѣчки отъ българска страна. Трѣбва, съ други думи, да се не прѣчи на сърбитѣ да увеличаватъ броя на привърженицитѣ си тамъ, гдето ги вече има и да фабрикуватъ нови — кждето още ги нѣма. Такъвъ е сръбскиятъ смисълъ на „взаимната толерантность", за постигането на която дветѣ „съюзни държави" се задължаватъ да съдействуватъ. Поемайки това задължение, българското правителство, очевидно, не си е дало смѣтка за границитѣ на своето влияние надъ организираното българско население въ Македония. Но, както бѣлградското правителство не се отказа, въ името на „взаимната толерантность", да си служи съ старитѣ си развращаващи срѣдства, а прибави къмъ тѣхъ и четнишкия тероръ, така и софийското правителство не помисли — или не посмѣ — да препоржча на сънародницитѣ си въ Македония толерантность и братство съ сърбитѣ. Една такава препоржка би предизвикала недоумение и смутъ у македонскитѣ българи, навикнали да гледатъ на сръбскитѣ агенти като на турски съюзници, които, чрезъ заблуди и подкупи, рушатъ тѣхното духовно единство, ангажиратъ часть отъ борческата имъ енергия и кроятъ пъклени планове за отечествената имъ земя. Една такава постжпка би подкопала вѣрата имъ въ свободната братска държава и би хвърлила неминуемо българитѣ отъ дветѣ страни на Рила въ трагиченъ конфликтъ.

За щастие, работитѣ не стигнаха до тамъ. Не изградили сближението си върху едно искрено, честно и окончателно споразумение по македонския въпросъ, дветѣ държави продължаваха, и следъ подписването на мартенскитѣ дого-

---

[1]) Докладъ № 1551, 26 ноември 1904 г.

[2]) № 445, 3 юлий 1904 г.

вори, да се дебнатъ една друга и да участвуватъ, прѣко и косвено, въ взаимната изтрѣбителна война на своитѣ сънародници въ Македония.

*

Революционната организация не можеше да бѫде, по начало, противъ сближението между двѣтѣ свободни балкански държави, стига то да не е насочено противъ териториалната цѣлость на Македония и противъ естествения развой на освободителното движение. Още преди възстанието тя успѣ да проникне въ сърбоманскитѣ села и отчасти да ги организира въ името на общия освободителенъ идеалъ, безъ да прави въпросъ отъ тѣхната народностна и духовна принадлежность. Тя се отнесе съчувствено и къмъ сближението между сръбската и българската младежь върху почвата на македонската автономия. Борисъ Сарафовъ отиде още по-далеко, като се подаде на илюзията, че е възможно сътрудничеството съ сръбското правителство и съ бѣлградския македонски комитетъ въ името на принципа „Македония за македонцитѣ". Всички тѣзи опити, обаче, докараха само разочарования на македонскитѣ революционери и непоправими пакости на тѣхното дѣло. Сръбскитѣ въжделения за дѣлежъ не закъснѣха да се проявятъ първо прикрито, а после и съвършено явно, а сърбоманското население, подъ влиянието на сръбскитѣ пропагандатори, се настрои враждебно къмъ революционната организация и стана слѣпо орѫдие на сръбскитѣ държавни чети.

За забелязване е, че сръбското правителство свали съвсемъ автономистическата си маска презъ медения периодъ на сближението — следъ като успѣ да сключи мартенскитѣ договори съ българското правителство и да уговори съ него посещението на краль Петъръ въ българската столица. То се демаскира, както видѣхме, съ своето перфидно комюнике по поводъ убийствата въ Кокошине. Революционната организация не остана длъжна нито на бѣлградския печатъ, който я обвини въ български шовинизъмъ, нито на съставителитѣ на комюникето, които я обявиха за „разбойническа". На бѣлградскитѣ вестникари тя отговори съ следнитѣ редове: „Организацията е била и ще бѫде всѣкога *безмилостна* къмъ предателитѣ, отъ каквато народность и да сѫ тѣ и на каквито идеи и да служатъ, не само защото ѝ пакостятъ, но и защото такива изроди, у които нѣма нищо човѣшко, не заслужаватъ да живѣятъ" [1]).

Що се отнася до комюникето, вестникътъ на Вѫтр. организация го подложи на анализъ и изобличи заслужено авторитѣ му [2]).

---

[1]) „Революционенъ листъ", № 3, 17 септемврий 1904 г., стр. 13.
[2]) Пакъ тамъ, № 4, 7 октомврий 1904 г., стр. 2—3.

Твърде естествено е, че сръбското правителство, което кара чрезъ своитѣ консули и чрезъ специалнитѣ агенти на своята пропаганда сърбоманитѣ, на които то плаща скжпо, да предаватъ на султанското правителство революционнитѣ чети и работницитѣ революционери, не може хладнокръвно да посрѣща справедливитѣ смъртни присжди, които организацията произнася и изпълнява надъ тия негови жалки орждия и естествено е, че дига врѣва противъ тѣзи присжди и ги осжжда: тѣ го спъватъ и не му позволяватъ да преследва съ успѣхъ своитѣ пъклени планове.

Следъ тѣзи встжпителни думи, „Рев. Л." забелязва, че сръбската политика остава такава, каквато бѣ и преди двадесеть години, макаръ че само едно автономно управление въ Македония „може да отвори за икономичното развитие на Сърбия пжть къмъ море". И продължава:

Но имаше македонски дейци въ България, даже и нѣкои отъ нашитѣ другари, които, — подлъгани отъ неискрени и злонамѣрени заявления на нѣкои сръбски държавни мжже и обществени дейци, особено отъ тия на Симичъ, началникъ на сръбската пропаганда, които бѣха започнали да вѣрватъ, че съ промѣната на династията въ Сърбия, се е промѣнила и тази нейна, колкото несъстойна, толкова и престжпна политика по Македонския въпросъ. Това мнение даже бѣ започнало да си пробива пжть и тука — въ вжтрешностьта. Но сега комюникето, въ което се казва, — и което по-добре щѣше да бжде, ако се бѣ появило по-рано, — че Вжтрешната организация съ своя девизъ „Автономна Македония", ще докара една австрийска окупация на Македония, иде да покаже по единъ най-положителенъ начинъ, че сръбската политика по македонския въпросъ ни най-малко не се е промѣнила, че и сегашното сръбско правителство, както всички правителства на краль Миланъ и на неговия синъ, е противъ едно автономно управление, че и то, както тѣхъ, иска дѣлежъ. Тази политика на сръбското правителство се съзира твърде ясно и въ оня новъ начинъ на действие съ чети, които то въоржжава и изпраща тукъ. То се страхува твърде много, да не би скоро да се разреши Македонския въпросъ въ смисълъ на автономия, и понеже се е убедило, че Вжтрешната организация е важенъ факторъ, който може да ускори неговото разрешаване, изпраща чети, съ които иска да разпокжсва и обезсилва населението, да отвлича вниманието на Организацията и да бърка на нейната революционна дейность, за да не може тя съ успѣхъ да преследва своитѣ цели; иначе казано, то иска съ тѣзи чети да възпира бързия развой на въпроса, за да има време да създаде въ страната почва за дѣлежъ. Разбира се, ако въ тоя случай може да става дума за разбойничество, то не четитѣ на Организацията, която действува у дома си и която е доказала, защо се бори, сж разбойнишки, а четитѣ, които идатъ отвънъ.

Като споменава после за сръбското заплашване съ австрийска окупация, — при все че „въ Бѣлградъ твърде добре познаватъ, че не Организацията съ своя девизъ, а по-скоро сръбското и гръцкото правителства съ своитѣ разбойнишки чети предизвиквали такава окупация", — „Революционенъ листъ" завършва:

Въ Бѣлградъ или съвсемъ сж обезумѣли, или още не знаятъ, съ кого иматъ работа. Тѣ трѣбва да разбератъ еднажъ за всѣкога, че Организацията никога нѣма да се откаже отъ своята

цель, и че предъ дѣлежа на нашата татковина, който е най-голѣмото и най-опасното зло за насъ, тя би предпочела една австрийска окупация. А пъкъ да се допуска сега, когато всички европейски сили, които сж подписали Берлинския договоръ, се настаниха съ мисия на контролъ и всѣка отъ тѣхъ зае свой особенъ секторъ, австрийската окупация е повече отъ безосновна и неумѣстна. По-скоро сега може да се говори за една международна окупация, отъ която не само нѣма защо да се страхуваме, но и къмъ която трѣбва да се стремимъ.

Не съ леко сърдце Революционната организация поема ржкавицата, която ѝ се хвърля отъ съюзеното съ България сръбско правителство. Тя приема борбата като наложена необходимость, съ всичкото съзнание за пакоститѣ, които отклонението отъ нейната прѣка задача може да ѝ донесе. Тя е дори готова да се съгласи, при известни условия, на примирие и на миръ. Въ познатитѣ ни вече свои изявления предъ дописника на „Новое Время", Д. Груевъ, съзнавайки дълбоко пагубнитѣ последици отъ взаимното сръбско-български изтрѣбление въ Македония, отправя къмъ Бѣлградъ своитѣ предупреждения:

Тамъ, въ Македония, сега е твърде, твърде лошо. Настроението на духоветѣ е до висша степень напрѣгнато и тревожно . . . Сега още, както нашитѣ, тъй и сърбитѣ, се въздържатъ отъ крайности. Ние употрѣбяваме всички усилия за взаимно укротяване и успокоение на духоветѣ. Но . . . ако сърбитѣ не ограничатъ своитѣ извънредни амбиции, не престанатъ да изпращатъ отъ кралството чети, посрѣдствомъ които съ насилия, убийства и доноси да пропагандиратъ сърбизма тамъ, ние не ще можемъ да предотвратимъ катастрофата. Вие знаете, че е възможно едно всеобщо клане на сърбитѣ въ Македония. Въ градоветѣ, паланкитѣ и голѣмитѣ села, числото на съзнателнитѣ българи е твърде голѣмо . . . Сърбитѣ ние бихме могли да изтрѣбимъ съвсемъ, но и ние ще отслабнемъ въ това безумно и безцѣлно Вартоломеевско клане. Отъ това, въ всѣки случай, нѣма да изгубятъ нашитѣ общи врагове, борбата противъ които съставя нашата цель. Независимо отъ това, такова животинско изтрѣбление крайно деморализира и развращава населението. Ето защо, азъ горещо желая избѣгването на подобно ненормално положение.

Груевъ, обаче, не се ограничава само съ едни предупреждения, а, вѣренъ на своя разуменъ опортюнизъмъ, нахвърля предъ кореспондента и практически планъ за споразумение съ сърбитѣ. Споразумението „зависи главно отъ сръбското правителство" и то е „възможно" при следнитѣ две условия, които организацията поставя:

1. Единството на Вжтр. организация въ Македония е нашиятъ основенъ принципъ; ние не можемъ да допустнемъ тамъ сжществуването на друга независима политическа организация. Въ това отношение македонскитѣ сърби трѣбва да се съгласятъ да работятъ заедно съ насъ: тогава ние въ Бѣлградъ ще основемъ задгранично представителство на организацията, за да може тя да се сношава съ сръбския народъ. 2. Следъ туй, за да се избѣгне дразненето на националнитѣ чувства на населението, сърбитѣ трѣбва да ограничатъ района на своята националистическа пропаганда въ района на сжществуващето до възстанието Status quo.

Бѣлградскитѣ политици не се трогнаха дори отъ това, че Груевъ, въ своята отстѫпчивость, нарече „македонски сърби“ изкуствено създаденитѣ привърженици на сръбската пропаганда въ Македония. Наистина, тѣ не преставатъ и за напредъ да говорятъ за сближение съ българската държава, въ Македония, обаче, тѣ сѫ усвоявали, безвъзвратно вече, другия пѫть, пѫтя на войната съ всички срѣдства противъ българщината. Частичнитѣ успѣхи на тѣхната въоржжена пропаганда ги тласкатъ стремглаво въ този пѫть.

*

Ще завършимъ характеристиката на сръбската държавна политика спрямо България и Македония съ едно потвърждение на нашитѣ преценки, чрезъ най-достовѣрни сръбски документи. Възможностьта за това ние дължимъ на една щастлива находка отъ времето на предпоследната свѣтовна война. Следъ завземането на Нишъ, временна столица на сръбското кралство презъ 1914—1915 г., въ ржцетѣ на българската окупационна власть попадна, между друго, и часть отъ архивата на сръбското външно министерство, заедно съ тайнитѣ протоколи на дипломатическата конференция отъ м. юлий 1905 г.[1]).

Конференцията бѣ свикана отъ Йованъ Жуповичъ, министъръ на външнитѣ работи въ самостално — радикалния кабинетъ на Люб. Стояновичъ, за да разисква по въпроситѣ, съставляващи най-важнитѣ обекти на външната политика на тогавашното кралство и да вземе по тѣхъ решения, които да служатъ за директиви и да обезпечатъ необходимата приемственость при отстояване на сръбскитѣ държавни и национални задачи. Въ разискванията взеха участие: м-ръ председательтъ Л. Стояновичъ, шефътъ на революционното правителство отъ м. май 1903 г., Йованъ Авакумовичъ, бившитѣ министри на външнитѣ работи Сава Груичъ и Андра Николичъ и дипломатическитѣ представители въ чужбина: Георги Симичъ, д-ръ Мих. Вуичъ, д-ръ Мил. Миловановичъ, д-ръ Мих. Миличевичъ, д-ръ Мил. Весничъ и Света Симичъ. Излишно е да се изтъква важностьта на тѣзи разисквания, станали въ интименъ кржгъ между най-мѣродавни политици и дипломати и предназначени не за обнародване, а за собствена обща ориентировка и за установяване всрѣдъ ржководния сръбски елитъ на едномислие и единодействие по найжизненитѣ държавни и национални проблеми. Председател-

[1]) Въпроснитѣ протоколи сѫ издадени презъ 1917 г. въ отдѣлна книга: „Тайната сръбска политика (споредъ сръбски автентични документи)“. София, печатница „Искра“, 1917 г., стр. XV—46, съ предговоръ отъ Д. Б. и съ приложение на факсимилиранитѣ протоколи на първото и последното — шесто заседание. Портоколитѣ носятъ надсловъ: „Записник конференције дипломатских заступника на страни, држане на 22—25 јула 1905 године“ и сѫ редакирани отъ Света Симичъ, съ чиято ржка сѫ нанесени въ първия протоколъ значителни поправки и добавки къмъ текста, написанъ на машина.

ствуващиятъ министъръ Жуповичъ набеляза десетина въпроса, като най-важни, и покани членоветѣ да се изкажатъ по тѣхъ. Повечето отъ тѣхъ се отнасятъ непосрѣдствено до отношенията съ България и до официалното сръбско становище по македонския въпросъ:

2. Да се продължи ли подпомагането на четитѣ или да се попрѣчи на тази дейность, предвидъ на общото положение въ Балканския полуостровъ и на последицитѣ, които може то да доведе.

3. Какво поведение трѣбва да усвои кралското правителство спрямо македонския въпросъ въ цѣлия неговъ обемъ.

4. Да продължи ли политиката на споразумение съ българското правителство или да почнемъ, постепенно и неусѣтно, да я напускаме, дирейки за нашата външна политика нова ориентация. И пр. и пр.

За сближение съ България и за съвмѣстна дипломатическа акция въ защита на българитѣ и сърбитѣ въ Турция (Стара Сърбия, Македония и Одринско), държатъ всички членове на конференцията. Най-искрено преданъ на тая идея е старіятъ Сава Груичъ, после д-ръ М. Вуичъ. Изключение до нейде прави Г. Симичъ, който, изхождайки отъ тежкото положение на сърбитѣ въ Турция, предлага да се усвои спрямо последната „съвсемъ нова политика, основана на приятелство и довѣрие“ [1]). Никой отъ членоветѣ не е доволенъ отъ провеждането на договоритѣ, сключени миналата година съ България, която не проявявала готовность за съвмѣстно действие, всички, обаче, поддържатъ, че политиката на сближение трѣбва да се продължи, като се прибѣгне и къмъ въздействие надъ Княжеството, посрѣдствомъ Ромъния. Само Сава Груичъ мисли инакъ: „Нашето поведение къмъ България трѣбва да бѫде всѣкога такова, щото българитѣ да нѣматъ оправдани причини да се съмняватъ въ насъ. А къмъ Ромъния, като традиционна приятелка, трѣбва да бѫдемъ, както досега, коректни въ отношенията, ала безъ предизвикателства къмъ България. Стига това, че гледаме на тѣхнитѣ успѣхи въ Македония симпатично“, — казва той [2]).

Мисъльта да се използува Ромъния въ македонския споръ съ Княжеството, заседнала още тогава въ сръбскитѣ политически умове, се изрази въ следното мнение, формулирано на конференцията:

1. Ние не можемъ да имаме нищо противъ успѣхитѣ на ромънитѣ въ Македония, предвидъ на нашето и тѣхното положение спрямо България и българскитѣ работи въ Македония;

2. да се държимъ по ромъно-гръцкия споръ резервно, чакащи сгоденъ моментъ да използуваме и сами тѣхния успѣхъ, като дебнатъ отъ насъ;

3. да галимъ Ромъния все по-сърдечно, гледайки на нашата политика къмъ нея, като на дилаторно срѣдство да се влияе върху българитѣ [3]).

---

[1]) „Тайната сръбска политика“, стр. 17.
[2]) Пакъ тамъ, стр. 28.
[3]) Пакъ тамъ, стр. 25.

Човѣкътъ, който съ своитѣ твърдо установени разбирания дава тонъ на разисквания по въпроситѣ, отнасящи се до България и Македония, е кралскиятъ дипломатически агентъ въ София Света Симичъ. Тоя горещъ ратникъ за споразумение съ България и вдъхновитель на сръбската въоржжена пропаганда въ Македония, диктува, така да се каже, на конференцията своитѣ възгледи по проблемитѣ отъ неговата компетентность. Така, докато нѣкои се показватъ склонни да възприематъ, макаръ и съ известни резерви, туркофилската насока на Г. Симичъ, софийскиятъ дипломатически представитель се противопоставя, въоржженъ съ твърде солидни доводи, противъ нея:

— Тази политика не е нова за насъ. Тя е опитана и на практика — презъ 1894 г. отъ Св. Николаевичъ и презъ 1898—1900 г. — отъ Владанъ Джорчевичъ — но нейнитѣ резултати бѣха напълно отрицателни. Презъ това време нашето национално дѣло въ Македония и Стара Сърбия търпѣше само поражения. Наопаки, презъ годинитѣ, когато нашата външна политика се е стремѣла силно къмъ споразумение съ българитѣ, опрѣна на Русия, то имаше успѣхи: презъ 1893 г. (училищата въ Косовския вилаетъ), 1896 г. (сърбинъ владика въ Призренъ), 1897 г. (училища въ Битолския вилаетъ и въ Солунския, сърбинъ владика въ Скопие), 1901—1902 г. (ржкополагането на Фирмилиана, успѣха на предприетата акция срещу албанскитѣ золуми и т. н.) [1]).

Вънъ отъ тѣзи факти, които сж отъ решително значение и които ни напжтватъ „да не напускаме именно днешната политическа насока", Св. Симичъ изтъква и друго едно съображение:

— Турция, по общо признание, е политически анахронизъмъ, осждена на смърть. Нима ние, въ тѣзи времена, трѣбва да поддържаме съ своето приятелство такава политика? Натурцитѣ нѣма да помогнемъ, а на себе си ще напакостимъ, защото ще изгубимъ и симпатиитѣ на европейското обществено мнение, неприятелски настроено спрямо Турция, и симпатиитѣ на християнския елементъ въ Турция, който въ пропадането на Турция вижда условия за своето спасение [2]).

Д-ръ М. Миловановичъ сжщо поддържа, че единъ договоръ съ турцитѣ „би убилъ съвсемъ нашия кредитъ и на западъ и въ Турция у нашитѣ сънародници, които гледатъ въ освобождението отъ турцитѣ свой идеалъ". При това —

Македонскиятъ и старо-сръбскиятъ въпроси сж стана и днесъ предметъ на европейски грижи. Съ тѣхното решение сж свързани и интереси на Великитѣ сили, отъ които той зависи повече, отколкото отъ турцитѣ. За това трѣбва да се направятъ предъ европейскитѣ сили постжпки да се подобри положението въ тия страни, когато настжпятъ удобни моменти. Нашиятъ апелъ къмъ силитѣ ще има и морално влияние, както отъ гледище на нашитѣ сънародници, защото съ него ще покажемъ, че се грижимъ за тѣхъ, така и отъ гледище на Европа, на която ще донесемъ до знание, че и ние сме тамъ, че и за насъ и за нашитѣ интереси трѣбва да се държи смѣтка [3]).

---

[1]) Пакъ тамъ, стр. 19.
[2]) Пакъ тамъ, стр. 19—20.
[3]) Пакъ тамъ, стр. 21.

Самъ Георги Симичъ престана да настоява на предложението си, така че конференцията възприе мнението:

1. Че кралското правителство не може да остане равнодушно къмъ анархията въ областитѣ до самата наша граница, покрай друго още и за това, че последицитѣ на анархията ни излагатъ на морални и материални щети;

2. че ржководено отъ длъжностьта да отстрани тѣзи щети, то е повикано да се обърне къмъ В. порта съ постжпки, по възможность, заедно съ Черна-Гора;

3. че не трѣбва, при това, да се напуска мисъльта за общъ апелъ на Сърбия, България и Черна Гора къмъ Великитѣ сили, било въ случай че въ Критъ се промѣни Status quo-то, или когато изтече мандатътъ на цивилнитѣ агенти.

Това решение и предшествуващитѣ го разисквания издаватъ у сръбскитѣ управници и дипломати единъ политически реализъмъ и други нѣкои качества, съ които гърцитѣ не могатъ да се похвалятъ. Добре ориентирани върху международната обстановка и държайки смѣтка за възделенията на християнитѣ подъ турската власть, тѣ отхвърлятъ мисъльта за особенъ приятелски договоръ съ Турция, неджзитѣ и пороцитѣ на която, инакъ, умѣятъ отлично да използуватъ за домогванията на своята пропаганда. Въ това отношение тѣ проявяватъ несравнено повече съобразителность и ловкость, отколкото гърцитѣ, които безъ стѣснение и свѣнь манифестиратъ предпочитанията си къмъ Хамида и неговия режимъ, безъ да се смущаватъ твърде отъ погнусата на европейското обществено мнение. Тѣхното умение да се нагаждатъ къмъ дадена обстановка, тѣхната способность да отстояватъ едновременно различни, на гледъ изключващи се взаимно каузи, каквито сж приятелството съ България и противобългарската насилническа кауза спрямо българитѣ въ Македония, изпъкватъ още по-ярко при обсжждането на въпроситѣ за четничеството и за автономията.

Въпросътъ съ четничеството се постави на обсжждане отъ министра Жуповичъ въ следната форма: „Трѣбва ли, *както досега,* (к. н.) да се фаворизира и поддържа четничеството въ Стара Сърбия и Македония, или, предвидъ на усложненията, които могатъ да произлѣзатъ поради честитѣ сблъсквания съ турскитѣ редовни войски, да се спре дейностьта въ тази посока?“

Пръвъ се изказа Георги Симичъ въ смисълъ, че „би трѣбвало да се затвори съвсемъ нашата граница за преминаването на чети. Това може да ни компрометира въ очитѣ на Европа, която не преставяме да увѣряваме, че сме готови да се въздържаме отъ всичко, което може да спъне реформената акция въ нейното прилагане и, отъ друга страна, че ни измжчва решаването на въпроса, за което ни е нуждно разположението и довѣрието на турцитѣ“.

Това мнение прозвуча като ересь въ ушитѣ на вдъхновителя на сръбското четническо движение. Почуствувалъ се едва ли не лично засегнатъ, Света Симичъ защити това дѣло, израстнало подъ неговитѣ бащински грижи. Той го представи като предизвикано отъ „своеволията на македонскитѣ революционери подиръ възстанието", като организация на „самоотбрана", изникнала на самото мѣсто, не подъ влиянието на Сърбия.

> Резултатитѣ отъ тази дейность на самото мѣсто, бѣха твърде задоволителни; българитѣ се отблъснаха, много села и крайнини се задоволиха, а поради нѣкои, наистина юнашки, сблъсквания съ турцитѣ се създадоха легенди, които въодушевляваха революционната маса за борба срещу неприятеля, който и да билъ той. Да се изпустне сега такава ецна дейность, ще бѫде грѣшка; да ѝ се препрѣчи пѫтя, ще е грѣхота. Трѣбва да се оставятъ работитѣ да се развиватъ, както сѫ почнали, толкова повече че и положението, създадено отъ действията на тѣзи чети, може да послужи като дилаторно срѣдство, за да се вразумятъ българитѣ. Преди тѣ мислѣха, че могатъ да ни изтрѣбятъ въ една Вартоломеева нощь; сега за тѣхъ е ясно, че ние не сме тамъ тикви безъ коренъ, но фактори, за които трѣбва да държатъ смѣтка, ако си желаятъ добро. Всичко се състои въ това: да се организира помощьта въ Сърбия, така чеда несе вини кралското правителство. Ето защо, цѣлото това дѣло трѣбва да бѫде вънъ отъ министерството, въ ржцетѣ на лица съ несъмнено довѣрие, чрезъ които правителството да има всѣкога директивата. Съ други думи, това движение трѣбва да се подпомага, както и досега. Македонскиятъ въпросъ е излѣзълъ отъ своята църковно-училищна фаза: днесъ той е чисто политически въпросъ. Имайки това предвидъ трѣбва за него да се дирятъ и други срѣдства за дейность. Което вършатъ българитѣ, не трѣбва да бѫде невъзможно за насъ[1]).

Противникътъ на четничеството, Георги Симичъ, бѣ сразенъ отъ дипломатическия представитель въ София, бившиятъ началникъ на отдѣлението за пропаганда при външното министерство, Св. Симичъ. Конференцията възприе изцѣло Св. Симичевата теза. Взетото решение гласи:

„Понеже съ това гледище (на Св. Симичъ) се съгласиха и всички членове на конференцията, усвои се мнението: трѣбва да се продължи въ това отношение досегашната насока на дейность, стараейки се само да има въ дейностьта повече предпазливость и система, да се запази директивата за министерството, а изпълнението да се възложи на довѣрени лица извънъ министерството".

Привърженици на дѣлежа, сърбитѣ не могатъ да не бѫдатъ врагове на неговата антитеза — автономията. Отъ съображения на практическа политика, обаче, тѣ ще се стремятъ всѣкакъ да я подкопаватъ, но безъ да ѝ се противопоставятъ открито и рѣзко. Сръбскитѣ политици и дипломати смѣтатъ, че автономията е неосѫществима и, сле-

[1]) Пакъ тамъ, стр. 21—22.

дователно, не се страхуватъ, че може Македония да бѫде присъединена къмъ Княжеството; въпрѣки това, тѣ сѫ решени да спекулиратъ и занапредъ съ тая „опасность". Разискванията и решението на конференцията установяватъ по най-убедителенъ начинъ и едното и другото:

> При днешнитѣ обстоятелства тя, автономията, е невъзможна, — казва се въ протоколитѣ[1]) — ала и кога би се прибѣгнало до нея, по влияние на нѣкои непредвидени обстоятелства, не трѣбва вече да се страхуваме, че тя би могла да послужи като мостъ за присъединение къмъ България. Днесъ, преди всичко, е ясно, че македонската Вѫтрешна организация не е така силна, както това преди се мислѣше: тя не е въ състояние да надвие съ успѣхъ гръцкитѣ и сръбскитѣ чети; при това нито отношенията между нея и България сѫ еднакви, па и у самата нея, отъ друга страна, тѣ не сѫ такива, та предложението за автономия да може да се смѣта за основно. Освенъ това, въ случай на автономия, Македония, окрѫжена непосрѣдно отъ Сърбия, Албания и България съ Ромъния въ гърба, не ще може въ никой случай, да изиграе ролята на Източна Румелия, дори и тогава, когато България би имала много привърженици на анексията въ нея.

Ето и решението относно тактиката, която трѣбва да се държи:

„Предвидъ на всички тѣзи обстоятелства, отъ една страна, и на факта, че населението въ Македония, именно славянската му часть, вижда въ освобождението му отъ турското иго своя идеалъ, членоветѣ на конференцията сѫ на мнение: *ние не бива да се изказваме по начало противъ автономията,* ала нашитѣ дипломатически представители, въ разговори по тоя въпросъ, трѣбва постоянно да изтъкватъ трудностьта да се осѫществи автономията, която, като решение на македонския въпросъ, би била най-справедлива, *ако българитѣ съ своята дейность не бѣха я направили невъзможна;* за това, за сега, всичкото внимание трѣбва да се съсрѣдоточи на реформитѣ, съ които да се подобри положението на християнитѣ въ Македония и за ефикасното прилагане на тия реформи, *желателно би било, Сърбия и България да ги поддържатъ съ обща акция*" [2]).

Съвършено друго е отношението на Бѣлградъ по отношение на Босна и Херцеговина. Докато спрямо Македония сръбската държава води политика на дѣлежъ, отстояване чрезъ всички развращаващи и насилнически срѣдства съ цель да разруши духовното единство и борческата мощь на българския елементъ, по отношение на дветѣ сръбски провинции, конференцията усвоява съвършено другъ пѫть: помирителна дейность между християни и мюсюлмани, съвмѣстна дейность на дветѣ разновѣрни населения противъ австрийския окупационенъ режимъ за извоюване на . . . автономия:

---

[1]) Пакъ тамъ, стр. 32.

[2]) Стр. 32.

> Двѣтѣ страни (мюсюлмани и християни) иматъ интересъ, безъ огледъ на аграрнитѣ отношения, да се освободятъ отъ окупацията и да дойдатъ до автономия. Заради това конференцията мисли, че трѣбва съ живъ интересъ да се следи развоятъ на работитѣ въ Босна и Херцеговина, като се влияе да не става разцепление между първенцитѣ, което ослабя отпорната сила, а работата да се насочи въ морално будене на народната свѣсть и въ материално заякване на народа, да се пази на всѣка цена връзката съ мюсюлманския елементъ, та въ случай на нѣкакви крупни промѣни на Балкана, всички бошняци и херцеговинци да бѫдатъ готови да наблегнатъ за автономия.

Доволна напълно отъ резултатитѣ на четнишката дейность, конференцията, наопаки, направи твърде печални констатации относно състоянието на сръбското „културно-просвѣтно дѣло“ въ Македония. Самъ председательтъ, министъръ Жуйовичъ, поставяйки на обсѫждане този въпросъ, изтъкна, че има въ Македония „училища съ много малко деца и *въ мѣста, кѫдето нѣма сръбски кѫщи*“ [1]). Подобни констатации, равнозначни на мѣродавно самопризнание, че това „културно-просвѣтно дѣло“ е екзотично растение, донесено и присадено отвънъ, направиха и други членове на конференцията. Въ протоколитѣ се казва:

> Въ разговора по този въпросъ, въ който взеха участие г. г. Г. Симичъ, С. Груичъ, Йов. Авакумовичъ и Св. Симичъ, констатира се: че нашето културно-просвѣтно дѣло се е много разширило; че наистина има училища съ по 2—3 ученика, а и такива, дето броятъ на учителитѣ не е съразмѣренъ съ тоя на ученицитѣ; че училищата не сѫ снабдени нито съ пособия, нито съ учебници; че, освенъ това, тѣхната издръжка струва повече, отколкото резултатитѣ въ тѣхъ; че училища не сѫ отваряни всѣкога въ мѣста, дето това се изисквало отъ интереситѣ на пропагандата и т. н. Между това, отъ друга страна, привлѣче се вниманието, че, кога е дума по този въпросъ, трѣбва да се има предъ очи и това съображение: че, съ огледъ на психично въздействие, не бива вече да напускаме взетитѣ позиции; че трѣбва да внесемъ въ своето църковно-училищно дѣло повече система и смисълъ; че въ това дѣло не бива, за сега, да се ржководимъ отъ гледище на пестене, толкова повече че, както всичко сочи, наближава време, когато ще се видятъ и плодоветѣ на досегашната дейность и досегашнитѣ жертви [2]).

Горнитѣ констатации и препоржки станали само по една случайность публично достояние, сѫ равнозначни на неопровержимо самопризнание, че „културно-просвѣтното“ дѣло на сърбизма въ Македония е екзотично растение, донесено отъ Бѣлградъ — външна пропаганда въ най-грубъ смисълъ, при провеждането на която не бива да става никакво „пестене“ на бюджетнитѣ срѣдства.

---

[1]) Стр. 30.
[2]) Стр. 30—31

АТЕНТАТЪТЪ ПРОТИВЪ СУЛТАНА И АРМЕНО-МАКЕДОНСКИТѢ РЕВОЛЮЦИОННИ ВРЪЗКИ

Горещъ юлски день. Пладне е отдавна минало, но насъбраното около Илдъза множество не мърда, очаквайки края на петъчната церемония, наречена селямлъкъ. Всички сж насочили любопитни погледи къмъ бѣлата кокетна джамия, кждето халифътъ на правовѣрнитѣ, заобиколенъ отъ чалмоносни улеми и затлъстѣли паши, укичени съ всевъзможни златни дрънкулки, се моли на Аллаха. Неподвижни, като изтукани, стоятъ отъ дветѣ страни на широката улица, която води къмъ главната врата на султанския дворецъ, отбрани войници, албанци и араби, въблѣстящи народни носии. Павильонитѣ срещу джамията сж, както винаги, пълни съ дипломати и други видни чужденци, дошли да видятъ екзотичното зрелище. Никакъвъ тропотъ не се чува и откъмъ терасата, опредѣлена за кавалерийскитѣ роти — дори и конетѣ сж проникнати отъ тържественостьта на момента.

Часътъ е точно единъ и четвърть. Предъ входната врата на джамията настава раздвижване, което бързо се предава въ дипломатическитѣ кьошкове и между пъстрата публика, струпана по главната улица и по нейната пресѣчка — подъ кавалерийската тераса и подъ самитѣ кьошкове. На външната площадка на джамията се показа халифътъ съ своето кокалесто лице и прегърбенъ носъ. Още нѣколко мига и той ще се качи на каляската си, ще поеме самъ юздитѣ, ще отправи благосклоненъ поздравъ къмъ дипломатитѣ и ще се упжти бавно къмъ двореца си, последванъ отъ своята свита. Веднага следъ това негови адютанти ще се явятъ въ дипломатическия павильонъ, за да поканятъ на аудиенция ония дипломати и знатни чужденци, които падишахътъ ще благоволи да приеме.

На днешния петъкъ, обаче, едно необикновено събитие осуети точното изпълнение на тази последна часть отъ дворцовия протоколъ. Въ момента, когато Абдулъ Хамидъ се запжти къмъ каляската си, единъ адски гърмежъ разтърси земята и въздуха. Пукотътъ се чу въ цѣлия огроменъ градъ, дори и на азиатския брѣгъ, отвждъ Босфора. Части отъ човѣшки и конски тѣла полетѣха нагоре. Близко стоещитѣ до експлозията изпопадаха на земята. Стъклата на всички околни сгради станаха на парчета. Въ дипломатическия павильонъ паднаха и самитѣ рамки на прозорцитѣ. Всичко потъна въ прахъ и димъ — горѣха въ пламъци частитѣ на две десетки изпочупени файтони. Неописуема бѣ бъркотията която настана следъ необикновения гърмежъ. Конски тропотъ, стенания на ранени, викове на ужасени бѣгащи хора и войнишки команди се смѣсваха въ единъ невъобразимъ гламъ.

На 40 метра отъ външната тераса на джамията личеше новообразуванъ кржгълъ ровъ съ метъръ и половина радиусъ. Наоколо се търкаляха човѣшки и конски глави, крака, кжсове месо. . .

Стотина убити и ранени хора и петдесетина файтонджийски и кавалерийски коне станаха жертва на взрива, но самиятъ човѣкъ, въ чиято честь бѣ устроена тази кървава вакханалия, остана незасегнатъ. Смъртьта мина край Абдулъ-Хамида и само му се закани: Провидението бѣше отредило другъ край, по-справедливъ и по-назидателенъ, за „великия убиецъ“ [1]).

Първото впечатление отъ атентата бѣ изненадата. Динамитна експлозия на 40 метра отъ краката на Абдулъ Хамида при такива изключителни грижи за безопасността на неговата особа! Не го увардиха ни тритѣ пояса отъ стени около двореца, ни отлично гледаната гвардия отъ фанатично предани кюрди, сирийци и албанци, ни многосложната и съ съвършенство изтъкана шпионска мрежа. Гениятъ на конспирацията победи всички прѣчки.

При всичкото си отвращение отъ този родъ покушения, свързани винаги съ невинни човѣшки жертви, цивилизованиятъ свѣтъ бѣ обладанъ отъ скрѣбь поради несполуката на атентата. Това чувство на мжка се засилваше отъ очакванитѣ нови тегла, съ които се заплашваха нещастнитѣ поданици на спасения владѣтель. Разбира се, Абдулъ Хамидъ получи и множество честитки. Едни по силата на протоколнитѣ изисквания, други отъ вѣрноподанически дългъ, побързаха да го поздравятъ съ щастливото избавление. По джамии, църкви и синагоги сжщо се устроиха благодарствени молитви за избавлението на Падишаха. Абдулъ Хамидъ така се разтрогна отъ тѣзи външни знакове на преданность, че излѣзе въ полуофициозния в. „Икдамъ“ съ изявления, въ които обясняваше спасението си, като „награда на Провидението“ за полаганитѣ отъ него усилия „за щастието и благоденствието на народа“. „Ние сме крайно благодарни отъ чув-

---

[1]) Една телеграма на Българската телеграфна агенция (Цариградъ, 10 юлий 1905 г.) дава следното интересно опасание на сценитѣ, които следъ експлозията се разиграха около султана:

„Въ този моментъ албанцитѣ и войницитѣ отъ императорската гвардия се спустнаха вкупомъ шумно въ вжтрешния дворъ на джамията, заобиколиха султана и така се притиснаха до него, щото фесътъ му се смачка. Единъ човѣкъ убитъ съ вистрелъ, лежеше на две крачки отъ султана. Безпорядъчнитѣ движения на тази тълпа накара лицата, които се намираха въ павильона на чужденцитѣ и дипломатитѣ, да помислятъ, че около султана става силно сражение. Султанътъ не показа никакъвъ страхъ; придруженъ отъ нѣколко лица на свитата си, той се качи въ колата, която този пжть бѣше съ сваленъ гюрукъ, тури до себе си своя малъкъ синъ Бурханединъ и взе самъ юздитѣ. Около 50 души кавалеристи предшествуваха колата и махаха съ голитѣ си сабли, за да не би нѣкой да се приближи до колата. Султанътъ сжщо махаше съ камшика на лѣво и на дѣсно. Като стигна до павильона на чужденцитѣ и на дипломатитѣ, Абдулъ Хамидъ се засмѣ къмъ присжтствуващитѣ и направи единъ жестъ съ ржката, за да успокои всички“.

Прибранъ въ палата си, султанътъ разпореди да повикатъ австро-унгарския посланикъ баронъ Каличе, който споредъ дневната програма, трѣбваше да бжде приетъ на аудиенция.

ствата, които нашитѣ поданици ни изказаха по тоя случай и молитствуваме тѣ да бждатъ запазени отъ всѣко бедствие небесно и земно", — завършваше султанътъ. Въ действителность една голѣма часть отъ неговитѣ поданици бѣха, веднага следъ атентата, сполетени вече отъ нови бедствия, дължими на Хамидовата явна и тайна полиция.

Нѣколко следствени комисии заработиха: дворцова, военна, полицейска. Дворцовата комисия държеше заседанията си въ Илдъза. Тя бѣ съставена отъ по-главнитѣ членове на Илдъзката камарила и отъ най-вещи полицаи и се председателствуваше отъ втория султановъ секретарь Изетъ паша. 250,000 лева се обещаха на този, който открие атентатора или атентаторитѣ и се пристжпи къмъ най-безразборни обиски и арести. Мобилизираната армия отъ професионални шпиони се увеличаваше всѣкидневно отъ доброволни доносчици, чиито услуги се приемаха съ сжщата безразборность. За продажнитѣ чиновници и покварените хора изобщо настана златно време. Почтени семейства се изнудваха за да избѣгнатъ обискирането на домоветѣ имъ, арестувани мними виновници се освобождаваха бързо срещу рушветъ. Съ единъ анонименъ доносъ, всѣки можеше да отмъсти на личния си неприятель или да задоволи расовата си ненависть.

Но развалата въ върховетѣ и гнилостьта на турската държавна организация намѣриха своя най-яръкъ изразъ въ провокациитѣ и шантажитѣ, които се устройваха отъ най-висшитѣ бдители на обществената сигурность и отъ самитѣ членове на дворцовата следствена комисия. Да се отличи съ по-тънъкъ полицейски усѣтъ и съ по-голѣми заслуги къмъ господаря си и да подбие влиянието на своя съперникъ въ двореца, това бѣ ржководната мисъль на участвуващитѣ въ следствената комисия Хамидови довѣреници. А всѣки единъ отъ тѣхъ имаше въ полицията и администрацията своитѣ лични орждия, чрезъ които можеше да създаде нови улики и да даде на следствието една или друга насока.

Виновницитѣ се дирѣха, твърде естествено, между най-зложелателнитѣ срѣди. Затова везнитѣ на подозрението се наклоняваха ту къмъ младотурцитѣ, ту къмъ арменцитѣ, ту къмъ българитѣ. Полицията не се церемонѣше много и съ чуждитѣ поданици, толкова повече, че първитѣ дни следъ атентата, европейскитѣ посолства, въ желанието си да не прѣчатъ на следствието, не се застжпваха енергично за арестуванитѣ си поданици.

Плодъ на провокаторска изобретателность бѣ едно, разлепено по улицитѣ на Стамбулъ, „младотурско" комюнике, съдържаще формулата на една фетва, взета отъ текстоветѣ на мюсюлмански юрисконсулти отъ XVIII вѣкъ. Въ фетвата се поставяше въпросъ: Какво трѣбва да прави мюсюлманскиятъ свѣтъ, когато султанътъ, чрезъ беззакония и отвра-

тително управление, е направилъ мизеренъ живота на своитѣ народи? И се даваше отговоръ: Мюсюлманитѣ сѫ длъжни да разкѫсатъ на парчета султана и неговитѣ приближени. На края „младотурцитѣ" се самообвинявaха, заявявайки, че за да дадатъ санкция на горната фетва, се били опитали да направятъ на прахъ султана и неговитѣ приближени. Очевидно, авторитѣ на комюникето имаха за цель да насочатъ гнѣва на султана противъ турцитѣ съ либерални идеи. И действително, не малко турци, студенти, чиновници и други, бидоха оковани въ вериги и хвърлени въ затвора.

На чело на ония пъкъ, които се стремѣха да изкаратъ непремѣнно виновни арменцитѣ, стоеше бившиятъ императорски комисарь въ София Неджибъ паша Мелхаме, едно отъ най-довѣренитѣ лица на султана, на което се възлагаха „особени поржчки" вжтре и повѣрителни мисии въ чужбина. Едно апокрифно окржжно на арменския революционенъ комитетъ биде разпространено въ Цариградъ.

Съчиненъ бѣ и единъ „Манифестъ на българския революционенъ комитетъ." Екземпляри отъ него бѣха дадени на полицията и на посолствата. Известни като майстори на бомбени атентати, македонскитѣ революционери бѣха между първитѣ заподозрѣни. Съ стотици българи градинари, млѣкари, търговци и отъ всѣкакви други професии бидоха още презъ първитѣ дни арестувани.

Абдулъ Хамидъ бѣ — и не безъ основание — силно разгнѣвенъ отъ езика на българския печатъ въ Княжеството. Докато едни вестници на Балканитѣ държеха приличенъ тонъ, а други ликуваха за спасението на Хамида, българскитѣ вестници изказваха безъ всѣка резерва своитѣ съжаления, укичвайки спасения падишахъ съ най-нелестни епитети. Така — привеждаме едни сравнително по-сдържано написани откжслеци—независимиятъ софийски листъ „День" (7 юлий, 1905 г.) започваше съ следнитѣ думи първия си отзивъ за атентата, въ една редакционна статия (отъ В. Т. Велчевъ):

> Сждбата отклони удара на отмъщението противъ единъ отъ най-претоварените съ грѣхове хора на земята. Абдулъ Хамидъ, нареченъ „кървавия султанъ", избѣгна, като по чудо, адския взривъ, станалъ почти въ краката му...

Две седмици по-късно, правейки въ сжщия вестникъ прегледъ на българския печатъ по атентата, авторътъ на настоящия трудъ пишеше:

> Ние съ гордость констатираме, че тоя пжть печатътъ изрази настроението на цѣлия български народъ... Българскиятъ народъ още не е тръгналъ по пжтя на израждането, за да плете лицемѣрни вѣнцехваления на собствения си палачъ и да пролива фалшиви сълзи по случай изпитанието на човѣка, който отъ тридесеть години насамъ, съ огънь и ножъ, преследва, стжпка по стжпка, неговото унищожение („Покушението противъ султана и българскиятъ печатъ" — „День", 27 юлий 1905 г.).

Правителственият органъ „Новъ вѣкъ“ (11 юлий, 1905 г.), осжждайки атентата, напомняше, че

> покушението трѣбва да послужи на султана и на неговитѣ съвѣтници за единъ навременен урокъ, отъ който да се възползуватъ за вжтрешното уреждане на империята. И ако тоя атентатъ, причинитѣ на който не могатъ да бждатъ много далече отъ вжтрешнитѣ условия, при които е поставена да се развива Турция, послужи за срѣдство на едно опомнюване на ржководящитѣ я кржгове, за да измѣнятъ и подобрятъ тия нещастни условия, то никой не трѣбва да съжалява за даденитѣ му жертви. [1])

Турскиятъ императорски комисарь въ София протестира отъ името на Портата предъ българското правителство и поиска наказанието на вестницитѣ, въ които се появиха оскърбителни за султана писания. Двете правителства си размѣниха доста остри ноти. Между това преследванията противъ българитѣ въ Цариградъ се разпространѣха и надъ самата Екзархия. Като поводъ за гонението послужи несполучливиятъ опитъ на единъ агентъ-провокаторъ. Непознато лице се опита да остави въ екзархийската канцелария въ Пера единъ куфаръ, за да бжде предаденъ на училищния инспекторъ Ан. Наумовъ. Вратарьтъ отказа да приеме куфара и уведоми веднага полицията. Въ отговоръ на тази лоялна постжпка на вратаря, полицейската власть, подъ предлогъ, че куфарътъ съдържалъ бомби и динамитъ, арестува Наумова и стария екзархийски капукехая Н. Начевъ, после направи най-щателенъ обискъ въ Екзархията, задигна маса книжа, заключи канцелариитѣ и отнесе ключоветѣ. За пръвъ пжть се нанасяше такова оскръбление на най-висшето българско духовно учреждение въ Турция. Презъ най-острите фази на революционното движение, дори следъ солунскитѣ атентати и Илинденското възстание, Екзархията бѣ пощадена отъ каквито и да било посегателства. Голѣмиятъ престижъ на екзарха се дължеше, между друго, на неговата безупрѣчна лоялность къмъ турската държава. Българскитѣ митрополити и ржководниятъ екзархийски персоналъ стояха сжщо надъ всѣко подозрение. Арестуваниятъ капукехая изпълняваше отъ двадесеть години тази длъжность, ползу-

---

[1]) Пъленъ контрастъ въ това отношение представляватъ гръцкитѣ вестници. Ето нѣколко цитати:

„Спасението на султана презъ последното злодейско покушение противъ него ще изпълни, безсъмненно, съ радость всѣки здравомислящъ гръкъ“, пишеше атинскиятъ в. „Асти“. Премахването, по какъвто и да е начинъ, на султана отъ сцената, би предизвикало анархия въ империята му и би докарало морални и материални загуби на цѣлия ни родъ“.

Другъ атински вестникъ, „Ембросъ“, директоръ-стопанинъ на който бѣ председателътъ на елино-македонския терористически комитетъ Д. Калапотакисъ, пишеше:

„Несполуката на станалото анархистическо покушение противъ султанъ Абдулъ Хамидъ Ханъ нѣма да предизвика радость само въ Цариградъ и въ цѣлата Отоманска империя. Защото султанътъ, бидейки добъръ, справедливъ и милостивъ монархъ, се радва на симпатии и вънъ отъ държавата си. Въпрѣки оплакванията, справедливи или не, противъ неговия режимъ, които отъ време на време се чуватъ, той управлява държавата си така, че тя представлява всѣкога гаранция за запазване на status quo-то — нѣщо, което при днешнитѣ обстоятелства е по-изгодно за Гърция отъ каквато и да е друга промѣна“. (Цитатитѣ сж взети отъ в. „День“, 20 юлий 1905 г.).

вайки се съ абсолютното довѣрие на турскитѣ учреждения, а главниятъ инспекторъ Наумовъ, човѣкъ чуждъ на революционното движение, бѣ дори стрелянъ отъ македонски революционери. Но Екзархията, тоя основенъ стълбъ на българското народно дѣло въ вилаетитѣ, бѣ трънъ въ очитѣ на всички български врагове, които поискаха сега да ѝ нанесатъ смъртенъ ударъ. Моментътъ бѣ отъ най-удобнитѣ. Екзархътъ се намираше по това време на лѣчение въ чужбина. Обстоятелството, че този задграниченъ отпускъ на Йосифа I бѣ съ мжка издействуванъ отъ султана, послужи на зложелателитѣ като сериозна улика, която подкрепена чрезъ откриване на динамитъ и бомби въ екзархийската канцелария, би могла да компрометира самия екзархъ и да направи завръщането му невъзможно. Примамвани отъ такива въжделения, зложелателитѣ не се ограничаваха само съ доноси и клевети, но даваха и публиченъ изразъ на своитѣ подозрения.[1]) Разнитѣ гръцки патриотически кржжоци въ Цариградъ бѣха най-ревностнитѣ търсители на атентатори между българитѣ. За своитѣ цели тѣ си служеха твърде ловко съ ония свои сънародници, които бѣха на турска шпионска служба. Важенъ факторъ, натоваренъ съ такава мисия, бѣ нѣкой си д-ръ Молохадисъ. По неговъ доносъ пострадаха много цариградски българи, между които и бившиятъ управитель на болницата „Евлогий Георгиевъ“ — д-ръ В. Диновъ.

Походътъ противъ Екзархията донесе разочарование на зложелателитѣ ѝ. Той даде да се почувствува отъ всички, че българитѣ отъ вилаетитѣ и отъ Княжеството еднакво скжпятъ за своята национална църква, представлявана отъ екзарха, съ седалище въ Цариградъ. Общественото мнение въ Княжеството дълбоко се развълнува. Начовичъ направи енергични постжпки предъ турското правителство. Замѣстникътъ на екзарха, битолскиятъ митрополитъ Григорий, подаде остъръ протестенъ такриръ до турското министерство на правосждието и изповѣданията за нарушената неприкосновеность на Екзархията. Въ Високата порта се сепнаха. Митрополитъ Григорий получи извиненията на правителството и му се повърнаха задигнатитѣ книжа и ключоветѣ. Висшитѣ екзархийски чиновници и нѣкои отъ другитѣ невинно арестувани българи бидоха освободени.

---

[1]) Въ бѣлградския в. „Штампа“ се яви една дописка отъ Цариградъ, въ която анонимниятъ дописникъ изказваше съмнение, да ли бълг. екзархъ ще може вече да се завърне въ Турция и да заеме поста си. Сведенията си сръбскиятъ дописникъ черпѣлъ отъ единъ свой „приятель“, гръкъ, който съставлявалъ самъ „цѣлата полиция“ въ Ортакьой“ (ортакьойската екзархийска сграда служеше за жилище на Йосифа I). Още когато екзархътъ настоявалъ предъ султана за задграниченъ отпускъ, поменатиятъ гръкъ, турски шпионинъ, билъ се изказалъ предъ приятеля си — дописника на „Штампа“ — въ смисълъ, че следъ заминаването на екзарха „ще стане нѣщо“: „Йосифъ е уменъ човѣкъ — той мисли, а другитѣ вършатъ“.

Това гръцко-сръбско клеветничество е предадено, съ надлежното изобличение, въ в. „День“, 20 юлий 1905 г.

Безразборнитѣ арести и интернирания, изнудванията и шантажитѣ, наеженостьта на мюсюлманското населенне и злоумишленото разнасяне на слухове за възможни кланета на християнитѣ, създадоха въ Цариградъ една непоносимо тревожна атмосфера. Най-безобидни, неинтересуващи се отъ политиката хора, треперѣха да не попаднатъ въ примката на нѣкой агентъ-провокаторъ. Особено арменцитѣ и българитѣ трѣбваше да държатъ здраво затворени кѫщитѣ си и да бдятъ денонощно да не имъ бѫде подхвърлено нѣщо компрометираще.

Чуждитѣ дипломатически представители, свидетели на разновидната спекула съ диренето на атентаторитѣ, взеха да се застѫпватъ енергично за всѣки свой арестуванъ поданикъ.

Отъ 8 до 19 юлий, т. е. вѫтре въ единадесеть дена, броятъ на арестуванитѣ въ Цариградъ достигна 1432. Слѣдствието по атентата се простираше и въ провинциалнитѣ градове. Въ Македония, главенъ обектъ на подозренията, бѣха, разбира се, българитѣ. Въ Битоля бидоха арестувани, като заподозрѣни, петима видни българи, между които и самиятъ управляващъ митрополията свещеникъ Алтѫпармаковъ.

*

Докато Абдулъ Хамидъ горѣше само отъ едно желание — да узнае часъ по-скоро, кои и какъ сѫ устроили покушението противъ него, множество други голѣми и малки фактори, търсители на всѣкаква риба въ размѫтенитѣ води, замъгляваха и усложняваха съ своитѣ действия слѣдствието. Безъ тѣзи странични домогвания слѣдствието би се добрало много скоро до истината и преследванията биха се ограничили въ кржга на действителнитѣ атентатори.

На седмия день следъ атентата комисията разполагаше вече съ една сериозна улика. Многократното и подробно разпитване на оцѣлѣлитѣ файтонджии и на други лица, които на 8 юлий се намираха въ непосрѣдствена близость до мѣстото на взрива, установи присѫтствието на единъ частенъ луксозенъ файтонъ съ каучукови колела. Отъ този таинственъ файтонъ не бѣше, разбира се, нищо останало. Все пакъ упоритото ровене и търсене въ и около отворената отъ взрива 150 сантиметрова дупка даде единъ резултатъ: върху едно отъ намѣренитѣ каучукови парчета личеха нѣколко нѣмски букви и думата Wien. Съ помощьта на единъ списъкъ на виенскитѣ фабрики за файтони, можа да се установи отъ кѫде е билъ купенъ инкриминираниятъ файтонъ. Дирята на атентаторитѣ бѣше вече открита. Отъ управлението на фабриката се дадоха сведения за датата на покупката, за имената, съ които сѫ се препоржчали купувачитѣ, и за града, кѫдето е билъ изпратенъ файтонътъ. Така нишката стигна до Цариградската митница. По даннитѣ, събрани отъ канце-

ларията на митницата и отъ многократния разпитъ на всички митнишки чиновници и служащи, властьта можа да се докопа до лицето, което бѣше освободило файтона отъ митницата. Това лице издаде стопанина на кѫщата, кѫдето е билъ откаранъ файтонътъ и въ края на краищата биде заловенъ единъ отъ посветенитѣ въ заговора, Едуардъ Жорисъ, издаденъ отъ хазяина на квартирата му.

Жорисъ, белгиецъ, чиновникъ въ американското дружество „Сингеръ", бѣ увлѣченъ, като анархистъ, безкористно въ заговора. Известно време той се въздържаше отъ признания, но следъ като се убеди, че мълчанието му е безполезно — полицията вече знаеше за нѣкои отъ устроителитѣ на атентата — каза това, което знаеше. Споредъ показанията му, дадени въ присѫтствието на драгоманина на Белгийската легация, Жорисъ се запозналь преди деветь месеца съ Рипсъ, виденъ арменски революционеръ и съ нѣколцина други анархисти, руски арменци, изпратени отъ Революционната арменска федерация въ Женева. Той се сближилъ по-тѣсно съ Рипсъ, и се наелъ да настани него и другаритѣ му. Заговорницитѣ успѣли да получатъ отъ Франция, чрезъ Пирея, въ малки пакети 120 килограма меленитъ, и Жорисъ скрилъ експлозива въ избата на квартирата си. Тѣ не се сношавали съ никого и само на Жорисъ повѣрили за готвения атентатъ противъ султана. Въ деня на покушението Рипсъ се отправилъ къмъ Илдъза съ виенския файтонъ, придружаванъ отъ нѣкоя си Рубина Фаинъ, а на капрата седѣлъ рускиятъ анархистъ Георги Вархамовъ. Подъ капрата се намирала адската машина съ 24 килограма меленитъ. Въ момента, когато султанътъ излѣзълъ отъ джамията, тѣ нагласили хронометра да спре следъ две минути и 18 секунди, и Рипсъ заедно съ г-жа Рубина напустнали спокойно колата. Сѫщото направилъ и мнимиятъ файтонджия Георги Вархамовъ.

Разбира се, Жорисъ не можеше да знае всичко около атентата, но това, което каза, бѣше предостатъчно, за да се даде правилна насока на следствието и да се не търсятъ атентаторитѣ между младотурци, турски студенти, чиновници, разни европейци, арменци, българи и дори въ Екзархията. Що се отнася до историята на този знаменитъ атентатъ или по-точно до неговата подготовка въ чужбина, тя ще бѫде изложена, по наши проучвания, по-доле.

Презъ цѣлото време на следствието и на сѫдебното дирене, Жорисъ се държа достойно. Силно впечатление направи на чужденцитѣ, при разглеждането на процеса презъ м. ноември, и стана предметъ на разговори въ дипломатическитѣ срѣди, следната реплика между председателя на углавния сѫдъ въ Стамбулъ и обвиняемия:

— Какъ ти е дошло на умъ да извършишъ атентатъ противъ живота на султана?

— Тази мисъль ми дойде, когато четѣхъ единъ докладъ за арменскитѣ племена презъ 1896 година.

— Но ти не си постжпилъ логично, понеже, ако султанътъ бѣше убитъ, щѣха да станатъ голѣми кланета на християни.

— Това е вѣрно, азъ мислѣхъ за това — отговори Жорисъ, — но тѣзи кланета щѣха да бждатъ последни.

На 6 декември 1905 г. сждътъ произнесе присждата надъ предполагаемитѣ автори на илдъзкия атентатъ. Единадесеть обвиняеми бѣха осждени на смърть, десеть на вѣчни окови и трима на 15 години каторга. Между осжденитѣ бѣха Едуардъ Жорисъ и жена му.

Жената на Жорисъ бѣше успѣла да избѣга отъ Цариградъ заедно съ Рипсъ и Вархамовъ въ деня на покушението. По признание на Жорисъ, това станало съ негово съгласие: обичалъ много жена си и искалъ непремѣнно да я спаси; не избѣгалъ съ нея и останалъ, за да не възбуди подозрения. (Това обстоятелство бѣше дало поводъ да се говори въ Цариградъ, че атентаторитѣ били задигнали жената на другаря си). Повечето отъ осжденитѣ бѣха невинни хора, нѣмаха общо съ покушението, нито дори съ арменскитѣ революционни комитети. Освенъ Жорисъ, нито едно отъ замѣсенитѣ въ атентата лица не бѣше заловено. Нѣкои отъ осжденитѣ на смърть бѣха избѣгали, а други живѣеха въ Швейцария. Турското правителство поиска тѣхната екстрадиция. За тази цель ходи въ Бернъ известниятъ подкупвачъ на чужди вестници, турскиятъ посланикъ въ Парижъ — Мюниръ паша, но не успѣ въ мисията си. Федералното правителство, позозавайки се на своитѣ закони, отвърна на султанския пратеникъ съ категориченъ отказъ. Цѣлиятъ швейцарски печатъ, отъ друга страна, взе подъ защитата си търсенитѣ обвиняеми, повечето отъ които живѣеха въ Женева и бѣха известни не като анархисти, както Мюниръ паша ги представляваше, а като борци за освобождение на отечеството си отъ султановата тирания. Това бѣ друго тежко огорчение за Хамида.

Спаси се и самъ Жорисъ. Белгийскиятъ пълномощенъ министъръ, въз основа на членъ 8 отъ турско-белгийската конвенция отъ 1838 г., споредъ който белгийскитѣ поданици сж подсждни на белгийското консулско сждилище, отхвърли турската присжда. Белгийското искане се подкрепяше и отъ единъ прѣсенъ фактъ. Въз основа на едно подобно постановление въ турско-американската конвенция, правителството на Съединенитѣ щати не позволи да се екзекутира осжденията на смърть арменски революционеръ Вартанянъ, убиецъ на арменския богаташъ Апикъ Умджиянъ. Но белгийскиятъ министъръ бѣ силенъ не само юридически. Задъ него застана цѣлиятъ белгийски печатъ, който направи отъ тоя случай

въпросъ на политически престижъ за Белгия. Познатиятъ белгийски политикъ и приятель на Македония Жоржъ Лоранъ, застана на чело на тоя походъ и раздвижи общественото мнение въ западна Европа. Въ Франция кампанията противъ „великия убиецъ" се водѣше отъ армено-македонския кржжецъ около списанието „Pro Armenia". Пиеръ Киаръ, Франси дьо Пресансе, Жоржъ Голисъ, Викторъ Бераръ, Жоржъ Клемансо и др. влѣзоха въ ролята на прокурори и изправиха спасения султанъ като обвиняемъ предъ сжда на европейската обществена съвѣсть. И този сждъ произнесе безапелационна присжда надъ коронования престжпникъ.

Турско-белгийскиятъ споръ около сждбата на Жориса свърши съ екстернирането на осждения атентаторъ извънъ предѣлитѣ на Турция.

*

Признанията на Жорисъ не туриха край на преследванията противъ неблагонадеждитѣ елементи и на разнитѣ машинации и интриги. Интернираниятa на български работници продължиха. Съвършено невинни хора, като д-ръ В. Диновъ и други, се държеха цѣли месеци още въ затвора. Все пакъ, на лице бѣха вече нѣколко установени нѣща, които надтежаваха въ по-нататъшнитѣ действия на властьта: заловениятъ атентаторъ бѣше анархистъ по убеждение и европеецъ по произходъ, а незаловенитѣ заговорници — арменци по народность. Съ анархизма на първия можеше да се спекулира предъ Европа, а съ неговото белгийско поданство — да се възбужда ненавистьта на мюсюлманската маса противъ многобройнитѣ привилегии на европейцитѣ въ Турция. Арменската народность на вторитѣ пъкъ дойде да оправдае представляваната отъ Неджибъ паша Мелхаме противоарменска насока на издирванията.

Ревностьта на Неджибъ паша биде подсилена и отъ редица други находки, които станаха следъ залавянето и признанията на Жорисъ. Въ Смирна се откриха арменски взривни материали и дири отъ готвенъ атентатъ. Складъ отъ динамитъ и бомби се откри и въ Пирея. Гръцкото правителство, отъ угодливость къмъ султана и да заличи впечатлението отъ факта, че меленитътъ за илдъзкия атентатъ бѣ доставенъ чрезъ Пирея, подгони живѣещитѣ въ Гърция арменци. Опити за по-малки революционни актове и разкрития на опасни материали ставаха и въ самия Цариградъ. Бомби или взривни вещества се намѣриха у арменци въ Каджкьой и въ Скутари на азиатския брѣгъ, а въ Пера — въ хотелъ „Крокеръ", въ австрийската болница и дори въ кладенеца на Ориенталския клубъ, който се посещаваше отъ посланицитѣ и членоветѣ на дипломатическото тѣло. Честото откриване на опасни материали подкрепяше мнението на

Мелхаме, споредъ което илдъзкиятъ атентатъ съставлявалъ часть отъ единъ обширенъ заговоръ, съ разклонения изъ цѣла Турция. А заключението отъ това бѣ: комисията въ Илдъза трѣбва да продължава своитѣ издирвания, за да се предупредятъ нови покушения противъ живота на султана и нови сътресения въ държавата. Нѣкои отъ откриванията, обаче, ставаха съ такава подозрителна леснина, че приличаха на инсценирани. И подозренията падаха върху самия Мелхаме. Презъ м. октомврий дивизионниятъ генералъ Таксимъ паша, началникъ на дворцовата тайна полиция и върлъ противникъ на Неджиба, направи едно сензационно откритие, което разклати до известна степень позициитѣ на Мелхаме. Той успѣ да установи, че бомбитѣ, заловени у арменци въ азиатскитѣ предградия, както и намѣренитѣ въ Ориенталския клубъ, сж отъ еднаква фабрикация, единъ и сжщъ типъ и съставятъ часть отъ бомбитѣ, заловени презъ 1896 год. и складирани въ Топхането. А тъкмо по това време половината отъ тѣзи бомби бѣха по таинственъ начинъ изчезнали отъ Топхането и се откриваха по разни мѣста, кждето — споредъ Таксимъ паша — ги подхвърляли емисаритѣ на Мелхаме.

Всичко това уби у султана вѣрата въ неговата скжпо костуваща полиция. Страхътъ отъ ново покушение го преследваше денонощно. Хамидъ бѣ, обаче, твърде честолюбивъ и не искаше да мине за страхливецъ. Ето защо, макаръ и да бѣха минали само три месеца отъ адския взривъ предъ дворцовата джамия, той реши да не изостави и тази година изпълнението на свещения обредъ — поклонението предъ мантията на Пророка, съхранявана въ една джамия въ Стамбулъ. Все пакъ той нѣмà куражъ да направи пжтуването до джамията съ кола и предпочете морето, но взе такива изключителни охранителни мѣрки, които издадоха опасенията и страховетѣ му: даде се заповѣдь на чуждитѣ параходи да напустнатъ кейоветѣ въ Галата и Стамбулъ и се забрани всѣко движение на кораби и лодки по Босфора и Златния Рогъ. По така очистеното водно пространство мина императорската яхта и отнесе халифа въ историческата джамия. Презъ тоя мъртавъ день параходнитѣ компании понесоха грамадни загуби, за които поискаха обезщетения.

Илдъзскиятъ атентатъ се съвпадна съ едно радостно за турцитѣ събитие. Победена въ Манджурия и изгубила флотата си въ сражението при Цушима, Русия преговаряше вече за миръ съ Япония. Презъ августъ биде подписанъ въ Портсмутъ мирниятъ договоръ между двете държави. И тази турска радость, обаче, биде отровена отъ революцията, която раздруса руската империя и чиито искри, направлявани сякашъ отъ Божията ржка, прелитаха само въ автократическитѣ държави. Докато, обаче, автократитѣ въ Персия, Черна

Гора и другаде, за да предотвратятъ пожара у дома си, замисляха въвеждането на конституционни реформи, Абдулъ Хамидъ продължаваше да се облѣга изключително на грубата сила, хитростьта и коварството си. А руската революционна зараза се прехвърляше отсамъ и по сухо и по море, носейки съ себе си единъ новъ, неизвестенъ за Турция бацилъ — тоя на социалния бунтъ. Носители на заразата бѣха мюсюлманитѣ и арменцитѣ, които идваха отъ Русия. Презъ втората половина на октомврий работницитѣ отъ държавнитѣ фабрики въ Макрикьой и Едикуле обявиха стачка, която трая четири дена. Подбудители и ржководители бѣха руски мюсюлмани, дошли отъ Одеса.

Като вѣнецъ на всичко, една международна ескадра бѣ съсрѣдоточена въ Пирейското пристанище, готова да отплува къмъ турскитѣ води, за да сломи упорството на Турция противъ въвеждането на финансовъ международенъ контролъ въ Македония.

*

Идеята за покушение противъ султана и техническата подготовка на тази акция иматъ своята история, която, както ще се види отъ по-нататъшното ни изложение, представлява за насъ непосрѣдственъ интересъ. Тя е тѣсно свързана съ развоя на отношенията между арменцитѣ и българския народъ изобщо и между арменскитѣ и македонскитѣ революционери, въ частность.

Българо-арменскитѣ отношения въ ново време водятъ началото си отъ връзкитѣ, които арменски родолюбци въ Армения и въ други азиатски провинции на Турция завързваха, преди руско-турската война, съ изпращанитѣ тамъ на заточение българи отъ Мизия, Тракия и Македония. Мѣстнитѣ арменци виждаха въ лицето на българскитѣ изгнаници свои братя по сждба и имъ изказваха всѣкакъ съчувствията си — поприглеждаха ги въ затворитѣ, помагаха на нуждаещитѣ се съ храна и пари, улесняваха ги въ бѣгствата имъ.

Берлинскиятъ конгресъ разпокжса отечествената земя и на двата народа: части отъ Армения бидоха присъединени къмъ Русия, а Македония и Одринско попаднаха наново подъ турска власть. Но Берлинскиятъ конгресъ постави християнитѣ въ Турция подъ „колективното покровителство“ на Европа и задължи Високата порта да въведе реформи въ Македония и въ Армения. Тѣзи две постановления на Берлинския договоръ — чл. чл. 23 и 61 — породиха еднакви надежди у двата народа, а тѣхното неизпълнение отъ страна на Турция и на Европа потикна македонцитѣ и арменцитѣ къмъ борба, която ги сближи духовно и имъ наложи известно сътрудничество.

Борбата на арменцитѣ, започната малко по-рано отъ македонската, доведе работитѣ до страшнитѣ събития отъ

1895—1896 г., които ние вече описахме [1]). Остава ни сега да проследимъ бѣгло, въ свръзка съ илдъзския атентатъ отъ 8 юлий 1905 г., действителнитѣ допирни точки на двете успоредно развиващи се освободителни движения.

Появяването на новата българска държава, нейното отношение къмъ македонския въпросъ, революционното брожение всрѣдъ самитѣ македонски българи бѣха за арменскитѣ патриоти крупни факти отъ значение за тѣхното собствено народно дѣло [2]). Арменскиятъ интересъ къмъ новия български факторъ на Балканитѣ се прояви най-напредъ въ търсене на пѫтища за опознаване на арменската интелигенция съ нашето национално възраждане. И тѣзи пѫтища се откриха чрезъ снабдяване на арменската литература съ преводи на Ботевитѣ пѣсни, съчиненията на Л. Каравеловъ, романа „Подъ игото“ и пр. Що се отнася до чувствата на освободенитѣ българи къмъ „винаги храбрия народъ мѫченикъ“, тѣ сѫ прекрасно изразени въ популярното стихотворение на П. К. Яворовъ „Арменци“, навѣяно на поета отъ вида на арменски изгнаници, „дечица на майка робиня тревожна и жертви на подвигъ чутовно великъ“.

Първата арменска революционна организация се създаде въ Армения презъ 1890 година подъ името „Арменска Революционна Федерация“. („Хай Хегапохаканъ Дашнакцутюнъ“). Както се вижда отъ названието ѝ, тя обединява групи отъ разни идейни течения. Презъ 1892 г. отъ Федерацията се отдѣлиха социалъ-демократитѣ, наречени хънчакисти (по името на тѣхния печатенъ органъ Хънчакъ — камбана). Хънчакиститѣ сѫ врагове на руското самодържавие и се намиратъ подъ влиянието на Англия. Останалитѣ въ Федерацията, федератиститѣ, сѫ революционери националисти отъ различни идейни отсѣнъци. И еднитѣ и другитѣ, въ началото, сѫ противници на динамитнитѣ атентати — отъ страхъ да не бѫдатъ смѣтнати за анархисти и да си навлѣкатъ, като такива, гнѣва на Европа — и действуватъ чрезъ печатна пропаганда и чрезъ убийства на отдѣлни турски злодеи. Централниятъ комитетъ на хънчакиститѣ се намира въ Лондонъ, кѫдето се печати и тѣхниятъ органъ „Хънчакъ“, а Федерацията — дашнакиститѣ — има две ржководни тѣла, едното въ Кавказъ, другото въ Женева. Пропагандаторската дейность на двата комитета не трая дълго. При най-малкия

[1]) Вижъ томъ I, стр. 47—53: „Арменската криза отъ 1895—1896 г.“

[2]) За чувствата на арменцитѣ при освобождението на България може да се сѫди по следния случай, за който споменава проф. Гавраилъ И. Кацаровъ („Яворовъ Листъ“. София, 11 августъ 1936 г.): „Имаше времена, когато арменцитѣ бѣха единственитѣ наши съчувственици. Тъй напр., въ 1878 г., когато заседаваше европейската комисия въ гр. Пловдивъ за изработване на органически уставъ за Източна Румелия, арменцитѣ бѣха единственитѣ, които подадоха адресъ на европейскитѣ представители, за да подкрепятъ исканията на българитѣ. Въ него тѣ казваха: „Днешното положение е щастливо за насъ и ние съ ужасъ си спомняме за миналото“. Всички други малцинства или мълчаха, или искаха повръщането на турската власть“.

поводъ, а често и безъ никакъвъ поводъ отъ арменска страна, въ арменскитѣ вилаети на Турция изникватъ вълнения и безредици, потушването на които винаги се придружава съ насилия и частични кланета надъ арменци. Жестокостьта на създадената отъ Хамида кюрдска кавалерия, на редовната войска и на башибозука се прояви съ особена сила, презъ 1894 г. при потушването на вълненията въ Сасунъ, а после въ Битлиския вилаетъ и въ областьта на Мушъ. На следната 1895 г., хънчакиститѣ, за да припомнятъ на Турция и на Европа за забравенитѣ тѣхни задължения по чл. 61 отъ Берлинския договоръ, устроиха една твърде бурна демонстрация, въ самия Цариградъ. Вбѣсенъ отъ тази дързость, Абдулъ Хамидъ отговори на арменскитѣ реформени искания съ заповѣдь за кланета въ Цариградъ и въ Армения. Федерацията бѣше противъ хънчанистката демонстрация, ала кланетата, извършени по заповѣдь на Илдъза, я заставиха да се прости съ легалнитѣ срѣдства за борба и да прегърне терористическия начинъ на действие. За тази промѣна въ арменскитѣ революционни методи известно влияние упражниха възстанишкитѣ действия въ Македония, организирани презъ сжщата година отъ Китанчевия комитетъ и особено ефектътъ на бомбитѣ, употрѣбени отъ македонскитѣ възстанишки отреди.

По това време между арменскитѣ революционери и ВМО РО има вече установени отношения. Още презъ 1893 г., когато се създаде вжтрешната революционна организация, ржководительтъ на македонския комитетъ въ Цариградъ Дим. Ляповъ Гуринъ завърза връзки съ делегата на „Дашнакцутюнъ", руския арменецъ Оханесъ Юсуфиянцъ, а после и съ единъ отъ водачитѣ на хънчакиститѣ Артавастъ Аликиянъ. Ляповъ действува по свой починъ, но съ одобрението на Централния комитетъ, който има всичкия интересъ да знае състоянието на арменското революционно дѣло и кроежитѣ на водачитѣ му. Арменски и македонски революционери си оказватъ на мѣстна почва взаимни услуги. Така нѣкои отъ убийствата на арменци шпиони и предатели въ Цариградъ се извършиха съ съдействието на терористи македонци. Замислили следъ демонстрацията отъ 1895 г. да прибѣгнатъ къмъ решителни акции, водачитѣ на „Дашнакцутюнъ" се обръщатъ за бомби и експлозивни материали къмъ македонскитѣ революционери. За тази цель Д. Ляповъ идва въ София, снабдява се отъ Наумъ Тюфекчиевъ съ малко количество динамитъ и го пренася въ Цариградъ. Малко по-после арменцитѣ се сдобиха съ бомби и съ по-голѣми количества динамитъ, посрѣдствомъ нѣкои отъ офицеритѣ, участници въ четнишкото движение — Йорданъ Венедиковъ, Гаруфаловъ и Луковъ. Така че материалътъ, съ който се извърши атентатътъ въ Отоманската банка, е отъ българо-македонски произходъ.

Между това стоенето на Юсуфиянцъ въ Цариградъ стана невъзможно и той бѣ замѣненъ съ другъ руски арменецъ, който се яви въ турската столица подъ псевдонимъ Борисъ Ивановъ, придруженъ отъ цѣлъ щабъ хора. Единъ революционеръ отъ този щабъ, Бабкенъ Сюни (Бедросъ Пареянъ) служи, чрезъ Д. Ляповъ, за връзка съ македонския комитетъ. Бабкенъ Сюни и Арменъ Гаро организираха групата отъ двадесетина души, която на 16/29 августъ 1895 г. нахълта въ Отоманската банка, превзе я и се сражава съ бомби противъ войската [1]). Последваха голѣмитѣ кланета, които по заповѣдь на Хамида, тоя пѫть се ограничиха само въ Цариградъ [2]). Следъ спирането на сѣчьта турската власть се зае да тури рѫка на останалитѣ въ Цариградъ революционни водачи. Укриването на тѣзи последнитѣ стана извънредно мѫчно, поради непрекѫснатитѣ обиски и при покрусата на арменския елементъ следъ преживѣнитѣ ужаси. Наложи се Борисъ Ивановъ и четирма други първенци да напустнатъ Цариградъ и Турция. Съ тази задача се натовариха група българи отъ мѣстния македонски комитетъ, съ Дим. Ляповъ начело, и я изпълниха блѣскаво. Ляповъ разполагаше съ дейни помощници между българската интелигенция и между еснафа въ Цариградъ [3]). Съ прѣкото съдействие на нѣкои отъ тѣхъ, петимата арменски първенци бѣха снабдени съ паспорти, минаха съ файтони край Галата-сарайския полицейски участъкъ, слѣзоха въ митницата, кѫдето чиновницитѣ записаха фалшивитѣ имъ български имена и се качиха на австрийски параходъ. Придружавани отъ Д. Ляповъ, тѣ слѣзоха въ Бургазъ. Отъ тамъ се пръснаха: едни отъ тѣхъ заминаха за Женева, други за Русия.

Д. Ляповъ освѣтли Върховния комитетъ въ София върху арменскитѣ събития, а на връщане се отби въ Солунъ и даде подробенъ докладъ на Централния комитетъ. Наскоро следъ това той трѣбваше да напустне окончателно Цариградъ: научилъ за връзкитѣ му съ арменскитѣ революционери, Екзархъ Йосифъ, за да предпази Екзархията отъ подозрения, побърза да го уволни отъ служба. Рѫководството на цариградския комитетъ се пое отъ С. Р. и Вл. Робевъ, които разшириха още повече връзкитѣ си съ арменцитѣ.

Централниятъ комитетъ въ онова време бѣше за сътрудничество съ арменскитѣ революционери, но не и за участие въ тѣхнитѣ революционни акции. Организацията не бѣше още достатъчно закрепнала и не биваше — по неговитѣ

---

[1]) Групата уби нѣколко души отъ стражата и влѣзе въ банката. Бабкенъ Сюни успѣ да заключи отвѫтре голѣмата входна врата, но бѣ разкѫсанъ на парчета отъ бомбитѣ, които носѣше, възпламенени отъ куршума на единъ стражарь.

[2]) Вижъ томъ I, стр. 51—52.

[3]) Ето нѣкой отъ тѣхъ: С. Р. и Вл. Робевъ, ученици въ Галата-сарайския лицей, Тр. Доревски, Ал. Петровъ, д-ръ Г. Николовъ, Благой Орловъ, учителката Флора Димитрова и др.

разбирания — да се излага преждевременно на рискове и сътресения. Но атентатътъ въ Отоманската банка популяризира бомбата, като оржжие за борба и даде потикъ къмъ разни инициативи — между друго и къмъ създаване на собствено бомбено производство[1]). Отъ друга страна тоя атентатъ разпали не малко млади въображения въ македонскитѣ срѣди. Както ефектътъ на българскитѣ бомби отъ 1895 г. оказа известно влияние върху арменцитѣ, така и трѣсъкътъ на арменскитѣ бомби въ Цариградъ повлия за създаване на оная идеология, която роди кржжеца на Мерджановци, а малко по-късно и групата на „Гемиджиитѣ" — авторитѣ на солунскитѣ атентати отъ м. априлъ 1903 г.[2]). Така двете революционни движения взаимно се влияятъ и импулсиратъ.

Въ това непрестанно взаимодействие Илинденското възстание отбелязва единъ твърде важенъ моментъ. Отзвукътъ на възстанишкитѣ действия всрѣдъ външния свѣтъ, австроруската намѣса и сравнително бързото изработване на мюрцщегскитѣ реформи не можеха да не привлѣкатъ вниманието на арменския центъръ въ Женева. Градътъ на Жанъ Жакъ Русо е седалище на най-голѣмитѣ интелектуалци отъ Федерацията — Кристофоръ Микаелянъ, Микаелъ Варандиянъ, Хачадуръ Малюмиянъ, Саркизъ Минасиянъ и др. Тамъ се печати и главниятъ органъ на федерацията „Дрошакъ" (Знаме). Този арменски елитъ има голѣми връзки въ Европа и разполага съ изобилни материални срѣдства за пропаганда. Както хънчакиститѣ работятъ главно въ Англия, „Дашнакцутюнъ" действува въ континента, предимно въ Франция, кждето сж спечелени за арменската кауза влиятелнитѣ публицисти и политици отъ кржжеца около „Pro Armenia". Благодарение на тѣзи сжществуващи вече връзки, двете каузи, арменската и македонската, се популяризиратъ успоредно. Приятелитѣ на Армения вематъ подъ защитата си и Македония. Двете многострадални провинции съставятъ общъ предметъ на пламеннитѣ речи, които следъ Илинденското възстание се държатъ на армено-македонскитѣ международни митинги въ Парижъ (1904 г.). Въ това отношение македонското дѣло дължи много на арменцитѣ.

Но вънъ отъ общата защита на двете каузи, арменскитѣ революционни водачи се натъкватъ, въ свръзка съ последицитѣ отъ голѣмото македонско възстание, на редъ въпроси, представляващи чисто арменски интересъ[3]). Гледайки на ма-

[1]) Вижъ томъ I, стр. 83—85.

[2]) Томъ I, стр. 235—243 — „Солунскитѣ атентати".

[3]) Въ Женева арменскитѣ първенци поддържатъ т' сни връзки съ С. Р., който имъ импонира съ своята интелигентность. Борисъ Сарафовъ е запознатъ съ нѣкои арменци още преди възстанието, посрѣдствомъ Ляпова. Следъ като обиколи европейскитѣ столици (1904 г.) Сарафовъ се спрѣ на по-продължителна почивка въ Женева и тамъ съвсемъ се сдружи съ арменския кржжецъ.

кедонскитѣ събития презъ призмата на арменската действителность, по-безрадостна отъ македонската, тѣ преценяваха мюрцщегската програма, която българското обществено мнение и самитѣ македонски революционери подценяваха, като крупно постижение, което струва жертвитѣ си. Това заключение имъ се налагаше отъ суровитѣ факти. Близо петнадесеть години вече Армения се залива съ кръвь, арменскиятъ елементъ въ Цариградъ се подлага на страшно кръвоизлияние, по арменскитѣ планини легендарниятъ Антраникъ и другитѣ четнишки главатари водятъ епически сражения. Какъвъ е резултатътъ на вложената колосална енергия и на даденитѣ неизчислими жертви? Задушевни съчувствия, гърмовити речи, проклятия и закани противъ „Червения султанъ", дипломатически постжпки въ Цариградъ и въ края на краищата — никаква реална придобивка. Какво да се прави, за да се разбъркатъ издъно работитѣ въ Турция и да се наложи разрешението на арменския въпросъ?

— Да се убие султанътъ!

Арменскитѣ революционери не сж първитѣ, които осжждатъ на смъртъ султана. Хр. Ботевъ, Ст. Заимовъ и други революционери въ Букурещъ се блазнятъ отъ тая мисъль. Групата на Слави Мерджановъ сжщо. Мерджановъ, Соколовъ и Манджуковъ отиватъ въ Цариградъ за да проучатъ на самото мѣсто, може ли да се убие Хамидъ, когато отива петъченъ день на селямлъка, но се връщатъ съ убеждението, че не е възможно да се приближи султанската каляска и да се атакува съ бомби султанътъ [1]). Арменскитѣ революционери попадатъ на сжшия планъ и се залавятъ да подготвятъ изпълнението му. Тѣхната работа не е къртовска, като на „гемиджиитѣ". Тѣ работятъ надъ земята, но влагатъ въ работата си сжщия фанатизъмъ и сжщата упорита воля, както и солунскитѣ атентатори. И тѣ, както и другитѣ, сж молепсани отъ вѣрата, че внезапната смъртъ на султана ще докара автоматически нѣкакъ освобождението на отечеството имъ.

Организирането на атентата се възложи отъ Женевския центъръ на Кристапоръ Микаелянъ — „бащата на арменската революция" [2]). Доста възрастенъ, малко накуцващъ, съ брада растеща на свобода — дълга и безформена, Микаелянъ приличаше повече на евреинъ, вехтошарь и не обръщаше върху си вниманието на хората. Но този невзраченъ човѣкъ притежаваше рѣдко самообладание и вършеше работитѣ си съ една методичность, стигаща до педантизъмъ. Микаелянъ се снабди съ руски паспортъ на името Самуилъ Фаинъ и замина за Цариградъ заедно съ две госпожици, сестритѣ Рубина и На-

---

[1]) Вижъ томъ I, стр. 249.

[2]) Отъ македонскитѣ деятели бѣха посветени въ заговора само Б. Сарафовъ и Д. Ляповъ.

дежда Фаинъ, мними негови дъщери. Той успѣ да се сдобие отъ руското посолство съ билетъ за наблюдение на султанския селямлъкъ отъ дипломатическия павильонъ. Придружаванъ винаги отъ „дъщеритѣ си", старият конспираторъ посети още нѣколко пѫти селямлъка и подготви подробна скица на обстановката съ всичкитѣ ѝ сѫществени елементи: разпредѣленията между отдѣлнитѣ точки, времето (минути и секунди), въ което ги изминава султанската каляска на отиване и връщане отъ джамията и пр. Планътъ му бѣше следниятъ. Микаелянъ, дветѣ революционерки и още нѣкой терористъ ще заематъ мѣстата си въ павильона. Въ опредѣленъ мигъ ще се даде револверенъ изстрелъ, за да се внесе смутъ и да се объркатъ намиращитѣ се въ павильона дедективи и стражари. Изстрелътъ ще бѫде и знакъ, за да хвърлятъ дветѣ момичета бомбитѣ, които ще носятъ прикрепени на гърдитѣ си — всичко четири бомби.

Веднажъ скицата и планътъ готови, трѣбваше да се направятъ опити съ бомбитѣ, за да се установи точно действието имъ съ огледъ на даннитѣ отъ направеното проучване. Избраниятъ типъ бомби бѣха изфабрикувани и опититѣ съ тѣхъ станаха на Витоша, но се случи нещастие: на 5 мартъ 1905 г., една отъ бомбитѣ избухна преждевременно въ ржцетѣ на единъ младъ арменецъ, Врамшапу Киндериянъ, и го разкѫса на парчета. Ударенъ отъ кѫсъ желѣзо, загина и самъ Микаелянъ [1]).

Революционерътъ Сафо (псевдонимъ), съ паспортъ на името Липа Рипсъ, бѣ натоваренъ отъ женевския центъръ да продължи работата, започната отъ Микаелянъ. Той изостави стария планъ и изработи новъ: ще се действува съ файтонъ, който ще експлодира на такова разстояние отъ дворцовата каляска, щото непремѣнно да бѫде унищоженъ султанътъ. Приготовленията и опититѣ съ експлозива се произвеждаха около София и Радомиръ. Купуваха се отъ шопитѣ волове, магарета, коне и се опитваше върху тѣхъ действието на експлозива отъ различни разстояния. Всички присѫтствуващи се убедиха, че тоя начинъ на действие е по-сигуренъ: нещастнитѣ животни, играещи ролята на илдъзския обитатель, биваха разкѫсвани на части отъ разстояния ни по-голѣми, ни по-малки отъ предполагаемитѣ при готвеното покушение.

Една „руска принцеса", г-ца Рубина Фаинъ, придружена отъ „слугата си", — Липа Рипсъ [2]) се яви въ една виенска фабрика и поржча да ѝ се фабрикува луксозенъ файтонъ съ гумени колела и съ по-голѣма капра. Файтонътъ бѣ изпратенъ презъ Триестъ въ Цариградъ. Единъ комисионеръ гръкъ

---

[1]) На „бащата на арменската революция" се устрои въ София тържествено погребение, съ участието на арменски делегати отъ Женева и отъ други градове.

[2]) На името Липа Рипсъ бѣ изваденъ паспортътъ на единъ виденъ арменски революционеръ, известенъ въ арменскитѣ революционни срѣди съ името Сафо.

го освободи отъ митницата срещу две меджидии възнаграждение. Въ Цариградъ бѣ предварително наетъ апартаментъ за атентаторитѣ и конюшна за купенитѣ коне. Приготви се и двоенъ желѣзенъ сандъкъ — вжтрешенъ, който да побира надъ 100 килограма експлозивъ и да се вмѣства въ външния, напълненъ съ пѣсъкъ, парчета желѣзо и бомби. Така напълненъ, двойниятъ сандъкъ съ адската машина се намѣства подъ капрата.

Атентаторътъ Рипсъ, придруженъ отъ посветени арменци и отъ белгиеца Ед. Жорисъ, отиде неведнажъ съ виенския файтонъ на селямлъка, за да изучи обстановката. Въ деня на атентата, обаче, той, за да не бждатъ избити дипломатитѣ, остави файтона не на главния пжть — срещу султанската каляска, а на страни — на мѣстото, опредѣлено за частнитѣ файтони. Дипломатитѣ се спасиха, но спаси се и Хамидъ. Дворътъ съ джамията, бидейки малко по-високъ отъ нивото на парка за файтонитѣ, парчетата желѣзо и произведенитѣ експлозивни газове хвръкнаха надъ султана, безъ да го закачатъ.

Тази несъобразителность на Рипсъ, допустната въ най-важния моментъ — следъ осемнадесеть месечни приготовления, предварителни пресмѣтания, рискувани опити и скжпи човѣшки жертви — осуети единъ актъ съ сждбоносни последици за Турция, за Македония, за балканскитѣ държави, а може би и за Европа. Стрелката на историята не искà да се отклони отъ предопредѣлената си насока. . .

*

Между онѣзи, които скърбѣха за несполуката на атентата, бѣха и младотурскитѣ кржжци изъ Европа. Тѣ погледнаха съ завистъ на тѣзи, които можаха да устроятъ покушение въ такъвъ голѣмъ стилъ — на тѣхната организация, изобретателность, воля и смѣлость. Наредъ съ завистьта, обаче, тѣ почувствуваха почитъ къмъ арменската революционна организация и замечтаха да я впрегнатъ въ обща работа за промѣна на режима въ Империята. Отъ този моментъ започнаха и опититѣ имъ за влизане въ връзка съ арменскитѣ и македонскитѣ комитети.

СКОПСКИЯТЪ, СОЛУНСКИЯТЪ И СѢРСКИЯТЪ ОКРЖЖНИ КОНГРЕСИ

Конгресътъ на Скопския революционенъ окржгъ се откри на 2 януарий 1905 г. въ Осоговската планина, надъ с. Кнежево, кратовско, и свърши работата си въ една седмица. Кратовската околия, макаръ и не заемаща централно положение въ окржга, бѣ предпочетена като най-удобна и сигурна: въ онова време тя бѣ една отъ най-добре организиранитѣ въ окржга, граничеше непосрѣдствено съ България, а нейната планинска часть бѣ мжчно достжпна, населена изключително съ българи и твърде рѣдко навестявана отъ турци [1]). Делегатитѣ на околиитѣ, съставляващи окржга (Скопска, Кумановска, Кочанска, Кратовска, Паланечка, Щипска и Велешка) бѣха двадесетина на брой, легални и нелегални. Тѣ потеглиха за Осоговската планина съ околийскитѣ чети, така че, конгресътъ имаше като охрана около 250 четници, които, разпредѣлени на групи отъ по 30—40 души, бѣха пръснати по околнитѣ села. На самия върхъ, по нареждане на домакина, кратовския околийски войвода Атанасъ Бабата, бѣха построени всрѣдъ гжста гора, покрай единъ изворъ, три колиби — първобитни, само съ по две четвъртити дупки на тавана, за да излиза пушекътъ — за делегатитѣ. „Само на плета на най-голѣмата — заседателната зала, имаше една четиржгълна дупка, но и тя се затваряше съ дъсченъ капакъ и нѣмаше никакво стъкло“ [2]).

На Скопския конгресъ липсваха революционни първенци, представители на идейни течения, като Д. Груева и П. Тошева, но имаше твърде ценни сили, интелигентни и боеви — скопскиятъ войвода Ефремъ Чучковъ, щипскиятъ — Мише Развигоровъ, велешкиятъ — Стефанъ Димитровъ, кочанскиятъ — Кръсто Българията, кратовскиятъ — Атанасъ Бабата, паланеч-

---

[1]) Въ споменитѣ си за скопския конгресъ, въ който взе участие като делегатъ на Щипската околия, Тодоръ Александровъ, бждещиятъ голѣмъ революционенъ водачъ, пише:

„До 1906 г. въ планинската часть на Кратовската околия и нѣкои съседни села на Кочанската и Паланечката — въ единъ голѣмъ районъ отъ 20—30, пръснати по стрѣмни върхове и край голѣми гори, чисто български села, турцитѣ не бѣха поставили никакви войници или стражари. Населението тамъ, тогава чифлигарско, бѣше крайно бедно: турцитѣ, които рѣдко отиваха, не можеха да намѣрятъ нито добра храна, нито удобно мѣсто за спане. Па и страхътъ отъ комититѣ бѣ ги принудилъ да не смѣятъ да излизатъ въ „Комитското царство“, както умѣстно бѣха кръстили тоя районъ. Дамянъ Груевъ като председатель на окр. комитетъ на Скопския окржгъ, презъ лѣтото на смщата 1905 г. е водилъ нѣколко дена на коне съ 5—9 души четници двама англичани, единиятъ отъ които секретаря на Балканския комитетъ въ Лондонъ. Англичанитѣ, като видѣли, че по цѣли дни на коне, въоржжена редица се движатъ презъ планината отъ село въ село, че тамъ ги посрѣщатъ и изпращатъ всички селяни, мжже, жени и деца, че въ нѣкои села срѣщатъ освенъ селски чети, но и околийска чета отъ 20—50 души, почнали да не вѣрватъ, че сж въ турска територия: не могли да допустнатъ, че може да смществува подобна революционна организация, която да е смщинска — държава въ държава“. (Сб. Илинденъ 1903—1905 г. Издание на Мак. студентско дружество „Вардаръ“. София, 1925 г. — „Първиятъ редовенъ окржженъ конгресъ на Скопския революционенъ окржгъ въ 1905 г.“ (Спомени) — стр. 8.

[2]) Пакъ тамъ, стр. 9.

киятъ — Петъръ Ангеловъ, кумановскиятъ — Кр. Нунковъ и др. Легалнитѣ — по-малко на брой — бѣха почти всички учители, едни на служба, други възпрепятствувани отъ властьта да упражняватъ професиитѣ си и държани подъ наблюдение въ роднитѣ си мѣста. Между последнитѣ бѣ и Тодоръ Александровъ. Излѣзълъ преди осемь месеци отъ Скопския затворъ „Куршумли ханъ", той бѣ потърсенъ отъ властьта и въ навечерието на конгреса избѣга въ околийската чета и отъ тогава заживѣ нелегално.

Отличителната черта на този конгресъ е дѣловия характеръ на неговата разностранна работа. Това се вижда отъ дневния редъ, така както е той формулиранъ въ заключителния „Протоколъ на I-вия революционенъ конгресъ въ Скопския окржгъ, открить на 2 януарий 1905 година":

1. Досегашната дейность на Организацията и бждещата.
2. Разглеждане всичкитѣ проекто-устави, правилници за селскитѣ чети, районнитѣ чети, директивата, одобрена отъ Мелнишкия и Струмишкия революционни окржзи, основитѣ на Организацията отъ „*Брутъ*".
3. Нуждна ли е съединителна нишка на районитѣ отъ единия окржгъ.
4. Избиране външенъ задграниченъ представитель.
5. Отношенията спрямо външнитѣ задгранични влияния.
6. Отношенията спрямо разнитѣ пропаганди (национал. (ни).
7. Въпроси отъ економиченъ характеръ [1]).

Първитѣ три точки обхващатъ една огромна материя — въпроситѣ около новото устройство на Организацията, по които още се спори. По-главнитѣ опити за изясняване на разбиранията сж: известнитѣ намъ два проекто-правилника, изработени въ Прилепския конгресъ; една „директива", изразяваща тежненията на най-лѣвитѣ, изработена съ участието на нѣкои социалъ-демократи въ София и утвърдена отъ водителитѣ на Сѣрския и Струмишкия окржзи, съ Я. Сандански и Хр. Чернопѣевъ на чело; една брошура отъ Хр. Матовъ (Брутъ), която съ яснота, странна за онова време, опредѣля основнитѣ начала на Организацията [2]). Нека споменемъ още, че отъ половинъ година насамъ спорнитѣ въпроси се обсжждатъ и публично отъ колонитѣ на „Революционенъ Листъ" въ особенъ отдѣлъ „Трибуна" [3]).

---

[1]) Протоколътъ е обнародванъ отъ Боянъ Мирчевъ въ „Илюстрация Илиндень", год. 5, кн. 4 (44), мартъ 1933, стр. 11—13. Въ него конгреснитѣ решения сж предадени въ най-лаконична форма.

[2]) Написана презъ май 1904 г. тази брошура е преиздадена, като кн. 1 на „Македонска Революционна Библиотека" презъ 1925 г.: „Основи на Вжтрешната Революционна Организация". (Опитъ за подбиране и формулиране „основитѣ") съ приложение „Що бѣхме — що сме". Съ предговоръ отъ Г. Б-въ (Г. Баждаровъ). София, стр. 98.

[3]) Първиятъ брой на „Революционенъ Листъ", периодично издание на Вжтр. организация, излѣзе на 12 августъ 1904 г. Списанието се редактираше въ София отъ В. Пасковъ и бѣше предназначено за вжтрешностьта. Съ пълнотата на отдѣлитѣ си, хубавия езикъ и угледната си форма, „Рев. Листъ" заема твърде видно мѣсто въ българския периодиченъ печатъ отъ онова време.

Конгресътъ възприе изцѣло петтѣ основни начала, резюмирани отъ Хр. Матовъ така: *Принципа на автономията; Принципа на вѫтрешностьта; Принципа на революционната борба; Принципа на политико-икономическа почва и Принципа на самостойностьта* [1]).

Конгресътъ възприе „директивата", но съ забележка, че „Организацията ще гони всички сърби, които не се подчиняватъ и се отклоняватъ отъ нейнитѣ статути, „както, напримѣръ, гони върховиститѣ презъ 1902—1903 година".

Смисълътъ на тази добавка е, че сърби и сърбомани се приематъ и за напредъ въ организацията, стига да се подчиняватъ на статутитѣ ѝ и да не се поставятъ въ услугитѣ на враждебни ней сили. Като такава враждебна сила се проявява отъ година и половина насамъ въ Скопския окрѫгъ сръбската въоръжена пропаганда и ще бѫдатъ, следователно, гонени като врагове, ония, които я поддържатъ.

Разглеждайки битолския проектоправилникъ, конгресътъ имаше предвидъ главно устройството и управлението на Скопския окрѫгъ и по-малко — на цѣлата организация. На проектоправилника, съ всички внесени въ него измѣнения и добавки, се даде задължителна сила въ Скопския окрѫгъ, независимо отъ това, дали тѣзи измѣнения ще бѫдатъ възприети или не отъ другитѣ окрѫзи [2]).

Но при този очевиденъ стремежъ къмъ обособяване и самостойность, конгресътъ не съумѣ да установи поне устойчива и жизнеспособна окрѫжна власть. Конгресътъ постанови: „Окрѫжното управление се съставя отъ трима членове легални и три нелегални лица, избрани въ окрѫжния конгресъ срокъ за една година". Вънъ отъ твърде кѫсия срокъ, още по-голѣмо неудобство представлява смѣсениятъ съставъ на окрѫжното ржководно тѣло — легални, т. е. лица съ опредѣлено мѣстожителство и нелегални (войводи), които се намиратъ въ постоянно движение. Но дори и легалнитѣ не

---

[1]) Сѫщото резюме, малко по-обяснително, е предадено, пакъ отъ Хр. Матовъ, така:
I. Цельта е да се добие: политическа автономия на Македония и Одринско.
II. За гореказаната цель мѣстното население — масата — се организира за борба противъ сегашния турски режимъ. Организираната маса е Вѫтрешна Организация. Значи, Организацията се осланя преди всичко на вѫтрешностьта.
III. Борбата е революционна. Масата се революционизира на дѣло — кали се и се въоръжава — за революция. Естествено, колкото по-голѣма маса се революционизира, толкова по-добре.
IV. Вѫтрешната Организация стои на чисто политико-икономическа почва: нейната борба е борба на угнетенитѣ, отъ каквато народность и да сѫ тѣ, срещу общия врагъ.
V. Вѫтрешната Организация е самостойна и като всѣка малка държава една отъ първитѣ и грижи е да се опази отъ разнородни външни влияния и намѣси.

[2]) Въ друга своя брошура, издадена на следната 1905 година („за управлението на Вѫтрешната Революционна организация") Хр. Матовъ упрѣква, по този поводъ, Скопския окрѫгъ, че „нарушава, безъ да ще, принципа за единството на Организацията", „Докато битолскиятъ конгресъ, въ който бѣха застѫпени едни отъ най-добритѣ и най-авторитетнитѣ сили на организацията, предлага само проектъ, т. е. води смѣтка за мнението на останалитѣ окрѫзи и околии, Скопскиятъ конгресъ, по-малко компетентенъ по личния си съставъ, не зачита другитѣ и като взима формални решения за себе си, забравя, че предрешава нѣкои основни въпроси, които засѣгатъ цѣлата Организация и че ги налага на другитѣ окрѫзи", (Стр. 95 отъ изданието на „Мак. Револ. Библиотека, кн. III, София, 1926 г.).

е необходимо да живѣятъ непремѣнно въ окржжния центъръ — тѣ могатъ да пребиваватъ и въ околийскитѣ центрове.

Съзнавайки, все пакъ, че е невъзможно да функционира редовно едно окржжно тѣло, членоветѣ на което нѣматъ възможность да се събиратъ и съвмѣстно да разискватъ и решаватъ, конгресътъ прибѣгна къмъ единъ корективъ: „Дава се пълна инициатива на ржководителното тѣло и районнитѣ войводи да работятъ съгласно мѣстнитѣ условия и изисквания". Развръзвайки, по този начинъ напълно ржцетѣ на околийскитѣ ржководни тѣла — въ действителность на районнитѣ войводи, които държатъ въоржената сила — корективътъ разслабва още повече централната власть и самото единство въ окржга.

Върховно тѣло на организацията е конгресътъ. Конгресътъ назначава и уволнява членоветѣ на окржжното управление: той смѣнява войводитѣ и опредѣля „кой отъ тѣхъ въ единъ районъ има право да влиза като членъ въ управителното тѣло" и пр. Стремежътъ къмъ самостойность е изразенъ и въ това, че когато окржжното управление „занемари нѣкои свои права и длъжности или се провини въ нѣщо", сжди го не нѣкое по-висше началство, а „всичкитѣ районни войводи въ окржга". Изобщо, конгресътъ не държи смѣтка за върховно управително тѣло на цѣлата организация — за централенъ комитетъ. Когато нѣкой членъ отъ окржжното тѣло липса, предоставя се право на останалитѣ петима да избератъ на мѣстото му другъ. Но понеже редовното свикване на конгресъ всѣка година не може да се смѣта за сигурно, предвидѣ се „при нѣмане възможность да се събере конгресъ, изборътъ на окржжно тѣло да става чрезъ писмено разбиране съ ржководното тѣло на районитѣ войводи".

Сепаратизмътъ по окржзи се прояви и при разрешението на въпроса за представляването на Организацията задъ граница: „Организацията се представлява въ странство отъ свои равноправни представители, които се избиратъ по единъ отъ всѣки окржгъ, отъ окржжнитѣ конгреси за една година". Шесть души задгранични представители (за 6-тѣ окржга), избирани само за една година, пълномощници само на единъ окржгъ и поставени да бдятъ преди всичко за нуждитѣ и интереситѣ на своя окржгъ! Очевидно, конгресиститѣ, въ силното си желание да иматъ собственъ представитель, не сж се достатъчно замислили за нуждата отъ единно и работоспособно представителство на цѣлата организация.

Конгресътъ избра окржжно ржководно тѣло, като реши да покани за председатель Д. Груева, избра Ив. Гарванова

за задграниченъ представитель, посочи районнитѣ войводи и разреши редъ други временни въпроси, интересуващи окржга.

Вънъ отъ своята учредителна дейность, която, макаръ въ сравнително по-умѣренъ размѣръ, отразява духа на реформизма и страда отъ доста несъобразности, конгресътъ прояви живъ интересъ къмъ състоянието на окржга въ културно-просвѣтно и стопанско отношение. Три избрани комисии (сждебна, културно-просвѣтна и за икономическа борба) изработиха съответни доклади, по които станаха разисквания и се взеха решения: за устройството на организационнитѣ сждилища, за въвеждане на задължителното образование, за отваряне нови училища и за построяване на удобни училищни сгради, за приучване на населението къмъ чистота, за запазване на горитѣ и пр. Отъ най-жизнено значение за населението бѣха решенията, взети по доклада на икономическата комисия.

СОЛУНСКИЯТЪ ОКРЖЖЕНЪ КОНГРЕСЪ

Солунскиятъ окржженъ конгресъ се състоя презъ м. юний 1905 г. Въ него бѣха представени съ по единъ делегатъ районитѣ отъ Солунската, Кукушката, Дойранската, Гевгелийската, Енидже-Вардарската, Воденската и Тиквешката околии. По личенъ съставъ тоя конгресъ се отличава по това, че членоветѣ му бѣха почти изключително легални деятели, избрани отъ надлежнитѣ комитети съ съгласието на по-виднитѣ мѣстни нелегални лица. Това обстоятелство не остана безъ отражение върху цѣлата работа на конгреса. Делегатитѣ, гледайки на нѣщата съ окото на хора, които живѣятъ подъ зоркото наблюдение на властьта и сж въ положение да преценяватъ — най-често върху собствения си гърбъ — ефекта отъ всѣка погрѣшна стжпка въ революционния животъ, не се впустнаха въ дълги и широки обсждания по отвлѣчени теми и теории. Тѣ се ограничиха въ дѣлова критика на създаденитѣ поредки и въ формулиране на препоржки, извлѣчени отъ суровитѣ факти. И цѣлата имъ работа носи отпечатъкъ на благоразумие и умѣреность.

Читательтъ ще остане сигурно очуденъ, като му кажемъ, че сведенията си за дейностьта на Солунския окржженъ конгресъ ние дължимъ на . . . Хилми паша. Главниятъ инспекторъ обичаше да се хвали предъ чужденцитѣ, че е отлично осведоменъ по организационнитѣ работи. „Твърде грозно впечатление прави обстоятелството, — пише въ единъ свой докладъ търговскиятъ агентъ А. Шоповъ, — че когато отиде човѣкъ при Хилми паша, слуша да му се разказватъ въ подробности най-новитѣ и най-секретни действия, съве-

щания и приготовления на македонскитѣ комитети, партии и фракции въ София[1])". Но най-голѣма била изненадата на княжеския агентъ, когато, на 21 октомврий, главниятъ инспекторъ му показалъ автентичнитѣ протоколи на два окржжни революционни конгреси — Скопския и Солунския. Протоколътъ на Солунския конгресъ (намѣренъ въ чантата на единъ убитъ войвода) билъ написанъ съ шифъръ, дешифриранъ въ канцеларията на инспектората, преведенъ отъ български на турски и проученъ отъ Хилми паша. Главниятъ инспекторъ далъ на Шопова да прочете дешифрирания текстъ и сподѣлилъ съ него мнението си за авторитѣ на заловения документъ. Мнението и на двамата събеседници е еднакво ласкаво за конгресиститѣ и за тѣхнитѣ решения. А. Шоповъ пише:

> Протоколътъ, който въ сжщото време е едно подробно и прекрасно изложение на досегашната деятелность на Организацията, е написанъ умѣло, съ голѣма последователность, справедливость и силна логика. Лицата, които сж го съставлявали, сж познавали, вижда се, всичкитѣ досегашни грѣхове на Организацията и на четитѣ. Хилми паша нѣколко пжти ми казва, че е удивенъ отъ изложенитѣ мисли и начала въ тоя протоколъ и че никога не билъ вѣрвалъ, че между тия невзрачни селски учителчета, въ ржцетѣ на които се намѣрва въобще вжтрешната организация, се намѣрватъ хора съ такива здрави мисли и начала. — Вижда се, хитро прибави Хилми паша, че миналото е послужило за добъръ урокъ на тия хора . . .
>
> И действително, въ тоя протоколъ или въ това изложение сж изложени много важни начала, които се препоржчватъ да влѣзатъ въ бждещия статутъ на вжтрешната организация.

Ето и по-главнитѣ точки на протокола, набелязани отъ А Шоповъ[2]):

„Четитѣ занапредъ да не бждатъ голѣми и воинствующи.

Да се изостави досегашната система на безразборни убийства, а да се влияе повече съ убеждение, увещание, заплашвания и други срѣдства.

Конгресътъ осжжда строго безчеловѣчнитѣ обезобразявания на убититѣ вече хора, като се констатира, че това влияе много лошо въ възпитателно отношение на народа и се дава мнение да се вземе постановление да се наказватъ строго подобни безчовѣчни постжпки.

Констатира се, че не е въ интереса на дѣлото да се държи организацията изключително почти въ ржцетѣ на учителитѣ и се изказва мнение да се привлѣкатъ къмъ организацията хора и отъ други срѣди, така че учителитѣ да иматъ възможность да се занимаватъ съ своитѣ прями учителски длъжности.

Признава, че въ четитѣ и въобще въ Организацията сж ставали голѣми злоупотрѣбления и се изказва мнение да бжде за напредъ всѣко злоупотрѣбление примѣрно наказвано.

---

[1]) № 1844, 17 октомврии 1905 г.
[2]) № 1893, 31 октомврий 1905 г.

Предлага да се състави съдъ, който да съди Борисъ Сарафова.

Осъжда идентифицирането деятелностьта на вътрешната организация съ деятелностьта на Екзархията и на екзархийскитѣ чиновници, и предлага да се остави за напредъ Екзархията, като учреждение, спокойна и Организацията да функционира самостоятелно.

Констатира, че добре разбранитѣ интереси изискватъ да се работи върху почвата на автономия и осъжда всѣки опитъ за раздѣление сфери на влияние или за подѣлба на областьта между балканскитѣ държави.

Препоръчва Организацията да бъде поставена на основа съвършено самостоятелна и да бъде независима отъ никоя балканска държавица.

Изказва мнение, какъ трѣбва да бъде устроено управлението на окръжния комитетъ, взаимното имъ (на окр. комитети) сношение, независимостьта имъ единъ отъ другъ и пр.

Констатира, че не е въ интереса на работата да се убиватъ турци, а въ случай че се убие нѣкой, да се пишатъ до турскитѣ села писма, въ които да се разясняватъ причинитѣ на убийството.

Изказва мнение, че трѣбва да се почне печатането на единъ французки вестникъ, който да представлява и защищава интереситѣ на Организацията предъ Европа.

Срещу гръцката и сръбската пропаганда трѣбва да се вематъ строги мѣрки, защото тѣ покваряватъ народния моралъ и вредятъ на интереситѣ на комитета. Но на борбата ни съ тѣхъ не бива да се дава националенъ характеръ, нито пъкъ да се счита тя за борба между Патриаршията и Екзархията. Въ борбата ни съ тѣхъ не бива да си служимъ съ тѣхнитѣ срѣдства, защото това е противъ нашата пропаганда. И не бива да се закачатъ мирнитѣ гърци, които съ противъ интереситѣ на комитета".

Въ допълнение на горнитѣ точки, набелязани отъ А. Шоповъ, трѣбва да кажемъ, че Солунскиятъ конгресъ се отнесе скептично къмъ изборното начало, широко прокарано въ проектоправилницитѣ: „Опасно е да се даватъ широки права на хората, които слабо познаватъ своитѣ права и отговорности", — казва се въ конгресния протоколъ.

*

Съвършено другъ духъ вѣе въ съседния *Струмишки* окръгъ, където командува надъханиятъ съ идеитѣ на Директивата Хр. Чернопѣевъ. Тамъ се почувствуваха зле засегнати отъ това, че Солунскиятъ конгресъ се е изказалъ, поради неподготвеностьта на масата, противъ широкото изборно

право[1]). Лѣвичарскитѣ настроения на струмишкитѣ ржководители се обясняватъ, покрай личния авторитетъ на Хр. Черноѣевъ, още съ следнитѣ обстоятелства: окржгътъ не е застрашенъ отъ въоржженитѣ пропаганди и води енергична борба противъ домогванията на върховиститѣ.

Презъ м. юний бѣ свиканъ въ струмишко районенъ конгресъ, който, между друго, взе и следнитѣ решения, които сведочатъ за безкрайното разнообразие отъ идеи, което владѣе въ умоветѣ:

1. Създаватъ се специални сждебни институти, като се отнема правото на ржководнитѣ тѣла да сждятъ. Изработва се особенъ правилникъ за сждопроизводството.

2. Приходитѣ отъ сждопроизводството се опредѣлятъ въ полза на затворенитѣ затворници на Организацията.

3. Като се извади отъ житнитѣ произведения онова, което е необходимо за прехранатa на едно селско стопанство, — опредѣля се по 270 оки на глава, — останалото се облага въ полза на Организацията съ 5% годишенъ данъкъ и пр.

Конгресиститѣ отъ Струмишкия районъ, съ всичкия си радикализъмъ се произнасятъ за въвеждане на плащано правосждие и за облагане на зърненитѣ храни по подобие на турската десятъчна система!

Сжщиятъ конгресъ осжди на смърть, и то условно, струмишкиятъ митрополитъ Герасимъ за контрареволюционна дейность.

Струмишкиятъ окржженъ конгресъ се състоя презъ сжщото лѣто и взе решения въ духа на Директивата.

СѢРСКИЯТЪ ОКРЖЖЕНЪ КОНГРЕСЪ

Следъ възстанието 1903 год., бойнитѣ сили на Революционната организация бѣха оредѣли. Една часть отъ тѣхъ паднаха въ неравенъ бой съ турския аскеръ и башибозукъ, като облѣха съ обилно пролѣтата си кръвь полета и планини; друга часть попадна въ турскитѣ затвори, дето, нечути и невидени, загинаха въ мизерия и гладъ; трета часть поради лошитѣ политически условия емигрира въ чужбина, най-вече въ България, Америка и други страни.

По съвета на водачитѣ на възстанието и поради настжпилата зима, голѣма часть отъ възстаналото население се завърна въ своитѣ разорени кжщурки, да прибере свидни чада.

---

[1]) Изразъ на това недоволство е даденъ въ едно писмо до „Рев. листъ" (бр. 16, стр. 13), въ което дописникътъ, Сандо, пише за Солунскитѣ конгресисти: „Тия хора, навѣрно, по своето невежество сждятъ за невежеството на другитѣ".

Така децата на Македония бѣха пръснати немили, недраги въ чужбина, или бѣха обречени на гладъ и мизерия. Тежка и горчива сждба!

Но въпрѣки всичко, духътъ на българина не падна, никой не хвърли проклятие противъ водачитѣ, които пакъ приемаха, пакъ посрѣщаха и изпращаха.

Останалитѣ възстаници продължиха борбата за свобода.

Мина се една година, настжпи втора и Организацията отново стжпи здраво на краката си. Централниятъ комитетъ бѣ наредилъ да се свика общъ конгресъ на ВМОРО съ цель да се направи преценка на положението и се дадатъ нови насоки и директиви, да се стегнатъ редоветѣ и се подготвятъ и издигнатъ нови сили. Трѣбваше, обаче, да се свикатъ понапредъ околийски и окржжни конгреси, за да се избератъ делегати.

Сѣрскиятъ революционенъ окржгъ се състоеше отъ околиитѣ: Сѣрска, Демиръ-Хисарска, Неврокопска, Разложка, Г.-Джумайска и Мелнишка. Дадено бѣ нареждане да се избератъ делегатитѣ.

Дадени бѣха нареждания по колко делегати да се избератъ, като се размѣнятъ мисли върху дейностьта за напредъ и се дадатъ директиви на делегатитѣ.

Въ общи околийски събрания делегатитѣ бѣха избрани и по различни пжтища потеглиха за мелнишко. Дадено бѣ нареждане точно *на 29 юлий 1905 г. да сж въ дивния Пиринъ, въ мѣстностьта „Белемето“*. Една хубава полянка, заградена съ високи и грандиозни върхове, бѣ опредѣлена за *салонъ*. Близу до полянката клокотѣше бистръ планински ручей, който пѣеше свойта вѣковна хайдушка пѣсень. Въ тази мѣстность синоветѣ на робска Македония отъ Сѣрски окржгъ бѣха решили да се срещнатъ и обмислятъ бждещитѣ планове за революционната дейность срещу вѣковнитѣ сатрапи — султанитѣ. Точно въ 4 часа азъ пристигнахъ отъ Сѣръ, дето бѣхъ учитель и председатель на окржжния комитетъ. Пжтувахъ отъ Сѣръ до с. Марикостиново презъ дъждъ и каль. Минахъ Сѣрското поле, Рупелския проломъ между Бѣласица и Сенгеловска планини и надвечерь пристигнахъ въ с. Марикостиново. Пжтуването бѣ твърде рисковано, придружено съ опасности. Въ Марикостиново ме посрещнаха любезно и ме настаниха да отпочина. Точно въ 9 часа вечерьта потеглихъ съ куриеритѣ въ тъмнина и по незнайни пжтища. Следъ доста мжчителенъ и труденъ пжть къмъ 5 часа сутриньта бѣхме на *Белемето*. Намѣрихъ се въ тази дивна мѣстность между четници и легални дейци почти повече познати. Една атмосфера на непринуденость, шеги и веселие изпълваше душата на всички. Прехраната бѣ осигурена. Всичко необходимо имаше, дори кафе, вино и пр. Не далечъ по високитѣ чукари бодърствуваха часовитѣ, зорко

пазеха отъ неприятелско око. До колкото мога да си спомня, делегатитѣ бѣха около 25—30 души. Имаше, обаче, и много четници и легални хора. Нѣкои отъ воеводитѣ бѣха съ четитѣ си.

Точно въ 9 часа конгресътъ се откри при величествена обстановка отъ Л. Томовъ, сѣрски делегатъ. Съ подбрани думи и сърдечни слова той поздрави делегатитѣ и се избра постоянно бюро: Т. П. Антовъ — председатель и Илия Балтовъ — секретарь. Тѣ заеха мѣстото и се почна работа.

Първо стана провѣрка на делегатитѣ. Констатира се, че за делегати бѣха избрани:

1. Сѣрско — Л. Томовъ, Вл. Благоевъ, Богатиновъ. Т. Вранскн.

2. Демиръ-хисарско — Ст. Хаджиевъ, Г. П. Ивановъ и още двама.

3. Неврокопско — В. Х. Петровъ, Д. Арнаудовъ, Илия Балтовъ и П. Милевъ.

4. Мелнишко — Яне Сандански, Т. П. Антовъ, Поцковъ, Казеповъ и др.

5. Разложко — Г. Скрижевски, Лаз. Колчеговъ и Мил. Колчеговъ и др.

6. Г.-джумайско — Йосифъ, Ичко Бойчевъ и учителя Павловъ.

Имаше още делегати легални и нелегални, но не мога да си припомня имената имъ.

Присѫтствуваха на конгреса още новодошлитѣ Даевъ, Буйновъ, Чудомиръ, Васката, Антонъ Кюсето, стариятъ хайдутинъ и войвода, който сега живѣе въ Горна-Джумая.

Следъ провѣрка на пълномощията председателтъ съобщи дневния редъ:

1. Докладъ на делегатитѣ, легални и нелегални, по положението на организациитѣ и въобще на населението.

2. Мѣрки за засилване на Организацията:

а) изборъ на рѫководители:

б) изборъ на войводитѣ;

в) просвѣтно отношение — учители;

г) стопанска дейность.

3. Изборъ на делегати за общия конгресъ и изборъ на окрѫжния комитетъ.

Разни.

По първа точка докладваха всички делегати. Подробно бѣ изложено положението на Организацията въ окрѫга. Конститира се, че въ всички околии духътъ е бодъръ и организационнитѣ членове стоятъ здраво на поста си. Липсваше, не можа да дойде, само Сѣрскиятъ войвода Таската Вранскн, който бѣ много заетъ съ организирането на селата въ Сѣрското поле.

Между делегатитѣ имаше разбирателство и съгласие по въпроситѣ, подложени на разискване. Забелязваше се

едно течение на неприязнь къмъ нѣкои отъ виднитѣ представители на Организацията.

По втория въпросъ — именно *мѣрки за засилване на Организацията се взеха слѣднитѣ решения:*

1. Препоржчва се да се избиратъ предани, честни и прилежни ржководители *чрезъ избори.*

2. Избраха се за войводи както следва по райони: Яне Сандански — мелнишко, Таската Вранѕки — сѣрско, Г. Скрижевски — разложко, П. Милевъ за войвода въ неврокопско, дѣдо Илия Кърчовалията и Ст. Хаджиевъ за демиръхисарско, Ичко Бойчевъ — г. джумайко.

3. Направи се разпредѣление на учителитѣ по села и градове и се реши да се иска отъ духовнитѣ и училищни власти да бждатъ назначени по тия мѣста.

4. Особено внимание конгресътъ обърна на стопанственото положение на населението. Препоржча се всячески да се изкупватъ имотитѣ отъ чифликчиитѣ бейове. Заседанията ставаха при величествена гледка. Около насъ бѣ всичко грандиозно и величествено. Всичко ни напомняше важностьта на момента. Пѣсни бунтовни, приказки за легендарния Пиринъ, хора, не липсваха. Подиръ всѣко заседание имаше хайдушко хоро на пѣсни. Минаха се 6—8 дни въ работа. Оставаше ни още 3-та и четвъртата точка — изборъ на делегати, окржженъ комитетъ и разни.

Шпионско око бѣ съобщило на турскитѣ власти, че конгресъ на революционеритѣ има въ *Белемето.* Куриеритѣ донесоха, че се движатъ турски войски къмъ насъ.

Принудихме се да вземемъ предпазителни мѣрки и да побързаме. Наредихме да се премѣстимъ на високо въ Пиринъ при „Дългото езеро".

Следъ малко всичко бѣ готово и почнахме да се катеримъ като диви кози по стръмния пжть. Подиръ 2 часа пжть ние бѣхме при Дългото езеро. Тамъ се завърши конгресътъ. Избраха се за делегати на общия конгресъ на Организацията слѣднитѣ лица: Л. Томовъ, Яне Сандански и Илия Балтовъ.

За окр. рев. комитетъ се избраха Л. Томовъ, Вл. Благоевъ, Т. П. Антовъ, Ил. Балтовъ, Яне Сандански, Георги Скрижевски и още единъ учитель въ Сѣръ.

Единъ малъкъ инцидентъ наруши спокойствието. Васката, младъ, буенъ четникъ, въпрѣки забраната бѣ се хвърлилъ въ езерото да се кжпе. Следъ малко, обаче, той почна да потъва въ езерото.

Благодарение на решителностьта на другъ четникъ — Юруковъ, той бѣ спасенъ съ голѣма мжка. Настжпи обща радость и добро настроение, че се избѣгна единъ неприятенъ случай.

Дългото езеро е много високо и по краищата му имаше ледъ. Намира се близу до главния гребенъ и високитѣ върхове, отъ които се отправя къмъ всички страни чудна гледка. На северъ се вижда Рила съ своитѣ мощни върхове, допиращи се до небеснитѣ висини; на истокъ се вижда Родопскиятъ лабиринтъ, като хубавъ разноцвѣтенъ килимъ; на югъ се издига историческата Бѣласица, задъ която се вижда Бѣлото море, покрито като съ бѣлъ вуалъ; на западъ — македонскитѣ планини Осогово, Влахина и Малешевска като стена се изпрѣчили предъ насъ, а задъ тѣхъ се забелязватъ силуетитѣ на хубавата македонска земя, оросена съ сълзитѣ на хиляди мжченици.

Конгресътъ се закри отъ председателя Т. П. Антовъ. съ кратко, но прочувствено слово. Всичко се завърши. Зави се кръшно хоро около езерото. Следъ малко всички почнахме да се разотиваме за районитѣ си. Тайно и предпазливо да се промъкнемъ по незабелязани пжтища, безъ да предизвикаме неприятеля.

Делегатитѣ за общия конгресъ по нелегални пжтища трѣбваше да се събератъ на опредѣленото мѣсто, което допълнително се съобщи. Това мѣсто бѣ Рилскиятъ монастиръ „*Св. Иванъ*“. Конгресътъ се състоя презъ м. септемврий въ килията на Неофитъ Рилски. Той заседава цѣлъ месецъ почти, тайно и незабелязано отъ чужди хора.

Председатель на конгреса бѣ апостолътъ *Д. Груевъ*

Л. Т.

РИЛСКИЯТЪ КОНГРЕСЪ И МЮРЦЩЕГСКИТѢ РЕФОРМИ

При голѣмото разномислие и страстни съревнования всрѣдъ Организацията, имаше и една обединяваща мисъль, която се сподѣляше отъ всички лагери: необходимостьта отъ общъ конгресъ. Назрѣло бѣ у всички съзнанието, че само единъ общъ конгресъ ще може да премахне идейния хаосъ и да възстанови единството въ Организацията, да изработи новъ уставъ и директиви и да потърси смѣтка отъ прегрѣшилитѣ и провиненитѣ.

Подготовката на такъвъ конгресъ, обаче, не бѣше лесна. Въпрѣки всичкото бързане, цѣли две години се изминаха докато се подготвятъ условия за единъ *общъ* и напълно редовенъ конгресъ. Както вече видѣхме, подиръ възстанието, окржзитѣ заработиха всѣки за себе си, като си създадоха и свои наредби, приети отъ тѣхни окржжни конгреси. Свикването на тѣзи предварителни конгреси бѣ съпроводено съ

голѣми трудности, които нѣкои отъ окржзитѣ не можаха да преодолѣятъ. Най-после, къмъ края на м. септемврий 1905 г., повечето отъ избранитѣ делегати се събраха въ София на предварителни съвещания. Първиятъ въпросъ, който раздѣли далегатитѣ въ тѣзи съвещания, бѣ тоя за мѣстото на конгреса. Делегатитѣ отъ Сѣрския окржгъ съ Я. Сандански на чело искаха конгресътъ да се състои вжтре, на организационна територия, та да се подчертае чисто *вжтрешния* характеръ и пълната *независимость* на Организацията[1]). Всички останали, обаче, сочейки извънредната важность на този конгресъ и нуждата отъ условия за напълно спокойна работа, настояваха конгресътъ да стане задъ граница, толкова повече, че почти всички делегати бѣха вече въ София и тѣхното връщане въ вжтрешностьта се явяваше непрактично и свързано съ излишно губене на време. Гьорче Петровъ, Борисъ Сарафовъ и други се опълчиха най-решително противъ искането на сѣрчани. Сѣрчани най-после отстжпиха и за мѣсто на конгреса се избра Рилскиятъ монастиръ. Поради това този конгресъ бѣ нареченъ *Рилски конгресъ*.

Делегатитѣ, 22 на брой, бѣха: Д. Груевъ, Мише Развигоровъ и д-ръ П. Кушевъ отъ Скопския окржгъ, Пере Тошевъ, Гьорче Петровъ, Борисъ Сарафовъ, Георги п. Христовъ и Павелъ Христовъ отъ Битолския, Борисъ Мончевъ, Аргиръ Манасиевъ и Добри Даскаловъ отъ Солунския, Хр. Чернопѣевъ, Стою Хаджиевъ, Иванъ Илиевъ и Манушъ отъ Струмишкия, Я. Сандански, Лазаръ Томовъ и Илия Балтовъ отъ Сѣрския, Лазаръ Маджаровъ, Стамо Икономовъ, Климентъ Шапкаревъ и П. Васковъ (не дойде) отъ Одринския[2]). Заседанията се откриха презъ първитѣ дни на октомврий при постницата Св. Лука. Изборътъ на председатель стана съ тайно гласуване и съ подавляващо мнозинство се избра за такъвъ Д. Груевъ, а за секретарь Илия Балтовъ. Въпроситѣ вписани въ програмата на конгреса и подложени на обсжждане бѣха следнитѣ:

1. Изложение миналата дейность и сегашното положение на Организацията по окржзи и околии.
2. Бждещата дейность на Организацията.
3. Устройство и управление на Организацията: а) Административенъ отдѣлъ (граждански и боеви). б) Сждебенъ отдѣлъ. в) Финансовъ отдѣлъ. г) Културно-икономически отдѣлъ.

---

[1]) Разгледанъ после въ конгреса, този въпросъ бѣ разрешенъ съ висшегласие въ смисълъ, че съображенията, които наложиха свикването на конгреса задъ граница, „иматъ сила само за настоящия конгресъ, безъ да служатъ за претекстъ въ бждеще".

Що се отнася до побужденията на Я. Сандански, тѣ не се диктуваха изключително отъ любовь къмъ принципитѣ. Солунскиятъ делегатъ Борисъ Мончевъ разказва: „Дойдохъ въ София, по поржка на Даме, една недѣля по-рано, за да въздействувамъ на Сандански да се съгласи конгресътъ да стане въ Рилския монастиръ. Сандански упорствуваше. Въ една отъ срещитѣ ни той, въ течение на разговора, виждайки въ моето лице върлъ противникъ на Бор. Сарафовъ, ми каза: „Азъ държа конгресътъ да стане въ Пирина, за да държа Сарафова въ залогъ, и ако конгресътъ го осжди на смъртъ, да свърша съ него още тамъ".

[2]) Хр. Чернопѣевъ отъ струмишко, не успѣ да дойде своевременно на конгреса.

4. Литература и преса.

5. Отношение и поведение на Организацията спрямо разнитѣ течения: а) Спрямо всички пропаганди (легални и въоръжени). б) Спрямо българския държавнически национализъмъ и Екзархията. в) Спрямо върховисти, емиграцията и обществото въ България. г) Спрямо отдѣлнитѣ организационни групи вжтре у насъ и вънъ.

6. Тактика на Организацията.

7. Отчетъ по дейностьта на Централния комитетъ и Задграничното представителство.

Избра се и особена комисия, на която се възложи да редактира и изпрати въ вжтрешностьта печатанъ циркуляръ съ извадки отъ по-важнитѣ общи решения, за сведение и освѣтление, както и тълкувания и обяснения на правилника за ржководство при тѣхното прилагане. Въ тази комисия влѣзоха: Д. Груевъ, П. Тошевъ, Г. Петровъ и Г. п. Христовъ.

*

Разискванията при постницата Св. Лука не се отличаваха съ особено спокойствие. На това мѣсто, избрано нѣкога отъ Рилския светецъ за размишления надъ земната суета и за съзерцание на Бога, бѣха дошли сега да законодателствуватъ корифеитѣ на македонската революционна мисъль, които възстанието и последвалитѣ го събития бѣха отдалечили едни отъ други и раздѣлили на лагери.

Безъ съмнение, мнозинството отъ тѣхъ съзнаваха, че този конгресъ ще има сждбоносни последици за освободителното дѣло и тѣхното горещо желание бѣ да се притжпятъ протизоречията и да се даде на Организацията онова, което ѝ липсваше — подходящъ основенъ законъ, единно ржководство, укриленъ подемъ за работа. Имаше, обаче, и страстни фракционери, жадуващи за надмощието на групата си, имаше стари деятели, които отдаваха магическа сила на писанитѣ правилници, имаше първенци, които се домогваха да си възвърнатъ, чрезъ конгреса, загубенитѣ мѣста въ организационната иерархия, а не липсваха и такива, които, намирайки се подъ гнета на тежки обвинения, не мислѣха за друго, освенъ какъ да се откопчатъ отъ ржцетѣ на върховния революционенъ сждъ — общия конгресъ. Ето защо, макаръ и оригиналенъ по външната си обстановка — всрѣдъ дивната рилска природа, подъ тайнствения сводъ на постницата — конгресътъ не можеше да избѣгне двойствеността, присжща на парламентитѣ — съ тѣхнитѣ пленарни разисквания и съ тѣхнитѣ групови заседания, предварителни споразумения, „кулоарни“ шушукания и интриги. Ето защо това което съставя ключа на парламентарната доктрина — решаващата воля на половината плюсъ единъ отъ заседаващитѣ се явяваше често пжти като резултатъ на извънпленарни

уговаряния, при които принципитѣ се жертвуваха за лични и групови домогвания и се идваше до странни компромиси. Непостижимъ майсторъ, достоенъ да съперничи и на най-школувани парламентари, се оказа въ това отношение Гьорче Петровъ: за своитѣ комбинации около избора на управителнитѣ тѣла той използува по единъ твърде изкусенъ начинъ критическото положение на едни, нараненитѣ честолюбия на други и сектанството на трети отъ делегатитѣ.

Най-важната точка отъ дневния редъ — устройство и управление на Организацията — погълна двадесетина дена. За основа на разискванията послужиха проектоправилницитѣ, изработени въ окржжнитѣ конгреси и отчасти вече прилагани въ надлежнитѣ окржзи. Работата бѣ тежка и доста уморителна, по самото си естество, поради разномислието всрѣдъ делегатитѣ, както и поради процедирането по всички правила на парламентарната практика — докладване и общи дебати, дебати по всѣки членъ и гласуване на надлежния проектъ на трето четене. Тѣзи разисквания обхванаха революционното движение въ всички негови прояви и всѣка теза се подкрепяше съ обилни фактически данни изъ живота на Организацията. Наи-живо участие по тая часть взе Пере Тошевъ, съставитель на единъ предълъгъ проектоправилникъ, съ повече отъ 200 члена. „Този човѣкъ вѣрваше дълбоко, че съ приемането на правилника му всички неджзи ще бждатъ автоматически премахнати и всичко въ Организацията ще тръгне въ редъ“[1]).

Въ тѣзи разисквания се сблъснаха дветѣ известни намъ течения — радикално-реформаторското и умѣрено-консервативното. Макаръ че нѣкои отъ най-влиятелнитѣ вдъхновители на първото (марксистътъ Димо хаджи Димовъ, писательтъ А. Страшимировъ и др.), отсжтствуваха, демократичнитѣ начала и децентрализацията въ управлението бидоха блѣскаво защитени отъ Г. Петровъ и П. Тошевъ, при подкрепата на Я. Сандански и други отчаяни лѣвичари. Отсжтствуваше отъ конгреса и най-упоритиятъ привърженикъ на умѣреностьта въ преобразованията, Хр. Матовъ, който и съ перо и съ слово не престана, въ продължение на две години, да доказва пакостьта отъ крайни и неприложими реформаторски тежнения. Съ своята упоритость той бѣше си навлѣкълъ неприязъньта на лѣвичаритѣ, а като задгранични представители, сиречь членове на единствения редовно функциониращъ презъ цѣлия периодъ отъ възстанието до конгреса, общоорганизационенъ висшъ институтъ, той и д-ръ Хр. Татарчевъ бѣха станали прицѣлна точка на всѣкакви критики и нападки. Поради това и двамата, въпрѣки грамаднитѣ си заслуги презъ време на междуцарствието, не можаха да

[1]) Изъ разказа на Б. Мончевъ предъ автора.

попаднатъ между конгреснитѣ делегати. Наистина, умѣрено-консервативното течение се застжпваше въ конгреса отъ най-авторитетния деятель въ вжтрешностьта, Д. Груевъ. Той обаче, било поради природната си склонность къмъ практическитѣ постижения по пжтя на взаимнитѣ отстжпки, било поради заемания председателски постъ, остана и тукъ вѣренъ на своята примирителна тактика. Все пакъ централистичната система и умѣрениятъ реформизъмъ броеха множество убедени привърженици, като Л. Маджаровъ, Ст. Икономовъ, П. Васковъ, Добри Даскаловъ и др. и намѣриха въ конгреса горещи защитници въ лицето на Б. Мончевъ, А. Манасиевъ и др.

Видимо, Рилскиятъ конгресъ се справи благополучно съ своята задача. Той изработи нова конституция, снабди Организацията съ цѣло законодателство (разни правилници) и даде разрешение на нѣколко болни злободневни въпроси, които не търпѣха по-нататъшно отлагане. Уставътъ, общиятъ правилникъ и нѣкои отъ решенията сж резултатъ на компромисъ. Този компромисъ между двете течения, обаче, се постигна не по посока на срѣдната линия, а посрѣдствомъ едно чувствително наклонение на лѣво: отстжпкитѣ се направиха повече отъ умѣрено-консервативното течение. Надмощието на лѣвицата се дължи на редъ причини отъ психологически, тактически и технически характеръ. Въ полза на лѣвицата бѣше оня психологически факторъ, който се казва „духъ на времето“ — въ дадения случай духъ на едно болно време. Лѣвичаритѣ се явиха въ конгреса подготвени и действуваха въ самия конгресъ организирани. Противницитѣ имъ, въ желанието си да предотвратятъ на всѣка цена разкола, проявиха по-голѣма примирителность и отстжпиха не една своя принципална позиция.

Наклонението на лѣво личи още по-ярко въ произведенитѣ избори. Тукъ лѣвичаритѣ използуваха притѣсненото положение на Б. Сарафовъ и тайната на гласуването за да прокаратъ, съ болшинство отъ единъ гласъ, листитѣ си. При тази странна коалиция между антиподитѣ въ Организацията, избранитѣ тѣла имаха следния съставъ:

Централенъ комитетъ — Д. Груевъ, П. Тошевъ и Т. п. Антовъ.

Задгранично представителство — Г. Петровъ, Дим. Стефановъ и П. п. Арсовъ.

Редакторъ на „Революционенъ листъ“. — Д. х. Димовъ.

Какъ е попадналъ Д. Груевъ въ централното бюро и какво влияние оказаха изобщо тѣзи избори върху развоя на революционното движение — за това ще стане дума на друго мѣсто.

*

Разглеждането на заведенитѣ дѣла и обвиненията противъ видни членове на Организацията съставяше най-деликатната точка на дневния редъ. Давайки си смѣтка за това, бюрото предложи и конгресътъ прие да бѫдатъ тѣ оставени на последно мѣсто — следъ избора на управителнитѣ тѣла.

Най-много и най-тежки обвинения тежаха върху Б. Сарафовъ. Въ центъра на тѣзи обвинения стоеше известната намъ афера съ взетитѣ отъ сръбското правителство пари. На второ мѣсто идѣше изпращането на собствени, „Сарафистки" чети въ вѫтрешностьта. Читателътъ вече знае отчасти за печалнитѣ последици отъ взаимнитѣ гонения между „Сарафисткитѣ" и „централисткитѣ" чети. Подобни чети бѣха презъ изтеклитѣ две години изпратени и въ други райони — дори и въ Одринския окрѫгъ. На трето мѣсто Сарафовъ се обвиняваше, че чрезъ раздаване на суми тукъ и въ вѫтрешностьта сѣе развала и раздори между организационнитѣ работници. Лесно е да се разбере, какво негодувание извикваха и въ дветѣ течения тѣзи своеволни действия, обяснявани съ намѣрението на Сарафовъ да засили личното си влияние въ вѫтрешностьта и да диктаторствува въ едно време на всеобщъ повикъ за демократично преустройство. Негодуванието намѣри изразъ и въ редица остри статии обнародвани въ „Революционенъ листъ"[1]). Следъ продължително мълчание Сарафовъ излѣзе въ сѫщия „Революционенъ листъ" съ обстоенъ отговоръ и се защити, макаръ и по единъ не особено убедителенъ начинъ.

„Възможно е да имаме грѣшки въ нашата дейность, но за жалость, не сме ние първатѣ и последни грѣшници въ тази организация", — пишеше той. Изброявайки по-нататъкъ кѫде кои чети е изпратилъ и на кои войводи е помогналъ да се въоржжатъ и заминатъ съ чети вѫтре, оправдаваше се съ желанието си да помогне и той, споредъ силитѣ си, на Организацията; той съжалява, че нѣкои отъ изпратенитѣ войводи сѫ се изложили въ злоупотрѣбления и други простѫпки, дига ржце отъ тѣхъ и е съгласенъ да бѫдатъ тѣ наказани. Ето и възражението му по въпроса за взиманитѣ отъ българското правителство срѣдства: „Най-искрено признаваме, че ние не сме били чужди на правителственитѣ кржгове и сме се винаги стараяли да ги използуваме за дѣлото, безъ да има какво да имъ дадемъ въ замѣна, защото нищо не е имало въ ржцетѣ ни. Но, ако това е смъртенъ грѣхъ, тогава турнете на везнитѣ и ония представители, които имаха на ржце мандатъ и пълномощия, които

[1]) Год. I, бр. 15, 12. VI. 1905, стр. 6—11.

говориха не отъ свое име, а отъ името на Организацията, чиито думи и постжпки не ангажираха тѣхъ лично, а Организацията, която имъ бѣ забранила да се сношаватъ, нито нѣкакви срѣдства да черпятъ отъ кое да е правителство" [1]). (Най-тежкото отъ обвиненията — преговоритѣ съ Бѣлградъ и взетитѣ отъ тамъ пари е отминато мълкомъ въ тѣзи обяснения).

Сигурно, въ този духъ Сарафовъ би се защищавалъ и предъ конгреса. Въпросътъ, обаче, не стигна, както малко по-долу ще видимъ, до редовно разглеждане въ пленума. Все пакъ Сарафовъ прекара мжчителни дни и часове. „Фактитѣ бѣха толкова силни, че Борисъ Сарафовъ не можеше да се не чувствува грѣшникъ. Ето защо самиятъ той настояваше да бжде разгледано по-скоро дѣлото му, като казваше: „Стига сте ме държали на подсждимата скамейка" [2]). Наежени противъ него бѣха почти всички делегати. Най-безпощаденъ между обвинителитѣ му, обаче, бѣше Я. Сандански — толкова повече, че и въ нѣкои околии на Сѣрския окржгъ Сарафовъ бѣше изпратилъ чети.

Но Сандански не бѣше само обвинитель, но и обвиняемъ. Сарафовъ, битолскитѣ и одринскитѣ делегати го обвиняваха: задето, въпрѣки решението на Солунския конгресъ за възстание, той не предприе нищо въ Сѣрския окржгъ и прежде времено се прибра въ България. — Не възстанахъ, понеже бѣхъ противникъ на възстанието. Азъ зная положението, че Дѣлчевъ бѣ сжщо противъ възстанието, но го е разколебалъ Груевъ при срещата имъ въ Солунъ презъ м. априлъ 1903 г., — възразяваше Сандански.

Тѣзи обяснения на Сандански се поддържаха и отъ струмишкитѣ делегати, при все че отсжтствуващиятъ отъ конгреса Хр. Чернопѣевъ, сжщо противникъ на възстанието по начало, взе най-живо участие въ него, чрезъ цѣлъ редъ бележити сражения. Критикитѣ на възстанието се правеха до известна степень и като диверсия насочена срещу Д. Груева. Диверсия противъ Груева бѣха сжщо натякванията на Борисъ Сарафовъ, че Груевъ се оставилъ да бжде плененъ отъ Мицко.

Между това Гьорче Петровъ бѣше си поставилъ една задача, която въ началото на конгреса би се смѣтнала за нѣщо вѣтърничаво, но която, благодарение на тънката дипломация на инициатора, печелѣше постоянно почва. Той реши — и намѣри въ лицето на П. Тошевъ искренъ поддържникъ — че всепрощението е най-доброто разрешение на заплетения въпросъ за обвиненията и прегрѣшенията,

---

[1]) Тукъ Б. Сарафовъ има предвидъ едно решение на Скопския конгресъ, взето въ свръзка съ изпратенитѣ въ окржга Сарафови чети, организирани съ български държавни срѣдства.

[2]) Изъ неиздаденитѣ записки на Георги попъ Христовъ.

който, поставенъ на разглеждане въ пленума, би могълъ да довлѣче най-неочаквани последици. За проводникъ на своята замисъль Гьорче избра най-непримиримия между делегатитѣ и, кой-знай какъ, успѣ да му внуши, че най-подходящия за ролята на миротворецъ е именно той — Я. Сандански.

Ето какъ ни е разказана тази история отъ Б. Мончевъ:

„Последния день на конгреса, когато се сложи въпросътъ за отговорноститѣ, пръвъ взе думата Сандански и изказа мисли, които по-преди бѣхме чували отъ Гьорче. Нѣкои отъ фразитѣ му бѣха дословно повторение на Гьорчевитѣ. Тезата му бѣше: Грѣшили сме всички. Организацията, обаче, преживѣва сждбоносни моменти и зове всички ни да се сплотимъ. Нека хвърлимъ було надъ миналото и си подадемъ ржка за задружна работа...

Стана после Гьорче и говори въ сжщия духъ.

Виждаше се, че тая теза допада на председателя и на други делегати.

Възмутенъ изъ-дънъ душа, азъ станахъ и изброихъ точка по точка известнитѣ на всички ни своеволия и простжпки на Сарафова. По сжщия начинъ реагираха Мише Развигоровъ и други нѣкои. Всрѣдъ шумъ и пререкания стана гласуване и се обяви обща амнистия.

Тогава азъ и нѣколцина още делегати натиснахме Сандански. Азъ го обвинихъ въ непоследователность: „Ти, който искаше да го замъкнешъ въ Пирина за да го унищожишъ, излѣзе да искашъ амнистията му! Да бѣхте поне оставили на конгреса да му каже въ очитѣ всичко и да му чуемъ оправданията, да бжде осжденъ, за назидание на всички, та после да го амнистираме".

Л. Маджаровъ, Развигоровъ и други го ругаеха сжщо. Яне, по едно време, ме дръпна на страна и ми каза:

— Азъ го правя нарочно, но бжди спокоенъ — пакъ азъ ще свърша съ него.

— Какъ можешъ да поемешъ върху си такава отговорность? Ти си въ погрѣшенъ пжть.

— Помни каквото ти казвамъ: азъ ще свърша съ него и поемамъ всичката отговорность върху си.

Така бѣхме възмутени отъ станалото — азъ и нѣколцина още другари — че още презъ нощьта, безъ да се сбогуваме, напустнахме манастира и пешъ заминахме за Дупница."

Разбира се, Б. Мончевъ не изразява общото настроение на конгреса, а само на една група делегати. Г. п. Христовъ, напримѣръ, макаръ и не по-малко враждебно настроенъ къмъ Сарафова, бележи въ записките си: „Още тогава се почувствува едно успокоение въ духоветѣ на делегатитѣ".

Безъ съмнение, въ комбинацията на Гьорче не липсваха и лични съображения, свързани, между друго, съ избора на управителнитѣ тѣла. Това обаче, не намалява неговата заслуга, понеже осжждането, и особено екзекутирането, на Сарафова не би могло да мине безъ нови сериозни сътресения вжтре въ Организацията, безъ да говоримъ за впечатлението въ чужбина, кждето, така или инакъ, името на Сарафова бѣ извънредно популярно.

Въ „Циркуляра" на комисията решението на конгреса е редактирано по следния начинъ:

По висши съображения, главно, предъ належащата необходимость отъ заякване единството въ Организацията, конгресътъ реши: да не се разглеждатъ дѣлата и да не се прибѣгва до осжждане на лица и групи, провинени въ нарушение сжществуващитѣ наредби на Организацията, чрезъ своята дейность до 1 ноември 1905 година. — Ако ли такива лица и групи и следъ тази дата се провиняватъ въ сжщото, тѣ биватъ подвеждани подъ отговорность не само за новитѣ си постжпки, но и за старитѣ си деяния.

*

Конгресътъ се видѣ принуденъ да се занимае обстойно и да вземе решения и по друга една вжтрешна язва, която продължаваше да поглъща ненуждни братски жертви и да подбива обаянието на освободителното дѣло въ Княжеството: върховизма.

Читательтъ вече познава историята на върховисткото движение — неговото зараждане въ свободна България, идеитѣ и тактиката му, както и сждбоноснитѣ последици отъ неговото насаждане въ вжтрешностьта [1]).

Въ навечерието на Илинденското възстание между Вжтрешната организация и Върховния комитетъ се постигна споразумение за общо действие [2]). Следъ свършека на възстанието, обаче, братскитѣ цѣлувки, размѣнени надъ с. Пиринъ [3]) между водителитѣ на Сѣрския окржгъ и началницитѣ на върховисткитѣ отряди, бѣха забравени, сключеното примирие прекжснато и неприятелствата подновени. Макаръ, че за ново близко възстание — мѣстно или чрезъ четнишки нахлувания отвънъ — не можеше да става дума, Върховниятъ комитетъ не помисли да се разформирува въ Княжеството, нито да преустанови дейностьта си въ вжтрешностьта. Напротивъ, разстройството и разногласията въ Организацията съблазниха върховисткия щабъ да разшири периметъра на своето влияние вжтре.

Както е известно, още презъ 1902 г., върховиститѣ бѣха успѣли да завладѣятъ (съ изключение на градоветѣ и на отдѣлни села) три района въ Пострумската область: Г. джумайски, Петрички и Малешевски. Частичното имъ влияние въ Поройско и въ Гевгелийско угасна безследно почти съ изчезването на върховисткитѣ войводи Алексо Порайлията и Иванчо Карасулията, загинали въ сражения съ турцитѣ презъ първитѣ две години следъ възстанието. Отдѣлни привърженици на върховизма се срѣщатъ тукъ-тамъ и изъ подалечни градове, (д-ръ Владовъ въ Битоля, Й. Тренковъ въ Прилепъ и пр.) Повечето отъ тѣхъ, обаче, действуватъ малко-много въ унисонъ съ мѣстнитѣ комитети на Организацията.

---

[1]) Томъ I: „Върховизъмъ и централизъмъ", стр. 145—157, „Разколътъ въ вжтрешностьта", стр. 159—176 и „Джумайското възстание", стр. 177—183.

[2]) Томъ I, стр. 338—340.

[3]) На 1 септември 1903 г. — не на 1 августъ, както погрѣшно е напечатано въ т. I, стр. 342.

Подновената борба се води съ известнитѣ намъ насилнически и развращаващи похвати. Организацията пакъ е обявена за „мафия“ и нейнитѣ привърженици за сборище отъ „коцкари“, „даскали“ и „обирачи“, а върховиститѣ — за „лакеи на Фердинанда“, „блюдолизци“, „бунтари“. (Населението вжтре имъ прикачи и името „торбари“.) Върховиститѣ си поставятъ за задача да премахнатъ всѣка следа отъ „централизъмъ“ въ завладѣната часть отъ Пострумската область и да турятъ кракъ въ съседнитѣ райони: Разложко, Мелнишко, Кресненско, Струмишко. Прицелната точка на преследванията имъ сж: селата останали вѣрни на Организацията, ржководителитѣ „централисти“, отдѣлнитѣ по-просвѣтени и съзнателни привърженици на „централизма“ и особено учителитѣ. Най-голѣма жестокость въ гонението проявява цивилното крило отъ началствуващия върховистки персоналъ — бившитѣ харамии (Дончо Златковъ, Гоше Пелтека, Атанасъ Чифлигара и пр.) и бившитѣ организационни водители, които подгонени за злоупотрѣбени суми и други престжпления, сж се прехвърлили въ върховисткия лагеръ (Бакалчето, и др.) Преследванитѣ живѣятъ подъ непрекжсната заплаха и спрямо тѣхъ е позволено всичко: засади, изтезания, пленяване и пущане на свобода срещу откупъ, нападения на домоветѣ имъ и дори палежи и убийства [1]). Умразата на Дончо, Пелтека и пр. къмъ централиститѣ — като че ли се касае за другoвѣрно и другородно племе — отива до тамъ, че нареждатъ до подчиненитѣ си селяни да нѣматъ никакво взимане — даване съ „коцкари“, да не женятъ децата си за „коцкари“ и дори да не отиватъ да се черкуватъ въ „коцкарски“ села. Но най-смъртно мразени отъ тѣхъ сж „даскалитѣ“ — най-неподатливитѣ на върховистки внушения и агитации. Давидко Милчевъ преби отъ бой учителя отъ с. Дебочица (Г. джумайско), задето отказалъ да се подчини на заповѣдьта му и започналъ да учителствува. Сжщиятъ Давидко, запрети подъ страхъ на смъртно наказание, на учителя въ с. Габрово да отвори училището. Чрезъ такива заплашвания бѣха изгонени и учителитѣ отъ с. Русиново (Малешевско).

Навлизането въ централистки села, обаче, не става винаги безнаказано. Неприятелтъ понѣкога попада на засада,

---

[1]) Не искаме да отрупваме изложението и съ деяния отъ тоя родъ, но все пакъ ще спомена̀емъ нѣкои отъ най-крупнитѣ, извършени презъ 1904—1905 г.:

Въ с. Добрилаки (Петричко) бѣ убитъ отъ четитѣ на Атанасъ Чифлигара и Бакалчето, за неподчинение на върховисткитѣ наредби, организационния ржководитель. Сжщитѣ чети изгориха петь кжщи и убиха двама души въ с. Игуменецъ (Петричко). Задигани сж и освободени срещу откупъ виднитѣ централисти Стефанъ Христовъ отъ с. Хощава (Мелнишко), Мицо Чакърски отъ с. Сѣнокосъ, Тасе Радевъ отъ с. Мечкулъ и др. На 19 априлъ 1905 г. четата на Ботковъ обгради Чакърската махала (с. Сѣнокосъ), а самъ войводата нахълта въ кжщитѣ на Ив. Чакърски, Доско и Хр. Тренкови и като не намѣри търсенитѣ лица, подложи на звѣрски побой бащата Тренко, за да каже кжде сж синоветѣ му и да предаде паритѣ си. На изтезание бѣха подложени сжщо майката и жената на Ив. Чакърски, който сжщо бѣ успѣлъ да се укрие и пр. и пр.

или срѣща въоржжената съпротива на селянитѣ. Презъ м. декемврий 1904 г., въ навечерието на Коледа подпоручикъ Партениевъ събра четитѣ на Бакалчето, Васе Пехливана и др., всичко около 60 души, и навлѣзе въ с. Костурино, (Струмишко) за да го подчини на върховизма. Неговото появаване въ Струмишко, обаче, дигна на кракъ селската милиция отъ околнитѣ села, която се яви въ Костурино и прогони съ стрелба неканенитѣ нашественици. (На другия день въ Костурино се яви войска и арестува по-виднитѣ селяни). Все тъй злополучно за върховиститѣ свършиха и последвалитѣ нѣколко опити да се закрепятъ въ Струмишко. На 4 априлъ 1905 г. вечерьта организационната чета на Андрея Докурчевъ се натъкна надъ с. Падежъ (Г. джумайско) на върховистка засада и бѣ посрещната отъ три страни съ залпове, но успѣ да се измъкне безъ жертви. Между това капитанъ Юрданъ Стояновъ предприе голѣмъ походъ въ Мелнишко — решенъ тоя пѫть да се разправи окончателно съ Сандански. Акцията му, обаче, завърши съ истински погромъ: на 7 априлъ 1905 г, съединенитѣ върховистки чети попаднаха при с. Кѫшина на засада, поставена отъ Я. Сандански и бѣха избити или пленени. Тукъ паднаха убити 9 души, между които Партениевъ, (закланъ по единъ жестокъ начинъ), Янъковъ, Давидко, Белювалията. Самъ капитанъ Стояновъ бѣ раненъ и едва успѣ да се спаси, а 37 души отъ четата му — обезоржжени и изпратени задъ граница.

Кървавитѣ произшествия при Кѫшина потресоха българското общество, толкова повече, че тѣ дойдоха непосрѣдствено почти следъ клането въ Загоричани. Върховисткиятъ органъ „Реформи“, Шанговата „Вечерна Поща“, „Дневникъ“ и други нѣкои вестници се нахвърлиха противъ „братоубийцитѣ“, представлявайки събитията и подбудитѣ на Организацията въ твърде извратенъ видъ. Моментътъ имъ благоприятствуваше, понеже за широката българска публика, незапозната съ по-дълбокитѣ причини на разкола, въпросътъ се поставяше доста едностранчиво: Българското население въ Македония се унищожава отъ гръцки, сръбски и турски банди, а призванитѣ негови защитници и освободители хабятъ силитѣ си въ кървави междуособици!

Въ действителность кѫшинското събитие бѣ само единъ инцидентъ въ отдавнашната борба между двете течения, на която населението вжтре всѣкидневно плаща кървавъ данъкъ. Новото се състоеше въ това, че тоя пѫть се дадоха повече жертви и че между пострадалитѣ попаднаха и българи съ познати имена. Следъ Кѫшина борбата не само че не спрѣ, но продължи съ още по-голѣмо ожесточение. Следъ като мълча близо два месеца, Организацията излѣзе предъ българското общество съ обстойни обяснения не за да се оправдава предъ него, а за да му каже право въ

очитѣ, защо тя се бори противъ върховиститѣ и какво я заставя да продължи до край борбата — да изясни въобще своето принципно становище.

Учредена отъ чистокръвни българи, възприета изключително отъ българското население В. р. организация бѣ прегърнала автономния принципъ поради господствуващитѣ на времето политически условия: България не бѣ още заздравила ранитѣ си отъ сръбско-бълг. войни и отъ детронацията на князъ Ал. Батембергъ, дължащи се на съединението на Южна съ Северна България.

Балканскитѣ държави гледаха съ завистливо око на културния и материаленъ успѣхъ на младото Българско княжество и на спечелената отъ него военна слава и единъ новъ опитъ за териториалното му разширение би ги насочилъ противъ него. Познати бѣха отъ друга страна аспирациитѣ на Австро-Унгария, която бѣ насочила цѣлата своя политика къмъ излаза на Солунския заливъ.

Самъ д-ръ Хр. Татарчевъ въ своитѣ излѣзли по-късно „Спомени“ (стр. 102, 3) ето какво казва по тоя въпросъ:

„Въ началото на 1894 г. пакъ казанитѣ шестима се събрахме преди Богоявление за да туримъ вече началото на една революционна организация. Разисква се на дълго върху цельта на тая организация и по-сетне се спрѣхме върху автономията на Македония съ предимство на българския елементъ. Не можахме да възприемемъ гледището „прямо присъединение на Македония съ България“, защото виждахме, че туй ще срещне голѣми мжчнотии поради противодействието на великитѣ сили и аспирациитѣ на съседнитѣ малки държави и на Турция. Минаваше ни презъ ума, че една автономна Македония сетне би могла да се съедини съ България и въ краенъ случай, ако това не се постигне, че ще може да послужи за обединително звено на една федерация на балканскитѣ народи. Като се установихме върху цельта на нашата организация, въ сжщата среща се заловихме да изработимъ устава на Организацията. Имахме на ржка единъ томъ отъ „Записки“ на Зах. Стояновъ и отъ тѣхъ взехме за образецъ устава на „Българския революционенъ комитетъ.“

Ясно. Чл. 23 отъ Берлинския договоръ бѣ починалъ още съ идването си на свѣта, а турскиятъ яремъ бѣ оглозгалъ шията на роба до степень да не може да се носи той по-нататъкъ. Трѣбваше да се възприеме най-прѣкия, най-кжсъ пжть за извоюване на свободата — това бѣ общото участие въ борбата на всички недоволни отъ турския режимъ.

„И Организацията се зае да подготви населението за съзнателна революционна борба; да го защищава отъ произволитѣ на администрацията отъ продажностьта на сждилищата, отъ експлоатацията на землевладѣлцитѣ и лихваритѣ, отъ разбойнишкитѣ шайки, за да му обезпечи и презъ периода на освободителната борба по-сносенъ животъ, да го подготвя и защищава, за да може то единъ день напълно да се ползува отъ свободата, която то ще си извоюва.“ [1])

[1]) Изъ „Официалната притурка на Революционенъ листъ“ (София, 2 юний, 1905 г.)

За да запази именно вътрешното сцепление всрѣдъ редоветѣ на Организацията, тя се обявява круто противъ всѣко външно посегателство, отъ кѫдето и да иде то.

Срещу това становище на В. организация върховиститѣ иматъ за цель да създадатъ едно революционно движение вънъ отъ поробената земя, безъ връзка съ мѣстното население.

„Днесъ вече никой уменъ човѣкъ не мисли, че съ такива изкуствени движения, подклаждани и поддържани отвънъ, Македония може да се освободи: тѣ биха спечелили за България една война съ Турция или съ нѣкоя отъ съседнитѣ държави, но никога свобода за Македония."

Не само, обаче, поради гореизложенитѣ различия въ разбиранията, но и поради съображения отъ практическо естество, Организацията е заставена да преследва върховиститѣ:

„Даже ако не сѫществуваше никаква принципиална разлика между В. организация и кръжока на върховиститѣ, пакъ тя щѣше да ги преследва, щомъ тѣ съставяха нѣщо отдѣлно отъ нея, защото тя не може да търпи въ своята територия никаква друга революционна организация или корпорация, която да не се подчинява на нейнитѣ закони. Тя, както казахме, приема съ готовность въ редоветѣ си всѣки, който желае искрено да работи. Нѣма нужда отъ друга групировка на сили, освенъ, ако се преследва цельта да се внесе разцепление. Две организации въ срѣдата на едно и сѫщо население, които сѫ независими една отъ друга, които ще произлизатъ една отъ друга, ще бѫдатъ всѣкога, по необходимость, макаръ и да преследватъ една и сѫща цель, въ конфликтъ, паралелизмътъ не спъва само работата, той много лесно се обръща въ взаимно враждуване и гонитба и то съ такива срѣдства и последици, които не могатъ да не бѫдатъ гибелни за каузата". „Най-после, при сѫществуването на друга организация или корпорация, Организацията не би могла да наказва своитѣ членове престѫпници: ония, които тя ще изхвърли отъ своитѣ редове, ще минаватъ въ редоветѣ на другата организация; даже и ония, които осѫжда на смъртъ, ще дирятъ прибежище и закрила отъ тази организация, а съ това ще се сѣе развратъ и още повече ще се усилватъ взаимнитѣ вражди".

Следва изложение на факти — преследвания, насилия, убийства на организационни работници, устройвани засади на организационни чети, дори и предателства (въ повечето случаи предполагаеми, отколкото действителни) и др. деяния, часть отъ които вече предадохме по-горе.

Преминавайки сетне на наказателнитѣ мѣрки противъ върховиститѣ, „притурката", въ отговоръ на ония, които оспорватъ правото на Организацията да наказва и убива, пише:

„Организацията има право да наказва: населението, заколето се бори, й дава това право". „Ако султанското правителство, което за да държи въ робство едно милионно население прилага кървави наказателни закони, които то само, безъ ни

какво участие отъ страна на това население, е изработило, то толкова повече Организацията, която се бори за премахването на една кървава тирания, има право да си служи съ сжщото насилие, — съ смъртното наказание — съ убийството".

Организацията днесъ преживява сждбоносни моменти, „многобройни гръцки и сръбски чети прииждатъ отъ Гърция — Сърбия, за да разпокжсватъ и обезсилватъ населението". Турското правителство, като съдействува на тѣзи чети и е възложило за сега на всички свои органи само една задача — да преследватъ „комитаджиитѣ". „Вънъ отъ всичко това, турскитѣ антиорганизационни комитети сж усилили своята дейность и чрезъ разбойнишки, арнаутски и турски шайки постоянно вършатъ убийства и грабежи. Организацията се разпъва на кръстъ. Рѣдко се минава день, въ който нѣкоя отъ нейнитѣ чети да не се сражава. Въ по-малко отъ два месеца повече отъ 20 нейни чети, благодарение на предателства, почти всички сж унищожени; въ по-малко отъ два месеца тя изгуби 11 отъ своитѣ най-отлични боеви сили". И тъкмо сега, върховиститѣ повториха приблизително онова, което се каза въ Атина и Бѣлградъ: „Сега Организацията е слаба, — елате да превземемъ районитѣ ѝ!" „Е, можеха ли ржководнитѣ сили на тия райони да правятъ изборъ въ срѣдствата? Тѣ не една и две чети обезоржжиха и ги екстернираха въ България; но екстернираните чети отново се въоржжаваха и нахълтваха вжтре". „Когато г. Юрданъ Стояновъ съ своитѣ съединени чети е нахълталъ въ единъ чуждъ районъ, за да го превземе, е знаялъ твърде добре, че влиза въ неприятелска страна, дето не може иначе да бжде посрещнатъ, освенъ като неприятель[1]); á la guerre comme á la guerre. Готвите се да устроите засада, превартъ ви и ви я поставятъ".

Организацията не предвижда скорошенъ край на неприятелствата. Наопаки, сждейки отъ върховисткитѣ приготовления и закани за отмъщение на Кашина, тя предвижда, че борбата „все повече ще се усилва, додето настане едно истинско самоизтрѣбление". За това говорятъ следнитѣ два факта. Четата на Гоше Пелтека напоследъкъ е устроила близу до с. Покровникъ „на 6 мѣста засади на организационната чета подъ войводството на П. К-овъ"; запасниятъ полковникъ Янковъ е издалъ, „щомъ влѣзълъ въ вжтреш-

---

[1]) Конгреситѣ на Скопския и Сърския окржзи се занимаха съ нахлуващитѣ отъ вънъ български чети и взеха следнитѣ решения, на които, чрезъ особени окржжни, се даде гласность въ вжтрешностьта: I. Всѣка чета, която влиза отвънъ въ единъ окржгъ, безъ знанието на задграничния представитель на окржга и безъ да бжде поискана отъ района, въ който тя иска да действува, се счита като неприятелска и се преследва. II. На чета, която иска да мине презъ единъ окржгъ въ другъ, открива ѝ се каналъ само ако управлението на окржга, за който отива тя, поиска това, иначе, тя се счита за неприятелска и се преследва. III. Чета, която се счита за неприятелска се обезоржава и се изпжжда вънъ отъ територията на Организацията, а ако се възпротиви, взиматъ се мѣрки за нейното унищожение.

ността, до своитѣ съмишленици, едно окржжно да се убива всѣки по-виденъ членъ на В. организация". Отъ своя страна, и Организацията „е готова да прибѣгне до най-голѣми крайности—убийствата въ Кашина показватъ това,—да отиде даже до тамъ, щото да пренесе борбата тукъ, въ София, отдето, именно, се изпращатъ и инспиратъ агентитѣ на върховиститѣ въ Македония".

„За да се осуетятъ грознитѣ за освободителното дѣло последици на тази безразсждна борба" трѣбва да се направи ето какво: Ония отъ по-виднитѣ дейци „които случайно сж попаднали и още оставатъ въ кржжока на ген. Цончевъ и които искрено сж предани на освободителното дѣло, трѣбва да се откажатъ отъ своя шефъ и да влѣзатъ, безъ да губятъ време, въ редоветѣ на В. организация. Тя е готова да даде на всѣкиго отъ тѣхъ, споредъ способноститѣ му и споредъ преданостьта му къмъ дѣлото, съответно мѣсто въ своитѣ широки редове". „Щомъ най-искренитѣ и предани борци отъ кржжока на Цончева влѣзатъ въ редоветѣ на В. организация, т. е. щомъ се раздѣлятъ отъ ония свои сегашни другари, бивши и сегашни професионални разбойници и злодеи, като Дончо, Пелтека, Атанасъ и др., тогава последнитѣ ще изгубятъ всѣка възможность да продължаватъ борбата и ще се разпръснатъ, и тогава ще се възстанови пълно единство въ Организацията".

„Но ако върховиститѣ се окажатъ неспособни за една такава благородна постжпка", „тогава предстои на българското общество, което до сега ги е подкрепяло морално и материално, да каже думата си. То трѣбва да престане да счита всѣки, който отива съ пушка въ Македония, полезенъ за освободителното дѣло и всѣки, който се връща отъ тамъ съ пушка, за герой, заслужаващъ да бжде уважаванъ и поддържанъ". Като оказва безразборно на всѣки кржжокъ своята морална и материална подръжка „бълг. общество, безъ да иска, поддържа ония, които разпокжсватъ Организацията". „Значи отъ българското общество твърде много ще зависи, да ли да се продължаватъ борбитѣ между В. организация и върховиститѣ или да се прекратятъ. Но, за да може то да направи да се прекратятъ, трѣбва да се държи по-близу до истинското положение на работитѣ въ Македония и да знае, какви могатъ да бждатъ нашитѣ задачи тамъ. А това е вече работа на печата".

На края „Революционенъ листъ" обръща сериозното внимание на всички, които се интересуватъ отъ освободителното дѣло —

> че въ този моментъ В. организация се бори, нападана по единъ бѣсенъ начинъ отъ всички страни и всѣки день гинатъ незамѣними нейни сили и всѣки день нейнитѣ редове се разредяватъ;

че ако и за напредъ се оказва морална и материална подкрепа на ония, които сега именно въ тия сждбоносни за нея условия, сж намѣрили най-изгодно време, за да превзиматъ районитѣ ѝ, — то, тя, може би, до толкова ще отслабне, щото не би могла да бжде решающъ факторъ; и тогава именно, би се създала най-благоприятна почва за разнитѣ политически пропаганди, за да постигнатъ своитѣ пъклени замисли. Нека веднажъ за всѣкога се разбере, че всѣки, който действува противъ В. организация, действува противъ освободителното дѣло на измжченото и жестоко онеправдано македонско население.

Ако Кашина може да стрестне ржководнитѣ кржгове въ България, ако може да стрестне българското общество и да го накара да види, де е правиятъ и целесъобразенъ пжть, то ония безполезни жертви, които сж паднали въ това село, нѣма да бждатъ безполезни за освободителното дѣло".

Както и трѣбваше да се очаква, върховиститѣ, жадни за отмъщение, засилиха преследванията противъ селата отъ противния лагеръ. Полковникъ Янковъ, който следъ клането въ Загоричани бѣше заминалъ съ чета, за да отмъсти за родното си село, се задържа въ Пирина и се постави начело на похода противъ Организацията. За озлоблението на върховиститѣ може да се сжди отъ писмото на нѣкой си Григоръ, интелигентенъ четникъ на Янкова, до единъ неговъ сродникъ въ София. Въ това писмо, заловено отъ организационни хора и обнародвано въ „Рев. листъ",[1]) между друго, се казва: „Тия дни ще прехвърлимъ Пирина, за да слѣземъ въ Банско — пространна равнина, дето ни предстои да приведемъ въ изпълнение присждитѣ надъ нѣкои села, които сж помогнали материално и морално за избиването на една наша чета. Тамъ ще има огънь и палежъ, кой каквото може ще върши". Това вече напомня бѣса и тактиката на гръцкитѣ и сръбскитѣ чети, които воюватъ срещу Организацията опустошавайки селата, които я поддържатъ.

Засили се следъ Кършина междучетнишката война. Дветѣ страни се дебнатъ, поставятъ си засади, а при среща се биятъ съ най-голѣмо ожесточение. Къмъ края на май върховисткиятъ войвода Левтеровъ загради и нападна малешевската районна чета на Душо Желевъ въ с. Русиново; за щастие, това сражение мина безъ жертви отъ дветѣ страни. Нѣколко кръвопролитни сражения станаха въ Струмишко, кждето върховиститѣ настжпиха съ нѣколко чети, за да разбиятъ Чернопѣева и да превзематъ окржга му. Най-ожесточено бѣ сражението отъ 23 май. Струмишката районна чета се сблъска съ четата на поручикъ Настевъ. Отъ четата на последния загинаха три момчета. Сражението продължаваше, когато въ помощь на Настева пристигнаха съ четитѣ си Протогеровъ и Левтеровъ. Борбата се продължи съ цѣли петь часа и погълна нови жертви: трима върховисти и двама центра-

[1]) „Официална притурка", стр. 15.

листи. На следния м. юний стана ново сблъскване между Чернопѣевъ и Левтеровъ: загинаха нѣколко души върховисти, а районната чета даде двама тежко ранени.

Презъ лѣтото Щабътъ на върховиститѣ се опита да тури кракъ и въ Одринско. Една върховистка чета подъ войводството на Ник. Гюмюшевъ се яви въ Ахжчелебийско (Пашмаклийско), но съ нея се ликвидира бързо и безкръвно. Гонена въ продължение на десеть дена отъ мѣстната районна чета, тя бѣ на 3 юлий обградена и принудена да се предаде. Оржжието и другитѣ материали бѣха конфискувани, а момчетата, заедно съ войводата, върнати въ България. По тоя случай управлението на района излѣзе съ едно „Предупреждение“ (6. VII. 1905 г.), въ което заявяваше, че „за напредъ нѣма да се церемони съ подобни чети, а направо ще пристжпва къмъ изтрѣбването имъ, безъ да счита себе си отговорно нито предъ обществото, нито предъ съвѣстьта си“. „Ахжчелебийскиятъ районъ за сега нѣма нужда отъ никакви нелегални сили; ако нѣкога му потрѣбатъ, работницитѣ тукъ сами ще си намѣрятъ такива“, завършва „Предупреждението“.

До такава изостреность бѣха стигнали отношенията между дветѣ страни въ навечерието на конгреса.

*

Конгресиститѣ подхванаха въпроса предварително убедени, че съ него трѣбва на всѣка цена и веднажъ за винаги да се свърши. Пакостьта отъ върховистката язва бѣ така очевидна и дълбоко съзнавана, че мисъльта за нейното бързо изкореняване посрѣдствомъ една обща решителна акция не срещна никаква опозиция между делегатитѣ. Решението бѣ борбата да се предприеме едновременно въ вжтрешностьта и въ София — противъ вдъхновителитѣ и водачитѣ на групата. Взимайки, обаче, това страшно решение конгресътъ си даде точна смѣтка за оня мораленъ покрусъ, който новитѣ масови братоубийства немедлено ще предизвикатъ въ душата на свободния българинъ. Ето защо той смѣтна за необходимо да отправи до върховисткото ржководство едно ултимативно предупреждение, като даде на това предупреждение гласность чрезъ особено *съобщение* до българското общество. Четиричленната комисия изработи дветѣ съобщения, които бидоха единодушно одобрени отъ конгреса.

Текстътъ на първото съобщение гласѣше:

Съобщение
до групата македонски дѣятели,
наричана „Върховисти“
въ София

Общиятъ конгресъ на Вжтрешната Македоно-Одринска революционна организация намира, че единствената по-сигурна

гаранция за благополучното доизкарване на наченатото освободително дѣло лежи въ самостойностьта, единството и могжществото на Вжтрешната организация и за туй взима решение тя да пази тѣзи начала, като скжпоценень залогъ за освобождение на татковината ни.

Възъ основа на горното, Организацията за напрѣдъ не може по никакъвъ начинъ да търпи въ своята територия никакви други групи и корпорации съ сжщата нейна цель и задача било, че тѣ иматъ извора си вжтре въ територията ѝ, било вънъ отъ нея. Тя ще прѣслѣдва на всѣка цѣна и съ всички сили активнитѣ дѣйци на такивато групи и корпорации като опасни врагове на освободителното дѣло, а водителитѣ имъ подлежатъ на всички строгости на устава и правилника, предвидени за пакостницитѣ на освободителното революционно дѣло и злосторницитѣ на отечеството, кждето и да се намиратъ тѣ, били членове на Организацията или не.

Въ замѣна на това, Организацията съ новитѣ си наредби дава широка свобода на членство въ нея на всѣки ревнитель за освободителната революционна борба въ Македония и Одринско безъ всѣка резерва, облича всичкитѣ си членове, безъ разлика на народность, мѣстопроизхождение и убеждение, съ всичкитѣ предвидени за тѣхъ права и длъжности въ устава и правилника. Конгреса намира, че горѣприведеното рѣшение отваря достжпъ въ Организацията на всѣкиго и се надѣва съ него да види въ редоветѣ си съединенитѣ сили на всички искрени и истински ревнители на освободителната революционна борба срѣщу турския режимъ въ Македония и Одринско.

Сжществуването и дейностьта на вашата група никакъ не хармонизира съ горнитѣ положения на Организацията и ще продължава да служи за причина на борби. Ето защо, въпрѣки безрезултатностьта на редъ миролюбиви изявления и опити на Организацията предъ васъ, конгреса намира за умѣстно и сега да ви поднесе настоящето съобщение и да ви подкани, въ името на истинско разбранитѣ интереси на освободителното дѣло, доброволно да разтурите сами вашата група и да прекжснете сепаратистичната дейность както вжтрѣ въ страната, така и вънъ отъ нея, за да се намалятъ прѣчкитѣ ѝ, та да може тя да съсрѣдоточи всичкото си внимание и всичкитѣ си сили въ борбата срѣщу общитѣ врагове на отечеството и каузата ни.

Горното съобщение не означава водене преговори, нито подлежи на третиране, а допуска само категориченъ и незабавенъ отговоръ.

30. X. 1905 год.

Отъ конгреса

— По решение и задължение на конгреса настоящето съобщение удостовѣряваме съ личнитѣ си подписи, членоветѣ на бюрото.

Председатель: Д. Груевъ

За секретарь: Ар. Манасиевъ

Както се казва и въ „циркуляра", решението за изпращане на ултимативно предупреждение до върховиститѣ се взе отъ съображение „да имъ се отнеме всѣка възможность да се оплакватъ предъ обществото въ България, че решителнитѣ мѣрки срещу тѣхъ въ България и вжтре сж взети отъ Организацията безъ да сж предизвестени". Почти всички делегати бѣха увѣрени, че отговоръть на съобще-

нието, написано въ такъвъ духъ и съ такъвъ езикъ, не може да бѫде освенъ отказъ. Стана, обаче, тъкмо обратното. На четвъртия день следъ като му се врѫчи съобщението, генералъ Цончевъ отговори на Груева съ следното.

Съобщение

До прѣдседателя на конгреса.

Едно съобщение съ дата 1 ноември 1905 година, носяще Вашия подписъ и адресирано „до групата Микедонски деятели, наричани „Върховисти", въ София", биде прѣдадено на менъ лично отъ Васъ тукъ на 6 ноември 1905 год. Като оставяме безъ внимание недостойнитѣ изрази въ съобщението, ние, движими отъ висшитѣ идеали на Македоно-Одринското освободително дѣло, съобщаваме Ви следното:

1. — Следъ възстанието отъ 1903 год. Македоно-Одринската революционна организация изгуби своето напрѣжно единство, добито прѣзъ възстанието и тя се изразява вѫтрѣ въ групи. На една отъ тия революционни групи въ вѫтрешностьта, ние сме представители въ прѣдѣлитѣ на Българското Княжество.

2. Съгласно съ Вашето съобщение, вѫтрешни Македоно-Одрински дѣйци сѫ се събрали на конгресъ, съ цѣль да създадатъ едно единство въ Вѫтрешната организация и сѫ изработили надлежнитѣ законоположения. Макаръ и революционитѣ райони на Вѫтрѣшната организация, която представляваме, да не бѣха поканени на тоя конгресъ, ние въодушевлявани отъ желанието да се достигне едно единство въ Вѫтрѣшната организация, за да стане тя мощна и внушителна, Възприемаме тия законоположения и увѣдомяваме вѫтре централното рѫководително бюро подъ прѣдседателството на г. Стефанъ Николовъ, за по-нататъшни разпореждания.

3. — Що се касае до Върховния Македоно-Одрински комитетъ, той е разтуренъ отъ Българското правителство и е изгубилъ своитѣ послѣдни слѣди, споредъ горното изявление.

София, 10 ноември 1905 година.

Ив. Цончевъ[1])

Заслугата за това решение, което изненада вѫтрешнитѣ, принадлежи, преди всичко, ако не изключително, на генералъ Цончева. То не би било мислимо, ако зависѣше отъ слѣпи фракционери, увлѣчени отъ мѫтния порой на бушуващата междуособица. То е проблѣсъкъ на възвишенъ патриотизъмъ и на здравъ политически разумъ. То спести на македонското освободително дѣло много братска кръвь. На Организацията — едно усилие, което би ангажирало въ продължение на дълги месеци силитѣ ѝ и би я съвсемъ изтощило. На българския свѣтъ — едно потрѣсно зрелище на нескончаеми братоубийства изъ македонскитѣ планини и села и по софийскитѣ улици.

Решението на генералъ Цончевъ изненада, и то твърде неприятно и нѣкои отъ неговитѣ привърженици вѫтре, които

[1]) Двѣтѣ размѣнени съобщения сѫ предадени тукъ дословно и съ сѫщия правописъ, както сѫ обнародвани въ „Циркуляра" (стр. 11—13).

жадуваха за отмъщение на другаритѣ си, загинѫли при Кушина. Благодарение, обаче, на авторитета на генерала, както и на владѣещото у върховиститѣ военно чиноначалие, подчиниха се всички. Офицеритѣ единъ следъ другъ се изтеглиха отъ вѫтрешностьта. Дончовци и Пелтековци, които бѣха и най-зле засѣгнатитѣ, не можеха да ги не последватъ.

Окончателното оттегляне на върховиститѣ отъ революционната борба не може да се смѣта за най-доброто разрешение на въпроса. Презъ изтеклитѣ две години Организацията бѣше изгубила много свои боеви и интелигентни сили, а между върховиститѣ имаше не малко офицери, които къмъ военното си изкуство бѣха прибавили нѣколко годишенъ опитъ и които можеха да бѫдатъ добре използувани срещу тритѣ неприятелски фронта — турски, гръцки и сръбски. Това би било въ унисонъ съ казаното въ конгресното съобщение до върховиститѣ, че се отваря „достѫпъ въ Организацията за всѣкиго". Такова нѣщо, обаче, не стана и ето защо. Предвиждайки съ увѣреность най-лошото, конгресътъ се ограничи съ изработването на дветѣ съобщения — до върховиститѣ и до българското общество [1]) — безъ да опредѣли, кой ще преценява върховисткия отговоръ и какво ще се прави, ако отговорътъ бѫде благоприятенъ отъ организационно гледище. Прѣчката не би била непреодолима, ако членоветѣ на новоизбранитѣ общи тѣла — централенъ комитетъ и задгранично представителство — бѣха на едно и сѫщо мнение и се въодушевляваха отъ горещо желание да я премахнатъ. Ние имаме основания да мислимъ, че такова желание не липсваше на нѣкои отъ новоизбранитѣ,[2]) то обаче, не доведе къмъ никакви конкретни постѫпки и поне до новъ конгресъ. Върховисткитѣ сили трѣбваше да стоятъ вънъ отъ строя. Все пакъ и постигнатиятъ резултатъ бѣ неочаквано отраденъ. Пострумската область престана да бѫде арена на кървави съревнования и гонитби. Единството въ организацията бѣ формално възстановено.

---

[1]) Това, последното стана безпредметно, подиръ благоприятния отговоръ на ген. Цончевъ и не се обнародва.

[2]) Груевъ, напримѣръ, не криеше предъ мене съжаленията си, задето конгресътъ съ своето едностранчиво и непълно решение, свърза ржцетѣ на центр. комитетъ за по-нататъшни постѫпки, за постигане на пълно сливане съ върховиститѣ.

Миланъ Дамяновъ, върховистъ, увѣрява, че е присѫтствувалъ на една случайна среща, на улицата, между Груева и Цончева и е останалъ очуденъ, задето Груевъ е изказалъ съжаления предъ генерала, че е приелъ безъ всѣка резерва предложеното разформируване на върховистката група.

Съпоставено едното и другото, налага ни да заключимъ, че Груевъ би предпочелъ единъ по-малко категориченъ отговоръ, та да се наложи на централния комитетъ да разговаря и преговаря съ върховиститѣ, съ цель да се постигне разбирателство за използуване на силитѣ имъ отъ Организацията.

УСТАВЪТЪ

Противно на установената практика, новиятъ *Уставъ* на Организацията бѣ обнародванъ и стана предметъ на публично обсѫждане въ българския печатъ. По тоя начинъ се даде възможность и на външния свѣтъ да узнае отъ самия текстъ на организационната конституция цельта, устройството и характера на В. М. О. Р. О. Нѣкогашната тайна по устройството на Организацията изгуби своя смисълъ следъ като тя издаде своето сѫществуване чрезъ едно масово възстание и се издигна до всеобщо признаванъ първостепененъ факторъ въ развоя на македонската проблема. Обнародването на Устава й отстраняваше, отъ друга страна, възможностьта да бѫде тя клеветена отъ многобройнитѣ й врагове и зложелатели, поне що се отнася до цельта и основнитѣ нейни начала.

Новиятъ Уставъ има следното съдържание:

УСТАВЪ
на
Вѫтрешната Македоно-Одринска Революционна Организация.

(Преработенъ отъ общия конгресъ презъ 1905 г.).

Глава I. — Цель.

Чл. 1. — Вѫтрешната Македоно-Одринска Революционна Организация има за цель да сплоти въ едно цѣло всички недоволни елементи въ Македония и Одринско, безъ разлика на народность за извоюване пълна политическа автономия на тия две области.

Чл.—2. Организацията се противопоставя на стремежитѣ за дѣлежъ и завоевание на тѣзи области, отъ коя и да е държава.

Глава II. — Срѣдства.

Чл. 3. — За постигане на тая цель Организацията се бори за премахване на шовинистическитѣ пропаганди и национални разпри, които цѣлятъ и обезсилватъ населението въ борбата му противъ общия врагъ, действува за революционенъ духъ и съзнание въ населението и употрѣблява всички срѣдства и усилия за по скорошното и своевременно вѫоръжение на населението съ всичко необходимо за едно общо и по-всемѣстно възстание. Тя се трижи за културно и икономическото повдигане на организираното население и подпомага легалната му борба противъ турската власть.

Глава III. Съставъ и устройство.

Чл. 4. — Вѫтрешната Македоно-Одринска Революционна Организация се състои отъ мѣстни революционни организации, съставени отъ членоветѣ на всѣка отдѣлна мѣстность (село или градъ).

Чл. 5. — Чл. на В. М. Р. О. Организация може да бѫде всѣки живущъ въ Европейска Турция, безъ разлика на поль, вѣра, народность и убеждение.

Чл. 6. — Всѣка мѣстна организация се дѣли на групи съ по единъ десетникъ.

Чл. 7. — Всѣка мѣстна организация се ржководи отъ свой мѣстенъ комитетъ.

Комитетитѣ биватъ: селски, градски, районни, околийски, окржжни и единъ централенъ.

Чл. 8. — Селскитѣ и градскитѣ комитети сж подчинени на районнитѣ, последнитѣ, заедно съ подведомственитѣ си — на околийскитѣ, тия на окржжнитѣ комитети, а цѣлата организация се ржководи отъ Централния комитетъ.

Чл. 9. — Предъ вънкашния свѣтъ Организацията се представлява отъ представително тѣло.

Чл. 10. — За контролиране финанситѣ и дейността на комитетитѣ учреждаватъ се контролни институти.

Чл. 11. — За разглеждане сждебни дѣла и спорове, учредява се сждебенъ институтъ.

Чл. 12. — Длъжностнитѣ лица сж изборни.

Чл. 13. — Паралелно съ легалната дейность на Организацията сжществува и четнишки институтъ отъ нелегални сили. Задачитѣ и устройството му се опредѣлятъ въ специаленъ правилникъ.

Чл. 14. — Околийскитѣ, окржжнитѣ и централни комитети иматъ съответни печати.

Чл. 15. — Организацията си служи съ своя тайна поща.

Глава IV. — Материални срѣдства на Организацията.

Чл. 16. — Материалнитѣ нужди на Организацията се посрѣщатъ отъ:

а) редовни членски вноски;

б) доброволни помощи и налози;

в) помощи и подаръци изпратени за Организацията отъ странство;

г) глоби; и

д) непредвидени приходи, добити съ силата на оржжието

Глава V. — Наказания.

Чл. 17. — Всѣки, който се провини въ вредение на дѣлото, се наказва съгласно правилника.

Чл. 18. — Възъ основа на настоящия уставъ изработенъ е подробенъ правилникъ на Организацията.

Самороденъ плодъ на условията, които характеризиратъ турския режимъ и на осъзнаването на българското население, Революционната организация разширяваше постепенно своята дейность, а успоредно съ това се развиваше нейната идеология и се оформяваха нейнитѣ основни наредби. Тази еволюция е отразена въ законодателството на Рилския конгресъ.

Бие въ очи, че никжде въ Устава не е споменато името на народа, всрѣдъ който се роди и закрепна идеята за освобождение отъ турското робство чрезъ организирана революционна борба. Докато споредъ първия организационенъ уставъ членъ на Организацията може да бжде „всѣки българинъ“, сега членството се дава на „всѣки живущъ въ Европейска Турция, безъ разлика на полъ, вѣра, народность

и убеждение". Това измѣнение съвсемъ не означава пренебрежение или отказъ отъ българската народность вследствие на нѣкакви космополитически навеи въ социалистически смисълъ. То е продиктувано отъ убеждението, дълбоко легнало въ съзнанието на революционнитѣ водители, че извоюването на „пълна политическа автономия" за цѣлокупна Македония повелително налага сплотяването на мнозинството отъ мѣстното население около автономния идеалъ. При голѣмата пъстрота на това население и при непосрѣдствената заинтересуваность на толкова държави, голѣми и малки, съ сждбата на Македония, автономията, искрено усвоена като самоцель, представя най-изгодното и най-справедливото разрешение на многосложния македонски въпросъ. Най-изгодното — понеже пъкъ областьта рискува неминуемо да бжде или окупирана отъ Австро-Унгария или разграбена отъ съседнитѣ малки държавици; третата евентуалность — цѣлостното й присъединение къмъ България трѣбва да се смѣта за съвършено изключена, понеже надхвърля материалнитѣ и политически възможности на свободното Княжество. Най-справедливото — понеже осъзналитѣ се македонски българи (безъ българитѣ патриаршисти и безъ българитѣ мохамедани) съставятъ само относително мнозинство, така че присъединението на областьта къмъ България или къмъ коя да е друга балканска държава не би могло да стане съ доброволното съгласие на абсолютното мнозинство на мѣстнитѣ жители. Най-после, само при пълна автономия може да бжде осигурено свободното самоопредѣление и развитие на всички народности и Македония да послужи като звено между Балканскитѣ държави, откривайки за Сърбия достжпъ на морето и добри стопански изгледи за другитѣ балкански държавици.

Това схващане — изводъ отъ съвъкупностьта на реалнитѣ предпоставки, които обуславятъ македонската проблема — повелява на Организацията, която е почти изключително българска по съставъ, да се стреми да стане и фактически *наднационална*, прибирайки въ редоветѣ си недоволнитѣ и страдащи отъ турската управия елементи, безъ разлика на полъ, вѣра, народность и убеждение. Сжщото схващане опредѣля отношението на Организацията спрямо всички явни и тайни противници на автономията — отношение формулирано въ членъ 2, който е съвсемъ новъ: „Организацията се противопоставя на стремежитѣ за дѣлежъ и завоевание на тия две области отъ коя и да е държава". За пояснение на чл. чл. 2 и 3 служи точка VII отъ „Циркуляра" („Организацията и пропагандитѣ"), който гласи:

> 1. Организацията, имайки за основа общата революционна подготовка на народнитѣ маси за въоржжена борба противъ турския режимъ, запазва на всѣки човѣкъ въ Македония и Одринско свободата на вѣра, убеждение и национално самосъзнание.

Тя се противопоставя, обаче, на всѣка легална пропаганда, която отклонява населението отъ Организацията и нейната революционна дейность.

2. Произхождайки отъ прямото си предназначение, Организацията се счита длъжна да се грижи за безопасностьта и интереситѣ на своитѣ членове. Действията на пропагандитѣ съ нелегални срѣдства Организацията осжжда най-строго, като съсипателни за населението и пакостни за освободителното дѣло и виновнитѣ преследва. Гръцкитѣ и сръбскитѣ чети тя счита за органи на съответнитѣ правителства и агенти на подобна нелегална борба, а тѣхната дейность — прямо насочена противъ цельта на Организацията. Като такива тя ще ги преследва съ всички свои сили и срѣдства на следнитѣ основания: а) Че тѣ сж орждия на държави и правителства, които искатъ завладяването на организационната територия. б) Като такива, тѣ сж и противъ автономията на Македония и Одринско. в) Цепятъ населението и съ това намаляватъ силата въ борбата му съ турчина. г) Убиватъ невинни хора, за които Организацията е длъжна да се грижи и ги пази и д) Действуватъ въ съдружие съ турскитѣ власти.

Прочее, борбата противъ пропагандитѣ се явява, като необходимо предусловие за сплотяването на недоволнитѣ елементи и за насаждане на революционно съзнание въ тѣхъ. А безъ такова съзнание масата, дори и организирана, може да бжде годна за бунтъ, но не и за продължително повсемѣстно възстание. Но насаждането на революционно съзнание — задача изобщо трудна и изискваща продължителни и системни усилия — зависи въ голѣма степень отъ културното равнище и материалното положение на дадена маса. Ето защо Организацията се нагърбва да се грижи още и „за културно-икономическото повдигане на организираното население“ (чл. 3).

Вземайки предвидъ разширяването и осложняването на организационната дейность, конгресътъ прибѣгна къмъ разграничаване на службитѣ и възлагането имъ на специални органи. Отъ направенитѣ доклади се установи, че действията на отдѣлнитѣ управления и ржководни лица не сж били достатъчно и редовно контролирани. Съ недостатъчния контролъ се обясняватъ редица отрицателни явления въ живота на Организацията, като: липса на единство въ агитацията, нередовности въ паричната часть, а на много мѣста и злоупотрѣбления — нѣща, поради които „довѣрието на населението къмъ ржководнитѣ сили и учреждения е силно разклатено“. Ето защо конгресътъ се погрижи не само да създаде особени контролни институти, (чл. 10), но и да установи, чрезъ надлежнитѣ правилници, „взаимно контролиране дѣлата и работитѣ на разнитѣ управления и дейци отъ горе надоле и отдоле нагоре“ [1]).

Правдораздаването, което Организацията, влизайки въ ролята на народно правителство, отдавна практикува чрезъ

[1]) Изъ „Циркуляра“, стр. 6.

ржководнитѣ тѣла и четитѣ, занапредъ се възлага на особенъ „Сждебенъ институтъ“ (чл. 11)[1]).

Едно отъ най-важнитѣ постановления на устава е въвеждането на изборностьта за всички длъжности (чл. 12). За положителнитѣ и отрицателнитѣ страни на изборностьта въ Организацията, както и за нѣкои отъ поменатитѣ по-горе нововъведения, ще стане дума по-нататъкъ.

Въ разисканията по състоянието на легалнитѣ организации и на четитѣ, конгресътъ посочи, като явление почти всеобщо, слабостьта и бездейностьта на градскитѣ организации въ сравнение съ селскитѣ. Сравнително слабото участие на градоветѣ въ възстанието, породи недоволство у селянитѣ. Създаде се и съревнувание между градскитѣ комитети и четитѣ за господство въ ржководенето на работитѣ. Като последица на това се получи неравномѣрность въ развитието на Организацията, силата на която се прехвърли въ четитѣ. Така четитѣ взеха надмощие дори и въ такива райони, кждето, по силата на нещастно стекли се обстоятелства, войводската власть попадаше въ ржцетѣ на неподготвени, въ едно или друго отношение, лица. „Въ изложенията на повечето райони се изтъкна липсата на легални ржководни сили, които напълно да отговарятъ на изискванията на Организацията, както и недостатъка отъ войводски и четнишки сили, напълно годни за работата си“[2]). Съ огледъ на горепосоченитѣ отрицателни явления и недостатъци, взеха се предъ видъ и при изработването на правилника се приеха съответни постановления съ цель: да се отклони вниманието на градскитѣ деятели отъ околията и да се съсрѣдоточи въ градоветѣ за да се постигне съживяването и повдигането на градскитѣ организации, особено въ боево и оржжейно-материално отношение; да се опредѣлятъ точно функциитѣ и взаимоотношенията между легалнитѣ и нелегалнитѣ сили, за да се тури край на пакостното съревнувание помежду имъ.

Въ разисканията, посветени на четничеството, бѣха подложени на преценка всички съображения за и противъ четитѣ[3]). Конгресътъ призна необходимостьта отъ сжществуването на четнишкия институтъ, успоредно съ нелегалната дейность на Организацията (чл. 13) съ следнитѣ пояснения: „Четнишкиятъ институтъ се посочи като плодъ на действителни нужди на Организацията. Неговиятъ произходъ и развитие лежатъ въ естествения развой на организационнитѣ работи. Той се приема и занапредъ, като необходима съ-

---

[1]) Пакъ тамъ.

[2]) Изъ „Циркуляра“, стр. 6.

[3]) Още преди конгреса бѣха се чули тукъ-тамъ гласове противъ четничеството. Ва самия „Революционенъ листъ“ (бр. 15, 12. VI. 1905 год., отдѣлъ „Трибуна“), се появи статия, въ която авторътъ Michel (Мих. Герджиковъ) поддържаше, че „Четнишкиятъ институтъ трѣбва да се унищожи“.

ставна часть на Организацията. Заедно съ това, гибелно за правилния развой на организационнитѣ работи е, четитѣ да бѫдатъ все и вся въ Организацията, на тѣхъ да се възлага и отъ тѣхъ да се очаква всичко. Организацията и занапредъ ще се стреми щото ржководството на организационнитѣ работи да бѫде предимствено въ ржцетѣ на самото население съ посрѣдството на избрани отъ него лица и учреждения по градоветѣ и селата“ [1]).

ПРАВИЛНИКЪТЪ

Уставътъ представлява общия планъ на организационната сграда, а Правилникътъ — подробна изработка на всѣка една отъ съставляващитѣ я части [2]).

Правилникътъ е сѫщо дѣло на компромисъ, постигнатъ благодарение на по-голѣмитѣ отстѫпки направени отъ страна на умѣрено-консервативното течение. Неговитѣ постановления сѫ конкретно отражение на реформаторския и демократиченъ духъ, отъ който е обладана революционната интелигенция.

Въ основата на Правилника е легнала грижата на законодателя да направи отъ всѣки организационенъ членъ съзнателенъ гражданинъ-борецъ, който не само да носи безропотно тежеститѣ на революционната борба, но и да използува разумно правата си, да реагира срещу всѣко незаконномѣрно действие въ живота на мѣстната организация и да проявява лична инициатива срещу турскитѣ насилия и неправди. Изборното начало е прокарано въ всички степени на иерархията, като се почне отъ началника на *групата* (десетника) и се свърши съ членоветѣ на Централния комитетъ: то е гаранцията, че всѣка длъжность ще бѫде заемана отъ лице, чиито способности и заслуги сѫ оценени отъ съответното изборно колективно тѣло. Дейностьта на всички тѣла подлежи на взаименъ контролъ — на по-долнитѣ отъ по-горнитѣ и обратно.

Чрезъ новия правилникъ Организацията узаконява и разширява опеката си надъ своитѣ членове, като ги задължава да бѫдатъ примѣрни не само въ отношенията си по дѣлото, но и въ частния си животъ: „Блудство, пиянство,

---

[1]) „Циркуляра“, стр. 6.

[2]) „Правилникъ на Вжтрешната Македоно-Одринска Революционна Организация (Изработенъ отъ Общия Конгресъ на Организацията презъ 1905 год.)“ Съдържа 216 члена, разпредѣлени въ следнитѣ 15 глави: I. Членове — Права и длъжности. II. Селски и градски комитети. III. Районни (участъкови) комитети. IV. Околийски комитети. V. Окржжни комитети. VI. Централенъ комитетъ. VII. Представително тѣло. VIII. Контролъ. IX. Конгреси. X. Материални източници на Организацията. XI. Въоржжаване. XII. Кореспонденция и архива. XIII. Организационна поща. XIV. Сждебенъ отдѣлъ (А. Сждоустройство. Б. Сждопроизводство. В. Наказания). XV. Граждански сждилища. XVI. Общъ отдѣлъ. Правилникътъ обема 53 печатни страници 16-на.

злоупотрѣбление съ положението на работникъ по дѣлото за частни облаги, или по каприциии се преследватъ и наказватъ" (чл. 10); „Запрещава се на всѣки членъ работникъ да завежда тжжби отъ какъвто родъ и характеръ и да сж тѣ, противъ християни предъ турската властъ" (чл. 11) и пр. (сжщевременно, обаче, тя разширява правата имъ и ги подтиква къмъ индивидуална проява: Разпредѣлението имъ по групи става по желание, а не по назначение (чл. 18); „Всѣки членъ има право на оплакване предъ по-висшето началство отъ ония разпоредби и деяния, или отъ възложенитѣ му отъ началството поржчки, които намира за несправедливи или незаконни" (чл. 16); Членоветѣ могатъ (съ съгласието на 2/3 отъ групата) да бламиратъ десетника си (при нѣколкократно неизпълнение решенията на групата, доказано злоупотрѣбление съ властъ, доказано материално злоупотрѣбление и пр. — чл. 23); „На членоветѣ се предоставя широка свобода на лична инициатива, но само за деяния отъ лична отговорность; за постжпки отъ солидарна отговорность, изисква се изричното съгласие на прямото началство". (чл. 15) и пр.

Първичната ядка на Организацията е групата. Тя се състои отъ 10 души и се ржководи отъ десетникъ, избиранъ за една година въ общочленско събрание. Всички членове въ дадено заселено мѣсто образуватъ мѣстна организация, селска или градска. Организациитѣ се ржководятъ отъ комитети (отъ 3—6 души), селски и градски, избирани отъ групитѣ, но не направо, а чрезъ представители (гласници). Всички мѣстни организации въ една околия образуватъ околийска организация [1]), която се управлява отъ околийски комитетъ, избиранъ отъ околийски конгресъ. (Околийскиятъ конгресъ избира и околийския войвода). Всички околийски организации въ сжщия окржгъ съставятъ окржжна организация, която се ржководи отъ окржженъ комитетъ, избиранъ отъ окржжния конгресъ. (Окржжниятъ комитетъ състои отъ 5—7 души, между които и двама нелегални). Всички окржжни организации въ Македония и Одринско образуватъ Македоно-Одринска Революционна Организация, на чело на която стои Централенъ комитетъ. „Централниятъ комитетъ служи за съединително звено между окржзитѣ"; той ржководи Организацията и я представлява вжтре и вънъ, лично или чрезъ специални пълномощници" (чл. 83). „Той е висшата изпълнителна власть въ Организацията" (чл. 84). Мандатътъ на всички комитети е едногодишенъ.

Конгреситѣ играятъ ролята на висши организационни институти. Тѣ се свикватъ редовно всѣка година и извън-

[1]) Тамъ кждето нуждата го налага, околията се дѣли административно на части—райони (участъци) — чл. 43.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА - СОФИЯ

редно, когато нуждата го наложи. Конгреситѣ биватъ околийски, окржжни и общи, съ съответна компетенция. Околийскитѣ конгреси избиратъ делегатъ за окржжния конгресъ. Общиятъ конгресъ се състои отъ окржжни делегати, двама члена отъ централния комитетъ и по единъ отъ задграничното представителство и върховната контролна комисия, избранъ отъ тѣхъ съ право на съвещателенъ гласъ. „Общиятъ конгресъ има върховната законодателна власть въ Организацията. Той издава закони съ задължителна сила за цѣлата Организация; ревизира действуващитѣ и внася нуждитѣ измѣнения и допълнения; обсжжда състоянието на дѣлото въ неговата цѣлость и мѣркитѣ, които трѣбва да се вематъ за подобрението му. Приема докладитѣ на върховната контролна комисия, произнася се за общата дейностъ на централния комитетъ и представителитѣ и опредѣля подсждимостьта и начина на сжденето на провинившитѣ се членове“ (чл. 159). „Общиятъ конгресъ избира централния комитетъ, представителното тѣло и върховната контрола и ревизионна комисии. Разглежда и се произнася по тжжбитѣ на недоволнитѣ отъ присждитѣ и постжпкитѣ на централния комитетъ“.

Контролътъ се упражнява отъ финансови контролни комисии—мѣстни (селски или градски, околийски и окржжни, избирани първитѣ едновременно и по сжщия начинъ както и мѣстнитѣ комитети, а околийскитѣ и окржжнитѣ — отъ съответнитѣ конгреси. Финансовата контролна комисия преглежда смѣткитѣ на надлежния комитетъ най-малко четири пжти презъ годината и съобщава резултата на избирателитѣ си и на по-горния комитетъ и на съответния конгресъ. За контролиране цѣлата дейность и смѣткитѣ на централния комитетъ и на представителството, общиятъ конгресъ избира върховна контролна комисия отъ 2—3 лица, която е длъжна да направи, поне два пжти презъ годината, редовни ревизии на казанитѣ тѣла. За резултатитѣ на всѣка ревизия комисията докладва писмено на всички окржжни комитети. „Ако въ доклада сж констатирани известни злоупотрѣбления или нарушения на организационнитѣ законоположения, то окржжнитѣ комитети, при съгласието поне на $^2/_3$ отъ тѣхъ, могатъ да бламиратъ централния комитетъ или задграничното представителство и ги обявятъ за несжществуващи“ (чл. 134). „За поддържане еднаквость на Организацията въ окржга, окржжниятъ конгресъ избира по едно лице за ревизоръ на окржга, а общиятъ конгресъ — трима за ревизиране на цѣлата организация“ (чл. 137).

Важни преобразования се направиха и въ сждебната область. Още въ началния периодъ на своето сжществуване Организацията си служи съ наказания спрямо своитѣ заклети членове, провинени въ нарушение на устава и правилницитѣ, както и спрямо разновиднитѣ, външни пакостници на

освободителното дѣло. Конгресътъ се постара да тури редъ и система въ правосѫдното ведомство, следвайки духа и началата на правдораздаването въ съвременитѣ цивилизовани държави. Въ нѣкои отношения той дори надхвърли обективнитѣ условия и действителнитѣ възможности за една революционна и конспиративна организация.

Сѫдоустройство. Сѫдебната власть се упражнява отъ комитетитѣ, като: членоветѣ работници и десетницитѣ се сѫдятъ и наказватъ отъ мѣстнитѣ комитети (селски, градски и районни), а длъжностнитѣ лица на даденъ комитетъ — отъ по-горния. Сѫщата градация е спазена и при подтвърждаването на смъртнитѣ присѫди, сиречь, смъртни присѫди издадени отъ мѣстнитѣ комитети влизатъ въ сила следъ като бѫдатъ подтвърдени отъ околийския и т. н., а смъртни присѫди издадени отъ най-висшата сѫдебна инстанция — Централния комитетъ — „следъ като минатъ презъ окрѫжнитѣ комитети и се подтвърдятъ отъ околийскитѣ комитети“ (чл. 190). Съзнавайки, обаче, практическитѣ неудобства на такава една дълга процедура, конгресътъ, предвидѣ, въ една забележка, и изключения „при грозяща опасность за Организацията отъ осѫждения“.

Сѫдопроизводство и наказания. Всичкитѣ членове на В. М. О. Р. О., независимо отъ тѣхното длъжностно положение, сѫ равни предъ организационнитѣ закони (чл. 192). Обвиненията се разглеждатъ въ присѫтствието на обвиняемия и свидетелитѣ, освенъ когато лицата нѣматъ възможность да присѫтствуватъ при разглеждането на дѣлото имъ или когато тѣхното лично присѫтствие би било свързано съ опасность за Организацията. (чл. 193). Предвижда се и задочно сѫдене. Сѫдебнитѣ органи сѫ длъжни да изучватъ обстойно възложенитѣ имъ дѣла, да бѫдатъ напълно справедливи и безпристрастни и да се въздържатъ отъ лични разправии и нагрубявания спрямо подсѫдимитѣ“ (чл. 194).

„Виновнитѣ подлежатъ на едно отъ следнитѣ наказания: мъмрене, глоба, побой, изгубване право на гласъ, смѣняване отъ длъжность, изключване отъ Организацията и смъртъ“. Наказанията, по горната градация, се прилагатъ споредъ характера на простѫпката или престѫплението: „неизпълнение на задължения, разгласяване на тайни, злоупотрѣбление на суми, осѫждане принципитѣ на Организацията и пр.“. Присѫди за глоби по-голѣми отъ половинъ лира подлежатъ на утвърждаване отъ околийскитѣ комитети (чл. 199). „Побоя се изпълнява не отъ онзи, що го е наложилъ“ (чл. 201). Смъртно наказание се предвижда за членове и нечленове при доста различни случаи, изброени въ чл. 205. Отъ постановленията на този членъ, който заема най-голѣмо мѣсто въ правилника, се вижда, кои се смѣтатъ

за врагове, вѫтрешни и външни на Организацията и кои престѫпления — за най-тежки. За това и го предаваме изцѣло:

Съ смъртъ се наказватъ:

а) всѣки, който и следъ направеното му веднажъ мъмрене и наложено наказание отъ надлежнитѣ комитети, продължава въ името на Организацията съ измама да събира отъ населението пари или други материали за себе си или другиго;

б) десетници, ржководни лица, войводи и делегати, които не би предали дѣлата на тѣхнитѣ замѣстници следъ трикратна покана отъ надлежния комитетъ;

в) съгласно членъ 197 — точкитѣ б и в[1]) отказване да се подчинятъ на взетитѣ по случая решения отъ по-горния комитетъ;

г) всѣки който умишлено издава тайнитѣ на Организацията;

д) водителитѣ на всѣка друга корпорация, съ цель еднаква на Организацията, отказавщи да прекратятъ да работятъ мимо Организацията. Последнитѣ две категории могатъ да бѫдатъ убивани и вънъ отъ територията на Организацията;

е) отцепницитѣ, безъ разрешение постѫпивши въ редоветѣ на друга вѫтрешна корпорация съ сѫщата цель на Организацията следъ трикратно предупреждение;

ж) всѣки, който се опитва да цепи Организацията или да загради часть отъ нея;

з) който прѣчи на прилагането организационнитѣ закони съ цель на самовластие и непокорство;

и) всички чети неорганизационни, били тѣ разбойнишки, или принадлежащи на друга организация;

к) блудницитѣ, които се домогватъ съ насилие, особено когато въ похожденията си експлоатиратъ съ името на Организацията;

л) непоправимитѣ крадци следъ трикратно залавяне и изчерпване всички поправителни мѣрки;

м) шпионитѣ и тѣхнитѣ помощници; и

н) ония турци и турски чиновници, които измѫчватъ християнското население и образуватъ потери срещу организационни чети; турски чиновници, които сѫ се отличили съ своитѣ жестокости къмъ населението и преследване на Организацията,

Би било нелогично да се иска отъ единъ революционенъ сѫдъ да процедира точно по правилата на наказателнитѣ закони въ цивилизованитѣ страни. Не може все пакъ да не се признае, че законодателитѣ въ постницата Св. Лука се въодушевляватъ отъ благородното желание да издигнатъ правдораздаването до възможната висота. Тѣ проявяватъ грижа за коригиране на сѫдебнитѣ грѣшки, за премахване на ненуждната жестокость отъ страна на екзекутивнитѣ органи и пр. Така, за дѣла отъ обикновенъ характеръ на недоволнитѣ отъ решенията на първата инстанция се дава право да ги обжалватъ предъ по-горната инстанция

---

[1]) Чл. 197 предвижда устно или писмено мъмрене:

б) За проявена слабость съ думи, напр. разгласяване повѣренитѣ му тайни, комитетски хора, планове и действия; изказване недоволство, роптание противъ ржководнитѣ лица и дѣлата имъ по незаконенъ редъ; произвеждане раздори между другитѣ работници; самохвалство. . .

в) За злоупотрѣбление отъ селскитѣ ржководни лица съ длъжностьта имъ при опредѣляне на квартира, куриери, пазачи и пр.

(чл. 191). „Сѫдебнитѣ органи сѫ длъжни обстойно да изучатъ възложенитѣ имъ дѣла, да бѫдатъ напълно справедливи и безпристрастни и да се въздържатъ отъ лични разправии и нагрубявания спрямо подсѫдимитѣ“ (чл. 194). „Авторитѣ на наказания съ бой, които сѫ докарали осакатяване или смърть, подлежатъ на сѫдъ“ (чл. 201). „Гаврене и обезобразяване труповетѣ на убити и умишлено мѫчене при изпълнение на смъртнитѣ присѫди строго се забраняватъ. Нарушителитѣ на това се сѫдятъ и наказватъ“ (чл. 52).

Граждански сѫдилища. Съ запрещаването на членоветѣ работници да завеждатъ предъ турската власть тѫжби отъ какъвто и да е характеръ противъ християни (чл. 11), конгресътъ узакони една отдавна установена практика.

Още презъ организационно-агитаторски периодъ Организацията успѣ да отклони членоветѣ си отъ официалнитѣ сѫдилища. Населението, особено селското, бързо и лесно свикна съ революционното правосѫдие, което имаше всички предимства предъ турското: сѫдѣше безъ разтакания и спестяваше на хората разноскитѣ за прошения, берии, адвокатски възнаграждения и рушвети. Сѫдѣха по селата четитѣ, по градоветѣ — рѫководнитѣ тѣла. Споровете отъ граждански характеръ се разрешаваха обикновено съ спогодби, углавнитѣ престѫпления се наказваха съ парична глоба, бой и смърть. Революционното правдораздаване се разшири до тамъ, че за турския сѫдъ почти не останаха между българитѣ други клиенти, освенъ политическитѣ престѫпници. Намалението на дѣлата въ обикновенитѣ турски сѫдилища бѣ така чувствително, че не можеше да не привлѣче вниманието на властьта.

На 15 декември 1904 г. стана въ Щипъ едно сензационно събитие. Полицията обгради общината и арестува всички заседаващи общинари на чело съ председателя, свещеникъ Влад. Живковъ. Всички тѣзи почтени граждани, между които личеха още трима свещеници и щипски първенци като Арсо Лазаровъ, Спиро Развигоровъ, Г. Момчеджиковъ, Д. х. Янковъ и други, се обвиняваха че сѫ си присвоили правата на сѫдии и когато не успѣвали да спогодятъ странитѣ, препращали дѣлата имъ въ революционния сѫдъ. Каймакаминътъ се обърна къмъ арестуванитѣ съ следнитѣ думи: „Мислите ли, че ние сме слѣпи и не виждаме какво вършите? Има повече отъ седемь месеци, откакъ нито единъ българинъ не е купилъ една гербова марка, откакъ никой не е завелъ никакво дѣло. Съ какво право вие сте замѣстили царскитѣ сѫдилища съ сѫдилищата на разбойницитѣ? Вие членове на църковна община ли сте, или сте членове на комитета?“.

Както се вижда отъ укоритѣ на щипския каймакаминъ, организационнитѣ сѫдилища имаха, вънъ отъ практическата

полза за населението, и това политическо и морално значение, че прехвърляха върху революционната организация една отъ важнитѣ функции на царската власть. Организационнитѣ сждилища бѣха, прочее, и едно възпитателно срѣдство, чрезъ което гражданитѣ на бждещата автономна Македония привикваха къмъ самоуправление. Така, презъ м. октомврий 1904 г. предъ Г. п. Христовъ се спогодиха селянитѣ отъ селата Карпешина и Лагенъ за гората въ мѣстностьта „Павлинъ“ — единъ споръ, датиращъ отъ 40 години и костуващъ на дветѣ села много пари по процеси изъ турскитѣ сждилища.

Правосждната дейность на четитѣ и комитетитѣ не бѣше, разбира се, лишена и отъ недостатъци. Крупни и сложни граждански дѣла попадаха понѣкога въ ржцетѣ на съвършено неподготвени сждии. А имаше и войводи които, поради претрупана сждийска работа или отъ увлѣчение, занемарваха своята прѣка чисто революционна работа.

Едно крайно интересно описание на войводско правдораздаване срѣщаме въ книгата на Сониксенъ („Войвода сждия“, стр. 103—107). Придружавайки охридския войвода Петрушъ — единъ младъ момъкъ съ петокласно образование[1]) — американскиятъ кореспондентъ се озовава, презъ лѣтото на 1906 г., въ едно планинско село, посетено отъ четата за разглеждане на натрупани дѣла. И присжтствува на нѣколко процеси, гледани подъ ржководството на Петрушъ, влѣзълъ въ ролята на висшъ магистратъ. Сониксенъ пише:

> Мѣстниятъ комитетъ ни въведе въ едно училище, което бѣше праздно, понеже бѣше сжботенъ день. Най-напредъ ние поприказвахме съ селянитѣ, но скоро Петрушъ заповѣда да се изхвърлятъ маситѣ и столоветѣ; хвърли своя япунджакъ въ единъ жгълъ, седна върху него и покани Сандо и мене да седнемъ по единъ отъ странитѣ му. Мѣстниятъ комитетъ и четницитѣ заеха мѣстата покрай стенитѣ на стаята; а селянитѣ останаха въ срѣдата назадъ. Заседанието се откри.
>
> Имаше твърде много ищци и ответници. Тѣ образуваха групи отъ дветѣ страни на сжда. Останалитѣ селяни гледаха на заседанията като единъ видъ, борба на пѣтли.
>
> Първото дѣло бѣше общинско и се представляваше отъ мѣстния комитетъ. По-рано аскеритъ идвалъ въ селото и обложилъ общината съ шесть лири за поддържане полицейски постове, които да охраняватъ селянитѣ отъ разбойници, когато отиватъ на пазаръ въ Охридъ.
>
> — Преди шесть месеци тѣ дойдоха, — каза мухтаринътъ, и ни биха по краката, задето не сме платили тия пари. Тогава бѣха дванадесеть лири. Да оставимъ ли сега да ни биятъ само за шесть лири?

---

[1]) Думата е за Охридския околийски войвода по това време Петъръ Чаулевъ. стр. 103—107 („Войвода сждия“)

— Даже ако бѣха само шесть пари, каза Петрушъ, азъ щѣхъ да ви бия, ако ги бѣхте платили. Въ всѣка случай тѣ пакъ ще ви биятъ, но вие недейте плаща тия шесть лири. Щомъ ви биятъ, изпратете делегация въ Битоля и се оплачетѣ на чуждитѣ консули.

— Турцитѣ си играятъ съ тѣзи полицейски постове, — ми каза Петрушъ на страна. — Никакви полицейски постове не се поставятъ. Паритѣ отиватъ въ джоба на каймакамина.

Другото дѣло бѣше обвинение противъ единъ отъ мѣстнитѣ бейове, който притежавалъ единствената мелница въ общината. Той е повишилъ цаната на меленето съ една трета, — бѣ оплакването.

— Не отивайте на неговата мелница, — продума Петрушъ.

— Нѣма друга.

— Постройте си, вие имате вода.

— Никой отъ насъ нѣма пари.

— Тогава направете я на обща смѣтка. Работата нѣма да ви струва нищо. Опълномощавамъ ви да изтеглите отъ касиера нуждитѣ суми за стойността на материалитѣ. Тия суми ще повърнете на касиера отъ първитѣ приходи на воденицата. Следъ това воденицата ще покрива своитѣ разноски, а ако има малка печалба, ще я предавате на касиера.

Следъ разглеждането на общинскитѣ дѣла, отъ народа срещу правителството, — разбира се, ответникътъ не присѫтствуваше — явиха се частни дѣла. Една жена иска разводъ. Оплакваше се, че не могли да се спогаждатъ съ мѫжа си. Старият билъ добъръ човѣкъ, но помежду имъ нѣмало съгласие.

Азъ почти извикахъ отъ очудване.

— Та и у насъ за това се развеждатъ.

— Ако следъ толкова дълго време не сте могли да се погодите, — каза Петрушъ, — и азъ решавамъ да се раздѣлите. Попе, — обърна се той къмъ селския попъ, — гледай да представишъ работата така, че владиката да одобри моето решение.

Друго углавно дѣло. Единъ отишълъ въ едно далечно село и открадналь единъ конь. Престѫпникътъ биде осѫденъ на двадесеть удари съ тояга. Петрушъ му каза:

— Другата недѣля ще вземешъ паспортъ и ще заминешъ за България. Тукъ ще останатъ жената и децата ти. Азъ ще ти дамъ едно писмо до представителитѣ на комитета въ София, които ще ти намѣрятъ работа и ще поддържашъ семейството си. До една година нѣма да се връщашъ въ Македония. Ако извършишъ нѣкое престѫпление и въ България, ще предамъ твоята жена и децата ти на роднинитѣ ти и ще изгоря кѫщата ти.

За дѣла отъ неорганизационенъ характеръ, граждански и углавни, конгресътъ постанови учредяването на специални „сѫдебни тѣла“ — селски, градски и околийски, избирани, за една година, въ съставъ отъ 3—5 лица, по сѫщия начинъ и едновременно съ съответствуващитѣ комитети — селски, градски и околийски. (Длъжностнитѣ лица провинени въ престѫпления отъ общъ характеръ, не се сѫдятъ отъ сѫдебнитѣ тѣла, а както и преди, отъ надлежнитѣ комитети — споредъ заеманата си длъжность). „Недоволнитѣ отъ решенията на първата инстанция иматъ право да обжалватъ предъ околийския сѫдъ, като втора и последна инстанция“ (чл. 209). Допуща се, по желанието на една отъ

заинтересуванитѣ страни, и отводъ на сѫдебни лица, „въ случай на роднински връзки съ нѣкого отъ сѫдиитѣ или съмнение въ пристрастие“ (чл. 210). „За ржководни начала на сѫдиитѣ служатъ: мѣстното обичайно право, чистосъвѣстностьта, справедливостьта и спогодбата“ (чл. 211). „Сѫдии провинени въ пристрастие и несправедливость, строго се наказватъ“ (чл. 212). „Изпълнението на присѫдитѣ се възлага на съответнитѣ комитетски органи (чл. 213). „Сѫденето става безплатно“ (чл. 214).

КУЛТУРНО-ПРОСВѢТНА И СТОПАНСКА ДЕЙНОСТЬ

Въ домогването си да разнебити и дискредитира окончателно турската държавна власть и да я измѣсти отъ не една нейна функция, Организацията постепенно се увлича въ странични дейности и започва да се стреми къмъ цѣлостно ржководство на народния животъ. Този стремежъ се явява като естествена последица на създаденитѣ между нея и народа дълбоки и неразкѫсваеми нравствени връзки. Най-просвѣтената и самопожертвователна часть на македонската интелигенция, нахълтала масово въ революционното движение, се свързва така интимно съ населението, че то я чувствува и цени като свой най-близъкъ наставникъ и доброжелатель, било когато тя го приобщава чрезъ проповѣдь или натискъ къмъ суровитѣ повеления на освободителната борба, било когато го упѫтва и съветва за уреждане на неговитѣ общоселски и частни работи. Тя е, която, въ лицето на учителя, свещеника и войводата, раздра булото на обкрѫжаващия го безпросвѣтенъ мракъ и го приучи на съпротива срещу турския потисникъ,—пѫдарь, заптие, таксилдарь или владѣтель на земята и на жилището му — и която стопли душата му съ сладка надежда за по-човѣшки животъ и за собствена свободна държава. Самото висше ржководство на Организацията още отъ рано заживѣ съ съзнанието за задачитѣ и отговорноститѣ на народно правителство, призвано да подготви масата за извоюване на свободата не само съ помощьта на оръжието, но и чрезъ издигане на организираното население до всестранно превъзходство надъ владѣтелното племе. Нуждитѣ на тази именно възпитателна задача заставиха органитѣ на революционната власть да се нагърбятъ и съ ролята на *културтрегери*.

Културтрегерството на комитетитѣ се проявяваше въ най-различни форми. Новитѣ кокетни училищни сгради, които украсиха селата въ охридско, леринско и нѣкои други околии, сѫ плодъ на потикъ и на надзоръ отъ страна на Организацията. Комитетитѣ поведоха борба противъ закоренени суе-

вѣрия и се заеха съ премахването на нѣкои съсипателни обичаи, като скѫпо костуващи сватби, продължителни гощавки при погребения и пр. Четитѣ научиха селата въ най-назадналитѣ околии какъ да мѣсатъ хлѣбъ, да готвятъ, да строятъ свѣтли и хигиенични кѫщи, приучиха ги на известна чистота, подтикнаха ги къмъ борба противъ паразититѣ и приучиха общинитѣ на здравни грижи противъ епидемичнитѣ заболявания. Културтрегерството на горскитѣ началства се проявяваше понѣкога въ форма на груба намѣса въ най-интимния житотъ на селянина. Така, управлението на Мелнишкия революционенъ районъ, нарежда до другаритѣ селски ржководители да прочетатъ „на всички жени и мѫже въ черквата или училището и добре да имъ го обяснятъ“ едно окржжно, въ което се предписватъ мѣрки противъ насилственитѣ женитби, даряването на скѫпи накити при годежитѣ и мърсотията по селскитѣ кѫщи. Въ това окржжно, съ дата 25. VI. 1905 г., и носещо подписа на Я. Сандански, се казва:

> Управлението на района, като вижда, че както дивашкото отнасяне на бащитѣ къмъ дъщеритѣ и продажбата на последнитѣ като добитъкъ, тъй и грубитѣ обноски на мѫжетѣ къмъ женитѣ имъ, а така сѫщо и прахосването пари за съвсемъ безполезни дарове при годежъ и сватба, сѫ противни на духа на Организацията, — то подканва родителитѣ да не омѫжватъ дъщеритѣ си на сила, — женитбитѣ трѣбва всѣкога да ставатъ по взаимно съгласие и любовь между момъка и момата; да не се взиматъ никакви пари отъ момъка за момата; и както при годежа, тъй и на сватбата да не се даряватъ никакви накити. Ония, които не се подчинятъ на тази разпоредба, ще бѫдатъ наказвани; а на ония бащи, които ще се заловятъ, че сѫ взели пари за дъщеритѣ си, при това се налага и глоба два пѫти по-голѣма отъ земената сума, — напр., ако бащата е взелъ отъ зета за дъщеря си 5 лири, ще се глоби съ 10 лири, въ полза на районната каса.
>
> Забелязано е сѫщо, че въ много села селянитѣ носятъ чалми, а невѣстата чембери и пискюли, окичени съ пари и др. нѣща. Понеже и тѣ отъ една страна струватъ много пари, а отъ друга, нищо не струватъ, защото сѫ непотрѣбни, управлението на района запрещава носенето имъ.

По-нататъкъ се изказва „мърсотията, която владѣе почти въ всѣка селска кѫща“:

> „Човѣкъ просто се гнуси да влѣзе въ тѣзи кочини, които носятъ името кѫщи. Стаитѣ нечисти, таванитѣ покрити съ сажди и паяжина, сѫдоветѣ немити; децата покрити съ каль и нечистота, въздухътъ станалъ отровенъ. И чудятъ се следъ това селянитѣ, защо децата имъ сѫ тъй блѣди, слаби и изпити и защо тъй често мратъ, тѣ не знаятъ, че чистотата е здраве, а мърсотията болесть“.

И на края:

> „Управлението на Района, като желае да вижда за напредъ простота и скромность въ носията и чистота въ кѫщитѣ, подканва десетаритѣ да вематъ сериозни мѣрки противъ нечистотата и носенето на безполезни и глупави накити“. [1])

---

[1]) Окржжното е обнародвано въ „Рев. Листъ“, г. I, бр. 17, стр. 11—12.

Характерътъ и размѣрътъ на комитетската намѣса въ културно-просвѣтния животъ и начинитѣ, по които тя се провежда, зависятъ отъ общата култура, отзивчивостьта и практическитѣ похвати на отдѣлнитѣ ржководители. Нѣкжде тя се провежда въ видъ на наставления повече или помалко настойчива, другаде, както е случаятъ въ мелнишко, като задължителни наредби, придружени съ наказателни санкции. За пръвъ пѫть въ Скопския окржженъ конгресъ културно-просвѣтнитѣ въпроси се третиратъ като задачи влизащи въ обсѣга на общата организационна дейность. Както вече видѣхме, въ тоя конгресъ станаха, по доклади на надлежнитѣ комисии, разисквания и се взеха решения: за въвеждане на задължителното образование; за откриване на нови училища и за построяване на нови училищни сгради, за запазване на горитѣ, за приучване на населението къмъ чистота и пр.

Обстоятелството, че не държавата, а „комитаджиитѣ" въ своитѣ конгреси се занимаватъ съ подобни проблеми е блѣскава атестация за Хамидовска Турция, отречена съ столѣтия отъ европейскитѣ държави и заинтересувана повече съ унищожението на подвластнитѣ ѝ борчески народи. отколкото съ културно-стопанскитѣ имъ нужди.

*

Много по-наложителна се яви намѣсата на Организацията въ социалния и стопанския животъ на страната. Въ първо време, срещу разнитѣ категории ограбвачи на населението и експлоататори на селско-работническия трудъ — професионални разбойници, собственици, управители и пазачи на чифлици, прекупвачи на десятъка, държавни бирници, кожодери лихвари и пр. — комитетитѣ нѣмаха да противопоставятъ друго, освенъ своя собственъ тероръ. Всѣки комитетъ се разправя, съ помощьта на четата и на терориститѣ си, както може съ мѣстната напасть. Реформитѣ отъ 1902 и 1903 год. улесниха донейде и насърдчиха комитетската борба противъ социалния гнетъ: въ лицето на пждаритѣ турци, подбирани измежду най-реномиранитѣ катили, бейоветѣ чифликчии изгубиха единъ важенъ съюзникъ; заговори се за реформиране на десятъка; явиха се чужди реформаторски агенти. Единство и система въ борбата, обаче, липсва: всѣко ржководно тѣло действува по свое усмотрение.

Ето, напримѣръ, каква социална дейность развива презъ 1904 год. районното началство въ енидже-вардарско. Найголѣмото зло въ тази чифлигарска околия сж арнаутитѣ замѣстници и пазачи (субаши и сеймени), на землевладѣлцитѣ и арнаутитѣ овчари, които докарватъ тукъ свои и чужди стада, използувайки селскитѣ пасбища и вършейки всѣкакви золуми надъ мирното население. Районниятъ вой-

вода Апостолъ не оставя ненаказани золумитѣ имъ, а спрямо бейоветѣ — земевладѣлци се държи като призванъ защитникъ на експлоатиранитѣ отъ тѣхъ християни — изполичари, ратаи и наемни работници: предписва имъ подъ страхъ на наказание, да се отнасятъ по-човѣшки къмъ хората си, глобява ги и ги облага съ данъкъ[1]). Бейоветѣ се стараятъ да не си навлѣкатъ гнѣва на войводата, но сѫщевременно даватъ всѣкаква подръжка на андартскитѣ нападения. Не липсватъ все пакъ и такива чифликчии, които предъ съюза съ андартитѣ предпочитатъ разбирателството и дори искреното приятелство на Апостола, чиято дума е слушана като законъ отъ българското население. Отъ своя страна, районното ржководство, използвайки популярното име на своя войвода, се застѫпва предъ турското правителство и предъ чуждитѣ реформатори за коренното премахване на социалнитѣ неправди, отъ които страда околията. Така, въ едно писмо съ дата 4 септемврий 1904 г. до цивилнитѣ агенти и до енидже-вардарския каймакаминъ, Апостолъ иска: [2]).

1. Да се вематъ мѣрки за да не бѫдатъ тая година допустнати за зимуване въ енидже-вардарско албанцитѣ, кехаи и овчари;

2. Къшлитѣ и изобщо пасбищата да се оставятъ за стадата на селянитѣ;

3. Субашитѣ и сейменитѣ по бейскитѣ чифлици да се плащатъ отъ самитѣ бейове, притежатели на чифлицитѣ;

4. Да се установятъ между притежателитѣ на чифлицитѣ и населяващитѣ ги селяни отношения, каквито сѫществуватъ въ другитѣ държави.

Войводата подчертава, че тѣзи четири искания сѫ въ пълно съгласие съ реформената програма и се надѣва, че ще бѫдатъ изпълнени. Въ противенъ случай той заявява, че ще преследва всѣки албанецъ кехая, овчарь, сейменинъ, ще пали колибитѣ и егрецитѣ имъ и ще бомбардира кѫщитѣ и кулитѣ имъ.

Ето друго интересно писмо до бейоветѣ Изетъ и Хикметъ въ Солунъ[3]):

---

[1]) Отъ многото случаи ще приведемъ само два. На есеньта презъ 1904 г. четата на Апостола плени Накизъ ага, притежатель на чифликъ въ гевгелийско и му поиска да заплати сумата отъ 200 лири, съ която го бѣше обложилъ комитетътъ. Пустнатъ подъ честна дума, на другия день агата внесе лиритѣ. Все по това време сѫщата чета задигна отъ чифлика на Кючукъ Мустафа паша 106 овце — глоба, задето чифликчията отказа да брои на комитета 600 лири.

[2]) Преписъ отъ това писмо е даденъ на А. Шоповъ отъ руския цивиленъ агентъ Демерикъ и препратенъ въ министерството съ докладъ № 714 отъ 8 септемврий 1904 г.

[3]) Писмото е изпратено, чрезъ солунския евреинъ милионеръ Саулъ Модиано. Хикметъ еф. го е предалъ въ италианското ген. консулство, при което той е почетенъ драгоманинъ и отдето е взелъ преписъ А. Шоповъ. (Докладъ № 745, 18 септемврий 1904 г.)

Печатъ

Апостолъ Петковъ
войвода

Чрезъ Г-на Саулъ
За Изетъ еф. и Хикметъ еф.
въ гр. Солунъ

11 септемврий 1904 г.

Селянитѣ отъ вашитѣ чифлици Липариново и Свети Георги нѣма минута да не се оплакватъ отъ поставенитѣ субашии и пѫдари арнаути. Това, което последнитѣ вършатъ съ населението и обноскитѣ имъ сѫ вече непоносими и гласътъ на това бедно население е така отчаянъ, щото не знаятъ кой пѫтъ да хванатъ. Биха се оплакали вамъ, но предъ видъ заплашванията на пѫдаритѣ и субашиитѣ, тѣ нѣмѣятъ и всичко понасятъ съ търпение до момента на отмъщението. Надали вамъ сѫ известни тѣзи мѫки на вашитѣ раяти. И защо да се оплачатъ вамъ, когато тѣхнитѣ жалби оставатъ гласъ вопиющъ въ пустинѣ. Тѣзи тѣхни оплаквания сѫ дошли до нашитѣ уши и като защитници на населението вземаме смѣлостьта да отправимъ настоящето ни до васъ и да ви помолимъ, щото часъ по-скоро да изпѫдите отъ чифлицитѣ ви субашиитѣ и пѫдаритѣ, като ги замѣстите съ християни. Това ако не се направи въ разстояние на десеть дни, трѣбва да ви е известно, че ний ще ги изпѫдимъ, като ги накажемъ съ смъртъ и ще подложимъ конацитѣ въ чифлицитѣ ви подъ огънь. Ще искаме още да освободите населението отъ несправедливитѣ грабежи на пѫдаритѣ и субашиитѣ, защото нищо не даватъ да внасятъ въ кѫщи раятитѣ, докато не се отнесе най-напредъ въ конака при субашиитѣ, било фасулъ, било мисиръ и др. и когато имъ скимне тогава поканватъ селянитѣ да си вематъ дѣла, но следъ като си запратъ въ конака колкото си искатъ. Трѣбва да знаете, че ако вие сте бейове и разполагате съ милиони, то сѫ отъ гърба на това бедно население: отъ тѣхнитѣ мѫжки вие живѣете, като сѫщински лордове и се разхождате съ файтони и се движите дето искате. Това много добре съзнавате, но се чудите по какъвъ начинъ да дадете нѣкои права за по-самостоятеленъ животъ на тѣзи ваши раяти. Поставили сте едни голи арнаути грабители, които сѫ станали по-голѣми отъ самитѣ васъ. Тѣ сѫ дошли голи, но сега сѫ облѣчени и разполагатъ съ кемери. Бихме до сега наказали вашитѣ субашии и пѫдари, но като се научихме, че сѫ ваши чифлици, рекохме най-напредъ да ви подканимъ съ едно писмо и ако не ни послушате, ще чуете следъ туй писаното ни на дѣло вече.

Хората, които ви поднасятъ писмото ни, нѣма защо да ги наказвате, защото сѫ силомъ накарани.

Още единъ пѫть ще ви подканимъ да изпѫдите субашиитѣ и пѫдаритѣ арнаути отъ чифлицитѣ и да ги замѣстите съ християни за скоро време, за да не пострадатъ.

Ще искаме още и къшлитѣ да не се дадатъ тази година на арнаути кехаи, защото ако това направите, отредъ ще ги наказваме. Вие сте разуменъ човѣкъ и вѣрваме да ни разбрахте какво искаме да ви кажемъ и моментално ще встѫпите въ изпълнение на писмото ни.

Отъ Горското управление
Апостолъ Петковъ, войвода.

*

Презъ лѣтото на 1904 г. въ много околии на Скопския, Струмишкия и Сѣрския революционни окрѫзи се поде едно невиждано до тогава движение: по бейскитѣ земи не се

явиха работници жетвари. Това бѣ протестъ срещу неограниченитѣ злоупотрѣбления съ селско-работническия трудъ: неимовѣрно низки надници; не напълно изплащане на уговорената надница; принудителна безплатна работа (ангария) въ празднични дни и пр. За Хилми паша и за чуждитѣ реформаторски органи не бѣше трудно да се догадятъ, отъ кого бѣ дадено това нареждане: стачка на безимотни селяни не е мислима безъ организация и дисциплина, сиречь, безъ подчинение на едно общо ржководство. Впрочемъ, самитѣ чифликчии бѣха предварително получили отъ комитетитѣ писма, съ които имъ се заповѣдваше да увеличатъ надницитѣ на жетваритѣ. Въ Струмишкия окржгъ нареждането за стачкуване се отнасяше само за турскитѣ земи: по християнскитѣ чифлици работата бѣ позволена.

Презъ есеньта на сжщата година въ Струмишкия окржгъ последва нареждане до християнитѣ да не влизатъ въ никакви стопански връзки съ турското население. На всички ратаи, работници, слуги, овчари и говедари бѣ заповѣдано да напустнатъ отъ Димитровдень господаритѣ си турци, а на по-състоятелнитѣ християни се наложи да увеличатъ броя на своитѣ работници и слуги.

Ржководителитѣ на Сѣрския окржгъ проявиха изобретателность въ взимане на почини съ цель да се нанасятъ загуби на фиска и изобщо да спъва редовното отправление на държавнитѣ работи. Въ двадесетина села на Мелнишката околия, съ едно население отъ около 5,000 души се организира, за опитъ, акция противъ събирането на десятъка. Подъ ржководството и надзора на мѣстнитѣ комитети, се устрои укриване на хранитѣ преди премѣрването имъ отъ прекупвачитѣ и кражби на храни отъ складоветѣ съ събрания десятъкъ. Отъ това, споредъ пресмѣтванията на окржжния комитетъ, последвала за около 25,000 лева загуба за държавния бюджетъ и печалба за населението. Въ Сѣрския окржгъ се прибѣгна и къмъ бойкотиране на държавнитѣ строежи. Презъ лѣтото на 1905 г. турската власть отдаде на единъ предприемачъ албанецъ поправката на шосето Демиръ-Хисаръ — Горна-Джумая (до с. Симитли) съ известно число дървени мостове и мостчета. Предприемачътъ, отъ своя страна, даде части отъ предприятието на подпредприемачи, главно българи. На християнитѣ се запрети да работятъ по постройката, а на подпредприемачитѣ се заяви отъ страна на комитета: „Ние гледаме да разваляме това шосе и да не оставимъ здравъ мостъ по него, а вие сте се наели да го поправяте“. . . Подпредприемачитѣ побързаха да анулиратъ контрактитѣ си съ предприемача.

Липсата на общъ планъ въ тѣзи инициативи имаше разбира се, и своята отрицателна страна. Вѣрно е, че мнозина отъ турскитѣ бейове излѣзоха благоразумни и не само

увеличиха възнаграждението на жетварите и работниците си, но отидоха и по-нататъкъ: за да спечелятъ благоволението на четите, започнаха да имъ даватъ приемъ и храна. Имаше, обаче и такива, които прибѣгнаха къмъ контрамѣрки. Въ петричко, напримѣръ, тѣ докараха разни арнаути и мухаджири, които се отдадоха на золуми и насилия. Отъ друга страна, голѣма часть отъ селянитѣ, които по заповѣдь на комитета напустнаха бейскитѣ чифлици, се видѣха лишени отъ всѣкакви срѣдства за сѫществуване [1]). Що се отнася до бойкотирането не държавнитѣ строежи, съмнително е дали пакостьта нанесена на турското правителство отъ забавената — само забавена, но не и осуетена — поправка на шосето Демиръ-Хисаръ — Г.-Джумая, може да се сравни съ загубитѣ на населението, нуждаеще се отъ работа и отъ поправени пѫтища и мостове. Понѣкога пъкъ, се правеха опити за провеждане на смлѣни — недосмлѣни реформаторски проекти или на случайни хрумвания въ главитѣ на досущъ неподготвени за такъвъ родъ дейность началници и войводи [2]). Взимайки поводъ отъ увлѣченията и крайноститѣ, забелязани тукъ-тамъ при воденето на икономическата борба, П. Пенчевъ, нелегаленъ членъ на сѣрския окржженъ комитетъ, пише:

Както политическата, така и икономическата борба е борба не срещу турската националность, а срещу турския режимъ; не срещу отдѣлни единици, а срещу правителството. Тя трѣбва да има за цель да пресушава материалнитѣ източници на правителството, да разстройва неговитѣ финанси и съ това да внася хаосъ и анархия въ самото вѫтрешно управление. Защото, колкото по-зле, толкова по-добре. И всички мѣрки, които биха способствували въ това отношение, сѫ напълно оправдани. Трѣбва, обаче, Организацията особено да се предпазва да не дава националенъ колоритъ на тази борба. Организацията има интересъ да изтъква предъ външния свѣтъ своя интернационаленъ характеръ и всички акции на шовинизмъ сѫ вредни и осѫдителни. Крадене на коне и добитъкъ отъ турци, палене чифлици, храни и пр. на бейове, не за наказание, а просто защото тѣ сѫ турска

---

[1]) Въ една среща съ търговския агентъ въ Сѣръ, петричкиятъ архиерейски замѣстникъ Гораздъ, описва въ най-черни краски положението на тѣзи селяни: лишени отъ собствена земя и застрашени отъ гладъ, „стачницитѣ" се виждали принудени да бѣгатъ за каквато и да е работа по градоветѣ и дори да се изселватъ. (Докладъ на д-ръ Кожухаровъ отъ 15 януарий 1905 г.)

[2]) По това време цивилнитѣ агенти и Хилми паша получаваха отъ нѣкои струмишки села прошения, съ такива искания: да се взиматъ войници и отъ християнското население; да се премахне данъкътъ темету̀ата (данъкъ — занятие плащанъ отъ търговцитѣ); да се кредитира християнското население отъ земедѣлскитѣ каси; да се кадастрираатъ земитѣ; да се даде свобода на печата.

Донасяйки за това, А. Шоповъ, по-нататъкъ съобщава (№ 94, 24. I. 1905 г.); че Хилми паша повикалъ въ Солунъ нѣкои отъ селянитѣ, подписали горнитѣ прошения и ги запиталъ: колко вестника се издаватъ въ струмишко; защо искатъ премахването на единъ данъкъ, който тѣ не плащатъ и пр. Селянитѣ отговорили, че не разбиратъ отъ тѣзи работи и че прошенията били неписани отъ учителитѣ по заповѣдь на Хр. Чернопѣевъ.

собственость, сѫ дѣла твърде компрометирващи. А за съжаление, това се практикува въ доста отъ районитѣ ни [1]).

Въпросътъ за икономическата борба на Организацията се постави за пръвъ пѫть на общо разглеждане въ Скопския окрѫженъ конгресъ. Освенъ известнитѣ намъ решения отъ културно-просвѣтенъ характеръ, въ тоя конгресъ се реши, по доклада на икономическата комисия, и следното:

1. Надницата на жетваритѣ се опредѣля: 10 гроша за мѫже, $7^1/_2$ гроша за жени и 5 гроша за деца;

2. На момцитѣ (ратаитѣ) се опредѣля годишна заплата: 200 шиника отъ три семена (ръжь, ечмикъ и пшеница), 15 шиника параспуръ [2]) на каквато земя иска момъкътъ и 3 лири турски.

3. Запрещава се на християнитѣ да откупватъ спахалъка (десятъка).

4. Запрещава се на християнитѣ да купуватъ турски земи и чифлици.

Съ тѣзи решения конгресътъ обобщи отдѣлни по-раншни решения на районнитѣ комитети и ги облѣче въ форма на наредби съ задължителна сила за цѣлия окрѫгъ. Това сѫ, така да се каже, първи актове на социално законодателство и пръвъ опитъ за установяване на една обща социална и стопанска политика отъ страна на единъ революционенъ конгресъ. Първитѣ две решения се отнасятъ до оскждния залъкъ на най-бедствуващата и най-принижена часть на селското население и иматъ своето оправдание въ нѣкои изключителни, чисто турски, порядки и понятия. Въ Турция, макаръ че крепостничеството е отдавна премахнато, безземелниятъ и малоземелниятъ селянинъ е сѫщински робъ на землевладѣлеца, а въ очитѣ на управницитѣ — работенъ добитъкъ. Неговиятъ трудъ не се смѣта за единъ отъ елементитѣ въ развитието на общото народно стопанство и официалната власть е чужда на всѣка помисъль за законно опредѣлени отношения между землевладѣлеца и зависимия отъ него земледѣлски работникъ — изполичарь, ратай, надничарь. [3]) Третото решение има за цель да ограничи злоупотрѣбленията при събирането на десятъка, а четвъртото — да улесни разрешението на аграрния въпросъ въ полза на селянитѣ. И четиритѣ решения се нуждаятъ отъ пояснения:

1. Следъ „стачката“ на жетваритѣ презъ лѣтото на 1904 г. въ Щипската, Паланечката и Кумановската околии, Скопскиятъ окрѫженъ конгресъ не можеше да не се занимае съ положението на тая категория земледѣлски работници. И той разреши въпроса, като нормира възнагражденията имъ. По тази точка „Революционенъ листъ“, въ една статия

[1]) „Економичната борба на Организацията“ („Рев. листъ“, бр. I, 21 юлий 1905 стр. 5-7).
[2]) Семе за земята, която момцитѣ засѣватъ за себе си.
[3]) Вижъ томъ I, стр. 23—33: „Социални предпоставки за революционната борба“.

по решенията на конгреса, пише[1]): „Опредѣленитѣ отъ конгреса надници сѫ малки, ако се вземе предвидъ 16-часовия трудъ при най-голѣмъ пекъ на лѣтното слънце; но ако се сравнятъ съ онѣзи, които по-рано получаваха жетваритѣ въ Скопско, тѣ сѫ три пѫти по-голѣми и значително ще подобрятъ икономичното положение на безимотнитѣ селяни, които най-много очакватъ отъ жетвата[2]). Разбира се, като се прокара напълно това решение презъ тази година, презъ идущата, ако условията благоприятствуватъ, ще може въ другъ конгресъ да се опредѣлятъ по-голѣми надници“[3]).

2. За решението на конгреса по отношение на момцитѣ въ сѫщата статия се казва: „Конгресътъ е увеличилъ приблизително четири пѫти годишния „хакъ“ на „момъка“. Това е още твърде малко, като се вематъ предвидъ годишния тежъкъ трудъ на едно семейство за единъ по-човѣшки животъ; но съ това решение е турено вече начало за икономичното подобрение на тѣзи нещастни семейства, които въ Скопския окрѫгъ сѫ повече отъ нѣколко десетки хиляди. Въ случая ние трѣбва крайно да съжаляваме, че това не е било направено по-рано“.

3. По запрещението на християнитѣ да откупуватъ десятъка авторътъ на статията дава следнитѣ обяснения: „За да може да ни стане по-ясна цельта на третото конгресно решение, трѣбва да обърнемъ внимание на следното обстоятелство: многобройни сѫ случаитѣ, когато *спахиитѣ*, тия официални разбойници, сѫ взимали отъ селянитѣ по 30% и то не въ натура, а въ брой. Въ такива случаи, понеже каймакамитѣ, като съдружници на спахиитѣ, не сѫ обръщали никакво внимание на оплакванията на селянитѣ и понеже не е имало кой да ги защити, то Организацията е била заставена да се намиса. И когато, следъ като се е напомвало на спахията, че той трѣбва да се съобразява съ законитѣ, последниятъ не се е вразумявалъ, Организацията го е наказвала съ смъртъ. Числото на такива наказания отъ две-три години насамъ значително порастна. Това сплаши бейоветѣ откупчици на десетъка; но тѣ мѫчно можѣха да се откажатъ отъ това тъй доходно предприятие; ето защо тѣ захванаха да се сдружаватъ съ християни, а често даже тѣ се криятъ задъ името на нѣкой християнинъ. По тоя начинъ, отъ една страна, тѣ не се излагатъ предъ Органи-

---

[1]) „Икономичната политика на Организацията“, статия отъ Авиценисъ (бр. 10, 10 мартъ 1904, стр. 8—10).

[2]) Недковъ въ единъ свой докладъ (№ 383, 5. VI. 1904 г.) споменава за надници отъ . . . 2 гроша: „Въ с. Ращани, Скопско, бейоветѣ освенъ че сѫ плащали по два гроша за работенъ день отъ 16 часа, но сѫ и принуждавали селянитѣ да имъ работятъ ангария въ празднични дни“.

[3]) Необходимо е, разбира се, да се има предвидъ тогавашната покупна стойность на паритѣ: 10 тогавашни гроша отговарятъ на 60—70 днешни български лева.

зацията, а отъ друга, чрезъ своитѣ, въ повечето случаи фиктивни, съдружници, пакъ продължаватъ да ограбватъ населението. Ето защо конгресътъ запрещава на християнитѣ да откупватъ спахилъка. Но той преследва и друга цель: щомъ християни не се явяватъ като откупници, и бейоветѣ се страхуватъ сами да откупватъ десетъка — тогава, докато трае сегашната десетъчна система, всѣко село ще може само да откупва своя десетъкъ и то при най-изгодни условия, защото нѣма да има конкуренция. Това, разбира се, ще даде не само възможность на селянитѣ да прибиратъ о време хранитѣ си и о време да овършаватъ снопитѣ си, но и ще намали тоя толкова съсипателенъ за селското население данъкъ: всичко, което спечели спахията, ще остане за смѣтка на селянитѣ. Разбира се, едновременно съ това, Организацията, като съзнава напълно, колко е тежка сегашната десетъчна система, която дава възможность на спахията, въ съдружие съ административнитѣ чиновници, просто да ограбва селското население, да не може последното безъ негово разрешение да прибира, когато може и когато трѣбва хранитѣ си, поради което често снопитѣ се оставятъ да изгниятъ и прорастватъ и да се разваля онова, което е добито съ кървавъ потъ — та като съзнава това, Организацията трѣбва навсѣкжде, осланяйки се на своитѣ собствени сили, да започне систематична и сериозна борба за да се премахне тази грабителска и отдавна отживѣла времето си система".

4. Четвъртото решение страда отъ неясность и непълнота. Разбирано въ смисълъ, че се запрещава изобщо на християнитѣ да купуватъ земя отъ турци, то би било въ противоречие съ стопанската и социална политика на Организацията, която съ всички срѣдства се стреми да направи едрото землевладѣние несигурно, та по тоя начинъ да улесни преминаването на бейскитѣ чифлици въ ржцетѣ на селянитѣ, които ги обработватъ (изполичари и момци). Остава прочее, да се предположи, че запрещението се отнася до купуването на цѣли чифлици отъ едно само лице, за да се избѣгне замѣняването на чифликчията турчинъ съ землевладѣлецъ християнинъ. Така разбирано, запрещението е напълно целесъобразно: осигурява се, или поне се улеснява купуването на бейската земя, и то на по-износни условия, отъ цѣлото село и разпредѣлението й между купувачитѣ. [1])

*

Колкото и оправданъ отъ изключителнитѣ условия на турския режимъ, стремежътъ на Организацията къмъ все-

[1]) Такова тълкуване даватъ на това конгресно решение и съставителитѣ на книгата „Революционната борба въ Македония" (стр. 94—95). А. Томовъ и Г. Баждаровъ. (Книга 2 отъ Библиотека „Балкански въпроси", София, книгоиздателство Ал. Паскалевъ и с-ие, София, 1917, стр. 166.

странна намѣса въ народния животъ носѣше въ себе и рискове отъ гледна точка на нейния революционенъ методъ и на нейната главна цель. Оплитането ѝ въ социални и стопански проблеми можеше да пречупи нейния революционенъ устремъ, да отклони вниманието ѝ отъ застрашаващата я гръцко-сръбска опасность и да затвърди турското владичество, премахването на което е основната предпоставка за премахване на всички злини.

Делегатитѣ на общия конгресъ съзнаваха този рискъ и искаха да предотвратятъ лошитѣ последици отъ задълбочаването на Организацията въ социално-стопанскитѣ проблеми, цѣлостното разрешение на които надхвърляше срѣдствата и силитѣ ѝ. Отъ друга страна, обаче, комитетитѣ бѣха отишли доста далеко въ това отношение и не бѣше целесъобразно, нито пъкъ възможно, да имъ се запрети една дейность, която, въпрѣки грѣшкитѣ и пакостнитѣ увлѣчения на мнозина, се оказа, общо взето, благотворна за страдащето население. При това, налице бѣха току-що изтъкнатитѣ важни решения на Скопския конгресъ, които задължаваха общия конгресъ да се занимае съ въпроса. Ето защо, въ допълнение на последния параграфъ отъ членъ 3 на устава, споредъ който Организацията се грижи „за културно-икономическото повдигане на организираното население и подпомага легалната му борба противъ турската власть", Рилскиятъ конгресъ, въ едно отъ своитѣ решения, усвои следната помирителна формула[1]):

> 7. — Организацията си остава по преимущество революционна по идея и начинъ на действие, но, въ сѫщото време, тя си вмѣнява за задача да обгърне въ своята дейность цѣлия общественъ и икономически животъ на населението и да се вмѣси въ него.
>
> Като си запазва подготовката съ думи и дѣла за вѫтрешна борба като първа и своя главна задача, тя завежда въ полза на населението икономическа борба съ турското население и косвено съ правителството и се грижи за културното общо подигане на населението.

Формула не особено сполучлива. Тя има недостатъка, че представяйки разграничението между „първата и главна задача" по икономическата борба на самитѣ комитети, не премахва възможностьта за нови грѣшки и увлѣчения. Толкова повече, че за прицелна точка на тая борба се взема турското население.

---

[1]) „Циркуляра" стр. 7—8.

КАРТИНА НА МИНАЛОТО И НАСОКИ НА БЪДЕЩА ДЕЙНОСТЬ

Въ констатациитѣ на конгреса по миналата дейность на Организацията, както впрочемъ и въ голѣма часть отъ конгресното законодателство, проглежда едно досущъ отрицателно отношение къмъ Илинденското възстание и единъ страхъ, съвършено неоправданъ отъ фактическото положение, да не би подобни „частични възстания" да се повторятъ пакъ, било по външни внушения, било по волята на отдѣлни влиятелни водители въ вжтрешностьта. Въ продължение на повече отъ две години една шепа теоретици и една група активни революционери осжждаха безъ остатъкъ Илинденското възстание и успѣха да прокаратъ тая присжда и въ конгреса. Въ една отъ констатациитѣ по миналата дейность на Организацията, отбелязани като „важни за въ бъдеще", се казва:

> Планомѣрностьта въ развитието на мѣстнитѣ организации и въ подготовката имъ, за едновременно, повсемѣстно възстание не е била осжществена поради неблагоприятни за това обстоятелства. Въ резултатъ на тая ненормалность се получиха частични възстания. Законоположенията относително бъдещето възстание, развитието на организационната солидарность и организационното единство иматъ за цель да отстранятъ тая възможность за въ бъдеще[1]).

Едновременно, повсемѣстно възстание. . . Всички освободителни движения иматъ теоретически поне, за обектъ цѣлия народъ и цѣлата область населявана отъ него. Историята, обаче, не ни дава примѣръ на *всенародно* участие въ дадено освободително възстание. Въ сръбскитѣ възстания отъ началото на миналия вѣкъ малката Шумадия играе ролята на Пиемонтъ всрѣдъ робуващето подъ турцитѣ сръбство. Гръцкото възстание се изнесе главно отъ Пелопонезъ, часть отъ Срѣдна Гърция и островитѣ Хидра, Спеце и Псара—едни отъ най-малкитѣ на гръцкия Архипелагъ. Българското възстание отъ 1876 г., макаръ и замислено въ по-широкъ размѣръ, се ограничи само въ една часть на Срѣдногорието. Безъ „неблагоприятнитѣ обстоятелства", за които се споменава въ цитираната констатация на конгреса, македонското възстание можеше да обхване по-голѣма часть отъ организационната територия и да трае по-продължително. Но и безъ върховистката напасть, и безъ частичното възстание въ джумайско презъ 1902 г., ние не бихме никога доживѣли едно възстание *повсемѣстно* и *едновременно*. Обективни прѣчки непреодолими и при иделна *планомѣрность* въ развитието и подготовката — ако въобще може да става дума за такава планомѣрность въ едно революционно движение — имаше

[1]) „Циркуляра", стр. 5, точка 3.

въ Македония, и особено въ Одринско, твърде много, безъ да говоримъ за непредвиденитѣ и случайнитѣ (безъ дори да вземаме предвидъ и наличностьта на революционни водители, които по начало, не допущатъ други възстания, освенъ „едновременни“ и „повсемѣстни“...). Едновременното повсемѣстно възстание спада въ областьта на абстрактнитѣ построения и на мечтитѣ. Отъ практическо гледище, то е абсурдъ — единъ отъ нѣколкото абсурди, които въ разгара на противовърховисткитѣ борби и подъ влиянието на нѣкои теоритици отъ социалистическия лагеръ бѣха обявени за ненарушими, а следъ Илинденското възстание — издигнати въ догми. Възприемането на тая догма означава въ сжщность отхвърляне изобщо на възстанието като срѣдство за постигане на гонимата цель — освобождението. Нѣщо като вѣчна еволюция въ революционния процесъ... И тъкмо такава бѣ въ действителность неизповѣданата открито мисъль, прокарана въ надлежнитѣ решения на конгреса, относно бждещата дейность на Организацията. Тѣзи решения гласятъ:

1. — Въпрѣки новото положение въ страната, създадено отъ вмѣсването на Европейскитѣ цивилни агенти и офицери въ вжтрешното управление на една часть отъ организационната територия, Организацията продължава да счита всенародната въоржжена борба срещу турската власть като крайно срѣдство на борбата си за премахване турския режимъ.

2. — Възстанието се гледа като краенъ резултатъ на една повече или по-малко дълга революционна подготвителна дейность на населението и като краенъ и широкъ изразъ на верига отъ частични действия на организационното население.

3. — Организацията по прежнему остава да бжде противъ възстанически акции, въ какъвто и да е размѣръ, по външни внушения и политически съображения.

4 — Поддържа се и обратната страна на тоя въпросъ: Организацията не спъва своята дейность и не ограничава своитѣ мѣроприятия отъ подобни внушения и съображения.

Въ точки 1 и 2 на този тактически планъ ясно прозира теорията на Гьорче Петровъ за „перманентно възстание“.[1]) Странно впечатление, обаче, правятъ точки 3 и 4, съ които „Организацията се предосжжда на съпротива срещу всѣкакви възстанически акции по външни внушения и политически съображения“. Тъй както сж формулирани, тѣ обвързватъ Организацията, дори и при най-благоприятно за каузата и стечение на външни обстоятелства — напримѣръ, при една турско-българска война, предприета по починъ на България въ името на македонската автономия. Едно обвързване ненуждно — понеже чл. 160 на правилника допуща възстанието, стига то да е решено отъ общъ конгресъ[2]) — и едва ли прило-

---

[1]) Вижъ т. I, стр. 203—204.

[2]) Ето текста на чл. 160:

„Окончателното решение за възстание се взема отъ общия конгресъ при съгласието на ³/₄ отъ наличния съставъ на делегатитѣ. По този въпросъ делегатитѣ иматъ императивенъ мандатъ. Околийскитѣ делегати носятъ въ окржжния конгресъ, протоколирани и мотивирани, решенията на околийския конгресъ по тоя въпросъ. Датата на възстанието, по конгресно решение, може да се опредѣли отъ централния комитетъ“.

жимо при известни случаи, когато тъкмо по *политически съображения* Организацията би се видѣла принудена да прибѣгне, съ разполагаемитѣ въ момента срѣдства, къмъ възстание. Нека споменемъ, че Гоце Дѣлчевъ, убеденъ противникъ на възстания-недоносчета, натрапени на населеннето, схващаше не така тѣсно-сектантски този въпросъ.[1])

Въ момента, когато конгресътъ изработва своето становище по въпроса за възстанието, страната не се застрашава отъ възстание, било отъ страна на външни групи, било отъ вѫтрешни самозванци. Касае се за предохранителни мѣрки съ огледъ на бѫдещето и за възприемане на известенъ мирогледъ, като изходна точка за опредѣляне тактиката на бѫдещата дейность. Ето тая тактика:

5. — Организацията, като се отказва отъ този родъ акции, прегръща въ своята дейность линия на поведение по-активна отъ оная преди възстанието за проява на по-усиленъ животъ, за възбуждане на населението и каленето му въ борбата чрезъ такава. Условията на тоя животъ сѫ такива, че борбата трѣбва да се основава върху подготовката на населението, да произхожда отъ него, а не да има личенъ характеръ и да произхожда само отъ четитѣ.

6. — При днешнитѣ условия предвиждатъ се следнитѣ прояви на активность:

а) на всѣка рѣзка репресалия отъ страна на властьта да се отговаря съ отплата.

б) Да се приложи предвиденото въ правилника наказание на всички ония агенти на властьта (военни и полицейски), които въ отдѣлни случаи се отличаватъ съ особена ревность въ преследване Организацията и жестокость въ притѣсненията на четитѣ и населението.

в) Да се даде свобода на работницитѣ за частични и лични отмъщения въ гражданската борба между християнското и турското населения, както и срещу агентитѣ на властьта, които се опитватъ да посѣгатъ върху тѣхъ и да ги притѣсняватъ.

г) Въ духа на горното дава се свобода на частна инициатива.

Горнитѣ директиви за бѫдеща дейность сѫ въ пълно съгласие съ духа на новия уставъ и новия правилникъ. Тѣ придаватъ и формално на Организацията обликъ на *революционна демокрация*, която, чрезъ активизиране на всѣкидневната борба, се стреми да издигне обикновения работникъ въ съзнателна борческа личность, но сѫщевременно — да държи най-силнитѣ и най-издигнатитѣ личности подъ опека и въ подчинение на изборнитѣ колективни тѣла.

[1]) „Разбира се, друго е, — казва той, — ако бихме имали една нова гръцко-турска война, или нѣкоя сръбско-турска или най-после българо-турска война; — обаче, лошо бихме отплатили на България за многобройнитѣ нейни жертви подиръ насъ, ако искаме да я вкараме боса въ огъня" („Гоце Дѣлчевъ", биография отъ П. К. Яворовъ, стр. 85, 86).

Първото тежнение трѣбва да се приеме като логична предпоставка на една сериозна освободителна борба, особено пъкъ на такава, която не туря срокове и условия за „общото всенародно възстание". Не е така съ второто, неизповѣдано открито, тежнение, като се има предвидъ, че силнитѣ изпъкнали личности сж не само знаменосци, но и дѣлотворители на идеитѣ и въжделенията, които характеризиратъ дадено динамично време.

РИЛСКИЯТЪ КОНГРЕСЪ И МЮРЦЩЕГСКАТА ПРОГРАМА

Рилскиятъ конгресъ се съвпадна съ двегодишнината отъ обявяването на Мюрцщегската програма. Цѣлиятъ свѣтъ правѣше прегледъ на двегодишнитѣ реформени усилия, приключвайки равносмѣтката съ пасивъ за реформаторската акция на двете „най-прѣко заинтересувани сили". Само официозниятъ печатъ на Австро-Унгария и Русия си даваше видъ на доволенъ отъ постигнатитѣ резултати. Всѣкжде другаде благоприятнитѣ преценки се характеризираха съ снисходително отнасяне къмъ чуждестраннитѣ реформени органи, като се обясняваше слабиятъ резултатъ на тѣхната дейность съ органическитѣ недостатъци на Мюрцщегската програма. Имаше и едно очевидно и неопровержимо доказателство за незадоволителностьта на направеното и за съзнатата необходимость отъ нови по-сериозни мѣрки: това бѣше провежданата по това време акция за въвеждане на международенъ финансовъ контролъ въ Македония.

Въ преценкитѣ на добри познавачи на работитѣ въ реформираната область, участьта на християнското население, подъ надзора на цивилнитѣ агенти и на нѣколко десетки европейски жандармерийски офицери, се рисуваше, като плачевна. Много отъ тѣхъ, подкрепени съ данни и цифри, падаха като тежки присжди върху инициаторитѣ и приложителитѣ на Мюрцщегската програма[1]). Особено силно впечатление направи брошурата на единъ „бившъ дипломатъ"[2]). Наблюдавалъ събитията на самото мѣсто и познаващъ се лично съ реформаторитѣ, авторътъ подсили своя критически разборъ и съ неизвестни до тогава данни, рисуващи интим-

---

[1]) Една отъ най-сериознитѣ критики на реформената акция, специално за Битолски вилаетъ, се яви като дописка отъ Битоля въ авторитетното парижко списание, L' Européen (8 августъ 1905 г.). Дописникътъ (тогавашниятъ търговски агентъ въ Битоля А Тошевъ) съпостави текста на всѣка една отъ точкитѣ на Мюрцщегската програма съ фактическото положение.

[2]) Deux ans de réformes en Macedoine — octobre 1903 — octobre 1905 — par un ex-diplomate. Genève, 1905, p. 62.

нитѣ надежди и разочарования на самитѣ цивилни агенти. Брошурата на „бившия дипломатъ“ не е картина — въ нея липсватъ сѣнки и свѣтлини, а само скица, въ която съ ярко набелязани линии е нарисувана реформената игра на Хилми паша. Въ нея, казано съ други думи, не сж посочени никакви положителни резултати! Тази едностранчивость, обаче, не намалява нейното значение, като жестоко правдива илюстрация на трагедията, „която, македонскитѣ българи преживѣватъ презъ първитѣ две години на реформената ера“. Запазвайки си правото да посочимъ по-после, въ какво се състои тази едностранчивость, ние ще проследимъ тукъ най-важнитѣ констатации на автора.

Януарий 1904 г. Цивилнитѣ агенти сж въ Македония. Тѣ сж очаровани отъ медоточивитѣ слова на Хилми паша. Тоя турчинъ, въ жилитѣ на когото тече и гръцка кръвь, вѣроломенъ и хитъръ като лисица, имъ казва:

— Реформитѣ — това е едно дърво, прегърбено отъ зрѣли плодове. Стига да разтърся малко дървото и плодоветѣ почватъ да падатъ. Ако никой не тъпчи падналитѣ плодове, т. е., ако *комитаджиитѣ* престанатъ да държатъ областьта въ състояние на анархия, Македония ще бжде овощна градина и азъ ще мога да кажа, че съмъ изпълнилъ дълга си.

И тѣ му вѣрватъ. Спомнямъ си добре какво ми казваше г. Мюлеръ при срещата ни презъ априлъ 1904 г.:

— Ние, цивилнитѣ агенти, имаме неограничени права, като контрольори. Реформитѣ ще се осжществятъ постепенно, понеже и самиятъ Хилми паша работи неуморно за това. Трѣбва само по-напредъ страната да се успокои — да спратъ насилията на четитѣ.

Наистина, четитѣ вдъхваха голѣмъ страхъ на цивилнитѣ агенти. Но тоя страхъ не бѣше основателенъ. Революционната организация реши да не прибѣгва къмъ ново възстание, докато се прилагатъ австро-рускитѣ реформи, за да не навлѣче върху си обвиненията на цѣла Европа. И удържа на думата си. Наистина, четитѣ й продължаваха да сжществуватъ, но тѣ пасуваха. Тя искаше да докаже на цѣлия свѣтъ, че Турция не е способна да въведе реформи и тогава, когато цивилни агенти сж помощници на единъ турски паша.

Когато презъ априлъ, г. Мюлеръ придруженъ отъ генералъ Шостакъ, пристигна въ Битоля, той видѣ една многохилядна маса, която излѣзе да го посрещне. Щастливъ отъ това мълчаливо, но сърдечно и тържествено посрѣщане, въ единъ отъ най-голѣмитѣ градове на Македония, той на

другия день ми казваше, сочейки ми стотицитѣ оплаквания, съ които българитѣ протестираха противъ несправедливоститѣ на турската администрация:

— Вие виждате, населението има пълно довѣрие въ насъ. . .

— Да, отговорихъ му. То има довѣрие, понеже мисли, че вие сте всемогжщи за да му помогнете. Но неговото разочарование ще бжде двойно по-жестоко, когато види, че вие сте безсилни да подобрите положението му. Тогава то ще престане да се оплаква предъ васъ.

Шесть месеци по-късно, презъ септемврий, г. г. Мюлеръ и Демерикъ, се установиха за единъ месецъ въ Скопие. Моето пророчество се сбждна. Тѣ вече пребиваваха деветь месеца въ страната, но населението не виждаше никаква промѣна на своето положение. Въ Скопие цивилнитѣ агенти не получиха ни едно оплакване. Сега, близу две години откакъ изпълняватъ службата си, тѣ сами трѣбва да констатиратъ, че отъ тѣхната мисия не излѣзе абсолютно нищо. Мога даже да прибавя, че сега положението на българитѣ е по-лошо, отколкото преди възстанието.

Сега ще разкрия методата, по която Хилми паша прилага реформитѣ и ще изтъкна абсолютното безсилие на цивилнитѣ агенти да станатъ сериозенъ факторъ въ тѣзи реформи.

Съ приститането си въ Македония Хилми паша намѣри въ Солунъ валията Хасанъ Фехми паша, неговъ диченъ непиятель, и въ Скопие — валията Шакиръ паша, който не хранѣше никакви симпатии къмъ него. Султанътъ има обичаи да туря въ единъ чувалъ куче и котка, за да не могатъ никога да се разбератъ, та мразейки се взаимно, да оставатъ и двамата вѣрни на своя господарь. Хилми паша, човѣкъ съ забележителни дарби и неуморимъ работникъ, още съ встжпваното си въ длъжность, даде на валиитѣ да разбератъ, че иска да съсрѣдоточи всичко въ ржцетѣ си. Хилми паша назначи нови каймаками и мюдюри и то не за да реформира висшата администрация, а за да настани предани нему хора. И влѣзе въ връзка съ тѣхъ, игнорирайки напълно валиитѣ. Случваше се твърде често той да се противопоставя срещу мѣркитѣ на валиитѣ, особено, когато тѣзи мѣрки не му харесваха. Така, скопскиятъ валия бѣше далъ на българската община въ Тетово позволение да си построи църква, безъ да е оградена съ стена 16 метра висока. Каймакаминътъ, обаче, човѣкъ на Хилми паша, уведоми телеграфически последния за даденото позволение. Хилми паша, съ прѣка заповѣдь до каймакамина, отмѣни позволението и забрани построяването на тази църква, ако тя не бжде обградена съ стена 16 метра висока — условие абсолютно неизпълнимо въ случая. Мѣрката на валията бѣше

справедлива, но тя биде отмѣнена по волята на Хилми паша, който въ цѣлата си дейность се вдъхновяваше отъ неумолима умраза спрямо българитѣ.

Смѣтайки всички учители и свещеници за революционери, той, въпрѣки амнистията, не е позволилъ досега нито на единъ учитель и свещеникъ да заеме каква да е официална служба. Нещастнитѣ учители и свещеници потърсиха най-напредъ застжпничеството на цивилнитѣ агенти, но като видѣха, че оплакванията имъ оставатъ безъ последствие, тѣ се помириха съ сждбата си и се отвърнаха отъ цивилнитѣ агенти.

Цивилнитѣ агенти можаха скоро да се убедятъ, че нѣматъ никакво влияние надъ Хилми паша, който лесно имъ даваше обещания, но въ действителностъ вършеше своето.

Отъ друга страна, главниятъ инспекторъ и турскитѣ чиновници правѣха всичко, за да докажатъ на населението, че цивилнитѣ агенти сж безсилни и не трѣбва нищо да се очаква отъ тѣхъ. Когато цивилнитѣ агенти отидоха въ Костуръ, каймакаминътъ изпрати въ кжщата, кждето бѣха слѣзли, единъ шпионинъ за да шпионира какво вършатъ и приказватъ и да наблюдава кои хора отиватъ при тѣхъ. Това бѣше така скандалиозно, че австрийскиятъ помощникъ цивиленъ агентъ г. Рапопортъ, разгнѣвенъ, протестира силно предъ каймакамина. Турскитѣ чиновници постжпваха така, понеже Хилми паша бѣше имъ пратилъ заповѣди въ този смисълъ, давайки имъ да разбератъ, че цивилнитѣ агенти сж само обикновени гости.

Цивилнитѣ агенти предпочитатъ да прекарватъ зимата въ Солунъ, а лѣтото въ Битоля и Скопие, вмѣсто да пжтуватъ и да бждатъ въ прѣкъ досегъ съ населението. По тоя начинъ тѣ не рискуватъ да разкриятъ безсилието си предъ него. Миналата година въ европейския печатъ се дигна голѣмъ шумъ около това, че въ Охридъ може да настане гладъ. Българскиятъ журналистъ г. Даскаловъ, следъ като се върна отъ Охридъ въ Солунъ, се яви предъ австрийския цивиленъ агентъ, и му описа картината на застрашителния гладъ и на опустошенитѣ и опожарени села. На въпроса му, защо не направи едно пжтуване въ опустошенитѣ мѣста; та да види съ очитѣ си положението на тѣзи отчаяни хора, г. Мюлеръ даде следния твърде знаменателенъ отговоръ:

— Защото, като видимъ, заедно съ моя колега г. Демерикъ, гладуващитѣ и останали безъ подслонъ хора, ние трѣбва да имъ помогнемъ. А ние не можемъ да направимъ това, понеже Турция нѣма пари. Преди да предприемемъ такова пжтуване, ние трѣбва да доставимъ срѣдства за да облекчимъ тѣзи страдания. Тогава пжтуването би било лесно. . .

По силата на амнистията, предвидена въ турско-българското съглашение, трѣбваше да бѫдатъ освободени 4000 политически затворници. Хилми паша успокои цивилнитѣ агенти, че всички тѣзи затворници били вече пустнати на свобода. Нѣколко дена по-късно цивилнитѣ агенти получиха въ Битоля единъ списъкъ отъ 300 политически затворници, които още не бѣха освободени. Очудването имъ бѣ голѣмо. Хилми паша бѣше ги твърде грубо излъгалъ. Последниятъ все пакъ намѣри начинъ за да се оправдае, като прибѣгна къмъ следната хитрость: той приписа грѣшката на валията и заповѣда да се освободятъ всички затворници.

Могатъ ли цивилнитѣ агенти да посочатъ, макаръ едно свое що-годе важно решение, което тѣ да сѫ успѣли да наложатъ на Хилми паша? Азъ ще имъ припомня за нѣколко искания, които тѣ бѣха се заели съ всичкитѣ си сили да постигнатъ, по които сѫ имали сериозни разправии съ Хилми паша и които останаха докрай неудовлетворени.

Презъ изтеклата година 150 български села въ Солунския и Битолския вилаетъ се отказаха отъ Патриаршията и се обявиха за екзархийски. Разгнѣвенъ силно отъ тази тѣхна „дързость", Хилми паша заповѣда да се затворятъ църквитѣ и училищата въ тѣзи села, въпрѣки султанскитѣ ирадета и въпрѣки присѫтствието на цивилнитѣ агенти. И до сега тѣзи села оставатъ безъ църкви и безъ училища. (Следва списъка на часть отъ тѣзи села). Цивилнитѣ агенти се опитаха да дадатъ едно справедливо решение на този въпросъ. Тѣ поискаха отъ Хилми паша да се отворятъ наново църквитѣ и училищата и да се възвърнатъ учителитѣ, които бѣха заточени. Но искането имъ остана безъ резултатъ. Между това наближаваше Коледа, единъ отъ най-голѣмитѣ праздници на християнитѣ въ Турция. Повечето отъ селата изпратиха въ Солунъ свои представители, които да помолятъ лично Хилми паша и цивилнитѣ агенти да се позволи отварянето на църквитѣ и училищата имъ. Цивилнитѣ агенти имъ обещаха, че ще направятъ всичко възможно за да задоволятъ справедливото имъ искане. Изпърво тѣ се опитаха да разрешатъ изцѣло и веднажъ за винаги въпроса, но като видѣха че нѣма да успѣятъ, тѣ изтъкнаха едно по-умѣрено искане. „Нѣколко дена преди Коледа, въ едно твърде бурно заседание съ Хилми паша, тѣ поискаха отварянето на църквитѣ само на Коледа, за да могатъ християнитѣ да прекаратъ тоя голѣмъ праздникъ по своя вѣковенъ обичай. Трѣбва да забележа, че дори рускиятъ цивиленъ агентъ, г. Демерикъ, човѣкъ обикновено твърде умѣренъ и спокоенъ, прояви въ това бурно събрание голѣма енергия и решителность, което очуди много и самия Хилми паша. Следъ заседанието цивилнитѣ агенти се надѣваха, че сѫ

успѣли да прокаратъ поне това свое скромно искане. Уви, Коледа дойде и мина, но църквитѣ и училищата по селата останаха затворени. Цивилнитѣ агенти получиха страшенъ ударъ.

За да оправдае своето неокачествимо поведение турската администрация прибѣгна къмъ една лъжа; отказването на селата отъ Патриаршията станало не доброволно, а подъ натиска на българскитѣ чети. Вѣрно е обратното. Нѣкои отъ тѣзи села бѣха, наистина заплашени, но не отъ българскитѣ чети, а отъ гръцкитѣ, за да се върнатъ къмъ Патриаршията. При все това ни едно отъ тѣзи села не отстжпи предъ андартскитѣ заплашвания. Не е ли това най-доброто доказателство, че причинитѣ на тази вѣковна борба сж много по-дълбоки и че тя е предизвикана отъ пробуждането на българското национално съзнание?

(Авторътъ споменава за андартскитѣ нападения на Богданци, Нисия, Месимеръ, Зелениче и други села. Говори какъ гръцкитѣ владици могатъ, покровителствувани отъ турското чиновничество, да обикалятъ българскитѣ села, когато българскитѣ владици сж следени и преследвани на всѣка стжпка. Привежда случаи, когато турски мюдюри, каймаками и дори валии, заплашватъ и насилватъ българскитѣ селяни да се върнатъ подъ Патриаршията. Споменава за неприлагането на църковното Status quo тамъ, кждето би ползувало Екзархията и за редъ други прояви на турско пристрастие. И продължава):

— Едно отъ най-горещитѣ желания на цивилнитѣ агенти бѣ да замѣстятъ десятъка — най-съсипителния отъ данъцитѣ въ Турция — съ плащане въ пари. По тѣхно настойчиво искане Хилми паша обеща да реформира постепенно десятъчната данъчна система, но обещанието му се изпълни само по отношение на нѣколко села въ битолско. И въпрѣки всички усилия на цивилнитѣ агенти да се приложи на всѣкжде този опитъ, който даде блѣскави резултати, плащането въ натура продължава да сжществува.

Цивилнитѣ агенти изработиха, заедно съ Хилми паша, единъ бюджетопроектъ за Македония, който остана написанъ на книга. Чиновницитѣ, офицеритѣ и войницитѣ, не получавайки по цѣли месеци заплатитѣ си, вършатъ беззакония и грабежи и гледатъ да живѣятъ отъ бакшиши.

Въ изпълнение на членъ 6 отъ Мюрцщегската програма, задължаващъ турското правителство да пресъзида на свои разноски опустошенитѣ сгради въ възстаналата область, пострадалитѣ семейства получиха само по 23—46 франка. Цивилнитѣ агенти замислиха сключването на единъ заемъ отъ 6 милиона франка, съ който да се помогне на пострадалитѣ села. Планътъ бѣ дълго обсжжданъ и най-после възприетъ отъ великитѣ сили, но турцитѣ решиха да го

осуетятъ, въпрѣки крайно благоприятнитѣ условия на заема — при 90% емисионенъ курсъ и 5% лихва. Хилми паша не се стѣсняваше да твърди на лѣво и на дѣсно, че такъвъ заемъ съвсемъ не е нужденъ, понеже селянитѣ отъ оповестенитѣ села били вече подпомогнати. Азъ знаехъ това мнение на Хилми паша и изказахъ своя песимизъмъ предъ г. Мюлеръ. Предсказахъ му, че и въ този случай той ще изпита разочарование. Тогава г. Мюлеръ ми отговори:

— Говорете каквото искате, но този проектъ ще се осѫществи. Абсолютно необходимо е да се осѫществи, понеже повече отъ сто села очакватъ нашата помощь, която имъ е обещана въ Мюрцщегската програма. И ако Турция откаже да сключи заема, азъ ще смѣтамъ моето строене въ тази страна за излишно и ще си дамъ оставката.

И тукъ цивилнитѣ агенти претърпѣха несполука. Членъ 6 на Мюрцщегската програма остана мъртва буква.

Но могатъ ли цивилнитѣ агенти да твърдятъ, че общото положение на страната е задоволително. Предполагамъ, че ще го кажатъ, както го бѣха казали въ доклада си подиръ първитѣ шесть мѣсеца на своята служба. Истината е следната: сегашното положение на българитѣ е по-добро отколкото презъ възстанието, но то не е по-добро отколкото преди възстанието. Цивилнитѣ агенти не трѣбва да се задоволяватъ въ своя докладъ, сравнявайки днешното положение съ най-лошото въ миналото, а трѣбва да ни посочатъ цельта, която искаха да постигнатъ и това, което на дѣло сѫ постигнали.

Членъ 1 на Мюрцщегското споразумение задължава цивилнитѣ агенти да обръщатъ вниманието на главния инспекторъ върху нуждитѣ на християнското население и върху злоупотрѣбленията на мѣстнитѣ власти. Нуждитѣ на християнското население не сѫ задоволени повече, отколкото въ миналото, а злоупотрѣбленията и насилията надъ българското население продължаватъ и сега, както нѣкога. Азъ мога да приведа точни факти за насилия, извършени отъ турскитѣ войници презъ медения периодъ на цивилнитѣ агенти и останали ненаказани. Цивилнитѣ агенти ще признаятъ ли въ своя отчетъ следнитѣ факти?

(Тукъ следва низа отъ конкретни случаи на войнишки насилия и изнасилвания на жени (с. Лазарополе, Дебърско); на грабежи, палежи, оскверняване на християнски светини (с. Наколецъ, Прѣспанско); убийства на българи (Охридъ); масови изтезавания (с. Бърникъ, Котинъ, Сланско, Лагенъ, Нередъ, Крапешино); нападения на цѣли села, придружени съ инквизиция, обезчестявания и пр. (въ Разлошко); опустошения на цѣли села (Куклишъ въ Струмишко и Жерве въ Воденско).

Цивилнитѣ агенти — нито тѣ, нито помощницитѣ имъ — не сѫ посетили ни веднажъ затворитѣ за да видятъ, какво става тамъ. Тѣ не могатъ да се похвалятъ, че членъ 4 на Мюрцщегското споразумение, който предвижда реформиране на правосѫдието, е приложенъ. Турскитѣ сѫдилища представятъ днесъ сѫщата тѫжна картина, както и преди реформената ера.

(За да подкрепи твърдението си авторътъ привежда между друго, и два типични случая на правосѫдно пристрастие и невежество — процеса на Славка Чакърова въ Солунъ и на единъ българинъ протестантинъ, въ Битоля).

Членъ 5 предвижда, въ главнитѣ вилаетски центрове, смѣсени комисии за изследване на политическитѣ престѫпления, такива комисии, обаче, не се съставиха ни при пристигането на цивилнитѣ агенти, ни по-после.

Членъ 3 изискваше категорично отъ турското правителство ново разпредѣление на административнитѣ околии, съ цель да се сгрупира населението по народности. Този членъ остана мъртва буква.

Остава ни да говоримъ още за този членъ, който предвижда реформирането на жандармерията въ Македония. Чуждестраннитѣ офицери, не командуватъ жандармерията. Тѣ, както и цивилнитѣ агенти, сѫ само безсилни свидетели на турската жестокость и беззакония. Отъ самото начало лошо впечатление произведе липсата на съгласие между тѣхъ по въпроса за униформата имъ. Не се мина много време и се видѣ, че липсва между тѣхъ съгласие и за начина, по който трѣбваше да действуватъ. Докато едни отъ тѣхъ се движатъ между населението и получаватъ неговитѣ оплаквания, макаръ че Хилми паша прави всичко възможно, за да ги държи далече отъ жителитѣ, други (австрийскитѣ) дадоха, по не особено деликатенъ начинъ, на населението да разбере, че изслушването на оплаквания не е тѣхна работа. Желанието да вематъ въ ржцетѣ си командуването на жандармерията, което бѣ изказалъ Диджорджисъ следъ пристигането си въ Македония, днесъ е забравено и отъ него самия. Европейскитѣ офицери сѫ само сѣнки. Предъ тѣхнитѣ очи турскитѣ войници могатъ да вършатъ най-страшнитѣ престѫпления, най-грознитѣ жестокости. Г. Диджорджисъ и неговитѣ помощници могатъ да се похвалятъ само съ единъ успѣхъ: наредили сѫ редовното заплащане на жандармерийското възнаграждение и сѫ снабдили жандармитѣ съ нови униформи. Но, Боже мой, нима борбата на македонцитѣ имаше за цель да осигури редовни заплати на жандармитѣ и да ги снабди съ нови униформи? За тази само външна промѣна на жандармерията българското население измисли следната поговорка, която е много разпространена въ Македония: „Имаме нови униформи, но никакви реформи“.

„Бившиятъ дипломатъ" завършва съ пожеланието да се издигне върху гърба на австро-рускитѣ реформи едно автономно управление, за да заглъхне зловещиятъ гласъ на бомбитѣ и трѣсъкътъ на динамита и да се озари македонското отечество отъ свѣтлината на мирния напредъкъ.

*

Още съ подхващането на въпроса за бѫдещата дейность на Организацията, конгресътъ се натъкна на Мюрцщегската програма — тоя *новъ* факторъ въ положението на страната и въ развоя на освободителното дѣло. Новиятъ факторъ, обаче, не можеше да изправи Организацията сега — следъ двегодишна революционна и реформаторска дейность — предъ Хамлетовата дилема: да бѫде или да не бѫде. Ако въпросътъ не се постави за нея въ тоя видъ следъ обявяването на Мюрцщегското споразумение, още по-малко можеше да се мисли за подобно нѣщо сега, когато и самитѣ дипломатически канцеларии бѣха вече признали резултата на австро-рускитѣ реформи за незадоволителенъ. Та и самото това признание не се ли дължеше най-много, ако не и изключително, на обстоятелството, че Революционната организация, и следъ като предизвика, чрезъ Илинденското възстание, Мюрцщегското споразумение, не повѣри по-нататъшната сѫдба на Македония въ рѫцетѣ на европейската дипломация, а продължаваше да сѫществува и да действува? Ето защо, пристѫпвайки къмъ въпроса за бѫдещата революционна дейность, конгресътъ смѣтна за първа своя обязаность да подчертае необходимостьта отъ продължението на революционната дейность:

> Въпрѣки новото положение въ страната, създадено отъ вмѣсването на европейскитѣ цивилни агенти и офицери въ вѫтрешното управление на една часть отъ организационната територия, Организацията продължава да счита всенародната въоръжена борба срещу турската власть като крайно срѣдство на борбата си за премахване на турския режимъ [1]).

По-конкретно и съ подробности отношението на Организацията къмъ Мюрцщегската програма е изразено въ специално решение на конгреса [2]), което гласи:

> Отъ гледище основнитѣ цели на нашето освободително дѣло тази реформена програма не удовлетворява исканията на нашата организация и въжделенитѣ искания на нашия народъ, даже ако тя бѫде приложена.
>
> Тя има за основна цель да възкреси и закрепи турското владичество въ нашето отечество, макаръ въ по-лека форма, когато въжделеното желание на нашия народъ е неговото премахване. Миротворството на тази програма е прямо противъ

---

[1]) Циркуляра стр. 7 — точка 1 на гл. III — „Бѫдещата дейность на Организацията".

[2]) Пакъ тамъ, стр. 14—15, гл. XII.

предвиденото въ нашия уставъ: премахване на турския режимъ чрезъ революционна борба и противъ желаната отъ насъ фактическа намѣса на Европа съ военни сили за бързото и пълно разрешение на този въпросъ.

Върху взетитѣ до сега практически мѣрки по прилагането на реформитѣ не може да бѫде казано друго, освенъ лоша дума. Единственото полезно мѣроприятие въ конгреса се намѣри само по въпроса за пѫдаритѣ. Намѣсата на Европа, чрезъ цивилнитѣ агенти и офицеритѣ, не даде нито най-елементарнитѣ свободи на населението.

Възъ основа на горното и други съображения конгресътъ намѣри, че Организацията не може да се съгласи съ Мюрцщегската програма и въ своитѣ бѫдещи действия ще я смѣта като несѫществующа за нея. Безъ да прѣчи на работитѣ на европейскитѣ агенти, Организацията ще следва неуклонно своя чисто революционенъ пѫть, а населението ще се отнася съ своитѣ оплаквания не до цивилнитѣ агенти и офицеритѣ, а до консулитѣ, както бѣше по-напредъ, преди дохождането на първитѣ.

Една крупна несправедливость на тази програма, край много други, е, че въ нея е изключено Одринско, което е съставлявало и съставлява нераздѣлна часть отъ територията на Организацията, и еднакво съ Македония е взело участие въ революционната борба, претърпѣло всичкитѣ й последствия и има еднаква нужда отъ освобождение отъ турския режимъ. Цѣлокупната организация е възмутена отъ тая несправедливость. Конгресътъ сподѣля това възмущение и изказва своя протестъ противъ нея.

Чудно е, какъ въ този текстъ е могло да намѣри мѣсто тълкуването, досущъ неправилно, на цельта, която преследвала Мюрцщегската програма „да възкреси и закрепи турското владичество". Несъстоятелностьта на това тълкуване бѣ още на времето изтъкната отъ нѣкои печатни органи, въ това число и отъ „Македоно-Одрински прегледъ", който по тоя случай писа: „Реформената програма нѣма за цель да *възкресява* и *закрепва* турското владичество въ положителенъ смисълъ на думата, а да даде само една *временна* охрана на това владичество отъ вѫтрешни сътресения и катаклизми. За европейската дипломация не сѫществува идеята да се запази вѣчно турското владичество, следователно, нейнитѣ *миротворства* сѫ актове отъ съвършено времененъ и случаенъ характеръ, безъ сѫществено значение за празднитѣ цели, които тѣ видимо си поставятъ".[1])

За щастие на македонскитѣ борци, Великитѣ сили нито желаятъ искрено, нито пъкъ вѣрватъ въ способностьта на Турция да увѣковѣчи своето владичество въ остатъка отъ земи, които тя още държи на Балканския полуостровъ: тѣхнитѣ завоевателни домогвания по отношение на турското наследство, и то не само въ Европа, излѣзоха наяве презъ последнитѣ голѣми събития, и особено следъ погрома на Турция въ свѣтовната война. Но понеже тѣзи домогвания се взаимно парализиратъ, запазването цѣлостьта на Турция —

[1]) Бр. 24, стр. 377—378.

докато не е ударилъ сѫдбоноснiятъ й часъ — се явява като необходимо условие, при което, запазвайки общия миръ, силитѣ могатъ да отстояватъ по отдѣлно многобройнитѣ си интереси въ империята на султанитѣ. Разбира се, обединението на силитѣ около поменатия принципъ е само привидно: фактическото имъ отношение къмъ териториалното status-quo на Турция се мѣни споредъ общото положение и смѣткитѣ на всѣка една отъ тѣхъ въ даденъ моментъ. Така, както вече имахме случай да видимъ, презъ далеко-източната война, въ Петербургъ треперятъ за status quo-то, докато въ Виена сѫ обладани отъ окупационни съблазни. Отъ тритѣ сили съ завоевателни стремежи въ Европейска Турция — Австро-Унгария, Русия и Италия — само първата представлява непосрѣдствена опасность за Македония. Австрийската опасность, обаче, се парира въ голѣма степень отъ непримиримото съперничество, което, — въпрѣки политическитѣ съюзи и специалнитѣ имъ съглашения, — раздѣля тритѣ държави, както и отъ все по-решителното отстѫпване на Англия противъ нѣмския Drang nach Osten. Едно отъ ефикаснитѣ срѣдства на английската политика за спиране на нѣмския натискъ къмъ Близкия изтокъ е изтръгването на македонското реформено дѣло отъ „австро-рускитѣ клещи“ и поставянето му подъ общъ европейски контролъ — съ тенденция къмъ все по-ярко обособяване на Македония въ отдѣлна область. Важенъ етапъ въ тая посока — и обнадеждващъ фактъ отъ гледна точка на автономистическия идеалъ — е поставянето на македонската финансова реформа подъ контрола на всички Велики сили. Бѫдещитѣ етапи на реформената акция сѫ, както ще се види по-нататъкъ, нови доказателства за това, че Вѫтрешната организацията е поставила на реална основа крайнитѣ искания на македонското население, предявени въ нейната историческа декларация при обявяването на Илинденското възстание.[1]) Смѣтнахме за необходимо да подчертаемъ тази мисъль, понеже, ако Великитѣ сили бѣха действително си поставили за цель „да възкресятъ и закрепятъ турското владичество“ въ Македония, тѣ, при солидарность и единодействие, биха намѣрили начини, за да сломятъ всички противодействия, както на мѣстното организирано население, така и на свободнитѣ балкански държави. И тогава македонскитѣ революционери биха твърде скоро се убедили, че тѣхнитѣ автономистически упования и планове почиватъ на пѣсъкъ.

Ние дължимъ да се спремъ и върху друго едно твърдение на конгреса — че реформената програма била насочена „и противъ желаната отъ насъ фактическа намѣса на Европа съ военни сили за бързото и пълно разрешение на

[1]) Вижъ томъ I, стр. 355—356.

нашия въпросъ". Тъй както е формулирано, това решение не предрешава възможностьта на подобна намѣса отъ страна на Европа. И толкова по добре. Защото при липса на вѣроятность за такава намѣса, би се дошло, още отъ сега, до най-песимистични заключения за изхода на водената борба. Вѣроятность, обаче, има, и деветнадесетиятъ вѣкъ дава не единъ насърдчителенъ прецедентъ. Признаването на гръцката независимость дойде като резултатъ на битката при Наваринъ, кждето съединената ескадра на Англия, Франция и Русия унищожи турско-египетската флота. Александъръ II предприе освободителна война съ предварителното одобрение на западно-европейската дипломация подиръ фалита на Цариградската международна конференция отъ 1876 г. Самата флотска демонстрация на петтѣ велики сили, която, непосрѣдствено следъ закриването на Рилския конгресъ, сломи турската съпротива противъ международния финансовъ контролъ, не е ли за Македония едно благовестие за възможностьта отъ по-ефикасна въоржжена намѣса въ бждеще?

Досущъ отрицателната преценка на конгреса относно практическитѣ резултати на Мюрцщегската програма, намира видимо оправдание въ безсилието на реформенитѣ органи да премахнатъ вършенитѣ предъ тѣхнитѣ очи страшни издевателства надъ българското население. Решението, съ което се предписва на населението да се отнася за напредъ съ своитѣ оплаквания не до цивилнитѣ агенти и офицеритѣ, а до консулитѣ, има за цель да се демонстрира и на дѣло, че Организацията въ своитѣ действия ще смѣта Мюрцщегската програма за несжществуваща. Все пакъ, конгресътъ намѣри за разумно да заяви, че Организацията ще следва своя революционенъ пжть „безъ да прѣчи на работитѣ на европейскитѣ агенти". Тази уговорка и протестътъ за изключването на Одринско отъ обсега на реформитѣ, идатъ да ни убедятъ, че, въпрѣки всичко, конгресътъ отдава известно значение на Мюрцщегската реформа.

Като оставимъ на страна неговата не дотамъ сполучлива редакция, това решение страда отъ едностранчивость. То е до известна степень и несправедливо, особено по отношение на жандармерийскитѣ офицери. Практическата полза на Мюрцщегската реформа не се изчерпва само съ премахването на пждаритѣ турци отъ християнскитѣ села. Жандармерийската реформа сжщо се оказа отъ известна полза за населението изобщо и особено за българското, понеже то е най-преследвано и онеправдавано отъ турската власть и следователно, най-нуждаеще се отъ чуждо застжпничество. Жандармерията сега е по-законом̀рна въ действията си, по-малко корумпирана и рушветчийска и технически по-подготвена за предназначението си отколкото предишнитѣ заптиета. Макаръ и да не я командуватъ, европейскитѣ инструктори следятъ

зорко за всѣко нейно действие и не е малъкъ броятъ на турскитѣ жандамерийски офицери, привлѣчени подъ отговорность за незаконом҃рни постѫпки. Разбира се, тази промѣна се чувствува повече въ градоветѣ, отколкото въ селата. Докато недоразуменията между главния инспекторъ и цивилнитѣ агенти се свършватъ почти винаги съ капитулацията на последнитѣ, офицеритѣ се отнасятъ по-скрупульозно къмъ своята мисия и се стараятъ да бранятъ населението отъ насилия и неправди. Затова сѫ и непрестанно обвинявани отъ Хилми паша, че превишаватъ своитѣ права на обикновени инструктори. Тѣ и сами не сѫ доволни отъ положението си, както и отъ поведението на цивилнитѣ агенти.[1])

Самъ генералъ Диджорджисъ, когото дори и нѣкои италиански офицери обвиняватъ въ отстѫпчивость предъ турцитѣ, възстава решително противъ усилията на Хилми паша да лиши жандармерийскитѣ офицери отъ възможность да разследватъ и донасятъ за престѫпленията на войската. Хилми паша отиде до тамъ, че даде презъ септемврий 1905 г.—тайна заповѣдь на турскитѣ офицери, служещи въ жандармерията, да не свидетелствуватъ при анкетиране на злоупотрѣбления и насилия, вършени отъ войската. По този поводъ генералъ Диджорджисъ, въ писмо до главния инспекторъ, изказа очудването си отъ неговото поведение, като му заяви, че една отъ първитѣ обязаности на жандармерийскитѣ офицери е да анкетиратъ и докладватъ за всички злоупотрѣбления и закононарушения на войницитѣ и офицеритѣ всрѣдъ населението и да искатъ наказанието на провиненитѣ. Италианскиятъ генералъ сполучи, въ края на краищата, да наложи своето становище: Заедно съ окончателния текстъ на финансовата реформа италианското правителство призна на чуждестраннитѣ офицери правото, което Хилми паша имъ оспорваше. Благодарение на това, че живѣятъ въ околийскитѣ центрове, населението може, при нужда, да се обръща къмъ тѣхъ, и тѣ обикновено се озовават на мѣстопроизшествието преди турскитѣ администратори. Разбира се, тѣ не сѫ въ състояние да предупреждаватъ четнишкитѣ нападения и аскерскитѣ вилнения, тѣ сѫ, обаче, които винаги най-добросъвѣстно ги анкетиратъ и установяватъ фактитѣ. И само благодарение на тѣхнитѣ настоявания и показания се наказватъ понѣкога провинени офицери и войници. Прочее, справедливостьта налага да заключимъ, че дори въ тази своя роля на безпристрастни

[1]) На заминаване въ отпускъ за Русия, единъ руски жандармерийски офицеръ е билъ приетъ въ Цариградъ отъ руския посланикъ, предъ когото горчиво се оплакалъ отъ пасивното и угодническо държане на Демерикъ. Когато се върналъ отъ Русия, сѫщиятъ офицеръ е съобщилъ на Шопова въ Солунъ, че Зиновиевъ, въ отговоръ на неговитѣ оплаквания, казалъ:

— г. Демерикъ е билъ най-подходящето лице за тоя постъ. И ако не бѣше той, трѣбваше да търсимъ лице като него, защото при условията въ които се намираше Русия отъ година и половина насамъ, Богъ знае какво можеше да ни създаде едно лице не съ характера и поведението на г-на Демерика. (Я. Шоповъ, № 1782, 30 окт. 1905 г.)

наблюдатели, регистратори и докладчици на турскитѣ беззакония и на нееднаквото отношение на турската власть къмъ подвластнитѣ християнски народи, европейскитѣ офицери се оказаха полезни. Безъ тѣхното присѫтствие положението на македонскитѣ българи би било още по-окаяно.

Но присѫтствието на цивилни агенти, жандармерийски офицери, а по-после и на финансови съветници въ Македония, имаше и друго едно съвсемъ немаловажно значение: то говорѣше на българскитѣ съзнания, че жертвитѣ на Илинденското възстание не бѣха дадени съвсемъ напраздно.

Отъ тѣзи признания далечъ още не следва, че Организацията трѣбваше да обяви велегласно Мюрцщегскитѣ реформи за задоволителни, а още по-малко — да свие революционното си знаме и да представи страната на милостьта и добрата воля на единъ Хилми паша. Тѣ, обаче, ни изправятъ предъ другъ единъ немаловаженъ и интересенъ въпросъ: можеше и трѣбваше ли Организацията да използува подобре за себе си и за населението даденитѣ реформи? Днесъ повечето отъ революционеритѣ отговарятъ на този въпросъ утвърдително, признавайки, че тогавашното поведение на Организацията не бѣше отъ най-целесъобразнитѣ. И тогава, обаче, не липсваха благоразумни и умѣрени водители, които признаваха не само политическото значение на даденитѣ реформи, но и ги смѣтнаха за използуваеми практически. Така, Ан. Лозанчевъ, членъ на Възстанишкия щабъ, препоржчваше въ Битоля да се използуватъ въ максималенъ размѣръ извоюванитѣ реформи, поясняйки мнението си съ следния практически примѣръ:

— Имашъ да вземашъ отъ едного сто гроша; той ти връща за сега само десеть, — вземи ги, послужи си съ тѣхъ и пакъ си настоявай за остатъка.

Д. Груевъ бѣ сѫщо между ония, които не отрекоха реформитѣ, поради тѣхната незадоволителность. Той ги посрещна като ободрителенъ лѫчъ всрѣдъ общото мрачно униние[1]) и първата негова грижа бѣ да състави планъ за тѣхното най-широко използуване. Планътъ, разпратенъ въ видъ на пояснително окржжно до ржководителнитѣ тѣла въ Битолския окржгъ, състои отъ 12 глави, въ първитѣ осемь отъ които сѫ предадени преобразованията, предвидени въ Мюрцщегската програма, а останалитѣ четири съдържатъ упѫтвания относно оплакванията и исканията, които населението трѣбва да отправи до чуждестраннитѣ реформени органи. Отъ тѣзи упѫтвания се вижда, колко добре е познавалъ Груевъ основнитѣ неджзи на турския режимъ. Тѣ сѫщевремено характери-

[1]) Следъ разтурянето на възстанишкитѣ отреди: „Заминахъ да нагледамъ другитѣ райони все въ битолско. Помощнитѣ мисии на англичанитѣ внесоха малко утеха и успокоение. Отъ друга страна слухътъ за реформитѣ донегде ни ободри". („Спомени на Дамянъ Груевъ" и др., стр. 27).

зиратъ Груева като политически умъ и като революционеръ, който живѣе съ болкитѣ на своя народъ и който, въ своитѣ почини, не се откжсва отъ действителностьта.

Ето тѣзи упжтвания[1]):

За беззаконията на полицията, жандармерията и войската, въ които влизатъ:

1. Безпричинни арестувания и арести въ разни случаи;
2. Побои, убийства и обезчестявания;
3. Спънки въ пжтуванията и търговията;
4. Изнасилване на националнитѣ и религиозни чувства на населението въ полза на фаворизираната нация;
5. Закрила безнаказаностьта на злодеитѣ мюсюлмани;
6. Свободно носене и употрѣбление на оржжие отъ мюсюлманитѣ;
7. Грабежитѣ и безплатното хранене по селата;
8. Незачитане неприкосновеностьта на жилището и настаняване на войскитѣ по частни кжщи, училища и църкви въ мирно време;
9. Ангариитѣ за войската и жандармерията.

За неджзитѣ на турското правосждие

10. Умишлено задържане на невинни хора въ затвора;
11. Бавно раздаване на правосждие;
12. Издаване пристрастни решения подъ влияние на властитѣ, видни турци и други;
13. Грубитѣ обноски на сждебнитѣ власти и незачитане правата на подсждимитѣ;
14. Лошата уредба на затворитѣ:
а) Нехигиеничностьта на помѣщенията и натрупването на много затворници;
б) Липса на достатъчно храна, топливо и пр.;
в) Лошото управление и малтретиране на християнитѣ затворници;
г) Липса на медицинска помощь;
д) Вреда отъ общо държане въ затвора на християни и мюсюлмани;
е) Отсжтствие на всѣкакъвъ контролъ и не даване възможность за оплакване.

Неравенство и социални неправди

15. Игнориране нуждитѣ на християнското население при ползуването отъ държавнитѣ и общински имоти и приходи, което най-вече се чувствува въ отсжтствието на помощь за издръжка на училищата и църквитѣ; при нееднаквото ползуване отъ земледѣлскитѣ каси и благотворителни заведения и при липсата на пжтища и грижи въ заселенитѣ съ християни мѣста;
16. Вредитѣ отъ практикуваната система по събиране десятъка;
17 Несправедливостьта при разхвърляне на другитѣ даждия;
18. Непоносимостьта на произволнитѣ данъци;
19. Злинитѣ отъ замѣстването на християнитѣ бирници съ мюсюлмани;

---

[1]) „Изъ архивата на Даме Груевъ" — съобщава Боянъ Мирчевъ („Илюстрация Илиндень" год. 4, (януарий 1932), кн. 7, (37), стр. 3—4).

Искания за измѣнение на държавното устройство и унищожение на сѫществуващитѣ злини

20. Въвеждане въ държавнитѣ учреждения, освенъ военнитѣ, наравно съ турския езикъ, и народния езикъ на болшинството на населението;

21. Изборътъ и настаняването на цивилнитѣ чиновници да става споредъ националната пропорционалность на населението, сѫщото съ полицията и жандармерията;

22. Нареждане на специаленъ бюджетъ на страната;

23. Нареждане на специална селска милиция;

24. Унищожение на цензурата;

25. Пълна амнистия на политическитѣ престѫпници и емигранти; сѫщо и за престѫпления отъ националенъ характеръ;

26. Повръщане на ограбенитѣ вещи и добитъкъ отъ турцитѣ презъ време на движението. Съграждане на изгорѣлитѣ кѫщи, училища и църкви въ села и градове на държавна смѣтка и отпущане на помощь за купуване добитъкъ и земледѣлски орѫдия на пострадалото население. Да не се събиратъ никакви данъци отъ пострадалото население въ срокъ отъ две години и да се помогне съ държавни срѣдства за препитаване на пострадалитѣ до м. септемврий 1904 год. Повръщане на земитѣ, заграбени отъ разни деребеевци въ разни времена;

27. Да се премахне рушветчилъкътъ — язвата, която разяжда цѣлия държавенъ организъмъ.

По общия си духъ тѣзи упѫтвания се различаватъ много отъ решението на Рилския конгресъ, което носи подписа и на самия Груевъ. Упѫтванията, обаче, изразяватъ личнитѣ разбирания на Груева, а конгресното решение — колективното разбиране на конгреса, предадено отъ редакционната комисия, на която и Груевъ бѣ членъ.

Бие въ очи липсата на всѣка следа отъ максимализъмъ въ изработенитѣ искания, съ които, по мнението на Груева, населението отъ цѣлата область трѣбва да отрупа европейскитѣ агенти. Като се остави на страна премахването на цензурата, създаването на селска милиция и употрѣблението на преобладаващия мѣстенъ езикъ въ държавнитѣ учреждения наредъ съ турския, всички останали искания се свеждатъ къмъ въдворяване на законность, равенство предъ законитѣ и премахване на разни социални и други злини, които сѫ отживѣлици, присѫщи само на турския режимъ и повечето отъ които сѫ въ съгласие съ буквата или духа на Мюрцщегската програма. Груевъ никѫде не говори за „премахване“ на турския режимъ, нито споменава думата автономия. И все пакъ, взети вкупомъ, тѣзи искания даватъ една минимална програма, която съдържа, макаръ и въ зародишъ, самоуправлението на реформената область и около която биха могли да се обединятъ всички събудени българи.

Бихме могли да споменемъ още доста имена на видни революционери съ сѫщитѣ, или приблизително сѫщитѣ, разбирания. При все това Организацията остана безъ ясно опредѣлено становище по този въпросъ. Организационно цѣлостно саботиране на реформената дейность, наистина нѣмаше,

но нѣмаше и обща директива до управителнитѣ тѣла. Увѣренията, дадени въ началото отъ отдѣлни революционни първенци въ смисълъ, че Организацията ще се държи очаквателно спрямо реформаторитѣ и нѣма да спъва усилията имъ чрезъ крупни революционни акции, направиха добро впечатление. Наскоро, обаче, дойдоха атентатитѣ при Бадома и опровергаха тѣзи увѣрения. Лицата, които по това време изпълняваха функциитѣ на централенъ комитетъ, се видѣха принудени да заявятъ, че атентатитѣ не сѫ дѣло на Вѫтрешната организация, съ което пъкъ косвено се потвърди сѫществуването на разни отдѣлно действуващи революциони групи и липсата на единно рѫководство. Това последно обстоятелство, т. е. обособяването на окрѫжнитѣ комитети въ автономни управителни тѣла, както и безогледната критика на българския печатъ противъ Мюрцщегската програма, допринесоха много, за да не се приложи навсѣкѫде една и сѫща тактика спрямо реформитѣ и реформаторитѣ. Докато, напримѣръ въ битолско на цивилнитѣ агенти се устрои коректно и внушително на видъ посрѣщане и имъ се поднесоха цѣли купища заявления, други въ Софийския печатъ, ги отричаха безъ остатъкъ, а трети имъ сервираха динамитни атентати по желѣзницитѣ въ Македония и Тракия. Имаше революционери и македонски публицисти, които поддържаха, че е въ интереса на освободителното дѣло да се компрометиратъ колкото е възможно по-скоро и мюрцщегскитѣ реформи, както бѣха компроментирани февруарскитѣ.

Интересно е, че въпрѣки владѣещото разномислие, окрѫжнитѣ комитети усвоиха негласно нѣкакъ еднакво поведение по отношение на жандармерийската реформа: тѣ смѣтнаха, че веднажъ реформитѣ обявени за несъстоятелни логично е да се запрети постѫпването въ новата жандармерия, която и за напредъ ще се командува отъ турски офицери. При сѫществуващето у българитѣ презрение къмъ службата на турскитѣ заптиета, комитетското нареждане се приложи съ такава точность, която убеди всички, че се касае за планомѣрно бойкотиране на жандармерийската реформа отъ страна на Организацията. Получи се въ резултатъ това, че най-многочисленията елементъ въ тритѣ вилаета даде най-малко кандидати за жандарми. И какви кандидати! — гладуващи безработни, хора съ разни пороци; декласирани типове, и лица подозирани като турски шпиони. Напраздно българското правителство се опита чрезъ търговскитѣ си агенти да внуши на българското население, че не е въ неговъ интересъ да бѣга отъ жандармерийската служба. Съвсемъ иначе постѫпиха водителитѣ на гръцката пропаганда: тѣ изпратиха въ жандармерията свои послушни орѫдия, покровителствуваха гръцкитѣ терористи по градоветѣ и пакостѣха всѣкакъ на българщината. По-късно комитетитѣ

съзнаха грѣшката си — видѣха отъ какво голѣмо значение за самата Организация би било да има колкото е възможно повече свои хора въ полицията и жандармерията, ала бѣше вече късно и неудобно да измѣнятъ веднажъ взетото решение. „Следъ като запретихме на хората си да ставатъ жандарми, — разказва А. Лозанчевъ, — ние се видѣхме отпосле принудени да търсимъ и да се ползуваме отъ услугитѣ на ония, които, въпрѣки нашето нареждане, бѣха постжпили на полицейска и жандармерийска служба".

Това комитетско нареждане затрудни и безъ това нелеката задача на европейскитѣ офицери и услужи най-много на турцитѣ. Спъвани на всѣка стжпка отъ турската власть, чуждестраннитѣ офицери се видѣха спънати и отъ самитѣ българи, които най-много се нуждаеха и най-често търсѣха тѣхната защита противъ турскитѣ жестокости и неправди. И понеже не намираха надеждень човѣшки материалъ на самото мѣсто — а жандармерията не можеше да мине безъ рекрути — тѣ започнаха да предпочитатъ младитѣ войници отъ Анадола, които, при всичкото си невежество и назадничавость, имаха известни предимства предъ мѣстнитѣ кандидати — даваха възможность за подборъ и бѣха чужди на мѣстнитѣ съперничества [1]). Турцитѣ пъкъ само се радваха отъ това, че християнското население не желае да се ползува отъ даденото му право. На оплакванията и забележкитѣ, че българитѣ, макаръ и най-многобройни, сж най-слабо представени въ смѣсената жандармерия, Хилми паша и неговитѣ администратори отговаряха: „Никой не имъ е кривъ—комитетътъ не имъ позволява да ставатъ жандарми". [2])

При непопулярностьта на жандармерийската служба изобщо всрѣдъ християнитѣ, само намѣсата на Организацията въ положителенъ смисълъ би могла да измѣни до нѣкжде картината. Само Организацията съ своето могжщо влияние

---

[1]) „Събирането на жандарми съставляваше известна мжка, особено на жандарми християни. Въпрѣки обявленията, пръстнати изъ страната на български и на гръцки, явяваха се малко желаещи. Следъ сторенитѣ опити, безъ да се отказваме отъ ангажимента да приемаме християни, не подирихме повече срѣдства за увеличение на числото имъ и дойдохме до заключение, че най-добриятъ елементъ бѣха младитѣ войници турци отъ Анадола. За съжаление, тѣ всички бѣха неграмотни и се чувствуваха чужденци въ околиитѣ, кждето мѣстнитѣ жители въ голѣмото си болшинство не знаеха турски и не говорѣха освенъ български, гръцки и влашки". (Леонъ Ламушъ — „Петнадесеть години балканска история", стр. 35).

[2]) На 1 мартъ 1905 г. се извърши въ Битоля несполучливо покушение противъ д-ръ Владовъ. Стражарьтъ Унчо, мѣстенъ гръкоманинъ, присжтствува на мѣстопроизшествието, но нито се опита да залови нападателя — орждие на гръцкия комитетъ и бѣ, по настояване на А. Тошевъ, арестуванъ. Българскиятъ търговски агентъ отива повторно при валията, за да иска наказанието на стражаря — въ тази среща валията му казва:

„Ние теглимъ отъ стражаритѣ и полицейскитѣ християни. Всички сж неблагонадежни. Едни отъ тѣхъ могатъ да бждатъ комплици (съучастници) въ най-отвратителни престжпления, а други безъ скрупули задигатъ пушкитѣ си и се присъединяватъ къмъ четитѣ. Такъвъ е случаятъ съ българина стражарь Михаилъ Газдовъ отъ Прилепъ, който оня день бѣ убитъ като четникъ при Абди-паша ханъ въ прилепско . . . "

„Запитанъ, защо не се вербуватъ по-порядъчни хора за стражари, валията ми каза, че такива не се явявали. И въ туй е правъ".—завършва доклада си А. Тошевъ (№ 261, 2. III. 1905).

би могла да попречупи християнската психоза, като внуши на българитѣ, че жандармерийската служба трѣбва да се прегърне като повинность, защото и чрезъ нея може да се служи на освободителната кауза. Неприятностьта отъ съвмѣстното служене съ мюсюлмани би била компенсирана за българитѣ съ сигурнитѣ придобивки на тази служба: военни познания, приучване къмъ дисциплина и други добродетели — нѣща съвсемъ не излишни за единъ народъ, който дава кръвни жертви за свободата и се готви за самоуправление. Това не би било въ противоречие съ общото умонастроение на Организацията, която — съ изключение на отдѣлни екзалтирани революционери — не сподѣля максимата „колкото по-зле, толкова по-добре", а, тъкмо наопаки, се стреми „да обгърне цѣлия общественъ и икономически животъ на населението" и да осѫществява относителни подобрения. То не би противоречило и на нейната практика да прониква навсѣкѫде и да използува за целитѣ си всичко — дори и личното приятелство на свои съчувственици съ влиятелни турци и турски властници. И тогава, вмѣсто недостигъ, бихме имали напливъ отъ кандидати българи — и оправдани оплаквания предъ Европа, че християнитѣ не се допущатъ въ жандармерията съразмѣрно съ своята численость.

Причинитѣ, за да не се тръгне по този пѫть, не сѫ само отъ психологически характеръ. Необщуването съ турчина, поради религиозни различия и ненависть къмъ неговото владичество, би могло да бѫде отчасти макаръ преодолѣно, при единно и авторитетно рѫководно тѣло, проникнато отъ разбиранията на Лозанчева и Груева и властно да изработва директиви, задължителни въ цѣлата Организационна територия. Тъкмо това, обаче, липсваше на организацията презъ първитѣ две години следъ възстанието: фактически тя бѣше децентрализирана по окрѫзи и нейнитѣ мислящи хора бѣха погълнати отъ страстни спорове около бѫдещето устройство. Подъ впечатлението на незадоволителнитѣ резултати отъ реформитѣ и подъ други влияния, за които вече споменахме, се създадоха спрямо Мюрцщегската програма особени настроения, които намѣриха изразъ въ надлежното решение на Рилския конгресъ.

РАЗКОЛЪТЪ СЛЕДЪ РИЛСКИЯ КОНГРЕСЪ

Вѫтрешнитѣ отношения въ Организацията далечъ не се развиха, следъ Рилския конгресъ, въ духа на прогласеното помирение. Ефектътъ отъ постигнатото формално единство бѣ само външенъ.

Едни отъ делегатитѣ напустнаха постницата „Св. Лука" възмутени отъ амнистирането на „грѣшницитѣ", други — отъ

котерийнитѣ стратегии и чудовищнитѣ компромиси при произвеждането на изборитѣ. Умѣренитѣ бѣха озадачени отъ това, че поради многото тѣхни отстжпки се слагаше лѣвичарски отпечатъкъ върху цѣлото конгресно дѣло. Лѣвичаритѣ пъкъ бѣха недоволни, задето не имъ се удаде да прокаратъ изцѣло своитѣ реформаторски замисли и да освободятъ Организацията отъ неприятнитѣ тѣмъ водачи, смѣтани за непоправими „престжпници“ или за „реакционери“, непригодни за „новото време“.

При такива настроения законно възстановената иерархия губѣше много отъ своето действително значение. Спъваше се и правилното функциониране на избранитѣ управителни тѣла. Покрай неприятната психология, не закъснѣ да се покаже и мжчната приложимость на новитѣ изисквания на правилника, легнали въ основата на сложното организационно устройство. Несполучливъ се оказа, отъ гледна точка на добре разбранитѣ интереси на освободителната борба, и изборътъ на висшитѣ Организационни институции.

Новоизбраниятъ централенъ комитетъ носѣше белега на запазено равновесие. Той задоволи грамадната часть отъ конгресиститѣ по отношение и на тритѣ лица. Изборътъ на Груева бѣ самъ по себе наложителенъ. Макаръ и критикуванъ за своя „централизъмъ“, „консерватизъмъ“ и „самовластничество“, Груевъ бѣ най-издигнатата и авторитетна личность въ Организацията. Неговото неизбиране би внесло смутъ и всеобщо недоволство и би компрометирало предварително цѣлото дѣло на конгреса. Вториятъ избранникъ, П. Тошевъ, макаръ и краенъ реформистъ, се ползуваше съ уважението и на двата лагера. Кристално чистъ въ помишленията и поривитѣ си, той бѣ общопризнатата „съвѣсть на Организацията“. Съчетанието между двамата би могло да се вземе за идеално, ако не прѣчеше, — и то повече отколкото различието на идеитѣ, — противоположностьта на характеритѣ имъ. Кандидатурата на третия членъ сжщо не срещна опозиция. Въ централния комитетъ трѣбваше да има и поне единъ легаленъ членъ, а Тодоръ п. Антовъ, учитель въ Скопие, бѣ единъ отъ старитѣ опитни ржководители въ вжтрешностьта, добре гледанъ и отъ двата лагера. Неговиятъ изборъ представляваше това неудобство, че двамата му другари можеха само писмено да се сношаватъ съ него. Що се отнася до нормалното сътрудничество и другарското споделяне на общитѣ отговорности между първитѣ двама, то изискваше поне редовни лични срещи, ако не постоянно съвмѣстно движение. Следъ известно престояване въ София, обаче, двамата първенци се раздѣлиха, за да не се срещнатъ вече никога. Груевъ замина да обходи околиитѣ между Вардаръ и Струма, а Тошевъ се прибра при сѣрчани въ Пирина. Нѣколко месеца по-късно, — презъ октомврий, — мандатътъ

на тримата раздѣлени единъ отъ другъ членове на централното бюро изтече и трѣбваше да се чака новъ конгресъ за да избере новъ централенъ комитетъ.

Второто по важность общо организационно тѣло, задграничното представителство, се зае изцѣло отъ лѣвичари. Гьорче Петровъ, Дим. Стефановъ и Петъръ п. Арсовъ, замѣстиха Хр. Матова и д-ръ Татарчева. Тъкмо поради своя хомогененъ съставъ то се посрещна съ неприязънь отъ противнитѣ течения и се видѣ отъ самото начало спънато въ своята дейность. Липсата на срѣдства му попрѣчи да осжществи повечето отъ инициативитѣ, които по устава му се възлагаха. Така, решението за основаване при представителството на особенъ комитетъ, който да доставя подходяща литература въ вжтрешностьта, остана неизпълнено, понеже само нѣкои отъ околийскитѣ организации изпращаха предвиденитѣ отъ правилника вноски за надлежния фондъ. Все поради липса на срѣдства, закъснѣ съ близу цѣла година подновяването на „Революционенъ листъ". По-късно се яви още една причина, която доведе представителството до пълна парализия, — създаденитѣ невъзможни лични отношения между членоветѣ му.

Най-злополученъ, обаче, се оказа изборътъ на редактора. Редактирането на „Революционенъ листъ" се взе отъ В. Паскова и се даде на Д. х. Димовъ. Въ ржцетѣ на единъ редакторъ съ по-умѣрени разбирания „Листътъ" можеше да изиграе твърде полезна роля за циментиране на постигнатото въ конгреса формално единство. Хаджи Димовъ обладаваше вещо перо, закалено въ диалектиката презъ печатната кампания противъ върховизма [1]). Съ писанията си подиръ възстанието, той допринесе най-много за формиране на лѣвичарската идеалогия [2]). Тази именно негова роля, неговиятъ марксически мирогледъ и неговата подчертана принадлежность къмъ тѣсно-социалистическата партия,[3]) го правѣха неудобенъ за редакторъ на вестника, който бѣ предназначенъ за печатенъ органъ на цѣлата организация. Подъ неговото редакторство „Листътъ" получи ярка лѣвичарска физиономия и отблъсна всички деятели, които не сподѣляха неговитѣ разбирания, т. е. болшинството на македонскитѣ революционери.

При това положение появяването на една силна реакция противъ пакостнитѣ домогвания на организираното лѣвичарско малцинство бѣ неминуемо. Време за блуждения вече

---

[1]) Вижъ томъ I, стр. 156.

[2]) Д. х. Димовъ, заемаше най-често отдѣла „трибуна" въ „Рев. Листъ" (при редакторството на В. Пасковъ) подъ псевдонима „Авиценусъ", а въ „М. Одр. Прегледъ", пишеше безименни статии, които минаваха за редакционни.

[3]) Като учитель, х. Димовъ бѣ активенъ членъ на Учителския съюзъ, защищавайки въ началото професионалния характеръ на съюза. После, когато тѣсняцитѣ се обявиха противъ политическия неутралитетъ, х. Димовъ заратува въ унисонъ съ становището на партията си и спомогна за разцеплението на учителската организация.

Презъ 1925 г. х. Димовъ падна убитъ, като комунистически депутатъ, въ София, по време на гражданскитѣ междуособици.

13.IX.1924

не оставаше. Събитията вжтре изискваха сплотено и мълниеносно противодействие срещу глутницата врагове. Това очакваха и свободнитѣ българи, преситени на междуособия и петимни за радостни и ободрителни съобщения отъ мжченичествуващата братска страна. Трѣбваше ли още да се плаща дань на страха отъ разцепление, — тоя страхъ, който бѣ внушилъ на по-благоразумнитѣ толкова отстжпления предъ агресивното лѣвичарство? Примирителностьта действуваше насърдчително върху любителитѣ на всѣкакви новаторства и подкопаваше все по-застрашително пропастьта между двата лагера. Не е ли за предпочитане да се призове вжтрешниятъ противникъ на открито сражение върху почвата на идейнитѣ различия, за да се установи най-после, кое въ *новото* е разумно и приемливо и кое фантазия и химера, кжде свършва полезното реформаторство и отъ де почва пагубното отклонение отъ здравитѣ традиции на миналото?

Така се слагаше проблемата въ умоветѣ на всички, които преживѣваха трагедията на македонската действителность като своя лична и които се почувствуваха разочаровани въ надеждитѣ си, възлагани на Рилския конгресъ. Касаеше се не само да се изяснятъ различията, но и да се подгови узаконяването, чрезъ другъ общъ конгресъ, на единъ опростотворенъ, отговорящъ на организационнитѣ възможности, планъ за уредба и за ефикасна отбрана противъ враговетѣ

*

Любопитно е, че първиятъ човѣкъ, който следъ Рилския конгресъ призова публично на словесенъ двубой лѣвичаритѣ, е единъ 24 годишенъ интелигентенъ момъкъ, доскорошенъ „сандански" и нелегаленъ членъ на Сѣрския окржженъ комитетъ, — Петко Пенчевъ отъ Варна. Въ това си последно качество Пенчевъ бѣше се изстжпилъ съ увлѣчението на начинаещъ революционеръ противъ върховизма и сарафизма. Поради това неговото прехвърляне отвждъ барикадата очуди на времето мнозина, а най-много ония, които по-преди бѣше стремително атакувалъ. Въ действителность, психологичното пречупване у него стана не внезапно, а по силата на една, макаръ и не бавна, еволюция — явление, съвсемъ нерѣдко въ обществените борби. Темпераментенъ, но и голѣмъ опортюнистъ по природа и умственъ строй, Пенчевъ не би могълъ да се застои дълго въ сектанския лагеръ, кждето случайно бѣше попадналъ. Но нека оставимъ нему да ни обясни самъ най-важнитѣ етапи на своята еволюция. Неговитѣ признания обясняватъ отъ части подбудитѣ на новото междуособие и сжщевременно представляватъ ценень приносъ къмъ характеристиката на Я. Сандански, съ когото ще

има още дълго да се занимаваме, на Груева и на други именити покойници [1]).

Презъ възстанието Пенчевъ напустна Софийския университетъ и замина съ Чернопѣевата чета: „Една вълна на ентусиазъмъ бѣ залѣла младежкитѣ ни души заедно съ другари студенти, азъ се озовахъ отвждъ Осоговската планина". При с. Витоша, кочанско, четата издържа еднодневно сражение, но при отстжплението си къмъ България, тя бѣ разпръсната и даде 60 души убити (отъ 200). Презъ пролѣтьта на 1904 г. Пенчевъ прекжсна за втори пжть образованието си, напустна Женева и се върна въ София, за да замине вжтре съ Пандо Кляшевъ. Но вмѣсто съ Кляшева, той се отзова при Сандански и то „не само защото неговата чета бѣше готова незабавно да тръгне. Сандански бѣше обкржженъ съ ореола на краенъ лѣвичарь. И азъ трѣбваше да платя своя данъкъ на младежкото увлѣчение, което бѣше заразило повечето мои другари студенти".

Презъ априлъ П. е вече въ Пирина на работа. Ето впечатленията му отъ дейностьта въ Сѣрския окржгъ и отъ личностьта на Я. Сандански:

> Младъ, безъ оформенъ мирогледъ, безъ никакви почти познания по македонскитѣ борби, азъ трѣбваше да слушамъ непрестаннитѣ гръмливи речи на Сандански противъ . . . българския империализъмъ. Сѣрско бѣше пощадено, по самата си география, отъ въоржженитѣ нашествия на сръбската и гръцката пропаганди и ние не познавахме другъ врагъ на македонската свобода, освенъ . . . България. Тогава Сандански бѣше подъ силното влияние на Хаджи Димовъ, Харлаковъ и други представители на лѣвия социализъмъ. Ние третирахме, прочее, като орждия на официална България, не само върховиститѣ и сарафиститѣ. Дори Груевъ, Гарвановъ, Матовъ, изобщо битолскитѣ дейци, не бѣха пощадени отъ нашия непримирамъ фанатизъмъ.
>
> Сандански, обаче, се налагаше на всички не само съ своя фанатизъмъ. Високъ, едъръ, спретнатъ въ сивата си четническа куртка и бѣлитѣ навуща, живописно приплетени съ черни гайтани, голѣма раздвоена брада и очи, които пронизватъ, Сандански бѣше истинско горско божество. Неговата воля бѣше стоманена, а дарбата му на организаторъ не се отричаше и отъ най-голѣмитѣ негови противници.

Освенъ съ неприязньта си къмъ „българския империализъмъ", Сандански отблъсква и съ своята жестокость:

> Правѣше ми тягостно впечатление жестокостьта, съ която Сандански наказваше провиненитѣ въ предателство, шпионажъ, дори и въ най-незначителни нарушения на организационнитѣ закони. Обикновениятъ изпълнитель на убийствата бѣше Гошо Мохаджирчето — единъ левентъ и безстрашенъ четникъ, но който, въ истинския смисълъ на думата, се опиваше отъ кръвьта дори и на собственитѣ си другари.

---

[1]) Вънъ отъ многократнитѣ наши разговори върху събитията, въ които е игралъ лична роля, П. Пенчевъ ми остави за използуване и десетина листчета, написани отъ него по мое настояване.

Презъ априлъ 1905 год., два месеца преди да замина за България въ отпускъ, върховисткиятъ войвода Йорданъ Стояновъ навлѣзе въ мелнишко, за да превземе районитѣ на Сандански, но въ една засада при с. Къшина четата на Стояновъ бѣ разбита и пленена. Самиятъ капитанъ Стояновъ се спаси по чудо. Тукъ сжщо бѣ проявена излишна жестокость; много отъ плененитѣ четници бѣха осждени на смърть и екзекутирани.

Тия жестокости ни навличаха не единъ пжть справедливи упрѣци. Въ мелнишкото село Сушица, Сандански бѣше заповѣдалъ да избиятъ цѣлото семейство на единъ селянинъ, заподозрѣнъ въ шпионажъ. Въ едни изявления полковникъ Асранъ, инакъ нашъ добъръ приятель, жестоко ни порица по поводъ на тази екзекуция. Трѣбваше и на него да отговоря, но сега, четейки следъ 33 години моитѣ възражения, виждамъ, че не сж били отъ най-убедителнитѣ.

Ореолътъ на „крайния лѣвичарь“ е вече достатъчно помраченъ въ очитѣ на младия неговъ поклонникъ. Първиятъ по-тѣсенъ контактъ на Пенчева съ водителитѣ на другия лагеръ ускори пълното му отрезвление.

Завърналъ се въ България, азъ веднага попаднахъ въ срѣдата на Груевъ, Гарвановъ и Матовъ. Гарвановъ ме обикна като свой синъ, а съ Груевъ заживѣхме по-късно съвмѣстно въ хотелъ „Македония“.

Това бѣха революционери съ ясни и здрави схващания за естеството и възможноститѣ на македонското освободително движение, както и за сжщината на българския национализъмъ. Еднакво съ сѣрчани, и тѣ възприемаха идеала на автономна Македония, но не като реакция срещу въображаемия български империализъмъ, а като една практическа необходимость. При тогавашната междубалканска и международна обстановка, единъ реаленъ политикъ не можеше да иска повече.

И безъ това бѣхъ почналъ да се съмнявамъ, че избраниятъ отъ насъ, сѣрчани, пжть е най-правиятъ. Подъ влиянието на Груевъ, Гарвановъ, Матовъ, азъ бърже се отърсихъ отъ своеобразния сѣрски интернационализъмъ и открито се наредихъ при битолци.

Все пакъ презъ августъ сжщата 1905 г., заедно съ Михаилъ Герджиковъ, азъ се върнахъ въ сѣрско, за да се убедя само следъ нѣколко дни, че между разбиранията на Сандански и менъ зѣе цѣла пропасть. Пропасть дѣлѣше, макаръ и въ друга посока, и Герджикова. И двамата, прочее, трѣбваше за винаги да напустнемъ Сѣрския край.

Дойде Рилскиятъ общъ конгресъ — една победа, макаръ и компромисна, на Сандански — Гьорче Петровъ.

Битолци, скопяни и солунци не можаха да се примирятъ съ непримиримата идеология на сѣрчани. Борбата стана неизбѣжна. Азъ се хвърлихъ въ нея съ жарь и безъ остатъкъ.

Преломътъ у П. пролича най-напредъ въ две негови статии върху „интернационализма“ на Вжтр. организация [1]). Въ първата авторътъ отговаряше на обвиненията на две срѣди, представляващи двата полюса на българската общественость — на крайнитѣ националисти и на тѣснитѣ социалисти. Еднитѣ не можеха да смѣлятъ автономистическия идеалъ и домог-

[1]) „Национализъмъ или интернационализъмъ“ — „Мак.-Одр. Прегледъ“, год. I, бр. 19, 1. III. 1906 и бр. 20, 10. III. 1906 г.

ванията на Организацията къмъ пълна самостойность по отношение на Княжеството и я смѣтаха за „сбирщина отъ авантюристи, социалисти, анархисти и разни други крайни елементи, които на гърба на нещастното македонско население правятъ опити съ своитѣ утопични теории“ [1]); другитѣ пъкъ, вземайки поводъ отъ помирението съ върховиститѣ, обявяваха „интернационализма“ на Организацията за лицемѣрие, а самата нея за строго националистична и несамостойна, зависима отъ българскитѣ правителства — поддържаха съ една речь възгледа, който се сподѣляше отъ Сърбия, Гърция и отъ всички отрицателно настроени къмъ освободителната кауза заинтересувани фактори“.[2]) Отговорътъ на П. не съдържаше нѣкакви откровения. Въ него, обаче, се съпоставяха известни принципи, смѣтани за съвмѣстими съ действителностьта и се правѣха признания, които, отъ лѣвичарско гледище, бѣха цѣла ересь. И „еретикътъ“ не бѣше другъ, а едно длъжностно лице, което до вчера съчиняваше окржжнитѣ и полемичнитѣ отговори на Сѣрския комитетъ. Като ересь прозвуча въ ушитѣ на правовѣрнитѣ интернационалисти, следното твърдение, напримѣръ:

> Организацията е чисто българска, значи напълно национална. (Въ нейнитѣ редове има и не българи, власитѣ, но тѣхниятъ процентъ е незначителенъ — едва 2 или 3%). Организацията е и трѣбва да си остане национална, но не и националистична (въ смисълъ на българския обединителенъ идеалъ). Тя би искала да има въ редоветѣ си всички македонски народности и затова е възприела принципа на интернационалностьта. Това е, обаче, ако не невъзможно, то твърде съмнително. Сърбитѣ и гърцитѣ не могатъ да се третиратъ като самостятеленъ факторъ: докато българското население се ржководи отъ Организацията, която е напълно самостоятелна и е прегърнала искрено автономията, гърцитѣ и сърбитѣ сж орждия на официална Гърция и Сърбия, които се стремятъ къмъ подѣлбата на Македония. Додето това различие не изчезне, за съвмѣстна дейность не може да става и дума.

„Еретикътъ“ възстана и противъ мнението, споредъ което Организацията трѣбва да се затвори въ революционната си черупка и да не прави политика съ външния свѣтъ. Това бѣ рецепта, препоржчвана отъ Гьорче Петровъ противъ възможнитѣ подхлъзвания, които биха могли да костуватъ самостоятелностьта на Организацията. Рилскиятъ конгресъ усвои тая рецепта, като и даде въ едно отъ решенията си следната формулировка: „Политиканството трѣбва да бжде чуждо за Организацията и нейнитѣ дейци, като несъответствено съ нейня духъ и тенденции. Тя не влиза въ никакви дипломатически връзки съ външнитѣ държавнически фак-

---

[1]) Авторътъ има предвидъ покойния в. „Реформи“, неговата замѣстница „Шангова Поща“ и най-сериозната буржуазна партийна преса, като „Миръ“ и „Свободно Слово“.

[2]) Авторътъ се позовава на две статии по македонския въпросъ отъ Д. Благоевъ и А. Искровъ, обнародвани въ социалистическото списание „Ново време“.

тори по нашия въпросъ“ [1]). П. отблъсна това предпазно срѣдство, отиващо до абсурдъ:

> Организацията трѣбва да си остане напълно самостоятелна. Самостоятелностьта е нейната мощь, нейното бѫдеще, нейния животъ. Самостоятелность, обаче, не значи още отсѫтствие на политика. Щомъ веднажъ ние приемемъ, че цельта на Организалията не е да реши сама македонския въпросъ, а да наложи решението му на Силитѣ, то естественото заключение е, че тя трѣбва да държи смѣтка за външнитѣ фактори, да съобразява своитѣ действия съ тѣхнитѣ интереси и да използува тѣхнитѣ конфликти, следователно, да има опредѣлена външна политика. Настѫпватъ моменти, когато интереситѣ се схождатъ и тогава една морална подкрепа или солидарна политика не е невъзможна.

Редакцията на „М.-Одр. прегледъ“, която даваше мѣсто на всѣкакви лични мнения, но въ своята генерална линия прокарваше разбиранията на Д. х. Димовъ, се обяви противъ „опортюнистическото“ мислене на Пенчева и влѣзе въ споръ съ него. Но атакувано смѣло по всички линии, лѣвичарското течение се видѣ скоро принудено да мине въ отбрана. На чело на нападателната акция се изстѫпи образцово уредената Щипска околия, която се рѫководѣше отъ една волева и съ по-широки погледи личность — Мише Развигоровъ. По негово внушение околийскиятъ комитетъ реши издаването на единъ мѣстенъ вестникъ, който да изнесе теоритическия споръ съ лѣвичаритѣ и да посочи конкретни срѣдства за премахване на безпѫтицата. Редактирането на вестника „Революция“ се възложи на Пенчева [2]). Отъ колонитѣ на „Революция“ бѣха разгледани увлѣченията и грѣшкитѣ отъ възстанието насамъ, демаскирани домогванията на българския социализъмъ и подложени на анализъ решенията на Рилския конгресъ. Въ статията, посветена на тоя конгресъ, между другото, се казваше:

> Но паралелно съ тѣзи отчасти хубави реформи (усвояването на изборното начало; установяването на иерархия въ институтитѣ и пр.) направиха се и капитални грѣшки. Положителното начало на Матова „никога безъ тѣло“, биде забравено; реформирането на четнишкия институтъ биде изоставено, административната машина се усложни, въведе се такъвъ широкъ демократизъмъ въ управлението и такава сложна процедура по вземане инициатива и решения, щото строгото придържане о буквата на закона би направило невъзможно всѣко едно решение и инициатива.

Конгресътъ не изпълни най-важнитѣ отъ задачитѣ си,— заключаваше статията, — поради което:

„Сѫщиятъ хаосъ, сѫщата анархия въ мислитѣ, сѫщото разединение въ волитѣ царуватъ и сега. Положението е критическо, отчаяно и единъ изходъ е необходимъ повече отъ всѣкога“.

---

[1]) „Организацията и политиканството“ — точка X отъ Циркуляръ № 1.
[2]) Отъ вестника излѣзоха 7—8 броя на хектография. По стотина екземпляра отъ всѣки брой се разпращаха на околийскитѣ комитети и на по-виднитѣ деятели.

Прочее, на комитетитѣ не остава, освенъ „да се възползуватъ отъ широката свобода, която даватъ правилницитѣ“ и да изискватъ „незабавно“ свикването на конгреса. Такъвъ бѣ позивътъ, който „Революция“ отправяше къмъ организациитѣ въ вѫтрешностьта.

*

Привикнали да смѣтатъ незачитането на уставнитѣ наредби за своя привилегия, безъ да се спиратъ дори и предъ издаването на смъртни присѫди, лѣвичаритѣ бѣха неприятно изненадани отъ тѣзи „бунтарски“ жестове на противницитѣ си. Хаджи Димовъ обяви самото появяване на „Революция“ за „анормалность“, тъй като не почивало на решение отъ върховното организационно тѣло и му обяви война отъ колонитѣ на „Революционенъ листъ“[1]). Въ действителность върховното организационно тѣло, т. е. Централниятъ комитетъ, бѣше фактически престанало да функционира и цѣлата организация преживѣваше *анормално* време. Раздвижването въ щипско бѣ реакция противъ всички *анормалности* — най-много противъ тираничнитѣ похвати на лѣвичарското малцинство — която разрастна съ необикновена бързина. Реакцията обхвана почти изцѣло окрѫзитѣ, които, оставени на собственитѣ си сили, водѣха непосилна борба противъ четнишкитѣ налитания на пропагандитѣ отъ северъ и отъ югъ — окрѫзитѣ Битолски, Солунски и Скопски.

Пръвъ Скопскиятъ окрѫгъ свика своя окрѫженъ конгресъ и взе цѣла редица решения, които съ своя опортюнистически духъ се противопоставяха на рилскитѣ решения. На свой редъ, Скопскиятъ окрѫженъ конгресъ отправи позивъ до останалитѣ окрѫзи да свикатъ часъ по-скоро и тѣ конгреситѣ си и да избератъ своитѣ делегати, за да мѫже още презъ настоящата, 1906 година, да се събере общъ конгресъ, който, — съгласно изказаната отъ скопскитѣ конгресисти надежда — „ще избави Организациита отъ оня хаосъ въ управлението, въ който тъне сега и ще посочи правилния и истински пѫть на нейното развитие“. Сѫщевременно Скопскиятъ конгресъ взе необходимитѣ мѣрки, за да не остане инициативата му безрезултатна, като постанови: „Ако петь месеца следъ предвидената въ общия конгресъ дата, тоя (думата е за втори редовенъ конгресъ, б. а.) не се състои, настоящитѣ решения сѫ задължителни за окрѫга, който ще се счита въ правото си да действува както намѣри за добре“.

Смисълътъ на това решение бѣ, че Скопскиятъ окрѫгъ не може и не желае да плаща безсрочно дань на настѫпилото въ Организацията безначалие: не се ли свика, най-късно

[1]) Бр. 4—5, 7. X. 1906 год.

до месецъ мартъ 1907 г. общъ конгресъ, окржгътъ ще се смѣта освободенъ отъ всѣкакви законни задължения спрямо останалитѣ окржзи. Прочее, за да се предотврати скжсването на всѣка връзка между частитѣ на Организацията, не оставаше, освенъ окржжнитѣ комитети да се съобразятъ съ поканата на скопяни, — толкова повече, че и тѣ страдаха отъ положението, създадено отъ факта, че Централниятъ комитетъ се разтури безъ да направи съответнитѣ разпоредби за свикване на редовния годишенъ конгресъ. За съжаление правилникътъ, макаръ и премного проточенъ, не опредѣляше ясно и категорично замѣстницитѣ на Централния комитетъ, когато последниятъ, по едни или други причини, престане да функционира, а отправяше интересуващитѣ се къмъ текста на членоветѣ 52 и 93, които се отнасяха до попълването на околийскитѣ и окржжнитѣ комитети. Скопскиятъ окржженъ комитетъ, позовавайки се именно на тѣзи, макаръ и несъответствуващи напълно, членове отъ правилника, влѣзе въ ролята на Централенъ комитетъ и покани другитѣ окржзи да изпратятъ незабавно делегатитѣ си за втори редовенъ конгресъ. За сборенъ пунктъ бѣ посочена София, а за дата 15 декемврий 1906 г. По тоя начинъ формалнитѣ затруднения бѣха преодолѣни и свикването на конгреса, повидимому, обезпечено.

До 15 декемврий оставаше малко време. И еднитѣ и другитѣ взеха да се готвятъ за конгреса, кждето имъ предстоеше да се сблъскатъ вече не само като две идейни течения, но и като организирани лагери.

Все пакъ онова, което ги раздѣляше бѣше повече психология, наслоена отъ нѣколкогодишнитѣ препирни, вражди и лични съревнувания, отколкото напълно оформена и смлѣна идеология. Па и въпроситѣ, около които се спорѣше, далечъ не бѣха отъ такова сждбоносно значение — както бѣха, напримѣръ, въ случая съ върховиститѣ. Нещастието лежеше въ непримиримия фанатизъмъ на шепа образовани и полуобразовани хора, които бѣха се побъркали на отвлѣчени идеи и принципи, гърмогласно възпѣвани, но и отъ самитѣ тѣхъ не напълно разбрани. Численостьта на фанатицитѣ и естеството на принципитѣ имъ, отъ гледна точка на действителнитѣ нужди и интереси на революционното движение — това имаше да се види въ конгреса, и да се реши съ болшинство на коя страна е надмощието. Ето защо, отъ момента, когато щипяни заговориха за конгресъ, атмосферата се напои съ раздразнение, като въ всѣки предизборенъ периодъ. Касаеше се кой да привлѣче онова добронамѣрено множество, което, при всичкитѣ си предразположения къмъ единия или другия лагеръ, стоеше още въ недоумение и, не виждайки достатъчно причини за смъртно враждуване, мечтаеше за съгласие и миръ. Каса-

еще се още — и това бѣше най-важното, — кой да се яви съ повече делегати на конгреса. А полемиката бѣше вече се разгорила до тамъ, че двѣтѣ страни си служеха съ прозвища, прикачвани незаслужено не само на фракционнитѣ главатари, но и на цѣлото противно течение. Революционеритѣ отъ сѣрско и струмишко бѣха наречени „сектанти", „анархо-социалисти", „фантазьори", „безотечественици", а тѣзи отъ Скопския, Битолския и Солунския окржзи, — „безпринципни бунтари", „заслѣпени националисти", „орждия на българското правителство", „нови върховисти". И ставаше все по-съмнително, дали конгресътъ ще скжси разстоянията между враждуващитѣ или ще ускори пълния разривъ.

Тъкмо по това време, — края на декември, — се появи, съ огледъ на наближилия конгресъ, една полемична брошура[1]), въ която бѣ разгледано състоянието на революционното движение и утрешнитѣ негови перспективи, анализираха се различията и се правѣше опитъ за привеждане въ система идеитѣ и тактиката на дѣсното течение, — „националъ-революционното". Авторътъ, свеждайки *новото* въ противното течение къмъ три сжществени пункта, — „Децентрализъмъ въ управлението, материализъмъ въ състава и еволюционизъмъ въ метода", — нарече го *интернационалъ-еволюционно* и го характеризира като *утопично*:

> Новото е за децентрализма, за широкия демократизъмъ и изборность въ нашето управление. Това е първата негова утопия. Новото е предимно за културно-економична дейность въ Организацията, то е еволюционно, то иска духовна подготовка най-широка и духовно съзнание въ населението най-внушително. Това е неговата втора утопия. Новото е за фактическото интернационализиране на Организацията, което поставя като предпоставка на практичната си дейность; то е за пълното „затваряне въ собствената черупка"; то игнорира дипломатическия елементъ на борбата и отрича правенето на външна политика. То е за чистата революция, то презира общественото мнение и не се старае да го спечели. Това е неговата трета утопия. Азъ бихъ казалъ „неговото престжпление". Новото е, най-после, противъ всѣко материално подпомагане за момента отъ каквито и да е източници. То предпочита да види цѣлата Организация завладѣна отъ пропагандитѣ, всички дейци избити или затворени, то само би си подписало смъртната присжда, но то продължава да казва „не". То е единъ новъ Донъ Кихотъ. За своя абстрактенъ принципъ на нѣкакво чисто революционерство и самостоятелность, които въ нищо не се заплашватъ отъ подобенъ опортюнизъмъ, то е готово да пожертвува всичко. Това е неговото четвърто заблуждение и второ престжпление, което е върховно, макаръ че не е отъ особена теоретична важность.[2])

Тѣзи обвинения, така резюмирани отъ автора, не сж, въпрѣки рѣзкия имъ тонъ, нито пресилени, нито произволни.

---

[1]) „По нашитѣ спорни въпроси" отъ П. Пенчевъ, София, 1906 г., стр. 124.
[2]) Стр. 108.

Тѣ сж мотивирани. Авторътъ е изобщо твърде самоувѣренъ въ прогнозитѣ си, но — доколкото това е постижимо въ една набързо написана полемична брошура — анализътъ му не е лишенъ отъ дълбочина и преценкитѣ му отъ аргументация. Той си служи ловко съ цитати отъ противника, за да изтъкне противоречията между теорията и практическата му дейность. Споредъ него, различията сж само теоритични, а практиката еднаква или почти еднаква, съ различия, които се обуславятъ не отъ фракционната принадлежность на ржководното лице, а отъ обективната мѣстна обстановка. Така, по отношение на децентрализма *новото,* което въ начало бѣ „афоресало Централния комитетъ, постепенно се отказа отъ своитѣ крайности и запрѣ на умѣрената децентрализация". А какво е направилъ Сандански съ своя щабъ въ областьта на еволюционизма и интернационализма? „Пресъздалъ ли е той духоветѣ, уредилъ ли е училищата, черквитѣ и общинитѣ, урегулиралъ ли е данъчнитѣ отношения, премахналъ ли е икономическия гнетъ, вкаралъ ли е въ редоветѣ на организацията тамошнитѣ иноплеменници?" — Не. Другъ примѣръ. Кръстю Българията „минава за идеенъ съмишленикъ на еволюциониститѣ", но „събитията въ неговия районъ се развиватъ така, че опровергаватъ самия него" [1]). Трети примѣръ. Съседъ на Кр. Българията по околия е М. Развигоровъ. Той е противникъ на „социалъ-еволюциониститѣ" и привърженикъ на „теорията на бързането". При все това неговата околия е образцова по уредбата си: Въ щипско „най-напредъ се заведе икономическа борба и се предприе работническо законодателство, тамъ Организацията е построила не едно и две училища и уредила редъ читалища, библиотеки и райфаизенови каси. Но нима всичкиятъ тоя успѣхъ се дължи само на единъ Развигоровъ? Това сж условията, които позволяватъ и налагатъ, ние просто трѣбва да се взираме въ тѣхъ." [2]) Ето защо авторътъ не осжжда еволюциониститѣ за тѣхната „съвсемъ неволюционистична и неинтернационалистична дейность". „Колкото и да парадиратъ съ своитѣ купени или заучени доктрини, тѣ ще превиятъ своята идеология, така, както превиватъ своята практика. Обаче, у тѣхъ има вече ангажирано едно честолюбие, което опредѣля тѣхната психология, и тя мжчно може да бжде превита. Да надрастнатъ и прескочатъ самитѣ себе, това е доблесть, която не на всѣкиго се отдава". [3])

---

[1]) Авторътъ има предъ видъ кочанско, кждето „еволюционистътъ" и „интернационалистътъ" Кр. Българията, вмѣсто всѣка друга културно-икономическа дейность, се грижи да предпази околията си отъ сръбски четнишки нашествия.

[2]) Организацията въ щипско можа да се отдаде по-спокойно на културно-просвѣтна дейность, понеже Щипската околия остана докрай незасегната отъ четнишкитѣ нахлувания на сърбитѣ. Съ въоржжената сила на щипско Развигоровъ предприемаше противосръбски акции въ съседнитѣ застрашени околии.

[3]) Стр. 109.

Но нека оставимъ всички тия различия, мними или действителни, за да се спремъ на единъ въпросъ, който, споредъ насъ, лежи въ основата на разкола всрѣдъ вжтрешнитѣ — отношенията съ България. Авторътъ сжщо мисли, че тоя въпросъ е „най-капиталниятъ", „най-спорниятъ", „най-тъмниятъ", „най-деликатниятъ". И ако прямостьта и искреностьта сж условието, безъ което не е мислимо изясняването и правилното разрешение на такъвъ единъ въпросъ, трѣбва да признаемъ, че авторътъ на брошурата ги е проявилъ въ пъленъ размѣръ, безъ да се спира и предъ нѣща, публичното изнасяне, на които би могло въ онова време да се вземе за безтактно издаване на „тайни". А искреностьта у Пенчева удвоява доказателната сила на неговото изложение, понеже той я проявява еднакво при разпредѣлението на грѣшкитѣ и отговорноститѣ между дветѣ страни:

— Закърмена отъ българския национализъмъ, „Организацията хранѣше непоколебима вѣра къмъ него. Духътъ на съмнението, обаче, взе да разяжда вѣрата ѝ въ освободителната мисия на България, понеже последната „използуваше дѣлото при всѣки удобенъ случай за най-калнитѣ даже партизанства и лични дворцови разчети." „Най-ясно се казваше, че трѣбва да слуша безпрѣкословно и безъ разсжждение всичко, което ѝ се заповѣда, защото инакъ милоститѣ ще престанатъ. И тя се сепна." Тогава България побърза да си изкове едно ново оржжие, съ което да я измѣсти—върховизма. „Върховизмътъ внесе смутъ въ невинното население и го въвлѣче въ фаталната 1902 г. И недовѣрието между Организацията и България още по се увеличи, докато най-после стана цѣла пропасть, но следващата година донесе най-голѣмото разочарование отъ България, и Организацията съвършено вече се отказа отъ нейнитѣ обещания и идеали." Организацията направи възстанието, наложено ѝ не само отъ режима, но и отъ предшествуващитѣ го „завоевателни актове на сжщата тая България и тя съ право предполагаше нейната активна намѣса." Но намѣсата не дойде. „Чашата прелѣ. Недовѣрието се обърна въ възмущение и дѣлото на отдалечаване достигна до своя край" [1]).

Все пакъ тая неприязнь и антагонизмътъ между двата кръвни фактора въ една и сжща „кауза" не сж оправдани и трѣбва по нѣкакъвъ начинъ да имъ се тури край. „България не се е отказала отъ своитѣ аспирации, отъ своето бждеще, нито пъкъ ще може се отказва. Тя е органически срастнала съ тоя македонски въпросъ и да се откаже отъ него, това ще рече да се откаже отъ себе си като съвременна държава." Има, отъ друга страна, редъ обстоятелства, които смекчаватъ нейната вина:

---

[1]) Стр. 82—85.

Тя е още млада. Тя нѣма укрепнали правилни вжтрешни отношения, отъ които единствено зависятъ външнитѣ; нейнитѣ конституционни свободи сж още фикция, а нейнитѣ идеали не се взиратъ въ по-далечното бждеще, не се обграждатъ отъ калта на дневната партийна борба, напротивъ, тѣ най-систематично се компрометиратъ. У нея всичко става за момента, всичко е нестабилно, неопредѣлено, неизмѣрено. И македонската политика страда най-много отъ тия пороци. Въ нея нѣма никакъвъ елементъ на постоянство, на замисленость, на традиция къмъ последователность. България е ту дръзко предизвикателна, ту плахо потайна: днесъ тя манифестира автономията, утре — обединението; тя псува Турция, театрално раздрънква своята шпага, прави маневри, мобилизира армията, готви войната. Но нейното воинствено настроение бърже се изпарява, тя безмлъвно влага шпагата въ ножницата, разпуща кадритѣ на милицията и започва преговори за сближение съ сжщата Турция, която преди малко бѣ така дръзко предизвиквала. А тия неуравновесени отношения разочароваватъ робското население, убиватъ неговитѣ надежди, отблъскватъ Организацията[1]).

Неустановеността на българската македонска политика, „несъвмѣстимостьта на нейнитѣ идеали съ нашитѣ“[2]) и „различното ни становище[3]), което обуславя различни психологии и прояви, действуватъ въ смисълъ да има пълно разграничение между дѣлото на Организацията и това на България: Организацията трѣбва да има една пълна самостоятелность, която да не се подава на ничии влияния и обещания.“

„Но самостоятелность още не ще каже да се изолираме безусловно отъ България. Ако ние трѣбва да имаме своята външна политика спрямо външнитѣ фактори, колко повече трѣбва да я имаме къмъ България. Има редъ причини, които налагатъ едно искрено приятелство съ нея и едни трайни връзки, които да иматъ за основа нашата самостоятелность.“ Ето нѣкои отъ най-сжщественитѣ:

I. Ние трѣбва да имаме безъ друго една извънорганизационна база. Всѣко едно освободително движение е имало подобна база, не можемъ да не я имаме и ние.

II. Има сходство на известни интереси. Нашата цель е автономията, „но чрезъ българския елементъ и за българския елементъ, преди всичко.“ Поради това „ние трѣбва да се стремимъ да го обградимъ съ една непроницаема броня срещу стрелитѣ на неговитѣ врази.“ „Ние сме силни само чрезъ него, съ него и за него.“ „Сжщиятъ интересъ има и България. Тя може да разчита на известенъ дѣлъ

---

[1]) Стр. 85—86.

[2]) „Организацията се задоволи съ автономията, когато България „още“ вѣрва въ своята историческа мисия на обединителка на Балканитѣ“. (Стр. 85).

[3]) „България, на която не тежатъ непосрѣдствено робскитѣ вериги, може да се бави, може да протака, може да пасува и когато трѣбва и когато не трѣбва“, а ние „бързаме, ние не правимъ тънки комбинации и преди да се надѣемъ на България или на друга сила, надѣемъ се на себе си. Може би, нашитѣ акции да не отговарятъ на известни съображения, може би, отъ гледище на българскитѣ интереси, тѣ да сж ненавременни, но не сме ние, които трѣбва да се пригаждаме къмъ България, това е тя „която трѣбва да се пригажда къмъ насъ. Защото непосрѣдственията източникъ на борбата и обектъ на игото сме именно ние“ (Стр. 86—87).

или на изцѣло присъединяване само ако има подпора, обектъ, който да оправдава нейнитѣ претенции. А тоя обектъ не може да бѫде другъ, освенъ българскиятъ елементъ." За това тя и не престава да се грижи за неговото закрепване. А което е още по-важно, „България вижда единствения покровитель на своитѣ съплеменици въ лицето на Организацията и затова е принудена да я търси съ всичкия неинъ „интернационализъмъ" и „самостоятелность."

III. Третата причина има чисто материаленъ характеръ. „Отъ самото ѝ зараждане, дори до днесъ, Организацията винаги е намирала своята материална подкрепа въ българското общество." „Не че нѣмаме отъ вѫтре непосрѣдствени източници, не че ни липсватъ нелегални пѫтища, но тѣ сѫ недостатъчни. Тоя народъ, така съсипанъ отъ тежкитѣ данъци на властьта и грабежитѣ, е вече изнемогналъ и той трѣбва да продава първитѣ си необходимости, за да плати новия си организационенъ данъкъ. А сега, когато неговото въоръжаване е предстояще, да се товари съ новъ военененъ данъкъ, това ще бѫде цѣло светотатство." „Не остава тогава, освенъ да прибѣгваме къмъ външната благотворителность. А де ще я намираме, така щедра, ако не пакъ въ България?" „Но македонската емиграция и българското общество иматъ право да искатъ и отъ насъ нѣщо:"

> Ние трѣбва да разсѣемъ тѣхнитѣ заблуждения, да разбиемъ ония легенди, които върховизъмътъ създаде за нѣкакъвъ нашъ фактически космополитизъмъ и преследване на българизма и да имъ покажемъ, че нашиятъ интернационализъмъ, съ който така се злоупотрѣбява, не е освенъ нашата самостоятелность. Тая самостоятелность ние високо ценимъ, но тя не значи неприятелство и пъленъ сепаратизъмъ. Ето това трѣбва да направимъ преди всичко ние, за да имаме и занапредъ охотната подкрепа на неофициална България. Но ние, нека признаемъ, сме вършили тъкмо противното, ние дразнѣхме това общество, плюехме на неговитѣ идеали, ругахме неговитѣ чувства и въ сѫщото време го псувахме, задето най-после позатвори кесията си и почна да се не довѣрява на разнитѣ търговци на едро и дребно съ дѣлото. А много ли иска отъ насъ това обществено мнение? То не се взира толкова въ нашата подземна дейность, то не ни търси смѣтка за онова, което вършимъ тукъ и тамъ, то просто желае да се уважаватъ неговитѣ чувства и да му се даватъ реални факти на защита на българското племе срещу похищенията на сърбизма и гърцизма. И ако ние го удовлетворимъ въ тия елементарни и хармонични съ нашитѣ задачи искания, то ще бѫде доволно[1])

*

Гвоздеятъ на спора, обаче, не лежи въ отношението на Организацията спрямо българското общество. Използуването на родолюбивитѣ и хуманни чувства на свободния българинъ за извличане на материални срѣдства за нуждитѣ на освободителното движение не се смѣташе отъ „интернационали-

[1]) Стр. 91.

ститѣ“ за нарушение на „революционната етика“. Касаеше се: да се приема ли или не материална помощь отъ официалнитѣ български срѣди?

За лѣвичаритѣ този въпросъ бѣ по начало разрешенъ въ отрицателенъ смисълъ. Докосването до българската държавна пара означаваше за тѣхъ жертвуване на организационната самостойность, измѣна на революционнитѣ идеали, сждбоносно подхлъзване, грѣхопадение, наказуемо съ смъртъ. Тѣхното становище е ясно изразено въ следнитѣ редове, написани по поводъ решенията на Скопския окржженъ конгресъ, отъ първия имъ теоритикъ Д. х. Димовъ:

„Отнася ли се една организация безразлично и безкритично по способитѣ за своята издръжка, по пжтищата за набавяне срѣдства за сжществуване въ каквито и да било случаи — това е вече знакъ, че тази организация преживѣва едно ненормално състояние, че тя измѣня на себе си и на своитѣ задачи, че тя се изражда като революционенъ факторъ въ дѣлото на което служи“ — „тя губи своя революционенъ характеръ и е готова да черпи своитѣ срѣдства отъ външни фактори, даже и тогава, когато нѣма нужда отъ тѣхъ“. „Тѣ (централиститѣ“, б. н.) не се замислюватъ нито за минутка, какво неизличимо влияние упражнява тоя начинъ на издръжка върху общата психология на Организацията, върху нейната морална и революционна мощь, върху нейното морално съзнание и воля“. „Тукъ нѣма вече борба за тържеството на известни схващания въ името на организационната солидарность и организационното единство, а единъ актъ на известна групировка отъ нейната срѣда, която е решена да действува мимо общата организационна воля“ [1]).

Докато Хаджи Димовъ издига надъ всичко безупрѣчниятъ революционизъмъ, абсолютната самостоятелность и независимость на борбата, докато той третира проблемата едва ли не изключително откъмъ нейната принципна и нравствена страна, — неговиятъ противникъ П. Пенчевъ я разглежда отъ чисто практическо становище и я разрешава, лично за себе си, съ огледъ на даденото действително положение:

Организацията, поставена предъ една, ако и оправдана, апатия на България, лишена отъ щедрата подкрепа на хуманна Европа, лишена и отъ достатъчно свои вжтрешни ресурси, днесъ е въ една трагична безизходность. Тя е безпомощна срещу нашествията на пропагандитѣ и съ горесть вижда, какъ тѣ палятъ и убиватъ най-скжпитѣ ѝ села и синове. И тя трѣбва само да гледа и да оставя врага безнаказано да върши своето дѣло. Тя има, може би, още сила за борба, тя има още нови пжтища, по които не е изпитала щастието си, но тя нѣма своя мечъ — ето де е трагизъма. И поставена предъ дилемата: да загине честна и непокварена, или да победи, но опорочена предъ „нѣкои“ — тя, разбира се, трѣбва да предпочете второто [2]).

Не безъ скрупули и не безъ вжтрешна борба опортюнистътъ П. Пенчевъ е дошелъ до този отговоръ. Той, заедно съ своитѣ съмишленици, е обладанъ отъ страхъ предъ рисковетѣ на компромиса, къмъ който необходимостьта го заставя:

[1]) „Рев. листъ“, г. II, бр. 11—12, 16 декемврий 1906 г.
[2]) „Пѣ нашитѣ спорни въпроси“, стр. 91—92.

Днесъ за днесъ единъ е само материалниятъ източникъ, който щедро би ни подпомогналъ — България. Но дали да се докосне (Организацията) до него и не ще ли я отровятъ неговитѣ води — ето въпроса, който тревожи най-добритѣ наши другари. О, не мислете, че има нѣкой, който да се не тревожи, не монополизирайте безкористното служене на дѣлото и не считайте, че всѣки единъ, който не мисли като васъ, е противъ васъ, а следователно и противъ дѣлото. Не е издайникъ, не е орждие на България оня, който се осмѣли да каже на Организацията самата истина, колкото и горчива да е тя. Азъ ще я кажа. Може би, азъ не ще бжда правъ, може би моята истина ще бжде субективна истина, но азъ считамъ за дългъ да се изкажа [1]).

И се изказва той така:

„Организацията, по принципъ, *не трѣбва да приема безразборно помощи отъ дето и да идатъ тѣ.* И не защото това е неморално отъ революционно гледище, а за това, че е нетактично, понеже може да ни компрометира предъ външния свѣтъ, на който ние така много разчитаме". Организацията трѣбва, и би могла, да уреди едни „по-модерни финанси", безъ да засегне бедната часть на населението вжтре — като организира благотворителностьта въ Европа и въ България, като предприеме и акции отъ рода на плениването на мисъ Стонъ и др. Докато, обаче, „успѣемъ да организираме и осигуримъ своята достатъчна непосрѣдствена издръжка, ще се мине доволно много и ако до тогава бихме пасували, ще рискуваме да изгубимъ още доста райони. Сега намъ се налага да бързаме, да бждемъ смѣли и енергични" и ето защо „ние трѣбва да вземемъ, ако ни се предложи отъ нѣкжде, но само за дадения случай. При едно условие, обаче: *никакви ангажименти въ замѣна.* Ако се даде, това да стане за самата помощь, а не за известни задължения". Касае се, разбира се, за помощь отъ България (казано точно, отъ българското правителство) понеже тя е, която „има интересъ да сме силни ние и българскиятъ елементъ. А после, първата наша работа ще трѣбва да бжде веднага да се уредимъ финансово, за да не направимъ рецидивъ" [2]).

Най-после, мжчителната изповѣдь е направена. Компромисътъ съ „революционната етика" е допустнатъ.

*

На реда си ние ще видимъ, че по току-що разгледания въросъ, — *гвоздеятъ на спора* — голѣмото мнозинство на революционнитѣ деятели сподѣля разбиранията не на Хаджи Димова, а на Пенчева. А сега нека резюмираме двете становища по него и нека дообяснимъ поведението на непримиримитѣ.

---

[1]) Пакъ тамъ, стр. 92.

[2]) Пакъ тамъ, стр. 92—93.

Въ какво се състои „грѣхопадението" на мнозинството?

Да се вематъ отъ българската държава пушки и пари, за да се организира часъ по-скоро самозащитата на селата противъ нападенията на гръцкитѣ, сръбскитѣ и турскитѣ чети. Предлаганата нова система има всички предимства надъ досегашната. Нейната целесъобразность и наложителность се признава отъ всички, подтвърдена е и отъ цѣлъ низъ конкретни случаи [1]). Самитѣ села викатъ: „Дайте ни пушки и оставете ни да се бранимъ сами"! И понеже Организацията не е въ състояние да задоволи, чрезъ собствени срѣдства тази нужда, явява се мисъльта да се потърси помощьта на българската държава, която има не само интересъ, но и кръвенъ дългъ, да защищава своитѣ поробени сънародници. Въ основата на тази мисъль лежи загриженостьта за живитѣ братя — за народа, който гине физически и е на пжть да стигне предѣла на пълното отчаяние. Моментътъ е върховенъ: касае се не за изборъ между една или друга конкретна форма на освободителния идеалъ, а да се даде на населението материална възможность да не гине мърцина подъ ударитѣ на жестокитѣ си палачи.

— Да се обърнемъ къмъ България за помощь. Най-после, при всичкитѣ си волни или неволни прегрѣшения къмъ нашето дѣло, тя е братска страна — само тя може да ни разбере и да ни помогне. Да се обърнемъ за помощь къмъ нея, па нека пострадатъ принципитѣ ни, — казватъ ония отъ революционеритѣ, за които народното спасение е върховната цель, а революцията — срѣдство за нейното постигане.

— Не! — отговарятъ другитѣ. — „Въ такъвъ именно моментъ — сждбоносенъ за нашата кауза — Организацията трѣбва високо да прокламира своята пълна независимость отъ всѣкакъвъ родъ външни фактори и да изнесе на собствени плещи не само материалното, но едновременно и моралното поражение на действуващитѣ въ територията ѝ национални пропаганди [2]).

Нищо по-хубаво отъ това идеално пожелание, ако то можеше да се осжществи и то съ бързината, която събитията повелително изискватъ. Неговата осжществимость, обаче, е поставена вече подъ силно съмнение. Та какво друго върши Организацията отъ три години насамъ, освенъ това, което се предлага въ горецитиранитѣ редове? Тя е *прокламирала високо* своята независимость и я защищава отъ вър-

[1]) Въ глава II („Бждещата дейность на Организацията", стр. 38—65) авторътъ се изказва решително за замѣняване на нападателната система чрезъ чети съ организираната самоотбрана на самото население чрезъ добре въоржжени селски групи, обучението и ржководството, на които да се повѣри на специални инструктори, предимно военни, по двама-трима въ всѣки районъ.

[2]) „Що е независимость на Организацията, защо е необходима тая независимость и какъ може тя да бжде запазена" — „Рев. листъ", г. II, бр. 11—12, 16. XII. 1906. Статията е редакционна, т. е. написана отъ Д. х. Димовъ.

ховисткитѣ посѣгателства не само съ слово, но и съ кръвь. Въоржженитѣ пропаганди, обаче, не се трогнаха ни най-малко отъ нейнитѣ жертви, а използуваха междуособията ѝ, за да ѝ нанесатъ по-тежки удари. Тѣзи именно печални факти наведоха българската революционна интелигенция на мисъльта, че, за да бѫде въоржжената самозащита противъ нашественицитѣ по-ефикасна, отколкото досега, необходимо е тя не само да се измѣни, съобразно съ повеленията на опита, но и да не бѫде вече спъвана отъ недостатъкъ на материални срѣдства. Тѣзи срѣдства ни липсватъ въ момента — нека ги вземемъ отъ българската държава.

Другитѣ, които сѫ въздигнали принципитѣ въ единъ видъ фетиши, сѫщо не отричатъ нуждата отъ обобщена и по-целесъобразно организирана борба противъ пропагандитѣ. За тѣхъ е, обаче, по-важно и отъ самата борба, да се осуети всѣки допиръ съ българската държава. И за да обосноватъ тезата си, подценяватъ, може би несъзнателно, опасноститѣ отъ пропагандитѣ и подценяватъ силата на Организацията:

> „Тази територия (думата е за територията завзета отъ въоржженитѣ пропаганди) е изгубена главно отъ липсата на сили". „Следователно, Организацията трѣбва да се засили откъмъ деятели, а не откъмъ пари и оржжие". А това ще стане „чрезъ усилена вѫтрешна работа въ запазената територия и чрезъ предприемане на общи организационни усилия противъ пропагандитѣ съ свои собствени срѣдства. Нейното сѫществуване никакъ не е заплашено. Още по-малко то е заплашено отъ пропагандитѣ, които, поради своя явно противоосвободителенъ характеръ, могатъ да бѫдатъ много по-безследно изгонени, отколкото е било това съ Организацията въ сѫщитѣ мѣста. Но това трѣбва да стане само като се запази „чистотата на нашата кауза отъ външни влияния, защото само тази чистота е въ състояние да ни запази отъ риска да загинемъ единъ день".[1])

Тукъ сѫ изказани и нѣколко прави мисли, които, обаче, се нуждаятъ отъ обяснения.

Вѣрно е, че сѫществуването на Организацията не е застрашено, тъй като, по много причини, пропагандитѣ не сѫ въ състояние да превзематъ цѣлата ѝ територия и да изколятъ цѣлото българско население въ Македония и Одринско. Претърпѣнитѣ вече загуби, обаче, сѫ твърде значителни, отразяватъ се най-болезнено върху общия духъ на народъ и борци и помрачаватъ освободителния характеръ на борбата.

Вѣрно е, че нуждата отъ подготвени за ролята сили става все по-въпиюща. Защо? Защото най-достойнитѣ гинатъ съ пушка въ ржка или чезнатъ по затвори въ несравнено по-голѣмъ брой, отколкото до възстанието и тѣхнитѣ мѣста се заематъ отъ по-малко подготвени; има и по-лошо: когато

[1]) Пакъ тамъ.

мѣстата имъ оставатъ съвсемъ незаети. Но дори ако движението разполагаше съ достатъчно ржководни сили, какъ биха могли тѣ да организиратъ въоржжена борба безъ оржжие и безъ пари? Неумолимата истина, че паритѣ сж нервътъ на войната е установена преди Маркса и преди Наполеона, а марксистътъ Хаджи Димовъ е готовъ да обеззначи материалния факторъ, когато това се изисква отъ нуждитѣ на полемиката която води.

Вѣрно е, че само при *общи организационни усилия* би могло да се разчита на по-резултатенъ отпоръ. Мѣстнитѣ срѣдства на околията, стремително и съ съсрѣдоточени сили атакувани отъ въоржжения нашественикъ, особено когато тя е разположена въ периферията на революционната область, сж обикновено недостатъчни. Ала цѣлостно организираната взаимопомощь — всички за единъ и единъ за всички — предполага стегната, сплотена организация, общо приетъ планъ за действие, единство въ мисъль, воля и централно ржководство и прочее нѣща, които сж несъвмѣстими съ децентрализма и другитѣ принципи, така фанатично отстоявани отъ новаторитѣ лѣвичари. Отдѣлни опити за по-широки нападателни акции, организирани съ участието на боеви сили отъ две и повече околии, не липсватъ. Но тѣ сж дѣло на по-дейни и съ инициатива началници въ непосрѣдствено застрашената область и се извършватъ при пълното безучастие на незастрашенитѣ околии (каквито сж, между други, и пиринскитѣ околии на Сандански).

Вѣрно е, че *чистотата* е важенъ елементъ, който не може да се пренебрѣгва. Тя е съставна часть на *идеализма*, а безъ идеализъмъ не е мислима никаква борба, въ основата, на която лежи доброволната лична саможертва. Революционната организация е скжпила винаги за своята *чистота*. Нейниятъ моралъ допуска насилственото изтръгване на парични срѣдства, но той е придирчивъ, когато се касае за подаяния, произхождащи отъ официални заинтересувани фактори. Ако има въ дейностьта на Б. Сарафовъ нѣщо, за което, и най-голѣмитѣ му поклонници не сж го простили, то е, че е взелъ и сръбски пари за дѣлото. Въ сегашния споръ различието е, че едни отъ вжтрешнитѣ подвеждатъ подъ общия знаменатель на външнитѣ фактори и България, когато другитѣ заематъ особено отношение къмъ нея. Собствено, Хаджи Димовци, „подъ външни влияния“, разбиратъ само България и вѣрватъ, че българската държавна помощь ще лиши революционното дѣло отъ неговата *чистота*, когато другитѣ сж готови да я приематъ, макаръ и не безразборно и безусловно. Еднитѣ преценяватъ положението съ критерия на своитѣ догми, другитѣ — съ критерия на суровата действителность и подъ диктовката на националното чувство. Еднитѣ сж заглушили въ себе си гласа на кръвьта, другитѣ

му се отзовавать въ пъленъ унисонъ съ страдащия народъ — тоя народъ, който следъ възстанието, въ дни трагични като сегашнитѣ, приемаше съ благодарность братската помощь на България, но отказваше да приеме изпратеното му отъ Сърбия пропагандаторско брашно.

Догмата, която въ дадения случай служи за критерий на лѣвичаритѣ теоретици, е вѣрата въ мнимото всемогѫщество на революционната организация. Фактически това *всемогѫщество* се крепи на единъ милионъ съзнателни българи, за омаломощаването и обезличаването на които действуватъ сега паралелно съ Турция, Гърция и Сърбия. Има наистина друга една съседна сродна сила — България, която съ самото си сѫществуване крепи и окрилява освободителното движение на мѣстнитѣ българи, тя, обаче, се отхвърля и отблъсква отъ лѣвичаритѣ: тя е за тѣхъ „факторъ безъ всѣко значение“[1]), макаръ, че въ очитѣ на Европа минава за най-солидна и най-мощна държавна организация на Балканитѣ[2].) Всемогѫществото на Революционната организация лежи, споредъ лѣвичаритѣ, въ ненакърнимостьта на нейнитѣ принципи, които сѫ сами по себе несъкрушима и всепобедна сила. Въоржжена съ принципитѣ си, тя ще сломи всички противодействия и ще се наложи на всички фактори:

> Въ Македония има вече една сила, която, въ близко или далечно бждеще, ще разшири своята мощь и задъ предѣлитѣ на турската империя и ще наложи, ако доброволно не се възприеме, своето разбиране на всички държавици балкански, които днесъ образуватъ най-грубия националистически кордонъ около долината на страданията и на скрѫбьта[3]).

Тукъ вече имаме работа съ фантасмагории, които нѣма защо да ни занимаватъ повече.

Прочее, да приключимъ въпроса за срѣдствата.

Презъ втората половина на 1906 година, когато революционното движение се застрашава отъ ново разцепление, въоржженитѣ пропаганди иматъ вече своитѣ завоювани бази въ вѫтрешностьта: гръцката въ чисто гръцкитѣ околии, въ отдѣлни гъркомански и турски гнѣзда по-навѫтре и въ всички градове и паланки на Юго-Западна, Южна и Източна Македония; сръбската въ Прешовско, Черногорията, Кумановско Паланечко, Азотъ, Порѣчето и дори въ Прилепско. Дори и при най-щедра материална помощь отвънъ, отвоюването на загубенитѣ позиции не е вече лесно и бързо постижимо. Още е, обаче, възможно да се попречупи тѣхниятъ настѫпателенъ устремъ, да имъ се отнематъ нѣкои стратегични

---

[1]) Пакъ тамъ.

[2]) Като такава сила е представено Княжеството и отъ голѣмия познавачъ на Балканитѣ Рене Пинонъ въ „L'Europe et l'Empire Ottoman“ („Trente ans d'indépendance. La Force Bulgare“, стр. 445—494).

[3]) „Въоржженията курсъ на националнитѣ движения въ Македония“ — уводна статия на „Македоно-Одрински прегледъ“, год. I, бр. 3, стр. 33—34.

пунктове, да се ограничатъ значително избиванията на българското население и да се повдигне духътъ му. При турската благосклонность къмъ всички противобългарски фактори, нѣмаше основания да се очаква нѣщо повече. Но и тая ограничена задача не би могла да разчита на сериозенъ успѣхъ, безъ преустройване на организационнитѣ сили и безъ външна материална помощь. Да постигнатъ едното и другото, колкото е възможно по-скоро — безъ по-нататъшни умувания и протакания — такава бѣ задачата, която хората отъ умѣреното революционно течение схващаха, като неотмѣненъ дългъ спрямо българското население. Неговиятъ грѣхъ въ очитѣ на противника бѣ, че при преследването на тази задача е допустнало подкрепата на България.

*

Споветѣ, които разгледахме, останаха за широкото българско общество необясними и съ нищо неоправдани. Дори, когато бѣше най-живо замѣсенъ въ мѣстнитѣ партийно-политически борби, срѣдниятъ българинъ отъ Княжеството въ недоумение се питаше: Защо се каратъ? Какво има да дѣлятъ? Освобождението на Македония бѣ за него едно свето дѣло, въ което не може да има мѣсто за никакви разногласия и спорове, камо ли за смъртни вражди и гонения. Въ действителность, македонското революционно движение се развиваше подъ действието на общия социологически законъ, по силата на който всички организирани общества, и легални и нелегални, иматъ своитѣ течения, лагери, котерии, партии. То не можеше да направи изключение, толкова повече, че въ него търсѣха поле за проява най-различни елементи: млади идеалисти, движими отъ най-чисти пориви; борчески натури съ напращѣла енергия, жадуващи за приключения и подвизи; недоволници отъ политическитѣ порядки въ освободеното Княжество; идейници отъ всички отсѣнки. Презъ началния периодъ освободителниятъ идеалъ е така неотразимо примамливъ, че засѣнчва всички различия; всичко се върши на другарско довѣрие, а иерархията се крепи върху грададния и отъ никого неоспорванъ авторитетъ на нѣколцина първенци. Върховизмътъ засили още повече вѫтрешното сцепление, ала всрѣдъ сътресенията, които той предизвика, се появи зародишътъ на разномислието. Дойде сетне илинденската буря, и както спектърътъ, пречупенъ отъ затихналитѣ вълни, разкрива седемтѣхъ си основни краски, революционното движение разкри своята многосложна идейна подкладка: фантастика и опортюнизъмъ; романтика и реализъмъ; национализъмъ и космополитизъмъ. Отъ сблъскването на тѣзи противоположни тежнения се роди разколътъ.

Пакостьта отъ споветѣ е, както видѣхме, безмѣрна. Раздвоението въ възгледитѣ, обаче, се явява като нѣщо

неизбѣжно, и докато дветѣ страни си служатъ само съ слово и перо, въ него нѣма нищо осжждително и престжпно. Осждителното и престжпното започва въ момента, когато въ спороветѣ за принципи и за тактика се тури въ действие и оржжието. Въ спороветѣ се примѣсиха и лични умрази и честолюбия, въ взаимнитѣ подозрения и самообвинения се отиде далеко. Основниятъ потикъ на разкола, обаче, бѣше преданостьта къмъ освободителната кауза на Македония.

Въ блѣновете си за една преустроена по най-съвършенъ начинъ Революционна организация, лѣвичаритѣ загубиха усета за възможноститѣ. Все пакъ това бѣха хубави и благородни блѣнове. Лѣвитѣ бѣха фанатици и гледаха на другаритѣ си отъ дѣсно и на нѣщата изобщо презъ наочницитѣ на фанатизма. Но нека не изпускаме изъ предвидъ, че фанатизмътъ бѣше реакция противъ минали посѣгателства отъ българска официална страна върху независимостьта на Организацията. Па и коя революция по свѣта е минала безъ крайноститѣ на една непримирима лѣвица?

Другитѣ, разтревожени отъ това лудо препускане по стръмния пжть на новаторствата, помислиха за спирачка. По-прозорливи и по-практични, тѣ положиха похвални усилия за разбирателство върху една умѣрена програма за преобразования. Решени на компромисъ, тѣмъ се налагаше да бждатъ примирителни и да правятъ отстжпки. Въ отстжпкитѣ си, обаче, тѣ отидоха до тамъ, че узаконихa и такива реформи, въ осжществяването на които и сами не сж вѣрвали и чакаха премного да настжпи отрезвление всрѣдъ другата група. Бидейки болшинство, тѣ не се организираха по-рано, за да бжде своевременно поставена замислената спасителна спирачка. Това е тѣхната грѣшка и тѣхната отговорность. Но нека и тукъ бждемъ справедливи и признаемъ, че колебанията и закъснението имъ произлизаха отъ доброто желание да избѣгнатъ разцеплението и новото междуособие.

Потърсимъ ли безъ предубеждение прояви, достойни за удивление и почитъ, ние ще ги намѣримъ и у еднитѣ и у другитѣ. Еднитѣ удивляватъ съ упоритото търсене на новото, съ миражитѣ си по освобождението едва ли не на всички роби въ необятното царство на султана, съ слѣпата си вѣра въ силата на Организацията. Другитѣ извикватъ почитъ съ отстжпкитѣ и жертвитѣ си за организационното единство и съ терзанията, които имъ костува изборътъ между доброто на народа и ненарушимостьта на принципитѣ. И еднитѣ и другитѣ се подчиняватъ на повелята на дълга, по своему разбиранъ.

Тѣ спорятъ, подлагатъ на жестока самокритика миналото, търсятъ отговоръ на мжчителни и най-преплетени въпроси, треперятъ за независимостьта на своята организация. Това говори, че въ революционното движение боравѣха живи

борчески сили, които се вдъхновяваха отъ освободителния идеалъ на поробената си родина — възвишенъ, праведенъ и човѣченъ. Тѣ не можаха да преодолѣятъ разногласията си и съ това принесоха пакости на своя народъ, като улесниха неволно усилията на неговитѣ едновѣрни палачи.

АВТОНОМИСТИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ ВЪ СЪРБИЯ И НЕГОВИЯТЪ ПЕЧАЛЕНЪ ФИНАЛЪ

Отъ цѣлата работа, която свърши Рилскиятъ конгресъ, най-силенъ бѣ, въ България и въ чужбина, ефектътъ отъ постигнатото помирение.

Помирението улесни свикването на една *Македонска конференция* въ Княжеството. Починътъ за такава конференция, която да се занимае съ положението въ Македония и съ длъжимата на македоно-одринския робъ братска помощь, бѣ взетъ отъ група варненски граждани, нѣколко месеца преди Рилския конгресъ. Българското общество, обаче, отвратено отъ кървавитѣ раздори между революционеритѣ, не се отзова съ особена готовность на този починъ. Представителитѣ само на нѣколко града (Видинъ, Добричъ, Плѣвенъ, Търново, Стара-Загора и Ямболъ) се явиха въ София на събранието, опредѣлено на 14 септемврий. Все пакъ събранието не излѣзе безрезултатно. Самитѣ варненски пратеници, свързвайки подпомагането съ раздоритѣ, разшириха цельта на своя починъ. Преди да се уреди подпомагането, необходимо е да се знае, дали нашата помощь нѣма да послужи за насърдчение на самоунищожението; ето защо трѣбва предварително да се положатъ усилия за помирение на борцитѣ отъ всички лагери, — заявиха тѣ. Събранието усвои това предложение и избра единъ тричлененъ комитетъ, (А. Ляпчевъ — София, А. Башевъ — Плѣвенъ и Вл. Дяковичъ — Варна), комуто възложи да извърши подготвителната работа за свикване на една *всенародна* конференция по македонскитѣ работи. На 21 ноемврий комитетътъ подкани гражданитѣ отъ всички градове и паланки да свикатъ общограждански събрания и да избератъ делегати за конференцията, опредѣлена на 4 декемврий. Между Д. Груева и ген. Цончева бѣха вече размѣнени известнитѣ намъ писма, така че на конференцията оставаше да се занимае само съ „начина и срѣдствата, съ които свободниятъ българинъ може и е длъженъ да помогне на братята си въ Македония“ [1]).

---

[1]) По-нататъкъ въ позива се казва:

„Ако досегашната апатия на свободния българинъ можеше отчасти да се оправдае съ това, че активнитѣ за свободата на македонския робъ дейци бѣха въ взаимни недоразумения и даже враждебность, но следъ тѣхното обединение, следъ тѣхното послушване гласътъ на съвѣстьта, на патриотизма, следъ тѣхната готовность да работятъ съ общи сили и самоотверженость — намъ, на свободнитѣ българи, непростено е, престжпно дори ще бжде, да стоимъ въ мълчание, да бждемъ безучастни зрители на всѣкидневнитѣ катастрофи, разразявани въ горене на села, поголовно убиване на цѣли семейства, включително и деца и други нечувани жистовства надъ гроба“.

Сега обществото отговори съ жива заинтересуваность на комитетския позивъ. Въ състоялитѣ се общогражденски събрания се избраха 296 делегати, представляващи единъ необикновено пъстъръ букетъ. Братското чувство къмъ Македония срина партийнитѣ идейни прегради. Това чувство подсказа на градоветѣ да избератъ свои мѣстни първенци и живущи въ столицата политици, общественици, учени и хора на свободнитѣ професии, принадлежащи къмъ всички политически течения и македонски лагери [1]).

Конференцията се откри на 4 декемврий, въ присѫтствието на около 250 делегати и заседава четири дни подъ председателството на Вл. Дяковичъ. Главенъ вдъхновитель и ржководитель на учредителната работа на конференцията бѣ А. Ляпчевъ. Той и други нѣкои отъ най-виднитѣ делегати, като д-ръ С. Иванчовъ и др., съ своето живо участие въ разисквания и съ тактичната си намѣса въ известни моменти, допринесоха, за да не се отклони конференцията отъ своята главна цель и да не се изроди работата ѝ въ общи патриотически словоизлияния и разправии между побуйни лица, враждуващи вънъ на партийно-българска и фракционно-македонска почва.

Въ четиридневни заседания конференцията прие устава на новообразуваната организация, наречена „Благодетеленъ съюзъ“ и имаща за цель „да дава морална и материална подкрепа на угнетенитѣ българи въ Македония и Одринско“. Съюзътъ се състои отъ благотворителни дружества, членоветѣ, на които сѫ редовни и почетни: първитѣ плащатъ най-малко 6 лв., а вторитѣ най-малко 60 лв. годишно. Съюзътъ се управлява отъ едно тѣло отъ 15 души софийски жители, избирани за две години отъ събора на дружественитѣ делегати. Право на делегати въ събора иматъ само онѣзи дружества, които броятъ най-малко 25 члена и внасятъ въ съюзната каса поне 200 лева годишно. Една тричленна комисия, избрана отъ събора, упражнява постояненъ контролъ върху смѣткитѣ на управителното тѣло. Длъжностьта на членоветѣ отъ управителното тѣло е почетна, освенъ касиерската, която може да се заема и отъ наемно лице съ заплата и съ парична гаранция. При разискванията биде отхвърлена идеята за употрѣбяване на помощьта чрезъ Революционната организация и се подчерта чисто благотворителния характеръ на Съюза. За да се изрази всенародното

---

[1]) Ето нѣкои имена:

Д-ръ П. Гудевъ, д-ръ П. Стайковъ, д-ръ С. Иванчовъ, Ж. Бакаловъ, П. Пешевъ, Я. Сакѫзовъ, А. Ляпчевъ, М. Такевъ, Н. Кѫневъ, Рашко Маджаровъ, А. Краевъ, Т. Тодоровъ, С. С. Бобчевъ, Дим. Христовъ, Ст. Костурковъ, проф. Милетичъ, проф. Д. Ангура, проф. Ив. Георговъ, Михалаки Георгиевъ, Цанко Бакаловъ, Ст. Михаиловски, Ив. Цончевъ, Хр. Матовъ, Хр. Татарчевъ, Д. х. Димовъ, Ив. Кеповъ, Т. Карайововъ и др.

сплотяване около Съюза, въ избраното отъ конференцията управително тѣло се избраха хора отъ всички политически партии [1]).

Конференцията гласува и две резолюции. Съ първата се подчерта, че цѣлокупниятъ български народъ вижда въ автономията единственото справедливо и радикално разрешение на македонския въпросъ, а съ втората се отправи къмъ българското правителство позивъ да вземе всички възможни мѣрки, за да се прекратятъ опустошителнитѣ действия на подпомаганитѣ отъ турската власть гръцки и сръбски чети върху беззащитното българско население.

Българското общество посрещна съ радость резултата на конференцията и поздрави Благодетелния съюзъ, като организация, която ще тури редъ въ събирането на материални помощи за македоно-одринскитѣ му сънародници, ще намѣри най-подходящитѣ начини на действие за тази цель и ще осигури правилното изразходване на неговата лепта.

*

Навикнали отъ години на български братоубийства, гърцитѣ и сърбитѣ бѣха твърде неприятно изненадани отъ прогласеното помирение между македонскитѣ революционери. Премахването на вжтрешнитѣ революционни фронтове се изтълкува въ Атина и въ Бѣлградъ, като сигуренъ знакъ за предстояще настжпление съ съсрѣдоточени сили противъ гръцкото андартство и сръбското четничество. Да стегнатъ, отъ своя страна, редоветѣ си, за да посрещнатъ очакванитѣ пристжпи — такъвъ бѣ неизбѣжниятъ отзвукъ на помирението всрѣдъ противобългарскитѣ комитетски кржгове въ двете столици.

Помирението между македонскитѣ революционери предизвика и една сръбско-българска печатна разправия, която заслужава да бжде разгледана.

Подъ впечатлението на първитѣ съобщения, цѣлиятъ бѣлградски печатъ, и шовинистически и по-умѣренъ, викна едногласно: Вжтрешната организация капитулира предъ върховизма! „Отъ сега нататъкъ трѣбва да сме начисто съ българитѣ, — писа сериозниятъ вестникъ „Политика“. — Въ България не остава вече ни единъ искренъ привърженикъ на идеята за автономия на Македония. Единъ месецъ покъсно, когато вече въ Бѣлградъ се знаеха решенията на

[1]) Д-ръ Ив. Георговъ и Сл. Бабаджановъ, демократи, Мартинъ Тодоровъ и д-ръ Т. Бракаловъ, народно-либерали, Кр. Доцевъ и Хр. Г. Поповъ, либерали-радослависти, М. Калжповъ, и Ф. Бончевъ, либерали-тончевисти, Д. Христовъ и д-ръ А. Ходжовъ, прогресисти, д-ръ П. Нейчевъ и д-ръ Б. Вазовъ, народняци, Т. Г, Влайковъ и д-ръ Н. Найденовъ, радикали, Я. Сакжзовъ, социалъ-демократъ. Контролна комисия: Ив. Каранджуловъ, Хр. Савовъ и д-ръ Загоровъ. Управително тѣло се конституира съ председатель проф. Ив. Георговъ, подпредседатели Т. Г. Влайковъ и Ф. Ганчевъ, секретари д-ръ Б. Вазовъ и д-ръ Бракаловъ и касиеръ М. Калжповъ.

Рилския конгресъ, сѫщиятъ вестникъ въ една статия подъ надсловъ „Комедия", писа:

> Съ обединението на двѣтѣ организации — Върховистката и Вѫтрешната, тази последната е подчертала открито това, което досега нейнитѣ дѣла доказваха: тя се отказала отъ своитѣ начала. Безполезно бѣ и печатането на оня „уставъ", на който ужъ се били съгласили всички революционери. Никой нѣма да повѣрва, че цончевиститѣ, тѣзи агенти на княза, сѫ напустнали своята идея за присъединение на Македония само отъ любовь къмъ хубавитѣ начала на Вѫтрешната организация, която и сама е отдавна престанала да се базира на тѣхъ. Впрочемъ, лично за насъ, па и за по-голѣмата часть на нашето обществено мнение, това не е новость. Вѫтрешната организация съ тоя си актъ само е признала открито сѫществуващето вече положение, т. е. обявила се е открито за върховисткитѣ, велико-българскитѣ идеи.

За да дойде до това желано заключение, бѣлградскиятъ листъ трѣбваше по необходимость да изопачи фактитѣ, т. е. *дѣлата* на Вѫтрешната организация. Въ защита на своитѣ идеи и на своята самостойность, Организацията, до самия Рилски конгресъ, водѣше жестока война противъ върховиститѣ. Какви бѣха презъ това време *дѣлата* на сърбитѣ отъ кралството, това е вече известно на читателя. Давайки си видъ, че съчувствуватъ на идеитѣ и целитѣ, високо прогласени и фанатично отстоявени отъ македонскитѣ революционери, сърбитѣ косвено насърдчаваха братоубийствата, докато подготвятъ четнишката си акция, за да ударятъ Организацията въ гърба. И когато подготвиха удара си, тѣ, безъ всѣко лицемѣрие вече, обявиха народната организация на македонскитѣ българи за врагъ № 1 и се нахвърлиха върху нея. Очевидно, разпадането на върховисткия фронтъ не можеше да бѫде по вкуса на сръбското обществено мнение. Това обществено мнение — не „по-голѣмата часть" отъ него, а цѣлото, съ изключение само на две-три незначителни групички — би се радвало, ако „агентитѣ на княза" бѣха решили да продължатъ междуособицата до последна капка кръвь. Прочее, озлоблението и ядътъ на сръбското обществено мнение, изразени чрезъ в. „Политика", не можаха да иматъ за Организацията друго значение, освенъ като лишно доказателство за непримиримостьта на нейнитѣ въжделения и стремежи съ македонскитѣ въжделения и стремежи на сръбското кралство.

Въ Сърбия, обаче, имаше и една група, която не сподѣляше — или си даваше видъ че не сподѣля — господствуващитѣ въ сръбското общество чувства и разбирания по македонския въпросъ — групата около в. „Словенски Југ". Имаше и друга една група отъ най-чистокръвни автономисти — групата около вестникъ „Автономна Македонија". И еднитѣ и другитѣ бѣха смутени отъ вестьта за обединението и имаха право на обяснения. „Нека Вѫтрешната организация,

която е „интернационална", ни каже, — пишеше „Словенски Jуг", — какъ е могла да се споразумѣе съ генералъ Цончева?! Цончевъ е въ България това, което е генералъ Атанацковичъ въ Сърбия и, следователно, Вѫтрешната организация съ тази си постѫпка е казала открито, какви ѝ сѫ намѣренията. Работата за насъ е много ясна, но все пакъ ние ще чакаме да изслушаме Вѫтрешната организация". [1])

Тревогата на сръбскитѣ автономисти се дължеше въ голѣма степень на това, че въ първия моментъ обединението бѣше представено отъ българския печатъ като споразумение сключено между дветѣ организации следъ водене преговори и възъ основа на доброволно уговорени условия. „Македоно-одрински прегледъ" успокои редакторитѣ на „Словенски Jуг", като имъ обясни, че върховиститѣ сѫ приети въ Организацията не като *корпорация*, а като *отдѣлни дейци* и следъ като сѫ изцѣло прегърнали нейнитѣ принципи и тежнения, статути и правилници. „Приятелитѣ около „Словенски Jуг", — завършваше Македоно-Одрински прегледъ, — ни най-малко не трѣбва да тревожи фактътъ на единството, защото подобно единство Вѫтрешната организация не би отказала и съ сръбскитѣ „революционери", ако тѣ престанатъ да сѫ агенти и жалки орѫдия на пансръбската държавна идея. Ето сферата, дето *южанитѣ* и всички приятели въ Сърбия биха били премного полезни." [2]) „Компромисътъ е сключенъ не съ върховизма, а съ върховиститѣ. Организацията е, която налага и диктува, върховиститѣ сѫ, които приематъ и се подчиняватъ" — пишеше П. Пенчевъ [3]). Доста обширни обяснения се дадоха на „Сл. Jуг" и отъ автора на тази книга:

> „Борейки се противъ върховиститѣ, за да имъ затвори пѫтищата за Македония, Организацията правѣше това, колкото за да ги обезвреди, толкова и за да ги застави да прегърнатъ нейното гледище, да станатъ нейни членове и въ името на нейнитѣ принципи да поведатъ задружна борба за извоюване на автономно управление. И ако върховиститѣ, мнозина отъ шефоветѣ на които сѫ синове на сѫщата поробена родина, сѫ видѣли всичката безцелность на своитѣ усилия и утопичностьта на идеята за присъединение на Македония къмъ България и сѫ се съгласили да встѫпятъ въ организационнитѣ редове, не като нѣкаква офицерска корпорация, а като отдѣлни борци, — тогава въ името на кой принципъ и на кое право може Организацията да не ги приеме?" [2])

Тѣзи обяснения не разпръснаха съвсемъ съмненията у хората около „Словенски Jуг", но тѣ бѣха добре разбрани и задоволиха напълно групата около „Автономна Македонија." Въпросната група има своята трагична история —

---

[1]) Цитиранитѣ мѣста отъ статиитѣ на „Политика" и „Словенски Iуг" сѫ взети отъ софийския в. „День" (1 ноември и 11 декември 1905 г.)
[2]) „Македоно-Одрински прегледъ", бр. 13, стр. 195—196.
[3]) Пакъ тамъ, бр. 19. 1. III. 1906, стр 294—296.
[4]) „День", г. II, бр. 678.

толкова трагична, колкото и общата сѫдба на всички македонци, които съ беззаветна вѣра сѫ служили на свѣтлия автономенъ идеалъ. Нейната дейность, многошумна и самоотвержена, но кратковременна, е свързана съ имената на двама македонци съ сръбско възпитание: Георги Герджиковичъ отъ Гевгели, сръбски офицеръ и Глигоръ хаджи Ташковичъ, отъ Воденъ, гимназиаленъ учитель. Освободителното движение на българскитѣ съотечественици плени тѣхнитѣ души и ги направи протагонисти на идеята *Македония за македонцитѣ*. Герджиковичъ бѣ активниятъ борецъ, хаджи Ташковичъ, — борецътъ съ перо и слово. Презъ 1903 г. Герджиковичъ се озова въ Македония съ българска чета, като доброволецъ и позна отблизу въжделенията и разбиранията на македонскитѣ революционери отъ всички лагери. Той се завърна въ Сърбия дълбоко убеденъ, че спасението на Македония е въ задружната борба на населяващитѣ я потистнати народи, подъ знамето на Вѫтрешната организация и заработи въ тази посока.

За него и за хаджи Ташковичъ автономията не бѣше маска за прикриване на коварни замисли, ни примка за ловене на наивници, а свещенъ обединителенъ лозунгъ. Ето защо, щомъ видѣха, че сръбската четнишка акция се опълчава противъ Организацията и се превръща въ срѣдство за фабрикуване на сърби чрезъ силата на оръжието, тѣ скѫсаха съ комитета Атанацковичъ — Годжевацъ и образуваха отдѣлна автономистическа група. Това бѣ истински подвигъ отъ тѣхна страна. Презъ *августъ 1905 г.* двамата другари посетиха София и отъ името на групата си влѣзоха съ представителитѣ на Вѫтр. организация въ преговори за съвмѣстна дейность. Тукъ тѣ намѣриха най-радушенъ другарски приемъ и всеобщи съчувствия. Каза имъ се, че въ Организацията има мѣсто за всички лица, които сподѣлятъ идеитѣ ѝ и сѫ готови да се подчинятъ на законитѣ ѝ. Припомни имъ се за мѫчнотиитѣ, които има да срещне тѣхната проповѣдь въ кралството и за необходимостьта отъ упорита работа за приобщаване на сърбоманското население въ самата Македония къмъ Организацията [1]).

Завърнали се въ Сърбия съ твърдото решение да започнатъ издаването на свой печатанъ органъ, двамата автономисти намѣриха една пламнала атмосфера. Шовинистическитѣ вестници бѣха вече обявили мисията имъ въ

[1]) Въ София двамата автономисти изпитаха и едно огорчение. Шовинистическиятъ вестникъ на Ст. С. Шанговъ, „Вечерна поща“, враждебно настроенъ къмъ Вѫтр. организация, съобщи въ специална статия, че мисията, на двамата гости била да устроятъ, заедно съ македонскитѣ революционери, заговоръ за сваляне главитѣ на князъ Фердинандъ и краль Петра, които пръчили на освобождението на Македония и на конфедерирането на двѣтѣ държави. Възмутени отъ тая провокация, Герджиковичъ и х. Ташковичъ поискаха отъ Шангова да опровергае писаното, като му изпратиха и секундантитѣ си (П. Пенчевъ и К. Кемилевъ). Шанговъ постѫпи като истински „рицарь“: не опроверга клеветата си, но и дуела отказа.

София за „предателска“, а тѣхъ за „бугараши“. Заинтересувани фактори бѣха се погрижили да ги изложатъ и предъ чуждия свѣтъ съ една телеграма до европейскитѣ вестници, въ която се съобщаваше, че въ сръбската столица било открито едно македонско дружество, цельта на което била да предизвика, чрезъ насилнически действия, безредици на Балканитѣ, та по тоя начинъ да се извоюва автономията на Македония. На тѣзи провокации Герджиковичъ и х. Ташковичъ отговориха, чрезъ в. „Дневни листъ“, съ следното изявление:

„Ние знаемъ, че противъ себе си и противъ идеята, която отъ името на цѣла една група проповѣдваме, имаме цѣлото обществено мнение въ Сърбия, съ изключение на нѣколцина честни хора, които за насъ представляватъ най-добрата часть на сръбската общественость. Ако, въпрѣки всичко, се решаваме да се впустнемъ въ една толкова тежка работа, това се дължи на нашата спокойна съвѣсть и на нашата най-дълбока увѣреность, че работейки по тоя пѫть, ние не ставаме предатели на Сърбия, нито пъкъ продаваме нейнитѣ интереси. Ние сме безвъзвратно решени да работимъ за освобождението на нашето отечество, безъ ни най-малко да държимъ смѣтка, кому това се харесва и кому не и безъ да признаваме по начало никому правото да се грижи за това повече отъ собственитѣ синове на тая страна, безъ разлика на вѣра и народность.

Нашето движение представлява последнитѣ усилия на македонскитѣ сърби да докаратъ своето освобождение въ хармония съ интереситѣ на Сърбия, като държава. Честьта на тоя народъ и достойнството на тая държава изискватъ да ни се позволи да действуваме и да се развиваме свободно тукъ. Че това се налага и отъ интереситѣ на Сърбия, за това ще се говори по-късно въ нашия листъ [1]).

На 12 октомврий излѣзе първиятъ брой на в. „Автономна Маћедония“. Въ програмната си статия вестникътъ развиваше три основни идеи: 1. Идеята за автономна Македония подъ гаранцията на великитѣ сили и на балканскитѣ държави; 2. Македонскиятъ въпросъ не е националенъ въпросъ; той не е въпросъ на никоя балканска държава, всѣка една, отъ които го смѣта за себе си такъвъ и съ това прави неговото решение невъзможно; 3. Идеята за балканска конфедерация съ Македония неинъ членъ.

На другия день група студенти националисти се събраха предъ паметника на князъ Михаила и предадоха на публично аутодафе екземпляри отъ излѣзлия брой. Шовинистическитѣ и булевардниѣ вестници похвалиха постѫпката на националистическата младежь и обругаха аутодафирания вестникъ. Само „Дневни листъ“ защити двамата редактори и тѣхнитѣ идеи.

Въ втория брой „Автономна Маћедонија“ отговори на цѣлия шовинистически свѣтъ въ кралството съ една изобличителна статия, въ която се казваше: „Въодушевени и

[1]) Цитирано въ в. „День“, бр. 611, 9 септ. 1905 г. Отъ „День“ сѫ взети и другитѣ, по-горе цитирани извадки отъ „Политика“ и „Сл. Југ“.

проникнати отъ нашата правота, ние още сега заявяваме на нашитѣ *пиемонтисти*: ние, македонцитѣ, сме увѣрени, че ще *наложимъ* своя политически идеалъ на всички, съ които сме въ допиръ".

Смѣлитѣ до дързость полемични бележки и вещинат съ която „Автономна Маѣедонија" защищаваше автономи стическата си теза действуваха върху сръбския шовинисти чески свѣтъ като размахване на червенъ платъ предъ разяренъ бикъ въ гладиаторска арена. Докато, обаче, патриотарскитѣ вестници не излизаха отъ рамкитѣ на словоборството, дигайки и слагайки умразния си събратъ като „предателски" и „бугарашки", хората на сръбско-македонскитѣ комитети минаваха и къмъ действия: преследваха вестникопродавцитѣ, унищожаваха публично вестника и спъваха всѣкакъ разпространението му.

Озлоблението на комитаджиитѣ и на националисти ческата студентска младежь все повече се сгжстяваше, д като най-после се разрази въ единъ публиченъ сканд отъ по-голѣмъ размѣръ и съ сждбоносни последици „Автономна Маѣедонија" и за редакторитѣ му. На 2 фев арий 1906 г., една група приятели отъ „Словенски Југ" „Автономна Маѣедонија" се събраха въ гостилница „Руск. царь" на другарска вечеря съ петь души гости отъ София, революционеритѣ Мих. Герджиковъ, П. Пенчевъ и В. Пасковъ и студентитѣ Г. Чернооковъ и Ив. Харизановъ отъ студентското дружество „Напредъ". Студенти националисти завързаха прекания съ сърбитѣ автономисти, които се осмѣлили да гощаватъ посрѣдъ Бѣлградъ „убийцитѣ на сръбския народъ" въ Македония. Люба Йовановичъ отъ „Сл. Југ", Герджиковичъ и другитѣ автономисти се застжпиха достойно и смѣло за гоститѣ си, ала търсениятъ отъ предизвикателитѣ скандалъ не се избѣгна. Присжтствуващитѣ комитаджии, между които и познатиятъ ни ренегатъ Глигоръ Соколовичъ, се нахвърлиха съ ругатни и заплашвания противъ гоститѣ, после захвърчаха паници, вилици и ножове, катурнаха се маси и столове, даде се и единъ револверенъ изстрелъ и въ локала настана невъобразима суматоха, презъ време на която гоститѣ успѣха да се измъкнатъ невредими и да се прибератъ въ хотела си. Само Герджиковъ, обвиненъ отъ нападателитѣ, че е стрелялъ, бѣ после потърсенъ отъ полицията, отведенъ въ участъка и разследванъ. Намѣсата на полицията тури край на скандала. Жертвитѣ бѣха сравнително малко: нѣколко пукнати глави и двама ранени отъ револверния изстрелъ, даденъ отъ самитѣ нападатели.

Скандалътъ смути правителственитѣ срѣди, толкова повече, че той се съвпадна съ сръбско-австрийския конфликтъ, по който кралството имаше на страната си общитѣ симпатии

на българитѣ. Правителството побърза да се извини предъ българския дипломатически агентъ Д. Ризовъ, а Министрътъ на вжтрешнитѣ работи д-ръ Павичевичъ, отговаряйки другия день на едно питане въ Скупщината, изказа съжаленията си за станалото, като констатира, че българитѣ не сж дали никакъвъ поводъ, нито сж взели участие въ скандала. Цѣлата Скупщина осжди поведението на националиститѣ. Печатътъ сжщо изказа възмущението си противъ предизвикателитѣ, задето сж накърнили етиката на гостоприемството. За да дадатъ на гоститѣ по-осезателни доказателства, че напредничавата сръбска интелигенция е привързана къмъ дѣлото на сръбско-българското сближение, група депутати, повече самостоятелни радикали, устроиха вечерьта на 4 февруарий, въ сжщия локалъ, приятелско събрание, въ което, освенъ сръбскитѣ автономисти и българскитѣ имъ гости, взе участие и лидерътъ на българскитѣ радикали, народниятъ представитель Найчо Цановъ. Въ произнесенитѣ речи още веднажъ бѣ осждено поведението на националиститѣ и се подчерта необходимостьта отъ сближение и сътрудничество между двата народа. Изказано бѣ и мнение да се основе въ Бѣлградъ, София, Атина и Букурещъ една „Демократическа балканска лига", като пробна стжпка къмъ бждещия „Балкански съюзъ". Тоя пжть полицията бѣ взела сериозни мѣрки за безопасностьта на събралитѣ се отъ комитаджийската и студентска тълпа. Българскитѣ гости минаха на излизане между шпалиръ отъ полицейски, задъ които ръмжеше безсилно патриотарската тълпа. Правителството се погрижи да снабди съ полицейска охрана и трена, съ който българскитѣ гости сжщата вечерь отпжтуваха за София.

Това събрание достави едно мимолѣтно тържество на сръбскитѣ автономисти. Въ жаждата си за реваншъ комитаджиитѣ и студентитѣ националисти сега решиха да ликвидиратъ окончателно съ „бугарашкия" вестникъ и съ редакторитѣ му. Гоненията противъ „Автономна Маѣедонија" продължиха по-яростно и по-планомѣрно. Редакторитѣ му трѣбваше на всѣка крачка да се пазятъ отъ покушения. Не намѣрили въ своето начинание никаква подкрепа отъ сръбското общество, жигосвани отвредъ като родоотстжпници, лишени дори отъ ефикасна полицейска защита на живота си, двамата пропагандисти на автономната идея въ Сърбия се прехвърлиха тайно отвждъ Дунава. Така свършиха двамата възторжени и самонадѣяни македонски революционери — сразени въ борбата противъ бездънния сръбски шовинизъмъ, безъ да оставятъ следъ себе си друго, освенъ единъ тжженъ споменъ.

Групата „Автономна Маѣедонија" имаше тукъ-тамъ своитѣ привърженици и въ вжтрешностьта, главно между учите-

литѣ отъ сръбскитѣ гимназии въ Солунъ и въ Скопие. Това бѣха отдѣлни единици, всички до единъ родомъ отъ Македония.[1]) Тѣ проповѣдваха предпазливо автономната идея, разпространяваха „Автономна Македония“ и поддържаха тайно връзки съ мѣстни хора на Вжтрешната организация. Скоро, обаче, тѣ възбудиха подозренията на колегитѣ си, на началството и на сръбскитѣ консули. Между учителитѣ въ Солунъ и Скопие се създадоха две партии: партия на „правитѣ сърби“ (родомъ отъ кралството, Стара Сърбия, Черна Гора и пречанскитѣ сръбски земи) и партия на „бугарашитѣ“. Първата, въ унисонъ съ консулитѣ и съ комитета Атанацковичъ — Годжевацъ, поддържаше официалния курсъ на въоржената противобългарска пропаганда; тя съставляваше грамадното мнозинство на преподавателския персоналъ. Втората бѣ за сътрудничество съ Вжтрешната организация; нейнитѣ поддържници се броеха на пръсти, а въ повечето градове и съвсемъ ги нѣмаше. Раздѣлението се пренесе и между ученицитѣ въ Солунъ и Скопие, но при сжщото съотношение въ полза на официалния противобългарски курсъ. Нещастието на сръбскитѣ автономисти въ вжтрешностьта бѣ, че поминъкътъ на всички до единъ зависѣше отъ сръбския държавенъ бюджетъ. Преждевременната смъртъ на в. „Автономна Македония“ и бѣгството на редакторитѣ му отъ Сърбия, доведоха до пълно обезличаване и вжтрешнитѣ сръбски автономисти.

*

Съ слизането на Герджиковича и Хаджи Ташковича отъ сцената, издъхна и автономистическото движение въ Кралството. Автономисти въ Сърбия има още, но тѣ сж отъ такава проба, че когато се споменава за тѣхния автономизъмъ, употрѣблението на кавичкитѣ се явява наложително. Думата е за „автономиститѣ“ около в. „Словенски Югъ“, бѣлградския клубъ подъ сжщото име и ултра-демократичния вестникъ „Дневни Листъ“.

Още презъ априлъ 1905 г., говорейки за споровете около устройството на Организацията и за появяването на сръбски и гръцки чети, като новъ факторъ въ Македония, „Сл. Югъ“ писа: „Вжтрешната организация счита тѣзи чети за свои противници и споредъ това тя е заставена: а) или да имъ обяви война и да ги изтрѣби, нѣщо, което споредъ насъ е невъзможно и вредно за македонското население или б) да влѣзе въ преговори съ тѣхъ, та поне тѣхъ да спечели за съюзници въ неравната борба. Къмъ тия преговори трѣбва тутакси да се пристжпи, понеже само *за кжсо време* тѣ сж още възможни“. Младитѣ „автономисти“ и „приятели“ на

[1]) Отъ градоветѣ: Воденъ, Битоля, Крушово, Тетово и др. По понятни съображения, въздържаме се да дадемъ и имената на тогавашнитѣ видни автономисти въ вжтрешностьта.

Вѫтрешната организация около „Сл. Югъ“ поставяха безъ всѣко стѣснение — непосрѣдствено следъ клането въ Загоричани, — подъ единъ знаменатель гръцкитѣ и сръбскитѣ чети, смѣтаха унищожението на тѣзи чети *вредно* за населението, признаваха тѣхното *факторство* и й препоржчваха часъ по-скоро да се споразумѣе съ тѣхъ, докато не е станало късно. Тѣ нито споменаваха, на каква основа да се направи споразумението между Организацията и помагачитѣ на турската българоизтрѣбителна политика, но това се разбираше: като се раздѣли Македония на сфери на действие между гръцки, сръбски и организационни чети. Това зловещо откровение мина съ една малка престрелка въ печата на дветѣ страни [1]).

„Сл. Югъ“ продължаваше да минава за най-ревностенъ апостолъ на сръбско-българското сближение и сѫщевременно най-умѣренъ — толкова *умѣренъ*, че бѣлградскитѣ шовинистически вестници нерѣдко го нападатъ, като „предателски“. *Умѣреностьта* му се заключаваше въ това, че вмѣсто да търси „прави сърби“ до рѣкитѣ Искъръ и Места, той, въ унисонъ съ официалната реалистична сръбска политика, обоснована и „научно“ вече отъ проф. Цвиичъ, ограничаваше сръбскитѣ териториални претенции само върху Скопския санджакъ. И позовавайки се на своята умѣреность, „Сл. Югъ“ обяви за „шовинистически“ българскитѣ вестници, които разкритикуваха Цвиичовата теория за границитѣ между Стара Сърбия и Македония и за „аморфната маса“ на „македонскитѣ славяни“.

Между това процесътъ на сближението напредваше и то въ най-насърдчителна за сръбскитѣ *побратимци* посока. Българскитѣ студенти, българскитѣ учители, художницитѣ, публициститѣ, здраво хванати на вѫдицата на сближението, продължаваха да участвуватъ въ устройванитѣ „южно-славянски“ и „сръбско-български“ срещи, конференции, конгреси, художествени изложби и пр., но далечъ не така единомислещи и единодействуващи, както тѣхнитѣ сръбски колеги, които винаги се явяваха обединени около стремежитѣ и целитѣ на политиката, водена отъ сръбската държава. Повечето отъ тѣзи срещи презъ 1906 година, станаха въ българската столица [2]). Конгресътъ на студентитѣ даде въ резултатъ образуването на една *Обща южнославянска студентска организация*, която да ратува за *Балканската конфедерация* съ

---

[1]) „Революционенъ листъ“ (г. I, № 12, 15 априлъ 1905 г.) препечати като отговоръ една статия на автора съ заключение: Вѫтрешната организация може всѣка минута да влѣзе въ преговори съ сръбскитѣ чети, ако тѣ станатъ чисто революционни, т. е. ако си поставятъ за единствена цель да се борятъ заедно съ Организацията противъ турския режимъ, като се отърсятъ отъ всѣкакви национално-шовинистически тенденции.

[2]) Презъ м. августъ 1906 год. въ София се състояха: югославянска художествена изложба; вториятъ конгресъ на югославянскитѣ публицисти; конгресътъ на югославянскитѣ студенти. Презъ първата половина на м. августъ се състоя конгресътъ на югославянскитѣ класни учители.

федеративна автономна Македония, като неинъ членъ. Отъ кавалерска отстжпчивость или отъ недомислие, българското студентство се подаде въ случая на две внушения безъ да се взрѣ въ противоречието на първото и въ измамническото домогване на второто. *Южнославянскиятъ* съставъ на общата студентска организация, включваща въ себе си хърватскитѣ и словенскитѣ студенти отъ Австро-Унгария и необгръщаща гръцкото и ромънското студентство, не хармонираше твърде съ поставената цель — *балканска* конфедерация. *Югославството*, обаче, бѣше потрѣбно на сърбитѣ за да изковатъ отъ него мечъ противъ Австро-Унгария,[1]) а *балканизмътъ*, — за да поставятъ въ неговата конфедеративна рамка *федеративната* автономна Македония, — не друга, а *федеративна*. Бѣлградскитѣ вестници бѣха въ възторгъ отъ софийската резолюция и я поздравиха, като признакъ на *отрезвление* у българската интелигенция. И имаше защо. Формулата *федеративна* автономна Македония означаваше за тѣхъ санкциониране на политиката на сфери на влияние, като предусловие на бждещата подѣлба: Стара Сърбия заедно съ Скопския санджакъ отъ Македония трѣбваше, по смисъла на взетата резолюция, да образува една отъ федериранитѣ македонски области, предоставена на сърбизма. Студентитѣ отъ д-во „Напредъ", обаче, съзрѣха грѣшката си и побързаха да я поправятъ, чрезъ едно решение, което тѣ успѣха да прокаратъ въ общо-студентското събрание, състояло се на 18 октомврий 1906 г. Съ това решение българското студентство се ангажираше да поиска въ бждещия конгресъ на балканското студентство, замѣняването на израза „федеративна форма на управление въ автономна Македония", съ „общо обединение на всички населения подъ единъ държавенъ индивидуалитетъ", тъй като съ първия изразъ „косвено се санкционира оная господствуваща политика въ Сърбия, която иска да добие козъ за опредѣленъ обектъ на претенции".

Демократична и нешовинистична Сърбия, представлявана отъ „Сл. Югъ" и „Дневни Листъ", потриваше радостно ржце и предъ друго едно отрядно явление, което съпровождаше зачестилитѣ сръбско-български срещи. Въ тѣзи срещи се разливаше обилно велеречие за общитѣ културни, възпитателни, професионални и други проблеми, но все повече се скжпѣха приказкитѣ за нравствения дългъ на дветѣ страни къмъ мжченичествуващето население въ Македония. Македонскиятъ въпросъ, — главната ось, около която се движеха по-преди грижитѣ и мислитѣ на побратимяващитѣ се сърби

---

[1]) Въ резолюцията има такава точка:

„Въ сжщото време, като има предъ видъ системата на угнетение на югославянскитѣ страни въ австро-унгарската монархия, както е въ Босна и Херцеговина, студентството ще работи за осжществяването на пълна политическа самостоятелность на тѣзи страни".

и българи, сега старателно се избѣгваше [1]). Тоя знаменателенъ фактъ, обаче, не избѣгна вниманието на българския печатъ. Мнозина журналисти забелязаха, че пѣсеньта на побратимяването, подъ акомпанимента на писъцитѣ на свиднитѣ домочадия, избивани отъ пропагандаторскитѣ чети въ Македония, звучи като светотатствена гавра. Такива гласове се дигнаха отъ разни страни. „Словенски Югъ", обаче, съзрѣ въ тѣхъ само македонски пръстъ и ограничи нападкитѣ си противъ македонскитѣ емигранти (14. X. 1906 г.): македонцитѣ, съ своята намѣса, пакостили на дѣлото на сближението; задачата на южното славянство била по-друга и се ограничавала между сръбския и българския народи въ северната половина на Балканския полуостровъ. Разлютенъ не по малко отъ своя идеенъ събратъ, „Дневни Листъ" се изказа съ още по-груба откровеность, като се нахвърли между друго и противъ личностьта на автора. Вмѣсто да разказваме сами сжщностьта на спора, ние ще приведемъ писаното по него отъ единъ български журналистъ (отъ немакедонски произходъ) [2]):

> „Дневни Листъ", тоя листъ, въ който участвуватъ свѣтилата на сръбския демократизъмъ, даже и той не е чуждъ на шовинизма. Ние срещнахме една негова статия, въ която се бѣ нахвърлилъ съ ирония и ярость върху нашия отличенъ приятель „R" отъ „День", само задето бѣ ималъ смѣлостьта да каже на сърбитѣ нѣколко неприятни истини. Нашиятъ приятель твърдѣше, че сближението отговаря само на интереситѣ на сръбския национализъмъ, и че именно за това официална Сърбия търпи и менажира неговитѣ носители. Докато ние размѣняме тостове и цѣлувки въ София, нашитѣ братя въ Македония размѣнятъ куршуми и ками съ сръбскитѣ пропагандаторски чети. И сръбскитѣ приятели на сближението не протестиратъ срещу изстжпленията на тѣзи чети, тѣ не издигатъ своя протестенъ гласъ противъ систематичната фабрикация на сърби за смѣтка на нашитѣ сънародници; напротивъ, тѣ стоятъ невъзмутими и нѣми предъ тия грозни факти, тѣ подаватъ ржка на своя агресивенъ национализъмъ и всячески се стараятъ да печелятъ време, за да може фабрикацията да извърши своето дѣло. Тия бѣха мислитѣ на нащия приятель „R" — горещъ

---

[1]) Въ конгреса на югославянскитѣ публицисти не се каза ни дума за македонския въпросъ, който и тогава, както и при всички минали опити за сръбско-българско разбирателство, съставяше най-важната ако не и единствената пръчка за искрено и предано сближение между сърби и българи.

Въ конгреса на класнитѣ учители сжщо не стана дума за Македония. Едва на прощалния банкетъ единственъ Ст. Костурковъ си спомни за нея и за нейния автономенъ идеалъ. Отговори му единъ сръбски учитель съ една цвѣтиста речь отъ общи фрази, като избѣгна да произнесе думата автономия. Въ конгресниттѣ заседания делегатитѣ на двѣтѣ страни, запушили уши и затворили очи предъ онова, което ставаше въ Северна Македония, заораваха издълбоко нивата на сближението чрезъ такива решения:

Всѣка година да ставатъ взаимни командировки на учители;

Българскиятъ езикъ да се преподава една година въ сръбскитѣ училища и обратно;

Да се изхвърлятъ отъ учебницитѣ по история и география ония тенденции, които всѣватъ вражда и умраза между двата народа;

Свещеницитѣ да проповѣдватъ неуморно идеята за сближение между Сърбия и България и пр.

[2]) П. Пенчевъ: „Нашето студентство и сръбско-българското сближение" („Прѣпорецъ", бр. 70, 24. X. 1905 год.)

приятель впрочемъ и на самото сближение. И „Дневни Листъ" не ги опроверга, той ги само изруга. Той изруга и тѣхния авторъ, заклейми го като продаженъ шовинистъ и му оспори правото да се мѣси въ чисто домашнитѣ въпроси на дветѣ съседки, подъ които въпроси той свеждаше и македонския.

Тоя дързъкъ опитъ на сръбскитѣ демократи да направятъ отъ дѣлото на сближението и отъ македонския въпросъ монополъ на дветѣ съседни славянски държави, като се изключи третата най-прѣко заинтересувана страна — Македония и македонцитѣ, не сполучи. Макаръ и съ известно закъснение, българското общество, унесено отъ приспивателната ария на сближението, се пробуди отъ своята дрѣмка и видѣ нѣщата такива, каквито сж. Пробуди се и се убеди, че умѣренитѣ сърби и апостолитѣ на побратимяването отъ категорията на Св. Симича и д-ръ Цвиича сж по-опасни отъ представителитѣ на старата шовинистическа школа. Пробуди се и съзна, че участието му въ сближението е косвено съучастие въ изтрѣблението на неговитѣ македонски сънародници. Пробуди се и заговори съ западнитѣ славянски братя на единъ езикъ, съвсемъ различенъ отъ оня, който се употрѣбяваше при чукането на наздравнитѣ чаши презъ нѣколкогодишнитѣ побратимителни срещи и взаимни угощения.

Тоя обратъ въ сръбско-българскитѣ отношения се извърши презъ 1907 година.

ДАМЯНЪ ГРУЕВЪ ВЪ СОЛУНЪ

Единъ сжботенъ день презъ втората половина на септемврий 1906 год., между другитѣ пазарджии, влѣзоха въ Солунъ и група селяни отъ с. Коритенъ, съ стадо овци за продань. Още въ Кукушката махала случайно срещнати комитетски хора познаха въ едного отъ овчаритѣ младия солунчанинъ Георги Мончевъ, който преди една година бѣ станалъ нелегаленъ. Между овчаритѣ имаше още двама нелегални. Единиятъ отъ тѣхъ бѣше Дамянъ Груевъ, а другиятъ — четникътъ Карчо. Облѣченъ въ селска носия отъ солунско, лишенъ отъ хубавата си брада и подкаралъ, съ кривакъ въ ржка, стадо овци на пазара, Даме бѣше неузнаваемъ. Неузнаваемъ бѣше и съ говора си на типичното българско наречие отъ солунско. Само по кръшния смѣхъ и по звънливия тембъръ на гласа му можеха неговитѣ стари познати въ Солунъ да се досѣтятъ за нѣкогашния училищенъ инспекторъ.

Не току тъй Груевъ се бѣше решилъ на такъвъ рискъ. Положението на българитѣ и състоянието на Организацията въ Солунъ и околията бѣха, по това време, неимовѣрно влошени. Хората, които отъ нѣмай кжде бѣха заели опразднените ржководни мѣста, се чувствуваха така безпомощни,

че очакваха съ нетърпение идването на нѣкое авторитетно лице, което да имъ пооправи работитѣ. Съ тази именно задача се зае Груевъ.

Солунъ и околията страдаха преди всичко отъ андартитѣ. Силни съ съдействието на мѣстни влиятелни турци и на офицери отъ мѣстнитѣ гарнизони, тѣ предприемаха чести нападения въ така наречения камбарбашки села край устието на Вардара[1]), предприемаха изтрѣбителни хайки противъ безоржжни работници по полето и подъ стенитѣ на самия градъ. Най-крупнитѣ имъ злодеяния презъ лѣтото бѣха избиването на седемь души косачи, между селата Араплия и Текелево и на петима работници тухлари, само на два километра северно отъ Солунъ. Други десетина българи, първенци отъ селата Ватилъкъ, Ново-село и Топчиево бѣха, все презъ това лѣто, арестувани, осждени и изпратени на заточение изъ мало-азиатскитѣ крепости по клеветническитѣ донесения на ново-селския гръцки учитель Атанасъ Пападопуло и на гъркоманина Божинъ Аргировъ отъ Топчиево.

Българщината въ града и околията се разяждаше и отъ язвата на вжтрешнитѣ междуособици. Комитетскитѣ хора обвиняваха въ противореволюционни агитации председателя на църковната община епископъ Неофитъ и искаха махването му отъ Солунъ. Нѣкои граждани пъкъ и часть отъ гимназиалнитѣ учители, държеха страната на владиката. Търговскиятъ агентъ Шоповъ и Екзархията сжщо взеха подъ закрилата си Неофита. Макаръ, че обвиненията противъ владиката не бѣха съвсемъ неоснователни, намѣсиха се отвънъ влиятелни революционери и решенитѣ отъ солунския комитетъ санкции противъ обвиняемия бидоха отмѣнени.

Нито една отъ тѣзи напасти, обаче, не може да се сравни съ последицитѣ на така наречената *Мацанова афера*. При единъ обискъ у учителя Мацановъ властьта се докопа до една необикновено ценна за нея находка. Тоя учитель имаше манията да държи „дневникъ", въ който, между друго, вписваше всичко каквото знае (или узнае) за по-виднитѣ революционери въ Солунъ, безъ да забравя съвсемъ и познатитѣ си отъ други градове. До името на всѣко едно отъ вписанитѣ лица авторътъ на „дневника" отбелязваше, — види се отъ професионаленъ навикъ, — и личната си преценка за неговата революционна дейность. Тоя именно дневникъ, съ всичкия си готовъ материалъ за турскитѣ следователи и прокурори, стана достояние на Хилми паша. Тридесеть и шесть души учители и видни граждани, споменати въ „дневника", бидоха арестувани. Други забѣгнаха. Окржжниятъ, градскиятъ и околийскиятъ комитети бѣха изведнажъ обезглавени. Разнебити се съвсемъ и учебното дѣло въ Солунъ.

[1]) Коритенъ. Тритѣ хана, Дудуларе, Араплия, Норишъ, Сармурово и др.

Самъ виновникътъ, отъ угризения на съвѣстьта си и подъ тежестьта на проклятията и ругатнитѣ, които отъ всѣкѫде се сипѣха върху му, се побърка въ затвора.

Такова бѣ положението, което Груевъ завари въ Солунъ. Той престоя тамъ близу месецъ и половина, срещна се съ разни лица, занима се съ всѣкакви въпроси и свърши добра работа, безъ да бѫде подушенъ отъ полицията — доказателство, че въпрѣки раздоритѣ и жертвитѣ на Мацановата афера, Солунъ все още се държеше и не му липсваше друго, освенъ вещо и авторитетно рѫководство.

Първата грижа на Груева бѣ да постегне организационнитѣ редове. Както всѣкѫде другаде, и тукъ самото му присѫтствие ободри духътъ на работницитѣ. „Ние очаквахме неговото пристигане, както децата очакватъ своя любимъ баща и когато дойде, изказахме предъ него болкитѣ си като предъ опитенъ лѣкарь, отъ когото искахме съвети и цѣръ", — пише въ записките си Божинъ Дим. Продановъ [1]), единъ отъ малцината учители, чиито имена кой-знае какъ бѣха останали неотбелязани въ Мацановия дневникъ.

После той пустна пипалата си между другитѣ граждански срѣди, безъ да пропустне и лицата, които се обвиняваха въ противореволюционни подстрекателства. Пипалата му това бѣха неговитѣ стари вѣрни солунски приятели и почитатели, солидни граждани като Григоръ Поповъ. . . Тѣ му устройваха срещи съ разколебанитѣ, на които той възвръщаше вѣрата; съ скѫперницитѣ, които убеждаваше, че паричниятъ приносъ е най-нищожната жертва въ тази всепоглъщаща народна борба; съ проводницитѣ на зловредни агитации, които вразумяваше чрезъ своето убедително слово или чрезъ заплашване съ наказателни мѣрки. Груевъ подкани писмено търговския агентъ да се държи на страна отъ разправиитѣ между мѣстнитѣ българи, а владиката предупреди да спре противореволюционнитѣ си агитации, ако не иска да изпита върху си всичката строгость на наказателнитѣ наредби споредъ организационния правилникъ. Пониженията престижъ на Организацията въ града се повдигна. Търговскиятъ свѣтъ наново поразвърза кесиитѣ си [2]).

Оставаше да се вематъ мѣрки противъ външнитѣ неприятели. Груевъ дойде въ Солунъ съ предварително взети решения по тоя въпросъ. Неговиятъ методъ, обаче, изискваше тѣзи решения да бѫдатъ усвоени като логическо умозаключение отъ ония, които трѣбваше да се натоварятъ съ изпълнението имъ. Той поиска отъ Проданова да му заведе двама-трима отъ най-преданитѣ работници, способни

[1]) Въ тѣзи необнародвани още записки Продановъ излага главно дейностьта на Груева презъ това негово пребиваване въ Солунъ.

[2]) Доволенъ отъ паричнитѣ вноски на търговцитѣ, Груевъ на заминаване отъ Солунъ даде на рѫководителитѣ следната наредба: „Солунскитѣ търговци не закачайте сега за сега за пари". (Б. Продановъ — Записки).

на най-рисковани акции. На другия день Продановъ се яви въ квартирата му, придруженъ отъ Ване Яневъ и Владо Поповъ. Заговори се за андартската напасть.

— Кои сж най-главнитѣ виновници за безразборното изтрѣбление на българитѣ?

— Това сж Аскитисъ[1]), който ржководи действията на гръцкитѣ чети и Хилми паша, който имъ съдействува, — отговориха тримата солунчани.

— Отъ тѣхъ трѣбва и да почнемъ, — подзе Груевъ. Безчовѣчно и безумно е да убиваме безобидни орачи, косачи и тухлари, както правятъ нашитѣ неприятели. Ние ще убиваме консули, секретари, драгомани, турски паши, — ония, по чиято вина се пролѣ толкова много кръвь. Само така ние ще можемъ да разчитаме на добри резултати, понеже замѣстницитѣ на наказанитѣ ще знаятъ и ще помнятъ, че за лошитѣ тръне има и лоши търнокопи.

Методътъ му предизвика желания ефектъ. Пръвъ се обади Георги Мончевъ:

— Блазни ме такава една смърть. Азъ съмъ готовъ да премахна най-голѣмия трънъ, Хилми паша.

— Азъ съмъ пъкъ готовъ още сега да убия Аскитиса, ако ми позволите, — отсѣче твърдо Ване Яневъ.

— Наложително е най-напредъ да се премахне Аскитисъ. Това трѣбва да стане, за да се сплашатъ гърцитѣ и да се повдигне духътъ на нашитѣ хора, — каза Груевъ и следъ кратко мълчание продължи:

— Ако гърцитѣ отговорятъ съ убийство, не се двоумете да премахнете и консула имъ, секретаритѣ, другитѣ имъ офицери, които подъ форма на чиновници сж установили главната си квартира въ консулството.

По премахването на главния инспекторъ се говорй въ други две срещи само съ Проданова. То трѣбваше да носи характеръ не само на изолирано убийство — протестъ срещу реформената игра на Хилми паша и неговата мерзка роля въ похода на гръцкитѣ и сръбскитѣ главорѣзи. То трѣбваше да послужи като сигналъ за една по-сложна акция, твърде много напомняща априлскитѣ атентати отъ 1903 г. въ Солунъ. Двегодишната борба, водена противъ въоржженитѣ пропаганди по горитѣ и селата, не даде задоволителни резултати, а продължението й само по досегашнитѣ методи изискваше нови колосални усилия и непосилни срѣдства, безъ сигурни изгледи за решителенъ успѣхъ. Европейскитѣ представители не се вълнуватъ твърде отъ вида на масовитѣ пожарища, опустошения и избивания на невинни български домочадия. Тѣ, обаче, и тѣхнитѣ пра-

---

[1]) Аскитисъ, драгоманъ на гръцкото консулство въ Солунъ, бѣше първия сътрудникъ на ген. консулъ Коромиласъ. Следъ отзоваването на Коромиласъ Аскитисъ пое самъ ржководството на андартската акция въ Солунския вилаетъ.

вителства сигурно ще се стреснатъ, и Европа ще се види принудена да прибѣгне къмъ по-решителна намѣса, ако убийството на Хилми паша бѫде последвано отъ цѣла серия динамитни атентати: тѣхното собствено спокойствие и тѣхнитѣ материални интереси ще бѫдатъ сериозно засегнати отъ пълната несигурность и анархия, която ще настане въ страната.

Нашитѣ сили и срѣдства, обаче, сѫ ограничени и трѣбва да се пестятъ. Съ малко жертви, — голѣми резултати. Това е правилото, което трѣбва да ни ржководи. Ето защо повечето отъ атентатитѣ трѣбва да се устройватъ чрезъ пратки, снабдени съ адски машини и адресирани отъ Австрия или друга нѣкоя европейска държава до несѫществуващи мѣстни търговци, така че взривоветѣ да се произвеждатъ по влакове, гари, митници и пр. На обвиненията, че се покосява животътъ на невинни хора, ние ще отговоримъ:

— А какво сѫ виновни македонскитѣ домочадия, орачитѣ, вѫглищаритѣ и тухларитѣ? Спрете тѣхното безчовѣчно избиване, въведете правовъ редъ и сносно управление въ тази нещастна страна, за да спремъ и ние атентатитѣ.

Следъ тѣзи общи мисли Груевъ говори и по-конкретно за това, което има да устрои въ Солунъ:

Убийството на Хилми-паша е най-желателно да се извърши въ сградата, кѫдето той заседава съ цивилнитѣ агенти, безъ да ни смущава мисъльта, че могатъ да пострадатъ и тѣзи последнитѣ. За това е необходимо да се проследи и узнае презъ кои дни и часове ставатъ въпроснитѣ заседания. Нуждно е сѫщо да се намѣрятъ сигурни квартири за атентаторитѣ, които ще се изпратятъ отвънъ и единъ отъ които може да бѫде и Г. Мончевъ,

Убийството на главния инспекторъ трѣбва да бѫде веднага последвано отъ други атентати: въ Конака, въ „Банкъ дьо Мителенъ", въ гарата на Баронъ-Хиршовата линия и пр. По една квартира или магазинъ да се намѣри предварително въ всички квартали, кѫдето се предвиждатъ акции. Въ зависимость отъ всички тѣзи предварителни приготовления ще се опредѣли времето на сигналния атентатъ.

Груевъ се нагърби да достави самъ въ най-скоро време необходимитѣ срѣдства, посочи и името на единъ солунски евреинъ, италиански поданикъ, който ще брои Проданову 12000 лева. „Паритѣ не жалете, но харчете ги разумно. Ако е необходимо, ще пратя още".[1])

Два дена следъ тая среща Груевъ, преоблѣченъ пакъ като селянинъ пазарджия, напустна Солунъ, оставяйки ободрени приятелитѣ си, доволенъ и самъ отъ извършената работа.

---

[1]) Б. Продановъ — „Записки".

Наскоро последваната смъртъ на Груева осуети убийството на Хилми-паша и другитѣ атентати. Убитъ бѣ само Аскитисъ и то много по-късно.

Въ село Коритенъ, кѫдето бѣха оставили приятелитѣ си, тримата другари се въоржжиха и продължиха пѫтя си къмъ северъ. Въ кукушко ги посрещна мѣстната чета, походи съ тѣхъ и ги изпроводи до дойранско.

Груевъ смѣташе да измине колкото е възможно по-скоро разстоянието до българската граница, за да се намѣри на опредѣлената дата, 15 декемврий, въ сборния пунктъ на делегатитѣ, избрани за втория конгресъ. Той бързаше, допущайки само такива отклонения отъ правата линия, които, и при най-голѣмо бързане, сѫ неизбѣжни въ четнишкитѣ походи: обхождане на опасни мѣста, непредвидено отбиване по-важна работа и пр.

Отъ възстанието насамъ Груевъ бѣ свикналъ на такива физически напрежения, ала тоя обратенъ пѫть до България му навѣваше, още въ Солунъ, странно безпокойство. Добре познатитѣ му инакъ македонски планини до границата смущаваха го съ своитѣ тъмни силуети. Плашеше го особено Бѣласица съ своитѣ стръмнини, снѣгове и виелици.[1]) Съ страха отъ очакващитѣ го физически мѫки не прикриваше ли той други свои смътни предчувствия?

Бѣласица не се показа враждебна — тя бѣ благополучно прехвърлена. Сѫдбата бѣ избрала друга планина, по на северъ, за да скѫси пѫтя му, — и похода му за освобождението на Македония.

ВТОРИЯТЪ КОНГРЕСЪ И РАЗЦЕПЛЕНИЕТО

Убийството на Д. Груевъ, въ навечерието на втория общъ конгресъ, бѣ едно зловещо предзнаменование за новитѣ бурни събития, които раздрусаха Организацията.

Избранитѣ делегати се събраха своевременно въ сборния пунктъ, но конгресътъ не се състоя. Станаха само нѣколко предварителни заседания, колкото да се установи непримиримостьта между двата лагера и да се доведатъ работитѣ до пълно разцепление. Ролята на *малкото камъче,* което катурва претоварената кола, въ дадения случай изигра спорътъ за мѣстото на конгреса.

Въпросътъ бѣ повдигнатъ пакъ отъ лѣвичаритѣ. Още въ първото предварително заседание, на 13 декемврий, тѣ поискаха конгресътъ да стане вѫтре, на организационна територия. Тоя пѫть тѣ се основаваха на едно изявление на Рилския конгресъ, като му придаваха характеръ на импера-

[1]) Въ навечерието на заминаването си отъ Солунъ Груевъ сподѣли въ писма до софийски приятели тѣзи свои чувства.

тивно задължение[1]). Всички съображения, по които първиятъ конгресъ се състоя задъ граница, бѣха налице и сега. Нѣщо повече: сега моментитѣ бѣха още по-сѫдбоносни за Организацията, положението вѫтре — по-осложнено и, следователно, по-неблагоприятно за спокойна конгресна работа; почти всички делегати се намираха вече въ София и непрактично бѣ да се връщатъ посрѣдъ зима вѫтре и пр. Лѣвичаритѣ, обаче, настояваха на своето. Въ първитѣ две заседания, станали първото въ присѫтствие само на 16 делегати, а второто — на 26 (отъ 51 избрани) тѣ предложиха въпросътъ да се реши съ гласуване, безъ да държатъ смѣтка, че, за да бѫде заседанието законно, изисква се присѫтствието на три четвърти отъ делегатитѣ (чл. 143 отъ правилника). Въ третото заседание, следъ като повечето отъ делегатитѣ се изказаха мотивирано въ смисълъ, че конгресътъ трѣбва да стане задъ граница, лѣвичаритѣ отстѫпиха отъ предишната си позиция и заявиха, че въпросътъ не може да бѫде подлаганъ на гласуване, понеже билъ предрешенъ отъ постановлението на Рилския конгресъ. Изобличени въ непоследователность и противоречие, тѣ напустнаха демонстративно заседанието.

Така се осуети вториятъ общъ конгресъ.

Това историческо престѫпление се извърши на *17 декемврий 1906 год.*

Спорътъ за мѣстото на конгреса, който завърши така сѫдбоносно, бѣ разбира се само единъ поводъ. Лѣвичаритѣ биха преспокойно приели да заседаватъ въ София или другаде на българска територия, ако имаха на страната си мнозинството на делегатитѣ. Тѣ бѣха, обаче, малцинство — и провалиха конгреса. Тѣ нѣмаха съобразителностьта и търпението да дочакатъ поне единъ по-сериозенъ моментъ за хвърляне на ржкавицата — напримѣръ, при обсѫждането, въ самия конгресъ, на нѣкой отъ голѣмитѣ спорни въпроси.

---

[1]) Ето точниятъ текстъ на това изявление:

„Настоящиятъ общъ редовенъ конгресъ стана вънъ отъ територията на Организацията по следнитѣ мотиви:

1. Настоящиятъ конгресъ е отъ сѫдбоносенъ характеръ и отъ голѣма важность за Организацията, защото отъ него се очаква да се узакони единството въ Организацията и нейното положение, а въ вѫтрешностьта, при днешното положение, съмнително е да ли ще може конгресътъ спокойно да заседава и да довърши работитѣ си до край.

2. Всички делегати, които сѫ вѫтрешни избраници, и съ малко изключения днешни вѫтрешни дейци вънъ отъ територията могатъ да бѫдатъ истински изразители на вѫтрешното положение и вѫтрешнитѣ организационни нужди.

3. Почти всичкитѣ делегати се прибраха задъ граница и непрактично се намѣри прехвърляне границата изцѣло.

4. Нѣкои делегати не можаха да сторятъ това поради напредналото време и тѣхни физически недостатъци.

Всичкитѣ тѣзи съображения, приети по вишегласие, иматъ сила само за настоящия конгресъ, безъ да служатъ за претекстъ въ бѫдеще". („Циркуляръ" № 1, стр. 4)

*

Понеже занапредъ ще боравимъ съ *мнозинство* и *малцинство* въ Организацията, налага ни се единъ разборъ на числата. Разборътъ ще ни покаже съотношението на силитѣ и ще ни наведе на характерни заключения относно настроението на духоветѣ всрѣдъ организационнитѣ избраници.

Избрани бѣха всичко 51 делегати отъ 6-тѣ окржга: 12 отъ Битолския, по 8 отъ Скопския, Солунския, Сѣрския и Одринския и 7 отъ Струмишкия [1]). Фактически, обаче, избранитѣ бѣха 48, понеже тримата членове на бившия централенъ комитетъ (Д. Груевъ, П. Тошевъ и Т. п. Антовъ) бѣха избрани отъ по 2 мѣста.

Отъ тѣзи 48 души следва да се извадятъ 9: 1 убитъ (Д. Груевъ), 4 не успѣли да пристигнатъ отъ вжтре (Добри Даскаловъ, Бакунинъ (псевдонимъ), Сливаровъ и П. Шишмановъ) и други 4, които по разни съображения се отказаха отъ мандатитѣ (д-ръ Вл. Руменовъ, Стамо Икономовъ. А. Лозанчевъ и М.). Отъ останалитѣ 39 души, двама (П. Китановъ и Л.), които като видѣха царуващата наеженость, смѣтнаха за безцелно да се бавятъ въ София и веднага се върнаха въ околиитѣ си. Прочее, въ предварителнитѣ заседания—поточно, въ третото заседание, — взеха участие 37 делегати. Двама отъ тѣхъ (Гьорче Петровъ и Л. Маджаровъ), следъ демонстративното напускане на заседанието отъ Я. Сандански и другаритѣ му, се оттеглиха на страна и не взеха участие въ по-нататъшнитѣ акции на останалитѣ 35 делегати.

Опозицията, която провали конгреса, се състоеше отъ 12 души: Я. Сандански, Чудомиръ Кантарджиевъ, Т. п. Антовъ, Стою Хаджиевъ, И . . . . . , П. Арсовъ, Д. Стефановъ, Кр. Българията и П. Тошевъ [2]), избрани отъ Сѣрския окржгъ; П. Ангеловъ и Г. Василевъ—отъ Скопския и Ал. Станоевъ—отъ Солунския. Повечето отъ тѣхъ заминаха за границата и тамъ направиха своитѣ отдѣлни съвещания.

Останалитѣ 23 делегати преценихa правилно положението, създадено съ поведението на 12-тѣ, както и своята собствена отговорность предъ организациитѣ, които ги бѣха избрали, предъ населението и предъ историята. Тѣ избѣгнаха всичко, което би могло да ги уличи въ присвояване на права, каквито нѣматъ и въ задълбочаване на избухналата крайно опасна криза. И успѣха да предотвратятъ поне опасностьта отъ пълна анархия.

[1]) Броятъ на делегатитѣ по окржзи се опредѣляше отъ нормата: 1 делегатъ на 5000 организирани членове. Поради липса на редовна и точна статистика, обаче, спазването на нормата не бѣше възможно. Нѣкои отъ окржзитѣ използуваха това обстоятелство за да изпратятъ повече делегати, отколкото имъ се пада. Ето защо окржзитѣ не бѣха представени съразмѣрно съ голѣминатa и броя на членоветѣ си, както правилникътъ (чл. 149) изисква. (Това бие особено въ очи въ Струмишкия окржгъ, който, макаръ много по-малъкъ отъ другитѣ окржзи, изпрати 8 делегати). При владѣещата взаимна подозрителность тая несправедливость предизвика отъ самото начало недоволства и възбуди желания за касиране на незаконно избранитѣ делегати.

[2]) П. Тошевъ бѣше избранъ и отъ Битолския окржгъ.

Макаръ и 23 срещу 12, тѣ смѣтнаха, че това числено надмощие не имъ дава право да продължатъ работата си като редовенъ конгресъ и по тоя начинъ обградиха себе си отъ обвинението, че приематъ *хвърлената имъ ржкавица.* Тѣ се конституираха въ *съвещателно събрание*, което може само да изкаже предъ Организацията мнение, но безъ да ги облича въ задължителна сила, като предостави на мѣстнитѣ организации да кажатъ своята дума.

*

Следъ като привърши работата си съвещателното събрание разпрати *до другаритѣ членове на околийскитѣ и окржжни комитети на Организацията*, едно *изложение отъ болшинството делегати на общия конгресъ на Организацията*[1]).

Написано съ сдържанъ и достолепенъ езикъ, изложението остави впечатлението, че подписалитѣ го делегати сж проникнати отъ сериозността на стжпката, която предприематъ. То започва съ фактитѣ, които осуетиха конгреса, предава сгжстено идеологията на лѣвичаритѣ и завършва въ първата си часть съ следното заключение:

„Съвещателното събрание като подчертава, че посоченитѣ идейни различия сж, поне въ момента, по-скоро номинални, отколкото фактически, намира, че тѣ ни най-малко не могатъ да послужатъ за достатъчно основание на едно отцепление. Събранието искрено съжалява за всичко станало и вижда опасността за Организацията отъ тая необмислена постжпка, особено въ сегашнитѣ критически минути. То апелира къмъ мѣстнитѣ организации да упражнятъ всичкия свой авторитетъ и власть, за да поправятъ оная грѣшка, която, при по-голѣмо благоразумие, би могла да бжде избѣгната".

Съвещателното тѣло се ограничи съ разглеждането само на ония въпроси, които бѣха отъ непосрѣдствена важность за революционното движение и се изказа по тѣхъ ясно и категорично. Тѣзи въпроси сж:

1) Бждещата дейность на Организацията;
2) Материална издръжка на Организацията;
3) Организацията и България и
4) Управление и правилници.

Изказанитѣ по тѣхъ мнения заематъ втората часть на *изложението.* Ето и дословниятъ имъ текстъ:

I. Съвещателното събрание намира, че Организацията трѣбва да бжде революционна не само по характеръ, но и по начинъ на действие. Еволюционната тактика, която води къмъ неусѣтно модернизиране на турския режимъ, трѣбва да бжде чужда на Организацията, независимо отъ това, че

[1]) „Изложението" е напечатано въ 4 голѣми страници и носи дата 15 януарий 1907 година.

въ нейната територия нѣма обективни условия, които биха позволили подобна тактика. Предвидъ на това положение, Организацията възприема културно-икономическата борба само дотолкова, доколкото тя *подпомага и не е въ разрѣзъ съ нейнитѣ непосрѣдствено революционни задачи.* (к. н.)

Организацията има за първа и главна своя задача да се подготви въ боево отношение, по възможность най-скоро, както материално, така и духовно, *за да действува винаги когато е необходимо* (к. н.). За тая цель трѣбва незабавно да се пристѫпи къмъ: а) въоръжаване на населението съ по-модерно и въ достатъчно количество оръжие; б) вкарване въ вѫтрешностьта необходимитѣ боеви и взривни материали и в) опредѣляне специални инструктори, които да обучаватъ населението въ боево изкуство.

Организационнитѣ действия предполагатъ:

1) *Най-активна борба срещу сръбскитѣ и гръцкитѣ чети* (к. н.). Желателно е да почне неусѣтно да се дава на борбата непосрѣдственъ масовъ характеръ, *като се предостави на населението само да се разправя съ четитѣ* (к. н.). Организационнитѣ чети ще се грижатъ само за неговото ръководство. Като се стреми да запази сегашнитѣ си позиции, изложени на опасность, Организацията не забравя и ония, които ѝ сѫ отнети. Тя се стреми, да си ги възвърне чрезъ общи атаки отъ нѣколко райони, пресичане каналитѣ на неприятеля и други начини, каквито мѣстнитѣ и временни условия позволяватъ. Наредъ съ непосрѣдствената отбрана, препоръчватъ се въ борбата *всичкитѣ възможни репресалии* (к. н.) срещу сърбоманското, гъркоманското и гръцкото население и тѣхнитѣ легални пропаганди, като: *изгаряне на села, служещи за база на неприятеля.* (к. н.), нападение на чужди извънъ организационната територия села, икономически бойкотъ и пр.

2) Унищожение на турски, арнаутски и въобще на всички разбойнически банди, тѣхнитѣ ятаци и свърталища.

3) Убийства на видни политически личности — турски държавници или чиновници и шефове на пропаганди.

Всички тия действия трѣбва да почнатъ *повсемѣстно* и *незабавно.* Тѣ се предприематъ съ съгласието на респективния окръженъ комитетъ.

Следъ като се подготви достатъчно, Организацията предприема редъ атентати надъ обществени постройки: мостове, желѣзници, тунели, банки, рудници и пр., които сѫ въ състояние да увредятъ турскитѣ *и европейскитѣ* (к. н.) интереси. Както атентатитѣ, така и възстанията, Организацията счита за свои формални действия и ги предприема — първитѣ съ изрично разрешение на централния комитетъ, а вторитѣ — на общия конгресъ. Величината и характерътъ на формалнитѣ организационни действия зависятъ не само

отъ нейната подготовка, *но и отъ момента, който ги е продиктувалъ* (к. н.).

Атентатитѣ и убийствата, за да могатъ да бѫдатъ по-ефектни и по-добре направлявани, трѣбва да се предоставятъ на специални терористически групи, къмъ организирането на които е желателно незабавно да се пристѫпи.

II. Събранието възприема като принципъ, че Организацията трѣбва да има своя собствена финансова издръжка, отъ която въ голѣма степень зависи нейната самостоятелность. Събранието намира, че Организацията би могла да има много по-голѣми вѫтрешни приходи, стига само по-добре да организира своя приходенъ бюджетъ въ смисълъ да разхвърля правилно и пропорционално съ състоянието на членоветѣ тѣхнитѣ вноски и налози. Препоръчва се предприемането на политически обири, пленяване на известни личности и пр., съ цель да се добиватъ по-крупни суми.

Въпрѣки добре организираната финансова наредба, обаче, на Организацията, събранието намира, че *последната никога не ще може да се поддържа отъ непосрѣдственитѣ си приходи* (к. н.) и за това то препоръчва организирането на външната благотворителность, особено тая въ България. Организацията, за сегашнитѣ критически минути, когато нейното въоръжаване се налага най-скоро, въобще трѣбва да усвои началото, че *тя може да приема помощи* отъ всѣкѫде, отъ кѫдето би ѝ се предложили, но безъ да дава въ замѣна никакви ангажименти.

III. Събранието намира, че *Организацията трѣбва да има къмъ България една приятелска и коректна политика,* (к. н.) конкретно изразена въ освѣтляване нейното обществено мнение, доколкото това е възможно, по всички събития въ революционния животъ, въздействие за организиране емиграцията и българското общество за морално и непосрѣдствено материално използуване и пр.

Въ своитѣ взаимоотношения къмъ България Организацията трѣбва да бѫде особено осторожна, за да не изпадне въ поддаване, което може да компрометира нейната самостоятелность.

IV. Събранието разгледа изработенитѣ отъ миналия общъ конгресъ правилници и намира, че *тѣ, въ голѣма степень, сѫ непрактични и неприложими и че не малко сѫ съдействували за сегашната анархия въ Организацията* (к. н.) Събранието, обаче, се въздържа да укаже тѣхнитѣ отрацателни страни, а сѫщо и да посочи положенията, на които трѣбва да почива нашето управление. То предоставя на окрѫжнитѣ организации, чрезъ своитѣ конгреси *или писмени разбирателства,* (к. н.) сами да се произнесатъ по тоя въпросъ и посочатъ необходимитѣ, споредъ тѣхъ, реформи".

Всичко, което бѣ назрѣло въ умоветѣ като поука отъ тригодишнитѣ блуждения, е намѣрило изразъ въ тѣзи решения. Съвещателното събрание назовава нѣщата съ собственитѣ имъ имена и формулира своитѣ препоржки, водимо само отъ реалнитѣ необходимости и освободено отъ всѣкакви принципални предразсждъци. Тъкмо за това неговитѣ решения се явяватъ като поправка и допълнение на направеното отъ Рилския конгресъ:

Организацията е революционна по начало на действие: всички други видове дейности отстжпватъ на втори планъ. Размѣрътъ и характерътъ на революционнитѣ действия зависятъ не само отъ подготовката, но и отъ момента, който ги е продиктувалъ. Това значи, че при известни благоприятни обстоятелства, Организацията, и безъ да е идеално подготвена, може да се впусне въ по-крупни акции.

Въ организационнитѣ действия, които сж и конкретно изложени, на първо мѣсто е поставена „най-активната борба" противъ сръбскитѣ и гръцкитѣ чети. Тази борба трѣбва постепенно да се поеме отъ самото население — въоржжено и снабдено съ военни инструктори, а на четитѣ да се остави само ржководството. Нейното активизиране обхваща всички видове репресалии, въ това число и изгаряне на села, служещи за база на неприятеля. (Това се вършеше тукъ-тамъ, по усмотрение на мѣстни деятели и досега, но не като узаконена система).

„Организацията никога не ще може да се поддържа отъ непосрѣдственитѣ си приходи". За пръвъ пжть организационно тѣло отъ избрани делегати прави тази констатация, правотата на която става още по-очевидна, като се вземе предвидъ решеното активизиране на борбата противъ въоржженитѣ пропаганди, поддържани отъ бюджетнитѣ срѣдства на Сърбия и Гърция.

„Организацията трѣбва да има къмъ България една приятелска и коректна политика". Съ тази формула се направи най-сжществената корекция въ съответното становище на Рилския конгресъ.

Критичниятъ погледъ на съвещателното тѣло се спрѣ и върху законодателното дѣло на Рилския конгресъ, като подчерта непрактичностьта и неприложимостьта на правилницитѣ, изработени въ постницата Св. Лука. Предоставяйки, обаче, на окржжнитѣ организации да се произнесатъ по необходимитѣ измѣнения въ правилницитѣ, съвещателното тѣло иска да имъ спести време и усилия, като изказва мнение, че измѣненията могатъ да бждатъ посочени не непремѣнно отъ окржжни конгреси, но и чрезъ писмени разбирателства. Тукъ трѣбва да се отбележи, че се касае за положения, непрактичностьта и неприложимостьта на

които е констатирана и призната отъ всички непредубедени деятели въ вжтрешностьта.

Недостатъкътъ на тѣзи дѣлови решения е, че тѣ идватъ късно, твърде късно.

Въ загриженостьта си да не подпадне подъ обвинението, че подпомага акцията на отцепницитѣ, съвещателното тѣло се въздържа да посочи само лица за върховнитѣ тѣла на Организацията — Централенъ комитетъ, Представителство и Ревизионно тѣло: „Съвещателното събрание намира, че най-компетентни да се произнесатъ сж самитѣ мѣстни организации чрезъ своитѣ конгреси". Но за да не останатъ окржзитѣ безъ задгранични представители и безъ връзка помежду си, съвещателното тѣло, въ заключение, предлага:

„Ако окржзитѣ намиратъ за добре, тѣ могатъ поне да си избератъ по едно лице задъ граница, което да ги представлява и извършва тѣхнитѣ покупки и експедиции *до общия конгресъ, за най-близкото състояване на който, събранието се надѣе, че окржзитѣ ще направятъ всичко възможно.* (к. н.) И само тогава би могло да се избератъ законни тѣла и се тури край на сегашното хаотично положение".

Изложението носи подписитѣ на следнитѣ 22 делегати[1]) отъ всички окржзи, освенъ Сѣрския: *Картагенски* (псевдонимъ) *Лука Джеровъ, Аргиръ Манасиевъ, Иванъ Гарвановъ Тодоръ Златковъ, Петко Пенчевъ, Тод. Оровчановъ, Бойко Чавдаровъ, Кирилъ* (псевдонимъ на *Тодоръ п. Антоновъ), д-ръ Хр. Татарчевъ. Г. Илиевъ, Мише Развигоровъ, Хр. Матовъ, Георги п. Христовъ, Августъ* (псевдонимъ на *Климентъ Шапкаревъ), Борисъ Сарафовъ, Мих. Доревъ, Ефремъ Чучковъ, Вик. Анастасовъ, Ив. Илиевъ, Дим. Занешевъ, Тод. Александровъ*[2]).

Много отъ тѣзи имена сж добре известни на читателя отъ досегашното ни изложение — едни като основатели на Организацията или членове на Централния комитетъ (д-ръ Хр. Татарчевъ, Хр. Матовъ, Ив. Гарвановъ, Тод. п. Антовъ), други като водители или активни участници въ Илинденското възстание (Борисъ Сарафовъ, Лука Джеровъ, Г. п. Христовъ), трети като ржководители или войводи (М. Развигоровъ, Ефремъ Чучковъ, Аргиръ Манасиевъ и пр).

*

Провалянето на конгреса възбуди истинска болка у маситѣ въ вжтрешностьта, толкова повече, че се съвпадна съ оповестяването на Груевата смърть. То изненада до известна стенень и ржководнитѣ срѣди, които допущаха раз-

[1]) Отъ присжтствуващитѣ въ събранието липсва подписътъ само на Мих. Герджиковъ, който „намира за добре да направи свое собствено изложение", — казва се въ изложението.

[2]) Съ псевдонимитѣ си подписаха изложението легалнитѣ делегати, които бѣха дошли отъ вжтрешностьта за конгреса.

цеплението да стане въ самия конгресъ, но не предполагаха, че сѣрчани ще го предизвикатъ така лекомислено. Тъй или инакъ, деятелитѣ отъ Солунския, Битолския и Скопския окржзи се помириха съ свършения фактъ и одобриха безрезервно поведението на 23-тѣ. Съгласно съ препоржката на съвещателното събрание, окржзитѣ Солунски, Битолски и Скопски опълномощиха по едно лице, което да ги представлява задъ границата; Солунскиятъ окржъ — Ив. Гарванова, Битолскиятъ — Б. Сарафова и Скопскиятъ — Хр. Матова.

При новосъздаденото положение по-сполучливъ изборъ отъ тоя не можеше да се желае. Тримата избрани бѣха най-крупнитѣ личности на съвещателното тѣло. Като съчетание на способности, тѣ се допълваха единъ други: съчетаваха се самообладанието и любовьта къмъ редъ и система на Матова, упоритата енергия на Гарванова, въодушевлението и обаянието на Сарафова. Отъ друга страна, впрѣгането на Матова и Сарафова въ една обща работа, спомогна за бързото премахване на сжществуващето — главно въ Битолския и Солунския окржзи — дѣление върху почвата на „централизма“ и „сарафизма“.

Тримата избраници заработиха не като представители на отдѣлни окржзи, а като нераздѣлно тѣло, което отстоява общитѣ интереси на Организацията. Издигането на отдѣленъ „сандански фронтъ“, многото крещящи искания отъ вжтрешностьта и нуждата отъ отпоръ срещу външнитѣ неприятели, изискваха отъ тѣхъ денонощна трѣскава работа, бързи решения и бързо действуване. И тѣ се мжчеха да превъзмогнатъ всички трудности, при пълна сдушеность и взаимно довѣрие. Тѣхнитѣ усилия се спъваха твърде много отъ отрицателното отношение на българското общество къмъ разцеплението, вжтре, обаче, позициитѣ имъ все повече се затвърдяваха. Реакцията противъ отцепническата акция на Сандански се задълбочаваше. Признаци на разколебаване и разкаяние проявяваха мнозина, които бѣха се наредили при сѣрчани, не толкова отъ идейно сродство, колкото отъ чувство на другарство. Временното представителство, покрай единодушната подкрепа на тритѣ окржга, разполагаше съ подържници и съчувственици въ цѣлата страна, когато Я. Сандански имаше върли противници и въ собствения си окржгъ. Така то запълни фактически, за грамадната часть отъ Организацията, липсата на законно избранъ централенъ комитетъ.

Въ самото Княжество симпатиитѣ на интелингенцията постепенно се обособиха. Националистическитѣ срѣди отождествиха Революционната организация съ по-голѣмата нейна часть, представявана задъ граница отъ Матова, Гарванова и Сарафова и отрече безъ остатъкъ Я. Сандански. Последниятъ,

обаче, запази обаянието си всрѣдъ лѣвата интелигенция, подхранвана отъ увлѣчени писачи съ легенди за организационната уредба и за могжществото на Сѣрския окржгъ [1]).

Имаше въ вжтрешностьта и въ Княжеството и друга една категория деятели, които, не можейки да се помирятъ съ страшния фактъ, все още хранѣха надежда за споразумение. При мисъльта за безумното проваляне на конгреса, отъ гърдитѣ имъ се изтръгваше дъбока въздишка по загиналия въ малешевско. И търсейки между живитѣ ония, които биха могли да изиграятъ ролята на спаситель, тѣ отправяха погледи къмъ Гьорче Петровъ и Пере Тошевъ и се питаха: Защо двамата стари другари на Груева не се намѣсятъ? Какъ могатъ първоапостолитѣ на революционната идея да пасуватъ сега, когато Организацията е изправена предъ смъртна вжтрешна опастность?

Наистина, Гьорче и Пере, по-близки до сѣрчани върху почвата на реформаторството, биха могли въ самото начало да отклонятъ Я. Сандански отъ фаталната стжпка и да застанатъ като посрѣдници и помирители между еднитѣ и другитѣ. Тѣ, обаче, не направиха това. Скрупульозниятъ П. Тошевъ мълчаливо подкрепи акцията на сѣрчани. После той се отстрани отъ тѣхъ — па и тѣ сами криеха отъ него тайнитѣ си помишления и кроежи — но бѣше вече достатъчно отчужденъ и отъ хората на другия лагеръ. Още по-малко бѣ годенъ за помиритель и Гьорче. Веднага следъ раздвоението на делегатитѣ Гьорче се отдѣли на страна. Изобщо неговиятъ авторитетъ бѣше вече доста покрусенъ: сѣрчани не го обичаха зарадъ хитринитѣ му, а другитѣ — и зарадъ хитринитѣ и зарадъ лѣвичарството му, въ искреностьта на което се съмняваха. Така и двамата се самообрекоха на пасуване [2]).

Тѣ страдаха. Познавайки отблизу и еднитѣ и другитѣ, тѣ се боеха отъ кървава саморазправа и страдаха отъ безсилието си да я предотвратятъ. П. Тошевъ се терзаеше вжтрешно, гнѣвѣше се на всички, но не се решаваше да дигне високо гласъ за опомняне и да посочи практически изходъ. Г. Петровъ пъкъ, по-изобретателенъ и по-смѣлъ при отговорни решения, се чувствуваше обективно безсиленъ и нравствено обезвластенъ. Къмъ тѣхната трагедия се прибавяше и липсата на срѣдства за сжществуване.

---

[1]) А. Страшимировъ, напримѣръ въ брошурата си „Истината по положението въ Македония" (стр. 36—София, 1908) пише:

„А тия тукъ (думата е за сѣрчани) разбрали добре интереситѣ на населението и опрѣни яко о него, се чувствуватъ твърде силни не само за да разбиятъ ония чети, но и да нахълтатъ въ скопско и битолско".

[2]) Петъръ Ацевъ въ записките си (неиздадени) пише:

„Когато наближи конгресътъ, отъ който се очакваше да поправи грѣшкитѣ на Рилския и да възстаневи единството, оказа се, че липсва авторитетна личность за тази роля. Сега всички почувствувахме отсжтствието на Даме. Оказа се, че само неговото присжтствие бѣше въ състояние да обединява и създава търпимость между деятелитѣ на Организацията".

Презъ тѣзи тжжни дни тѣ често си спомняха за Груева. Смъртьта заличи спомена за недоразуменията и различията, които ги бѣха отдалечили отъ нѣкогашния интименъ другарь. Сега тѣ биваха често навестявани отъ сѣнката на волевия и здравомислещъ водачъ, увѣнчанъ съ търновия вѣнецъ на предсмъртното страдание. И чувствуваха по-силно отъ всички, че загиналиятъ подъ Петлецъ е незамѣнимъ.

Въ началото на 1907 г. стариятъ прилепски четникъ Гьоре Спирковъ донесе отъ вжтре важно писмо, отправено до тримата най-добри познавачи на Битолския окржгъ — Д. Груевъ, П. Тошевъ и Г. Петровъ[1]). Въ писмото се излагаше положението въ най-застрашенитѣ околии на окржга и се казваше, че то лесно би могло да се подобри, ако се изпратятъ хора за опрѣсняване на четитѣ и известно количество модерно оржжие. Тая помощь се искаше или отъ източнитѣ окржзи, или, „ако тѣ не сж въ състояние да сторятъ това, да се използуватъ, безъ огледъ на рилскитѣ решения, източници, които можеха да ни дадатъ въ момента необходимитѣ срѣдства". Не намѣрилъ исканата помощь, Гьоре закупи съ вжтрешни пари малко манлихери и се върна въ прилепско. За неговитѣ впечатления отъ срещата съ П. Тошевъ и Г. Петровъ четемъ у Ацева следнитѣ редове:

„Четоха писмото и двамата се просълзиха само и нищо не казаха, само споменаха, че Даме, Богъ да го прости". Пере и Гьорче се чувствуваха безпомощни и проявиха тая си безпомощность въ пролѣнитѣ сълзи....."

И по-нататъкъ — въ заключение:

„А. Страшимировъ характеризира Тошева като съвѣсть на ВМОРО. Да, той бѣше съвѣстьта, но у Даме оставаше волята, а сърдцето[2]) отдавна бѣше престанало да тупти. Сега оставаше сама съвѣстьта. Тя само се бунтуваше противъ недомислията и противъ всичко, което се проявяваше преди да мине подъ нейния контролъ".

УБИЙСТВОТО НА Б. САРАФОВЪ И ИВ. ГАРВАНОВЪ

Провалянето на конгреса доведе, фатално нѣкакъ, работитѣ до въоржжена саморазправа.

Сратници, дълго време другарували въ миналото, хората отъ двата лагера отлично се познаваха едни други. Знаеха, до кжде може да се стигне, ако споветѣ имъ се изродятъ въ открита вражда. И за това се пазеха едни отъ други и сжщевременно се дебнѣха. Не е мжчно да си пред-

[1]) Гьоре Спирковъ отъ с. Ленища бѣ поставенъ отъ Прилепското началство начело на една група натоварена съ специална задача да пренася постоянно оржжие отъ България.

[2]) Гоце Дѣлчевъ — б. н.

ставимъ какви замисли започнаха да зрѣятъ въ главитѣ на сѣрчани, за които — по-фанатични и по-закалени въ братоубийствени акции — борбата противъ „ренегатитѣ“ и „новитѣ върховисти“ се представляваше като продължение на старата борба противъ върховиститѣ на генералъ Цончевъ. Въ другия лагеръ сжщо имаше буйни елементи, които смѣтаха, че не бива да се губи време въ колебания. Водителитѣ, обаче, не мислѣха така. Отдадени преди всичко на борбата противъ пропагандитѣ, тѣ си даваха смѣтка за последицитѣ отъ едно ново самоизтрѣбление и препоржчваха въздържание и търпение. Макаръ и изгубили почти надежда за споразумение, тѣ мислѣха, че е наложително да се събере новъ общъ конгресъ, кждето да се направи последенъ опитъ за запазване, въ една или друга форма, на организационното единство, а ако не се успѣе, да се вематъ съответнитѣ законни решения по отношение на отцепницитѣ. Съ огледъ на това временното задгранично представителство усвои идеята за издаване на вестникъ „Илиндень“, съ задача да изнесе идейнитѣ и тактическитѣ спорове предъ българското обществено мнение и да подготви духоветѣ въ вжтрешностьта за предстоящия конгресъ. Редактирането на вестника се възложи на В. Пасковъ, П. К. Яворовъ и П. Пенчевъ.

Между това вжтрешнитѣ отношения въ самия Сѣрски окржгъ не вървѣха съвсемъ гладко. П. Пенчевъ съвсемъ не бѣше единственятъ, който отъ съмишленикъ на Сандански стана неговъ отявленъ противникъ. Социалистическото влияние на хаджи Димовци, безогледниятъ реформизъмъ и тираничната власть на Сандански, касапскиятъ садизъмъ на неговия тѣлохранитель Гошо Мохаджирчето и хайката противъ официална България, бѣха нѣща, които не можеха да се понасятъ безъ роптание и недоволство въ окржга, особено отъ легалнитѣ деятели. Още презъ зимата на 1904 година, тримата легални членове на окржжния комитетъ: Лазаръ Томовъ, Владимиръ Благоевъ и Саевъ (и тримата учители въ Сѣръ) отказаха да сложатъ подписитѣ си подъ едно протоколирано решение на тѣхнитѣ нелегални другари Я. Сандански и П. Пенчевъ, съ което се осжждаше на смъртъ Б. Сарафовъ[1]). Първоначално негласна и глуха, опозицията противъ Сандански и неговия щабъ се усили значително поради провалянето на втория конгресъ. Единъ отъ най-старитѣ и най-непримиримъ противници на Яне — като него упоритъ и твърдъ въ убежденията си — бѣ и остана докрай бившиятъ неврокопски ржководитель Стоянъ Мълчанковъ отъ с. Скребатно. Горещъ националистъ, изпълнилъ дълга

[1]) „Пратеникътъ на Яне настояваше много да одобримъ тая присжда, но ние единодушно и тримата, се противопоставихме“, — твърди Лазаръ Томовъ, сега председатель на Илинденската организация въ България.

си презъ възстанието, Мълчанковъ възненавидѣ Сандански за неговото съзнателно бездействие тогава, когато Битолскиятъ и Одринскиятъ окржзи се заливаха въ кръвь. Подиръ възстанието, Мълчанковъ емигрира въ България, но не престана и отъ тукъ да се бори противъ сданизма, използувайки голѣмото си влияние въ неврокопско, особено въ селата по лѣвия брѣгъ на Места. Повече или по-малко сериозни противници между легалнитѣ, Сандански имаше въ всички околии, освенъ въ мелнишко, кждето се чувствуваше абсолютенъ господарь. Много по-опасни, обаче, за него бѣха нелегалнитѣ опозиционери: драмскиятъ войвода Мих. Даевъ, бившиятъ демиръ-хисарски войвода дѣдо Илия Кърчовалията, неврокопскиятъ Милевъ, сѣрскиятъ Г. Занковъ, четницитѣ Запряновъ, Чавдара и други. Вѣренъ на своята тактика, Сандански едни отъ тѣхъ своевременно отстрани отъ окржга (дѣдо Илия, Запряновъ, Чавдара, учителката Цвѣта Божова, касиерка на демиръ-хисарския околийски комитетъ и пр.), а други унищожи. Унищожението започна отъ Мих. Даевъ.

Михаилъ Даевъ, синъ на заможни родители отъ Балчикъ, се увлѣче, още като гимназистъ въ Варна, отъ революционното движение и му се отдаде цѣлъ. Откровенъ, веселякъ, хубавецъ, съ черни очи, буйна черна коса и грижливо гледана черна брада, Даевъ бѣ обичанъ отъ другаритѣ си и се радваше на голѣми симпатии въ София. Презъ възстанието водѣше чета въ Странджа, а после се озова на Пирина. Подобно на Пенчева, той сжщо се привърза въ началото къмъ Сандански и плати своя данъкъ на лѣвичарството. На Даева се даде Драмската околия, която той организира, имайки за другари група буйни младежи отъ България — Запряновъ, Чавдара, Тотю Добриновичъ, Тодоръ Паница и др. На Даева и на Мохаджирчето, Сандански възложи да изпълнятъ смъртната присжда надъ Б. Сарафовъ, за която стана дума по-горе. Дошелъ въ София, Даевъ се размисли надъ своята мисия и реши да я не изпълни[1]). Заедно съ това, обаче, започва и неговата еволюция. Колкото повече се разширява конфликтътъ между дветѣ течения, толкова повече той се отдалечава идейно отъ лѣвичарското и се приближава къмъ умѣреното. Личното му приятелство съ „отстжпника“ Пенчевъ и дружбата му съ Гарванова, ускоряватъ и неговото „отстжпничество“. Ролята на сданиститѣ

[1]) За обстоятелствата, които осуетиха изпълнението на присждата самъ П. Пенчевъ въ записките си разправя:

„Даевъ и Мохаджирчето тръгнаха да газятъ непроходимитѣ пирински и рилски снѣгове, на пжть за София. Силна простуда скова краката на Мохаджирчето и по-късно Даевъ трѣбваше самъ да замине за София.

Съзнанието, че сме отишли далеко съ присждата непрестанно ме терзаеше. Но, за щастие, изглежда, че Даевъ нѣмаше намѣрение да бърза. Сарафовъ продължаваше да бжде живъ, дори той бѣ узналъ за присждата. И когато, по-късно, азъ се върнахъ въ България, заварихъ Даева напълно разколебанъ. Не бѣше, прочее, подвигъ отъ моя страна да го убедя, на моя отговорность, да изостави окончателно изпълнението на присждата“.

при провалянето на втория конгресъ съвсемъ му отваря очитѣ и той е вече въ душата си врагъ на Сандански. Даевъ, обаче, не спрѣ на половинъ пѫть. Смѣтайки стълкновението за неизбѣжно и знаейки по-добре отъ всѣки другъ, на какво е способенъ Сандански, той идва до заключение, че е по-целесъобразно да се атакува противникътъ въ самото му гнѣздо, безъ да му се даде време да изпълни нападателнитѣ си кроежи. Той повѣрява тѣзи свой съкровени мисли Пенчеву и Гарванову, изказва имъ и готовностьта си да се нагърби самъ съ опасната задача.

Ние усилено се готвѣхме за новъ общъ конгресъ и по внушение на Хр. Матовъ, бѣхме взели решение, до свикването му, да се въздържаме отъ каквато и да е въоржжена борба — пише П. Пенчевъ.

Вѣренъ на това решение, азъ най-енергично отбивахъ желанието на Мих. Даевъ да го снабдимъ съ повече оржжие и четници при заминаването му презъ лѣтото на 1907 г. за драмско. Аргументътъ на Даевъ бѣше: Борбата фактически е обявена; азъ съмъ съ васъ; ако ме въоржжите добре, ще се боря при равни сили съ Сандански, инакъ азъ съмъ загубенъ,

Макаръ и да не одобриха предложението му и да не му дадоха очакваната подкрепа въ оржжие и хора, Даевъ не се отказва отъ намѣрението си и при пълно съзнание за опасната си задача, заминава за вжтрешностьта, разчитайки, очевидно, на подкрепа въ самото мѣсто:

Какво сж решавали — продължава П. Пенчевъ — представителитѣ на Организацията—Гарвановъ, Матовъ и Сарафовъ—който бѣше свилъ знамето си и бѣше се приобщилъ къмъ насъ, не зная. Твърдя, обаче, съ пълна сигурность, че отъ с. Лжжене, чепинско, при минаване на границата, Даевъ ми отправи една отворена карта, писана съ химически моливъ, която завършваше съ зловещото предупреждение: много ще се каете, че не ме послушахте, (к. н.) но ще бжде късно.

Рискътъ на Даева бѣ толкова по-голѣмъ, че нѣкогашното довѣрие на Сѣрския окржженъ щабъ къмъ него бѣше сериозно разколебано: той не изпълни смъртната присжда надъ Сарафова, а при споровете около втория конгресъ не се нареди до непримиримитѣ си сѣрски другари. Съ продължителното си престояване въ България пъкъ даде имъ новъ поводъ за подозрения. При все това, самонадѣянъ и довѣрчивъ, какъвто бѣше, Даевъ се залови за работа и първиятъ човѣкъ, когото посвети въ плановетѣ си, бѣ Тодоръ Паница. Защо именно Паница? Защото Паница, неговъ другарь отъ ученичество, бѣ човѣкъ на акцията, съ рѣдки качества на заговорникъ и терористъ — потаенъ, хладнокръвенъ и жестокъ. Съ него и другъ пѫть тѣ сж критикували разбиранията и методитѣ на Сандански. Освенъ това Паница бѣше си навлѣкълъ напоследъкъ недоволството на хората отъ Яневия антуражъ: последнитѣ го осжждаха за-

дето, като четникъ, бѣше се оженилъ за една селска учителка въ драмско и му се сърдѣха задето е взелъ участие въ злополучния атентатъ противъ английския полковникъ Елиотъ. Паница изслуша другаря си и си даде видъ на съгласенъ. Двамата приятели съставиха заедно плана за действие. Следъ раздѣлата имъ Паница издаде всичко на Сандански. И съ цената на тая измѣна спрямо приятеля си, той спечели пакъ довѣрието на Пиринския царь.

Извиканъ веднага на среща по комитетска работа, Даевъ, безъ да подозира измѣната на Паница, се яви при другаритѣ си и бѣ веднага обезоржженъ. Той бѣ разследванъ, осжденъ на смърть и екзекутиранъ.

*

Мистерията около Даевата смърть и до днесъ не е напълно разбулена.

Въпросътъ за Даевата виновность ще бжде разгледанъ на друго мѣсто, а сега ще се опитаме да хвърлимъ малко свѣтлина върху неговата предсмъртна трагедия, характерна за революционнитѣ нрави и похвати презъ периода на самоизтрѣблението.

За смъртьта на Даева въ България се узна много късно. Той бѣ екзекутиранъ на 30 (или 28) октомврий и заровенъ край с. Либяхово (неврокопско). Две „открити писма", последователно обнародвани отъ Сѣрския окржженъ комитетъ въ в. „Камбана", потвърдиха факта и изнесоха подробности по него.[1]) Въ второто писмо бѣха помѣстени десетина Даеви писма, цѣли и откжслечни, за да се докаже, че е участвувалъ въ „заговора" противъ Сѣрския комитетъ и че се е „самозастрелялъ съ собствения си револверъ". Едни отъ писмата сж написани преди разкриването на „заговора", а другитѣ — следъ.

На времето противницитѣ на Сандански оспорваха — живитѣ отъ тѣхъ оспорватъ и сега — автентичностьта на тѣзи писма. Поводи за подозрения дадоха самитѣ сѣрчани. Сѣрскиятъ окржженъ комитетъ можеше много лесно да отблъсне обвинението, че самъ е съчинилъ писмата, ако ги бѣше обнародвалъ факсимилирани. Той не направи това, нито пъкъ изпрати оригиналитѣ имъ на лицата, за които бѣха написани. Въпрѣки тѣзи и други нѣкои подозрителни обстоятелства, ние приемаме, че писмата сж автентични, при уговорката, че нѣкои отъ тѣхъ не сж обнародвани изцѣло,

[1]) Къмъ края на май дветѣ „открити писма" излѣзоха въ отдѣлна брошура: „Македонската революционна организация и българскитѣ правителства. — (По поводъ убийството на Б. Сарафова, Ив. Гарванова и М. Даева). Две открити писма отъ Окржния комитетъ на Сѣрския рев. окржгъ, София 1908, стр. 32.

Брошурата носи подписитѣ на членоветѣ на окржжния комитетъ: Яне Сандански, Чуд. Кантарджиевъ, Ал. Буйновъ и Скрижевски. На заглавната страница сж поставени факсимилирани автографитѣ на четиримата и окржжния печатъ.

а въ други сж нанесени нѣкои измѣнения. Другъ е, разбира се, въпросътъ, при каква обстановка сж излѣзли отъ ржката на Даева ония отъ тѣхъ, които сж написани предъ самото екзекутиране на осждения [1]).

Най-важното, отъ гледна точка на обвинението — това до „Другаритѣ отъ Окржжния комитетъ" — не е предадено цѣло. Въ интереса на своята теза Сѣрскиятъ окржженъ комитетъ е изпустналъ началото, като го замѣнилъ съ единъ редъ точки. Следващата часть започва съ фразата: *„Въпрѣки всичко това* (к. н.) *признавамъ се за виновенъ . . ."* (к. на сѣрчани). Подчертанитѣ отъ насъ думи *въпрѣки всичко* даватъ да се предполага, че по-горе става дума за мотивитѣ, по които осжденията е действувалъ противъ другаритѣ си и които окржжниятъ комитетъ е намѣрилъ за нуждно да скрие отъ обществото [2]).

„Мили родители,

Тежка и горчива е новината, която ви явявамъ. Азъ, вашия скжпъ Михаилъ, който отъ петь години насамъ бѣхъ вече не вашъ, а синъ на поробения македонски народъ, *се застрелвамъ самъ* (к. на авторитѣ на брошурата), по причина че *сторихъ нѣкои прегрѣшения* (к. н.) по отношение принципитѣ на Револ. организация, за които горчиво се разкаяхъ. *Самъ поискахъ да бжда осжденъ на смъртъ* (к. на авторитѣ). Защото бѣ нуждна за дисциплината въ Организацията. Тази дата ще броите, отъ която азъ преставанъ да сжществувамъ.

Благодаря ви за старанията и грижитѣ, които сте правили за менъ.

Цѣлувамъ предъ смъртния си часъ всичкитѣ си братя, сестри и деца. Цѣлувамъ братовитѣ си жени и едничкия си зеть. Цѣлувамъ и Катина, благодаря ѝ за всичкитѣ грижи, които правеше за менъ.

Македония, 30. X. 1907 год.

Цѣлувамъ ви, вашъ синъ *Михаилъ*".

Признанието, че е „виновенъ", че „заслужава присждата си" и че „се застрелва самъ" се повтаря настойчиво въ всички писма, като че ли най-главната грижа на осжденията, преди да се прости съ живота, е била да снабди екзекуторитѣ си точно съ такива оправдателни документи, каквито тѣ желаятъ — нѣщо допустимо само при необикновено драматична обстановка за единъ нравствено изтерзанъ осжденикъ. И действително, хората отъ Сѣрския окржженъ комитетъ извадиха на яве Даевитѣ писма три и половина

[1]) Тѣзи писма, седемь на брой, сж преди адресирани: „До другаритѣ отъ окржжния комитетъ", до родителитѣ; „До другаритѣ отъ околийския комитетъ"; „До другаритѣ. . ." до „Michel" (Мих. Герджиковъ); До „Антонъ" (А. Страшимировъ), и до „. . ." (една дама въ София).

[2]) Всички останали предсмъртни писма приличатъ по съдържание, като образецъ привеждаме дословно писмото до родителитѣ му:

месеци следъ неговата смъртъ, за да си послужатъ съ тѣхъ, като съ документи, въ печатната полемика съ противницитѣ си. Колкото до нравствената изтерзаность, за нея може да се сѫди по това, че въ продължение на цѣли 20 дена Даевъ е билъ държанъ между живота и смъртьта: присѫдата носи дата 10 октомврий 1907 г., а предсмъртнитѣ писма сѫ написани на 30 октомврий с. г. — въ деня на екзекуцията. Защо бѣ нуждно да се продължи съ три седмици мѫчението на жертвата, ако не за да се доведе тя до такова психическо състояние, при което размекналата воля се подава на всѣкакви внушения. А че предсмъртнитѣ писма на Даева сѫ били нужни на Сѣрския комитетъ само като оправдателни документи, — потвърждава се и отъ факта, че и следъ обнародването имъ въ „Камбана", тѣ не се предадоха на адресантитѣ [1]).

Но само съ нравствени мѫчения ли сѫ се ограничили сѫдиитѣ на Даева? На този въпросъ не може да се отговори положително, поне що се отнася до часоветѣ, прекарани отъ осѫдения следъ написването на писмата до самата екзекуция. Тукъ вече се натъкваме и на другъ единъ въпросъ: самъ ли се е застрелялъ Даевъ „съ собствения си револверъ"?

Ето какво говорятъ разкритията, направени презъ 1913 г., когато село Либяхово се намира вече подъ българска власть [2]):

„До скоро гробътъ на покойния бѣ неизвестенъ, — пише Стоянъ Мълчанковъ. — По инициативата, обаче, на Либяховския общ. кметъ и благодарение показанията на Тодоръ Бошнаковъ отъ с. Либяхово, който билъ накаранъ, на другия день следъ убийството на Даева, да изоре нивата, дето последниятъ билъ погребанъ, на 26 м. м. (октомврий 1913 г., — б. н.) гробътъ бѣ намѣренъ и откритъ край с. Либяхово, въ нивата на известния българоубиецъ Иванъ Куюмджията. При разкопаването на гроба и откриване на скелета, се състави нуждниятъ актъ, преписъ отъ който даваме по-долу". И понататъкъ: „Преди погребението на тлѣннитѣ останки на М. Даева, черепътъ му бѣ прегледанъ отъ военния следователь. военнния лѣкарь и околийския такъвъ, отъ който се констатира най-положително, че Даевъ е убитъ съ два куршума". Въ самия актъ се казва:

„Въ нея яма се намѣри скелета на загиналия драмски войвода Михаилъ Даевъ, *погребанъ съ лицето надолѣ*, съ обърната глава къмъ изтокъ и *поставени кръстомъ на*

---

[1]) „Азъ го направихъ въпросъ и поискахъ на времето да ми се даде собственоржчното писмо на Даева — не ми го дадоха", — казва М. Герджиковъ. Членоветѣ на Сѣрския окржженъ комитетъ не се трогнаха и отъ молбата, която Тодоръ и Зафира Даеви имъ отправиха чрезъ „Камбана" и други софийски вестници: „Деца, молятъ Ви една стара майка и единъ старъ баща да явите участьта на писмата, които нашиятъ милъ синъ е писалъ въ последния си часъ, защото до днесъ ние никакво писмо не сме получили отъ него".

[2]) Стоянъ Мълчанковъ: „Разкрития по убийството на драмския войвода Михаилъ Даевъ" („Сборникъ Илиндень", кн. четвърта, София, 1925 г. Стр. 52—54).

гърба ржце, както стоятъ ржцетѣ на вързанъ човѣкъ (к. н.). Върху главата и краката сж поставени две голѣми каменни плочи. На черепа се забелязватъ *дупки отъ два куршума: единиятъ миналъ отъ лѣво на дѣсно презъ слѣпитѣ очи, а другиятъ презъ тила и надчелната кость* (к. н.).

Отъ начина на поставянето тѣлото въ ямата личи ясно, че Даевъ е убитъ и закопанъ при единъ звѣрски яростенъ моментъ.

с. Либяхово, неврокопско — 26 октомрий 1913 г.

Либяховски кметъ: (п.) Ат. п. Стояновъ.

Присжтствующи: (Следватъ подписи)".

Направлението на куршумитѣ — не единъ, а *два* куршума! — не говори за самоубийство. Това заключение се подкрепя и отъ другитѣ констатации въ акта — завързани отзадъ ржце, заблъскане на жертвата въ плитъкъ малъкъ (набързо изкопанъ) гробъ и поставени голѣми каменни плочи върху главата и краката. Всичко това извиква въ въображението една картина, която по страхотность не отстжпва и най-страшнитѣ отъ Дантевия „Адъ".

И все пакъ ние не смѣтаме мистерията около Даевата смърть за напълно разбулена. Историята на македонскитѣ революционни борби само би спечелила, ако нови разкрития въ бждеще опровергаятъ заключението на акта, съставенъ на 26 октомврий 1913 г. въ с. Либяхово.

*

Заедно съ Даева осждени бѣха на смърть и задграничнитѣ представители. И понеже премахването на тѣзи последнитѣ трѣбваше, споредъ съставения планъ, да се извърши чрезъ подвеждане и измама, Сѣрскиятъ комитетъ взе всички мѣрки за да остане убийството на Даева въ абсолютна тайна. За голѣмо удивление, конспираторскиятъ гений на Сандански съумѣ да запази цѣли три месеца страшната тайна: самъ Тодоръ Бошнаковъ отъ Либяхово не знаеше за кого бѣ предназначенъ изкопаниятъ отъ него трапъ край селото.

Убийството чрезъ подвеждане и измама на тримата задгранични представители се възложи на Паница. Изборътъ бѣ напълно сполучливъ, понеже Паница, покрай опитната ржка на закаленъ терористъ и отличенъ стрелецъ, имаше и това предимство, че минаваше, както вече знаемъ, за опозиционеръ на Яневата диктатура. Въ своята съобразителность, Сандански си даде смѣтка за ефекта отъ тройното убийство всрѣдъ българската столица и се зае да подготви предварително съчувственицитѣ и съмишленицитѣ си за готвеното събитие. Така раздѣлили ролитѣ си, самозванитѣ сждии — Я. Сандански, Г. Скрижевски, Чудомиръ Кантарджиевъ, Таската Врански и Ал. Буйновъ — и избраниятъ екзекуторъ

заминаха за София (едни отъ тѣхъ преди, а други следъ екзекутирането на Даева).

За забелязване е, че Паница не си послужи съ препоржчителното писмо до Гарванова, което Даевъ му бѣше далъ. Той потърси стария си сратникъ отъ сѣрско П. Пенчевъ, разкри му „противосанданистките си" замисли и поиска да бжде поставенъ въ връзка съ задграничнитѣ представители. „Ние не знаехме, че Даевъ е убитъ, когато въ София пристигна отъ сѣрско Тодоръ Паница, — казва Пенчевъ. — Паница се обърна къмъ мене приблизително съ сжщото желание и мотивировка, както и Даевъ: Борбата е обявена, дайте ми възможность да унищожа Сандански. Нито подозирахъ, че това е провокация. Отговорихъ на Паница, както и на Даева — нека общиятъ конгресъ си каже последната дума. До тогава, посъветвахъ Паница да вземе вакантната Кумановска околия".

Паница се запозна и съ тримата представители и имà съ тѣхъ нѣколко срещи. Най-много се сближи съ Гарванова. Хора запознати съ създалитѣ се отношения между двата лагера недоумѣваха, срѣщайки презъ ноември 1907 г., Сарафова да се разхожда по улицитѣ съ Паница. Но не бѣше по-малко и недоумението на ония софийски санданисти, които виждаха Гарванова и Паница, седнали единъ срешу другъ въ кафене „Македония", да тракатъ пуловетѣ и да хвърлятъ зароветѣ съ замаха на страстни табладжии.

Презъ сжщото това време Сандански разиграваше друга комедия. Въ София той имаше интелигентни съчувственици, които охотно го приемаха въ домоветѣ си. Яне поиска да се състоятъ нѣколко срещи отъ тѣсенъ кржгъ съмишленици, за да се посъветва съ тѣхъ върху това, което трѣбва да се предприеме за спасение на революционното дѣло. Въ устроенитѣ съвещания взеха участие: избранитѣ отъ Рилския конгресъ задгранични представители Гьорче Петровъ, Дим. Стефановъ и П. п. Арсовъ, бившиятъ членъ на централното бюро Пере Тошевъ, струмишкиятъ войвода Хр. Чернопѣевъ, познатиятъ ни сръбски поручикъ, автономистътъ Герджиковичъ, писательтъ Антонъ Страшимировъ, идеологътъ на лѣвото течение Д. х. Димовъ, социалистътъ Стойно Стойновъ, юрисконсулгъ въ Министерството на земедѣлието, началникътъ на отдѣление въ сжщото министерство д-ръ К. Д. Списаревски, помощникъ-юрисконсултътъ на Земедѣлската банка Стефанъ Кемилевъ, радикалътъ Ив Харизановъ (роднина на Сандански), реномираниятъ столиченъ лѣкаръ Д-ръ Стефанъ Сарафовъ, гимназиалниятъ учитель Ал. Радославовъ и други нѣкои.

Сандански имъ обясни, че отношенията между дветѣ течения сж изострени до крайность и че саморазправата е неизбѣжна. „По поводъ на това изложение, — казва Сте-

фанъ Кемилевъ [1]), — Г. Петровъ, Хр. Чернопѣевъ и д-ръ Ст. Сарафовъ направиха предложение да се влѣзне отново въ преговори за разбирателство съ Сарафовъ — Гарвановъ на базата на взаимни отстжпки, за да не се хабятъ напраздно сили въ взаимни борби и да се прекратятъ саморазправитѣ, които неминуемо ще донесатъ за дѣлото непоправими злини". Сандански и другаритѣ му възразиха, че намиратъ преговоритѣ излишни, понеже се касае за различия не на лична почва, а за „две принципни становища, които се взаимно изключватъ". Яне разви тезата, че е пагубно за македонското население и за самата България, македонскиятъ въпросъ да се третира въ смисълъ на национално обединение на българитѣ и че хората на другото течение сж се продали на българското правителство. Заключението му: „Всички, които агитиратъ било въ Македония, било вънъ отъ нея на базата: освобождение и обединение на българитѣ, трѣбва да бждатъ посрѣщани враждебно отъ ВМОРО, тъй както се посрѣщатъ отъ Организацията сръбскитѣ и гръцкитѣ агитации и чети". Запитанъ следъ това, какъ мислятъ да действуватъ сѣрчани, Яне даде обясненията си, за които Ст. Кемилевъ казва: „Той обясняваше съ общи лннии, че трѣбва да се работи за пробуждане съзнанието на маситѣ, че тѣ сж самостоятеленъ народъ, че иматъ право на свободенъ животъ и че трѣбва да се борятъ за извоюване на своята свобода безъ да се опиратъ на чужда помощь, защото тия, които биха дошли да ги освобождаватъ, ще дойдатъ въ сжщность да ги заробватъ". На тѣзи фрази присжтствуващитѣ противопоставиха твърде разумни доводи. Яне се раздразни и въ една отъ репликитѣ сърдито заяви:

— „Азъ не чакамъ бързото освобождение на Македония. То може да не дойде дори на моитѣ дни, но азъ искамъ да запазя народа и да го организирамъ, и ако това стане, той ще получи своята свобода".

„Ясно бѣше, — заключава Кемилевъ, — че Сандански по този въпросъ нѣмаше конкретно начертанъ планъ и ясна представа за възможноститѣ, но той не отстжпваше, защото това бѣше логическо последствие на заетото отъ него становище, че македонскиятъ въпросъ е неразрешимъ, щомъ се постави като *български въпросъ*".

Стигна се до въпроса: какво да се прави. Тукъ Яне имаше вече *планъ*, и то напълно *конкретенъ*:

— „Сатъръ! Ще премѣримъ силитѣ си и убеденъ съмъ, че ще ги смажемъ, защото сме прави".

„Всички присжтствуващи, освенъ членоветѣ на Сѣрския окржженъ комитетъ, едновременно и спонтанно протестираха

[1]) По моя молба Ст. Кемилевъ написа и ни представи за използуване доста подробни бележки за разискванията въ тѣзи съвещания между Сандански и тукашнитѣ негови съчувственици.

и се изказаха по отдѣлно. Изнесоха се необорими аргументи противъ една борба на взаимно изтрѣбление, като: 1) че това ще компрометира дѣлото въ очитѣ на чуждия свѣтъ, 2) че ще се обезвѣрятъ самитѣ маси, които никога не ще могатъ да разбератъ мотивитѣ на такова изтрѣбление, 3) че ще се отчаятъ работницитѣ въ Организацията, които сж чужди на тия борби въ върховетѣ, 4) че и най-компрометиранитѣ дейци отъ противния лагеръ, ако погинатъ въ тая борба, ще бждатъ увѣнчани съ ореола на мжченици, 5) че българското общественo мнение, което трѣбва да бжде морална подкрепа на Организацията, ще мине изцѣло на страната на нападнатитѣ, 6) че българскитѣ власти ще затворятъ границитѣ за сѣрчани и ще почнатъ основателно тѣхното преследване и пр. и пр. Протеститѣ и възраженията се сипѣха едни следъ други, кои отъ кои по-силни и аргументирани и това озадачи много Сандански, защото никой не го подкрепи. При тая буря членоветѣ на Сѣрския комитетъ мълчеха, но явно бѣше, че декларацията на Сандански бѣ направена съ тѣхно съгласие.

Сандански прекжсна възбуждението съ думитѣ:

— Е добре, кажете вие нѣщо по-умно и възможно, за да го възприемеме и ние.

Чернопѣевъ предложи сѣрчани да се върнатъ на мѣстата си и да заематъ отбранително положение. По-нататъкъ разискванията се развиха около идеята за издаване на списание „Революционенъ прегледъ“ и създаване въ София задгранично представителство на сѣрчани „отъ възможно най-солидни хора“ съ задача: да се спечели общественото мнение за идеята *автономна и самостоятелна Македония*.

Сандански и хората му, които съ екзекутирането на Даева бѣха вече осветили самоизтрѣблението, лицемѣрно заявиха, че „напълно възприематъ този начинъ на действие, защото той е въ съгласие съ тѣхнитѣ разбирания. Настжпи облекчение и всички въздъхнаха, защото знаеха, че заканитѣ на Сандански не сж шега“.

Изборъ на редакционенъ персоналъ не стана, понеже се явиха разногласия: никой отъ предполагаемитѣ редактори и сътрудници не искаше А. Страшимирова, когото пъкъ Сандански искаше на всѣка цена да наложи. Безъ да дочака разрешението на въпроса, Яне тури край на разиграваната комедия и замина за Дупница. Заедно съ него изчезнаха отъ София и другаритѣ му. Два дена следъ тѣхното заминаване Паница извърши това, за което бѣ дошелъ [1]).

[1]) Докато траеха съвещанията, Паница на нѣколко пжти се срещналъ съ Яне, за да му докладва какъ върви сближението му съ осжденитѣ на смъртъ „Паница не бѣше поканванъ нито на една отъ сбиркитѣ, като подозрителенъ, защото явно дружеше съ Сарафовъ и Гарвановъ. При все това, Сандански по това време се бѣ срещналъ нѣколко пжти съ Паница, за което бѣ упрѣкванъ и на които упреци отговаряше: „Нищо, въ всѣко стадо има и шуга“ (Ст. Кемилевъ). Малко по-откровенъ Сандански се показа къмъ своя роднина Ив. Харизановъ: на забележкитѣ на последния, че Паница дружи съ противницитѣ, Яне отговорилъ съ думитѣ „нѣма нищо“ и съ едно знаменателно смигване“.

Заключаваме съ следното обяснение на Ст. Кемилевъ по идването на Сандански и неговитѣ хора въ София:

„Това бѣ опитъ да припечелятъ съмишленици въ София за насилническата саморазправа, които да се грижатъ да оправдаятъ предъ българското обществено мнение решенитѣ отъ Сѣрския революционенъ комитетъ убийства. Въ това отношение тѣ претърпѣха пъленъ неуспѣхъ и, следъ като дадоха привидно съгласието си за отпочване легална борба, внезапно преустановиха сбиркитѣ, оттеглиха се и почнаха да действуватъ на своя глава чрезъ убийства".

СЛЕДЪ ДВОИНОТО УБИЙСТВО

Последната среща между задграничнитѣ представители и новиятъ имъ „привърженикъ" бѣ опредѣлена на 28 ноември вечерьта, въ дома на Б. Сарафовъ, ул. „Осогово", 36.

Сарафовъ привършваше вечерята си — последната вечеря — въ кржга на многобройнитѣ си домашни, когато пристигна Гарвановъ. Следъ малко пристигна и Паница, въоржженъ съ два „наганта". Предложиха на госта чаша вино и мезе, но той отказа. Той остана неприятно изненаданъ, когато узна, че на тоя последенъ разговоръ нѣма да присжтствува и третиятъ задграниченъ представитель Хр. Матовъ, та не ще му се удаде „да свърши" и съ трима изведнажъ[1]). Домакинътъ и двамата му гости се отдѣлиха въ друга стая. Разговорътъ се водѣше спокойно и гладко, безъ повишавани гласове — като между хора, които напълно се разбиратъ. Къмъ 11 часа Паница стана да си върви. Станаха и Сарафовъ и Гарвановъ да го изпроводятъ. Когато стигнаха на пжтната врата, до ушитѣ на близко стоещата слугиня стигнаха, високо произнесени, думитѣ: „Още единъ въпросъ . . ." и въ сжщия мигъ се чуха два изстрела. Притекоха се домашнитѣ и изтръпнаха отъ ужасъ: Сарафовъ и Гарвановъ, облѣни въ кръвъ, агонизираха. И двамата бѣха повалени съ по единъ смъртоносенъ ударъ: Сарафовъ бѣ застрелянъ въ лѣвото слѣпо око, а Гарвановъ въ лѣвото ухо.

Младиятъ гостъ бѣше изчезналъ.

Дойдоха стражари. Пристигнаха инспекторътъ на полицията и сждебниятъ следователь, придружени отъ единъ софийски репортеръ, който описва заварената обстановка така:

„Въ антрето, до самата пжтна врата, Сарафовъ падналъ опрѣнъ на лѣвата стена, съ клюмнала на дѣсно глава, съ разперени крака и ржце, — едната разтворена, а другата

[1]) Хр. Матовъ бѣ съобщилъ на другаритѣ си, че поради неотложна работа нѣма да отиде на срещата.

съ свити пръсти. Гарвановъ падналъ гърбомъ, съ глава легнала върху дѣсния кракъ на Сарафова, прострѣнъ всрѣдъ антрето съ разтворени крака къмъ вжтрешностьта. И двамата съ бледни лица изглеждатъ като заспали. Тѣлата имъ още не сж изстинали. Подъ труповетѣ имъ и около тѣхъ голѣми локви кръвь, която продължава да тече. Около безжизненитѣ трупове горко ридае престарѣлиятъ баща на Сарафова, неговата майка, братята му, сестра му, снаха му и негови близки".

Още въ ранна сутринь вестьта за кърваво произшествие обходи съ гърмотевична бързина столицата и дигна на кракъ цѣлото гражданство. Всички бѣха ужасени отъ коварството и студената жестокость на братоубиеца. Братската кръвь, пролѣна всрѣдъ столицата на България, подействува върху духоветѣ много по-силно и отъ най-страшнитѣ вести за гръцки, сръбски и турски звѣрства въ вжтрешностьта.

Какво има още да последва? Каква участь готвятъ на Македония ония, които сж се заели да я освобождаватъ?

Потискано отъ такива страшни мисли, гражданството се отдаде на своята скръбь по дветѣ свидни жертви.

Въ продължение на две денонощия народътъ, въ огромни маси, се стичаше къмъ малката църквица Свети Георги, на улица Царь Калоянъ, кждето, следъ аутопсията, бѣха положени тѣлата на убититѣ. Публиката, която се тълпѣше и блъскаше за да си пробие пжть и се поклони предъ останкитѣ на покойницитѣ, бѣ необикновено пъстра, понеже много бѣха срѣдитѣ, които оплакваха Сарафова и Гарванова като свои. Вънъ отъ македонската емиграция, потопени бѣха въ скръбь офицеритѣ, отъ чиято срѣда изхождаше Сарафовъ, и арменцитѣ, между които той се радваше на голѣма популярность. Отъ чужбина се обадиха съ съболезнователни телеграми всички арменски революционни центрове, а нѣкои изпратиха и депутации. Делегациитѣ имъ отъ чужбина се възглавяваха отъ революционни водачи, като възпѣтия войвода Антраникъ, Вартанянъ, Асланъ и др. Гарвановъ пъкъ, преподаватель по физика и заведующъ фонда за подпомагане бедни ученици въ II-та гимназия, разтжжи съ своята трагична смърть учителството и учащата младежь.

Погребението на убититѣ революционери бѣ едно отъ най-внушителнитѣ, каквито София е виждала нѣкога.

Всрѣдъ плача и риданията на Сарафовитѣ домашни, на майката и сестрата на Гарванова, дошли отъ Стара Загора, ковчезитѣ бѣха вдигнати и понесени отъ войводи. Шествието потегли начело съ ликоветѣ на покойницитѣ въ разкошни рамки, укичени съ живи цвѣтя. Следваха нѣколко десетки вѣнци, духовенството, начело съ софийския митрополитъ Партений, хоръть на Николаевъ, ковчезитѣ, увити въ траурнитѣ знамена на македонскитѣ братства, македонски и арменски

революционни знамена, носени отъ четници, близкитѣ на покойницитѣ, депутациитѣ на Братствата отъ цѣла България, арменски депутации отъ България и чужбина и маса народъ. Предъ църквата Св. Краль множество офицери отъ софийския гарнизонъ и ученицитѣ отъ II-та гимназия посрещнаха останкитѣ. Точно въ тоя моментъ се разрази буря, придружена съ силенъ дъждъ — сѣкашъ небето заплака.

Докато речитѣ на двамата говорители българи бѣха пропити съ неутешима тъга, тая на арменския делегатъ Асланъ прозвуча като бойна тръба:

> Товарищи и граждани! Отъ името на Кавказката революционна организация на „Дашнакцутюнъ" азъ ида да се поклоня предъ гробоветѣ на скъпитѣ жерти.
>
> Рѣдко се раждатъ хора като тия, които сега лежатъ предъ насъ. Но азъ не ще бъда песимистъ, като преждеговорившия, защото историята, въ своя безспиренъ вървежъ, създава подобни личности герои, които последватъ умрѣлитѣ. Не скърбете, не се отчайвате, Отчайватъ се само страхливцитѣ. Сарафовъ умеръ, да здравствуютъ Сарафовци!

Шествието, все така внушително, въпрѣки проливния дъждъ, потегли къмъ гробищата. Тамъ чакаше друга огромна човѣшка маса. При последната заупокойна молитва и надгробнитѣ речи, четиридневната мъка на множеството прелѣ: „Почти всички присъствуващи плачатъ . . ., — пише репортерътъ [1]).

Това бѣха сълзи за два преждевременно съкратени бурни живота, достойни за по-славенъ край.

*

Потресени и същевременно смутени бѣха и правителственитѣ срѣди. Тѣ сподѣлиха открито общата скръбь. Покрай многото народни представители, правителствени и опозиционни, на погребението присъствуваха и трима министри — д-ръ Н. Генадиевъ, К. Панайотовъ и Н. Апостоловъ. Самъ официозътъ „Новъ Вѣкъ", давайки пълна воля на чувствата си, писа:

> Убийството на Борисъ Сарафовъ и на Ив. Гарвановъ нанесе смъртоносенъ ударъ на българската кауза въ Македония. На виновника или виновницитѣ на това двойно убийство не остава друго, освенъ да отидатъ при Султана и взематъ десеттѣхъ хиляди лева, обещани за главата на Сарафова. Това е единствената награда, която тѣ заслужаватъ за позора си!

Прочее, правителството се въодушевляваше отъ найдобра воля да тури на ръка убиеца и съучастницитѣ му. Още същата вечерь наредено бѣ да се пазятъ изходнитѣ пътища отъ София и да се усили надзорътъ на границата. Въ града се извършиха обиски и арести. Отъ активнитѣ

---

[1]) В. „День", бр. 1399, 4. XII. 1907 г.

революционери бѣха арестувани Хр. Чернопѣевъ, Кр. България, П. Тошевъ, Г. Петровъ и др., а отъ идейнитѣ подържници на Сандански — Д. х. Димовъ, инспекторъ на труда, Стойно Стойновъ, Ст. Кемилевъ, д-ръ К. Д. Списаревски, Ал. Радославовъ, братята Харизанови — Любомиръ и Иванъ — и много други — всичко около 50 души. По недоразумение, въ участъцитѣ попаднаха и нѣколцина привърженици на убититѣ — П. Пенчевъ, Цвѣта Божова и други. Нѣколко дена покъсно бѣ арестуванъ, съ решение на Народното събрание, и А. Страшимировъ, народенъ представитель (по това време отъ радикалната партия), привлѣченъ подъ отговорность, като „интелектуаленъ съучастникъ".

Следствието установи, че мнозина отъ арестуванитѣ сж приемали Сандански въ домоветѣ си, че сж правили събрания съ хората отъ сѣрския щабъ и сж обсжждали разни въпроси отъ революционенъ характеръ. То, обаче, не можа да се добере до данни, отъ които да се вижда, че сж знаяли и участвували въ убийството. Арестувани бѣха мнозина и отъ крайграничнитѣ околии, като укриватели и помагачи на сданиститѣ. Въ продължение на 3—4 седмици задържаха се нови лица и се освобождаваха други, докато стана ясно за всички, че действителнитѣ автори на извършеното предумишлено убийство не сж и нѣма да бждатъ изловени.

На 13 декември 1907 год., когато софийскиятъ градоначалникъ пръсна една заповѣдь, съ която предписваше „да се заловятъ и арестуватъ, кждето и да се намѣрятъ, именуемитѣ: Яне Сандански, Чудомиръ Кантарджиевъ, Александъръ Буйновъ и Тодоръ Паница", последнитѣ се намираха вече на „безопасно мѣсто", т. е. въ Турция. Въ цѣлата тази афера тогавашната полиция положи голѣми усилия, но не прояви никаква съобразителность и сржчность, особено при преследването на физическия убиецъ. Паница отъ самото начало успѣ да заблуди полицията. Полицейскттѣ органи откриха диритѣ му цѣла седмица по-късно въ Чепинското корито, но той бѣше вече се прехвърлилъ отвждъ [1]). Заловенъ бѣ укривателтъ му Георги попъ Василевъ, учитель въ с. Каменица и организационенъ началникъ на чепинския пограниченъ районъ [2]). Заловенъ бѣ и куриерътъ Георги Чалжковъ, който

[1]) По-после се установи цѣлата негова одисея. Паница смѣтналъ за опасно да се отправи къмъ дупнишко — както бѣше уговорено — и да се прикрие край границата. (Дупнишко тогава минаваше, като единъ видъ владение на Сандански. Видни граждани, като Чапрашикови, Балабанови отъ Кочериново и пр. бѣха на неговитѣ услуги. Чапрашикови съхраняваха паритѣ на Сѣрския комитетъ). Той предпочелъ да остане въ града и прекаралъ нощьта въ Борисовата градина. Сутриньта отишелъ въ дома на единъ съчувственикъ, дегизираль се и се разходилъ изъ града, за да види впечатлението отъ убийството. Вечерьта отишелъ на гарата и всрѣдъ гъмжило отъ тайни и явни полицейски органи успѣлъ да вземе варненския влакъ. Въ Варна намѣрилъ приемъ у единъ свой съученикъ отъ гимназията (по-после народенъ представитель и министъръ). Отъ тамъ отишелъ въ Месемврия, кждето прекаралъ нѣколко деня при жена си, учителка въ тоя градъ. После взелъ трена отъ Бургазъ и пжтувайки като работникъ отъ мина Перникъ стигналъ благополучно въ Сарандей, а отъ тамъ — въ Чепинското корито.

[2]) Арестуванъ въ IV полицейски участъкъ, Г. п. Василевъ издебна единъ моментъ, когато бѣ самъ въ стаята, откачи отъ стената единъ стражарски револверъ и се самоуби. Дълго време следъ това сѣрчани разпространяваха, че билъ убитъ въ участъка.

го бѣше прехвърлилъ въ турско. Което е най-куриозното, арестувани бѣха, уволнени отъ служба и дадени подъ сждъ дори и нѣколко стражари, като съчувственици и помагачи на Сандански. На 7 май 1908 г., куриерътъ Чалжковъ бѣ осжденъ на 6 месеца затворъ. Съ тази присжда се приключи фактически дѣлото по убийството на Сарафовъ и Гарвановъ. По-късно настжпиха въ Турция събития, които дадоха на българското правителство поводъ да амнистира всички революционери, преследвани за убийства и други престжпления. Амнистията обхвана и авторитѣ на злодеянието отъ 28 ноември 1907 г.

*

Отзвукътъ въ чужбина отъ двойното убийство бѣ страхотенъ. Ужасиха се приятелитѣ на македонското освободително дѣло. Отдадоха се на оправдано злорадство всички, въ очитѣ на които Революционната организация бѣ трънъ и които я виждаха сега обезглавена отъ българска ржка. Най-нелестни за българскитѣ нрави бѣха впечатленията и заключенията на европейското общество отъ подлия начинъ на убийството. Нѣкои вестници писаха за „Българска вендета“ [1]) и сравнявайки я съ родовата мъсть у албанцитѣ заключаваха, че последнитѣ, въ практикуването на *бесата*, се подчиняватъ строго на нѣкои рицарски закони, когато българитѣ въ домогването си за кръвна отплата, злоупотрѣбяватъ дори и съ гостоприемството.

За илюстрация на впечатлението у неприятели и приятели въ чужбина ще приведемъ единъ отъ най-характернитѣ доклади изъ тайната архива при Министерството на външнитѣ работи. „Въ тукашнитѣ пансрѣбски кржгове, които не скриватъ радостьта си, убийството се счита, като страшенъ ударъ, нанесенъ на българското дѣло въ Македония и като косвенъ, но силенъ успѣхъ на сръбската пропаганда, — пише Цетинскиятъ дипломатически агентъ д-ръ Н. Колушевъ въ доклада си отъ 4 декемврий 1907 год. — Въ дипломатическото тѣло пъкъ, между което имената на Б. Сарафовъ и Гарвановъ бѣха познати, убийството произведе голѣмо и неприятно впечатление. Нашитѣ приятели тълкуватъ това ужасно убийство, като следствие отъ създадената анархия въ македонското революционно движение и го считатъ за начало на още по-голѣми безредици и самоизтрѣбления, въ които българскиятъ елементъ се явява авторъ и въ сжщото време беззащитна жертва“.

Най-сериозни основания за ликуване имаха, разбира се, турцитѣ. Да паднатъ изведнажъ две такива голѣми комитаджийски глави, за едната отъ които султанътъ бѣ обещалъ

[1]) Подъ това заглавие се яви уводна статия въ Pester Lloyd (13. XII. 1907 г.).

крупна награда! И да паднатъ отъ комитска ржка! И то всрѣдъ столицата на умразното княжество! Та това струваше повече отъ десеть разбити чети изъ нѣкоя пуста планинска мѣстность или въ нѣкое македонско село.

Да не говоримъ за самия Абдулъ Хамидъ, който имаше и свои лични съображения да ликува. Той живѣеше въ вѣченъ страхъ отъ атентати, а бѣше му вече много добре известно, че разкритиятъ каналъ подъ Отоманската банка въ Цариградъ бѣ дѣло на сарафови пратеници, че солунскитѣ атентатори бѣха финансирани пакъ отъ Сарафова, че дори и най-страшниятъ отъ атентатитѣ — Илдъзкиятъ — бѣ сжщо устроенъ съ знанието и подкрепата на Сарафова. И все пакъ илдъзкиятъ обитателъ не удържа царската си дума: не изпрати обявената парична премия на оногова, който му бѣше доставилъ тая велика радость....

Първото външно отражение на турското ликуване се яви въ цариградския печатъ. Докато по-преди вестницитѣ, при такива страхотни събития, бѣха принудени да мълчатъ или да се ограничатъ съ даванитѣ имъ официални съобщения, сега правителството заповѣда на цензоритѣ си да пропущатъ съ най-голѣми подробности описанията на софийското убийство и всички неблагоприятни за революционното движение, за България и изобщо за българитѣ, коментарии на чуждия печатъ. Въ сжщото време то започна да събира най-старателно „инкриминиранъ материалъ", който му бѣше необходимъ за да изправи България на подсждимата скамейка предъ Европа и да каже на Великитѣ сили: „Напраздно виниите моето управление — ето отъ где се подклаждатъ кървавитѣ безредици въ моята земя!"

Настжплението се предприе отъ самия великъ везиръ Ферадъ паша, тъй малко чувствителенъ спрямо андартската политика на атинскитѣ управници и тъй нечувствителенъ, когато официални лица участвуватъ въ панахидитѣ за паднали въ Македония офицери отъ действуващата гръцка армия, отрупа сега българския дипломатически агентъ съ такива протести и оплаквания:

Княжеското правителство търпѣло въ столицата си конспирациитѣ противъ Турция, македонски революционни комитети; наредило да се отдадатъ военни почести на двамата убити комитаджийски главатари, допустнало участието на внушително число офицери и дори на нѣкои отъ своитѣ министри въ погребението; самъ министъръ Станчевъ отишелъ другия день на гробищата.....

Министъръ Станчевъ натоварилъ Ив. Ст. Гешова да се яви при великия везиръ и да отговори на конкретнитѣ негови оплаквания по следния начинъ:[1]) 1. Убититѣ сж имали

[1]) Писмо № 1650, отъ 19 декември 1907 г. до Ив. Ст. Гешовъ.

право на военни почести — Сарафовъ като запасенъ офицеръ, а Гарвановъ като кавалеръ на ордена за храбрость; правителството, обаче, избѣгна изпълнението на тоя дългъ отъ discretion къмъ Турция. 2. Нѣма нищо странно въ това, че на погребението сж присжтствували офицери: последнитѣ сж бивши другари на Бор. Сарафовъ, който, при това, има и братъ военененъ лѣкарь; министритѣ сж участвували на погрението като частни лица и съотечественици на убититѣ. 3. Министъръ Станчевъ признава, че на другия день е ходилъ на гробищата, но нему му е чудно, какъ великиятъ везиръ „дава на това значение на политически актъ отъ моя страна".

Високата порта, обаче, бѣше вече, още къмъ 10 декември, разпратила до Великитѣ сили единъ циркуляръ, съ който привличаше вниманието имъ върху следното: Манифестацията на комитетитѣ при смъртьта и погребението на Сарафова доказва, че четитѣ още не сж унищожени. Последниятъ фактъ пъкъ установява отговорностьта на българскитѣ управници за безредицитѣ въ Македония и опровергава твърдението на м-ръ Станчевъ, че македонското революционно движение било мѣстно движение. Духътъ, който, както изглежда, живѣе въ българското правителство и който се откри при убийството на Сарафова, не дава никаква надежда за скорошно прекратяване на четничеството въ Македония.

Колкото и силни нагледъ козоветѣ противъ България турското правителство не успѣ никого да убеди въ своята безотговорность за върлуващото въ Македония разнородно четничество. Манифестациитѣ въ София показаха за лишенъ пжть, колко е дълбоко срастнала българската общественость съ македонския въпросъ, тѣ, обаче, не измѣниха ни на йота общото убеждение, че революционнитѣ брожения и бунтове въ европейскитѣ и азиатски владения на империята иматъ своя първоизточникъ въ анахронистичния и безправенъ турски режимъ.

Софийското убийство злепостави княжеското правителство, омаломощи Революционната организация и отслаби временно отпорната сила на българския елементъ въ Македония. Отъ всичко това най-много спечелиха, въ края на краищата, въоржженитѣ пропаганди.

Рано сутриньта на 29 ноември 1907 год., оцѣлѣлиятъ трети членъ на задграничното представителство Хр. Матовъ, свика набързо нѣкои отъ намиращитѣ се въ София по-видни войводи и ржководни лица[1]), за да обсжди съ тѣхъ създаденото положение. Трѣбваше да се действува бързо. Съ убийството на двамата задгранични представители Сандански и неговитѣ другари дигнаха всички мостове между двата лагера и се

[1]) Ефремъ Чучковъ.

поставиха сами извънъ всѣкакви закони. Тѣхното преследване и наказание, обаче, трѣбваше да бѫде предоставено на законнитѣ организационни институти и да се предотврати всѣки актъ за самоуправство, който би могълъ да доведе Организацията до пълно безначалие, да затрудни задачата на българскитѣ полицейски и следствени власти и да изложи още повече престижа на княжеството. Инициативата на Хр. Матовъ бѣ толкова по-необходима, че по-буйнитѣ последователи на убититѣ, обладани отъ гнѣвъ и желание за мъсть, бѣха готови да се нахвърлятъ безразборно върху разни лица, които се подозираха, като вдъхновители на убийството или бѣха известни просто като съчувственици на Сандански. Тази първа задача бѣ постигната. Всички бѣха призовани къмъ самообладание, дисциплина и повиновение.

Необходимо бѣ, отъ друга страна, да се обезпечи нормалното функциониране на задграничното представителство, като се прехвърли върху други лица часть отъ работата на убититѣ негови членове — безъ огледъ на уставни изисквания. Хр. Матовъ разреши тоя въпросъ, като използува добритѣ услуги на нѣкои стари работници. Въ тѣзи критически моменти изумителна енергия и организаторска способность, прояви Тодоръ Александровъ. Хр. Матовъ го повика телеграфически отъ Бургасъ, кѫдето учителствуваше въ едно отъ тамошнитѣ основни училища, и му повѣри касиерската длъжность, която по-преди се изпълняваше отъ Гарвановъ[1]). Тодоръ Александровъ стана дѣсна ржка на Матова и отъ тогава се започна неговото бързо издигане.

Така попълнено, задграничното представителство, макаръ и представлявано формално само отъ едно лице, заработи трѣскаво за заздравяване на разклатеното положение тукъ и въ вѫтрешностьта. То взе нѣкои спѣшни мѣрки край границата за осигуряване на организационнитѣ канали и съ огледъ на очаквани нови покушения отъ страна на Сѣрския окржженъ комитетъ. Главната задача, която то си постави, обаче, бѣ да ускори свикването на конгреса. Конгресътъ трѣбваше да се свика на всѣка цена и въ най-непродължителенъ срокъ. Важното за Матова и неговитѣ сътрудници бѣ, не кѫде да се събере конгресътъ и отъ колко делегати да бѫде, а — *да се събере,* за да каже думата на вѫтрешностьта по своеволнитѣ убийства, да изработи новъ статутъ и да даде нови управителни тѣла. За разбиранията на убийцитѣ отъ Сѣрския комитетъ и за възраженията на други

---

[1]) „Не се излъгахъ ни за това, ни за предниата, която му дадохъ въ ржководенето на много революционни работи. Първа грижа ми е било винаги да си намѣря подходящи хора за работа и съмъ имъ давалъ широка инициатива на моя отговорность".

„Въ задграничното представителство оказаха се особено способни и вещи: Хр. Стояновъ въ 1904 г. и Тодоръ Александровъ — въ 1908 г. Та и изобщо Тодоръ Александровъ се оказа, за дѣлова революционна работа, единъ отъ най-способнитѣ хора, какъвто Организацията е имала" („Христо Матовъ за своята революционна дейность" Лични бележки. Първо задгранично издание, София 1928 г. — стр. 14).

нѣкои, които искаха да се задържатъ нѣкждe по срѣдата между двата полюса, можеше, при създаденото положение, и да се не държи смѣтка.

*

Бързането се налагаше и отъ други, не по-малко важни съображения. Двойното убийство предизвика дълбока и твърде опасна реакция всрѣдъ българската общественость и увеличи идейния хаосъ по македонския въпросъ. Публичното дирене на мотивитѣ и подготовката на самоизтрѣблението доведе до пълно разнищване на революционното движение. Никой не се смѣташе длъженъ да контролира езика си. Всѣки по своему тълкуваше събитията и всѣки предлагаше собствена рецепта за премахване на „злото". Започнато изпърво въ печата, разнищването продължи въ Народното събрание, кждето на 3 декемврий 1907 г. станаха бурни разисквания въ свръзка съ поисканого отъ следователя арестуване на А. Страшимировъ. Страшимировъ подхвърли, че правителството, насърдчавайки и подпомагайки едната група, е изострило отношенията между дветѣ течения [1]); въ защитата си пъкъ той намѣри за по-удобно да представи като правовѣрни санданисти нѣкои отъ арестуванитѣ вече висши държавни чиновници, а себе си — като подържникъ на трето, срѣдно течение, което си поставило за задача да помири дветѣ крайни [2]). Много по-безпощадно и по-безогледно се нахвърли противъ правителството Дим. Христовъ (прогресистъ), като го обвини въ нежелание да предотврати, чрезъ сериозни и своевременни мѣрки, самоизтрѣблението [3]). Обвиненията на оратора раздразниха болшинството. Последва скандалъ съ сбиване, при което депутатътъ Сл. Славовъ, (народнякъ), притекълъ се на помощь на оратора, понесе силни удари отъ квестора Йорданъ Йоновъ. Въ края на краищата болшинството гласува за задържането на Страшимирова.

Вънъ атмосферата не бѣше по-малко наситена съ електричество. Разкритията по убийството дадоха на опозиционнитѣ вестници обиленъ материалъ за атакуване на

---

[1]) Той припомни, какво казалъ преди една година на м-ръ председателя: „Ако два месеца престанете да общите съ тѣхъ, ще ги съберемъ на конгресъ: недейте имъ дава сурать, никакво лице и помощь, да не се ощетятъ нито еднитѣ, нито другитѣ". (Протоколи на нар. събрание, заседь. XXV, 3 XII. 1907 г.).

[2]) „Ние съ всичкитѣ стари дейци въ македонското дѣло, като стари другари на Г. Дѣлчевъ, оставаме между странитѣ на двата крайни лагера — лагерътъ на крайнитѣ революционери и лагерътъ на дѣснитѣ — и стоимъ като федералисти. Това сж виднитѣ дейци — всѣки отъ васъ ги е слушалъ — П. Тошевъ, попъ Арсовъ, Г. Петровъ, Миразчиевъ и Д. Стефановъ отъ Бургазъ. И дейцитѣ у насъ знаятъ, че тѣ влиятъ на войводата Хр. Чернопѣевъ, на хората въ Струмско. Тѣ сж съединително звено между дветѣ крила на борбата и се мжчатъ да ги обединятъ и да създадатъ, по образеца на арменскитѣ революционери, не едно пълно обединение, защото виждамъ, че такова обединение е невъзможно, а една федерация". (Протоколъ на сжщото заседание).

[3]) „Питамъ ви, де бѣше полицията ви, какво е вършила тя въ продължение на два-три месеца, когато въ София, както и въ редъ провинциални градове, се извършиха редъ грозни убийства"? „Правителството култивираше една атмосфера, която направи възможна тая драма. Вие отъ петь години водите една двойствена политика, вие давате да се разбере, че лѣвото ви око е на една страна, а дѣсното на друга". (Сжщото заседание).

кабинета д-ръ Гудевъ, който, останалъ само съ болшинството си въ камарата и безъ никакъвъ почти общественъ кредитъ, и безъ това агонизираше отъ месеци насамъ. Критикуваше се най-безпощадно не само общата македонска политика на правителството отъ 1903 г. насамъ. Търсѣха се причинитѣ на разкола въ Революционната организация и се намираха едва ли не изключително въ притворството на правителственитѣ и дворцовитѣ срѣди спрямо враждуващитѣ революционни лагери. Хлабавостьта и недомислията на властьта, личнитѣ връзки на нѣкой министъръ съ тоя или оня революционенъ първенецъ, пристрастното държане или пасуването на отдѣлни полицейски органи при нѣкои междуреволюционни разпри, използуването на отдѣлни четници отъ мѣстни властници при изборни борби, — всичко се обобщаваше и отъ всичко се ковѣха аргументи, за да се докаже, че правителството е действувало съ пъклената предумисъль да докара революционното движение до пълно разложение и революционеритѣ — до взаимно избиване.

Реакцията следъ убийството изби и въ други крайности. Известни обществени срѣди, враждебно настроени къмъ революционното движение, които досега критикуваха отдѣлни негови прояви, като чегничеството и пр., сега го отрекоха изцѣло, противопоставйки му лозунга на културно-просвѣтната дейность и тѣсното приятелство съ Турция като логическа предпоставка за такава дейность [1]). Връщането къмъ злополучната туркофилска доктрина на стария политикъ Г. Д. Начовичъ означаваше, не ще съмнение, отричане и отъ въоржжената намѣса, като последно срѣдство за разрешение на македонския въпросъ — намѣса, за която княжеството отъ петь години насамъ най-усилено се готвѣше. Наистина, течението не представляваше още никаква сериозна обществена сила, понеже, дори и ония срѣди, които отхвърляха решително войната, бѣха достатъчно разочаровани отъ опититѣ за сближение съ Турция и се отнасяха скептично къмъ вѣруюто на Г. Д. Начовичъ. То, обаче, говорѣше за увеличаващата се безпжтица всрѣдъ българската общественость и се смѣташе отъ македонскитѣ революционери като опасенъ пòвратъ назадъ въ едно време, когато самоопредѣлението на Македония все по-ярко се очертаваше чрезъ разширението на реформитѣ, а младотурската пропаганда противъ Хамидовия режимъ показваше вече признаци на растежъ въ дълбочина и ширъ въ империята.

[1]) Тая политика бѣше още отъ по-рано усвоена отъ младо-либералитѣ на д-ръ Д. Тончевъ. Тя се поддържаше и отъ всѣкидневника „Гражданинъ" на проф. д-ръ З. Кировъ. Къмъ културно-просвѣтна дейность бѣха еволюирали дори и двамата първи представители на върховизма: ген. Цончевъ още преди двойното убийство, а после и самъ Ст. Михайловски.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА - СОФИЯ

*

Нуждата отъ по-смислена борба противъ растящата идейна безпѫтица по македонския въпросъ въ Княжеството, силно почувствувана месеци още преди двойното убийство, породи мисъльта за специаленъ вестникъ. Инициаторитѣ бѣха насърдчени отъ задграничното представителство и на 27 ноември 1907 г. излѣзе първиятъ брой на в. „Илиндень", съ следнитѣ „най-главни задачи": подръжка на ВМОРО; пропаганда срещу пропагандата противъ една война съ Турция; освѣтляване на общественото мнение съ работитѣ въ Македония и Одринско[1]). На „Илиндень" бѣ сѫдено да излѣзе още въ втория си брой (1. XII. 1907 г.), въ траурни рамки. При все това, вестникътъ даде примѣръ на самообладание, като отправи *къмъ всички дейци* позивъ „да се стрестнатъ предъ злорадството, което убийства като последното доставятъ въ Бѣлградъ, Атина и Цариградъ". И понататъкъ „Илиндень" не пренебрегна „най-главнитѣ задачи" за които бѣ създаденъ. Множество млади и обещаващи писатели, поети, учени и политици, засвидетелствуваха, чрезъ сътрудничеството си въ вестника, симпатии къмъ дѣлото на революционна Македония[2]). Постепенно, обаче, споветѣ около двойното убийство се разгориха, явиха се и нови идейни противници, та „Илиндень" се видѣ принуденъ да отдѣля по-широко мѣсто на борбата срещу старитѣ и нови идейни фронтове.

Първоначално главниятъ противникъ отсѫтствуваше. Сѣрчани се спотайваха, а ония отъ тѣхнитѣ съмишленици, които бѣха взели участие въ последнитѣ софийски съвещания, нѣмаха ни възможность, ни желание да се нагърбятъ публично съ тѣхната защита. Зашеметени всички отъ това, което Сандански устрои задъ гърба имъ, а други задържани като интелектуални съучастници, тѣ, (съ изключение, може би, на единъ двама), съжаляваха за убийството толкова, колкото и народътъ. Никой отъ тѣхъ не премина въ лагера на убититѣ, всички, обаче, се почувствуваха зле засегнати и повече или по-малко отчуждени отъ убийцитѣ. Такъвъ бѣ случаятъ съ П. п. Арсовъ, П. Тошевъ, Хр. Чернопѣевъ и др., безъ да говоримъ за тукашнитѣ интелектуалци отъ категорията на д-ръ Сарафовъ. И така, въ първо време, илинденци имаха да се справятъ главно съ крѣсливитѣ бележки и

[1]) „Илиндень" излизаше два пѫти седмично подъ редакцията на В. Пасковъ и при най-близкото сътрудничество на П. Пенчевъ, Дан. Крапчевъ, П. К. Яворовъ и Хр: Силяновъ. Следъ поемането на властьта отъ демократическата партия, В. Пасковъ, известенъ като привърженикъ на тая партия, намѣри за нуждно да напустне редакторството. Отъ тогава и до край редактирането на „Илиндень" легна главно върху Дан. Крапчевъ и П. К. Яворовъ.

[2]) Ето и по-известнитѣ имена отъ списъка на сътрудницитѣ му: А. Протичъ, Елинъ-Пелинъ, Боянъ Пеневъ, д-ръ Мих. Арнаудовъ, Цанко Церковски, Вл. п. Анастасовъ — Пепо, Петко Росенъ, Тр. Куневъ, Добри Немировъ, Дим. Бабевъ, Ник. Милевъ, Гр. Василевъ, Ал. Кипровъ и др.

закачки на в. „Камбана“ [1]), който, макаръ и да осждн заедно съ всички други деянието отъ 28 ноември, съчувствуваше на сѣрчани за идеитѣ имъ, прекланяше се предъ идеализма на убиеца „господинъ Паница“, а привърженицитѣ на убититѣ дигаше и слагаше като „слѣпи орждия“ на националъ-либералното правителство [2]).

Презъ януарий на 1908 г. се откри новъ неприятелски фронтъ — в. „Одрински гласъ“. Тоя органъ на одринскитѣ „братства“, създаденъ ужъ за да отстоява отдѣлнитѣ интереси на Одринско, захвърли автономния идеалъ на македонскитѣ българи, опълчи се противъ външната намѣса и чуждестранния контролъ и развѣ знамето на „конституционна Турция“. Турция, счупила оковитѣ на абсолютизма, освободена отъ духовното иго на ислямския теократизъмъ преобразена върху началата на парламентаризма, свободата и равенството, се сочеше отъ „Одрински гласъ“ като идеалъ на населяващитѣ я народи — отъ Албания до Кюрдистанъ и до Йеменъ — и на угнетенитѣ социални класи, безъ разлика на народность и вѣра. „Органътъ на Одринскитѣ братства“ взе подъ защитата си каузата на Сѣрчани, на Струмчани — по точно на Хр. Чернопѣевъ и нѣколцина негови другари, които по това време бѣха попаднали подъ пълното влияние на А. Страшимировъ и играеха роля на „неутрални“ и „помирители“ — и изобщо на всички недоволници и идейни противници на Революционната организация. Въ редакцията му свиха гнѣздо и нѣколцина безпризорни социалъ-демократи — Павелъ Делирадевъ, Георги Стойновъ [3]) и др. — които и изнесоха съ перата си, върху марксическа почва, теорията за „конституционна Турция“. Все пакъ тѣхнитѣ самонадѣяни настроения, изграждани повече върху предвзети мисли и мечти, отколкото върху проучени данни, заслужаваха — като политическа ересь — по-голѣмо внимание, отколкото ругателнитѣ фрази на „Камбана“. „Илиндень“ зае досущъ отрицателно становище спрямо „конституционалиститѣ“ отъ „Одрински гласъ“ и имъ посвети редъ сериозни статии, излѣзли главно отъ перото на Дан. Крапчевъ. На тѣхнитѣ позиви вестникътъ противопостави следния откровенъ отговоръ:

---

[1]) „Всѣкидневенъ народенъ вестникъ“, основанъ презъ сжщата година отъ група социалъ-демократи съ Кръсто Станчевъ начело, „Камбана“ поведе остра борба противъ режима на националъ-либералитѣ и противъ крепителитѣ на монархизма изобщо. Въ навечерието на министерската промѣна вестникътъ издигна лозунга „Дайте пжть на демокрацията“, като идентифицираше демокрацията съ партията на Ал. Малиновъ. По-късно камбанариτѣ бѣха дезавуирани отъ Централния комитетъ на широкосоциалистическата партия. Въ по-нататъшната си еволюция, лѣвичаритѣ отъ „Камбана“ все повече се разширочаваха, докато станаха неузнаваеми.

[2]) „Като единствени морални убийци ние сочимъ правителството на анархията, безчестното правителство“. (Изъ уводната статия на „Камбана“, 6. XII. 1907 г.).

[3]) Сега функционеръ въ Съветска Русия.

Да свръзваме нашето политическо освобождение и сждбата на родината си съ бждещето пробуждане и еманципиране на всички останали нации и племена: албанци, кюрди, лази, гърци, турци, араби и пр. до тамъ, щото тѣ да предявятъ едни и сжщи политически искания и да се подготвятъ за да ги отстоятъ съ задружна и повсемѣстна борба противъ турския абсолютизъмъ — това е по-горе отъ разбиранията на нашия дългъ и на нашитѣ задачи. На такова самопожертвуване, на такъвъ алтруизъмъ", ние не сме способни. Защото, споредъ насъ, да чакаме тоя моментъ, би значило да дочакаме затриването на оня елементъ, отъ който сме излѣзли и на чийто освободителенъ идеалъ служимъ (бр. 39, 21 IV. 1908).

Между това слуховетѣ за Даевото убийство, проникнали още презъ декември въ печата, получиха потвърждение отъ Сѣръ и дадоха материалъ за нови остри писания противъ главорѣзството на Сандански. Сѣрчани се видѣха принудени да нарушатъ мълчанието си: на 17 февруарий се появи въ „Камбана" първото имъ „открито писмо". Членоветѣ на Сѣрския окржженъ комитетъ признаваха, че тритѣ убийства сж извършени по тѣхно решение, като наказание за скроения отъ убититѣ заговоръ противъ тѣхъ и противъ окржга имъ и обещаваха да излѣзатъ по-нататъкъ и съ писмени документи, съ които ще установятъ, по единъ несъмненъ начинъ, сжществуването на заговора.

„Откритото писмо" направи силно впечатление съ признанията на убийцитѣ, а най-вече съ тѣхното заключително предупреждение:

„Следъ тоя актъ, който е и начало, ние се считаме задължени да предупредимъ всички заинтересувани онѣзи лица, че сме решени докрай да приложимъ тая система".

Българското общество трепна предъ перспективата на нови кръвопролития. „Време", „День", дветѣ „Пощи" (С. Радева и С. С. Шангова), „Прѣпорецъ" и другитѣ партийни органи, осждиха остро дивитѣ закани на Сандански и другаритѣ му. Само камбанаритѣ, упоени и охрабрени, заканиха се, на свой редъ, че „тамъ дето мирното убеждение не е помогнало, ще встжпи въ своитѣ права насилието като всепризната санкция".

За самитѣ предупредени предупреждението на сѣрчани не бѣше никаква изненада. Тѣмъ бѣше известно, че по всички околии на Сѣрския окржгъ, особено въ Драмско, кждето Паница замѣсти Даева като войвода, отлични работници се избиваха по просто подозрение въ опозиционерство. Па и самитѣ тѣ не бездействуваха, съ тази разлика, че тѣ правѣха по-голѣмъ подборъ на жертвитѣ си, дебнейки главнитѣ виновници. Почти всички приятели на убититѣ, боравещи съ перо, разкритикуваха точка по точка „откритото писмо", посочиха по-грубитѣ неистини въ него и изобличиха Сандански за неговитѣ престжпни деяния, неморални компромиси и противоречия. Всички до единъ отре-

коха да е имало заговоръ и настояха да докаже Сандански противното, като обнародва „документитѣ", които притежавалъ.

Многоочакванитѣ документи излѣзоха, макаръ и съ доста голѣмо закъснение — презъ м. май, следъ като Организацията бѣше вече направила своя конгресъ. Тѣ съставиха съдържанието на едно второ „открито писмо", обнародвано пакъ въ „Камбана". Съ тѣзи документи, убийцитѣ изчерпиха цѣлата си инкриминирана материя — всичко, което можеха да кажатъ предъ българското общество и предъ революционна Македония, като оправдание на тритѣ убийства. Покрай известнитѣ намъ предсмъртни писма на Даева, имаше и едно, съ което Даевъ препоржчваше предъ Гарванова „спечеления" Паница. Това именно писмо Паница предаде на Сандански, вмѣсто на Гарванова въ София и разкри „заговора". То е единственото вещественo доказателство, върху което Сѣрскиятъ окржженъ комитетъ построи обвинението си. Ето и дословния му текстъ:

Драмско, 23. IX. 1907 г.
Драги Иване и ти Петко,

Изпратихъ нарочно човѣкъ до консула въ Солунъ — сирѣчь направихъ нуждното отъ моя страна. Направете и вие отъ ваша. Причината за неуспѣха ми до сега тукъ бѣ несъгласието на Паница да възприеме нашитѣ идеи. Сега е вече свършенъ фактъ — той е съ насъ. А пъкъ това, знаете ли какво значи за менъ? — победа на(дъ) противницитѣ ни.

Лошо ме загазиха този пжть. Още малко бѣ останало да ме турятъ въ капана, но пакъ отстранихъ опасността, като дадохъ декларация за вѣрноподанство къмъ окржга. Ако мислите да помогнете на този народъ, то първо и първо трѣбва да отслабите Сѣрския окржгъ, който винаги ще ви бжде клинъ въ очитѣ, докато е въ ржцетѣ на Сандански. Ако пъкъ мислите само да се намирате въ работа, кажете ми да зная какво да правя.

Повтарямъ, не се ли съкруши Сандански — немислимо е никакво обединение въ Организацията, отъ което пъкъ ще зависи успѣхътъ на освободителното дѣло.

Изслушай добре това, което ще ти говори Паница. Плана, който ще ти развие той, е най-обмисления. За доброто на този народъ прави, каквото ще правишъ, но помогни ми въ начената дѣло. Като съкрушимъ малцината да станемъ обединителна халка за цѣлата организация. По ще успѣемъ, ако действувашъ безъ знанието на Матовъ и Сарафовъ, Ако ни помогнете съ време, то знайте, че успѣха ще бжде пъленъ. Народа е съ насъ.

Приемете сърдечния ми поздравъ: М. Т. Даевъ.

Разборътъ на това писмо, спокойно и най-добросъвѣстно направенъ съ цель да се установи голата истина по *заговора*, говори ето какво:

Действително, Даевъ замисля да се справи съ Сандански. Защо? Защото е убеденъ, че ако не се съкруши Сандански, не е мислимо обединението на Организацията, „отъ което пъкъ зависи успѣха на освободителното дѣло". Ето отъ какви побуждения Даевъ замисля заговоръ и се заема да

го подготви съ помощьта на мѣстни съмишленици и на задграничното представителство. Презъ последното си пребивание въ България той е посветилъ Гарванова въ замисли-тѣ си. Одобрилъ ли ги е, обаче, Гарвановъ? Обещалъ ли му е поисканата подкрепа? Не! Ако такава помощь бѣше обещана и уговорена, не би ималъ Даевъ причини да убеждава тепърва Гарванова, че „съкрушаването на малцината" въ Сѣрско е необходимо, за „да станемъ обединителна халка за цѣлата Организация". Смисълътъ на всички тия настойчиви Даеви апели, увещания и заклинания — „за доброто на този народъ" и пр. — може да бѫде само тоя, че Даевъ се мѫчи да склони тепърва Гарванова къмъ съгласие и съдействие, каквото задграничниятъ представитель по преди не му е далъ и обещалъ. Ако задграничното представителство бѣше решило и възложило на Даева премахването на Сандански и другаритѣ му, то само би настоявало за бързо и решително действуване, вмѣсто да бѫде увещавано и убеждавано отъ драмския войвода.

И така, заговорникъ е само Даевъ. Веднажъ неговата конспирация разкрита, той трѣбваше да понесе последствията. Той можеше, разбира се, да бѫде помилванъ и изпратенъ задъ граница подъ честна дума, че се оттегля за винаги отъ движението. Така бѣше постѫпилъ Г. Дѣлчевъ съ заловения капитанъ Софроний Стояновъ презъ време на противовърховистката борба. Така бѣше постѫпилъ Хр. Чернопѣевъ съ майоръ Ал. Протогеровъ. Така правѣха често пѫти и върховисткитѣ войводи — офицери, съ залавяни свои противници отъ вѫтрешнитѣ. Една такава постѫпка би само издигнала Сандански въ морално отношение и предъ привърженици и предъ противници. Великодушието и благородството, обаче, надхвърляха нравствения ръстъ на човѣка, по чиято заповѣдь бѣха избити плененитѣ при Кѫшина четници отъ капитанъ Стояновата чета и на единъ Буйновъ, за когото революционерството бѣше нѣщо като театрална игра. Сандански не само не пощади живота на действителния заговорникъ Даевъ, но устрои избиването и на задграничнитѣ представители. А задграничнитѣ представители не бѣха правили никакъвъ заговоръ за физическото унищожение на сѣрчани, наопаки, тѣ отблъсваха всички предложения въ тоя смисълъ, които имъ се правѣха не само отъ Даева.

— По принципъ ние бѣхме усвоили гледището да не обявяваме нѣкаква борба до общия конгресъ, като единствено компетентенъ по тоя въпросъ, — казва Хр. Матовъ въ единъ разговоръ съ редактора на „День" (21. II. 1908 г.) веднага следъ обнародването на първото „открито писмо". — Водими отъ това гледище, ние отказахме да изпълнимъ желанието на дѣдо Илия (Кърчовалията), на неврокопчани и на други, които ни искаха оржжие за сформируване голѣма чета, за да навлѣзатъ въ сѣрско, отказахме сѫщо да дадемъ оржжие за сформируване голѣма чета

и на Даева [1]). Впрочемъ, ако ние искахме убиването на Сандански, той бѣше неведнажъ въ ржцетѣ ни и ние можехме и безъ подобенъ скроенъ заговоръ да свършимъ съ него.

„Открититѣ писма" сж въ противоречие не само съ категоричнитѣ твърдения на Хр. Матова, П. Пенчева, Г. Занкова и пр., но — което е и важно — и съ смисъла на Даевото писмо, което разгледахме. Противоречието е, че въ тѣхъ ролитѣ на Даева, отъ една страна и на задграничното представителство, отъ друга, сж представени тъкмо въ обратна свѣтлина: Гарвановъ и Сарафовъ сж вдъхновители и инициатори на заговора, а Даевъ — тѣхно „орждие" [2]). Въ желанието си пъкъ да бждатъ въ изправность и отъ юридическо гледище, членоветѣ на Сѣрския окржженъ комитетъ сж си послужили съ следната формална мотивировка, несъстоятелността на която, малко по-доле, ще посочимъ:

„По силата на взетитѣ отъ общия конгресъ решения, вписани въ циркуляритѣ и чл. 205 отъ правилника буква „Д", комбиниранъ съ буква „Ж" отъ сжщия членъ и възъ основа на документитѣ и даннитѣ по разкрития заговоръ, окржжниятъ комитетъ на Сѣрския революционенъ окржгъ *на 10 октомврий 1907 г. осжди на смъртъ Б. Сарафовъ, Ив. Гарвановъ и М. Даевъ*".

„Конгреснитѣ решения вписани въ циркуляритѣ" се отнасятъ до връзкитѣ, по-точно до вземането на срѣдства отъ българскитѣ официални източници. Ние прочетохме и препрочетохме циркуляритѣ и дойдохме до заключение, че истината по тая точка се съдържа въ публичното заявление на Матова: „Тукъ сѣрчани явно фалшифицираТъ фактитѣ. Въ циркуляритѣ по отношение на срѣдствата нѣма никакви клаузи, както твърди писмото". [3]). Впрочемъ, ако въ цирку-

[1]) Сжщия отказъ получиха отъ задграничното представителство още Г. Занковъ, бившъ сѣрски войвода, Д. Запряновъ и Ст. Чавдара, четници отъ Сѣрския окржгъ, преследвани отъ Сандански за опозиционерство. Предизвикани отъ „откритото писмо", поменатитѣ революционери и Цвѣта Божова излѣзоха въ „Илиндень" и „День" (28. II. 1908 г.) съ обстоенъ изобличителенъ отговоръ, кждето по въпроса, който ни интересува, се казва:

„Гарвановъ ни съобщи, че тѣхното решение е да оставятъ Сѣрския окржгъ свободенъ до общия конгресъ. Тамъ да се направи последенъ опитъ за разбиране, а въ противенъ случай, да се постжпи както реши болшинството".

[2]) Въ потвърждение на това, че Даевъ е не инициаторъ, а „орждие", авторитѣ на „открититѣ писма" сквернятъ паметьта му съ следнитѣ досущъ незаслужени обвинения: „Той е приелъ задължението, не водимъ отъ нѣкаква положителна мисъль, а защото му сж чертани примамливи перспективи на слава и удоволствия, съ които сж приспивали неговото съзнание".

[3]) Изъ разговора на Хр. Матовъ въ в. „День" (21. II. 1908 г.).

Нека забележимъ, че надали въ това отношение има напълно чистъ македонски революционеръ. До появяването на различията следъ възстанието никой революционенъ първенецъ не е смѣталъ за престжпление краденето на български държавни пушки или получаването на дарове въ пушки и пари отъ българскитѣ правителства. Последнитѣ, обаче, твърде рѣдко сж проявявали такава готовность. Критикитѣ и недоволствата на революционеритѣ биваха насочени не противъ самото даване, а противъ даването безъ система и по предпочитание на тази или онази група, вмѣсто на законнитѣ организационни представители. Сандански пръвъ е въздигналъ невземането въ догма. Не всички негови другари, обаче, сж безупрѣчни. Така Ал. Буйновъ не се е стѣсняваль да взема срѣдства за лична издръжка отъ Б. Сарафовъ, който е най-много обвиняванъ за получаване срѣдства отъ нѣкои български министри. (Въ „Илиндень", г. I, бр. 25, 27. II. 1908 г. сж обнародвани факсимилирани разписки на Буйновъ, Гьорче Петровъ и Кр. Българията за получаване пари, за лична издръжка, отъ Б. Сарафовъ).

ляритѣ имаше подобни решения, авторитѣ на „откритото писмо“ не биха пропустнали да ги цитиратъ подчертано.

Сѣрчани сѫ потърсили — следъ като извършиха убийствата, разбира се, — въ правилника подходящи наказателни клаузи, за да обосноватъ решението си и като не намѣриха такива, прибѣгнаха до комбиниране на букви *д* и *ж* на членъ 205[1]). Комбинирането, обаче, само ги излага, вмѣсто да имъ помогне. Сѣрчани влизатъ въ ролята на върховно организационно тѣло, безъ да иматъ това качество. Нѣщо повече, тѣ говорятъ и действуватъ самозвано отъ името на цѣлата организация, макаръ че представляватъ само единъ отъ 6-тѣ нейни окрѫзи. Гарвановъ и Сарафовъ пъкъ не сѫ никаква „друга корпорация“, а опълномощени представители на три окрѫга, признати и отъ Одринския. Ако прочее, може да става дума за отцепници, такива сѫ сѣрчани, които, бидейки малцинство, напустнаха демонстративно конгреса, заработиха *мимо Организацията* и се поставиха сами въ положението на отцепници.

Но веднажъ сѣрскиятъ комитетъ прибѣгналъ до наказателнитѣ закони на Организацията, той бѣше длъженъ да се справи и съ ония постановления на правилника, които опредѣлятъ точно до кѫде се простира неговата сѫдийска компетентность. Въ „откритото писмо“, обаче, не става ни дума за поменатитѣ постановления, поради простата причина, че тѣ сѫ флагрантно потъпкани. Касае се за членоветѣ: 159, споредъ който подсѫдимостьта на задграничното представителство и начина на сѫденето на провинившитѣ се негови членове се опредѣлятъ отъ общия конгресъ; 189, споредъ който членоветѣ на задграничното представителство се сѫдятъ „отъ окрѫжнитѣ и околийскитѣ комитети, като последна инстанция“ и 190, който гласи, че смъртни присѫди, издадени отъ окрѫжни комитети, влизатъ въ сила „следъ като минатъ презъ централния комитетъ и се потвърдятъ отъ останалитѣ окрѫжни комитети“. Ясно е, че сѣрскиятъ окрѫженъ комитетъ си е присвоилъ сѫдийски права, каквито нѣма спрямо членоветѣ на задграничното тѣло, които въ организационната иерархия стоятъ по-горе отъ него и е извършилъ, отъ гледна точка на организационнитѣ закони, едно отъ най-тежкитѣ престѫпления.

Да сѫди другитѣ за заговорничество и незакономѣрни действия — ето една роля, която най-малко прилѣга на Сандански, понеже дотогавашната история на Македонското

---

[1]) За улеснение на читателя привеждаме на ново текста на тѣзи две букви:
Членъ 205. Съ смъртъ се наказватъ:
д) водителитѣ на всѣка друга корпорация, съ цель еднаква на Организацията, отказващи да прекратятъ да работятъ мимо Организацията. Последнитѣ две категории могатъ да бѫдатъ убивани и вънъ територията на Организацията.
ж) всѣки, който се опитва да цепи Организацията или да загради часть отъ нея.

революционно движение не познава по-тъменъ, по-незакономѣренъ и по-жестокъ заговорникъ отъ него. Еволюционистъ и „културтрегеръ", а държи организационнитѣ работници въ подчинение чрезъ най-кървавъ тероръ; борецъ за най-демократиченъ уставъ и фактически сатрапъ; страстенъ любитель на идейнитѣ прения и вдъхновитель на заговори въ тъмно. Намислилъ да унищожи Сарафова, той решава убийството му между четири очи съ П. Пенчева, безъ знанието и съгласието на легалнитѣ членове отъ окржжния комитетъ. Сжщата 1905 г., края, въ Рилския конгресъ, той прави коалиция съ Сарафова противъ течението на Д. Груевъ и иска амнистирането на ненавистния си врагъ, а въ душата си мисли какъ да го премахне. Знаейки отъ опитъ каква прѣчка е за неговитѣ заговорнически планове членуването и на легални хора въ окржжния комитетъ, той, въ окржжния конгресъ на есеньта 1907 г., прокарва решението — противоуставно решение[1]) — окржжниятъ комитетъ да се състои само отъ нелегални. Прокарването на тази реформа не е безъ връзка съ последвалитѣ смъртни присжди, решени въ „интименъ кржгъ", т. е. между Сандански и тримата негови бивши четници, чиито подписи сж сложени подъ „откритото писмо".

*

Деянието отъ 28 ноември заслужава многото страници, които му посветихме. То се оказа наистина *начало*, но не само за сѣрчани, но и за другата страна. Кръвьта помрачи разума, братътъ стана по-ненавистенъ отъ външния врагъ, грубитѣ души закипѣха отъ жажда за отмъщение — дива и ненаситна.

Жертвитѣ се даваха не на голѣми партиди, както презъ върлуването на якобинцитѣ въ Франция, а единично и безъ присжди. И докато въ Парижъ царството на терора трая непълни две години и се свърши веднажъ за винаги съ обезглавяването на Робеспиеръ[2]), тукъ изтрѣблението доби формата на македонска вендета и стана трайна традиция. Преврати станаха, войни и национални катастрофи се заредиха, Македония се разпокжса и промѣни потистницитѣ си, но вендетата не умрѣ. Въ съзнанието на най-преданитѣ привърженици на Сарафова и Гарванова, Сандански и неговитѣ другари останаха докрай длъжници и се дебнѣха навсѣкжде. Въ самия Сѣрски окржгъ — по-точно въ оная негова часть, която се присъедини къмъ България — умра-

---

[1]) Споредъ чл. 68 на правилника, болшинството на окржжния комитетъ трѣбва да се състои отъ легални: „Всички околийски организации въ единъ окржгъ съставляватъ окржжна организация. Тя се ржководи отъ окрженъ комитетъ въ съставъ 5—а члена, между които и двама нелегални безъ опредѣлена длъжность въ бюрото на комитета".

[2]) 9 Термидоръ — 27 юлий 1794г.

зата, примѣсена въ борбитѣ на мѣстна и общополитическа почва, продължаваше да живѣе. И тя лежи въ основата на не малко нови братоубийства, извършени подъ разни лозунги и етикети.

Като мѣрило за трайната сила на вендетата може да се посочи участьта на Сандански и на тримата негови другари отъ Сѣрския окржженъ комитетъ: ни единъ отъ тѣхъ не умрѣ отъ естествена смърть. Последвалитѣ крупни събития хвърлиха було надъ деянието отъ 28 ноември, амнистията прекрати сждебното преследване на убийцитѣ и имъ възвърна правата на легални български граждани, но не ги спаси отъ преследващето ги отмъщение. Последенъ загина физическиятъ убиецъ Паница: на 25 май 1925 г., въ Виенския „Бургтеатъръ", при представлението на операта „Перъ Гинтъ", поваленъ мъртавъ отъ куршумитѣ на Мелпомена Кърничева. Младата героиня наказа Паница за други негови деяния, които, обаче, при последенъ анализъ не сж безъ връзка съ нѣкогашния „сданизъмъ" на убития.

Пропастьта между двата лагера, станала незапълнима следъ ноемврийското двойно убийство въ София, раздѣля македонскитѣ българи презъ цѣлия младотурски режимъ и обезплодява въ значителна степень тѣхнитѣ великолепни усилия къмъ културно-политически подемъ. Това ще се види въ следващия томъ на тоя трудъ.[1])

ОРГАНИЗАЦИЯТА, ЕКЗАРХИЯТА И БЪЛГ. ДЪРЖАВНИЧЕСКИ НАЦИОНАЛИЗЪМЪ

Становището на Революционната организация спрямо Екзархията е изразено отъ общия конгресъ въ следното кратко решение:

Всички прояви въ дѣлата и постжпкитѣ на Екзархията и нейнитѣ органи, които сж насочени въ духа на Българския държавнически национализъмъ, Организацията счита за пакостни на нейнитѣ цели и имъ се противопоставя.

Тази рѣзка формула предизвика недоумение и недоволство въ Княжеството. Печатътъ я намѣри „чудновата", „неразумна" и дори „детинска". И можеше ли да бжде иначе, когато двата фактора, които обществото въ свободна България бѣше навикнало да смѣта за български и свои, изпъкваха сега като враждебни единъ спрямо другъ? А това бѣше единственото приложимо въ случая тълкуване. „Македоно-одрински прегледъ" се опитва въ една обяснителна статия[2]), да смекчи тягостното впечатление въ Кня-

[1]) Сждбата, уви, отне възможностьта на Хр. Силянова да напише тоя томъ и да завърши започнатото отъ него епохално дѣло!

[2]) Год. I, бр. 21, 20 мартъ, 1906 г., стр. 237.

жеството, като изтъква, че Революционната организация „не се противопоставя на Екзархията като институтъ въ неговата цѣлость, а само на известни нейни дѣла и постѫпки, и то на такива именно, които сѫ насочени въ духа на „българския държавнически национализъмъ“ и че конфликтътъ между двата фактора не е ималъ характеръ на борба „за смъртъ или животъ на единъ отъ двата“. Вѣрно е, че „борбата не е на животъ и смъртъ“. Сѫщо така е вѣрно, обаче, че следъ възстанието отношенията между двата института се развиватъ още и подъ знака на новитѣ настроения и идейни блуждения всрѣдъ революционеритѣ, а самъ конгресътъ стана изразъ на тѣзи именно настроения и блуждения. Това е, което ще се опитаме да обяснимъ и докажемъ по-доле.

Следъ Илинденското възстание търканията и конфликтитѣ между дветѣ учреждения, вмѣсто да се ограничатъ, както би трѣбвало да се очаква, ставатъ по-чести и по-остри. Виждайки само лошитѣ сетнини на възстанието, Екзархията е склонна, да търси причината за всички страшни удари, които се сипятъ върху нейното дѣло едва ли не изключително въ революционната дейность. Такова обвинение биде отправено къмъ Организацията отъ самия Екзархъ. Минавайки на пѫть за странство, презъ България, Йосифъ I осѫди предъ единъ софийски вестникарь македонската политика на българскитѣ правителства съ думитѣ „Единъ шие, а другъ разпара“. Революционната организация сѫщо не бѣше пощадена въ въпроснитѣ изявления, които въ тази своя часть се свеждатъ къмъ следното: Църковно-училищното дѣло е тежко пострадало отъ революционната дейность и сега, отъ едновремешната църковно-училищна крепость въ Македония, сѫществуватъ само развалини; за да се постигне status quo ante, трѣбва съ всички и общи усилия да се премахне революционната дейность и да се поеме църковно-просвѣтната.

На какви обективни условия е рожба Революционната организация и каква е органическата зависимость между народната просвѣта и организираната борба на народа за освобождение, това сѫ въпроси, които ние своевременно разгледахме [1]). Ако преди години опитътъ на „екзархийската партия“ да удуши революционното движение още въ неговия зародишъ свърши съ капитулацията на „църковницитѣ“, колко по-суетни биха били подобни опити сега, когато неговитѣ корени сѫ така широко разклонени въ народния животъ. Както умѣстно бѣше забележилъ по случая единъ македонски публицистъ, „Н. Блаженство Екзарха (а неговиятъ

[1]) Т. I, стр. 119—128: „Революционери и църковници“.

примѣръ сѫ наклонни да следватъ мнозина у насъ) е сбъркалъ причинитѣ съ следствията и заради това е дошелъ до обратни и криви умозаключения“ [1]). Налага ни се, все пакъ, веднага да прибавимъ, че когато публичнитѣ изявления на Екзарха се преценяватъ съ критерия на логическитѣ закони, не бива да се забравя и това, че Екзархътъ, по силата на положението, което заема въ Цариградъ, не би могълъ да не отрича изцѣло революционната борба.

Има, обаче, друга една болка, която измѫчва Иосифа I, но която той не може да сподѣли публично съ своето българско паство. Това е болката, която му причиняватъ революционнитѣ комитети съ своята груба намѣса въ църковно-училищнитѣ работи. Екзархията и преди възстанието се намираше между турския чукъ и революционната наковалня. Сега, обаче, натискътъ и отъ двете страни взема по-голѣми размѣри и по-унизителни форми. Хилми паша явно покровителствува пропагандитѣ, които сѫ си поставили за задача да разкѫсатъ и разграбятъ екзархийското паство и се стреми да разнебити българската църковно-училищна организация, намирайки хиляди поводи, за да постави учителитѣ въ невъзможность да учителствуватъ. Комитетитѣ, отъ своя страна, изхождайки изключително отъ нуждитѣ на революционното дѣло, искатъ да се нарежда по тѣхенъ вкусъ учителския персоналъ, т. е. митрополиитѣ и архиерейскитѣ намѣстничества да назначаватъ *най-надеждитѣ*, сиречь, най-*неблагонадеждитѣ*, споредъ главния инспекторъ учители.

Тамъ, кѫдето екзархийскитѣ органи сѫ едновременно и комитетски длъжностни лица, разумнии тактични, или кѫдето революционното началство се състои отъ хора, които държатъ за престижа и на духовенството, работитѣ се нареждатъ въ духа на пословицата „и вълкътъ ситъ и агнето цѣло“. Съвсемъ друга е картината въ центроветѣ, кѫдето църквата се представлява отъ педанти и враждебно настроени къмъ комитета духовници, а революционната власть — отъ безогледни диктатори, отъ лица, надъхани съ крайни идеи или отъ враждуващи помежду си фракционери. Тамъ се създаватъ отношения на нетърпимость и се пораждатъ скандали и конфликти, винаги пакостни за престижа на църквата и отъ съмнителна полза за самата организация. Почти въ всички случаи комитетитѣ сѫ, които искатъ, а църковно-училищната власть — която брани отъ посѣгателство своитѣ права.

Вмѣнявайки въ задача на Организацията „да обгърне въ своята дейность цѣлия обществен и икономически животъ на населението и да се вмѣси въ него“, Рилскиятъ конгресъ е само узаконилъ една създадена практика, която се харак-

[1]) „Македоно-одрински прегледъ“, г. I, бр. 3: „Екзархия locuta est“.

теризира съ стремежа на мѣстнитѣ комитети да диктуватъ подреждането на учителския персоналъ, да отстраняватъ неудобнитѣ тѣмъ архиерейски намѣстници, да държатъ въ ржцетѣ си църковнитѣ и училищнитѣ настоятелства, да владѣятъ манастиритѣ и имотитѣ имъ, да налагатъ на църковнитѣ органи решенията си по брачни дѣла, вѣнчавки и разводи. Освенъ това всички екзархийски служители — и владицитѣ въ това число — били тѣ членове или не на мѣстния комитетъ, сж облагаеми съ данъкъ, неизплащането на който влѣче подире си санкции.

За илюстрация на картината ще си послужимъ съ нѣколко примѣри.

Въ Велесъ, кждето нѣколко революционни фракции воюватъ помежду си, между друго, и за по-голѣмо влияние въ църковно-училищнитѣ работи, водятъ едновременно война и противъ митрополията, която не иска току-така да капитулира предъ тѣхнитѣ искания. Покрай другитѣ предупреждения и заплашвания, дѣдо Авксентий получава и едно неграмотно писмо отъ районния войвода Дичо Йотовъ, съ което му се предписва да утвърди, въ срокъ отъ 24 часа, „правилника, изработенъ отъ народа". Борбата трае цѣла година и се свършва съ обсебването на църковното и училищното настоятелство въ града и на всички монастири въ околията, отъ комитета. Но и съ това не свършиха терзанията на дѣдо Авксентия: „До день днешень понасяхъ и оскръбления и заплашвания, но отъ сега нататъкъ не мога. Азъ не мога да ходя ни въ църква, ни на разходка. Положението ми стана непоносимо, за туй ще напустна Велесъ", — оплаква се той предъ скопския търговски агентъ Т. Недковъ [1]).

Въ Кратово назначениятъ отъ Екзархията архиерейски намѣстникъ е сваленъ и на негово мѣсто назначенъ кандидатътъ на мѣстния комитетъ.

Въ Скопие къмъ митрополита Синесий се отправятъ заплашвания, задето проявява упорство. Между друго, отъ него се иска да отстрани изведнажъ шесть души учители и да ги замѣсти съ други.

Демиръ-Хисарскиятъ (Сѣрски санджакъ) войвода, бившиятъ учитель Стою Хаджиевъ изгонва едни отъ селскитѣ учители и следъ като изпраща на мѣстото имъ други, иска отъ председателя на общината въ Демиръ-Хисаръ да оформи положението на „новоназначенитѣ". Този войвода иска дори за писари и слуги въ общината да се назначаватъ хора, посочени отъ него и всѣко негово искане до председателя на общината се придружава неминуемо съ закана за убийство [2]).

Яне Сандански изпраща на архиерейския намѣстникъ въ Сѣръ списъкъ на учители, които трѣбва да се назначатъ,

[1]) № 664, 17 септемврий 1906 г.
[2]) Докладъ на Сѣрското търговско агенство, № 986, 30 декемврий 1905 г.

като предупреждава свещ. Маджарова, че „за неизпълнението ще го държи отговоренъ“ [1]).

Неврокопскиятъ митрополитъ Иларионъ е така изтерзанъ, че се обръща къмъ Екзарха съ частно писмо (13 ноември 1905 г.) и го моли да бждатъ поне отчасти удовлетворени исканията на комитета, понеже инакъ „тия хора нѣма да мирясатъ и не ще оставятъ и мене въ миръ, като не ще съмъ свободенъ въ работитѣ и въ обиколкитѣ си, па и никжде“.

Исканията на комитетитѣ се налагатъ и когато съ тѣхъ се отстояватъ не действителни нужди на революционното дѣло, а странични и лични интереси, като се злоупотрѣбява съ войводска или началническа власть. А такива случаи не сж рѣдкость. Екзархията е по-благоразумната страна и нейнитѣ органи сж, които обикновено отстжпватъ предъ грубата сила и отъ съображение да се предотвратятъ по-голѣми бедствия за църковно-просвѣтното дѣло и за населението. Случи ли се, обаче, да се сблъскатъ два остри камъка, тогава конфликтитѣ добиватъ трагиченъ характеръ.

Презъ 1905 г. председатель на църковната община въ Енидже-Вардаръ е свещеникъ Ник. Шкутовъ, който си е поставилъ непосилната задача да отклони населението отъ пжтя на революцията. За тѣзи свои домогвания и за педантичното изпълнение на екзархийскитѣ нареждания, той е ималъ, всѣкжде дето е служилъ, разправии съ мѣстнитѣ комитети, а веднажъ бѣ и стрелянъ въ Костуръ. Селянитѣ въ енидже-вардарско не веднажъ сж се оплаквали отъ неговитѣ груби обноски и контрареволюционни увещания и не веднажъ бѣ той предупреждаванъ отъ околийския войвода и заплашванъ съ смърть. Най-после, Апостолъ се обърна къмъ самия Екзархъ съ писмо, въ което, следъ като накичва председателя съ всѣкакви епитети и ругатни, завършва: „Ясъ се чудамъ защо го държите тоя лъжливъ и страхливъ председатель, кога цалъ народъ не го сака и ако вие не го дигнете отъ тука като куче ке го убиямъ. „Цалувамъ вашата света десница и оставамъ съ почитание ваше чедо во Христа Апостолъ войвода“ [2]).

*

Гореизложенитѣ случаи, колкото и печални, сж, може да се каже, цвѣте въ сравнение съ трагедията, която се разиграва въ струмишко. Тукъ сж се опълчили единъ противъ другъ две еднакво упорити личности — ржководительтъ на Струмишкия революционенъ окржгъ Хр. Чернопѣевъ и кириархътъ на Струмишката епархия митрополитъ Герасимъ.

[1]) Сжщия докладъ.
[2]) Екзархътъ до м-ръ председателя Р. Петровъ, № 28, 2 декември 1905 г.

Чернопѣевъ, родомъ отъ с. Дерманци (луковитско), бившъ фелдфебелъ отъ българската армия, е единъ отъ най-старитѣ войводи, първостепенна боева и организаторска сила, съ голѣмъ активъ въ борбата противъ върховизма. Привърженикъ на лѣвото течение, Чернопѣевъ не отстоява идеитѣ си съ твърдостьта и постоянството на Я. Сандански, той, обаче — поне докато не е кръшналъ въ друга посока — служи на дадени *принципи* съ фанатизъма на неукъ честолюбецъ. Следъ възстанието той се стреми да направи отъ Струмишкия окржгъ опитно поле на идеитѣ, легнали въ основата на познатата ни Директива, прилагайки съ особена ревность принципа на „интернационалностьта".

Герасимъ отстжпва на повечето отъ другитѣ владици по образованость, но ги надминава по буйность, упоритость и властнически похвати. Презъ 1898 г. той насмалко не заплати съ главата си своя отказъ да внесе въ комитетската каса поисканата му сума и отстжпи само подъ заплахата на ками и револвери. Сждейки повече по крупното му тѣлосложение и по енергичния тонъ, съ който се застжпва за правата си, Струмишкиятъ каймакаминъ го подозира по едно време въ революционерство и Високата порта иска дигането му отъ Струмица. Не малко съдействуваха за това и водителитѣ на гърцизма въ Струмица, които въ лицето на Герасима виждатъ единъ твърде опасенъ врагъ. На 16 мартъ 1904 год. гъркоманинътъ Василъ Христомановъ, човѣкъ на турската тайна полиция и оржди на гръцкия владика, стреля противъ Герасима, когато последниятъ се разхождаше въ двора на българската митрополия. Къмъ тѣзи неприятности, които могатъ да се смѣтатъ за нѣщо нормално въ живота на единъ български владика въ Македония, се прибави и конфликта му съ мѣстния комитетъ.

Още при първитѣ искания на комитета Герасимъ даде да се почувствува отъ всички революционери, че е твърдо решенъ да не позволи никакви странични вмѣшателства въ църковно-училищното ведомство. Чернопѣевъ му отвърна съ цѣла редица репресивни мѣрки, които направиха положението на митрополита въ града и въ епархията почти неудържимо. Екзархътъ, въ едно писмо отъ 25 септември 1904 г. до Рачо Петровъ, описва положението на Герасима като не „само несносно тежко но и опасно" и моли „бързото, мощно и ефикасно съдействие" на българския пръвъ министръръ. Герасимъ е вече склоненъ дори да напустне Струмица, но Екзархътъ не престава да го съветва да стои на поста си и да продължава да работи съ тактъ, куражъ и решителность до край така, както подобава, когато се изпълнява пастирски дългъ". Сведенията отъ Струмишко, обаче, сж такива, че Екзархътъ се вижда принуденъ да предупреди Р. Петрова за крайнитѣ мѣрки които могатъ да се наложатъ

на Екзархията. Въ това свое писмо (30 септемврий 1904 г.) Йосифъ I пише:

> Развитието на работитѣ въ гр. Струмица и епархията] заплашва да компрометира въ най-кжсо време всички културни работници въ епархията, отъ митрополията до сетния учитель и първенецъ, както и да разстрои и закрие всички училища и общини. Единъ отъ главнитѣ и прѣми виновници на това е началникътъ на четитѣ въ струмишко, по име Чернопѣевъ. Последниятъ е апостолъ на крайни доктрини и действува на интернационална почва. Той и околнитѣ му, въ съюзъ съ патриаршисти и протестанти, сж почнали да преследватъ систематично учителитѣ, които не сподѣлятъ крайнитѣ учения и митрополита Герасима, който, както това му налага призванието и официалното положение, не иска да стане тѣхно орждие.

Следватъ конкретни факти на вмѣшателство въ църковно-училишнитѣ работи: Чернопѣевъ разглеждалъ брачни дѣла; уволнявалъ и смѣнявалъ членоветѣ на епархийскитѣ съвети; извикалъ при себе си нѣколцина учители, заставилъ ги да заявятъ писмено, че си подаватъ оставкитѣ и изпратилъ оставкитѣ имъ на владиката, чрезъ две мѣстни гъркомани-чета; отстранилъ множество учители и въ мелнишко; запретилъ на гражданитѣ и селянитѣ да посещаватъ митрополията и сега Герасимъ билъ окончателно изолиранъ и поставенъ предъ дилемата: или да се подчини на Чернопѣева и да стане проводникъ на идеитѣ му или да напустне епархията.

На края Екзархътъ настоява да се вематъ бързи мѣрки за въздействие върху четитѣ и тѣхнитѣ главатари, защото, ако не последватъ резултати —

> Ние ще бждемъ принудени, за да запазимъ отъ компрометиране митрополията, общинитѣ и училищата, да повикаме Високопреосвѣщенаго Герасима отъ Струмица и да разпоредимъ да се затворятъ училищата въ Струмишката кааза и Пехчевската махия.

Българската междуособица въ Струмица е известна съ всичкитѣ си подробности на гръцкия владика, понеже има въ града гъркомани, които сж едновременно членове и на двата комитета. А това, което знае владиката, знаятъ го и мѣстнитѣ турски власти. Това е резултатъ отъ безогледното прилагане на интернационалността въ едно време, когато въ южнитѣ околии съ десетки българи минаватъ подъ андартския ножъ, а въ самата Струмица работи гръцки революционенъ комитетъ, който подготвя почвата за прехвърляне на андартски чети и въ струмишко.

Трѣбвало би да се очаква, че българскиятъ митрополитъ като се намира въ война съ българскитѣ революционери, ще намѣри поне закрила у турската власть. Става, обаче, тъкмо обратното. Каймакаминътъ не престава да действува за вдигането на Герасима отъ Струмица, понеже комитетътъ го обложилъ съ 150 лири данъкъ, а той не обадилъ това на властьта.

— Властьта ме гони и иска да ме махне отъ Струмица защото съмъ билъ съ комитета, а комитетътъ иска отъ мене пари и ме преследва защото не съмъ съ него!

Въ тѣзи думи, съ които Герасимъ отвърна на отправения му отъ каймакамина упрѣкъ, се съдържа трагичната безизходность на неговото положение,

Едва ли е нуждно да се казва, че подобни конфликти не сѫ възможни ни у гърци, ни у сърби. И у еднитѣ и у другитѣ сѫществува единомислие въ преследванитѣ задачи и единъ ржководенъ центъръ, на който сѫ подчинени и консули, и владици, и комитети. Всички пипала на тѣхната пропагандаторска мрежа изхождатъ и се сбиратъ въ Атина и въ Бѣлградъ. Възможноститѣ на София въ това отношение сѫ несравнено по-ограничени. Българскитѣ правителства сѫ въ положение да подкрепятъ морално и материално освободителната борба на македонското население и да даватъ съвети, които революционнитѣ водители могатъ, по свое усмотрение, да приематъ или отхвърлятъ: Вѫтрешната организация не зависи отъ тѣхъ. Търговскитѣ агенти иматъ — всѣки споредъ своитѣ индивидуални качества — своя периметъръ отъ връзки и влияния всрѣдъ мѣстнитѣ българи и могатъ въ известни случаи да имъ въздействуватъ въ духъ на благоразумие. Въ противоположность, обаче, на своитѣ гръцки и сръбски колеги, тѣ нѣматъ абсолютно никаква власть надъ мѣстнитѣ комитети и чети. Тѣхната мисия е изключително информационна, културна и хуманитарна: осведомяватъ добросъвѣстно правителството си, оказватъ морална подкрепа на българското културно-просвѣтно дѣло и се застѫпватъ за незаконно преследванитѣ и безъ вина страдащитѣ свои сънародници. Твърде често тѣхнитѣ разбирания за интереситѣ на българщината изключватъ революционнитѣ методи, а не липсватъ и случаи на явно враждебни отношения между търговскитѣ агентства и мѣстнитѣ революционни водители. (Такива сѫ, напримѣръ, отношенията между Я. Сандански и търговския агентъ въ Сѣръ). И когато Екзархътъ търси „мощното и ефикасно съдействие“ на българското правителство, Р. Петровъ не е въ положение да стори друго, освенъ — което той и направи — да нареди чрезъ Министерството на вѫтрешнитѣ работи да бѫде Чернопѣевъ арестуванъ — разбира се, когато и ако стѫпи на българска територия.

Понѣкога пъкъ Екзархътъ, въ отговоръ на своитѣ позиви за съдействие, получава отъ софийското правителство крайно обезсърдчителни съвети. Типиченъ е въ това отношение следниятъ случай. Съ писмо отъ 13 октомврий 1906 г. Екзархътъ съобщава въ София, че Охридскиятъ митрополитъ Методий се оплаква, задето Организацията заставила нѣкои селски учители, назначени безъ нейно

съгласие, да напустнатъ мѣстата си. Въ отговора си Р. Пе
тровъ казва, че „по лесно понятни съображения княжеското
правителство се отказва да влиза въ каквито и да е сно
шения съ представителитѣ на Революционната организация
и съветва: „Екзархията не трѣбва да взима въ внимани
исканията на Организацията", по-добре е дори, „тя да остав
съвсемъ безъ учители мѣстата, въ които Организацият
иска да си наложи волята, отколкото да изпълнява иска
нията ѝ"[1]).

Атинското и бѣлградското правителства, които държат
въ ржцетѣ си нишкитѣ на своитѣ въоржжени пропаганди
не биха никога изпаднали въ такова положение спрям
единъ свой войвода, станалъ по една или друга причин
нежеланъ и пакостенъ: такъвъ войвода ще бжде пред
всичко лишенъ отъ заплата и четата му — отъ издръжка
Ние вече видѣхме, какъ най-своеволниятъ между сръбскит
войводи, известниятъ Мицко, бѣ отзованъ въ Сърбия
заставенъ да живѣе съ отпустнатата му пенсия въ Крагу
евацъ.

Но да се върнемъ на конфликта въ Струмишко. То
се изостри презъ следната 1905 година до тамъ, че митро
политътъ биде осжденъ „условно" на смъртъ. За обвине
нията, които се сипѣха върху Герасима, може да се сжд
отъ следнитѣ мотиви — audiatur et altera pars — послужил
на Струмишкия районенъ конгресъ за взетото решение

Действувалъ солидарно съ бейоветѣ противъ селянитѣ
които отказвали да работятъ ангария; опиталъ се чрез
селскитѣ свещеници да осуети прилагането на комитетската
наредба, съ която се запрети на жени и моми да работят
по турскитѣ чифлици; опиталъ се, чрезъ клеветнически съ
общения до Екзархията, да накара българското правител
ство да арестува началника на районната чета, щомъ по
следниятъ встжпи на българска територия; преследвалъ всички
ония учители, които е считалъ за членове на Организацията
въ време на куклишката афера, за да угоди на Струмишкия
каймакаминъ, който искалъ да скрие числото на падналитѣ
въ това село невинни жертви, побързалъ да изпрати попове
въ Куклишъ съ заповѣдь да погребатъ веднага убититѣ
само подъ натиска на селянитѣ, погребението е било отло
жено до пристигането на европейскитѣ жандармерийски
офицери и пр. и пр.[2]).

На Герасима се приписваше още, че запретилъ на
струмишкитѣ свещеници да опѣятъ по християнски обичай
останкитѣ на самоубилия се войвода Кръстю Георгиевъ
Новоселчето.

---

[1]) № 1136, 23 октомврий 1906 г.
[2]) Това е само часть отъ мотивитѣ, предадени въ „Рев. Листъ", г. I, бр. 16, 5
VII. 1905 г., стр. 13.

Къмъ срѣдата на декемврий 1905 г. едно отдѣление на струмишката районна чета, подъ началството на Кръстю Георгиевъ отъ с. Ново-село бѣ обградено въ с. Костурино. Следъ нѣколко часово ожесточено сражение четата се опита да си пробие пжть презъ турския обржчъ и бѣ цѣла унищожена: шесть души загинаха и двама паднаха въ пленъ. Само войводата, слабо раненъ, успѣ да се добере до с. Моноспитово, но скоро се видѣ и тамъ обграденъ отъ войска. Изтощенъ съвършено и останалъ безъ патрони, Кръстю, за да не падне живъ въ неприятелски ржце, се самозастреля. Трупътъ му бѣ пренесенъ като трофей въ Струмица и после предаденъ на българската църковна община за погребение. Тогава се намѣси митрополитъ Герасимъ:

„Тоя божи служитель заявилъ, че не желае да погребва *царски душмани* и дори забранилъ на българското духовенство да извърши погребението. Възмущението на гражданитѣ отъ това поведение на владиката било безгранично. Всички свещеници, подъ страхъ на наказание, отказали да заровятъ Кръстю. Най-сетне, намѣрилъ се най-младиятъ попъ Пандо и, въпрѣки заканванията на Герасима, при стечение на всички граждани, тържествено положилъ останкитѣ на народния герой въ черната земя. Ала за тая си дързость скжпо отплатилъ—билъ аргосанъ отъ Герасима..." („Мак. Одрински прегледъ", г. I, бр. 15, 20. I. 1906 г., стр. 232).

Все пакъ ржководителитѣ на Струмишкия окржгъ дадоха си, изглежда, смѣтка за последицитѣ отъ изпълнението на произнесената смъртна присжда и не посегнаха върху живота на Герасима. И така българското национално дѣло и самата Организация, бидоха спасени отъ непоправими пакости.

*

Разглеждани днесъ, подъ освѣтлението на гореприведенитѣ факти, отношенията между Екзархията и Организацията навѣватъ дълбока тжга съ своята противоестественость и липса на всѣкакъвъ разумъ. Докато гърцитѣ бълнуватъ непрестанно и действуватъ за вдигане на Екзархията отъ Цариградъ; докато турцитѣ търсятъ съ свѣщь поводи за да направятъ българскитѣ владици невъзможни въ епархиитѣ имъ; докато сърбитѣ не се спиратъ предъ никакви жертви за да извоюватъ втори сръбски владика въ Македония, а власитѣ — за да издействуватъ само единъ епископъ по народность влахъ, — намиратъ се български революционери, които смѣтатъ архиереитѣ и изобщо служителитѣ на българската народна църква, едвали не за съвсемъ непотрѣбни, отнасятъ се безъ всѣко уважение къмъ тѣхния санъ, стремятъ се да ги превърнатъ въ свои слѣпо подчинени орждия, подбиватъ престижа имъ предъ населението и — съ една

речь — улесняватъ неволно домогванията на съюзенитѣ врагове на българската народность. Между това, духовнитѣ началници въ турската империя сж законно признатитѣ и облѣчени въ права представители на християнскитѣ народи, поради което и всички бѣсни съревнувания на национална и политическа почва се водятъ подъ знака на църковната принадлежаость. Ето защо и въоржженитѣ пропаганди мѣрятъ успѣхитѣ си по броя на селата, изтръгнати отъ лоното на Българската екзархия?

Привеждаме тѣзи толкова бодливи факти не за да вмѣнимъ въ вина на двата български фактора липсата на организирано сътрудничество между тѣхъ. Такова сътрудничество би могло да костува сжществуването на Екзархията. Ако турската власть гледа съ благосклонно око на андартствуването на гръцкитѣ владици, то е защото андарската акция е насочена не противъ турската държава, а противъ общия врагъ — българитѣ. Касае се, прочее, не за организирано сътрудничество между Организацията и Екзархията, а за успоредна дейность върху почвата на взаимната търпимость и на съзнанието за общитѣ опасности. Но и това липсва.

Защо?

На този въпросъ ние безъ колебание отговаряме, че вината лежи не въ противодействието на Екзархията, което най-често представлява предизвикана самозащита — при това не дотамъ решителна, а въ поведението на самитѣ революционни органи. Съ този умѣренъ отговоръ, обаче, не се изчерпва въпросътъ за неприязненитѣ отношения между двата ржководни български фактора. Тази неприязненость не е резултатъ само на грубитѣ похвати на полуграмотни войводи и на злоупотрѣбяващи съ власта си ржководители. Тя има и своитѣ по-далечни причини, които ние имахме вече случай да посочимъ[1]). Съ своята система на управление и съ политиката си спрямо църковно-училищнитѣ общини, Екзархията още отрано опълчи противъ себе си напредничавата интелигенция и най-будната часть на еснафството, които отпосле се увлѣкоха отъ революционното движение. Следъ възстанието пъкъ ние сме свидетели на единъ страненъ контрастъ. Докато Организацията е дълбоко заразена отъ крайно демократични преустройствени тежнения, непригодни при нейния конспиративенъ и терористически характеръ, — Екзархията, учреждение по самия си основенъ законъ демократично, практикува системата на едноличнитѣ управления. Докато първата се раздира отъ безпощадна самокритика и отъ вжтрешни спорове около всеобща изборность, самоконтролъ, децентрализация и пр. и пр.,—втората се движи въ застоялитѣ води на единъ анахрони-

[1]) т. I. „Революционери и църковници", стр. 120—121

ченъ квиетизъмъ, лишена отъ уставнитѣ си управителни тѣла (смѣсенъ съветъ и синодъ) и следвайки строго своята централистична политика. При тая противоположность въ господствуващия имъ духъ, двата института се отдалечаватъ още повече единъ отъ другъ и се взаимно критикуватъ побезогледно, отколкото въ миналото. Критики на известни екзархийски порядки се явяватъ не само въ революционнитѣ издания, но вече и въ други вестници въ Княжеството. Въпрѣки всеобщата почитъ, съ която е обкржжена личностьта на Екзарха и създадената традиция да не се подбива престижа на Екзархията чрезъ публично обсжждане на нейнитѣ вжтрешни работи, въ „Прѣпорецъ" и други софийски вестници се появиха сериозни критики, особено следъ загадъчното изгаряне на екзархийската архива [1]).

Бихме могли да продължимъ още низътъ отъ видими противоречия между двата фактора, както и на органическитѣ неджзи, отъ които всѣки единъ отъ тѣхъ страда. Това би допринесло за по-пълното обяснение на създаденитѣ неприязнени отношения между тѣхъ, но не и да ги оправдае. Защото по-сжществени и отъ практическо гледище несравнено по-важни сж общитѣ задачи, които ги сближаватъ и общитѣ външни опасности, които ги правятъ необходими единъ за другъ. Купнежътъ за освобождение, който роди Революционната организация, се предшествува отъ националното осъзнаване на българския народъ, постигнато чрезъ мирна културно-просвѣтна дейность. Появяването на Революционната организация, обаче, не обеззначава трайната мисия на независимата народна църква, като учреждение, което въплощава духовното единство на нацията и се ползува съ законното право да ржководи, чрезъ църквата и училището, културно-просвѣтното развитие на народа. Защото, — както вече имахме случай да отбележимъ, — „семето на революционната проповѣдь не би могло да закълни и се развие, ако македонската почва не бѣше разработена отъ църквата и училището презъ 80-тѣ и началото на 90-тѣ години. Революционната организация не би могла да просжществува, ако следъ нейното появяване бѣше пресъхнало църковно-училищното дѣло: училището е неизчерпаемиятъ резервоаръ, който непрекжснато я снабдява съ ржководенъ кадъръ." [2]) Съ всички свои неджзи — еднолично управление, фаворитизъмъ, недостатъчна предприемчивость, несъразмѣрно малки заплати на селскитѣ учители и пр. — Екзархията

[1]) Вечерьта на 6 декемврий 1904 г. избухна ненадейно пожаръ въ помѣщението на екзархийската канцелария. Жертва на пламъцитѣ стана архивата на училищния отдѣлъ, библиотеката и цѣлото смѣтководство. Обществената мълва въ Цариградъ посочи като подпалвачъ самия екзархийски счетоводитель Селджобаловъ, едно отъ най-приближенитѣ лица на Екзарха. Последваха въ софийскитѣ вестници и открити обвинения, че Селджобаловъ е подпалилъ канцеларията, за да унищожи следитѣ на многобройнитѣ си злоупотрѣбления. Обвиненията не потърси смѣтка отъ обвинителитѣ си.

[2]) Т. I, стр. 120.

ржководи просвѣтното дѣло на българитѣ въ турско по методитѣ и въ духа на обучението въ най-напредналитѣ западно-европейски държави, и едно сравнение между българскитѣ и другитѣ училища въ Турция би подтвърдило това по най-блѣскавъ начинъ. Революционната организация може да поощрява ученолюбието на народа и да го подтиква къмъ добри инициативи въ тази посока — да подпомага отъ страни и съ всичката необходима предпазливость дѣлото на Екзархията. Нищо повече отъ това. Що се отнася до общитѣ външни опасности, тѣ сж така очевидни, че не се нуждаятъ отъ подчертаване. Екзархията и Организацията еднакво чувствуватъ щетитѣ отъ похода на Хилми паша противъ българскитѣ училища: едната е лишена отъ учителски персоналъ, другата — отъ ржководенъ кадъръ. Еднакво тѣ чувствуватъ и ударитѣ на въоржженитѣ пропаганди: едната губи отъ своето паство, а всѣко село, отмѣтнато отъ Екзархията, представлява териториална загуба за Организацията.

*

При тая тождественость на върховни интереси, трѣбвало би да се очаква, че Рилскиятъ конгресъ ще препоржча пжтища за смекчаване на създадената тежка атмосфера, като опредѣли поне известна граница на организационното вмѣшателство въ екзархийскитѣ работи. Вмѣсто това той излѣзе съ известното намъ лаконично решение, което страда не само отъ непълнота и неясность, но и е надъхано съ вражда.

Терминътъ „български държавнически национализъмъ" е изкованъ отъ лѣвото революционно течение за да опредѣли съдържанието на българския националенъ идеалъ — обединението на всички български земи въ една държава. Българската държава минава за носителка на този идеалъ. Негова прикрита носителка се смѣта и Екзархията[1]). Доколкото, прочее, дѣлата на Екзархията сж насочени въ духа на този идеалъ, тѣ ще срѣщнатъ противодействието на Революционната организация.

И следъ тѣзи обяснения, обаче, конгресното решение остава все пакъ непълно, а отъ гледище на практическа полза — и съвсемъ излишно въ тая си форма. То представлява нова концесия, направена на лѣвичарството—отъ срѣдство да внесе недоволство и смутъ не само всрѣдъ свободнитѣ българи, отъ чиято единодушна подкрепа Организацията толкова много се нуждае, но и въ вжтрешностьта, понеже взе-

[1]) „Въ М. Одр. прегледъ" (бр. 21) е казано:
„Въ нейнитѣ очи (на църквата) освободителниятъ идеалъ въ никой случай не може да бжде идеалъ революционенъ, а, вънъ отъ това, и самиятъ освободителенъ идеалъ, като крайна нейна задача, не може да бжде другъ, освенъ обединението на българския народъ. Такава е и не може да бжде друга историческата роля на черквата въ освободителното движение на народитѣ, находящи се подъ другороденъ политически гнетъ".

тото решение далечъ не изразява преобладаващето мнение въ Организацията. То нѣма оправдание дори като външна манифестация на привързаность къмъ автономната идея и къмъ предпоставката на автономията — желания международностенъ („интернационаленъ“, споредъ ходящата тогава формула) обликъ на Революционната организация. И ето защо.

И по сжщина и по традиция Екзархията е български националенъ институтъ. Тя и юридически принадлежи на всички българи — не само македоно-одринци: нейниятъ статутъ има за правна основа не само императорския ферманъ отъ 1870 г., но и конституцията на българското княжество. Издръжката на подведомственитѣ ѝ учреждения тежи повече на българския държавенъ бюджетъ, отколкото на отоманското ѝ паство. При особенитѣ порядки въ стара Турция, тая двойственость не представляваше нѣщо изключително и недопустимо, а въ случая съ Екзархията, тя се покриваше и съ номиналния васалитетъ на Княжеството. Безупрѣчната лоялность къмъ турското правителство бѣ единствената линия на поведение, при която Екзархътъ, въ своето двойно качество на висшъ турски сановникъ и свещеноначалникъ на единната българска народна църква, би могълъ да обезпечи изпълнението на своята прѣка и най-сжществена мисия — да насажда българска просвѣта и култура всрѣдъ отоманскитѣ българи и да брани, на законно основание, тѣхнитѣ църковно-училищни права. Йосифъ I ограничава всичкитѣ си усилия и грижи въ рамкитѣ на тази мисия — да снабдява Македония и Одринско съ възможно най-голѣмъ брой просвѣтни и културни работници. Безъ съмнение, екзархийското началство предпочита „благонадеждниттѣ“ учители и се противи когато революционеритѣ посѣгатъ върху правата на архиереитѣ и замѣстницитѣ имъ, то обаче, се въздържа отъ участие въ политическитѣ борби на интелигенцията. Когато Ив. Гарвановъ, преди преображението си отъ *Савелъ* въ *Павелъ*[1]), се явява предъ Екзарха, за да иска подръжката на Екзархията противъ революционното движение и му поставя въпросъ — „Ваше Блаженство, какъвъ е билъ и ще Ви бжде планътъ на работата Ви въ Македония“, Йосифъ I му отговаря — „Да имаме повече владици и да нахвърляме повече интелигенция въ страната, та тя сама да си решава въпроса“ [2]). Ако Екзархътъ, макаръ и убеденъ еволюционистъ, се въздържа да се опълчи противъ революционното движение, трусоветѣ на което засѣгатъ и самата екзархийска сграда, какъ би могълъ той — политикъ съ тънъкъ усетъ за реалноститѣ — да се намѣси и да вземе страна по единъ теоритически споръ за бждещата

[1]) Томъ I, стр. 127—128.

[2]) „Спомени на Иванъ Гарвановъ“, стр. 124—125.

политическа сѫдба на Македония и Одринско? Този въпросъ— дали автономията да се смѣта за окончателно разрешение на македонския въпросъ или за етапъ къмъ политическо обединение на българитѣ — може да занимава всички македоно-одринци — и екзархийскитѣ служители въ това число — за Екзархията, обаче, която е изцѣло погълната отъ своята прѣка мисия, той не сѫществува. Може, прочее, да се каже, че не само отдѣлни „дѣла и постѫпки", но цѣлата културно-просвѣтна дейность на Екзархията е насочена въ духа на българския национализъмъ изобщо, безъ тая дейность да бѫде за или противъ „българския *държавнически* национализъмъ".

Та и самиятъ „държавнически национализъмъ" на българското княжество далечъ не представлява нѣкаква опасность за автономията и за цѣлостьта на Македония, за да бѫде той така рѣзко осѫжданъ отъ единъ общъ конгресъ на Революционната организация. Българскитѣ правителства иматъ своитѣ прегрѣшения спрямо македонското освободително дѣло, тѣ обаче, не могатъ да се обвинятъ въ враждебно отношение къмъ автономията или въ действия насочени противъ цѣлостьта на Македония, за да бѫде подвеждано Княжеството подъ единъ и сѫщъ знаменатель съ Сърбия и Гърция. Тъкмо наопаки, само България между балканскитѣ държави се бори за прилагане на чл. 23 отъ берлинския договоръ, т. е. за действителни реформи въ Македония и Одринско. Единствено тя поддържа автономния идеалъ на македонскитѣ революционери. Единствено тя държи за териториалната цѣлость на Македония, поради което и се осуетяватъ нееднократнитѣ сръбско-гръцки внушения и предложения за сфери на влияние и за дѣлежъ. А че голѣма часть отъ свободнитѣ българи мечтаятъ за национално обединение и схващатъ автономията като преходна фаза, това може да се дължи на недостатъчно познаване на преплетената и пълна съ рискове македонска проблема, както и на надценяване на българската военна сила подиръ славната Сливнишка победа. То е, обаче, естествено тежнение на единъ младъ народъ, обаянъ отъ лесния успѣхъ на съединението отъ 1885 г. То не е ламтежъ за заграбване на чужди земи, не е „империализъмъ", понеже свободни и поробени българи сѫ части отъ единъ и сѫщъ народъ.

Нима освобождението не се рисуваше въ форма на национално обединение и въ блѣноветѣ на нѣкои отъ найстаритѣ революционери? Тайниятъ хектографиранъ вестникъ на Хр. Матова въ Скопие не носи ли името „Санъ-Стефанска България"? Нищо чудно въ това, че творцитѣ на Вѫтрешната организация еволюираха къмъ схващането на автономията, като самоцель много по-скоро, отколкото македонската емиграция и свободното българско гражданство въ Княжеството.

Тази еволюция, обаче, далечъ не бѣше още обхванала всички ржководни срѣди, — да не говоримъ за организираното население въ вжтрешностьта, което, въ грамадната си часть, атакувано и разпъвано на кръстъ отъ всѣкакви обрѣзани и необрѣзани душмани, вѣрваше и се надѣваше на братска помощь само отъ България, безъ да се замисля, дали тази помощь ще му се дава отъ българскитѣ управници или отъ свободното българско гражданство, — въ името на автономията като самоцель ли или като етапъ.

Ето какви и колко сжществени обстоятелства изпустна изпредвидъ Рилскиятъ конгресъ, ангажирайки Организацията въ борба съ „българския държавнически национализъмъ“ въ едно време, когато българщината въ Македония се прегъваше подъ непосилния натискъ на многото си съюзени врагове.

Най-малко Организацията имаше интересъ да си отчуждава ценни съдействия и да пилѣе сили, раздухвайки единъ толкова деликатенъ въпросъ, какъвто е тоя за различнитѣ български въжделения, свързани съ автономията. И въпросъ, не само крайно деликатенъ, но и безпредметенъ, понеже автономията е още риба въ морето, така че споветѣ какъ да бжде тя сготвена можеха да се отложатъ за по-после.

Сторената отъ конгреса жертва ще бжде скжпо заплатена отъ Организацията.

ВЕЛИКАТА САМОЖЕРТВА НА „НОЖОВЦИ“

Дейностьта на временното представителство се развива въ три посоки: борба противъ въоржженитѣ пропаганди, мѣрки противъ очаквани нови покушения отъ страна на Сандански, подготовка на новъ конгресъ.

Приготовленията срещу пропагандитѣ ставаха съ такава бързина, че въ новосформируванитѣ чети попадаха и хора незапознати съ вжтрешния животъ на Организацията, а въ четата на Таню Николовъ успѣ да се промъкне и единъ сръбски агентъ [1]).

Най-напредъ бѣха подпомогнати съ боеви сили и материали край-граничнитѣ околии, като имъ се даде възможность да усилятъ отпора си срещу сръбскитѣ чети. По отношение на отвждвардарската область замислено бѣ да се спре настжпателниятъ походъ на сърбитѣ и да се атакуватъ дветѣ имъ най-важни бази, Азотъ и Порѣчето.

---

[1]) Нѣкой си Иванъ, дезертьоръ отъ българската войска, избѣгалъ въ Сърбия и се продалъ на тамошния македонски комитетъ. Той се върна обратно въ България съ мисия да убие Т. Николова и други войводи. Въ велешко Иванъ се опита да спечели и други четници за своя заговоръ, обещавайки имъ богатство и почести въ Сърбия, но бѣ издаденъ, разследванъ и обесенъ въ присжтствието на цѣлата чета и на много селяни въ планината надъ с. Попадия.

Пръвъ се озова на Бабуна планина, къмъ срѣдата на априлъ, Таню Николовъ съ петдесетина добре въоржжени и екипирани момчета. Неговото появяване внесе бодрость въ тероризираното българско население, но сжщевременно предизвика мобилизирането на всички плащани органи на сръбската шпионска служба. Около два месеца Т. Николовъ обикаля селата изъ Клепата (юго-източната часть на Велешката околия), прилепско и мариховско. Но вмѣсто на сръбски чети, въ Клепата той се натъква на всѣка стжпка на сръбски издайничества и се вижда принуденъ да се разправя съ предатели и да се пази отъ потеритѣ. Въ с. Никодимъ, минало отъ части на сръбска страна, Т. Николовъ свика селянитѣ на събрание и ги укори, задето сж се отрекли отъ рода си. Въ отговоръ на тѣзи упрѣци стана ржководительтъ и каза думи, които показватъ, до кава степень бѣ наплашено населението по тѣзи мѣста и какво го заставяше да прекланя глава предъ сръбскитѣ чети: „Какво да правимъ ние, селянитѣ, когато и самитѣ турци ни казватъ: Дръжте се съ Бабунски, станете сърби, за да запазите живота си. При това ние виждаме, че сръбскитѣ войводи сж много добре съ турцитѣ, и щомъ Бабунски излѣзе отъ селото, аскерътъ влиза или обратното. Имало е случаи, когато сръбската чета се срѣща съ аскера, поздравляватъ се и се разминаватъ, безъ нѣкой пжтъ да сж се ударили. Щомъ нашитѣ чети се засилятъ и щомъ дойде Иванъ Алябака, никога нѣма да бждемъ сърбомани“ [1]).

На 7 май Таню бѣ откритъ въ Никодимския балканъ отъ потера, доведена отъ сръбски агентъ. Турскиятъ отрядъ бѣ отблъснатъ, но четата, за да прикрие следитѣ си, се прехвърли временно въ тиквешко.

Презъ м. юний бѣха, вече стигнали отвждъ Вардара две по-голѣми сборни чети, едната на Мих. Чаковъ, съ петдесетина души, предназначена за велешко, другата на Хр. Цвѣтковъ, съставена отъ тридесеть души, отъ които двадесетина костурчани, стари четници и млади възторжени момци, жадуващи отплата за андартскитѣ издевателства въ родния имъ край, а остатъкътъ — младежи отъ Южна България (Панагюрище, Чирпанъ, Ст. Загора, Сливенъ, Ямболъ). Очакваше се да пристигне още съ четата си Иванъ Наумовъ Алябака, та всички заедно да подпомогнатъ на боледуващата Прилепска околия, като се нанесе сериозенъ ударъ на сръбската пропаганда. Въ свръзка съ този планъ бѣше дошелъ отъ по-рано П. Ацевъ, прилепски околийски войвода и членъ на окржжния комитетъ, и се движеше съ Таню Николовъ. Заедно съ прилепската районна чета на Мирчо

[1]) „Революционни борби въ Азотъ (велешко) и Порѣчето“ отъ Стефанъ Н. Аврамовъ, стр. 153.

Найдовъ и съ другитѣ мѣстни чети, получаваше се една внушителна сила отъ около 200 добре въоржжени четници. Подпомогнати и отъ милиция, сборнитѣ чети се отдадоха на работа. Разтарашувана бѣ цѣлата Никодимска планина и въ най-гориститѣ ѝ кжтове. Извършиха се обиски изъ съмнителнитѣ села. На два пжти — на 9 и 27 юний — бѣ обсадено Никодимъ възъ основа на категорични донесения, че вжтре се криятъ сръбски чети, но и двете блокади излѣзоха безрезултатни. [1]) Явно бѣ, че сърбитѣ не искатъ да се излагатъ въ открита среща съ превъзхождящия ги противникъ, предоставяйки неговото изгонване на царската войска. Тѣ дори не се опитаха да си послужатъ съ любимата си тактика — засадитѣ, а се ограничиха съ по-сигурното срѣдство — да държатъ турската власть въ Прилепъ и Велесъ въ течение на движението и действията на българския си неприятель.

Събрани на Никодимската планина, войводитѣ обсжждаха въпроса за по-нататъшното използуване на съсрѣдоточенигѣ сили противъ пропагандата, когато получиха, по двама пждари, съобщение отъ Прилепъ, че силенъ отрядъ авджи-табуру, подъ предводителството на майоръ Енверъ бей, се отправилъ къмъ Никодимъ за да срещне сборната чета. Куриеръ отъ с. Витолища донесе подробности по движението на Енверовия отрядъ, а пратеници отъ Трояци и Топлица съобщиха, че и други силни войскови отдѣления сж плъпнали изъ Мариховско. Пристигнаха сведения за раздвижване на войски и откъмъ Велесъ и Тиквешъ. Още преди тѣзи съобщения, силитѣ на сборната чета бѣха разположени по следния начинъ: едно отдѣление отъ 40 души заемаше височинитѣ надъ с. Никодимъ; главнитѣ сили отъ стотина души държеха склона между Никодимъ и Попадия, нареченъ Пещерата, и съставящъ часть отъ склона Попадийски чукари; костурската чета, и часть отъ четитѣ на Чаковъ и Мицко Найдовъ, всичко 45 души, се настаниха подъ скалата „Ножътъ", надъ с. Ракле; две групи, предводителствувани отъ мѣстнитѣ войводи Секула Ораовдолски и Велко Попадийски, бѣха натоварени съ охраната по върха Ясенова глава, между селата Никодимъ и Владиловци. Събрани вечерьта на 30 юний, на последенъ съветъ, войводитѣ обсждиха положението. Тѣ още имаха възможность да избѣгнатъ обкржжаването, като се оттеглятъ презъ нощьта въ Мариховскитѣ гори или къмъ Тиквешко: такова бѣ мнението и на Прилепския околийски комитетъ, донесено съ писмо отъ прилепскитѣ куриери. Надценявайки обаче силата си, — толкова повече, че всѣки мигъ се очакваше да пристигне и Алябаковата чета отъ

[1]) По първата блокада, Стефанъ Н Аврамовъ, въ цитираната вече негова книга (стр. 155), пише: „Сръбскитѣ четници, щомъ виждатъ, че организационнитѣ чети обсаждатъ селото, едни отъ тѣхъ сполучаватъ да се облѣкатъ въ женски дрехи, други се изпокриватъ въ приготвени отъ по-рано скривници, а трети се промъкватъ между говедата като говедари и сполучаватъ да избѣгатъ вънъ отъ обсадата".

50 души, — и давайки си смѣтка за впечатлението всрѣдъ народа, ако заетитѣ позиции бѫдатъ напустнати безъ бой, войводитѣ решиха да се даде сражение и избраха Таню Николова — войводата съ най-високъ военененъ чинъ, старши подофицеръ, за главнокомандующъ. Обсѫдилъ още веднажъ разположението на четитѣ, съветътъ даде последнитѣ си нареждания, най-важното отъ които бѣ: да се изостави позицията „Ножотъ", като изолирана и изложена на обкрѫжаване, и да се съобщи веднага на „ножовци" да се прибератъ къмъ главното ядро, а ако това се окаже невъзможно, да се изтеглятъ къмъ Градище (склонъ отъ Никодимска планина).

Зазори се. Войводитѣ съ стиснато сърдце очакватъ изтеглянето на „ножовци", но напраздно: „ножовци" стоятъ по мѣстата си, въпрѣки приближаването на аскера къмъ с. Ракле. Защо? Дали защото заповѣдьта на войводитѣ имъ се предаде отъ двамата куриери не веднага, т. е. вечерьта, а преди зори, когато това не било вече възможно, — както говори П. Ацевъ въ записките си[1]), — или защото не сѫ искали да напустнатъ „Ножа" заедно съ куриеритѣ, които все таки успѣха да се завърнатъ при главното ядро? Ние заедно съ Ст. Н. Аврамовъ, приемаме второто. Останали безъ своитѣ войводи, Хр. Цвѣтковъ, М. Гановъ и М. Найдовъ подиръ последния войводски съветъ не се отдѣлиха другитѣ войводи, очаквайки пристигането на четитѣ си, — всички момчета отъ „Ножа", заразиха се отъ безумния възторгъ на нѣколко буйни глави[2]) и решиха единодушно да останатъ кѫдето сѫ и да бранятъ до последенъ човѣкъ позициитѣ си, колкото и неизгодни.[3])

Появяването на неприятеля по посока къмъ Ракле застави главното командуване да заповѣда на заставата си да се изтегли. Но въ тоя моментъ другъ аскеръ се зададе откъмъ изтокъ и заставата откри огънь по него. Съ това се

---

[1]) П. Ацевъ, преди смъртьта си, бѣше оставилъ, за известно време, на мое разположение своитѣ записки, които още не сѫ обнародвани.

[2]) Най-буйнитѣ между тѣхъ бѣха Атанасъ Поповъ отъ с. Шестеово (костурско). 19 годишенъ юноша, Петко Койчевъ, отъ Панагюрище, оставенъ отъ войводата за старши въ четата, Трендафилъ Атанасовъ Думбалаковъ, отъ с. Сухо (солунско), братъ на офицера-революционеръ Атанасовъ, самоотлѫчилъ се отъ военното училище, юнкеръ, за да се зачисли къмъ костурската чета и други нѣкои.

[3]) Ето какъ е описанъ тоя драматиченъ моментъ отъ Ст. Н. Аврамовъ (стр. 160): „Когато куриеритѣ предаватъ заповѣдьта на войводския съветъ, Ат. Поповъ и Тренд. Думбалаковъ, отъ името на костурчани имъ заявяватъ, че тѣ считатъ тая заповѣдь за неумѣстна и нереволюционна и че, на укоръ на трихилядната вражеска орда, която отъ всички страни обкрѫжаваше „Ножотъ", ще приематъ боя.

„Ще кажете на войводитѣ, че това е безвъзвратното решение на костурчани и че това решение тѣ ще го изпълнятъ, даже ако останатъ сами, презирайки опасностьта и рискувайки да умратъ до единъ. Защото тѣ дойдоха тукъ да се биятъ, а не да отстѫпватъ".

Съ тия слова, силни и страшни, тѣ се сбогуватъ съ куриеритѣ. Тия слова обаче, при явната подръжка на Петко Койчевъ и Найдо Арсовъ, отъ с. Папрадища (Азотъ), възпламеняватъ всички четници отъ другитѣ чети. И всрѣдъ едно трогателно прегръщане и цѣлуване, злокобното решение биде взето единодушно и единогласно отъ всички: да встѫпятъ въ бой, да измратъ до единъ, но да не отстѫпятъ на врага „Ножотъ". И всички усилено се заематъ съ укрепяването на позицията".

почна знаменитото сражение на *1/14 юлий 1907* — най-кръвопролитното и най-епичното отъ сраженията следъ Илинденското възстание.

Слънцето се подаде подъ Мързенъ-Орѣховския ридъ, предвещавайки ясенъ и горещъ день. Въ тоя моментъ „ножовци" посрещнаха съ стрелба неприятелския авангардъ. Войската се стѫписа назадъ. Четницитѣ поеха на горе и по-голѣмата часть отъ тѣхъ заеха самия върхъ. Друга часть обаче, 18 души, се настаниха по северо-източния склонъ на „Ножа", безъ да съобразятъ, че надъ фланговетѣ му господствуватъ съседнитѣ по-високи склонове. Съзнали грѣшката си, тѣ се помѫчиха после да я поправятъ, но бѣше късно: при всѣко раздвижване, тѣ подпадаха подъ кръстосания огънь на неприятеля, настаненъ вече по съседнитѣ височини. Положението имъ се утежняваше и отъ това, че мѣстностьта не позволяваше на другаритѣ имъ отъ върха да наблюдаватъ какво става на склона. Но решени да умратъ — нищо не можеше вече да ги отчае: тѣ се сражаваха при свърхчовѣшко напрежение на сили.

Четитѣ отъ главното ядро, събудени отъ изстрелитѣ на заставата, се отправиха да заематъ позиции. Къмъ склона Пещерата се понесе отсреща и една турска рота, съ тая разлика, че докато войската слизаше надолу, четницитѣ имаха да се изкачатъ на горе. Това състезание въ бързина, отъ сѫдбоносно значение за борбата, бѣ спечелено отъ четницитѣ, благодарение на прилепския районенъ войвода Мирчо Найдовъ. Дяволски пъргавъ, съобразителенъ и безстрашенъ, Мирчо отърча, изпревари състезателитѣ и стигна пръвъ на най-високата точка. Безъ да отдъхне, той веднага откри огънь, повали мъртавъ единъ аскерлия и отблъсна цѣлия патраулъ, стигналъ на двадесетина крачки отъ върха. Войницитѣ се скриха задъ една скала до самия трупъ на другаря си. Положението се спаси. Четитѣ заеха височината и се наредиха въ каре. Ядрото на турската рота се повърна назадъ, залегна на нѣколко стотини крачки и откри огънь за да улесни изтеглянето на скрилитѣ се задъ скалата войници. Боятъ по-нататъкъ се развi правилно. Таню Николовъ, настаненъ съ едно отдѣление на Мирчовата позиция, пое главното командуване.

Откъмъ „Ножотъ" и „Никодимъ" непрекѫснато се стреляше. Озадачено, главното командуване даде съ тржбата си сигналъ „пестете патронитѣ". И отъ дветѣ мѣста отговориха съ ура: сигналътъ бѣ разбранъ. Стрелбата имъ оредѣ.

Никодимската група, изпратена въ тила на неприятеля, се натъкна на турски заслонъ, но вмѣсто да се върне обратно, пое пѫтя за Ясенова глава и срещна другъ аскеръ. По-нататъкъ, подъ самия върхъ на Ясенова глава, четнишкиятъ патраулъ, посрещнатъ съ залпове, изви къмъ северо-източния

склонъ на Ясенова глава и завърза сражение съ войска, настанена на удобни позиции. Тукъ загинаха десеть души отъ патраула.

Слънцето, спрѣно надъ планинитѣ, които се тресѣха отъ пукотъ, жари немилостиво сражаващитѣ се. За да утолятъ страшната си жажда, нѣкои момчета се смъкватъ подъ Пещерата за вода, но огъньтъ на попадийския аскеръ ги повръща назадъ.

Напукъ на адския пекъ, напукъ и на смъртьта, която, ненаситна за жертви днесъ, дебне отвсѣкждe, предъ Мирчовата позиция се води страхотна спортна игра. Прицелната точка на играчитѣ е пушката на убития турски войникъ. Единъ храбрецъ отъ Алябаковата чета направи, подъ дъждъ отъ вражески куршуми, десетина крачки и, току посѣгналъ къмъ маузерката, захлупи се съ разбитъ черепъ надъ собствената си пушка, до самия войникъ. Сега самъ Мирчо се подаде напредъ за да прибере манлихерата на убития четникъ, но нѣщо го парна по врата и той се върна назадъ. Докато Мирчо се зае да привърже раната си, трети четникъ се съблазни отъ маузерката, но и той бѣ леко раненъ. Тогава Т. Николовъ забрани опасната игра. Войникътъ и четникътъ, помирени чрезъ смъртьта, бѣха оставени на спокойствие да спятъ единъ до другъ. Играта продължи между живитѣ тѣхни другари.

На „Ножотъ“ борбата кипѣше неотслабно. Отъ време на време пушечната стрелба се ожесточаваше, бомби избухваха и презъ пукота имъ долитаха откжслечни звуци на бойни пѣсни. 45-тѣ рицари не чувствуваха жажда, ни умора, наваксвайки чрезъ вжтрешния си огънъ неудобствата на позицията и липсата на опитенъ началникъ. За зла честь, действията на летящия отрядъ се ржководиха непосрѣдствено отъ Енверъ бей, единъ отъ най-образованитѣ турски генералъ-щабни офицери, известенъ въ преследване на комити. Нийде до сега военната слава не бѣше така отблизо му се усмихнала и честолюбивиятъ майоръ не искаше по никой начинъ да я изтърве!

Енверъ схвана, че умѣнието на комититѣ е несъответно на тѣхния героизъмъ и че чрезъ методично действуване позицията имъ може да бжде завладѣна преди да се свечери. До обѣдъ той бѣше успѣлъ да обходи цѣлата височина, чрезъ подкрепленията, които непрестанно му се изпращаха. Решенъ да свърши по-напредъ съ 18-тѣ по северо-източния склонъ на „Ножа“, Енверъ насочи една рота къмъ тѣхния тилъ.

Въ 4 часа откъмъ северо-източния склонъ на „Ножа“ долетѣ безпомощенъ викъ „помощь! помощь!“ Изнемощѣли съвършено, изстреляли почти всичкитѣ си патрони, 18-тѣ направиха безнадеждженъ опитъ да се прибератъ при дру-

гаритѣ си на върха. Но щомъ напустнаха окопитѣ си попаднаха подъ кръстосанъ огънь, обстрелвани яростно и въ тила. Вжтре въ нѣколко минути тѣ бѣха избити до единъ на падината, подъ самата чука,

За атакуване на самия върхъ Енверъ бѣше избралъ източния склонъ, най-удобенъ за изкачване, а оставенъ безъ наблюдатель отъ четата. Докато единъ отрядъ се разправяше съ 18-тѣ, Енверъ, чрезъ силно обстрелване на северния склонъ, правѣше диверсия, за да отвлѣче вниманието на четницитѣ отъ избрания за атака пунктъ. Маневрата успѣ. Въ неповече отъ половинъ часъ войската се промъкна и сгрупира на самата чука срещу севернитѣ й канари, готова за решителна атака. „Ножовци" внезапно видѣха въ своя тилъ неприятеля — видѣха смъртьта и се приготвиха да я посрещнатъ като герои. Тѣ се разпредѣлиха набързо така, че да биятъ на всички страни, безъ да пестятъ вече бомби и патрони. Устремътъ на врага откъмъ севернитѣ канари бѣ за известно време спрѣнъ отъ многото бомби, които избухваха предъ редоветѣ му. Аскеръть използува единъ мигъ на затишие за да се хвърли на ножъ срещу канаритѣ. За „ножовци" това бѣ мигътъ на решената саможертва. Всички се отдадоха на трескава работа. Докато едни оказваха последенъ отпоръ, други правѣха негодни пушкитѣ си и унищожаваха всичко ценно, което имаха и сетне насочваха револверитѣ къмъ черепитѣ си. Съ последнитѣ възпламенени бомби, полетѣха на горе кжсове отъ тѣлата на последнитѣ „ножовци". Пушки вече не се чуваха. Дадоха се още нѣколко револверни изтрела и на позицията настана мълчание. Обетътъ, даденъ тази сутринь отъ „ножовци", бѣше вече изпълненъ.

Изведнажъ чуката почернѣ отъ аскеръ. Войницитѣ останаха вцепенени отъ страшното зрелище. До спокойнитѣ лица на убититѣ презъ деня, гърчеха се още въ конвулсии самозастреляли се комити, съ свежа още кръвь по челата, трупове въ най-различни пози, откжснати крака, ржце. . . Намѣриха се, обаче, и аскери, които се отдадоха на грабежъ, съблазнени отъ облѣклото и обущата на убититѣ четници. Пристигна и майорътъ. Яви се и италианския жандармерийски офицеръ Луци[1]). Безмлъвно Енверъ обходи бойното поле, покъртенъ отъ виденото. Съгледалъ нѣкои мародерствуващи войници, майорътъ насочи револверъ противъ тѣхъ, изруга ги а после се обърна къмъ аскера:

— Никой да не смѣе да се докосне и оскверни героитѣ. . . Виждате ли, какъ комититѣ презиратъ смъртьта! . . . Биятъ се и мратъ като герои.

---

[1]) Прибралъ се после въ Прилепъ, Луци, свидетель на борбата около „Ножотъ", изказа предъ видни българи възторзитѣ си въ думитѣ: „Вашитѣ умрѣха геройски, гордѣйте се съ тѣхъ!"

Три почетни залпа се дадоха въ въздуха, примѣсени съ викове „Аллахъ! Аллахъ!“

Следъ тоя рицарски жестъ на победителя, турскитѣ сигналисти заповѣдаха молитва. Чу се после трикратенъ викъ за Султана: „Падишахъмъ чокъ яша!“

Преброени, труповетѣ се оказаха точно толкова, колкото четници бѣха останали тази сутринь на „Ножотъ“ следъ заминаването на куриеритѣ: 45. 45 рицари на смъртьта, достойни съперници на солунскитѣ динамитари.

Отъ подвига на „ножовци“ ни е останалъ единъ вещественъ споменъ — фотографията на убититѣ и самоубититѣ, снети подъ самия върхъ на историческата чука, отъ италианския офицеръ Луци. Вдъхновени пѣвци и живописци, способни да възпроизведатъ въ художествени образи и статии дивната саможертва на 45-тѣ, още не сж се явили.

*

Разправилъ се съ „Ножотъ“, Енверъ хвърли всичкитѣ си резервни части противъ главнитѣ сили.

Поради пресѣчената мѣстность войската можа да се доближи на 500—800 крачки до нѣкои отъ четнишкитѣ позиции. Четитѣ издържаха напора и отбиха атакитѣ ѝ. Само на Ясенова глава четата, нападната ненадейно отъ новодошелъ аскеръ откъмъ Смиловци, отстжпи къмъ върха Бѣлякъ. Оставенитѣ, шесть момчета за да улеснятъ отстжплението на другаритѣ си, загинаха на позицията.

Единъ турски отрядъ слѣзе отъ височината въ Попадийската рѣка съ цель да пресѣче единствения пжть за отстжпление, който оставаше на четата — откъмъ изтокъ. Това известие внесе смутъ всрѣдъ сражаващитѣ се групи, но не за дълго. Мих. Чаковъ, който отрано бѣше се смъкналъ въ Попадийската рѣка, натоваренъ отъ главното командуване да дигне милицията отъ с. Подлесъ и да се яви въ тила на неприятеля, издебна тоя отрядъ, разби го и го обърна въ бѣгъ.

Предълъгъ бѣ тоя день но и той има край. Спасителенъ мракъ обгърна пещерата, и четнишкитѣ групи предпазливо взеха да се смъкватъ отъ своитѣ висоти. Сега ги чакаше всеношенъ походъ за да прикриятъ диритѣ си. Първата имъ станция бѣше Фаришъ. Селянитѣ ги запрегръщаха, радостни че виждатъ войводитѣ живи и здрави. Въ селото имъ току-що се е разположилъ тиквешкиятъ аскеръ, но това не имъ попрѣчи да причакатъ навънъ четитѣ и да имъ принесатъ храна въ изобилие. Отъ Фаришъ четитѣ се отправиха безъ пжть къмъ Мраморъ. И въ това село ги посрещнаха все така задушевно. Тукъ тѣ оставиха раненитѣ и болнитѣ. Ала и здравитѣ бѣха до такава степень изнемощѣли, че трѣбваше мраморската милиция да се нагърби за по-нататъкъ съ патраулната служба.

Това бѣ върволица отъ сѣнки, която се движеше по инерция, — пише П. Ацевъ. — Спѣха и вървѣха. Дори и водитѣ на Топличката рѣка не можаха да освежатъ нервитѣ ни. Можеха, обаче, да се правятъ вече по-чести почивки. Но всички заспиваха и трѣбваше съ ританици да се събуждатъ и да се прави провѣрка. Отъ село Кесендре изнесоха прѣсно млѣко, варено месо, ракия и хлѣбъ, но хората бѣха жадни само за сънь. Боже пази отъ нова напасть. Въ това състояние и най-храбритѣ могатъ да загинатъ мърцина.

На другия день Пещерата наново се огласи отъ пушечни гърмежи. Тази борба се води при още по-неравни условия: четницитѣ бѣха само четирма, а за позиция имъ служеше единъ. . . плѣвникъ.

Тѣ бѣха часть отъ четата, която се сражава вчера на Ясенова глава. Откѫснати при отстѫплението отъ другаритѣ си, тѣ се заблудиха изъ гората и се лутаха цѣла нощь. Осъмна ги подъ пещерата и тѣ се укриха въ единъ плѣвникъ. Войската, останала да претърси мѣстата на вчерашнитѣ сражения, ги откри. На поканата ѝ да се предадатъ тѣ отговориха съ стрелба. Аскерътъ се ожесточи, но дълго време бѣ държанъ на разстояние. Най-после плѣвникътъ бѣ подпаленъ и 4-тѣ загинаха геройски, като 45-тѣ отъ „Ножотъ“: двамата излѣзоха съ натъкнати ножове срещу неприятеля и паднаха, сражавайки се; другитѣ двама, ранени, не можаха да ги последватъ и изгорѣха живи въ пламналия плѣвникъ.

Има и двама живи заловени. Единъ боленъ момъкъ, изоставенъ въ попадийскитѣ лозя, бѣ намѣренъ отъ тиквешкия аскеръ и откаранъ въ Кавадарци. Другъ единъ четникъ, забѣгналъ отъ четата презъ нощьта, подиръ сражението бѣ заловенъ, нѣколко деня по-късно, откаранъ въ Велесъ и обесенъ.

И така, сборната чета изгуби, само въ убити, 67 души, т. е. една четвърть отъ своя съставъ [1]).

Никое друго сражение не е повдигало толкова много препирни и обвинения между оцѣлѣлитѣ началствуващи лица. Спорѣше се години наредъ по отговорностьта на рѫководството за участьта на 45-тѣ. П. Ацевъ не намира у войводитѣ никаква друга грѣшка, освенъ тая, че „тѣ се ослониха на изпълнителностьта на пѫдаритѣ и не изпратиха четникъ съ

---

[1]) 45-тѣ отъ „Ножотъ“, 10 души отъ патраула, 6 души на позицията Ясенова глава 1 предъ Мирчовата позиция, 4 въ плѣвника, 1 обесенъ — всичко 67. Избита бѣ цѣлата костурска чета безъ двама: войводата и придружаващия го четникъ. На второ мѣсто по жертви иде Мирчовата (10 души) и Гановата.

Споредъ турски официални сведения (съобщени отъ битолския агентъ Т. Недковъ, съ дата 10 юлий 1907 г.) убити били „въ сраженията на 3 и 4 юлий 73 четници: въ гората при с. Никодимъ 12, при с. Попадия 16, а при с. Ракле била изтрѣбена цѣла една чета отъ 45 души или всичко 73“.

Разликата отъ 6 души въ повече произлиза, навѣрно отъ това, че турцитѣ сѫ причислили къмъ четницитѣ и убититѣ, презъ или следъ сраженията, безоржжни селяни.

По поводъ на тия сражения Х. паша казалъ на Недкова:

„Мѣркитѣ, които сме предприели за усмиряване на страната, сѫ еднакви спрямо всички действуващи въ нея чети. Ако по нѣкога ние имаме по голѣми успѣхи надъ българскитѣ чети, това го дължимъ на съдействието, което получаваме отъ сърбитѣ и гърцитѣ, нѣщо, което вашитѣ българи сѫ ни отказвали по отношение на сръбски и гръцки чети.

тѣхъ да повика назадъ костурчани отъ Ножотъ". Други съ не по-малка основателность, държеха особено отговорни Хр. Цвѣткова и другитѣ двама войводи, задето не сж се погрижили своевременно да прибератъ четитѣ си или пъкъ сами да отидатъ при тѣхъ. Почти всички изказваха увѣреностьта, че „ножовци" биха могли да продължатъ съпротивата съ 4—5 часа, докато настжпи нощь и да се спасятъ, ако нѣмаха на среща си войсководецъ, като Енверъ бей, или ако защитата на „Ножотъ" се ржководѣше отъ опитенъ войвода. Имаше и такива, които вмѣняваха въ грѣхъ на войводитѣ това, че вмѣсто да пазятъ силата си за борба противъ пропагандитѣ и да възприематъ мнението на Прилепския комитетъ, приеха сами едно сражение, за което турцитѣ бѣха се напълно приготвили и въ което не можеха да разчитатъ на сигурна победа.

Всички тѣзи критики сж изцѣло или отчасти прави. Що се отнася отдѣлно до „ножовци", основната вина за тѣхната гибель лежи въ робията — майка на революцията, която пъкъ на свой редъ, можа да откърми такива горди души, копнѣещи за подвигъ и саможертва. 45-тѣ изгорѣха въ пламтящия огънь на собствената си любовь къмъ поробената македонска родина.

ФИНАНСОВАТА РЕФОРМА

Въ докладитѣ на цивилнитѣ агенти и въ официозния печатъ на дветѣ реформаторски сили, незадоволителнитѣ резултати отъ дейностьта на чуждестраннитѣ реформени органи се обясняваха съ възобновяването на революционното движение и съ кървавитѣ международностни борби. Общественото мнение въ западна Европа, обаче, а до известна степень и въ Русия, не се остави да бжде заблудено относно органическитѣ недостатъци на Мюрцщегската реформа и първопричината на злото — некадърностьта и злата воля на цариградското правителство. Недоволството отъ безсилието на реформаторитѣ се проявяваше съ особена настойчивость въ Англия. Съ митинги, сказки, писма и статии въ вестницитѣ Балканскиятъ комитетъ поддържаше будно общественото внимание, не скривайки съмненията си въ безкористието на дветѣ „най-прѣко заинтересувани сили" и подканяйки правителството къмъ енергична намѣса. Къмъ Министра на външнитѣ работи лордъ Лансдоунъ, често се отправяха запитвания въ дветѣ камари. Лордъ Лансдоунъ не бездействуваше. Съ писмо отъ 7/20 декември 1904 г. до англійскитѣ посланици въ Виена и Петербургъ той изтъкваше наново, че е необходимо да се наложатъ на Турция

по-сериозни и по-пълни реформи въ финансовата администрация и въ правосждието. На 11/24 януарий 1906 г. той, съ писмо до английския посланикъ въ Парижъ, допълваше мисъльта си съ следнитѣ енергични думи: „На това положение надали ше може да се тури край инакъ, освенъ чрезъ външно давление, и правителството на Н. Величество мисли, че това давление трѣбва да бжде упражнено не отъ една или две държави, а отъ всички велики сили, подписали Берлинския договоръ".

Усилията на Англия съвсемъ не се харесваха на дветѣ реформаторски сили. Въ Виена и въ Петербургъ смѣтаха разширението на реформитѣ за ненавременно и искаха да запазятъ ненакърнено своето качество на „най-прѣко заинтересувани", а, следователно, и „правото си" на инициатива по реформения въпросъ. И както турското правителство, за да предотврати една нова чужда намѣса, бѣ побързало да изработи само единъ правилникъ за „реформиране" на македонскитѣ финанси, така и дветѣ „най-прѣко заинтересувани сили", изпреварвайки английската инициатива, пододоха на 17/30 януарий на Портата една нота и единъ „правилникъ за финансово преустройство на Македония", запазвайки по тоя начинъ за своитѣ цивилни агенти контрола на това преустройство.

Съ този актъ избиха на повръхностьта сжществуващитѣ дълбоки различия, които раздѣляха Австро-Унгария и Русия, отъ една страна, и Англия, отъ друга, по македонския реформенъ въпросъ. Призракътъ на една опасна криза се появи на дипломатическия хоризонтъ и предъ Турция се усмихна перспективата да види рухнала цѣлата реформена сграда.

Английското правителство се намѣри въ крайно деликатно положение. Отишло доста далеко въ своята заинтересуваность по реформения въпросъ, то не можеше да се помири съ „свършения фактъ", безъ да се провали морално предъ европейския свѣтъ и политически предъ английското общество мнение. Не желаейки отъ друга страна, да ангажира Англия въ една рискована изолирана акция противъ Турция, то си постави за задача да постигне възможното, действувайки въ унисонъ съ Италия и Франция, въ самия концертъ. Лордъ Лансдоунъ донесе по дипломатически пжть до знанието на Виена и на Петербургъ за своето особено разбиране по австро-руския мандатъ и по реформения въпросъ изобщо, а на 16 мартъ се изказа и въ камарата на лордоветѣ. Едно запитване на графъ Литонъ предизвика обширни разисквания, въ които запитвачътъ и другитѣ оратори се изказаха твърде рѣзко за домогванията и ролята на дветѣ реформаторски сили. Лордъ Нютонъ, познавачъ на Македония, която бѣ посетилъ преди две

години, хвърли главната отговорность за плачевното положение въ тая область върху турцитѣ, следъ което се нахвърли противъ австро-руската дипломация: „Даването право на Русия и на Австрия да турятъ редъ въ тази область бѣ едно международно умопомрачение, понеже тѣзи две сили искатъ само да се разширятъ за смѣтка на турцитѣ, когато разнитѣ християнски народи предпочитатъ да останатъ подъ турцитѣ, отколкото да минатъ подъ игото на Австрия или на Русия". Въ обстойния си отговоръ, лордъ Лансдоунъ подчерта, че финансовата реформа надминава всички други по важность, че въпросътъ е стигналъ до такова положение, при което „всички сили иматъ право да поискатъ да се чуе и тѣхниятъ гласъ" и че предстоящитѣ реформи трѣбва да бѫдатъ разпространени и въ Одринския вилаетъ.

Казаното относно Одринско остана само едно благочестиво желание. Що се отнася, обаче, до съдържанието на финансовата реформа и до гаранциитѣ, т. е. до характера на финансовия контролъ, английската дипломатическа акция даде резултати. Въ друга една речь, произнесена презъ м. юлий 1905 г. по поводъ запитването на лордъ Нютонъ, Лансдоунъ освѣтли Горната Камара върху особеното становище на Англия и върху постигнатото споразумение. Министрътъ разгледа двата проекто-правилника, турския и австро-руския и посочи сѫществените имъ недостатъци — липса на всѣкакъвъ чуждестраненъ контролъ въ първия и ограниченъ, т. е. австро-руски контролъ въ втория. „Нашето мнение бѣше, че тѣзи проекти биха могли да дадатъ добри резултати, ако тѣ се прилагаха подъ международенъ контролъ. Имахме едно приятелско обсѫждане съ дветѣ сили относно продължителността на така наречения имъ мандатъ. Ние никога не сме смѣтали дадения на цивилнитѣ агенти мандатъ за едно право, подлежаще на подновяване презъ известни интервали. Отъ друга страна, ние никога не сме мислили, че следъ изтичането на дветѣ години, дветѣ сили трѣбва да бѫдатъ измѣстени отъ позициитѣ, които тѣ сега заематъ, като държави най-силно заинтересувани, по силата на географически или други причини, въ македонскитѣ реформи. Щастливъ съмъ, обаче, да ви кажа, че между Силитѣ е постигнато споразумение, щото контролътъ на реформитѣ да бѫде международенъ". (Викове: Браво! Браво!).

Въ действителность при „приятелското обсѫждане" на въпроса, дветѣ страни защищаваха неотстѫпно позициитѣ си. Споразумението между тѣхъ се постигна съ мѫка и то благодарение на помирителната роля, изиграна отъ Франция. Презъ месецъ май положението се усложни много, поради една решителна постѫпка на Турция. Възползувано отъ недоразуменията на Силитѣ и насърдчавано отъ Германия, турското правителство, игнорирайки австро-руския проектъ,

съобщи на посланицитѣ съдържанието на единъ свой проектъ, изработенъ съвмѣстно съ Отоманската Банка. То не искаше одобрението на Силитѣ за тоя проектъ, вече „прилаганъ“ и разбира се, не споменаващъ за никакъвъ европейски контролъ. Германия побърза да го одобри. Тогава французкиятъ посланикъ Констанъ предложи на колегитѣ си да се изостави австро-руския проектъ и да се приеме турскиятъ, като се допълни съ надлежно постановление за финансовъ контролъ, упражняванъ не само отъ Австрия и Русия, но и отъ 6-тѣ велики сили. Тази компромисна формула имаше това предимство, че задоволяваше най-сѫщественото искане на Англия и Италия и мѫчно можеше да бѫде отхвърлена отъ Германия, която бѣше вече приела турския проектъ. Русия даде съ готовность съгласието си и на Австрия не оставаше освенъ да я последва. Възъ основа на това споразумение се състави единъ проектъ, който, подписанъ и отъ 6-тѣ сили, биде на 22 априлъ съобщенъ на Високата порта.

Добавкитѣ къмъ турския проектъ, опредѣлящи международния контролъ, се състоятъ въ следното. Установява се една комисия отъ делегати, назначени по единъ отъ всѣка сила. Комисията контролира прокарването на финансовитѣ реформи и прилагането на проекта. Делегатитѣ работятъ съвмѣстно съ главния инспекторъ и съ цивилнитѣ агенти. Тѣзи последнитѣ, покрай атрибутитѣ си по силата на Мюрцщегската реформа, участвуватъ въ комисията като делегати на Австро-Унгария и Русия. Така съставена, комисията разполага съ всички права за постигане на задачата си, особено въ контрола за редовното събиране на данъцитѣ, включително и десятъка. Бюджетитѣ на вилаетитѣ и санджацитѣ подлежатъ на одобрение отъ комисията, преди да бѫдатъ окончателно приети. Комисията има право да видоизмѣня всички предложения за приходи и разходи, когато тѣ не сѫ съобразни съ законитѣ или съ стопанскитѣ и финансовитѣ нужди на страната. Комисията има право да назначава инспектори по единъ за всѣки единъ отъ тритѣ вилаета, за да контролиратъ агентитѣ, изпълняващи разни служби свързани съ събирането на данъцитѣ.

Зле изненадана отъ постигнатото съгласие между Силитѣ, Портата реши да се бори докрай противъ допущането на чужденци делегати. Тя остави безъ отговоръ съобщението на Силитѣ. На новата нота, съставена въ твърде енергична форма и подадена ѝ на 11 юлий, тя отговори едвамъ на 27 сѫщия месецъ и то съ категориченъ отказъ, подъ предлогъ, че проектътъ на посланицитѣ съставя посѣгателство върху нейния суверенитетъ и не се съдържа въ Мюрцщегската програма. Безъ да обрѫщатъ внимание на отказа му, посланицитѣ, на 13 августъ, съобщиха на турското правителство имената на назначенитѣ вече европейски делегати: баронъ

Грузингеръ отъ страна на Германия, Стегъ — на Франция, Меси — на Италия и Хорвей — на Англия. Турция наново протестира (18 августъ), но получи въ отговоръ, съобщение отъ Силитѣ, че на 17 септемврий делегатитѣ ще пристигнатъ въ Солунъ и ще заематъ службитѣ си. Дветѣ страни си размѣниха още нѣколко ноти. Най-после посланицитѣ поискаха колективна аудиенция отъ Султана, за да му обяснатъ, че е наложително установяването на финансова комисия и че въ противенъ случай, Силитѣ сж решени да прибѣгнатъ къмъ мѣрки, съответствуващи на обстоятелствата. Султанътъ отказа да ги приеме. Не оставаше освенъ да се пристжпи къмъ натискъ. Австро-Унгария и Русия предложиха флотска демонстрация въ турскитѣ води. Германия отказа да участвува, но демонстрацията се извърши и безъ нея. Съсрѣдоточената въ Пирея международна ескадра, подъ началството на австрийския адмиралъ Ритеръ, се отправи къмъ Митилинъ и завзе, на 14 ноември, безъ да срещне съпротива, митницата и другитѣ държавни учреждения въ острова. Нѣколко деня по-късно часть отъ ескадрата се упжти къмъ Дарданелитѣ и окупира Лемносъ. Чакъ тогава Портата, посъветвана и отъ Германия, отстжпи. На 21 ноември тя съобщи на посланицитѣ, че приема, макаръ и съ известни резерви, учредяването на международна финансова комисия.

Въ последнитѣ преговори около окончателния текстъ на реформата дветѣ страни си направиха взаимни отстжпки. Турция получи удовлетворение на нѣкои свои искания, целещи запазването, макаръ и привидно, на държавния й суверенитетъ: На международната комисия се предвидѣ срокъ отъ две години. Къмъ нейния съставъ се прибави и единъ турски представитель. Вмѣсто *делегати*, се възприе титлата *финансови съветници*. Бюджетитѣ на тритѣ вилаети, които се представятъ на обсжждане въ комисията, ставатъ окончателни и се изпълняватъ подъ нейния контролъ *следъ като получатъ одобрението на Султана*. Ако председательтъ на Комисията (главниятъ инспекторъ) откаже да изпълни едно решение, взето отъ комисията, той ще отнесе въпроса *до императорското правителство, а членоветѣ чужденци — до своитѣ посланици*. Комисията е повикана, *запазвайки неприкосновено суверенноститѣ права на Султана*, да проучва всички предложения за данъци, нови тегоби, измѣнения въ облагането и пр. Главниятъ инспекторъ *поднася нейнитѣ заключения на Високата порта*. Инспекторитѣ, които комисията ще назначи по единъ за тритѣ вилаета, *ще бждатъ турски поданници*, владѣещи официалния езикъ на Империята.

Срещу горнитѣ измѣнения Турция прие останалата часть отъ правилника, изработенъ отъ самата комисия и се съгласи да продължи съ две години правата на главния инспекторъ и на цивилнитѣ агенти и да поднови, сжщо за две години,

службата на ген. Диджорджисъ и на чуждестраннитѣ жандармерийски офицери.

Къмъ края на декември комисията биде конституирана подъ председателството на Хилми паша и започна работата си[1]).

*

Оставаше още да се осигурятъ срѣдствата, необходими за прокарване на финансовата реформа. При изработването на турския проектъ Отоманската банка се съгласи, по искане на Портата, да се включатъ въ тритѣ вилаетски бюджети и разходитѣ за войската, но съ условие, че недоимъцитѣ ще се покриватъ отъ централното държавно съкровище. Още тогава, обаче, турското правителство поиска отъ Силитѣ, като условие за прокарване на реформитѣ, да дадатъ съгласието си за увеличение съ 3% — отъ 8 на 11% ad valorem — митото на стокитѣ, внасяни въ Турция. Посланицитѣ се съгласиха да бѫдатъ включени и военнитѣ разходи въ македонския бюджетъ, щомъ Турция се задължава да покрива недоимъцитѣ, но отказаха да разискватъ по трипроцентното увеличение на вноснитѣ мита въ свръзка съ въпроса за установяване на международна финансова комисия.

Турското искане се натъкна на мѫчнотии и предизвика нови преговори, които продължиха твърде много. Отъ увеличението на митата съ 3% се предвиждаше една сума отъ около 19 милиона франка годишно — загуба за странитѣ, търгуващи съ Турция. Нито една отъ Силитѣ, обаче, не искаше да понесе тази загуба, безъ да бѫде по нѣкакъвъ начинъ материално компенсирана. Колкото и странно на пръвъ погледъ, мѫчнотиитѣ идѣха най-много отъ Англия. Поради това, че 60% отъ цѣлата търговия съ Турция се вършеше отъ англичани, лондонското правителство отказваше да даде съгласието си, предявявайки все нови искания: подобрение на митнишката служба (намираща се, както повечето служби, въ окаяно състояние); повече грижи при извършванитѣ анализи по митници; построяване на нови съоръжения въ нѣкои пристанища; измѣнения въ закона за минитѣ, отъ естество да ползуватъ притежателитѣ на периметри и експлоататоритѣ. Това бѣха искания отъ общъ интересъ за търгуващитѣ съ Турция и се подкрепяха отъ всички велики сили. Но Великобритания използува случая, за да наложи на Турция безусловното приемане и на други искания, важни за развоя на реформената акция и отъ естество да засилятъ европейския контролъ върху турската администрация. Тѣзи искания бѣха: сумитѣ отъ увеличението на вносното мито ще се внасятъ въ Отоманската банка и ще служатъ изклю-

[1]) Така се тури край на една игра прилична на криеница: Докато траеше упорството на Портата, Хилми паша избѣгваше да се срѣщне съ делегатитѣ. Следъ пристигането имъ въ Солунъ, той замина за Скопие, но делегатитѣ вървѣха по диритѣ му. . .

чително за вилаетскитѣ бюджети; военнитѣ разходи за смѣтка на македонскитѣ бюджети нѣма да се увеличаватъ; увеличението на митото се ограничава за единъ периодъ отъ седемь години и пр. Все по този случай бѣ изтръгнато отъ Портата формално признание на правото на европейскитѣ офицери да упражняватъ надзоръ, да се намѣсватъ и да произвеждатъ анкети — едно право, което презъ първитѣ две години Хилми паша не престана да имъ оспорва.

При преговоритѣ се явиха и други мжчнотии. Стана нужда да се задоволятъ, частично макаръ, претенциитѣ на Детъ Пюбликъ[1]), понеже турскитѣ държавни дългове бѣха гарантирани, покрай други нѣкои данъци, и съ евентуалното увеличение на митата. Споръ̀тъ се приключи съ споразумение, споредъ което 25% отъ прихода на митнишката свръхтакса трѣбваше да се отдѣлятъ за Детъ Пюбликъ. Тогава пъкъ Русия запротестира, задето се намалява съ една четвърть помощьта предназначена за македонскитѣ бюджети. Малкитѣ държави, отъ своя страна, изказаха недоволство, задето въпросътъ за увеличението на митата, засѣгащъ и тѣхната търговия съ Турция, се урежда безъ тѣхно участие.

Мина се повече отъ година следъ морската демонстрация, докато се уредятъ всички спорове и затруднения, появили се въ свръзка съ увеличението на митата. Найпосле, на 12/25 априлъ 1907 г. биде подписана надлежната конвенция, съставляваща часть отъ споразумението по финансовата реформа.

Повечето отъ великитѣ сили използуваха финансовитѣ затруднения на Турция, за да изтръгнатъ отъ нея разни индустриални, търговски и други концесии. Англичанитѣ издействуваха продължението до 1940 г. на концесионния срокъ за желѣзопжтната линия Смирна—Айдинъ, германцитѣ поискаха да се отстжпи часть отъ сумата на митнишката свръхтакса за гарантиране лихвитѣ на капиталитѣ си, вложени въ постройката на мало-азийската линия и нови строежи и т. н. Това бѣ компенсация за загубитѣ имъ отъ увеличението на митата и възнаграждение за застжпничеството имъ въ полза на македонскитѣ християни....

*

Финансовата комисия заработи при твърде неблагоприятни условия. Окастрюването на правата ѝ въ интереса на султанския суверенитетъ ограничи нейната независимость. Нейната дейность се спъваше и отъ противоречието на интереситѣ, застжпвани отъ тритѣ категории членове, влизащи въ нейния съставъ — главенъ инспекторъ, цивилни агенти

[1]) Независимо учреждение по службата на държавнитѣ дългове, управлявано отъ съветъ избиранъ отъ чуждестраннитѣ носители на турски ценни книжа.

и европейски съветници. Ето защо всѣко официално заседание се предшествува отъ частни съвещания, въ които предварително се изглаждатъ различията. Що се отнася, обаче, до подготовката на членоветѣ ѝ, комисията, особено въ лицето на четиримата европейски съветници, стои на висотата на възложената ѝ задача. Това сж лица, които отлично познаватъ стопанското и политическо положение, както и финансовитѣ порядки въ Турция. Натоварени съ една чисто техническа задача, тѣ влагатъ всичката си добра воля, за да оправдаятъ довѣрието на своитѣ правителства, щадейки сжщевременно и турската чувствителность. Единъ отъ тѣхъ, Луи Стегъ, дългогодишенъ французки консулъ въ Солунъ, отдавайки дължимото значение на бюджетния хаосъ въ Турция и схващайки пагубната роля, която за общия вървежъ на държавнитѣ работи играе едно невежествено и нередовно плащано чиновничество, изтъкваше още преди две години въ единъ свой докладъ до Делкасе, че реформирането на финанситѣ трѣбва да заеме челно мѣсто въ общата реформена програма.

Следъ като уреди собственитѣ си служби, комисията подложи на щателно обсжждене бюджетитѣ на тритѣ вилаета и се постара да установи съ възможната точность фактическото положение. Разпредѣлението на разходитѣ съставляваше, отъ гледна точка на едно модерно финансово устройство, най-въпиющата аномалия на бюджета. При 2.680.000 турски лири общъ разходъ и 1.856.000 лири общъ приходъ, по бюджетопроекта за 1906 година, разходитѣ за войската (заедно съ военнитѣ пенсии) възлизаха на 1.480.080 лири, т. е. 59%. Друго едно перо отъ 354.000 лири бѣ предназначено за лихви на заеми и разни други неизплатени задължения. Извадени тѣзи две пера отъ общия разходъ, оставаха всичко на всичко само 845.000 лири за цѣлата гражданска администрация.[1]) Дефицитътъ, възлизащъ на 822.000 лири трѣбваше да се покрива съ месечни вноски отъ централната държавна каса, докато, отъ втората половина на 1907 година нататъкъ, се започне събирането на митнишката свръхтакса отъ 3 на сто. Цариградското правителство, вѣчно нуждаеще се отъ срѣдства за посрѣщане на редовнитѣ си и извънредни разходи, съвсемъ не бѣше редовно въ вноскитѣ си, а сумата отъ тритѣ четвърти на свръхтаксата, пресмѣтвана на не повече отъ 6—700.000 лири, едва ли би стигнала за покриване на дефицита.

При това положение комисията не можеше още отъ самото начало да се впусне въ смѣли преобразования, финансови и социални, които биха могли да спънатъ редовното

[1]) Останалитѣ разходи се разпредѣляха така: гражданска администрация, правосждие, гори, финанси, полиция — 12·9%; жандармерия 9·2%; общи сгради 2·9%; разни други служби 14·6%.

постѫпление на данъцитѣ. Презъ първата година тя си постави по-скромна задача: подготвяне на по-добъръ персоналъ, известно увеличение на най-низкитѣ заплати, изслушване и изследване на оплакванията, ревизиране на фискалнитѣ органи чрезъ вилаетскитѣ инспектори, преследване на злоупотрѣбленията и несправедливоститѣ и т. н. Това бѣ важна, но добре измѣрена стѫпка, подиръ която, презъ последвалитѣ години, дойдоха и други подобрения, разкривайки надеждни изгледи за заздравяването на македонскитѣ финанси.

На времето въ България не се отдаде на финансовата реформа всичкото значение, което тя имаше. Недоволенъ отъ компромисното споразумение, съ което зарършиха преговоритѣ между силитѣ и Турция, печатътъ, по-точно, значителна негова часть, обнародва не малко статии за „фалита на морската демонстрация". Това бѣ твърде много казано. Съ финансовата реформа, макаръ и поокастрена, Македония получи свой отдѣленъ бюджетъ, сиречь яръкъ отпечатъкъ на отдѣлна, обособена область въ империята. Македония получи и друго нѣщо: международенъ контролъ надъ своитѣ финанси. Упражнението на македонския бюджетъ се постави подъ прѣкия надзоръ на една международна комисия, въ която цивилнитѣ агенти не сѫ нищо повече отъ представителитѣ на другитѣ четири велики сили.

Съ финансовата реформа реформеното дѣло влѣзе въ третата фаза на своето развитие. Презъ първата фаза, започната съ Виенската реформа отъ м. февруарий 1903 г., македонското реформено дѣло съставя нѣщо като монополно право на дветѣ „най-прѣко заинтересувани" сили. Презъ втората фаза, открита съ обявяването на Мюрцщегската програма отъ м. октомврий 1903 г., австро-руската опека е накърнена съ участието и на три други велики сили въ жандармерийската реформа: начело на реформата застава единъ италиански офицеръ и Македония е раздѣлена на петь жандармерийски сектори, повѣрени на европейски офицери отъ петь народности. Финансовата реформа отбелязва третата фаза, която се характеризира съ изтръгването на македонската реформена акция отъ „австро-рускитѣ клещи" и поставянето ѝ подъ общия контролъ на Европа. Презъ тази фаза се направиха нови стѫпки къмъ откѫсването на Македония отъ властьта на Султана — нови стѫпки къмъ автономна Македония съ граници, почти съвпадащи съ етнографическата область на македонскитѣ българи.

КЮСТЕНДИЛСКИЯТЪ КОНГРЕСЪ

Приготовленията за конгреса се свършиха сравнително бързо. Поради изключителнитѣ обстоятелства, не малко организации, главно по-далечнитѣ, избраха за делегати, като ги снабдиха съ редовни пълномощия, познати свои деятели, дошли наскоро отъ вжтре или по-отдавна настанени въ България. За сборенъ пунктъ бѣ посочено село Жабокрътъ, (кюстендилско), поради което тоя конгресъ получи названието *Кюстендилски.*

Презъ първитѣ дни на мартъ 1908 г., тамъ се събраха следнитѣ делегати: Хр. Матовъ, д-ръ Хр. Татарчевъ, Петъръ Ацевъ, Ефремъ Чучковъ, Тодоръ Черваровъ, Хр. Шалдевъ, Петко Пенчевъ, Петъръ Чаулевъ, Таню Николовъ, Добри Даскаловъ, Тодоръ Александровъ, Миланъ Гюрлуковъ, Василъ Чекаларовъ, Климентъ Шапкаревъ, Хр. Силяновъ, Илия Биолчевъ, Мих. Моневъ, Ангелъ Узуновъ. Въ тоя личенъ съставъ бѣха представени, при известно равновесие, идеолозитѣ на умѣреното (националистическо) течение, легалнитѣ ржководни лица изъ вжтрешностьта и боевиятъ елементъ. Отсжтствуваха делегати отъ Сѣрския окржгъ — непоканенъ поради положението на отцепници, въ което членоветѣ на сѣрския окржженъ комитетъ сами се поставиха съ убийството отъ 28 ноември. Струмишкиятъ окржгъ бѣше поканенъ и обеща да участвува въ конгреса. Делегатитѣ му, обаче, не се явиха, сочейки, като причина обстоятелството, че българската власть продължаваше да държи арестуванъ стария струмишки водитель Хр. Чернопѣевъ. Прочее, събралитѣ се делегати, представители на четиритѣ голѣми окржга, смѣтнаха *вториять общъ конгресъ на ВМОРО* за редовно свиканъ и започнаха работата си. За председатель бѣ единодушно посоченъ Хр. Матовъ, а за секретари се избраха Кл. Шапкаревъ и П. Пенчевъ.

Конгресътъ имаше за задача: да разгледа общото положение въ Македония и Одринско и състоянието на Революционната организация; да ревизира устава и общия правилникъ отъ 1905 г.; да вземе становище по редъ важни въпроси, като борбата противъ въоржженитѣ пропаганди, четнишкия институтъ, младотурското движение, убийството отъ 28 ноември и др.; да опредѣли насокитѣ на бждещата революционна дейность; да избере централенъ комитетъ и задгранично представителство.

Делегатитѣ бѣха така близки по чувство и мисъль, че конгресната работа потече гладко и се приключи вжтре въ десетина дни. Трагичната сждба на Гарванова и Сарафова и общото негодуване противъ убийцитѣ бѣха заличили всѣка следа отъ старото раздѣление между *централисти* и

сарафисти. Всички се въодушевляваха отъ желанието да възвърнатъ на Организацията нѣкогашната ѝ мощь и престижъ. Единомислието по основнитѣ въпроси, относно устройството и политиката на Организацията, бѣ пълно. Спорѣше се само за уясняване на дадени конкретни положения и по въпроси отъ техническо естество, както се спори между хора съ еднакво вѣрую. Липсваха риторическия патосъ и страстьта къмъ словопренията, присжщи на тогавашнитѣ социалистически възпитаници. Това бѣ, съ една речь, дѣловитъ конгресъ, членоветѣ на който се домогваха да налучкатъ най-прѣкитѣ пжтища за практическа работа при едно крайно тежко за народа и за Организацията положение. Реакцията противъ петгодишнитѣ блуждения и многословия, толкова пакостни за освободителното дѣло, даваше тонъ на общитѣ разисквания.

*

Кюстендилскиятъ конгресъ прие устава безъ измѣнение. Въ правилника, обаче, се направиха значителни измѣнения. Всичко онова, което бѣ извлѣчено като поука отъ двегодишното прилагане на Рилското законодателство, биде прокарано въ новия правилникъ. Преразпредѣлена бѣ и по-голѣмата часть отъ материята. Промѣнитѣ се правѣха съ огледъ да се нагоди неприложимото къмъ действителностьта, така че да бжде, и въ най-нещастни случаи, осигурена устойчивостьта на управителнитѣ тѣла и приемствеността въ върховното управление.

Конгресътъ запази възприетото въ устава (чл. 12) изборно начало за длъжностнитѣ лица, но съ известни ограничения и корективи. Винаги, когато обстоятелствата не позволяватъ да се свика конгресъ, управленията (околийски и окржжни) се избиратъ чрезъ писмено разбирателство отъ делегатитѣ. Когато пъкъ и избрани делегати нѣма, околийскитѣ и окржжнитѣ управления се назначаватъ направо отъ централния комитетъ, но действуватъ, като временни, докато стане възможно свикване на конгресъ или извършване на писмено разбирателство. Мѣстнитѣ (селски и градски) управления се избиратъ, както и по-рано, непосрѣдствено отъ населението,[1]) но ако по нѣкои причини е невъзможно да се произведе изборъ, тогава мѣстното управление се назначава направо отъ околийското. Десетницитѣ не се избиратъ отъ членоветѣ на десетката, както по-рано, а се назначаватъ отъ мѣстното управление. Последното назначава и петдесетницитѣ (нова институция).

Едногодишниятъ мандатъ на конгреситѣ съставяше едно отъ най-непригоднитѣ и непрактични постановления на ста-

[1]) „За пунктове съ по-малко отъ 4 десетки избиратели сж всички членове; за по-голѣмитѣ отъ 4 и по-малкитѣ отъ 10 десетки избиратели сж само десетаритѣ и по двама члена отъ всѣка десетка, избирани отъ самата нея; за по-голѣмитѣ отъ 10 десетки пунктове избиратели сж само десетаритѣ и петдесетницитѣ (чл. 51).

рия правилникъ. Всѣка година общъ конгресъ — това значи да се държатъ въ продължение на цѣли месеци всички ржководни лица въ предизборно възбуждение и да се дава просторъ на неизбѣжнитѣ агитации и съперничества, безъ да говоримъ за рисковетѣ, свързани съ раздвижването на делегати отъ цѣлата страна и насочването имъ къмъ сборния пунктъ. Ревизираниятъ правилникъ запази едногодишния мандатъ за околийскитѣ конгреси, но продължи на две години мандата на окржжнитѣ и на общия.

Другъ елементъ на устойчивость се внесе съ избирането и на допълнителни членове (отъ 2—4) при избора на всички управителни тѣла.

Отъ особена важность сж постановленията на новия правилникъ относно централния комитетъ. Нуждата отъ централенъ комитетъ, оспорвана презъ първитѣ години следъ възстанието отъ привърженицитѣ на крайната децентрализация, бѣ съзната отъ Рилския конгресъ, който и го възстанови като органъ, който упражнява „висшата изпълнителна власть въ Организацията". Кюстендилскиятъ конгресъ разшири неговата власть, опредѣли по-подробно и по-конкретно правата и задълженията му и осигури неговото функциониране при всички възможни нещастия. Той се състои отъ три *нелегални* члена, „равноправни, равноотговорни и безъ опредѣлена длъжность въ комитета", „ржководи общата дейность на Организацията, както въ територията й, така и задъ границата", упражнява висшата контролна власть, „може да издава специални инструкции и окржжни по всички назрѣли и наложителни нововъведения *съ задължителность за цѣлата Организация до общия конгресъ*" [1]). Разширението на неговитѣ права е изразено още и въ това, че той, при изключителни случаи, назначава направо, както видѣхме, околийскитѣ и окржжнитѣ управления. Но увеличението на неговата власть, — а заедно съ това и тежнението къмъ централизация — е намѣрило най-яръкъ изразъ въ друго едно постановление, което би хвърлило въ ужасъ законодателствуващитѣ лѣвичари отъ Рилския конгресъ. Това постановление гласи: „Централниятъ комитетъ е върховниятъ разпоредитель съ всички боеви сили, материали и нелегални лица въ Организацията. Той ржководи дейностьта на терористическитѣ групи и решава предприемането на по-важнитѣ акции" (чл. 113). Има ли нужда да се доказва разумностьта на това постановление? Години вече, Организацията е атакувана, на мѣста отъ нѣколко въоржжени неприятели, а другаде — както напримѣръ, въ севернитѣ околии на Сѣрския окржгъ — само отъ единъ. Може ли да се мисли за

[1]) „Ако, обаче, половината отъ окржзитѣ изкажатъ своето неодобрение, централниятъ комитетъ е дълженъ да ги отмѣни" (чл. 112).

успѣшна отбрана по всички фронтове безъ една върховна командна власть, която да разпорежда съ разполагаемитѣ бойни сили на цѣлото? Ако, прочее, има нѣщо за критикуване въ тая наредба, това е нейната закъснѣлость.

Съставътъ на Централния комитетъ отъ трима нелегални — и следователно, подвижни — членове, се вижда, на пръвъ погледъ, едностранчивъ. Новиятъ правилникъ, обаче, предвижда, успоредно съ централния комитетъ, и едно *централно бюро,* предназначено да служи като звено и централна препроводителна станция. Централното бюро се състои отъ три легални, съ опредѣлено постоянно мѣстожителство лица, назначава се отъ Централния комитетъ безъ опредѣленъ срокъ, „действува отъ името на Централния комитетъ и го представлява съ неговото съгласие тамъ, дето е необходимо" (чл. 123) и е отговорно предъ него за своитѣ действия (чл. 124).

Организацията вече не рискува въ никои случай да остане безъ висшъ ржководенъ органъ, понеже изчезналитѣ членове на Централния комитетъ — когато и листата на допълнителнитѣ членове е изчерпана — се попълватъ отъ окржжнитѣ управления чрезъ бюлетини, които тѣзи управления изпращатъ на централното бюро (чл. 121).

Все така подробно и конкретно сж опредѣлени функциитѣ, правата и задълженията на *Представителното тѣло* (задгранично представителство). На представителството се възлага, покрай пропагандирането на освободителното дѣло, събиране на помощи и пр., още: да се грижи за издръжката на нелегалнитѣ лица, дошли въ България временно, съ надлежни препоржки отъ вжтре, по болесть, за почивка или друга работа[1]); „да бди за поведението на нелегалнитѣ работници и да взема мѣрки, щото тѣ да не компропентиратъ Организацията" (чл. 148); да урежда за нелегалнитѣ работници особени курсове, въ които се обясняватъ на популяренъ езикъ организационнитѣ принципи, пвавилника и др. и се правятъ опити за техническата подготовка на нелегалнитѣ работници (чл. 150) и пр. При представителството се урежда особено *информационно бюро* отъ едно или две плащани лица, кждето се изпращатъ отъ вжтре сведенията на околийскитѣ информатори[2]). Членоветѣ на представителството участвуватъ въ общитѣ конгреси съ съвещателенъ гласъ, но могатъ да бждатъ избирани и за делегати (чл. 172).

---

[1]) Опредѣлени сж и сумитѣ за издръжка на нелегалнитѣ лица: „На четницитѣ се отпуска безплатна храна и квартира и отъ 3—5 лева седмично, на инструкторитѣ и помощницитѣ войводи — до 100 лева месечно, а на нелегалнитѣ околийски и окржжни членове, войводитѣ и боевитѣ началници — до 150 лева. Членоветѣ на Централния комитетъ могатъ да разходватъ до 200 лева месечно" (чл. 144).

[2]) Информатори — нова длъжность при околийскитѣ управления. „Всички факти на убийства, грабежи, тероръ, сражения и пр., вършени отъ властьта, пропагандитѣ и Организацията, информаторътъ незабавно съобщава направо на представителството" (чл. 90).

Въ новия правилникъ е подробно и старателно разработена материята относно *нелегалнитѣ членове* (глава II) и *боевото ведомство* (глава VI). На тоя предметъ конгресътъ отдаде първостепенно значение, както отъ гледна точка на крайната революционна задача, така и на преживѣваното сждбоносно време. Борбата на нѣколко фронта, чрезъ постоянни чети, ставаше отъ день на день все по-трудна, а грамаднитѣ материални и човѣшки жертви, които поглъщаше, далечъ не се оправдаваха отъ постигнатитѣ резултати. Необходима бѣ една нова организация за народна отбрана, опрѣна на въоржженото население приучено на взаимопомощь и поставено подъ ржководството на по-подготвенъ и достатъченъ по численость технически персоналъ. Тази организация се изгради върху следнитѣ основи.

При околийскитѣ и окржжнитѣ управления, съставени отъ лица легални и съ постоянно мѣстожителство, се предвиждатъ и по 1—3 нелегални лица „равноправни и равноотговорни съ легалнитѣ, но безъ опредѣлена длъжность въ управлението" (чл. 62). Въ всѣка околия, независимо отъ нелегалнитѣ членове, има по единъ *боеви началникъ*, „който е непосрѣдственият разпоредитель на всички боеви сили и материали. Въ съгласие съ околийското управление боевиятъ началникъ раздава, прибира, разпредѣля и складира оржжието и муниционтѣ; грижи се за бързото въоржжаване и боева подготовка на милицията; урежда легалнитѣ чети и терористическитѣ групи; направлява дейностьта на нелегалнитѣ чети и инструкторитѣ . . " (чл. 65). „Въ боево отношение боевитѣ началници сж напълно подчинени на респективнитѣ нелегални окржжни членове, а всички вкупомъ — на Централния комитетъ"[1]) (чл. 69). „Нелегалнитѣ околийски членове се избиратъ въ околийскитѣ конгреси, а окржжнитѣ се назначаватъ отъ Централния комитетъ. Боевитѣ началници се назначаватъ отъ нелегалнитѣ окржжни членове въ съгласие съ респективното управление. Изборътъ подлежи на санкция отъ Централния комитетъ" (чл. 79).

Отъ приведенитѣ постановления се вижда прокараното обособяване на боевото ржководство. Въ правилника е ясно опредѣлено положението на нелегалнитѣ членове и на боевия началникъ въ надлежнитѣ управления и сж посочени доста подробно задълженията и отговорноститѣ имъ.

Нека видимъ сега боевата организация на населението.

„Всички членове въ даденъ пунктъ, способни да носятъ оржжие и да издържатъ нелегаленъ животъ, образуватъ *милицията* на пункта" (чл. 190) „Въ всѣки пунктъ — градъ

---

[1]) И тукъ, както и въ други случаи, правото на назначаване, което замѣства изборността, е коригирано въ тоя смисълъ, че „когато половината отъ заинтересуванитѣ околии изказватъ недовѣрие къмъ нѣкой новоназначенъ окржженъ членъ или къмъ всички, Централниятъ комитетъ е длъженъ да ги смѣни" (чл. 79).

или село — съобразно нуждитѣ му, боевиятъ началникъ опредѣля по една *легална чета* (действуваща милиция)[1])". „Всѣка легална чета се управлява отъ единъ легаленъ или нелегаленъ войвода, който се назначава направо отъ околийския боеви началникъ" (чл. 192). „Четницитѣ се опредѣлятъ отъ самия войвода. Всѣки четникъ следъ шесть месечно служене въ четата се счита за отбилъ военната си повинность и се смѣнява отъ войводата съ новъ четникъ. Всички отбили военната си повинность четници образуватъ *запаса* за дадения пунктъ" (чл. 194). Предвидена е и нова длъжность *военни инструктори:* тѣ „се грижатъ само за боевото възпитание на населението. Тѣмъ е запретено да се мѣсятъ въ работитѣ на управленията. Инструкторитѣ се намиратъ въ безусловно подчинение на боевия началникъ, съ когото единствено се сношаватъ". (Чл. 201).

Взаимопомощьта, практикувана досега споредъ съзнанието и добрата воля на ржководнитѣ лица и подготовката на населението въ дадено мѣсто, се вмѣнява въ дългъ, за неизпълнението на който се предвиждатъ строги наказания: „Въ случай, че нѣкоя организационна чета или отдѣлни нелегални лица се намиратъ въ опасность, всички околни легални чети сж длъжни веднага да имъ се притекатъ на помощь. Въ случай на нужда войводитѣ вематъ и резервна милиция. Войвода, който еималъ възможность, но не се е притекълъ на помощь, наказва се съ смъртъ. Четницитѣ и милиционеритѣ се наказватъ съ глоба и бой. Наказанието на четницитѣ за едно и сжщо престжпление е двойно отъ това на милиционеритѣ". (чл. 197).

Въ останалитѣ членове на тая глава е изложено всичко що се отнася до четницитѣ отъ легалнитѣ чети — въоржжение, облѣкло, длъжности къмъ войводата и пр.

Незначителни сж промѣнитѣ направени въ отдѣла по материалната издръжка и финансовото устройство на Организацията. „Съвършено беднитѣ членове се освобождаватъ отъ вноски. Освобождаватъ се сжщо членоветѣ въ онния села, които сж особено засегнати отъ пропагандитѣ или презъ които минаватъ общитѣ канали на Организацията" (чл. 222). Освенъ това, посочено е, какъ се разпредѣлятъ приходитѣ между каситѣ: „Въ мѣстнитѣ каси постжпватъ всички приходи на мѣстнитѣ организации: вноски, налози, глоби и др. Мѣстнитѣ каси отдѣлятъ всѣки 6 месеци по 1/3 отъ приходитѣ си за респективнитѣ околийски, тия — по 1/4 за окржжнитѣ, а последнитѣ — по 1/2 за общата каса". (чл. 227).

---

[1]) „За норма на легалнитѣ чети може да се вземе 1 четникъ на 10 милиционери въ голѣмитѣ пунктове и 1 на 5 — въ малкитѣ" (чл. 191).

Сѫдебниятъ отдѣлъ е значително съкратенъ. Съ внесенитѣ измѣнения се цели опростяването на процедурата. „По провинения отъ чисто боеви характеръ инструктори и мѣстнитѣ войводи се сѫдятъ само отъ боевия началникъ, а войводитѣ и началницитѣ на терористическитѣ групи — отъ нелегалнитѣ окръжни членове“ (чл. 239). „Пунктовитѣ началници и временно пребиваващитѣ задъ граница нелегални длъжностни лица за своитѣ провинения, въ кръга на мисията имъ, отговарятъ тоже предъ представителството“. (Чл. 240).

Гражданскитѣ сѫдилища за спорове и тѫжби отъ неорганизационенъ характеръ сѫ запазени само въ селата. Конгресътъ намѣри за умѣстно да поосвободи управленията въ градоветѣ па и въ по-голѣмитѣ села, отъ праворазлаване по граждански дѣла, като предостави тази функция на „еснафитѣ и другитѣ легални учреждения на населението“. (Чл. 260).

Въ последния отдѣлъ на новия правилникъ е установено, по-подробно и по-точно, отколкото въ стария правилникъ, всичко, което се отнася до тайната поща — функционирането и издръжката ѝ, превоза на оръжие, служенето съ разни видове шифъръ и съ псевдоними, воденето и съхраняването на архивата.

Тукъ заслужава да се отбележи постановлението относно сношенията между административнитѣ единици, прокарано съ огледъ на стегнатость и централизация: „Сношенията на съседнитѣ околии се извършватъ чрезъ окръжното управление, а на окръзитѣ — чрезъ Централния комитетъ. Представителството се сношава съ окръзитѣ тоже чрезъ Централния комитетъ. Заб. — изключение се прави по твърде уважителни причини“. (Чл. 274). Помислено е и за извънреднитѣ тежести и рискове, понасяни отъ селата, по които минаватъ каналитѣ и е предвидено подпомагането имъ отъ окръжната организация „чрезъ отпускане на храна, разни съестни припаси или чрезъ парични помощи“ (чл. 265). Противъ своеволното минаване на чети е прокарана особена наредба, споредъ която четитѣ се пропускатъ „ако сѫ снабдени съ удостовѣрение отъ представителството, или ако иматъ позволение отъ окръжното управление, въ случай че се връщатъ, а отдѣлнитѣ лица — отъ надлежното управление. Въ противенъ случай четитѣ и лицата се обезоръжаватъ и се повръщатъ обратно“ (чл. 267). Най-после, узаконява се — макаръ и съ твърде голѣмо закъснение — и една наредба противъ архивоманията на войводитѣ, толкова пакостна за населението и за Организацията: „На нелегалнитѣ длъжностни лица се запретява най-строго да носятъ у себе си архива и кореспонденция“ (чл. 282 — последенъ).

*

Както вижда читателътъ, Правилникътъ бѣ ревизиранъ въ духа на мненията, изказани въ известното *изложение* отъ м. януарий 1907 г. на съвещателното събрание. За делегатитѣ не бѣше мжчно да се справятъ съ тази сложна инакъ материя, позната съ всичкитѣ тънкости на нѣколцина отъ делегатитѣ, които бѣха взели участие при обсжждането и въ съвещателното събрание и достатъчно занимавала умоветѣ на всички останали конгресисти. Въ сжщия духъ се водиха разисквания и по другитѣ въпроси.

Къмъ края на мартъ бюрото на конгреса обнародва въ печата следната

ДЕКЛАРАЦИЯ

на Общия конгресъ на Вжтрешната Македоно-Одринска Революционна Организации презъ 1908 г.

1. Мюрцщегската реформена акция

Съвършено несъстоятелна по съдържание, Мюрцщегската реформена акция не даде никакви практически резултати. Единственото срѣдство да се прекрати царящата анархия, по-ужасна отъ преди, и да се въведе действителенъ порядъкъ въ страната е автономията, и за постигането ѝ Организацията ще върви неуклонно по своя революционенъ пжть. Конгресътъ изказва протестъ за изключването на Одринско отъ обекта на реформената акция.

2. Бждещата дейностъ на Организацията

Конгресътъ подчертава чисто революционния характеръ на Организацията не само по отношение на крайния идеалъ, но и въ тактиката ѝ. Главната и непосрѣдна задача на Организацията е пълната и всестранна боева подготовка на населението. Еволюционната тактика, при днешнитѣ условия въ организационната територия, е абсурдна и трѣбва да бжде чужда на Организацията. Културно-икономическата дейность се възприема само дотолкова, доколкото подпомага и не е въ разрѣзъ съ непосрѣдствено боевитѣ задачи на Организацията.

3. Организацията въ Одринско

Организацията има предвидъ особенитѣ условия въ Одринско и ще се съобрази съ тѣхъ въ бждещата си дейность въ тоя край.

4. Четнишкиятъ институтъ

Естественъ продуктъ на революционното развитие, четнишкиятъ институтъ се оказва, при новитѣ условия за дейность, непригоденъ въ досегашната му форма. Вмѣсто чети въ всѣки районъ ще се опредѣлятъ нуждното число инструктори, които ще обучаватъ населението въ боево изкуство и ще ржководятъ непосрѣдствената му борба срещу пропагандитѣ. Чети се пред-

виждатъ за сега само тамъ, дето въоръженитѣ пропаганди особено върлуватъ, а населението не е въ състояние да се самозащищава.

5. Организацията и България

Конгресътъ не може да отрече естественото право на България да се грижи за сждбата на своитѣ сънародници въ Турция. За съжаление, конгресътъ трѣбва да констатира, че българскитѣ правителства не сж имали изработена една ясна и постоянна македонска политика и че нерѣдко сж експлоатирали съ освободителното дѣло за цели чужди нему. Предвидъ на това, конгресътъ вмѣнява въ обязаность на представителството да бжде особено осторожно спрямо официалнитѣ фактори на България и да отстоява срещу всѣка цена независимостьта и престижа на Организацията.

6. Организацията и Екзархията

Конгресътъ намира, че Екзархията, като единствено легално културно-просвѣтно учреждение на неосвободенитѣ българи, трѣбва да бжде неутрална спрямо революционното движение. Усвоената напоследъкъ политика на Екзархията, изразена въ действия прѣко враждебни на Организацията, ще се преследва, колкото това и да е нежелателно. За последствията отъ тая политика Организацията държи отговорни, както централната екзархийска власть, така и нейнитѣ черковно-училищни органи.

7. Организацията и пропагандитѣ

По отношение на пропагандитѣ конгресътъ стои на становището, което бѣ усвоено отъ конгреса презъ 1905 г. Организацията продължава да счита пропагандитѣ, а особено тѣхниятъ въоръженъ курсъ, като пакостни за освободителното движение и ще ги преследва по-енергично отъ всѣки други пжть.

8. Убийството на Сарафова, Гарванова и Даева

Конгресътъ, следъ като разгледа предшествуващитѣ факти на убийството на Гарванова, Сарафова и Даева, а сжщо а самопризнанието и обясненията на провиненитѣ, съдържащи се въ тѣхното открито писмо, заключи, че убийството е продиктувано отъ стремежа на авторитѣ му да се наложатъ съ най-осждителни срѣдства на цѣлата Организация. Въ желанието си да запази единството и дисциплината на Организацията и да изкорени системата на своеволията и предвидъ заканитѣ въ откритото писмо за нови убийства, конгресътъ реши, щото подписалитѣ откритото писмо, както и физическитѣ убийци, да се изключатъ отъ редоветѣ на Организацията и да се считатъ за нейни врагове.

Отъ бюрото на конгреса

1. Вториятъ конгресъ потвърди безрезултатностьта на Мюрцщегската реформа въ единъ моментъ, когато нейното фиаско бѣ общопризнатъ фактъ, а сътрудничеството между дветѣ „най-прѣко заинтересувани сили“ и автори на тая реформа — досущъ компрометирано. Подчертаването на автономията въ конгресната декларация пъкъ бѣ продикту-

вано, между друго, и отъ това, че известни срѣди, помамени по миража на конституционна Турция, бѣха вече лекомислено пожертвували автономистическия идеалъ.

2. „Пълната и всестранна боева подготовка“ е изтъкната на пръвъ планъ въ бждещата дейность на Организацията. Къмъ тая задача сж нагодени и постановленията на новия правилникъ относно боевото ведомство. Английскиятъ починъ за нови, по-сериозни реформи и очакваната решителна съпротива на Турция, затвърдиха у конгресиститѣ увѣреностьта, че освободителното дѣло се намира предъ събития отъ сждбоносенъ характеръ, за посрѣщане на които, Организацията и народътъ, трѣбва, колкото е възможно по-скоро да се подготвятъ. Ето защо не бива да се прахосватъ усилия и време за странични дейности. „Еволюционизъмътъ“ на сѣрчани е отреченъ.

3. Делегатитѣ се отнесоха критично къмъ следваната тактика въ Одринско и признаха, че е сторена грѣшка, задето тая тактика не се подложи на ревизия веднага следъ опустошателното преображенско възстание, съ огледъ на особенитѣ условия въ този край. Конгресътъ се изказа за „пасивна революционна дейность“ въ Одринско, т. е. прекратяване на всѣкакво четничество и въздържане отъ акции, които биха могли да предизвикатъ афери. Легалнитѣ организации се запазватъ по общи политически съображения, колкото да поддържатъ духа на българското население и да го предпазватъ отъ опасни влияния, както и отъ разни самозванци и харамии.

4. Въ разискванията върху четничеството, се установи непригодностьта на тоя институтъ при новитѣ условия въ Македония. Бързото разформируване на сжществуващитѣ чети, обаче, не бѣше нито възможно, нито безопасно. То би могло да се извърши само стжпка по стжпка — успоредно съ постепенното прокарване на предвиденото въ правилника преустройство на боевото ведомство. Думата инструктори е употрѣбена въ декларацията за краткость и трѣбва да се разбира условно. Инструкторитѣ, натоварени, както видѣхме, съ боевото възпитание на населениего, сж само единъ отъ органитѣ на народната самоотбрана, която има за първа опора легалната чета на чело съ мѣстния войвода въ дадено село, а въ цѣлата околия се ржководи отъ боевия началникъ, действуващъ въ съгласие съ надлежното околийско управление. Организацията още не разполага съ достатъчно инструктори и докато се сдобие съ нуждното количество, инструкторската служба ще се изпълнява отъ мѣстния войвода. Трѣбва да се отбележи, че при редактирането на тази точка въ декларацията бюрото на конгреса имаше, между друго, предвидъ и създаденитѣ всрѣдъ българското общество лоши настроения противъ четничеството.

5. При обсѫждането на отношенията съ България централно мѣсто заемаше и тоя пѫть въпросътъ за срѣдствата. Въ декларацията не се поменава изрично за това. Изказанитѣ въ конгреса мнения се свеждатъ къмъ решението на съвещателното събрание по сѫщия въпросъ, а именно: „Организацията може да приема помощи отъ всѣкѫде, отъ кѫдето би ѝ се предложили, но безъ да дава въ замѣна никакви ангажименти".

6. Разисквания по въпроса за Екзархията имаха за отправна точка мисъльта, че българската църква отстоява, чрезъ мирни срѣдства, общото народно дѣло и не трѣбва да бѫде спъвана въ своята чисто просвѣтна дейность. На двата фактора, които въ дадения моментъ нѣматъ по-голѣмъ врагъ отъ чуждитѣ националистически пропаганди, се налага да бранятъ, всѣки по своему, българското население. Конгресиститѣ, обаче, се натъкнаха на факти, предъ които Организацията не можеше да бездействува: екзархийското началство, въ лицето на нѣкои свои органи, преследваше посилно отъ всѣки другъ пѫть най-дейнитѣ революционери между учителитѣ. За тѣзи именно противореволюционни нейни действия — не „за дѣлата и постѫпкитѣ ѝ, които сѫ насочени въ духа на българския държавнически национализъмъ", както се казваше въ циркуляра на Рилския конгресъ, Екзархията ще бѫде преследвана, „колкото това и да е нежелателно". Тая разлика въ отношението къмъ Екзархията заслужава да бѫде изтъкната.

7. Действията на въоръжените пропаганди и създаденото отъ тѣхъ положение бѣха най-пространно обсѫдени. Въ непосрѣдствена връзка съ тази напасть се извършиха, както видѣхме, преобразованията въ боевото ведомство. Изслушаха се докладитѣ на дошлитѣ отъ вѫтрешностьта делегати и се подириха нови практически мѣрки. Прие се, между друго, предложението на Свети-Николския войвода Миланъ Гюрлуковъ, по отношение на най-застрашенитѣ краища — да се образуватъ групички отъ отбрани момчета съ доказана неустрашимость, добре въоръжени и издържани отъ Организацията, на които да се възложи нощната охрана на селата.

8. По отношение на убийствата, извършени отъ сѣрчани, конгресътъ, водимъ отъ съображението да се не задълбочава откритата кървава рана, ограничи присѫдата си само върху лицата, подписали откритото писмо и върху физическитѣ убийци на Даева, Гарванова и Сарафова. Решението се взе единодушно. Обявяването на провиненитѣ за „врагове на Организацията" означаваше, че тѣ се поставятъ вънъ отъ законитѣ и могатъ да бѫдатъ наказани съ смъртъ въ всѣко време и отъ всѣки членъ на Организацията.

Конгресътъ избра централенъ комитетъ и представително тѣло съ съставъ:

Централенъ комитетъ: Павелъ Христовъ, Ефремъ Чучковъ и П. Пенчевъ, действителни членове;....? допълнителни.

Представително тѣло: Хр. Матовъ, Михаилъ Доревъ и Апостолъ Дим. Грежовъ, действителни; Д-ръ Хр. Татарчевъ, П. К. Яворовъ и Хр. Силяновъ, допълнителни.

Конгресътъ сжщо реши да обяви излизащия въ София вестникъ „Илиндень" за официаленъ органъ на ВМОРО.

Три месеца следъ конгреса се извърши младотурскиятъ превратъ, който завари Организацията въ периодъ на преустройство.

*

Единъ важенъ въпросъ, обсжденъ отъ конгреса, но не споменатъ въ декларацията, е тоя за отношението на Организацията къмъ младотурското движение.

Години поредъ македонскитѣ революционери се отнасяха съ пренебрежение и недовѣрие къмъ проявитѣ на опозиционерството изъ срѣдата на турския народъ. Въ тѣхнитѣ очи младотурцизмътъ не заслужаваше никакво внимание, преди всичко, поради неговата слабость. И действително, младотурското движение, макаръ и водещо началото си отъ епохата на бележития държавникъ Мидхадъ паша, не пустна коренъ въ турската народна маса и изглеждаше съвършено удушено отъ Илдъзкия угнетитель. То се проявяваше, почти изключително, чрезъ печатна пропаганда въ чужбина, водена отъ отдѣлни образовани турци, спасили се съ бѣгство или доброволно емигрирали отъ Турция. Вжтре въ страната то не даваше признаци на организирано противодействие. Заподозрѣнитѣ лесно попадаха въ шпионската мрежа на Хамида, разпростерна изъ цѣлата страна и или изчезваха безследно[1]) или биваха отстранявани въ най-затънтенитѣ имперски провинции. Твърде често, обаче, Падишахътъ опитваше спрямо неблагонадежнитѣ силата на златото си и успѣваше да ги превърне въ свои покорни служители. Магическото въздействие на тоя металъ се простираше и извънъ границитѣ на Турция: не единъ турски емигрантъ се е отказвалъ отъ либералнитѣ си идеи и се е връщалъ разкаянъ, но обсипанъ съ почести и материални блага, за да се постави въ услуга на Илдъзката камарила. Всичко това не бѣше отъ естество да внуши на македонскитѣ борци уважение и довѣрие къмъ ония, които се бѣха нарекли

[1]) Въ разстояние на 15 години сж изчезнали надъ 5,000 „младотурци", — твърди Ахмедъ Риза въ съчинението си „La crise de l'Orientses Causes et ses Remèdes" (Paris 1907, стр. 9).

младотурци. Имаше, обаче, нѣщо друго, което засѣгаше и непосрѣдствено интереситѣ на революционна Македония. Въ парижкото списание на младотурския идеологъ Ахмедъ Риза, „Mechueret", както и въ други задгранични издания на младотурцитѣ, освободителната борба на Македония се представляваше като външна пропаганда, а жертвитѣ на тази борба — като бандити и плащани орждия. Патриоти, наблюдаващи отъ страни стремителния упадъкъ на Турция, но вѣрващи въ нейното възраждане дори и при Хамида — стига той да възстанови конституцията отъ 1876 г., младотурцитѣ ненавиждаха македонскитѣ революционери като „сепаратисти" и разрушители на империята. Но тѣ бѣха на свой редъ и ненавиждани и презирани отъ македонскитѣ революционери, като турци — следователно неспособни да се издигнатъ надъ фанатизъма и предразсждъцитѣ на расата си и да се проникнатъ истински отъ духа на западната цивилизация и отъ съвременнитѣ идеи.

Едвамъ следъ илдъзския атентатъ отъ 1905 г., младотурцитѣ се пораздвижиха. Макаръ и неуспѣло, покушението ги изпълни съ завистъ и сжщевременно съ почитъ къмъ устроителитѣ. Тогава тѣ замислиха и се заеха сериозно да използуватъ за каузата си арменскитѣ, а евентуално и македонскитѣ революционери. Отъ тогава заработиха усилено и въ вжтрешностьта. Тогава и Солунъ — съобщителенъ вжзелъ съ Западна Европа по сухо и по море, градъ съ разнородно население и съ доста силно масонско влияние[1]), центъръ на революционна Македония и на реформенитѣ органи — стана деенъ центъръ и на младотурската конспирация. Ржководителитѣ на комитета „Обединение и напредъкъ" взеха сега да наблюдаватъ по-внимателно борбата на българитѣ — единственията християнски елементъ, който предявяваше политически искания и ги отстояваше съ цената на несмѣтни жертви — и да следятъ и проучватъ живота на Революционната организация — устройството, методитѣ и вжтрешнитѣ ѝ конфликти. И едвамъ сега, въ ненавистьта на посветенитѣ въ заговора турски чиновници и офицери, се примѣси и нѣщо като уважение къмъ най-опасния врагъ на империята.

Заинтересуваностьта, обаче, не бѣше взаимна. Македонскитѣ революционери продължаваха да се отнасятъ съ сжщото пренебрежение и недовѣрие къмъ младотурцизма. Въ своитѣ конференции и конгреси, тѣ не се занимаваха съ младотурското движение. Не би обърналъ особено внимание на него и Кюстендилскиятъ конгресъ, ако едно извънредно

---

[1]) Главни носители на масонството бѣха потурченитѣ евреи — „дьоймета", Макаръ и забравили шпаньолския си езикъ, тѣ живѣеха отдѣлно, безъ да се смѣсватъ съ турцитѣ и се учеха въ собствени училища.

събитие не го заставяше да вземе становище спремо новия факторъ.

Отъ година и повече ржководството на младотурския комитетъ въ чужбина тропаше по вратитѣ на арменскитѣ революционни организации за разбирателство. Арменцитѣ, обладани почти отъ сжщитѣ чувства и вѣрвания, както и македонцитѣ, отказваха да поематъ протѣгнатата имъ ржка. Упорството имъ, обаче, не трая дълго. Съображения отъ външно-политически и вжтрешенъ характеръ ги принудиха да усвоятъ друго поведение. Докато македонскиятъ въпросъ държеше непрестанно на щрекъ европейската дипломация и отбелязваше стжпки напредъ къмъ своето разрешение, арменскиятъ стоеше замръзналъ въ една точка. Отъ друга страна, въ Ерзерумъ и други градове на Армения, мюсюлманското население се увличаше отъ време на време, на мѣстна почва, въ протестни акции, най-често противъ непоносимитѣ данъчни тежести и грабежитѣ и произволитѣ на администрацията. Тѣзи вълнения, подстрекавани отъ невидимата ржка на младотурски заговорници, бѣха отъ голѣмо значение за арменцитѣ, които тъй често страдаха отъ изстжпленията на кюрдския башибозукъ. Тѣ възбудиха у нѣкои арменски водители надежда, че мѣстното недоволство на мюсюлмани и арменци може да бжде използувано за общи арменско-турски политически акции, които биха раздрусали изъ основа империята. Дъската, за която тѣ се хващаха, съвсемъ не бѣше сигурно срѣдство за спасение, ала все пакъ бѣше дъска, следъ крушението на толкова смѣли планове и кървави арменски бани. Къмъ края на 1907 г. комитетътъ „Обединение и напредъкъ“ и арменската революционна организация „Дрошакъ“ се споразумѣха и решиха да свикатъ въ Парижъ единъ „конгресъ на опозиционнитѣ партии въ Отоманската империя“. Конгресътъ бѣ свиканъ презъ м. декември. Представенитѣ въ него групи се съгласиха да действуватъ чрезъ мирни и революционни срѣдства за събаряне на абсолютизма въ Турция и замѣстването му съ конституционно управление. Избра се и единъ комитетъ, комуто се възложи, между друго, да спечели сътрудничеството и на други мѣстни революционни фактори за постигане на общата цель. Отъ действуващитѣ въ Македония нелегални движения Парижкиятъ комитетъ удостои съ предложение за преговори само Вжтрешната организация. Гръцкиятъ и сръбскиятъ комитети бѣха пренебрегнати като изкуствени пропагандни движения, поддържани и ржководени отъ чужди държави и фаворизирани отъ султанското правителство.

Кюстендилскиятъ конгресъ се занима съ въпроса и реши да остави предложението безъ отговоръ. Съображенията на

делегатитѣ, познати намъ отъ полемиката на в. „Илиндень“ съ конституционалиститѣ отъ „Одрински гласъ“, се свеждаха къмъ следното:

Нашитѣ пѫтища съ младотурскитѣ не се срѣщатъ. Ние искаме Македония обособена въ отдѣлна область и имаме вече начало на такова обособяване, когато младотурцитѣ сѫ си поставили за задача да я изтръгнатъ отъ чуждестранния контролъ и да я поставятъ подъ пълно турско господство. Ние тласнахме народа си въ единъ пѫтъ отъ който нѣма вече връщане и бихме извършили престѫпление, ако пожертвуваме неговитѣ въжделения за чужди блѣнове по нѣкаква конституционна Турция. Насъ бѫдещето на турската държава не ни интересува и не можемъ да свързваме сѫдбата на нашето отечество съ тая на разновѣрнитѣ и разноезични племена, народи и раси, които населяватъ несигурнитѣ турски владения въ Европа, Азия и Африка. Нашето положение съвсемъ не е така безнадеждно, като на Армения, и ние нѣма да се хванемъ въ младотурската примка.

Такова бѣ общото умонастроение. Хр. Матовъ, най-настойчивия отрицатель на идеята за цѣлостна конституционна Турция — антитеза на идеята за автономна Македония — бѣ и най-изчерпателенъ въ обясненията си, безъ да предизвика нито едно възражение.

Въпросътъ, обаче, не бѣше само принципаленъ. Той бѣ не по-малко важенъ и отъ практическа и тактическа гледна точка. Отричането по начало на конституционна Турция още не значеше, че трѣбва непремѣнно да се остави безъ отговоръ парижкото предложение и да се не влиза въ разговори и преговори съ групитѣ, които го бѣха направили. Безъ да влѣкатъ следъ себе си какъвъ да е рискъ за освободителното дѣло, срещитѣ и разговоритѣ съ задграничнитѣ водители на поменатитѣ групи можеха да бѫдатъ само отъ полза. Можеше, напримѣръ, ако не да се изтръгнатъ известни ангажаменти относно особеното мѣсто на Македония въ бѫдещата уредба на турската държава, или за успоредно водене на борбата противъ султанското правителство, поне да се изслушатъ самитѣ хора — младотурци, „дрошакисти“ арменци и други — и да се надникне въ тѣхнитѣ най-близки намѣрения и въ подготовката на заговора имъ. Това сѫ, обаче, разсѫждения отпосле. Въ самия конгресъ никой не предложи подобенъ начинъ на действие, и то не отъ недосѣтливость, а главно поради това, че делегатитѣ нито подозираха, че младотурската пропаганда бѣше вече дълбоко заразила младото турско офицерство, особено отъ битолския и солунския армейски корпуси и че държавниятъ превратъ бѣше предстоящъ. Ако бѣше живъ Борисъ Сарафовъ, който поддър-

жаше постоянни връзки съ арменскитѣ революционни комитети, конгресътъ би билъ, сигурно, по-осведоменъ.

И така, конгресътъ съ своето решение по младотурския въпросъ, обрече организационното ржководство на пълно неведение за това, което се кроеше въ младотурския лагеръ. Ето защо, македонскитѣ революционери останаха толкова изненадани отъ последвалия превратъ, колкото и цѣлиятъ останалъ свѣтъ.

ПОСЛЕСЛОВИЕ

II томъ отъ „Освободителнитѣ борби на Македония“ е вече въ ржцетѣ на читающата публика.

Това бѣ последното творение на известния на българското общество Христо Силяновъ, който тъкмо въ своитѣ умствени сили и продуктивность напустна Божия свѣтъ.

Въ битностьта си на деенъ членъ на революционната организация, съ пушка на рамо на нѣколко пжти той бѣ кръстосалъ поробената земя и въ поетичната му душа бѣха откликнали копнежитѣ и въжделенията на борящия се за свободата си робъ.

Вложилъ всичката своя опитность, всичкото си старание и жарь въ възложената му работа, Хр. Силяновъ увѣнча своята преданость къмъ родни идеали съ ореолъ, който на вѣки ще сочи свещенодействието, съ което той презъ цѣлия свой животъ служи на своята родина.

Много сж трудоветѣ, въ които Хр. Силяновъ възпѣ романтизма и всеотдайностьта на роволюционера въ Македония и Тракия: „Дневникътъ на 1 четникъ“, „Отъ Витоша до Грамосъ“. „Преображенското възстание“, стихотворнитѣ му сбирки и т. н. Редъ студии и статии въ ежедневници и периодиченъ печатъ очертаватъ голѣмитѣ и всестрани познания, здравитѣ мисли и патриотичнитѣ чувства на журналиста Хр. Силяновъ.

Трудъ системенъ, обаче, като „Освободителнитѣ борби на Македония“ въ българската книжнина рѣдко се срѣща.

Презъ 1933 год. нашата критика посрѣщна съ възторжени похвали I томъ на „О. Б. М.“ Ролята, която изигра тая книга е грамадна. Около 2000 екземпляра отъ нея бѣха разпратени даромъ въ самата Македония и въ чужбина и пръснаха всички козни и заблуждения, които съюзенитѣ чужди пропаганди разпространяваха изъ свѣта и всрѣдъ поробенитѣ относно „правата“ и „основанията“ върху които почиваха тѣхнитѣ аспирации върху завладѣната земя.

Илинденската организация е щастлива, че може да представи този пжть и II томъ на това крупно творение на своя бивши членъ Хр. Силяновъ, убедена че и той ще получи правдива оценка.

Познавайки освободителното движение на Македония въ всичкитѣ му потънкости, взималъ дейно участие презъ цѣлото протежение на борбитѣ било като възстаникъ-революционеръ, било като деенъ участникъ въ цѣлия развой и борбитѣ всрѣдъ самата революционна организация, вжтре въ поробената страна и вънъ отъ нея, надаренъ съ перо Боговдъхновено и съ способностьта да използува широкитѣ си

познанства съ дейцитѣ и съ архивитѣ на разнитѣ министерства въ България и въ чужбина, Хр. Силяновъ даде най-изчерпателни сведения за великото дѣло, което българинътъ подъ робство извърши за своето освобождение.

Изплелъ съ подвизитѣ си и съ кръвьта си великата илинденска епопея, която го прослави въ цѣлия свѣтъ, следъ жестокото потушаване на възстанието българинътъ въ Македония бѣ подвъргнатъ на нечувани по своята жестокость гонения. Отъ 1904 год. насетне сърби и гърци въ съюзъ съ турци съ всичкитѣ свои сили се нахвърлятъ върху възстаналия робъ съ намѣрение да го сломятъ окончателно, да го повалятъ мъртавъ на земята, и върху гроба му да заиграятъ своето юдино хоро.

Вѣрата, възторгътъ и самопожертвувателностьта, обаче, създадоха отъ македонския българинъ гранитната скала, която устоя на всичкитѣ изпитания и о която се разбиха всичкитѣ напъни идващи отъ северъ и отъ югъ и българскиятъ духъ се наложи и устоя до край въпрѣки всичкитѣ изпитания и жертви: Илинденскиятъ подвигъ е не само най-висшата проява на борческото напрежение въ Македония— той е изкупителна дань на вѣчния стремежъ на българина къмъ свобода, проявяванъ презъ всѣки 3—4 десетилѣтия презъ периода на робството му изъ разнитѣ краища на поробената страна.

Илиндень бѣ началната фаза на македонската борба. Пламъцитѣ опожариха само сградитѣ въ 203-тѣ опустошени села, но въ тѣхъ не изгорѣ духътъ, който сътвори Илиндень. Тоя духъ продължи все съ сжщата своя сила, и стана причина Мюрцщегската реформа да бжде последвана отъ джандармерийската акция на европейскитѣ държави, отъ финансовия контролъ върху Македония и отъ срещата въ Ревалъ, която кроеше окончателното откжсване на Македония отъ властьта на Султана и която доведе хуриета и последващитѣ го събития, които и днесъ друсатъ цѣлия свѣтъ въ всичкитѣ му континенти.

Събирайки материалитѣ за тоя II томъ Хр. Силяновъ бѣ се загрижилъ и за III томъ на „О. Б. М.“, обхващащъ събитията следъ хуриета до Балканската война, но смъртьта го изпревари и отне възможностьта на Илинденската организация да издаде и последния томъ на своята голѣма замисъль.

Ще се намѣри ли вещъ познавачъ и възторженъ деецъ като Хр. Силяновъ, който би се нагърбилъ съ подобна тежка задача?

Въ своитѣ многостранни грижи по написване обширния си трудъ Хр. Силяновъ не бѣ успѣлъ да го подреди окончателно за печатъ. Това възнамѣряваше да стори презъ време на самото му печатане — да досъбере всичкитѣ данни въ тѣхнитѣ подробности.

Не съ голѣмъ трудъ всичко се подреди въ завършената му форма.

Кирилъ Христовъ — Совичановъ

СЪДЪРЖАНИЕ

	Стр.
Предговоръ. Хр. Силяновъ (поетъ, ученъ и общественикъ) отъ Йорд. Бадевъ	V
I Страшната зима	1
II Организацията следъ възстанието. Първи стжпки. Реакцията въ Битолския окржгъ	11
III Европа и Илинденското възстание	22
IV Мюрцщегската реформа	37
V Реакция и блуждения	55
VI Прилепскиятъ конгресъ презъ 1904 год.	62
VII Първи стжпки на реформаторитѣ (цивилнитѣ агенти въ Македония). Цивилнитѣ агенти на работа	72
VIII Жандармерийскитѣ офицери на работа	78
IX Руско-японската война и балканската политика на Австро-Унгария	90
X Турско-българското съглашение отъ 26 мартъ 1904 год.	96
XI Въпросътъ за църквитѣ. Къмъ историята на българскитѣ църкви и училища въ Македония	108
XII Противопатриаршийското движение	125
XIII Организацията и въоржженитѣ пропаганди	127
XIV Гръцката въоржжена пропаганда. Първи вдъхновители и устроители	130
XV Дѣлото на Павлосъ Меласъ	143
XVI Борбитѣ къмъ Енидженското езеро	160
XVII Андартството въ Битолския и Солунския санджаци презъ 1904 година	192
XVIII Андартството презъ 1905 година	208
XIX Андартството презъ 1906 година	219
XX Противогръцкото движение въ България	234
XXI Куцовласитѣ, балканската политика на Ромъния и гръцко-ромънския конфликтъ	256
XXII Сърбитѣ и Илинденското възстание	271
XXIII Сръбската въоржжена пропаганда	280
XXIV По дѣсния брѣгъ на Вардара	291
XXV По лѣвия брѣгъ на Вардара	303
XXVI Сближение и разбирателство на студентската младежь	312
XXVII Сближение и договори между правителствата	320
XXVIII Задъ кулиситѣ на сближението	327
XXIX Атентатътъ противъ Султана и армено-македонскитѣ революционни връзки	343
XXX Скопскиятъ, Солунскиятъ и Сѣрскиятъ окржжни конгреси	362
XXXI Солунскиятъ окржженъ конгресъ	366
XXXII Сѣрскиятъ окржженъ конгресъ	369

XXXIII Рилскиятъ конгресъ 373
XXXIV Уставътъ 393
XXXV Правилникътъ 398
XXXVI Културно-просвѣтна и стопанска дейность 406
XXXVII Картина на миналото и насоки на бждеща дейность . . 417
XXXVIII Рилскиятъ конгресъ и Мюрцщегската програма 420
XXXIX Разколътъ следъ Рилския конгресъ 438
XL Автономистическото движение въ Сърбия и неговиятъ печаленъ финалъ 461
XLI Дамянъ Груевъ въ Солунъ 474
XLII Вториятъ конгресъ и разцеплението 479
XLIII Организацията, Екзархията и българския държавнически национализъмъ 518
XLIV Великата саможертва на „Ножовци“ 533
XLV Финансовата реформа 542
XLVI Кюстендилскиятъ конгресъ 551
XLVII Послесловие 567

ЦЕНА 160 ЛЕВА